

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI

Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη

Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς

Rhaidestos - Thessaloniki

Antiquities in a refugee journey

Επιμέλεια:

Πολυξένη ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ
Ευαγγελία ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗ
Καλλιόπη ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

Editors:

Polyxeni ADAM-VELENI
Evangelia TSANGARAKI
Kalliopi CHATZINIKOLAOU

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού
HELLENIC REPUBLIC
Ministry of Culture & Sports

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη.

Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς

Rhaidestos - Thessaloniki.

Antiquities in a refugee journey

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΘΕΣΗΣ
EXHIBITION CATALOGUE
27.01.2016 - 31.01.2017

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

Επιμέλεια

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Ευαγγελία Τσαγκαράκη
Καλλιόπη Χατζηνικολάου

Γραφιστική επιμέλεια

Ρωξάνη Βλαχοπούλου, γραφίστρια ΑΜΘ

Φωτογράφιση

Ορέστης Κουράκης, φωτογράφος

Μεταφράσεις

Αναστασία Δημουλά, αρχαιολόγος
Θεόδωρος Παπακώστας, αρχαιολόγος

Εκτυπώσεις

ΚΕΘΕΑ ΣΧΗΜΑ + ΧΡΩΜΑ

CATALOGUE CONTRIBUTORS

Editors

Polyxeni Adam-Veleni
Evangelia Tsangaraki
Kalliopi Chatzinikolaou

Graphic design

Roxani Vlachopoulou, graphic designer AMTh

Photography

Orestis Kourakis, photographer

Translations

Anastasia Dimoula, archaeologist
Theodore Papakostas, archaeologist

Prints

KETHEA - SHAPE + COLOUR

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ | WITH THE SUPPORT OF

ΕΥΝΑΔΕΣΜΟΣ
ΤΩΝ «ΦΙΛΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ»

ΧΟΡΗΓΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ | SPONSOR OF THE CATALOGUE

ΟΜΙΛΟΣ
ΑΓΡΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΥΘΥΜΙΑΔΗ
1935 - 2015

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται από τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη, η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή οποιοδήποτε μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση, και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό, σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 30
Archaeological Museum of Thessaloniki, publication no. 30
© 2016 ΥΠΠΟΑ - Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
© 2016 Ministry of Culture & Sports - Archaeological
Museum of Thessaloniki
Θεσσαλονίκη | Thessaloniki 2016

ISBN: 978-960-9621-23-6

*Στους πρόσφυγες του χθες και ...του σήμερα
To all the refugees of yesterday and ...today*

Ο πρόσφυγας
είναι ένα άτομο που βρίσκεται εκτός της χώρας καταγωγής του
ή του τόπου κατοικίας του, έχει δικαιολογημένο φόβο δίωξης
για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε ορισμένη
κοινωνική ομάδα ή λόγω πολιτικών πεποιθήσεων και εξαιτίας
αυτού του φόβου δίωξης αδυνατεί ή δεν επιθυμεί να απολαμβάνει
την προστασία αυτής της χώρας ή την επιστροφή σε αυτήν.

Σύμβαση της Γενεύης (1951) για το Καθεστώς των Προσφύγων, Άρθρο 1
Υπατη Αρμοστεία Ο.Η.Ε. για τους πρόσφυγες

The refugee
is a person that is outside the country of his/her nationality or the
place of residence, has a well-founded fear of being persecuted for
reasons of race, religion, nationality, membership in a particular social
group or political opinion, and owing to such fear, is unable or un-
willing to avail himself of the protection of that country or to return to it.

Convention of Geneva (1951) relating to the Status of Refugees, Article 1
United Nations High Commissioner for Refugees

Συγγραφείς κειμένων

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Αρχαιολόγος-Θεατρολόγος,
Διευθύντρια Αρχαιολογικού
Μουσείου Θεσσαλονίκης
(ΑΜΘ)

Αγνή Αποστολίδου
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
ΑΜΘ

Ρωξάνη Βλαχοπούλου
Γραφίστρια ΑΜΘ

Στυλιάνα Γκαλινίκη
Αρχαιολόγος ΑΜΘ

Δημήτρης Καρολίδης
Συντηρητής, Προϊστάμενος
Τμήματος Συντήρησης,
Χημικών & Φυσικών Ερευνών
& Αρχαιομετρίας ΑΜΘ

Zeynep Koçel Erdem
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο
Καλών Τεχνών Μιμάρ Σινάν,
Κωνσταντινούπολη

Robert Ousterhout
Καθηγητής Βυζαντινής Τέχνης
& Αρχιτεκτονικής και
Διευθυντής Κέντρου
Ανατολικών Σπουδών,
Πανεπιστήμιο Πενσυλβάνια

Mustafa Hamdi Sayar
Καθηγητής Αρχαίας
Ιστορίας, Πανεπιστήμιο
Κωνσταντινούπολης

Ηλίας Σβέρκος
Επίκουρος Καθηγητής
Ρωμαϊκής Ιστορίας,
Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Δόμνα Τερζοπούλου
Αρχαιολόγος ΑΜΘ

Κατερίνα Τζαναβάρη
Αρχαιολόγος

Ευαγγελία Τσαγκαράκη
Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Τμήματος Συλλογών
Μεταλλοτεχνίας, Λίθινων &
Μικροτεχνίας ΑΜΘ

Γεώργιος Τσεκμές
Αρχιτέκτων-Μηχανικός ΑΜΘ

Καλλιόπη Χατζηνικολάου
Αρχαιολόγος ΑΜΘ

Oya Yağiz
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο
Καλών Τεχνών Μιμάρ Σινάν,
Κωνσταντινούπολη

Συγγραφείς λημμάτων

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Αρχαιολόγος-Θεατρολόγος,
Διευθύντρια Αρχαιολογικού
Μουσείου Θεσσαλονίκης
(ΑΜΘ)

Βικτώρια Αλλαμανή
Αρχαιολόγος

Εμμανουήλ Βουτυράς
Καθηγητής Κλασικής
Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

† Γεώργιος Δεσπίνης
Αρχαιολόγος, Ομότιμος
Καθηγητής Κλασικής
Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ελένη Ζαββού
Αρχαιολόγος, Επιγραφικό
και Νομισματικό Μουσείο,
Αθήνα

Ναταλία Καζακίδη
Αρχαιολόγος, Αριστοτέλειο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Μελίνα Παϊσίδου
Επίκουρη Καθηγήτρια
Βυζαντινής Αρχαιολογίας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο
Θεσσαλονίκης

Ηλίας Σβέρκος
Επίκουρος Καθηγητής
Ρωμαϊκής Ιστορίας, Ιόνιο
Πανεπιστήμιο

Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου
Καθηγήτρια Κλασικής
Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Δόμνα Τερζοπούλου
Αρχαιολόγος ΑΜΘ

Κατερίνα Τζαναβάρη
Αρχαιολόγος

Καλλιόπη Χατζηνικολάου
Αρχαιολόγος ΑΜΘ

Authors of texts

Polyxeni Adam-Veleni
Archaeologist-theatrolologist,
Director, Archaeological
Museum of Thessaloniki
(AMTh)

Agni Apostolidou
Archaeologist-museologist
AMTh

Roxani Vlachopoulou
Graphic designer AMTh

Styliana Galiniki
Archaeologist AMTh

Dimitris Karolidis
Head of the Department
of Conservation, Chemical
& Physical Research &
Archaeometry AMTh

Zeynep Koçel Erdem
Associate Professor of
Archaeology, Mimar Sinan
Fine Arts University, Istanbul

Robert Ousterhout
Professor of Byzantine Art &
Architecture and Director,
Center for Anatolian Studies,
University of Pennsylvania

Mustafa Hamdi Sayar
Professor of Ancient History,
Istanbul University

Elias Sverkos
Assistant Professor of Roman
History, Ionian University

Domna Terzopoulou
Archaeologist AMTh

Katerina Tzanavari
Archaeologist

Evangelia Tsangaraki
Archaeologist, Head of
the Department of the
Collections of Metalwork,
Sculpture and Minor
Artefacts AMTh

Giorgos Tsekmes
Architect-engineer AMTh

Kalliopi Chatzinikolaou
Archaeologist AMTh

Oya Yağiz
Associate Professor of

Archaeology, Mimar Sinan
Fine Arts University, Istanbul

Authors of entries

Polyxeni Adam-Veleni
Archaeologist-theatrolologist,
Director, Archaeological
Museum of Thessaloniki
(AMTh)

Victoria Allamani
Archaeologist

Emmanuel Voutiras
Professor of Classical
Archaeology, Aristotle
University of Thessaloniki

† Georgios Despinis
Professor Emeritus of
Classical Archaeology,
Aristotle University of
Thessaloniki

Eleni Zavvou
Archaeologist, Epigraphic
and Numismatic Museum,
Athens

Natalia Kazakidi
Archaeologist, Aristotle
University of Thessaloniki

Melina Paissidou
Assistant Professor of
Byzantine Archaeology,
Aristotle University of
Thessaloniki

Elias Sverkos
Assistant Professor of Roman
History, Ionian University

Theodosia Stefanidou-Tiveriou
Professor of Classical
Archaeology, Aristotle
University of Thessaloniki

Domna Terzopoulou
Archaeologist AMTh

Katerina Tzanavari
Archaeologist

Kalliopi Chatzinikolaou
Archaeologist AMTh

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

Οργάνωση - Γενική επιμέλεια

Πολυξένη Αδάμ Βελίνη,
αρχαιολόγος-θεατρολόγος,
Διευθύντρια Αρχαιολογικού
Μουσείου Θεσσαλονίκης (ΑΜΘ)
Ευαγγελία Τσαγκαράκη,
αρχαιολόγος,
Προϊσταμένη Τμήματος
Συλλογών Μεταλλοτεχνίας,
Λίθινων & Μικροτεχνίας ΑΜΘ

Ομάδα εργασίας - Επιστημονική τεκμηρίωση

Αγνή Αποστολίδου, αρχαιολόγος-
μουσειολόγος ΑΜΘ
Στυλιάνα Γκαλινίκη,
αρχαιολόγος ΑΜΘ
Δόμνα Τερζοπούλου,
αρχαιολόγος ΑΜΘ
Ευαγγελία Τσαγκαράκη,
αρχαιολόγος ΑΜΘ
Καλλιόπη Χατζηνικολάου,
αρχαιολόγος ΑΜΘ

Μουσειολογική επιμέλεια

Αγνή Αποστολίδου, αρχαιολόγος-
μουσειολόγος ΑΜΘ

Μουσειογραφικός σχεδιασμός - Υλοποίηση

Γιώργος Τσεκμές, αρχιτέκτονας-
μηχανικός ΑΜΘ
Ελπίδα Μαυροβίτου, εργοδηγός-
σχεδιάστρια ΑΜΘ

Γραφιστική επιμέλεια

Ρωξάνη Βλαχοπούλου,
γραφίστρια ΑΜΘ

Συντήρηση εκθεμάτων

Δημήτρης Καρολίδης,
Προϊστάμενος Τμήματος
Συντήρησης Χημικών
& Φυσικών Ερευνών &
Αρχαιομετρίας ΑΜΘ
Βασιλική Μιχαλοπούλου,
συντηρήτρια αρχαιοτήτων ΑΜΘ
Χρυσάνθη Φωτιάδου,
συντηρήτρια αρχαιοτήτων ΑΜΘ

Τεχνική Υποστήριξη

Στέλιος Καραμπίκας, αρχιτεχνίτης
ΑΜΘ
Χρήστος Πλιάκος,
αρχιτεχνίτης ΑΜΘ
Γεωργία-Ιωάννα Παπουτσή,
μαρμαροτεχνίτρια ΑΜΘ
Αριστείδης Καραγεώργης,
εργατοτεχνίτης
Γιώργος Παναγιωτόπουλος,
εργατοτεχνίτης

Φωτογράφιση

Ορέστης Κουράκης, φωτογράφος

Μεταφράσεις

Αναστασία Δημουλά,
αρχαιολόγος
Θεόδωρος Παπακώστας,
αρχαιολόγος

Κατασκευή εκμαγείων

Ιωάννης Καλτσάς, τεχνίτης
εκμαγείων ΤΑΠ

Επιμέλεια φωτισμού

Στέφανος Αποστολίδης,
ηλεκτρολόγος

Παραγωγή

οπτικοακουστικού υλικού

«Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη.
Άνθρωποι σ' ένα ταξίδι
προσφυγιάς»
Μαρία Δαγκλή
Κώστας Κεραμίδης

Δημόσιες σχέσεις

Κατερίνα Μπεχτσή,
αρχαιολόγος ΑΜΘ
Ευθυμία Ιωαννίδου, διοικητικός
ΑΜΘ

Οικονομική διαχείριση

Βάγια Βαγδατζόγλου, λογίστρια
ΑΜΘ
Θωμάς Λιόλιος, λογιστής ΑΜΘ

Διοικητική υποστήριξη

Αριστείδης Μυτάκος,
Προϊστάμενος Τμήματος
Διοικητικής, Οικονομικής
& Τεχνικής Υποστήριξης,
Ασφάλειας & Φύλαξης ΑΜΘ
Αθηνά Παπαδημητροπούλου,
διοικητικός ΑΜΘ
Βασιλική Τσιταγιάννη,
διοικητικός ΑΜΘ

Ηλεκτρονική υποστήριξη

Αγγελική Μονέδα,
ηλεκτρολόγος-μηχανικός &
μηχανικός υπολογιστών ΑΜΘ

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Ευμορφία Τσιαμάγκα,
μουσειοπαιδαγωγός ΑΜΘ

Εκτυπώσεις εποπτικού υλικού

ΔΗΝΕΑ Ε.Π.Ε.

Εκτυπώσεις φυλλαδίου

ΚΕΘΕΑ ΣΧΗΜΑ + ΧΡΩΜΑ

Φυλακτικό προσωπικό ΑΜΘ

EXHIBITION CONTRIBUTORS

Organisation - General coordination:

Polyxeni Adam Veleni,
archaeologist-theatrolgist,
Director of the Archaeological
Museum of Thessaloniki
(AMTh)
Evangelia Tsangaraki,
archaeologist, Head of the
Department of the Collections
of Metalwork, Sculpture &
Minor Artefacts AMTh

Working group - Scientific documentation

Agni Apostolidou,
archaeologist-museologist
AMTh
Styliana Galiniki, archaeologist
AMTh
Domna Terzopoulou,
archaeologist AMTh
Evangelia Tsangaraki,
archaeologist AMTh
Kalliopi Chatzinikolaou,
archaeologist AMTh

Museological design

Agni Apostolidou,
archaeologist-museologist
AMTh

Museographic design - Implementation

Giorgos Tsekmes, architect-
engineer AMTh
Elpida Mavrovitou, foreperson-
designer AMTh

Graphic design

Roxani Vlachopoulou, graphic
designer AMTh

Conservation of exhibits

Dimitris Karolidis, Head of the
Department of Conservation,
Chemical & Physical Research &
Archaeometry AMTh
Vasiliki Michalopoulou,
conservator AMTh
Chrysanthi Fotiadou,
conservator AMTh

Technical support

Stelios Karambikas, foreman
AMTh
Christos Pliakos, foreman AMTh
Georgia-Ioanna Papoutsis,
marble technician AMTh
Aristidis Karageorgis, technician
Giorgos Panagiotopoulos,
technician

Photography

Orestis Kourakis, photographer

Translations

Anastasia Dimoula,
archaeologist
Theodore Papakostas,
archaeologist

Cast manufacture

Ioannis Kaltsas, cast technician
Archaeological Receipts Fund

Lighting

Stefanos Apostolidis, electrician

Audiovisual production

"Rhaidestos - Thessaloniki.
People in a refugee journey"
Maria Dagkli
Kostas Keramidis

Public relations

Katerina Bechtsi, archaeologist
AMTh
Euthymia Ioannidou,
administration staff AMTh

Financial management

Vagia Vagdatzoglou,
accountant AMTh
Thomas Liolios, accountant
AMTh

Administrative support

Aristidis Mytakos, Head of the
Department of Administrative,
Financial & Technical Support,
Safety & Guarding AMTh
Athina Papadimitropoulou,
administration staff AMTh
Vasiliki Tsiagianni,
administration staff AMTh

Information systems support

Angeliki Moneda, electrician-
engineer & computer engineer
AMTh

Educational programs

Evmorfia Tsiamagka, museum
educator AMTh

Prints - informative material

DINEA Ltd.

Prints - leaflet

KETHEA SHAPE + COLOUR

Guarding staff AMTh

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την υποστήριξη

Το Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων & Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Τον χορηγό Νικόλαο Ε. Ευθυμιάδη, Πρόεδρο της εταιρείας «Ραιδεστός» Α.Ε. - Όμιλος Αγροτεχνολογίας Ευθυμιάδη
Τον Σύνδεσμο Φίλων Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης

Για την παραχώρηση αρχαιικού υλικού (φωτογραφίες, καρτ ποστάλ, επιστολές, προφορικές μαρτυρίες κ.ά.)

Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο (Ιστορικά & Φωτογραφικά Αρχεία)
Εκδόσεις ΑΓΡΑ
Ελληνικό Λογοτεχνικό & Ιστορικό Αρχείο - Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ)
Επιγραφικό & Νομισματικό Μουσείο
Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη (Φωτογραφικό Αρχείο)
Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς (Συλλογή Προφορικών Μαρτυριών, Συλλογή Φωτογραφικού Υλικού, Συλλογή Καρτ Ποστάλ)
Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
Μουσείο Μπενάκη (Τμήμα Ιστορικών Αρχείων)

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Ρωξάνη Βλαχοπούλου
Μαρία Δαγκλή
Οικογένεια Νικολάου Ε. Ευθυμιάδη
Δημήτρης Μαυρίδης
Ακύλα Μήλλα
Μελίνα Παϊσίδου
Ελευθέριος Μ. Παναγιώτης
Βασιλική Χατζηγεωργίου

Για πληροφορίες σχετικές με την περιοχή της Ραιδεστού στις αρχές του 20^{ου} αι.

Άγγελος Αρκούδης
Κωνσταντίνος Νίγδελης

Για τη χορήγηση άδειας αναδημοσίευσης

- R. Ousterhout, Καθηγητή Βυζαντινής Τέχνης & Αρχιτεκτονικής και Διευθυντή του Κέντρου Ανατολικών Σπουδών στο Παν/μιο της Πενσυλβάνια, καθώς και τους W.E. Kaegi και S.W. Kos, επιμελητή και εκδότη, αντίστοιχα, του 30ου τόμου (2011) του περιοδικού *Byzantinische Forschungen* (4e International Symposium on Thracian Studies, Byzantine Thrace Evidence and Remains, Komotini, 18-22 April 2007. Proceedings, edited by Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos and Xenophon Moniaros) για τη χορήγηση άδειας αναδημοσίευσης, στην αγγλική γλώσσα, του κειμένου «The Byzantine Architecture of Thrace: The View from Constantinople».
- Δ. Καψάλη, Διευθυντή του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, το οποίο έχει εκδώσει τους τόμους I και III του *Καταλόγου Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, καθώς και τους επιμελητές των συγκεκριμένων τόμων, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού και Εμμ. Βουτιρά, για τη χορήγηση άδειας αναδημοσίευσης των λημμάτων του αείμνηστου Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας του ΑΠΘ Γεώργιου Δεσπίνη, τα οποία αφορούν στα γλυπτά με αρ. ευρ. ΜΘ 929, 930, 931, 933, 934, 1122 και 1123.
- Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του ΑΠΘ για τη χορήγηση άδειας αναδημοσίευσης των γλυπτών με αρ. ευρ. ΜΘ 945 και 1135 από τη μονογραφία της *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1985).

ACKNOWLEDGEMENTS

For their support

The Greek Ministry of Culture & Sports, General Directorate of Antiquities & Cultural Heritage
The sponsor Nikos E. Efthymiadis, President of the "Redestos" - Efthymiadis Agrotechnology Group
The Association of the Friends of the Archaeological Museum of Thessaloniki

For the allotment of archival material (photographs, post cards, letters, oral testimonies etc.)

Byzantine & Christian Museum (Historical & Photographic Archives)
AGRA Publications
Hellenic Literary & Historical Archive - National Bank of Greece Cultural Foundation (ELIA-MIET)
Epigraphic & Numismatic Museum
Aikaterini Laskaridis Foundation (Photographic Archive)
Historical Archive of Refugee Hellenism - Municipality of Kalamaria (Collection of Oral Testimonies, Photographic Collection, Postcard Collection)
Thessaloniki History Centre
Museum of Byzantine Culture
Benaki Museum (Department of Historical Archives)

Polyxeni Adam-Veleni
Roxani Vlachopoulou
Maria Dagkli
Nikolaos E. Efthymiadis family
Dimitris Mavridis
Akyllas Millas
Melina Paissidou
Eleftherios M. Panagiotis
Vasiliki Chatzigeorgiou

For information on the region of Rhaidestos in the early 20th c.

Angelos Arkoudis
Konstantinos Nigdelis

For the permission to reproduce the following

- R. Ousterhout, Professor of Byzantine Art & Architecture and Director of the Center for Anatolian Studies, University of Pennsylvania, as well as W.E. Kaegi and S.W. Kos, editor and publisher, respectively, of the 30th volume (2011) of the journal *Byzantinische Forschungen* (4e International Symposium on Thracian Studies, Byzantine Thrace Evidence and Remains, Komotini, 18-22 April 2007. Proceedings, edited by Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos and Xenophon Moniaros) for granting permission for reproducing, in English, the text «The Byzantine Architecture of Thrace: The View from Constantinople».
- D. Kapsali, Director of the National Bank of Greece Cultural Foundation which published the volumes I and III of the *Catalogue of Sculpture in the Archaeological Museum of Thessaloniki*, as well as the editors of the specific volumes, Th. Stefanidou-Tiveriou and Emm. Voutiras, for granting permission for the reproduction of the entries by the late Professor of Classical Archaeology, AUTH, Georgios Despinis, regarding the sculptures Cat. Nos. ΜΘ 929, 930, 931, 933, 934, 1122 and 1123.
- Th. Stefanidou-Tiveriou, Professor of Classical Archaeology, Department of History & Archaeology, AUTH, for granting permission for the reproduction of the sculptures Inv. Nos. ΜΘ 945 και 1135, included in her monograph entitled *Table supports in the Museum of Thessaloniki* (Thessaloniki 1985).

Σημείωμα επιμελητριών

Για τη συγγραφή των λημμάτων και των κειμένων της παρούσας έκδοσης ακολουθήθηκε, με ελάχιστες τροποποιήσεις, το σύστημα συντομογραφιών βιβλιογραφίας και παραπομπών του *Deutsches Archäologisches Institut (DAI)*.

Οι συγκεκριμένες εκδοτικές οδηγίες δεν ακολουθήθηκαν στην παρούσα έκδοση στις εξής δύο περιπτώσεις:

- Στο κείμενο των Ηλ. Σβέρκου – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, όπου αφενός διατηρήθηκε το πολυτονικό σύστημα γραφής για τα παραθέματα στην αρχαία ελληνική και καθαρεύουσα και, αφετέρου, χρησιμοποιήθηκαν οι συντομογραφίες και το σύστημα παραπομπών του *Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)*, επειδή με αυτήν τη μορφή έχει ήδη υποβληθεί το κείμενο για δημοσίευση, στην αγγλική γλώσσα, στα υπό έκδοση Πρακτικά του XIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010, Istanbul 2015. Αυτός είναι και ο λόγος απουσίας από την παρούσα έκδοση αγγλικής απόδοσης του συγκεκριμένου κειμένου.
- Στο κείμενο του R. Ousterhout και στα λήμματα των Γ. Δεσπίνης (αρ. κατ. 1-5, 28, 32) και Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού (αρ. κατ. 35-36), δεδομένου ότι αυτά περιλαμβάνονται στην παρούσα έκδοση ως αναδημοσιεύσεις (έπειτα από σχετική επίσημη άδεια) και, συνεπώς, παρατίθενται εδώ με τη μορφή που ήδη έχουν δημοσιευθεί.

Editors' note

The citation and abbreviation system of the *Deutsches Archäologisches Institut (DAI)* was followed here, with minor alterations, for the bibliography and the references of the entries and the texts.

The editorial guidelines (*DAI* citation system) were not followed here in the following two cases:

- The text by El. Sverkos – P. Adam-Veleni – K. Tzanavari, where the abbreviations and citation system of the *Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)* was followed, and the polytonic font was maintained for the excerpts in ancient Greek and *katharevousa*, as the text was submitted in this form for publication, in English, in the forthcoming Proceedings of the XIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010, Istanbul 2015. This is also the reason why the present volume does not include an English version of the text.
- The text by R. Ousterhout and the entries by G. Despinis (Cat. Nos. 1-5, 28, 32) and Th. Stefanidou-Tiveriou (Cat. Nos. 35-36), as these are here reproduced with permission and, therefore, are presented in the form they have been published.

Επιπρόσθετες συντομογραφίες | Additional abbreviations

KΓAMΘ I-III: Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη 1997, 2003, 2010)

CSAMTh I: Catalogue of Sculpture in the Archaeological Museum of Thessaloniki (Thessaloniki 1997)

LGPN: Lexicon of Greek Personal Names, vols. I-VB (Oxford)

I.Sestos: J. Krauss, Die Inschriften von Sestos und der thrakischen Chersones. IK 19 (Bonn 1980)

I.Perinthos: M.H. Sayar, Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften, DenkschrWien 269 (Vienna 1998)

I.Beroia: Α. Γουναροπούλου – Μ.Β. Χατζόπουλος, Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας: μεταξύ του Βερμίου όρους και του Αξιού ποταμού: τεύχος Α' Επιγραφές Βέροιας (Αθήνα 1998)

I.Byzantion: A. Łajtar, Die Inschriften von Byzantion, IK 58 (Bonn 2000)

IGBulg: Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae (vols. I-V)

P.Lond.: Greek Papyri in the British Museum, London (vols. I-VII)

ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα | TESR-Proceedings: Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος εν Ραιδεστώ, Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τέλους του Γ' έτους (30 Μαΐου 1871 - 15 Αυγούστου 1874) (Κωνσταντινούπολη 1874)

Περιεχόμενα

Πρόλογος Πολυξένη ΑΔΑΜ-BEΛΕΝΗ	11
Preface Polyxeni ADAM-VELENI	13
Σημείωμα χορηγού Νίκος ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ	15
Sponsor's note Nikos EFTHYMIADIS	17
Άνθρωποι και ...αρχαιότητες σε ταξίδι προσφυγιάς. Εισαγωγή Ευαγγελία ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗ	21
People and ...antiquities in a refugee journey. Introduction Evangelia TSANGARAKI	25
Η μουσειολογική αφήγηση Αγνή ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ	31
The museological narration Agne APOSTOLIDOU	39
Ιχνο-γραφώντας μια ιστορία προσφυγιάς. Η μουσειογραφική μελέτη Γεώργιος ΤΣΕΚΜΕΣ	45
Drawing a refugee story. The museographic study Georgios TSEKMES	49
Από την ιδέα στην εικόνα Ρωξάνη ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ	53
From the idea to the image Roxani VLACHOPOULOU	59
Η συντήρηση και έκθεση των γλυπτών της «Συλλογής Ραιδεστού» Δημήτρης ΚΑΡΟΛΙΔΗΣ	63
The conservation and display of the sculptures of the "Rhaidestos Collection" Dimitris KAROLIDIS	69
Προσφεύγοντας στη μνήμη Στυλιάννα ΓΚΑΛΙΝΙΚΗ	73
Resorting to memory Styliana GALINIKI	85
Τα θρακικά παράλια της Προποντίδας κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας Δόμνα ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ	95
The Thracian coast of Propontis in antiquity Domna TERZOPOULOU	107
Από την ιστορία των μνημείων της Ανατολικής Θράκης Ηλίας ΣΒΕΡΚΟΣ, Πολυξένη ΑΔΑΜ-BEΛΕΝΗ, Κατερίνα ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ	117
Η «Συλλογή Ραιδεστού» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Τα γλυπτά Καλλιόπη ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ	167
The "Rhaidestos Collection" at the Archaeological Museum of Thessaloniki. The sculptures Kalliopi CHATZINIKOLAOU	177
Οι ερευνητικές δραστηριότητες των τούρκων ιστορικών και αρχαιολόγων στη νοτιοανατολική Θράκη κατά τη διάρκεια του 20 ^{ου} αιώνα Mustafa Hamdi SAYAR	189
The research activities of Turkish historians and archaeologists in southeastern Thrace through the 20 th Century Mustafa Hamdi SAYAR	193
Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή Tekirdağ - Γάνου Zeynep KOÇEL ERDEM	203
Recent archaeological research in the Tekirdağ Ganos region Zeynep KOÇEL ERDEM	217
Η κυκλοφορία νομισμάτων στην περιοχή της Ραιδεστού κατά την κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο Oya YAĞIZ	229
Coin circulation in the Rhaidestos region during the Classical, Hellenistic and Roman periods Oya YAĞIZ	235
Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Θράκης: Άποψη από την Κωνσταντινούπολη Robert OUSTERHOUT	243
The Byzantine architecture of Thrace: The view from Constantinople Robert OUSTERHOUT	251
Κατάλογος Εκθεμάτων Catalogue of Exhibits	261
Παράρτημα Appendix	329

Πρόλογος

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο της διαρκούς ανανέωσης των εκθέσεών του παρουσιάζει, για πρώτη φορά, τις αρχαιότητες της «Συλλογής Ραιδεστού», μιας συλλογής που έφθασε στη Θεσσαλονίκη μαζί με τους πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη το 1922. Η ιστορία της συλλογής αυτής, συγκινητική και διδακτική ταυτόχρονα, ξετυλίγεται μαζί με την περιπέτεια των ελληνορθόδοξων και μουσουλμανικών πληθυσμών, οι οποίοι μετακινήθηκαν και ανταλλάχθηκαν μετά από διεθνείς συμφωνίες και συνθήκες, για πρώτη και μοναδική φορά στην ιστορία της υφής, λίγο μετά τα τραγικά γεγονότα των Βαλκανικών Πολέμων, του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Οι αρχαιότητες της «Συλλογής Ραιδεστού» ανήκαν στον εκεί ιδρυθέντα Θρακικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο, μεταφέρθηκαν από τους μετακινηθέντες προς την Ελλάδα θρακιώτες πρόσφυγες και παραδόθηκαν, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (ΑΜΘ). Καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, από τους αρχαίους έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, με μια μόνο επιγραφή να εντάσσεται στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Το αρχείο του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου κατατέθηκε στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Η εικόνα της Παναγίας Ρευματοκρατόρισσας παραδόθηκε στην εκκλησία της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη, όπου και βρίσκεται από τότε, ενώ ορισμένα άλλα ανάγλυφα και επιγραφές, καθώς και σημαντικός αριθμός νομισμάτων παραδόθηκαν σε άλλα μουσεία, χωρίς να είναι δυνατή σήμερα η ταύτισή τους. Συνεπώς, για το σύνολο της μετακινηθείσας συλλογής η έρευνα είναι ακόμη ανοικτή και σε εξέλιξη.

Η έκθεση «Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς» διοργανώθηκε από το Τμήμα Συλλογών Μεταλλοτεχνίας, Λίθινων & Μικροτεχνίας του ΑΜΘ με επικεφαλής την αρχαιολόγο Ευαγγελία Τσαγκαράκη, προϊσταμένη του Τμήματος, πλαισιωμένη από τις συναδέλφους της Δόμνα Τερζοπούλου, Στυλιάννα Γκαλινίκη, Καλλιόπη Χατζηνικολάου και τη μουσειολόγο Αγνή Αποστολίδου, μια ομάδα η οποία επί μακρόν διεξήγαγε εξονυχιστική έρευνα σε βιβλιοθήκες, αρχεία και άλλα μουσεία προκειμένου να υπάρξει το αρτιότερο δυνατό αποτέλεσμα για την επιστημονική τεκμηρίωση, τη μουσειολογική μελέτη και την έκδοση του καταλόγου της έκθεσης.

Στην εμπεριστατωμένη αυτή έρευνα βασίστηκε η μουσειογραφική μελέτη, η οποία σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα του ΑΜΘ Γιώργο Τσεκμέ, ενώ τη γραφιστική επιμέλεια του εποπτικού υλικού της έκθεσης και τη γραφιστική οργάνωση του καταλόγου ανέλαβε η γραφίστρια του ΑΜΘ Ρωξάνη Βλαχοπούλου. Η Ελπίδα Μαυροβίτου, σχεδιάστρια-εργοδηγός του ΑΜΘ, ανέλαβε διάφορα τεχνικά ζητήματα. Την αισθητική αποκατάσταση των γλυπτών και αναγλύφων, τα οποία συντηρήθηκαν εκ νέου στο σύνολό τους, ανέλαβε το Τμήμα Συντήρησης του ΑΜΘ με επικεφαλής τον συντηρητή Δημήτρη Καρολίδη και με την ουσιαστική συμβολή των συντηρητριών Βασιλικής Μιχαλοπούλου και Χρυσάνθης Φωτιάδου, της μαρμαροτεχνίτριας Ιωάννας Παπουτσή και του αρχιτεχνίτη Χρήστου Πλιάκου.

Την υλοποίηση της μουσειογραφικής μελέτης έφερε σε πέρας ο αρχιτεχνίτης του ΑΜΘ Στέλιος Καραμπίκας, συνεπικουρούμενος από τους δύο επί συμβάσει εργάτες Αριστείδη Καραγεώργη και Γιώργο Παναγιωτόπουλο. Για την προβολή της έκθεσης εργάστηκαν η αρχαιολόγος Κατερίνα Μπεχτσή και η διοικητικός Έφη Ιωαννίδου, ενώ ζητήματα οικονομικής και διοικητικής φύσεως διεκπεραιώθηκαν από τον μηχανικό Αριστείδη Μυτάκο, προϊστάμενο του Τμήματος Διοικητικής, Οικονομικής & Τεχνικής Υποστήριξης του ΑΜΘ και τους λογιστές Θωμά Λιόλιο και Βάγια Βαγδατζόγλου. Την ηλεκτρονική υποστήριξη της έκθεσης ανέλαβε η Αγγελική Μονέδα, ηλεκτρολόγος-μηχανικός & μηχανικός υπολογιστών του ΑΜΘ. Ιδιαίτερη μνεία κρίνεται απαραίτητη στη διοικητική και πολιτική ηγεσία του Υπουργείου Πολιτισμού & Αθλητισμού για την έγκριση της έκθεσης, την κάλυψη μέρους των δαπανών της και την απρόσκοπτη διεκπεραίωση ζητημάτων που αφορούσαν στην υλοποίησή της. Σε όλους οφείλονται θερμότες ευχαριστίες.

Από καρδιάς ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στον Νίκο Ευθυμιάδη, πρόεδρο της Εταιρείας «ΡΑΙΔΕΣΤΟΣ» Α.Ε. - Όμιλος Αγροτεχνολογίας Ευθυμιάδη, ο οποίος ασμένως αποδέχτηκε να είναι ο αποκλειστικός χορηγός της έκδοσης του καταλόγου και μέρους των δαπανών της έκθεσης. Στον Σύνδεσμο Φίλων του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης και, ιδιαίτερα, στην πρόεδρό του Άννυ Φουτζιτζόγλου και το διοικητικό συμβούλιο εκφράζουμε, και από τη θέση αυτή, τις θερμές ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μας για τη διάθεσή τους, αποκλειστικά βασισμένη στον εθελοντισμό, να προστρέξουν πάντοτε ως αρωγοί στο έργο μας.

Η έκθεση για την αρχαιολογική «Συλλογή Ραιδεστού» προγραμματίστηκε πριν δύο χρόνια περίπου, προτού προκύψει το φαινόμενο της αθρόας άφιξης των προσφύγων από τις εμπόλεμες χώρες στη Μέση Ανατολή προς την Ελλάδα. Η θλιβερή αυτή σύμπτωση κάνει την έκθεση επίκαιρη όσο ποτέ, θυμίζοντάς μας ότι η μοίρα των ανθρώπων είναι όμοια και κοινή και ότι η ιστορία επαναλαμβάνεται, κι είναι καταδικασμένη να κάνει τα ίδια τραγικά λάθη, όταν αγνοούνται δυστυχείς εμπειρίες του παρελθόντος. Η αντιπαράβολή των ιστοριών της προσφυγιάς ήταν μοιραία αναπόφευκτη. Ελπίζουμε να αποτελέσει η έκθεση αφορμή για προβληματισμό και περίσκεψη κι ευχόμαστε ποτέ κανείς στο άμεσο μέλλον, για οποιονδήποτε λόγο, να μην είναι αναγκασμένος να εγκαταλείψει την πατρίδα του.

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη

αρχαιολόγος-θεατρολόγος
Διευθύντρια ΑΜΘ

Preface

The Archaeological Museum of Thessaloniki, in the context of the ongoing renewal of its exhibitions, presents for the first time the antiquities included in the "Rhaidestos Collection", a collection that arrived in Thessaloniki in 1922 along with the refugees from Eastern Thrace. The history of this collection, touching and educational at the same time, unravels along with the adventure of the Greek Orthodox and Muslim populations, which were moved and exchanged after international agreements and treaties, for the first and only time in world history, shortly after the tragic events of the Balkan Wars, the First World War and the Asia Minor Catastrophe.

The antiquities of the "Rhaidestos Collection" belonged to the established there *Thracian Educational Society*, they were transferred from the displaced to Greece Thracian refugees and were handed in - the largest part - to the Archaeological Museum of Thessaloniki (AMTh). They cover a wide chronological range, from the archaic to roman times, with only one inscription dated to the early byzantine period. The archive of the *Thracian Educational Society* was deposited at the Gennadius Library. The icon of the Virgin Revmatoktorissa was handed in to the church of Acheiropoietos in Thessaloniki, where it is hosted since then, while some other reliefs and inscriptions, as well as a significant number of coins were handed in to other museums, making their identification almost impossible. Hence, research on the entire transferred collection is still pending and ongoing.

The exhibition entitled "Rhaidestos - Thessaloniki. Antiquities in a refugee journey" was organised by the AMTh Department of the Collections of Metalwork, Sculpture and Minor Artefacts, with the archaeologist Evangelia Tsangaraki as head of the Department, and her colleagues Domna Terzopoulou, Styliana Galiniki, Kalliopi Chatzinikolaou and the museologist Agni Apostolidou, a team which conducted a long and thorough research in libraries, archives and other museums, in order to provide the best possible result for the scientific documentation, the museological study and the edition of the exhibition catalogue.

The museographical study, designed by the AMTh architect-engineer Georgios Tsekmes, was based on the above thorough research, while the graphic editing of the visual interpretative material of the exhibition and the graphic organisation of the catalogue were accomplished by the AMTh graphic designer Roxani Vlachopoulou. Elpida Mavrovitou, AMTh designer-foreperson, undertook a series of technical issues. The aesthetic restoration of sculptures and reliefs, which were conserved again as a whole, undertook the AMTh Conservation Department headed by the conservator Dimitris Karolidis, with the significant contribution of the conservators Vasiliki Michalopoulou and Chrysanthi Fotiadou, the marble technician Ioanna Papoutsis and the foreman Christos Pliakos.

The implementation of the museographic study was carried out by the AMTh foreman Stelios Karambikas, assisted by two contract workers, Aristidis Karageorgis and Georgios Panagiotopoulos. The archaeologist Katerina Bechti and the administrative officer Efi Ioannidou worked for the communication of the exhibition, while economic and administrative issues were handled by the engineer Aristidis Mytakos,

Head of the AMTh Department of Administrative, Financial & Technical Support and the accountants Thomas Liolios and Vagia Vagdatzoglou. The electronic support of the exhibition was handled by Aggeliki Moneda, AMTh electrician engineer & computer engineer. A special mention is required for the administrative and political direction of the Ministry of Culture and Sports for the approval of the exhibition, for funding part of the budget and the proper handling of issues related to its implementation. Warmest thanks are due to all.

Sincere thanks are also due to Nikos Efthymiadis, president of the company "*REDESTOS*" - *Efthymiadis Agrotechnology Group*, who gladly accepted to be the exclusive sponsor of the edition of the catalogue and part of the exhibition budget. We would also like to express from this position our deep gratitude to the *Association of Friends of the Archaeological Museum of Thessaloniki*, especially the president Anni Foutzitzoglou and the board, for their availability, exclusively based on volunteering, who are always present to support our work.

The exhibition of the archaeological "Rhaidestos Collection" was planned approximately two years ago, before the emergence of the phenomenon of the massive arrival of refugees from the belligerent countries of the Middle East to Greece. This unfortunate coincidence makes the exhibition as timely as never, reminding us that the fate of people is the same and common and that history repeats itself, and is condemned to make the same tragic mistakes when past unfortunate experiences are ignored. The comparison of refugee stories was inevitably fatal. We hope that the exhibition will give a motive for reflection and thought and we wish that no one in the near future, for no reason, will be forced to leave his/her homeland.

Polyxeni Adam-Veleni

archaeologist-theatrolgist
Director AMTh

Σημείωμα χορηγού

Αγαπητοί φίλοι και συνεργάτες,

Η φετινή επέτειος των ογδόντα χρόνων από την ίδρυση της επιχείρησης ΕΥΘΥΜΙΑΔΗ το 1935 ήταν φυσικό να οδηγήσει τη σκέψη μας στις ρίζες της οικογένειας, στη Ραιδεστό της Ανατολικής Θράκης.

Η Ραιδεστός –το σημερινό Tekirdağ, εκατό χιλιόμετρα από την Κωνσταντινούπολη– είχε τότε κυρίως ελληνικό πληθυσμό αγροτών και εμπόρων. Η φιλαρμονική, η χορωδία, το θέατρο και το Μουσείο αρχαιοτήτων ήταν μερικά μόνον δείγματα του πολιτισμού της, όπως και τα αρχοντικά της παραλιακής λεωφόρου και η εκκλησία της Παναγίας Ρευματοκρατόρισσας, που μαρτυρούσαν την ευμάρεια των κατοίκων της.

Η οικογένεια Νικολάκη Ευθυμίου Ευθυμιάδη εμπορευόταν τρόφιμα και συμμετείχε στην εκμετάλλευση ενός μεταλλείου άνθρακα στην Ανατολική Θράκη μέχρι το 1922, όταν αναγκάστηκε να ακολουθήσει τη μοίρα εκατοντάδων χιλιάδων άλλων Ελλήνων προσφύγων της Μικράς Ασίας. Στη Θεσσαλονίκη και κάτω από πρωτοφανείς συνθήκες καταστροφής ξεκίνησε μια νέα ζωή, σχεδόν από μηδενική βάση.

Λίγο πριν συμπληρώσει τον πρώτο αιώνα στη νέα της Πατρίδα, η οικογένεια Ευθυμιάδη αποτελεί ξανά μια επιχειρηματική οντότητα που προσβλέπει στο μέλλον με ακόμη μεγαλύτερη αισιοδοξία. Μεσολάβησαν ήδη τρεις γενιές επιχειρηματιών μελών της και η τέταρτη ετοιμάζεται!

Αγαπητοί φίλοι,

Τι νόημα έχει να τιμάς την κληρονομιά σου μόνο με λόγια και ευχές;

Ο Όμιλος Ευθυμιάδη αποδέχθηκε με ιδιαίτερη χαρά την τιμή του αποκλειστικού χορηγού της έκθεσης «Ραιδεστός – Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς» που επιμελήθηκε η δραστήρια και δημιουργική ερευνητική ομάδα του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Τα γλυπτά διασώθηκαν από μια ομάδα γενναίων προσφύγων που τα μετέφεραν από τη Ραιδεστό. Αποτελούν, μάλιστα, μια από τις σπάνιες αρχαιολογικές συλλογές που σχηματίστηκαν από περιφερειακούς ελληνικούς συλλόγους, στην προκειμένη περίπτωση από τον *Θρακικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ραιδεστού*.

Η παρουσίαση και η ιστορική τεκμηρίωση των γλυπτών της Ραιδεστού αποτελεί για τον Όμιλό μας την ελάχιστη συναισθηματική επιβράβευση αυτών που ένιωσαν την ανάγκη και την ευθύνη να τα διασώσουν και να τα κρατήσουν ζωντανά για τις επόμενες γενιές.

Θεσσαλονίκη, Ιανουάριος 2016

Νίκος Ευθυμιάδης
Πρόεδρος της «REDESTOS» - Efthymiadis Agrotechnology Group

Sponsor's note

Dear friends and colleagues,

This year's 80th anniversary since the establishment of the company EFTYMIADIS in 1935 inevitably led out thought towards the roots of the family in Rhaidestos of Eastern Thrace.

Rhaidestos –modern Tekirdağ, 100 km from Istanbul– was then inhabited by mainly Greek population of farmers and merchants. The philharmonic, the choir, the theater and the Museum of antiquities comprised only some examples of its culture, which, along with the mansions on the promenade and the church of Virgin Revmatokratorissa, demonstrated the prosperity of the inhabitants.

The family of Nikolakis Efthymiou Efthymiadis traded foodstuffs and participated in the operation of a coal mine in Eastern Thrace until 1922, when they were forced to follow the fate of hundreds of thousands of Greek refugees from Asia Minor. In Thessaloniki, under unprecedented conditions of disaster, they began a new life almost from zero basis.

Just before completing the first century in the new Homeland, the Efthymiadis family has become again a business entity which faces the future with even greater optimism. Three generations of entrepreneurs have already intervened and the fourth is under preparation!

Dear friends,

What is the point of honouring your heritage only by words and wishes?

The Efthymiadis Group accepted with particular pleasure the honour of being the exclusive sponsor of the exhibition entitled "Rhaidestos - Thessaloniki. Antiquities in a refugee journey" organised by the active and creative team of the Archaeological Museum of Thessaloniki. The sculptures were rescued by a brave group of refugees who transported them from Rhaidestos. They, indeed, comprise one of the rare archaeological collections compiled by regional Greek societies –in this case the *Thracian Educational Society at Rhaidestos*.

The presentation and the historic documentation of the sculptures from Rhaidestos is considered, by our Group, as the minimal emotional reward to those who felt the need and obligation to rescue them and keep them alive for the future generations.

Thessaloniki, January 2016

Nikos Efthymiadis
President of "REDESTOS" - Efthymiadis Agrotechnology Group

Άνθρωποι και ...αρχαιότητες σε ταξίδι προσφυγιάς. Εισαγωγή

Ευαγγελία ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗ

Η περιοδική έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (ΑΜΘ) με τίτλο *Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς* προσφέρει πράγματι στον επισκέπτη την ευκαιρία για ένα νοερό ταξίδι. Ένα ταξίδι μακρινό και με πολλούς ενδιάμεσους σταθμούς, τόσο στον χώρο όσο και στον χρόνο. Χωρική του αφετηρία είναι η Ανατολική Θράκη και, ειδικότερα, η βόρεια ακτή της Προποντίδας, με επίκεντρο την περιοχή γύρω από την πόλη της Ραιδεστού (*Tekirdağ*), μια περιοχή που σήμερα ανήκει στην Τουρκία. Τελικός προορισμός, η Θεσσαλονίκη.

Το ταξίδι αυτό έχει σαν χρονική αφετηρία τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. (αρχαίοι χρόνοι), διανύει όλη σχεδόν την αρχαιότητα μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ. (κλασικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι και πρώιμη βυζαντινή περίοδος) και φθάνει έως το σήμερα. Αφορμή, και συνάμα συνοδοιπόροι, σε αυτό το ταξίδι, είναι τα τριάντα επτά αρχαία μαρμάρινα γλυπτά που παρουσιάζονται στην έκθεση, η ιστορία των οποίων καθορίζει, ουσιαστικά, και την πορεία του ταξιδιού: την αφετηρία, τους ενδιάμεσους σταθμούς και τον τελικό προορισμό του.

Αφετηρία είναι η βόρεια Προποντίδα, μια περιοχή καίριας γεωπολιτικής και στρατηγικής σημασίας, στην οποία ιδρύθηκαν και άκμασαν σημαντικές αρχαίες ελληνικές πόλεις (Σηλυμβρία, Βυζάντιο, Πέρινθος, Βισάνθη κ.ά.). Εκεί δημιουργήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν τα 37 λίθινα γλυπτά-εκθέματα: ένας κούρος και μια κόρη, μια προτομή, ταφικές στήλες, αναθηματικά ανάγλυφα και στήλες, τραπεζοφόρα, αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές. Αν και αγνοούμε τα αρχαιολογικά τους συμφραζόμενα, δηλαδή τις οικιστικές, ταφικές ή λατρευτικές συνάψεις της αρχικής χρήσης τους –καθώς δεν αποτελούν «προϊόντα» ανασκαφικής έρευνας– τα ίδια τα αρχαία, ως τεχνουργήματα πλέον, μας επιτρέπουν να σκιαγραφήσουμε πτυχές της ζωής στη βόρεια Προποντίδα από τον 6^ο αι. π.Χ. έως τον 4^ο αι. μ.Χ.: θρησκευτικές πεποιθήσεις, ταφικό τελετουργικό και αντιλήψεις για τον θάνατο, όψεις της καθημερινής ζωής αλλά και του δημόσιου βίου και της διοίκησης, καθώς και καλλιτεχνικές τάσεις, αγαπημένα εικονογραφικά θέματα, τοπικές ιδιαιτερότητες αλλά και επιδράσεις των εργαστηρίων της Αττικής και της Ιωνίας στη γλυπτική καλλιτεχνική παραγωγή των πόλεων της βόρειας Προποντίδας.

Επόμενος σταθμός του ταξιδιού είναι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν ο *Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος εν Ραιδεστώ (ΘΦΣΡ)* (1871 κ.ε.), ένας σύλλογος με πλούσια δράση και πολυσχιδές έργο –εκπαιδευτικό, πολιτιστικό, φιλανθρωπικό αλλά και ψυχαγωγικό– μεριμνά, μεταξύ άλλων, για την περισυλλογή και διαφύλαξη των αρχαίων μνημείων της ευρύτερης περιοχής. Στο πλαίσιο αυτής της δράσης και με απώτερο στόχο την καλλιέργεια της παιδείας και της εθνικής συνείδησης, ο Σύλλογος συγκρότησε –μέσω αγορών, δωρεών και παραδόσεων– μια ιδιαίτερα αξιόλογη αρχαιολογική συλλογή από νομίσματα, περίπου 70 λίθινα μνημεία, ευαγγέλια, καμέες και απολιθώματα. Αντικείμενα όλα που εκλαμβάνονταν ως μάρτυρες της σύνδεσης του τότε παρόντος με το αρχαιοελληνικό παρελθόν και, κατ' επέκταση, ως τεκμήρια μιας αδιάσπαστης συνέχειας και εχέγγυα των ελληνικών κυριαρχικών δικαιωμάτων στα διαφιλονικούμενα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μέρος

αυτής της αρχαιολογικής συλλογής («Συλλογή Ραιδεστού») ήταν και τα 37 μαρμάρινα γλυπτά που παρουσιάζονται στη συγκεκριμένη έκθεση.

Οι αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι η επόμενη, μεγάλη στάση του ταξιδιού και της εκθεσιακής αφήγησης. Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918) βρίσκει την Ελλάδα στο πλευρό των νικητών και την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε διάλυση. Και ενώ με τις συνθήκες του Νεϊγύ (1919) και των Σεβρών (1920) η Δυτική και Ανατολική Θράκη ενσωματώνονται στο ελληνικό κράτος, το 1922 –μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού Μετώπου– το τμήμα της Θράκης ανατολικά του Έβρου παραχωρείται ξανά στην Τουρκία (Ανακωχή Μουδανιών, 1922). Τον Οκτώβριο του 1922, χωρίς να προηγηθεί στρατιωτική επιχείρηση, πραγματοποιείται η εκκένωση της Ανατολικής Θράκης: ο ελληνορθόδοξος πληθυσμός αναγκάζεται να εγκαταλείψει τον τόπο που ζούσε και να εγκατασταθεί σε διάφορες περιοχές της ελληνικής επικράτειας. Χιλιάδες Έλληνες της Ανατολικής Θράκης πήραν τότε τον δρόμο της προσφυγιάς. Αυτό, ωστόσο, που εκπλήσσει και, συγχρόνως, συγκινεί ιδιαίτερα, είναι ότι σε αυτές τις τόσο δύσκολες στιγμές και συνθήκες οι άνθρωποι αυτοί δεν φρόντισαν να σώσουν μόνο τον εαυτό τους, τις οικογένειές τους και τα υπάρχοντά τους αλλά και τις αρχαιότητες, οι οποίες μετατρέπονται πλέον σε ενθυμήματα μιας χαμένης πατρίδας. Έτσι, παρόλο που το μεγαλύτερο μέρος της αρχαιολογικής συλλογής του ΘΦΣΡ σήμερα αγνοείται, τα περισσότερα από τα λίθινα μνημεία της –όπως μας πληροφορεί ο Έφορος Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης Σ. Πελεκίδης (Θρακικά Ι, 1928, 5)– μεταφέρθηκαν τον Οκτώβριο του 1922 στη Θεσσαλονίκη και παραδόθηκαν στο Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης (Γενί Τζαμί).

Τελευταίο σταθμό για τις αρχαιότητες, αλλά προτελευταίο του ταξιδιού μας, αποτελεί η νέα τους «πατρίδα», η Θεσσαλονίκη και, ειδικότερα, η νέα τους «στέγη», το Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης. Ένας χώρος που σηματοδοτεί, αφενός, τη διάσωση μέρους της «Συλλογής Ραιδεστού» και, αφετέρου, το δύσκολο έργο της μελέτης, έρευνας και τεκμηρίωσής της από ιστορικούς, επιγραφικούς και αρχαιολόγους. Ένα έργο που αδιάλειπτα συνεχίζεται έως και σήμερα.

Τελικός σταθμός του ταξιδιού μας, το σήμερα. Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, στην έκθεση αυτή, οι αρχαιότητες από την Ανατολική Θράκη –μέσα από την ιστορία τους και τη μακρά διαδρομή τους στον χρόνο– αποδεικνύουν, με τον πιο εύγλωττο τρόπο, πώς το παρελθόν επαναπροσεγγίζεται και επανερμηνεύεται σε κάθε παρόν. Ταυτόχρονα, όμως, αποτελούν και το εφαλτήριο για να στοχαστούμε γύρω από το διαχρονικό και, δυστυχώς, τόσο επίκαιρο ζήτημα της προσφυγιάς.

Εξάλλου, κάθε αρχαιολογική έκθεση έχει –ή, έστω, οφείλει να έχει– αναφορές όχι μόνο στο αρχαίο παρελθόν αλλά και στο παρόν ή, ακόμα, και στο μέλλον, προσφέροντας στον επισκέπτη την ευκαιρία για νέες γνώσεις, για αναθυμήσεις και συνειρμούς αλλά και για προβληματισμό και στοχασμό. Υπό το πρίσμα αυτό, το δίλημμα που υπέβασκε κατά τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της παρούσας έκθεσης –μήπως, δηλαδή, η αναφορά στα τραγικά γεγονότα του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, που άρρηκτα συνδέονται με την ιστορία της «Συλλογής Ραιδεστού», επισκίαζε την πρωταρχική αρχαιολογική σημασία της– αποδεικνύεται, εν τέλει, ψευδο-δίλημμα.

Η έκδοση του παρόντος Καταλόγου στοχεύει, αφενός, σε μια μελλοντική υπόμνηση της συγκεκριμένης περιοδικής έκθεσης, όταν αυτή πλέον δεν θα υφίσταται και, αφετέρου, στην πληρέστερη επιστημονική τεκμηρίωσή της. Έτσι, τα πρώτα κείμενα του Καταλόγου αφορούν σε θέματα που άπτονται του σχεδιασμού και της υλοποίησης της έκθεσης: μουσειολογικό σκεπτικό (Α. Αποστολίδου), μουσειογραφική μελέτη (Γ. Τσεκμές), γραφιστική επιμέλεια (Ρ. Βλαχοπούλου), καθώς και συντήρηση των γλυπτών-εκθεμάτων (Δ. Καρολίδης).

Ακολουθεί μια συνοπτική περιγραφή του ιστορικού-κοινωνικού πλαισίου συγκρότησης της αρχαιολογικής «Συλλογής Ραιδεστού» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, παράλληλα με μια προσπάθεια ερμηνευτικής προσέγγισης της σημασίας τόσο αυτής καθαυτής της δημιουργίας της συλλογής όσο και της «διάσωσης» και μεταφοράς της στη Θεσσαλονίκη αλλά και της μετέπειτα διαχείρισής της (Στ. Γκαλινίκη).

Η εικόνα των θρακικών παραλίων της Προποντίδας κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας σκιαγραφείται μέσα από μια συνοπτική αλλά παραστατική παρουσίαση της τοπογραφίας, της γεωπολιτικής σημασίας, των ιστορικών-αρχαιολογικών δεδομένων και των μυθολογικών στοιχείων της περιοχής (Δ. Τερζοπούλου). Η πρόοδος της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας στην ευρύτερη περιοχή της Ραιδεστού/Tekirdağ και, γενικότερα, της νοτιοανατολικής Θράκης παρουσιάζεται μέσα από τα κείμενα τριών τούρκων πανεπιστημιακών Καθηγητών και αρχαιολόγων (Μ.Η. Sayar, Ζ. Koçel Erdem και Ο.

Yağiz), με αναφορά τόσο στις πρόσφατες ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες όσο και στα μνημεία και κινητά ευρήματα (π.χ. αρχαία νομίσματα) που έχουν έρθει στο φως. Τα κείμενα αυτά παραδόθηκαν στην αγγλική γλώσσα και μεταφράστηκαν στην ελληνική για τις ανάγκες της παρούσας έκδοσης. Το επόμενο κείμενο (R. Ousterhout) μας μεταφέρει νοερά στους βυζαντινούς χρόνους, μέσα από μια σύντομη επισκόπηση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής της Θράκης και της συμβολής των μνημείων της στην εξέλιξη της αρχιτεκτονικής στην περιοχή, γενικότερα.

Στις ίδιες τις αρχαιότητες της «Συλλογής Ραιδεστού» του ΑΜΘ εστιάζουν τα κείμενα των Ηλ. Σβέρκου – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, καθώς και της Κ. Χατζηνικολάου. Στο πρώτο –σημείο αναφοράς για την εκ μέρους μας έρευνα και επιστημονική τεκμηρίωση της έκθεσης– παρατίθεται σύντομα η ιστορία των μνημείων της νοτιοανατολικής Θράκης έως το α' τέταρτο του 20^{ου} αιώνα και η αρχαιολογική δράση του *ΘΦΣΡ*, ενώ εκτενέστερη αναφορά γίνεται στην πορεία της έως τώρα (αρχαιολογικής και επιγραφικής) έρευνας και στα προβλήματα εντοπισμού και ταύτισης των μνημείων τόσο της Ανατολικής Θράκης όσο και της «Συλλογής Ραιδεστού», ειδικότερα. Στο κείμενο της Κ. Χατζηνικολάου παρουσιάζονται τα γλυπτά της «Συλλογής Ραιδεστού» του ΑΜΘ με βάση μια χρονολογική και κατά κατηγορία (π.χ. επιτύμβια, αναθηματικά κ.λπ.) ταξινόμησή τους, ενώ μέσα από την επισήμανση τυχόν ομοιοτήτων ή/και ιδιαιτεροτήτων που θα μπορούσαν να τα προσγράψουν στην καλλιτεχνική παραγωγή συγκεκριμένων τόπων, τίγονται ζητήματα σχετικά με την προέλευση των γλυπτών.

Η συγκεκριμένη έκδοση ολοκληρώνεται με έναν λημματικό κατάλογο των 37 γλυπτών που παρουσιάζονται στην έκθεση. Η σειρά παρουσίασης των γλυπτών εδώ δεν ακολουθεί τη σειρά με την οποία αυτά εκτίθενται (δηλαδή, κατά θεματική εκθεσιακή ενότητα), αλλά βασίζεται πρωτίστως στη χρονολογική τους ταξινόμηση και, κατά δεύτερον, στην ταξινόμησή τους σε ομάδες ομοειδών –ως προς την κατηγορία και τη χρήση– μνημείων. Ιδιαίτερη αναφορά οφείλεται στο αρ. κατ. 37, μια μαρμάρινη οικοδομική επιγραφή του 4^{ου} αι. μ.Χ. από το Πάνιον, η οποία ανήκει στη «Συλλογή Ραιδεστού» του ΑΜΘ, αλλά παραχωρήθηκε στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (όπου και εκτίθεται) λόγω της χρονολόγησής της. Δεδομένης της βέβαιης απόδοσης της επιγραφής στη «Συλλογή Ραιδεστού» του ΑΜΘ κρίθηκε απαραίτητο να συμπεριληφθεί τόσο στον εν λόγω Κατάλογο όσο και στην ίδια την έκθεση, έστω και με τη μορφή γύψινου εκμαγείου.

Τέλος, ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στα δύο λήμματα που περιλαμβάνονται ως «Παράρτημα» του Καταλόγου στο τέλος της παρούσας έκδοσης, αν και αφορούν σε δύο, αντίστοιχα, αντικείμενα που δεν ανήκουν στη «Συλλογή Ραιδεστού» του ΑΜΘ. Το πρώτο είναι μια μαρμάρινη τράπεζα ογκομέτρησης από το Πάνιον (σήμερα στο Επιγραφικό & Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρετ. 2093), η οποία είχε αγοραστεί από τον *ΘΦΣΡ* και αργότερα παραχωρήθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, με αντάλλαγμα τη χορήγηση βιβλίων και πινάκων. Το δεύτερο είναι μια αμφιπρόσωπη εικόνα με παράσταση της Παναγίας Ρευματοκρατόρισσας και της Σταύρωσης από τη Ραιδεστό (σήμερα στον Ι. Ν. Παναγίας Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη), η οποία συνδέεται με θαύμα της Θεοτόκου στη Ραιδεστό και μεταφέρθηκε από τους πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη το 1922. Τα λήμματα των δύο αυτών αντικειμένων αποφασίστηκε να συμπεριληφθούν στην παρούσα έκδοση για τους εξής, κυρίως, λόγους: α) ψηφιακές απεικονίσεις τους και στοιχεία που αφορούν σε αυτά χρησιμοποιήθηκαν στο εποπτικό υλικό της έκθεσης, β) αποτελούν έμμεση υπόμνηση της μεγάλης διασποράς τόσο της αρχαιολογικής συλλογής του *ΘΦΣΡ* όσο και, γενικότερα, των μνημείων της Ανατολικής Θράκης σε διάφορα μουσεία, συλλογές ή φορείς.

Ειλικρινείς και θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους συγγραφείς και λημματογράφους του συγκεκριμένου Καταλόγου, καθώς και σε όλους όσοι ποικιλοτρόπως συνέβαλαν τόσο στην υλοποίηση της ίδιας της έκθεσης όσο και στην παρούσα έκδοση. Ειδικότερα, όσον αφορά στην έκδοση του Καταλόγου σημαντική και ανεκτίμητη ήταν η στήριξη του *Συνδέσμου Φίλων του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, καθώς και του χορηγού της έκθεσης, του κ. Νικολάου Ε. Ευθυμιάδη, Προέδρου της εταιρίας «*Ραιδεστός*» Α.Ε. – *Όμιλος Αγροτεχνολογίας Ευθυμιάδη*, ο οποίος ανέλαβε εξολοκλήρου τη δαπάνη έκδοσης του Καταλόγου, καθώς και του συνοδευτικού ενημερωτικού φυλλαδίου της έκθεσης.

People and ...antiquities in a refugee journey. Introduction

Evangelia TSANGARAKI

The temporary exhibition of the Archaeological Museum of Thessaloniki (AMTh) entitled *Rhaidestos - Thessaloniki. Antiquities in a refugee journey* offers, indeed, to visitors the opportunity for a conceptual journey. A long journey with many intermediate stations, both in space and time. Its spatial starting point is Eastern Thrace and particularly the northern coast of Propontis, with epicentre the region around the city of Rhaidestos (*Tekirdağ*), an area now belonging to Turkey. The final destination is Thessaloniki.

This journey's temporal starting point is the end of the 6th c. B.C. (Archaic period), and throughout almost the entire antiquity, until the 4th c. A.D. (Classical, Hellenistic, Roman times and Early Byzantine period), reaches up to today. The occasion, but also fellow travelers in this journey, is the thirty-seven ancient marble sculptures presented in the exhibition, the history of which essentially determines the course of the journey: the starting point, the intermediate stations and the final destination.

The starting point is northern Propontis, a region of crucial geopolitical and strategic importance, where significant ancient Greek cities were founded and flourished (Selymbria, Byzantium, Perinthos, Bisanthe etc.). There, the 37 stone sculptures-exhibits were created and used: a kouros and a kore, a bust, grave stelae, votive reliefs and stelae, table supports, architectural members and inscriptions. Although their archaeological context is unknown, i.e. the domestic, funerary or religious affinities of their initial use—as they are not “products” of archaeological research—the ancient objects themselves, as artefacts, allow us to outline aspects of life in northern Propontis from the 6th c. B.C. to the 4th c. A.D.: religious beliefs, funerary ritual and perceptions on death, aspects of daily but also public life and administration, as well as artistic trends, popular iconographic themes, local characteristics and influences of the Attic and Ionic workshops on sculpture artistic production of the cities of northern Propontis.

The next station of the journey is the late 19th century, when the *Thracian Educational Society at Rhaidestos (TESR)* (1871 f.), a society with intense activity and diverse work—educational cultural, charitable and recreational—looked after, among others, the collection and preservation of the ancient monuments in the broader region. In the framework of this activity and aiming in the cultivation of education and national consciousness, the Society compiled—through purchases, donations and hand ins—a significant archaeological collection including coins, approximately 70 stone monuments, evangels, cameos and fossils. All are objects that were considered as evidence of the connection of the then present with the ancient Greek past and, consequently, as evidence of an uninterrupted continuity and assurances of the Greek sovereign rights in the disputed territories of the Ottoman Empire. Part of this archaeological collection (“Rhaidestos Collection”) was the 37 marble sculptures presented in this exhibition.

The early 20th century is the next station of the journey and the exhibition narrative. The end of World War I (1914-1918) found Greece on the side of the winners and the Ottoman Empire dissolved.

And although, after the treaties of Neuilly (1919) and Sevres (1920), Western and Eastern Thrace were incorporated into the Greek state, in 1922 —after the collapse of the Asia Minor Front— the part of Thrace east of Hebros river was allotted again to Turkey (Truce of Moudania, 1922). In October 1922, without prior military operation, the evacuation of Eastern Thrace took place: the Greek Orthodox population was forced to leave the place it lived and to move to various areas of the Greek territory. Then, thousands of Greeks of Eastern Thrace took the refugee road. However, it is surprising and at the same time especially touching that, during these very difficult moments and conditions, these people cared for not only the rescue of themselves, their families and their belongings, but also antiquities, which were converted into memorabilia of a lost homeland. Thus, although the largest part of the archaeological collection of the *TESR* is now lost, most of its stone monuments —as the Ephor of Antiquities of Thessaloniki S. Pelekidis informs us (Θρακικά 1, 1928, 5)— were transported in October 1922 to Thessaloniki and were handed in to the Old Archaeological Museum of the city (Yeni Camii).

The last station of the antiquities, but semifinal in our journey, is their new “homeland”, Thessaloniki, and, especially, their new “house”, the Archaeological Museum of the city. A place that marks not only the rescue of part of the “Rhaidestos Collection”, but also the difficult task of their study, research and documentation by historians, epigraphers and archaeologists. An undisrupted project, which continues until today.

The final station of our journey is today. In the early 21st century, in this exhibition, the antiquities from Eastern Thrace —through their history and their long course through the time— demonstrate, in the most eloquent way, how the past is re-approached and reinterpreted in every present. At the same time, though, they constitute a reason to reflect on the diachronic and, unfortunately, current issue of refugees.

Besides, any archaeological exhibition has —or, at least, should have— references not only to the ancient past, but also to the present, or even, the future, offering visitors the opportunity for knowledge, recollections and associations, but also reflection and thought. Through this prism, the dilemma behind the planning and implementation of the present exhibition —i.e. if references to the tragic events of the late 19th and early 20th century, which are inextricably linked with the history of the “Rhaidestos Collection”, overshadow its initial archaeological significance— appears in the end false.

The publication of the present Catalogue aims, firstly, in a future reminding of this particular temporary exhibition, when it will no longer exist, and, secondly, in its comprehensive scientific documentation. Thus, the first texts of the Catalogue regard issues related to the planning and implementation of the exhibition: museological rationale (A. Apostolidou), museographic study (G. Tsekmes), graphic design (R. Vlachopoulou), as well as conservation of the sculpture-exhibits (D. Karolidis).

What follows is a brief description of the historic-social context of the compilation of the archaeological “Rhaidestos Collection” in the late 19th century, along with an attempt to interpretatively approach the significance of both the essential creation of the collection and its “rescue” and transfer to Thessaloniki, along with its subsequent management (S. Galiniki).

The picture of the Thracian coast of Propontis during antiquity is outlined through a brief but vivid presentation of the topography, the geopolitical importance, the historic-archaeological data and the mythological narratives on the region (D. Terzopoulou). The progress of contemporary archaeological research in the broader area of Rhaidestos/Tekirdağ and, more generally, in southeastern Thrace is presented in the texts of three Turkish university Professors and archaeologists (M.H. Sayar, Z. Koçel Erdem and O. Yağiz), with reference to recent excavations and surface surveys, as well as monuments and portable finds (e.g. ancient coins) that have come to light. These texts were written in English and were translated into Greek for the purposes of the present volume. The following text (R. Ousterhout) takes us to Byzantine times, through a brief overview of Byzantine architecture in Thrace and the contribution of its monuments to the general development of architecture in the region.

The antiquities of the AMTh “Rhaidestos Collection” is the focus of the texts by El. Sverkos — P. Adam-Veleni — K. Tzanavari, as well as K. Chatzinikolaou. The first —a reference point for our research and scientific documentation concerning the exhibition— presents briefly the history of the monuments of southeast Thrace until the first quarter of the 20th century and the archaeological activity of the *TESR*, while extensive reference is made to the up to now course of research (archeological and epigraphic), as well as the problems posed in locating and identifying the monuments of both Eastern Thrace and the “Rhaidestos Collection” in particular. The text by K. Chatzinikolaou presents the sculptures of the AMTh

---

"Rhaidestos Collection", based on a chronological and typological (e.g. funerary, votive etc.) classification, while, through the identification of similarities and/or special characteristics that could ascribe them to the artistic production of specific places, issues are raised concerning the provenance of the sculptures.

This particular edition is completed with an entry catalogue detailing the 37 sculptures presented in the exhibition. Here, the order of the presentation of the sculptures does not follow the order in which they are exhibited (i.e. according to thematic exhibition units), but is primarily based on their chronological classification, and, secondly, their classification into groups of similar —as to the category and use— monuments. A special mention is due to the Cat. No. 37 marble building inscription of the 4th century A.D. from Panion, which belongs to the AMTh "Rhaidestos Collection", but was given to the Museum of Byzantine Culture (where it is exhibited) due to its dating. Given the definite attribution of the inscription in the AMTh "Rhaidestos Collection" it was considered as necessary for it to be included both to the catalogue and the exhibition, even in the form of a plaster cast.

Finally, a special mention should be made for the two entries in the "Appendix" of the Catalogue at the end of the present volume, since they concern two, respectively, objects that do not belong to the AMTh "Rhaidestos Collection". The first is a measurement block from Panion (now in the Epigraphic and Numismatic Museum in Athens, Inv. No. 2093), which was purchased by the *TESR* and later donated to the National Archaeological Museum, in return for providing books and panels. The second is a bifacial icon depicting Virgin Revmatokratorissa and the Crucifixion from Rhaidestos (now in the church of Virgin Acheiropoietos in Thessaloniki), which is associated with a Virgin miracle in Rhaidestos and was transferred by the refugees in 1922 to Thessaloniki. The entries of these two objects were decided to be included in this publication for the following reasons: a) their digital representations and relevant information were used in the interpretative material of the exhibition, b) they indirectly remind the large dispersion of both the archaeological collection of the *TESR* and, more generally, the monuments of Eastern Thrace in various museums, collections or institutions.

Sincere and warm thanks are due to the authors of the texts and entries of this Catalogue, as well as to all who in various ways contributed to the implementation of the exhibition and the present volume. Particular regarding the publication of the Catalogue, significant and valuable was the support of the *Association of Friends of the Archaeological Museum of Thessaloniki*, as well as the exhibition sponsor, Mr. Nikolaos E. Efthymiadis, President of the company "*Redestos*"- *Efthymiadis Agrotechnology Group*, who entirely undertook the publication cost of the Catalogue, as well as the accompanying leaflet of the exhibition.

Κείμενα | Texts

Η μουσειολογική αφήγηση

Αγνή ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ

«Ο άνθρωπος κατανοεί τα γεγονότα που βιώνει μέσα ακριβώς από τα πολιτισμικά πρότυπα, τα διατεταγμένα συμπλέγματα σημαινόντων συμβόλων.»

C. Geertz, Η ερμηνεία των πολιτισμών (Αθήνα 2003) 353.

Έχει πολλές φορές υπογραμμιστεί από τους σύγχρονους μελετητές ο πολύπλευρος χαρακτήρας κάθε έκθεσης, η οποία ως ένα νέο πολιτιστικό τεχνούργημα απαιτεί τη δική του ξεχωριστή ερμηνεία¹. Μια μουσειακή συλλογή αρχαιολογικών αντικειμένων, όταν ερμηνευθεί και ενταχθεί σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο, μπορεί να αποτελέσει έναν πυρήνα πληροφοριών, κωδικών, συμβόλων ή μηνυμάτων του παρελθόντος.

Στην περιοδική έκθεση «Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς» του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης πρωταγωνιστής του μουσειολογικού σεναρίου είναι οι αρχαιότητες της «Συλλογής Ραιδεστού». Σημείο εκκίνησης της μουσειολογικής αφήγησης αποτελούν τα τριάντα επτά (37) λίθινα μνημεία –ανάγλυφα, γλυπτά, επιγραφές, αρχιτεκτονικά μέλη– που αποτελούσαν μέρος της αρχαιολογικής συλλογής του *Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου* στη Ραιδεστό –στο εξής *ΘΦΣΡ*– (προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα) και τα οποία μεταφέρθηκαν για να «διασωθούν» από Έλληνες της Ανατολικής Θράκης, όταν αυτοί αναγκάστηκαν –μετά την απώλειά της– να ακολουθήσουν τον δρόμο της προσφυγιάς. Τα αντικείμενα αυτά παραδόθηκαν το 1922 στο τότε Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Αφορμή για τη συγκεκριμένη έκθεση αποτελεί η παρουσίασή τους στο ευρύ κοινό, για πρώτη φορά, στο σύνολό τους. Στόχος είναι να εκτεθούν και να ερμηνευθούν τα αντικείμενα αυτά –μνημεία του παρελθόντος, σημαντικά αρχαιολογικά τεκμήρια– μέσα σε ένα ευρύ πλαίσιο ανάγνωσης (“context”)², χωρίς να είναι απομονωμένα από την ιστορική, κοινωνική ή πολιτική πραγματικότητα στην οποία ανήκαν. Αναγνωρίζονται, έτσι, πρώτον ως δείγματα της αρχαίας γλυπτικής της Προποντίδας, δεύτερον ως μοναδικό τεκμήριο της αρχαιολογικής συλλογής του *ΘΦΣΡ* και, κατ’ επέκταση, της δράσης του Συλλόγου και, τέλος, ως αντικείμενα *μάρτυρες* μιας ιδιαίτερα τραγικής ιστορικής πραγματικότητας για τους Έλληνες της Ανατολικής Θράκης, τα οποία εμπεριέχουν αναλλοίωτες τις μνήμες και τα συναισθήματα των ανθρώπων εκείνων που έζησαν και έδρασαν στην περιοχή.

Στο πλαίσιο αυτό, η μουσειακή αναπαράσταση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης επιχειρεί να συνδέσει τη συλλογή αρχαιοτήτων του *ΘΦΣΡ* με την ιστορία των μνημείων, δεδομένου ότι οι αρχαιότητες προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή της Ραιδεστού, να αναδείξει τη δράση των Φιλεκπαιδευτικών Συλλόγων, αλλά και να δώσει το στίγμα του πολιτικού και κοινωνικού σκηνικού της Ανατολικής Θράκης³. Επιπλέον, η συγκεκριμένη ερμηνευτική προσέγγιση εντάσσει τη «Συλλογή

1 Γκαζή 1999, 46. Για την ερμηνεία των αντικειμένων, βλ. ενδεικτικά: Pearce 1989. Kavanagh 1991. Pearce 2002. Pearce 1994. Maroević 1995. Νάκου 2009. Dudley 2012. Γιαλούρη 2013.

2 Hodder 2010, 210 και 227. Σολομών 2012, 94.

3 *ΘΦΣΡ*–Πεπραγμένα. Για τη δράση των Φιλεκπαιδευτικών Συλλόγων βλ. Μαμώνη 1995 και, ειδικότερα, για τον *ΘΦΣΡ*: Μαμώνη 1995, 58–

Εικ. 1 Χάρτης της Μεγάλης Ελλάδος που κυκλοφόρησε το 1920, μετά τη Συνθήκη των Σεβρών (έκδοση λαϊκή).

Πηγή: Σπ.Β. Μακεζίνης, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμ. Δ' (Αθήνα 1968).

Fig. 1 Map showing Great Greece, published in 1920, after the Treaty of Sevres (popular edition).

Source: Sp.V. Markezinis, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, vol. IV (Athens 1968).

Ραιδεστού» σε ένα ευρύ πλαίσιο ιστορικής διάρκειας που ανέρχεται έως το σήμερα, προβάλλοντας τον απόηχο της στη σύγχρονη κοινωνία.

Η ιστορία ξεδιπλώνεται σιγά-σιγά, ως μια διαλεκτική διαδικασία ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν, που μας παρέχει κάτι πολύ περισσότερο από μια αρχαιολογική έκθεση. Επιμέρους υποθέματα συγχωνεύονται επιφυλάσσοντας μια πολύπλευρη και πολυεπίπεδη μουσειακή αφήγηση.

Μουσειολογικός - νοηματικός σχεδιασμός έκθεσης

Οι ίδιες οι αρχαιότητες, αντικείμενα σήμερα της μόνιμης συλλογής του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης και τμήμα, παλαιότερα, της αρχαιολογικής συλλογής του ΘΦΣΡ, συγκροτούν το πρωταρχικό υλικό αφήγησης. Γύρω από τον κεντρικό θεματικό άξονα που, στη συγκεκριμένη περίπτωση, είναι τα σωζόμενα γλυπτά της «Συλλογής Ραιδεστού», τα οποία χρονολογούνται από την αρχαϊκή εποχή έως και την ύστερη αρχαιότητα, παράλληλες αφηγήσεις συμπληρώνουν νήμα-νήμα την ιστορία.

Όπως ήδη σημειώθηκε, η ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης συλλογής έγκειται σε τρία βασικά στοιχεία, τα οποία αποτελούν σημείο εκκίνησης της μουσειολογικής αφήγησης: 1) Πρόκειται για μια από τις ελάχιστες σωζόμενες έως σήμερα αρχαιολογικές συλλογές που δημιουργήθηκαν

από ελληνικούς συλλόγους στην περιοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η «Συλλογή Ραιδεστού» συγκροτήθηκε χάρη στη δράση και το ενδιαφέρον του ΘΦΣΡ να περισυλλέξει και να διασώσει «προϊόντα» της πλούσιας ελληνικής πολιτισμικής κληρονομιάς. Όπως δηλώνεται στις εκθέσεις του Συλλόγου, η συλλογή αποτελούσε το «Αρχαιολογικό Μουσείο» του⁴. Αν αναλογιστεί κανείς ότι το μεγαλύτερο μέρος των αρχαιοτήτων αντίστοιχων συλλογών έχει χαθεί, τότε η συγκεκριμένη συλλογή αποτελεί σημείο αναφοράς για τη δραστηριότητα και τη λειτουργία αντίστοιχων συλλόγων, επιδεικνύει τις κοινωνικοπολιτικές πεποιθήσεις, τις συλλεκτικές προτιμήσεις ή, ακόμη, και τους αισθητικούς κανόνες της εποχής και, παράλληλα, αποδεικνύει έμπρακτα την κυρίαρχη ιδεολογία του νέου ελληνικού κράτους και την ανάγκη σύνδεσης του τότε παρόντος με το ένδοξο αρχαίο ελληνικό παρελθόν. 2) Η δημιουργία της «Συλλογής Ραιδεστού» το 1871⁵ συμπίπτει με ένα ιδιαίτερο ιστορικό πολιτισμικό φαινόμενο που χαρακτηρίζει την εποχή αυτή και εντοπίζεται σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη⁶: την εποχή αυτή ακμάζει

4 Βλ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ. και Στ. Γκαλινίκη, π.τ., όπου και περαιτέρω σχετική βιβλιογραφία.

5 Η πρώτη συνεδρίαση τοποθετείται, σύμφωνα με την έκθεση των πεπραγμένων του Συλλόγου, στις 30 Μαΐου 1871. ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 3-4.

6 Στα τέλη του 18^{ου} - αρχές 19^{ου} αιώνα πολλοί ευρωπαϊκοί λαοί συνειδητοποιούν την υπόσταση της εθνικής τους ταυτότητας. Υπό την επίδραση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης γίνεται κατανοητό ότι η πνευματική αναγέννηση συνδέεται άμεσα με τη διάσωση και διαφύλαξη των αρχαιοτήτων. Στην Ελλάδα, το 1813, ιδρύεται η

65. Μαυρίδης 2003, 105-108. Βακαλόπουλος 1990, 347-349. Στ. Γκαλινίκη, π.τ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ.

Εικ. 2 Άποψη της έκθεσης - εισαγωγή

Fig. 2 View of the exhibition - introduction

η Μεγάλη Ιδέα που συνδέεται με την ανάπτυξη της συλλογικής εθνικής συνείδησης και ό,τι αυτό συνεπάγεται για τα μνημεία, τις αρχαιότητες, τις συλλογές και τα μουσεία⁷ (εικ. 1). 3) Αν και στις πολυάριθμες συλλογές προσφυγικών κειμηλίων εντοπίζονται, κατά κανόνα, θρησκευτικά, ιστορικά και κοσμικά κειμήλια (εικόνες, είδη οικιακής χρήσης κ.λπ.) —γεγονός καθόλου τυχαίο, καθώς το μέγεθός τους επιτρέπει εύκολα τη μεταφορά τους⁸— σε μια εξαιρετικά δύσκολη συγκυρία, αυτή του επικείμενου διωγμού των Ελλήνων από την ευρύτερη περιοχή, βασικό μέλημα του ΘΦΣΡ ήταν η διάσωση της συλλογής και των αρχαιοτήτων. Το γεγονός αυτό αντανάκλα την προσπάθεια των Ελλήνων της Ανατολικής Θράκης να διατηρήσουν αλώβητη την εθνική τους ταυτότητα και τις αναμνήσεις του ένδοξου παρελθόντος τους.

Μεθοδολογία

Η έκθεση αντιμετωπίζει εξ ορισμού ένα σημαντικό μειονέκτημα, αυτό της ελλιπούς επιστημονικής τεκμηρίωσης των αντικειμένων

και της δυσκολίας της ακριβούς ταύτισης της γεωγραφικής προέλευσής τους, καθώς έχουν χαθεί τα ανασκαφικά και αρχαιολογικά συμφραζόμενά τους. Η μέθοδος παρουσίασης επιτρέπει την ανάδειξη της αρχαιολογικής «Συλλογής Ραιδεστού», καθώς την εντάσσει σε ένα προκαθορισμένο επίπεδο ανάγνωσης ως εξής: 1) σημαντικό αρχαιολογικό αντικείμενο - τεκμήριο μιας αρχαιολογικής συλλογής, που δημιουργείται από έναν φιλεκπαιδευτικό σύλλογο και έχει ως στόχο να προβάλει την αρχαιολογία του τόπου και να συμβάλει στην «εθνική αναγέννηση»⁹. 2) ενθύμια μιας εξαιρετικά μελανής ιστορικής περιόδου, που έχει όμως αντίκτυπο έως σήμερα.

Η έκθεση¹⁰ αποτελείται από την εισαγωγή, τον πυρήνα και έξι (6) ενότητες. Για να μπορέσουμε να επικοινωνήσουμε το σύνολο των πληροφοριών με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, προβήκαμε σε διαφορετικούς συνδυασμούς ανάμεσα σε βασικά αντικείμενα και δευτερεύοντα εκθέματα, φωτογραφίες, εποπτικά και λεζάντες.

Φιλόμουσος Εταιρεία που μεριμνεί για τη συλλογή και φροντίδα των αρχαιοτήτων. Γκαζή 2003, 156-159.

7 Κόκκου 1977, 130 - 135. Χαμηλάκης 2012, 147-150.

8 Άνθρωποι και Εικόνες. Χαλκιά 2003. Βλ. επίσης π.τ., Παράρτημα Καταλόγου, Αμφιπρόσωπη εικόνα: Παναγία Οδηγήτρια Ρευματοκρατόρισα - Σταύρωση (Μ. Παϊσίδου).

9 ΘΦΣΡ-Πετραγμένα, 3. Η Κόκκου αναφέρει ότι την εποχή αυτή ιδρύονται η Εθνολογική και Ιστορική Εταιρεία (1882), η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία (1884), η Λαογραφική Εταιρεία (1908), το Λαογραφικό Αρχείο (1918). Σημειώνει, επίσης, ότι οι πολιτιστικοί σύλλογοι Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ραιδεστού (1871) και Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Κρήτης (1878) δημιουργήθηκαν σε περιοχές που ήταν ακόμη υπόδουλες στους Τούρκους. Κόκκου 1977, 134.

10 Για τη μουσειογραφική επιμέλεια, βλ. αναλυτικότερα Γ. Τσεκμές, π.τ.

Εικ. 3 Άποψη της έκθεσης - πυρήνας

Fig. 3 View of the exhibition - central unit

Καλούμε, έτσι, τον επισκέπτη να δει πέρα από το αντικείμενο. Το σενάριο που ακολουθούμε παραθέτει τα ιστορικά γεγονότα αποσκοπώντας στη μετάδοση γνώσης. Επιχειρεί, όμως, παράλληλα να ευαισθητοποιήσει τους επισκέπτες της έκθεσης και να ενεργοποιήσει τη μνήμη τους μέσα από μια σφαιρική πραγμάτευση του θέματος.

Η εισαγωγή, εξ ορισμού, εισαγάγει τον επισκέπτη ενημερώνοντάς τον για τον σκοπό και την ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης έκθεσης (εικ. 2). Τίθεται το ιστορικό πλαίσιο της έκθεσης, το οποίο κατά κάποιο τρόπο οριοθετεί εντός συγκεκριμένου χρόνου και χώρου την αφήγηση. Επιλέγεται ως μοναδικό αντικείμενο το τμήμα μιας στήλης με ανάγλυφη παράσταση, από τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα υψηλής γλυπτικής της κλασικής εποχής (ΜΘ 933).

Θεμελιακό «κεφάλαιο» της έκθεσης αποτελεί η κεντρική ενότητα, δηλαδή ο πυρήνας, από τον οποίο παράγονται οι υπόλοιπες έξι εκθεσιακές ενότητες και, εκ προθέσεως, τοποθετείται στο κέντρο της αίθουσας, για να εκθέτει ενδεικτικά μέρος των αρχαιοτήτων της συλλογής (εικ. 3). Ο πυρήνας αποτελεί, ταυτόχρονα, την αρχή και το τέλος της εκθεσιακής αφήγησης. Στην πραγματικότητα, η αφηγηματική εξέλιξη της έκθεσης βασίζεται στην ύπαρξη του πυρήνα. Η εκθεσιακή παρουσίαση στην κεντρική αυτή

ενότητα επικαλείται το θεωρητικό πλαίσιο μιας έκθεσης αρχαιοτήτων του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, παραπέμποντας εμμέσως στις εκθεσιακές και συλλεκτικές προτιμήσεις της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό, η έκθεση των αρχαιολογικών μαρτυριών ισοδυναμεί με τη χρονολογική-τυπολογική διάταξη των αντικειμένων, απόδειξη της διαχρονικότητας και της αδιαμφισβήτητης καλλιτεχνικής τους αξίας¹¹. Δείγματα της συλλογής, τα οποία καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα –αρχαϊκά (ΜΘ 929, 930), κλασικά (ΜΘ 932, 931, 934), ελληνιστικά (ΜΘ 936, 941, 942, 943α, 940), ρωμαϊκά (ΜΘ 1079, 1110, 258, 943β, 2329) έως και πρώιμα βυζαντινά (ΜΘ 2229)– τοποθετούνται γραμμικά τεκμηριώνοντας τη διαχρονικότητα της συγκεκριμένης συλλογής. Εξαίρεται μέσα από φωτογραφικά τεκμήρια το ανθρώπινο στοιχείο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα αντικείμενα, τα γλυπτά, ότι δηλαδή έχει διασωθεί σήμερα από τη συλλογή, θεωρούμε ότι είναι φορτισμένα από νοήματα, τα οποία πηγάζουν μέσα από την ιστορικά προσδιορισμένη τους κοινωνική υπόσταση¹². Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι η «Συλλογή Ραιδεστού» δημιουργήθηκε χάρη

¹¹ Γκαζή 1999, 48-49.

¹² Βλ. σχετικά Τζώνος 2013, 65-66.

Εικ. 4 Άποψη της έκθεσης - τρίτη θεματική ενότητα

Fig. 4 View of the exhibition - third unit

στις ενέργειες των μελών του *ΘΦΣΡ*, οι οποίοι φρόντιζαν —εκτός των άλλων— να εμπλουτίζουν τη συλλογή¹³. Ούτε μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η συλλογή διασώθηκε έως σήμερα, έστω και αποσπασματικά, χάρη στις ενέργειες των ανθρώπων εκείνων που οργάνωσαν, με όλες τις αυτόδηλες δυσκολίες, την επιχείρηση διάσωσής τους έως την οριστική παραχώρησή τους στο Παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Έτσι, ενώ από τη μία υπογραμμίζεται η αισθητική του αντικειμένου, το συγκεκριμένο μουσειολογικό πλαίσιο αναφοράς συνυπολογίζει τον ανθρώπινο παράγοντα και τα ιστορικο-κοινωνικά συμφραζόμενα που απορρέουν από τα αρχαιολογικά υλικά κατάλοιπα.

Η πραγματική αφήγηση της έκθεσης εκτυλίσσεται στις έξι (6) επιμέρους ενότητες, με αφηγήσεις που απορρέουν κατά βάση από τον κεντρικό πυρήνα. Σημαντική βοήθεια προς αυτή την κατεύθυνση προσφέρουν τα κείμενα που συνοδεύουν την έκθεση, τα οποία χωρίζονται σε διαφορετικά επίπεδα αφήγησης. Για την αμεσότητα της πληροφορίας προσαρμόσαμε βασικές αρχές των εκθεσιακών κειμένων στους γραφιστικούς κανόνες και στις προδιαγραφές του εκθεσιακού σχεδιασμού, αποβλέποντας κυρίως

σε μικρές προτάσεις και απλή ορολογία που να προδιαθέτει τον επισκέπτη να ακολουθήσει τα νοήματα¹⁴.

Στην ίδια φιλοσοφία και οι λεζάντες των αντικειμένων που, εκτός από τις βασικές πληροφορίες (είδος, προέλευση, χρονολόγηση, υλικό), παρέχουν στον επισκέπτη με απλό και εύληπτο τρόπο κάποιες επιπλέον αρχαιολογικές πληροφορίες. Το μοντέλο αυτό διατηρήθηκε τόσο στον πυρήνα όσο και στις επιμέρους εκθεσιακές ενότητες, όπου με την επιπρόσθετη βοήθεια κειμένων και εποπτικών μέσων αφηγούμαστε ιστορίες.

Κάθε ενότητα χωρίζεται σε δύο μέρη: από τη μια, η αφήγηση της ιστορίας με τη βοήθεια εποπτικού υλικού και, από την άλλη, τα ίδια τα αντικείμενα, τα οποία —αν και χωρικά διαφοροποιημένα— είναι αλληλεξαρτώμενα. Οι τίτλοι των ενότητων αποδίδονται όχι περιφραστικά, όπως συνήθιζεται, αλλά με λέξεις ή έννοιες κλειδιά, οι οποίες προκύπτουν είτε μέσα από το κείμενο είτε μέσα από τα αντικείμενα-εκθέματα της κάθε ενότητας¹⁵. Ενδεικτικά

¹³ Βλ., αναλυτικότερα, Στ. Γκαλινίκη, π.τ.

¹⁴ Για ζητήματα σχετικά με κείμενα εκθέσεων και λεζάντες εκθεμάτων βλ. Ekav 1999. McManus 2000. Ravelli 2006. Γκαζή — Νικηφορίδου 2004. Simon 2010.

¹⁵ Γκαζή — Νικηφορίδου 2004, 22.

Εικ. 5 Άποψη της έκθεσης - τέταρτη θεματική ενότητα

Fig. 5 View of the exhibition - fourth unit

αναφέρεται εδώ ο τίτλος της τρίτης ενότητας, *Αρχαιολογικόν Μουσείον*, που προκύπτει από το καταστατικό του ΘΦΣΡ και αναφέρεται στην ίδρυση του Μουσείου του Συλλόγου. Από την άλλη πλευρά, ο τίτλος της τέταρτης ενότητας, *τας ανίσους Μοίρας πάντοτε μεμφόμενος*, αφορά σε μια φράση από το κείμενο της επιγραφής στην ταφική στήλη ΜΘ 939 που περιλαμβάνεται σε αυτήν την ενότητα, στην οποία εκτός των άλλων γίνεται αναφορά στα τραγικά γεγονότα του 1922 και στην άτυχη μοίρα του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Ανατολικής Θράκης (εικ. 4-5). Σκοπός είναι να αποφύγουμε μια *στημένη* αφήγηση, αντιπροτείνοντας μια λέξη (κωδική λέξη) που θα σηματοδοτεί την ενότητα και υποσυνείδητα θα αποτυπώνεται στη μνήμη του επισκέπτη. Πιο συγκεκριμένα:

Στην πρώτη ενότητα σκιαγραφείται η αρχαιολογική και ιστορική τοπογραφία της Ανατολικής Θράκης, εντάσσοντας έτσι τις αρχαιότητες στην ιστορική πραγματικότητα της περιοχής. Σημαντικό βοήθημα στην ταύτιση των αρχαιοτήτων αποτελούν τα Πρακτικά του ΘΦΣΡ, από όπου αντλούμε πληροφορίες για την προέλευσή τους, όπως συμβαίνει με το ΜΘ 2214 –για το οποίο αναφέρεται ότι βρέθηκε στο Γανοχώρι– και το ΜΘ 1124 που «ευρέθη εν Μεγάλω Τζεκεμετζέ»¹⁶. Η ενότητα συμπληρώνεται με τα γλυπτά ΜΘ 1123, 1064 και 238, με ανάγλυφες παραστάσεις Ποσειδώνα και ήρωα ιππέα, επιβεβαιώνοντας την προτίμηση των συγκεκριμένων εικονογραφικών θεμάτων στην ευρύτερη περιοχή.

Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται η δράση του ΘΦΣΡ, ενώ παράλληλα θίγεται και η δραστηριότητα των μορφωτικών συλλόγων στην ευρύτερη περιοχή και οι προσπάθειές τους να διατηρήσουν, μέσα σε ένα κλίμα συνεχόμενων πολιτιστικών, θρησκευτικών και οικονομικών αντιθέσεων, ζωντανό και αλώβητο το ελληνικό στοιχείο. Στην ενότητα αυτή εντάσσονται οι ταφικές στήλες ΜΘ 935 «εκ Ραιδεστού/Πάνιον» και ΜΘ 2445 «ευρεθείσα εν Κωνσταντινουπόλει». Στην Κωνσταντινούπολη ιδρύεται ο *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, ο οποίος αποτέλεσε πρότυπο για πολλούς συλλόγους και ήταν αρωγός και υποστηρικτής του νεοσύστατου σωματείου στη Ραιδεστό¹⁷. Άλλωστε, τα Πεπραγμένα της πρώτης τριετίας του ΘΦΣΡ εκδόθηκαν στην Κωνσταντινούπολη.

Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζεται το *Αρχαιολογικόν Μουσείον* που φιλοξενείται στο κτίριο του ΘΦΣΡ. Το Μουσείο αποτελεί το πιο πρόδηλο στοιχείο ενός λαού, ο οποίος μέσα από τις έντονες πολιτικές-κοινωνικές πιέσεις που δέχεται, προσπαθεί να διατηρήσει και να ενισχύσει το ελληνικό του στοιχείο. Το κορινθιακού τύπου επίκρανο με ανάγλυφη μορφή έρωτα (ΜΘ 1094) μάς εισάγει στον κατάλογο αναγλύφων του Αρχαιολογικού Μουσείου του Συλλόγου, όπου πέρα από την περιγραφή του αναφέρεται ο τόπος εύρεσης και το όνομα του δωρητή: «ευρέθη εν Περίνθω και εδωρήθη υπό Δ. Καρακατσάνη»¹⁸.

Με τα τραγικά γεγονότα του 1922

¹⁶ Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ.

¹⁷ Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ.

¹⁸ Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ.

διακόπτεται απότομα κάθε πολιτιστική δραστηριότητα. Η τελευταία συνεδρία του *ΘΦΣΡ* πραγματοποιείται τον Απρίλιο του 1922. Η εγκατάλειψη της Ανατολικής Θράκης και τα τραγικά γεγονότα που τη συνοδεύουν παρουσιάζονται στην τέταρτη ενότητα της έκθεσης. Μαζί με τους Έλληνες της Ανατολικής Θράκης τον δρόμο της προσφυγιάς ακολουθούν και οι αρχαιότητες της «Συλλογής Ραιδεστού» ή, έστω, όσες αρχαιότητες μπόρεσαν να φέρουν πίσω αυτοί που μερίμνησαν να τις διασώσουν. Έννοιες που χαρακτηρίζουν αυτήν την ενότητα –όπως «τύχη», «μοίρα»– προκύπτουν από τις επιγραφές και την εικονογραφία των αντικειμένων που παρουσιάζονται σε αυτήν (ΜΘ 938, 939, 2344, 1122). Τοποθετούνται, βέβαια, σε ένα τελειώς διαφορετικό πλαίσιο ανάγνωσης προς όφελος του μουσειακού *σεναρίου*.

Αν ο θρακικός ελληνισμός, ίσως υποσυνείδητα προετοιμασμένος μετά από τα τόσα τραγικά πλήγματα, θέλησε να διασώσει κάτι από το παρελθόν μέσα από τη συγκεκριμένη συλλογή αρχαιοτήτων, η οποία τελικά παραδίδεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αμέσως μετά την αναγκαστική εγκατάλειψη της Ανατολικής Θράκης το 1922, είναι κάτι που δεν μπορούμε προς στιγμή να διαπιστώσουμε. Η τεκμηρίωση της διαδικασίας και των συνθηκών μεταφοράς της συλλογής από τη Ραιδεστό στη Θεσσαλονίκη θα συνέβαλε, ουσιαστικά, στην έρευνα ως προς αυτήν την κατεύθυνση.

Η άφιξη της «Συλλογής Ραιδεστού» στη Θεσσαλονίκη και, συγκεκριμένα, στο Παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο τεκμηριώνεται στην πέμπτη ενότητα της έκθεσης. Το δύσκολο έργο της έρευνας και της τεκμηρίωσης των αρχαιολογικών ευρημάτων τίγεται στην παρούσα ενότητα μέσα από τις περιπτώσεις μεμονωμένων αρχαιοτήτων (όπως τα ΜΘ 2354, 944, 937, 2405, 1135 και 1058).

Το εκθεσιακό σενάριο ολοκληρώνεται με την υπόμνηση της αρχαιολογικής «Συλλογής Ραιδεστού» ως μνημείου-τεκμηρίου του παρελθόντος, που φέρει αναλλοίωτη τη μνήμη των γεγονότων που καθόρισαν την ιστορία της περιοχής. Η διαχρονικότητα της συλλογής και η σημασία της –όχι μόνον από αρχαιολογική σκοπιά αλλά και από μια πιο σύγχρονη, κοινωνικοπολιτική οπτική– ψηλαφίζεται στις μνήμες όλων των προσφύγων μέσα από φωτογραφίες, καταγραφές και άλλες μαρτυρίες. Έτσι, πέρα από την ίδια την αρχαιολογική συλλογή αναπολούμε, θυμόμαστε και επαναπροσδιορίζουμε έννοιες όπως πατρίδα,

μνήμη, ξεριζωμός, προσφυγιά, μετανάστευση, έννοιες που ακόμη και σήμερα εξακολουθούν να είναι ιδιαίτερα επίκαιρες. Τα σημαντικά αυτά θέματα τίγονται στην καταληκτική έκτη ενότητα της έκθεσης. Αντικείμενα που μεταφέρθηκαν από την Ανατολική Θράκη, πέρα από τις αρχαιότητες, όπως η εικόνα της Παναγίας Ρευματοκρατόρισσας αλλά και προσωπικά αντικείμενα που διατηρούν οικογένειες και τα διαφυλάσσουν με μεγάλη ευλάβεια από γενιά σε γενιά, παραθέτονται στην τελευταία εκθεσιακή ενότητα.

Για την καλύτερη κατανόηση του θέματος ανατρέξαμε σε κατάλογους δυτικοευρωπαίων περιηγητών του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, σε ιστορικές μελέτες και αρχεία, σε blogs, καθώς και σε σύγχρονες μαρτυρίες ανθρώπων που βίωσαν τον εκτοπισμό του ελληνικού στοιχείου από την Ανατολική Θράκη. Σημαντική βοήθεια στην προσπάθεια αυτή μάς πρόσφεραν οι άνθρωποι εκείνοι που, ως απόγονοι οικογενειών της Ραιδεστού ή όμορων χωριών της, μοιράστηκαν πρόθυμα μαζί μας τις γνώσεις τους, τις προσωπικές τους απόψεις, αλλά και την αγωνία τους να παρουσιαστεί το κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό υπόβαθρο των ξεριζωμένων πλέον Ελλήνων της Ανατολικής Θράκης.

«Ο λόγος της μνήμης οφείλει να είναι άμεσος. Η ιστορία θέτει τα γεγονότα στα συμφραζόμενά τους για να τα καταλάβει. Αντίθετα, η μνήμη πρέπει να τα αποσπεί από το πλαίσίό τους για να τα αναδείξει. Στην πρώτη επικρατεί η λογική, στη δεύτερη το συναίσθημα... Η μνήμη πρέπει να τραντάζει τις συνειδήσεις. Η ιστορία πρέπει να εξηγεί... Μνήμη και ιστορία διεκδικούν το παρελθόν, με τον τρόπο τους η καθεμία. Η μνήμη εκδηλώνει την αγάπη σε αυτό που έφυγε, αλλά και τη συνείδηση ότι αυτό δεν μπορεί να επιστρέψει.»

Α. Λιάκος, Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης (Αθήνα 2011) 372.

The Museological Narration

Agni APOSTOLIDOU

"It is through culture patterns, ordered clusters of significant symbols, that man makes sense of the events through which he lives."

C. Geertz, *The Interpretation of Cultures* (New York 1973) 363.

Modern scholars have often stressed each exhibition's multifaceted character, which demands its own separate interpretation as a new cultural work of art¹. A museum collection of archaeological artefacts, when interpreted and incorporated into a specific socio-historical framework, can become a core of information, codes, symbols or messages from the past.

The protagonists of the museological narration of the temporary exhibition of the Archaeological Museum of Thessaloniki "Rhaidestos - Thessaloniki. Antiquities in a refugee journey" are the ancient artefacts of the "Rhaidestos Collection". The museological narration deals with thirty-seven (37) stone artefacts – reliefs, sculptures, inscriptions, architectural members– that form part of the archaeological collection of the *Thracian Educational Society at Rhaidestos* –from now on *TESR*– (near the end of the 19th c.) which were transferred to be 'rescued' by the Greeks of Eastern Thrace, when they were forced to leave and become refugees. Those artefacts were handed in to the Archaeological Museum of Thessaloniki in 1922. This exhibition aims to present this collection for the first time in its entirety to the general public; to display and interpret those artefacts –monuments of the past, important archaeological testimonies– in a wider reading context², without stripping them from the historical, social or political reality they belonged to. They are thus recognized as examples of sculpture in Propontis, as well as the sole testimony of the archaeological collection of the *TESR*, and hence the Society's activity, and finally as *witnesses* of a rather tragic historical reality for the Greeks of Eastern Thrace, as they embody, unaltered, the memories and feelings of the people who had lived in that region.

Within this framework, the museum recreation at the Archaeological Museum of Thessaloniki attempts to connect the archaeological collection of the *TESR* with the history of the monuments, given the fact that these antiquities come from the wider area of Rhaidestos, to highlight the activities of the Educational Societies, but also to give an idea of the political and social scenery in Eastern Thrace³. Additionally, this specific hermeneutic approach incorporates the "Rhaidestos Collection" in a wider framework of historical continuity that reaches modern day, projecting its echo in modern society.

The story unfolds gradually, as an interaction process between the past and the present, which offers more than just an archaeological exhibition. Various sub-themes merge together creating a multilayered and multileveled museum narrative.

---

¹ Gkazi 1999, 46. On the interpretation of the artefacts, see indicatively: Pearce 1989. Kavanagh 1991. Pearce 2002. Pearce 1994. Maroević 1995. Nakou 2009. Dudley 2012. Gialouri 2013.

² Hodder 2010, 210 and 227. Solomon 2012, 94.

³ *TESR*–Proceedings. On the activities of Educational Societies, see Mamoni 1995 and, especially, for *TESR*: Mamoni 1995, 58-65. Mavridis 2003, 105-108. Vakalopoulos 1990, 347-349. St. Galikini, present volume. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume.

Museological - conceptual exhibition design

The raw narration material comprises of the antiquities themselves, now part of the permanent collection of the Archaeological Museum of Thessaloniki and previously part of the archaeological collection of the *TESR*. Around the central theme axis, formed in this case by the surviving sculptures of the "Rhaidestos Collection", dating from the Archaic times to Late Antiquity, parallel narrations complete the story piece by piece.

As already noted, this exhibition's particularity has three main elements that formed the starting point of the museological narration: 1) It is one of the very few surviving archaeological collections created by Greek societies within the boundaries of the Ottoman Empire. The "Rhaidestos Collection" was formed thanks to the activity and interest of the *TESR* in gathering and preserving the remains of the rich Greek cultural heritage. According to the Society's reports, this collection was its "Archaeological Museum"⁴. Keeping in mind that the largest part of similar collections is lost, then this particular collection is a focal point for the activity and functions of such societies, highlighting the socio-political beliefs, collective preferences and even aesthetic rules of its time, while showing the dominant ideology of the new Greek state and the need to connect with the glorious ancient Greek past. 2) The founding of the "Rhaidestos Collection" in 1871⁵ coincided with a special historical and cultural phenomenon that characterized that era, present all over Europe⁶: it is the time when the Great Idea is associated with the development of a collective national identity, with everything that this may entail for monuments, antiquities, collections and museums⁷ (fig. 1). 3) Though numerous collections of refugee heirlooms contain mostly religious, historical and secular heirlooms (icons, artefacts of daily use etc.) –which can be easily explained by the fact that due to their size they are easily transportable⁸–, in the extremely

difficult circumstance of the upcoming persecution of Greeks from that region, the *TESR*'s main concern was to save the collection and its antiquities. This clearly shows the attempts of the Greeks in Eastern Thrace to preserve unharmed their national identity and the memories of their glorious past.

Methodology

From the outset, this exhibition had to face the issue of the inadequate scientific documentation of the artefacts and the difficulty of pinpointing their exact provenance as their excavation and archaeological context has been lost. The presentation method allows for the highlight of the "Rhaidestos Collection" as it places it into a pre-defined narrative level: 1) An important archaeological testimony of an archaeological collection, formed by an educational society, aiming to promote the archaeology of the region and to contribute to a "national renaissance"⁹. 2) A memento of a very dark historical era, which still casts its shadow to this day.

The exhibition¹⁰ consists of the introduction, the core and six (6) units. In order to communicate the available information in the best possible way, we combined the main artefacts with secondary exhibits, photographs, supplementary material and captions. Thus, we invite visitors to look beyond the artefact. Our scenario lists the historical events in order to transmit knowledge. In the meantime we attempt to sensitize the exhibition's visitors and awaken their memories through a spherical discussion of the topic.

The introduction, by definition, introduces the visitors to the exhibition, informing them about the aim and particularity of this specific exhibition (fig. 2). It sets the exhibition's historical framework, which also delineates the narration within a specific space-time. The sole exhibit of this unit is a stele with relief decoration, one of the most representative examples of high sculpture of the Classical era (ΜΘ 933).

The exhibition's most crucial "chapter" is the central unit, i.e. the core. All other six exhibition units stem from it, and it is deliberately placed in the centre of the hall, displaying selected artefacts of the collection (fig. 3). The core is both the

4 See Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, and St. Galiniki, present volume, with further bibliography.

5 The first meeting took place, according to the Society's proceedings report, on 30 May, 1871. *TESR*–Proceedings, 3-4.

6 In the late 18th - early 19th c., many European peoples developed a sense of national identity. Under the influence of the French Revolution ideals, it became apparent that cultural renaissance is directly associated with the preservation and care for antiquities. In Greece, the *Philomousos Society* was founded in 1813, caring for the collection and preservation of antiquities. Gkazi 2003, 156-159.

7 Kokkou 1977, 130-135. Hamilakis 2012, 147-150.

8 Icons and People. Chalkia 2003. See also, present volume, Catalogue appendix, Bilateral icon: Mother of God Odigitria Revmatokratorissa - Crucifixion (M. Paisidou).

9 *TESR*–Proceedings, 3. Kokkou mentions that at the time, the *Ethnological and Historical Society* (1882), the *Christian Archaeological Society* (1884), the *Folklore Society* (1908), the *Folklore Archive* (1918) were also founded. She also notes that the cultural societies, the *Thracian Educational Society at Rhaidestos* (1871) and the *Educational Society of Crete* (1878) were founded in areas still under Ottoman control. Kokkou 1977, 134.

10 On the museographic design, see analytically G. Tsekmes, present volume.

beginning and the end of the exhibition narrative. In fact, the narrative development revolves around the core itself. The presentation in this central unit resembles the theoretical framework of an antiquities exhibition of the 19th and the early 20th c., indirectly referring to the collective and display preferences of the time. Within this framework, the exhibition of the archaeological testimonies coincides with the chronological-typological line of exhibits, proof of their timelessness and their indisputable artistic value¹¹. Samples of the collection that cover a wide time frame –Archaic (MΘ 929, 930), Classical (MΘ 932, 931, 934), Hellenistic (MΘ 936, 941, 942, 943α, 940), Roman (MΘ 1079, 1110, 258, 943β, 2329) and early Byzantine (MΘ 2229)– are placed on a linear pattern documenting the timelessness of this specific collection. The human element is highlighted through photographic testimonies. In this case, we believe that the artefacts, the sculptures, i.e. everything that is preserved today from this collection, are laden with meanings, stemming from this historically determined social dimension¹². We cannot ignore that the “Rhaidestos Collection” was created thanks to the activity of the *TESR*’s members, who –amongst other priorities– cared to enrich the collection¹³. Nor can we ignore the fact that the collection survived, though partially, due to the actions of those people who organised a rescue campaign, under undeniably difficult circumstances, until its final acquisition by the Old Archaeological Museum of Thessaloniki. Hence, while underlining the artefact’s aesthetic value, this specific museological frame of reference also takes into account the human factor and the socio-historical context that stem from the archaeological material remains.

The exhibition’s main narrative unfolds in the six (6) thematic units, with stories branching out of the main core. The texts that accompany the exhibition are of great help towards this direction, divided into different levels of narration. In order to make information more direct, we adjusted the main principles of exhibition texts to the graphic design, aiming to small sentences and simple terminology that welcomes visitors to follow its meanings¹⁴.

Same concept can be seen on the captions of the artefacts, which apart from the basic information (type, provenance, date, material) offer some additional archaeological information in a simple and

accessible manner. This model is consistent in both the core and the additional units, which tell stories through the help of texts and images.

Each unit is divided into two parts: on the one hand, the story unfolds with the help of accompanying explanatory material and, on the other hand, the artefacts themselves, which –though spatially separated– are intertwined. The unit titles are *key-words* or *key-notions* that derive either from the texts or from the objects-exhibits of each unit¹⁵. Indicatively, the title of the third unit, *Archaeological Museum*, derives from the *TESR* Charter that refers to the founding of the Society’s Museum. On the other hand, the title of the fourth unit, *...always reproaching the unjust Fates*, derives from the inscription text on the grave stele MΘ 939 included in this unit, in which –amongst others– there is a reference to the tragic events of 1922 and the unjust fate of the Greek-Orthodox population of Eastern Thrace (figs. 4-5). Our goal was to avoid a *condescending* narrative, suggesting instead a word (keyword) that signifies the unit and can be subconsciously imprinted into the viewer’s memory. More specifically:

The first unit outlines the archaeological and historical topography of Eastern Thrace, placing the antiquities within the region’s historical reality. The Proceedings of the *TESR* proved a valuable aid in the identification of the artefacts, since they provide information on their provenance, as in the case of MΘ 2214 –which is mentioned as discovered in Ganochori– and MΘ 1124 “found in Megalos Tzekmetzes”¹⁶. The sculptures MΘ 1123, 1064 and 238, with relief representations of Poseidon and the Hero Horseman complete the unit, confirming the preferences in certain iconographic themes in the wider region.

The second unit presents the activities of the *TESR*, while discussing the presence of such educational societies in the wider region and their efforts to keep the Greek element alive and unscathed in a climate of constant cultural, religious and economic contrasts. This unit includes the grave stelae MΘ 935 “from Rhaidestos/Panion” and MΘ 2445 “found in Constantinople”. The *Hellenic Philological Society* was founded in Istanbul, which was a model for many other societies and supported the newly-founded Society of Rhaidestos¹⁷. After all, the proceedings of the first three years of the

11 Gkazi 1999, 48-49.

12 See accordingly Tzonos 2013, 65-66.

13 See more analytically St. Galiniki, present volume.

14 On issues regarding exhibition texts and display captions, see Ekarv 1999. McManus 2000. Ravelli 2006. Gkazi – Nikiphoridou 2004. Simon 2010.

15 Gkazi – Nikiphoridou 2004, 22.

16 Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume.

17 Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume.

TESR were printed in Istanbul.

The third unit presents the *Archaeological Museum* housed in the *TESR* building. The Museum is the most profound element of a people who struggles to preserve their Greek identity under severe socio-political pressure. The Corinthian-style capital with the relief figure of an Eros (ΜΘ 1094) introduces us to the catalogue of reliefs of the Society's Archaeological Museum. Apart from its description and the place of discovery, the donor's name is also mentioned: "Found at Perinthos and handed in by D. Karakatsanis"¹⁸.

The tragic events of 1922 bring all cultural activity to a halt. The *TESR*'s last meeting took place in April 1922. The abandonment of Eastern Thrace and the tragic events that followed are presented in the exhibition's fourth unit. The antiquities of the "Rhaidestos Collection" or, at least, as many as could be saved, followed the Greeks of Eastern Thrace on a refugee journey. Concepts such as "luck" and "fate" that characterize this unit, come from the inscriptions and the iconography of the artefacts on display (ΜΘ 938, 939, 2344, 1122). However, they are shown on a completely different narrative framework in order to facilitate the museum scenario.

We cannot yet tell with certainty whether the Thracian Greeks, possibly subconsciously prepared for the upcoming turmoil after multiple shocks, decided to save something from the past through this specific collection of antiquities, which ended up in the Archaeological Museum of Thessaloniki right after their forceful ousting from Eastern Thrace in 1922. That could be ascertained through the careful examination of the process and the conditions of the collection's transfer from Rhaidestos to Thessaloniki.

The fifth unit deals with the arrival of the "Rhaidestos Collection" to Thessaloniki and, more specifically, to the Old Archaeological Museum. This unit is concerned with the difficult task of researching and documenting the archaeological finds through the case-study of individual artefacts (such as ΜΘ 2354, 944, 937, 2405, 1135 and 1058).

The exhibition narrative comes to an end with the reminiscence of the "Rhaidestos Collection" as a monument-testimony of the past, bearing the memories of the events that shaped the region's history unaltered. The collection's timelessness and importance —not only from an archaeological point of view but also from a more modern, socio-political one— can be traced on the memories of all refugees

through photographs, reports and other testimonials. Thus, apart from the archaeological collection itself, we reminisce, recall and redefine notions such as homeland, memory, uprooting, refugees, immigration; notions still so relevant nowadays. These important issues are dealt with in the final sixth unit of the exhibition. Artefacts transferred from Eastern Thrace, apart from antiquities, such as the icon of the Mother of God Revmatokratorissa as well as personal belongings of families, treasured from many generations, are shown in the final exhibition unit.

For a better understanding of the topic, we looked back to catalogues of antiquarians from Western Europe of the 18th and 19th c., to historical studies and archives, blogs as well as modern testimonies of people who experienced the uprooting of the Greek element from Eastern Thrace. Significant help came from the descendants of families from Rhaidestos and its nearby villages, who gladly shared their knowledge, their personal opinions, and their agony to express the social, political and cultural background of the uprooted Greeks of Eastern Thrace.

"The word of memory needs to be direct.

History places events in context in order to comprehend. On the contrary, memory must separate them from their frame to highlight them. The former is governed by logic, the latter by emotion... memory needs to shudder conscience. History needs to explain... Memory and history claim the past, each in its own way. Memory expresses love for what has come to pass, as well as the conscience that it cannot return."

A. Liakos, Αποκάλυψη, ουτοπία
και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις
της ιστορικής συνείδησης
(Athens 2011) 372.

¹⁸ Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, present volume.

Βιβλιογραφία | Bibliography

- Ἄνθρωποι και Εικόνες | Icons and People** Ἄνθρωποι και εικόνες. Κειμήλια προσφύγων. Κατάλογος έκθεσης, Βυζαντινὸ & Χριστιανικὸ Μουσείο, Αθήνα, 29 Ιουνίου - 31 Αυγούστου 2009 (Αθήνα 2010).
- Βακαλόπουλος | Vakalopoulos 1990** Κ. Βακαλόπουλος, Ιστορία του βόρειου ελληνισμού. Θράκη (Θεσσαλονίκη 1990).
- Γιαλούρη | Gialouri 2013** Ε. Γιαλούρη, Υλικός πολιτισμός. Οι περιπέτειες των πραγμάτων στην ανθρωπολογία, στο: Ε. Γιαλούρη (επιμ.), Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων (Αθήνα 2013) 11-74.
- Γκαζή | Gkazi 1999** Α. Γκαζή, Η έκθεση των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα (1829-1909). Ιδεολογικές αφετηρίες - Πρακτικές προσεγγίσεις, Αρχαιολογία και Τέχνες 73, 1999, 45-53.
- Γκαζή | Gkazi 2003** Α. Γκαζή, Συλλογές και μουσεία στον ελλαδικό χώρο από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, στο: Α. Γκαζή – Τ. Νούσια (επιμ.), Αρχαιολογία στον ελληνικό χώρο, τόμ. Γ', Μουσειολογία, μέριμνα για τις αρχαιότητες (Πάτρα 2003) 125-237.
- Γκαζή – Νικηφορίδου | Gkazi – Nikiphoridou 2004** Α. Γκαζή – Α. Νικηφορίδου, Κείμενα για μουσεία και εκθέσεις: προβληματισμός, μεθοδολογία, μελέτη περίπτωσης, Μουσειολογία 2, 2004, 1-50. <<http://www.museology.ct.aegean.gr/articles/2007112175832.pdf>> (13.12.2015).
- Dudley 2012** S. Dudley (ed.), Museum Objects: Experiencing the Properties of Things (London/New York 2012).
- Ekarv 1999** M. Ekarv, Combating Redundancy: Writing Text for Exhibitions, in: E. Hooper-Greenhill (ed.), The Educational Role of the Museum (London 1999) 201-204.
- Geertz 2003** C. Geertz, Η ερμηνεία των πολιτισμών. Μτφρ. Θ. Παραδέλλης (Αθήνα 2003).
- Hodder 2010** I. Hodder, Διαβάζοντας το παρελθόν. Τρέχουσες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην αρχαιολογία. Μτφρ. Π. Μουτζουρίδης – Κ. Νικολέντζος – Μ. Τσούλη (Αθήνα 2010).
- Hooper-Greenhill 2000** E. Hooper-Greenhill, Museums and the Interpretation of Visual Culture (New York 2000).
- Kavanagh 1991** G. Kavanagh (ed.), Museum Languages: Objects and Texts (Leicester/New York 1991).
- Κόκκου | Kokkou 1977** Α. Κόκκου, Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία (Αθήνα 1977).
- Λιάκος | Liakos 2011** Α. Λιάκος, Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία: Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης (Αθήνα 2011).
- Μαμώνη | Mamoni 1995** Κ. Μαμώνη, Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και δράση (Θεσσαλονίκη 1995).
- Maroević 1995** I. Maroević, The Museum Message: Between the Document and Information, in: E. Hooper-Greenhill (ed.), Museums, Media, Message (London/New York 1995) 23-36.
- Μαυρίδης | Mavridis 2003** Δ. Μαυρίδης, Από την Κωνσταντινούπολη στη Ραιδεστό. Σε αναζήτηση της νεοελληνικής ταυτότητας (Ξάνθη 2003).
- McManus 2000** P. McManus, Written Communications for Museums and Heritage Sites, in: P. McManus (ed.), Archaeological Displays and the Public. Museology and Interpretation (London 2000) 97-114.
- Νάκου | Nakou 2009** Ε. Νάκου, Μουσεία, ιστορίες, ιστορία (Αθήνα 2009).
- Pearce 1989** S. Pearce (ed.), Museum Studies in Material Culture (London/New York 1989).
- Pearce 1994** S. Pearce (ed.), Interpreting Objects and Collections (London/New York 1994).
- Pearce 2002** S. Pearce, Μουσεία, αντικείμενα, συλλογές. Μια πολιτισμική προσέγγιση. Μτφρ. Λ. Γυιόκα – Α. Καζάκης – Π. Μπίκας (Θεσσαλονίκη 2002).
- Ravelli 2006** L. Ravelli, Museum Texts: Communication Frameworks (London/New York 2006).
- Simon 2010** N. Simon, The Participatory Museum (Santa Cruz, Cal. 2010). <<http://www.participatorymuseum.org/read/>>(13.12.2015).
- Σολομών | Solomon 2012** Ε. Σολομών, Τα μουσεία ως «αντικείμενα»: αναζητώντας τρόπους προσέγγισης, στο: Ε. Γιαλούρη (επιμ.), Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων (Αθήνα 2012) 75-124.
- Τζώνος | Tzonos 2013** Π. Τζώνος, Μουσείο και μουσειακή έκθεση (Θεσσαλονίκη 2013).
- Χαλκιά | Chalkia 2003** Ε. Χαλκιά, Ημερολόγιο 2003. Μικρασιατικά κειμήλια (Αθήνα 2003).
- Χαμηλάκης | Hamilakis 2012** Γ. Χαμηλάκης, Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα. Μτφρ. Ν. Καλαϊτζής (Αθήνα 2012).

Ιχνο-γραφώντας μια ιστορία προσφυγιάς

Η μουσειογραφική μελέτη

Γεώργιος ΤΣΕΚΜΕΣ

Η περιοδική έκθεση με τίτλο «Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς» παρουσιάζει, για πρώτη φορά στο ευρύ κοινό, μέρος της συλλογής αρχαιοτήτων που είχε συγκροτήσει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο *Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος* στη Ραιδεστό της Ανατολικής Θράκης και που το 1922 μεταφέρθηκαν από τους πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη, εμπλουτίζοντας τη μόνιμη συλλογή λιθίνων του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (ΑΜΘ).

Ο μουσειογραφικός σχεδιασμός της έκθεσης¹ βασίστηκε στη μουσειολογική μελέτη και την προσαρμογή της στον χώρο περιοδικών εκθέσεων και πολλαπλών χρήσεων του ΑΜΘ, την αίθουσα «Ι. Βοκοτοπούλου» (σχ. 1).

Η αίθουσα

Η αίθουσα² «Ι. Βοκοτοπούλου» έχει ορθογωνική κάτοψη και αναπτύσσεται σε δύο στάθμες. Η πρώτη είναι συνεπίπεδη με τον χώρο υποδοχής της κεντρικής εισόδου (εξώστης), ενώ η δεύτερη – που αποτελεί τον κύριο εκθεσιακό χώρο – βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο και καλύπτει επιφάνεια διαστάσεων 20.50 x 18.80 μ. (386 τ.μ.). Το ύψος της αίθουσας δεν είναι ενιαίο και διαμορφώνεται ανάλογα με το είδος στέγασής της³. Σύμφωνα με αυτό διαμορφώνεται και ο φωτισμός της αίθουσας: στο τμήμα, δηλαδή, με το χωροδικτύωμα υπερσχύει ο φυσικός φωτισμός, ενώ σε αυτό που στεγάζεται από την οριζόντια πλάκα υπάρχει τεχνητός φωτισμός με φωτιστικές πηγές. Η μετάβαση από την ανώτερη στάθμη στην κατώτερη και αντίστροφα (κατακόρυφες κινήσεις) γίνεται μέσω ραμπόσκαλας ή μέσω κλιμακοστασίου ή με ανελκυστήρα. Οι κινήσεις αυτές πραγματοποιούνται περιμετρικά της αίθουσας, ώστε να μην διασπάται η συνέχεια του χώρου και να εξυπηρετούνται καλύτερα οι ανάγκες του μουσείου. Η δυνατότητα επιλογής των κατακόρυφων κινήσεων γίνεται άμεσα αντιληπτή με την είσοδο του επισκέπτη στην αίθουσα.

Χωρικά δεδομένα

Στον εκθεσιακό χώρο (σχ. 2) υπάρχουν αρχιτεκτονικά στοιχεία που λαμβάνονται υπόψη κατά τον μουσειογραφικό σχεδιασμό. Πρόκειται για: α) μια ημικυκλική κατασκευή-πέτασμα στον εξώστη⁴, με

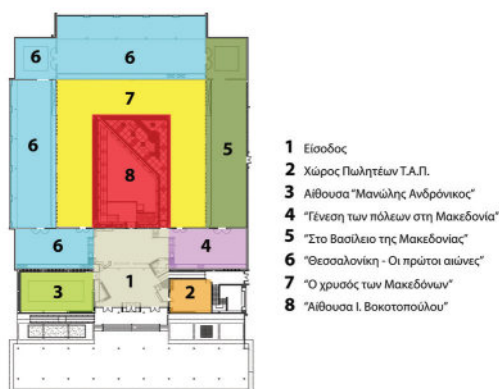
¹ Ο μουσειογραφικός σχεδιασμός υλοποιήθηκε με την πολύτιμη συνεργασία της κ. Μαυροβίτου Ελπίδας, Εργοδηγού-Σχεδιάστριας του ΑΜΘ.

² Για περαιτέρω πληροφορίες όσον αφορά στα δεδομένα του χώρου, βλ. Τσεκμές 2011.

³ Το μεγαλύτερο τμήμα της αίθουσας στεγάζεται με γυάλινη οροφή που εδράζεται σε μεταλλικό κεκλιμένο χωροδικτύωμα, ενώ το υπόλοιπο καλύπτεται από οριζόντια πλάκα σιδηροπαγούς σκυροδέματος, με ψευδοροφή ύψους 2.60 μ.

⁴ Στο σχ. 2 με πορτοκαλί χρώμα δηλώνονται οι υφιστάμενες κατασκευές.

Σχέδιο 1 Κάτοψη ισογείου του μουσείου, με την αίθουσα «Ι. Βοκοτοπούλου»

Drawing 1 Ground floor plan of the museum, with the "J. Vokotopoulou Hall"

ακτίνα περίπου 1.20 μ. και ύψος 2.00 μ., β) μια εγκατεστημένη συστοιχία προθηκών σε σχήμα Γ, κάτω από την οριζόντια πλάκα, διαστάσεων 15.10 μ. και 5.25 μ. μήκος x 2.60 μ. ύψος, γ) μια υφιστάμενη ημικυκλική κατασκευή-πέτασμα με καθιστικό⁵, κεντρικά στον χώρο, ύψους 2.35 μ. και διαμέτρου 5.00 μ. και δ) μια υφιστάμενη ορθογωνική κατασκευή, διαστάσεων 2.54 x 5.20 x 0.54 μ. (ύψος/μήκος/βάθος), με εσοχή (1.3 x 1.00 μ.), η οποία λειτουργεί και ως διαχωριστικό χώρου.

Χαρακτηριστικά μουσειογραφικού σχεδιασμού

Ο μουσειογραφικός σχεδιασμός είναι μια σύνθετη διαδικασία που περιλαμβάνει επιμέρους σχεδιασμούς, όπως τον αρχιτεκτονικό που αφορά στη διαχείριση του εκθεσιακού χώρου, τον βιομηχανικό που αφορά στον σχεδιασμό προθηκών και ειδικών κατασκευών για στηρίξεις αντικειμένων, καθώς και τον σχεδιασμό του φωτισμού⁶. Οφείλει δε να ισορροπεί τις λειτουργικές απαιτήσεις και την αισθητική της έκθεσης, σε συνάρτηση όμως με τον οικονομικό προϋπολογισμό⁷.

Τα χαρακτηριστικά του μουσειογραφικού σχεδιασμού της έκθεσης «Ραιδεστός-Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς» συνοψίζονται στα εξής: α) προβολή συγκεκριμένων γλυπτών, αντιπροσωπευτικών της

«Συλλογής Ραιδεστού», σε ομάδες χρονολογικά τοποθετημένες στο κέντρο της αίθουσας, τα οποία συνιστούν και τον πυρήνα της έκθεσης, β) ανάδειξη δύο σπάνιων γλυπτών των αρχαϊκών χρόνων, ενός κούρου (ΜΘ 930) και μιας κόρης (ΜΘ 929), κεντρικά στον χώρο της έκθεσης, με στόχο την απρόσκοπτη θέασή τους και από τον εξώστη, γ) ανάπτυξη θεματικών ενοτήτων περιμετρικά του πυρήνα της έκθεσης, με παράλληλες αφηγήσεις που συμπληρώνουν την ιστορία των γλυπτών της «Συλλογής Ραιδεστού» και δ) τονισμό της πλαστικότητας των γλυπτών με κατάλληλο φωτισμό.

Μουσειογραφικός σχεδιασμός

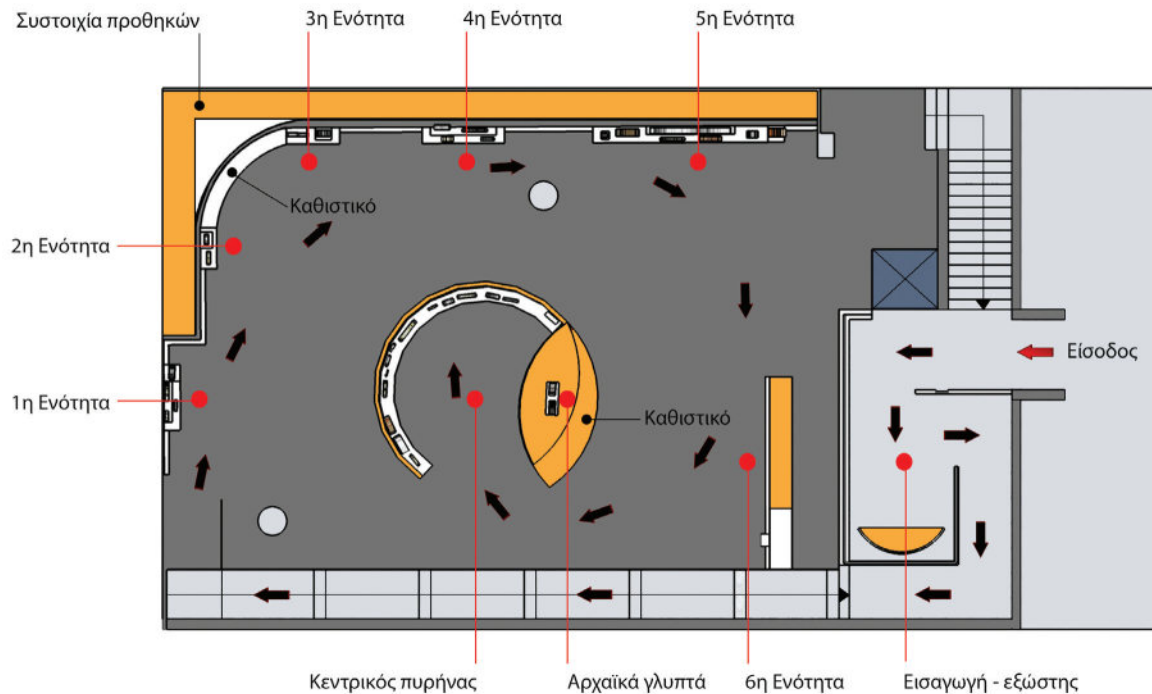
Λαμβάνοντας υπόψη τη μουσειολογική προσέγγιση, τα χαρακτηριστικά του μουσειογραφικού σχεδιασμού και τις απαιτήσεις της έκθεσης σε συνδυασμό με τα χωρικά δεδομένα της αίθουσας, όπως αυτά αναλύθηκαν παραπάνω, ο εκθεσιακός χώρος τροποποιείται κατάλληλα για να αποτελέσει τον δομικό σκελετό, στον οποίο αναπτύσσεται η έκθεση.

Η περιήγηση στην έκθεση ξεκινά από την πάνω στάθμη. Κατάλληλο εποπτικό υλικό και μια ανάγλυφη ταφική στήλη (ΜΘ 933), η οποία τοποθετείται σε ειδική εσοχή μετά από τροποποίηση της προϋπάρχουσας ημικυκλικής κατασκευής στον εξώστη, αποτελούν την εισαγωγική ενότητα. Ο επισκέπτης, ήδη με την είσοδό του στην αίθουσα (σχ. 2, εικ. 1) και κατά την κάθοδό του προς τη χαμηλότερη στάθμη από τη ραμπόσκαλα, έχει τη δυνατότητα να αντιληφθεί την κεντρική ομάδα γλυπτών που αποτελούν τον πυρήνα της έκθεσης. Τα γλυπτά αυτά τοποθετούνται σε ενιαίο ημικυκλικό βάθρο, ύψους 0.70 μ., στο εσωτερικό της υφιστάμενης ημικυκλικής κατασκευής. Σημειολογικά η κατασκευή λειτουργεί ως κέλυφος προστασίας και διαφύλαξης των αρχαιοτήτων, το οποίο υποδέχεται τον βασικό κορμό της συλλογής και, ταυτόχρονα, υπαινίσσεται τη δράση του *Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου* στη Ραιδεστό που κύριο μέλημά του ήταν η συλλογή, η προστασία και η φύλαξη ελληνικών κειμηλίων. Το προσαρτημένο στην ημικυκλική κατασκευή τμήμα που λειτουργούσε ως καθιστικό, προσαρμόζεται έτσι ώστε μορφολογικά να παραπέμπει σε πλωτό μέσο, ενώ στο εσωτερικό του τοποθετούνται, σε βάθρο ύψους 1.00 μ. από το δάπεδο, τα δύο γλυπτά αρχαϊκών χρόνων, ο κούρος και η κόρη (εικ. 1 και 3). Η τροποποίηση αυτή στοχεύει στο να μεταδώσει στο κοινό την

5 Η κατασκευή έχει σχήμα ελλειπτικό σε κάτοψη, με οξυμένες τις δύο από τις απολήξεις της κατά τον μεγάλο άξονα.

6 Mayrand 2002, 410.

7 Lin 2009, 9-13.

Σχέδιο 2 Κάτοψη έκθεσης. Με πορτοκαλί δηλώνονται οι υφιστάμενες κατασκευές και με λευκό οι νέες. Τα βελάκια προσδιορίζουν την πορεία των επισκεπτών από την άνω στάθμη της αίθουσας προς τη χαμηλότερη.

Drawing 2 Exhibition plan. The pre-existing structures are shown in orange colour while the new ones in white. The arrows define visitors' route from the upper to the lower part of the hall.

έννοια της μεταφοράς της συλλογής αρχαιοτήτων μέσω θαλάσσης από το λιμάνι της Ραιδεστού στη Θεσσαλονίκη. Τα δύο γλυπτά, σε εξέχουσα θέση, δεσπόζουν περίοπτα στον χώρο, είναι ορατά από τον εξώστη και τοποθετούνται έτσι ώστε να κοιτούν σε αντίθετες κατευθύνσεις.

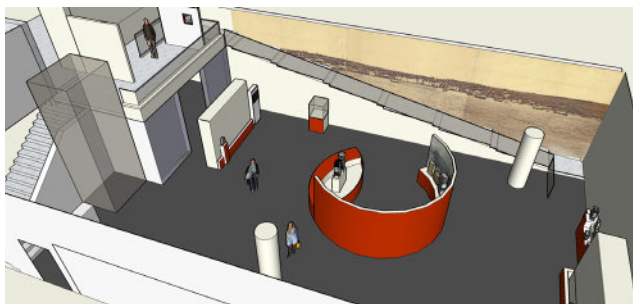
Στο επίπεδο της κάτω στάθμης του εκθεσιακού χώρου και περιμετρικά της κεντρικής ημικυκλικής κατασκευής αναπτύσσονται οι έξι επιμέρους θεματικές ενότητες. Ο επισκέπτης, με την κάθοδό του από τη ραμπόσκαλα, συναντά την πρώτη ενότητα και, εν συνεχεία, τις υπόλοιπες πέντε, τις οποίες και καλείται διαδοχικά να ανακαλύψει (εικ. 1, 2 και 4).

Για την ανάπτυξη των ενοτήτων γίνονται οι εξής τροποποιήσεις: 1) Σφραγίζεται η συστοιχία σχήματος Γ των υφιστάμενων προθηκών στις δύο πλευρές της αίθουσας με επιφάνειες από πάνελ μοριοσανίδας, που λειτουργούν ως ψευδότοιχοι. Η γωνία που σχηματίζεται από τους δύο κάθετους ψευδότοιχους εξομαλύνεται με καμπύλη επιφάνεια, ώστε να υπάρχει μορφολογική σύνδεση με την κεντρική ημικυκλική κατασκευή. Αυτή η σχεδιαστική χειρονομία δημιουργεί συνέχεια και αρμονία στον χώρο. 2) Δημιουργείται περιμετρική χαμηλή ζώνη-ταινία, ύψους 0.45 μ. από το δάπεδο, η οποία

διατρέχει την αίθουσα σε απόσταση 0.12 μ. από τον τοίχο και συνδέει τις επιμέρους θεματικές εκθεσιακές ενότητες. 3) Η συνέχεια αυτής της περιμετρικής ζώνης-ταινίας διακόπτεται από κόμβους-βάθρα, ποικίλα σε μέγεθος και σχήμα, ανάλογα με τις αρχαιότητες που φιλοξενούν, ώστε να λειτουργούν ως υποδοχείς των έξι θεματικών ενοτήτων. 4) Σφραγίζεται η εσοχή που υπάρχει στην υφιστάμενη ορθογωνική κατασκευή για την ανάπτυξη της έκτης θεματικής ενότητας, η οποία και αποτελεί τον επίλογο της εκθεσιακής αφήγησης. Επίσης, προθήκη έκθεσης ενθυμίων και κειμηλίων από τη Ραιδεστό τοποθετείται παράλληλα με τη ραμπόσκαλα και σε κοντινή απόσταση από αυτή.

Η πορεία των επισκεπτών στην κάτω στάθμη της αίθουσας, δηλαδή στον κυρίως εκθεσιακό χώρο, γίνεται από αριστερά προς τα δεξιά, χωρίς όμως αυτό να είναι και υποχρεωτικό. Ο επισκέπτης μπορεί να περιηγηθεί ελεύθερα στον χώρο, καθώς έχουν προβλεφθεί επαρκείς διάδρομοι για την κυκλοφορία αμαξιδίων ΑμεΑ.

Τα γλυπτά-εκθέματα είναι τοποθετημένα ελεύθερα στον χώρο σε βάθρα, ενώ κάποια από αυτά παρουσιάζονται σε διαφοροποιημένα ύψη από τα υπόλοιπα, ώστε να υπαινίσσονται τον διαφορετικό τρόπο της αρχικής τοποθέτησής/

Εικ. 1 Τρισδιάστατη σχεδιαστική απεικόνιση της έκθεσης. Από τον εξώστη ο επισκέπτης έχει άμεση οπτική επαφή με τα έργα που εκτίθενται στο κέντρο της αίθουσας (εκθεσιακός πυρήνας).

Fig. 1 Three-dimensional graphic design of the exhibition. From the balcony, the visitor has direct visual contact with the sculptures-exhibits placed in the centre of the exhibition hall (exhibition's core).

Εικ. 3 Άποψη της έκθεσης με τα δύο κεντρικά γλυπτά, κούρου και κόρης, ενταγμένα στον θεματικό πυρήνα της έκθεσης

Fig. 3 View of the exhibition with the two central sculptures, the kouros and the kore, placed at the thematic core of the exhibition

χρήσης τους. Οι στηρίξεις των αρχαιοτήτων γίνονται είτε με γύψινες βάσεις είτε με μεταλλικά στοιχεία, ειδικά προσαρμοσμένα στο κάθε αντικείμενο, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητές του. Σε κανένα από τα γλυπτά δεν γίνεται διάτρηση προκειμένου να πραγματοποιηθεί η στήριξή του.

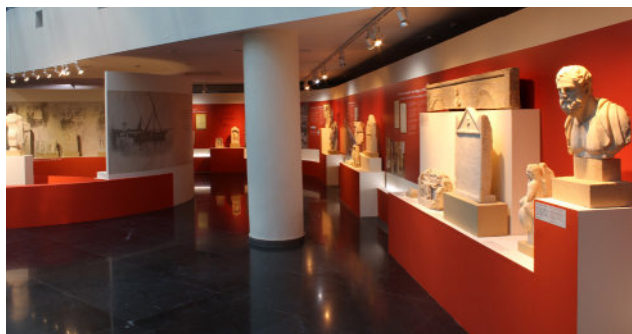
Οι χρωματισμοί που επιλέγονται είναι η απόχρωση του πορτοκαλί σε συνδυασμό με υπόλευκους τόνους. Το πορτοκαλί είναι ένα θερμό χρώμα⁸ που αποπνέει θαλπωρή, ζεστασιά και ανεξαρτησία, έννοιες που συνδέονται με την προστασία και διαφύλαξη των αρχαιοτήτων από τον *Θρακικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο* της Ραιδεστού. Οι υπόλευκοι τόνοι συνδυάζονται με το πορτοκαλί και με τις αποχρώσεις των φωτογραφικών τεκμηρίων της εποχής που περιλαμβάνονται στο εποπτικό υλικό της έκθεσης. Επιπρόσθετα, ωστόσο, είναι και βασικοί χρωματικοί τόνοι των χώρων του μουσείου.

Η έκθεση εμπλουτίζεται με εποπτικό υλικό

Εικ. 2 Τρισδιάστατη σχεδιαστική απεικόνιση της έκθεσης με τις επιμέρους θεματικές ενότητες

Fig. 2 Three-dimensional graphic design with the thematic units of the exhibition

Εικ. 4 Άποψη της έκθεσης με τις επιμέρους θεματικές ενότητες

Fig. 4 View of the exhibition with the thematic units

που, αφενός, συμπληρώνει την αφήγηση στην κάθε ενότητα και, αφετέρου, συμβάλλει στη γενικότερη αισθητική του χώρου.

Βασική πηγή φωτισμού του εκθεσιακού χώρου είναι το φυσικό φως που διαχέεται από τη γυάλινη οροφή κατά τη διάρκεια της ημέρας. Τεχνητό φως υπάρχει μόνο στον χώρο κάτω από το τμήμα της οριζόντιας πλάκας. Ο χειρισμός του τεχνητού φωτός αποσκοπεί στην ανάδειξη της πλαστικότητας και του ανάγλυφου των γλυπτών εκθεμάτων. Ο φωτισμός⁹ πραγματοποιείται με φωτιστικές πηγές αναρτημένες από ροηφόρα κανάλια (φωτισμός ανάδειξης), ώστε να φωτίζουν μια ορισμένη περιοχή με συμμετρική κυκλική κατανομή της έντασής τους (κυρίως στα γλυπτά). Ειδικός προβολέας προσαρτάται από τη χωροδικτυωματική γυάλινη οροφή για να φωτίζει, κατά τις βραδινές ώρες, τα δύο αρχαικά γλυπτά.

8 Saeid u.a. 2011.

9 Τσεκμές – Λουκμά 2012.

Drawing a Refugee Story. The Museographic Study

Georgios TSEKMES

The temporary exhibition “Rhaidestos - Thessaloniki. Antiquities in a refugee journey” presents to the general public, for the first time, part of a collection gathered in the late 19th c. by the *Thracian Educational Society at Rhaidestos* in Eastern Thrace and was transferred to Thessaloniki in 1922 by refugees, enriching the sculpture collection of the Archaeological Museum of Thessaloniki (AMTh).

The exhibition’s museographic design¹ was based on the museological study and its adaption to the temporary exhibition hall of the AMTh, the “J. Vokotopoulou Hall” (drawing 1).

The hall

The “J. Vokotopoulou” hall² is rectangular and is developed in two levels. The first level, a balcony, is at the same level as the foyer of the museum’s main entrance, while the second one—which is the main exhibition space—is located at a lower level and it covers an area of 20.50 x 18.80 m. (386 sq.m.). The hall’s height is not uniform and fluctuates according to its roofing³. The hall’s lighting complies accordingly: natural lighting is prevalent on the spaceframe part, while the area under the horizontal roof is lighted by artificial means through light sources. The transition from the upper to the lower part and vice versa (vertical movements) is conducted via a ramp-stairway, a staircase or a lift. All the above are found along the hall’s perimeter, so as not to break the hall’s unity and facilitate the museum needs. The availability of the aforementioned access routes is readily understood by the visitor upon entering the hall.

Spatial data

The exhibition space (drawing 2) includes certain architectural elements that are taken into consideration during the museographic design. They are the following: a) A semicircular construction-panel on the balcony⁴, approximately 1.20 m. in width and 2.00 m. in height. b) Two built-in rows of showcases forming a right angle (Γ-shaped line of pre-existing showcases), under the horizontal ceiling, 15.10 m. and 5.25 m. in length respectively x 2.60 m. in height. c) A pre-existing semicircular construction-panel with sitting places⁵, at the centre of the hall, 2.35 m. in height and 5.00 m. in diameter. d) A pre-existing

---

¹ The museographic design was implemented thanks to the valuable cooperation of Elpida Mavrovitou, foreperson-designer of the AMTh.

² For more information regarding hall data, see Tsekmes 2011.

³ Most part of the hall is roofed by a glass construction resting on a reclining spaceframe, while the rest is covered by a horizontal plaque of ferruginous concrete with a false ceiling, 2.60 m. in height.

⁴ The pre-existing structures are shown in orange colour on drawing 2.

⁵ The construction is ellipsoidal in plan, with its two edges sharpened longitudinally.

rectangular construction 2.54 x 5.20 x 0.54 m. (height/length/depth), with a niche (1.3 x 1.00 m.), which functions as a room separator.

Museographic design characteristics

The museographic design is a complex process that includes various individual designs, like the architectural one which focuses on the management of the exhibition space, the industrial one that deals with the design of showcases and special constructions for artefact support, as well as the lighting design⁶. Furthermore, it should balance between the exhibition's functional demands and its aesthetic value, in conjunction with its budget⁷. The characteristics of the museographic design of the exhibition "Rhaidestos - Thessaloniki. Antiquities in a refugee journey" can be summarized as follows: a) The display of specific sculptures, representative of the "Rhaidestos Collection", grouped chronologically, which form the core of the exhibition. b) Highlighting two rare archaic sculptures, a kouros (ΜΘ 930) and a kore (ΜΘ 929), at a central place in the exhibition. Based on the museological approach, the two sculptures view should be unobstructed even from the balcony. c) The unfolding of thematic units around the core of the exhibition, with parallel narratives that complete the story of the "Rhaidestos Collection". d) Pointing out the sculptures' plasticity through proper lighting.

Museographic design

Taking the museological approach into consideration, the characteristics of the museographic design and the demands of the exhibition, in conjunction with the hall's spatial data, as discussed above, the exhibition hall was appropriately adjusted to form the structural corpus on which the exhibition develops.

The exhibition narrative begins at the upper level. A relief grave stele (ΜΘ 933), placed within a special niche (after an alteration on the pre-existing semicircular construction on the balcony) and graphic explanatory material constitute the introductory unit. The visitors, upon entering the hall (drawing 2, fig. 1) and descending towards the lower level, can comprehend that the main group of sculptures constitutes the exhibition's core. These sculptures are placed on a semi-circular pedestal, 0.70 m. in height, within the pre-existing semicircular construction. This construction also functions as a protection shell for the antiquities, while at the same time it encompasses

the exhibition's main core and infers the activities of the *Thracian Educational Society at Rhaidestos*, which aimed to collect, protect and safeguard Greek relics. The attached part of the semi-circular construction that functioned as a seating spot has been altered to resemble a boat, while in it the two archaic sculptures are placed on a pedestal 1.00 m. high (figs. 1, 3). This alteration aims to transmit the experience of how these antiquities were transferred from the port of Rhaidestos to Thessaloniki. The two statues dominate the space; they are visible from the balcony and face towards different directions.

The six thematic units of the exhibition unfold on the lower level, around the central semi-circular construction. The visitors encounter the first unit as they descend from the ramp-staircase, and then they discover each one of the following five as they move along (figs. 1, 2, 4).

Certain alterations had to be made for the units: 1) The Γ-shaped line of pre-existing showcases is sealed with particle board panels that function as walls. The right angle corner formed by them is smoothed into a curved surface to fit morphologically with the central semi-circular construction. This design gives continuity and harmony in the available space. 2) A peripheral low zone-band is placed 0.45 m. from the ground, running across the hall, 0.12 m. from the wall and connects the thematic units of the exhibition. 3) This peripheral zone-band is interrupted by nodes (pedestals) of various shapes and sizes, depending on the antiquities resting on top of them, functioning as introductory parts of each thematic unit. 4) The niche found at the pre-existing rectangular construction is sealed for the formation of the sixth thematic unit, which is the epilogue of the exhibition narrative. Furthermore, a display case with memorabilia and heirlooms from Rhaidestos is placed parallel to the ramp-stairway and in close proximity to it.

The visitor path on the lower level, that is the main exhibition area, follows a left-to-right course, though this is not obligatory. The visitors can wander freely in the hall, while accessibility issues have also been considered, to facilitate the movement of wheelchairs.

The sculptures-exhibits are free-standing, placed on pedestals, while some of them are placed on varying heights, to denote their initial placement/usage. The antiquities are supported either by gypsum bases or metal elements, specially designed for each artefact, depending on its specificities. No perforation has been conducted on any sculpture to

⁶ Mayrand 2002, 410.

⁷ Lin 2009, 9-13.

facilitate its support.

The colours chosen are a hue of orange with off-white tones. Orange is a warm colour⁸ that evinces comfort, warmth and independence, notions associated with the protection and safekeeping of the antiquities by the *Thracian Educational Association at Rhaidestos*. The off-white tones are combined with the colour orange and the colouring of the photographic documents of the time, which are incorporated in the exhibition. Furthermore, they are also the main chromatic tones of the museum halls in general.

Additional explanatory material enriches the exhibition. It completes each unit's narrative and adds to the hall's general atmosphere.

The main source of lighting for the exhibition hall is natural light distributed through the glass roof during the day. Artificial lighting is available only under the horizontal roof. The artificial lights aim to highlight the sculptures' plasticity and curvature. The lighting⁹ is provided by light sources suspended by busbar channels (accent lighting) in order to focus on specific spots with a symmetrical cyclical distribution of intensity (mostly on the sculptures). A special headlight was attached to the spaceframe glass roof to light the two archaic sculptures at night.

Βιβλιογραφία | Bibliography

Lin 2009 Ch. Lin, Mapping the Design Criterion Framework for Museum Exhibition Design Project, in: Undisciplined! Design Research Society Conference 2008, Sheffield Hallam University, Sheffield, UK, 16-19 July 2008 (Sheffield 2009) 1-16.

Mayrand 2002 Y. Mayrand, The Role of the Exhibition Designer, in: B. Lord – G.D. Lord (eds.), The Manual of Museum Exhibitions (Walnut Creek, CA 2002) 405-424.

Saeid u.a. 2011 R. Saeid – T. Siavash – N. A. Feridoun, Psychology of Colors and Architectural Façade and Interior Color Selection, Australian Journal of Basic and Applied Sciences, 5/12, 2011 215-219.

Τσεκμές | Tsekmes 2011 Γ. Τσεκμές, Μουσειογραφική μελέτη, στο: Π. Αδάμ-Βελένη – Ε. Κεφαλίδου – Ε. Στεφανή (επιμ.), Το δώρο του Διονύσου. Κατάλογος έκθεσης (Θεσσαλονίκη 2011) 168-174.

Τσεκμές – Λουκμά | Tsekmes – Loukma 2012 Γ. Τσεκμές – Μ. Λουκμά, Μουσειογραφική μελέτη, στο: Π. Αδάμ-Βελένη – Α. Κουκουβού (επιμ.), Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων, 1912-1922. Κατάλογος έκθεσης (Θεσσαλονίκη 2012) 34-39.

⁸ Saeid u.a. 2011.

⁹ Tsekmes – Loukma 2012.

Από την ιδέα στην εικόνα

Ρωξάνη ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ

Η σύλληψη της «ταυτότητας» της κάθε έκθεσης, η επιλογή δηλαδή των κατάλληλων ερμηνευτικών εργαλείων (κείμενα, φωτογραφίες, χρώματα κ.λπ.) και η μεταξύ τους διάδραση ώστε να οπτικοποιηθούν οι στόχοι και τα μηνύματά της, είναι μια πολύπλοκη διαδικασία. Στην έκθεση «Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς» η οπτική-γραφιστική επεξεργασία είχε ως στόχο να αναδείξει το σκεπτικό της μουσειολογικής μελέτης: δηλαδή, το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο συγκρότησης της αρχαιολογικής «Συλλογής Ραιδεστού» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τους λόγους και τη σημασία της μεταφοράς της από τους θρακιώτες πρόσφυγες στη νέα τους πατρίδα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, καθώς και την τύχη και διαχείριση της συλλογής στη νέα πλέον στέγη της, το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Αν, όπως υποστηρίζει ο Alan Fletcher¹, ένας σχεδιαστής περνάει τον περισσότερο χρόνο του προσπαθώντας να λύσει τα «προβλήματα» άλλων, τότε τα θέματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν στη συγκεκριμένη έκθεση ήταν ο χώρος, το κεντρικό μήνυμα, ο τρόπος παρουσίασης και η επιλογή των υλικών εκτύπωσης. Παράλληλα, λήφθηκαν υπόψη τα βασικά στοιχεία του οπτικού αλφάβητου, το γράμμα και η εικόνα, και ο τρόπος που αυτά συνδυάζονται ("layout") ώστε να παραμένουν πιστά στις βασικές αρχές της γραφιστικής και της τυπογραφίας, με απώτερο σκοπό τη μεταβίβαση των μηνυμάτων της έκθεσης στο κοινό. Τα ζητούμενα, λοιπόν, ήταν η υποστήριξη της έκθεσης με εποπτικό υλικό, η προώθησή της με "banner", αφίσσα και πρόσκληση εγκαινίων, η δημιουργία σύντομου ενημερωτικού φυλλαδίου (εικ. 1) για τον επισκέπτη, καθώς και ο σχεδιασμός-εικονογράφηση του καταλόγου που συνοδεύει την έκθεση και περιλαμβάνει λήμματα για τα εκθέματα αλλά και κείμενα για τις αρχαιότητες και την ιστορία της Ανατολικής Θράκης, γενικότερα.

Η ιδέα

Η ιδέα που διέπει τη γραφιστική επιμέλεια της έκθεσης είναι η ανάπτυξη ενός ιδεογραμματικού, εικονογραφικού και λεκτικού συμβολικού λεξιλογίου, μινιμαλιστικού όσο και πολυεπίπεδου, με σκοπό την άμεση οπτική επικοινωνία σαφών εννοιών. Για την υλοποίησή της ακολουθήθηκε η βασική μεθοδολογία: πρώτα, δηλαδή, η συλλογή και αρχιεριοθέτηση της πληροφορίας και, σε δεύτερο επίπεδο, η οπτική επεξεργασία των στόχων της έκθεσης μέσα από τη μορφή, το χρώμα, τη σύνθεση και το "layout". Η οπτική αφήγηση είχε σαν αφετηρία το «τσαλακωμένο χαρτί», την αίσθηση που έχουμε όταν ανακαλύπτουμε και ξεδιπλώνουμε ένα κείμενο από το παρελθόν γραμμένο σε χαρτί, τεκμήριο της ύπαρξης όσων δεν υπάρχουν πια... Από την άλλη, η προσφυγιά –ανθρώπων και αρχαίων–

¹ Alan Fletcher (1931-2006), British graphic designer <<http://www.alanfletcherarchive.com/biography>> (10.12.2015).

Εικ. 1 Το επικοινωνιακό υλικό της έκθεσης - banner, πρόσκληση, φυλλάδιο, αφίσα

Fig. 1 The communication material of the exhibition - banner, invitation, leaflet, poster

ένα θέμα από μόνο του τραγικό, δεν χρειάζεται και πολλά για να γίνει εικόνα. Ωστόσο, σκοπός δεν ήταν να εκμεταλλευτούμε τον συγκινησιακό χαρακτήρα ενός κοινωνικού –και, μάλιστα, τόσο επίκαιρου– προβλήματος, αλλά να προκαλέσουμε τον στοχασμό και να καλλιεργήσουμε την ελπίδα στην οποία, έτσι κι αλλιώς, προσβλέπει κάθε ταξίδι προσφυγιάς.

Προς... την υλοποίηση

Για τα ερμηνευτικά κείμενα της έκθεσης επιλέχθηκε μια γραμματοσειρά με συγκεκριμένη λειτουργία, χρήση αλλά και ιστορία, η *GFS Neohellenic*. Η γραμματοσειρά αυτή θεωρήθηκε η πιο κατάλληλη για να αποδώσει σχεδιαστικά ένα από τα κύρια μηνύματα της έκθεσης: το πώς, δηλαδή, εντάσσουμε κάθε φορά στο παρόν στοιχεία του παρελθόντος. Η *GFS Neohellenic* δημιουργήθηκε τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και χρησιμοποιήθηκε στις κλασικές εκδόσεις της Μ. Βρετανίας αλλά

και στα τυπογραφεία της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης, του Άθωνα και της Χίου, τα οποία ήταν γνωστά γιατί εκεί τυπώνονταν ελληνικά συγγράμματα καθώς και φυλλάδια και προκηρύξεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Χρησιμοποιήθηκε, επίσης, με κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις κατά τη δεκαετία του 1930 σε πολλές εκδόσεις στην Ελλάδα². Πέραν,

² «Τόσο από τον Richard Proctor, επιμελητή της πλούσιας συλλογής αρχέτυπων βιβλίων της Βιβλιοθήκης του Βρετανικού Μουσείου όσο και από τον διάδοχό του Victor Scholderer. Ο τελευταίος ανέλαβε, για λογαριασμό της Εταιρείας για την Προώθηση των Ελληνικών Σπουδών, την επιλογή και επιμέλεια μιας νέας ελληνικής γραμματοσειράς για το στοιχειοχτύπιο Lanston Monotype Corporation. Επέλεξε την επανασχεδιασμένη στρογγυλόσημη, σχεδόν ισόπαχη γραμματοσειρά. Η γραμματοσειρά αυτή ονομάστηκε New Hellenic (1927) και υπήρξε η μόνη που μπόρεσε να ανταγωνιστεί την κυριαρχία της Porson Greek. Η Ελληνική Εταιρεία Τυπογραφικών στοιχείων προχώρησε στην ψηφιοποίησή της (1993-1994) με χορηγία της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών και προσέθεσε για τις ανάγκες της μια σειρά αρχαίων επιγραφικών συμβόλων. Αργότερα (2000) προστέθηκαν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας (πλάγια, μαύρα και

Εικ. 2 Εισαγωγική ενότητα έκθεσης - χάρτης

βέβαια, της ιστορικής σύνδεσης και της αισθητικής απόλαυσης, τα τυπογραφικά στοιχεία οφείλουν να υπηρετούν και τη λειτουργικότητα, ώστε το αποτέλεσμα να είναι ευανάγνωστο. Αναμφίβολα, το περιεχόμενο ενός μηνύματος κινεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Ωστόσο, η μορφή, η φόρμα των γραμμάτων και ο τρόπος που στοιχειοθετούνται έχουν επίσης βαρύνουσα σημασία. Αυτός ήταν ένας ακόμα λόγος για την επιλογή της *GFS Neohellenic*, καθώς πρόκειται για μια εξαιρετικά ευανάγνωστη και «καθαρή» γραμματοσειρά.

Μετά την επιλογή της γραμματοσειράς, σειρά είχαν τα πιο σύνθετα θέματα τυπογραφίας, δηλαδή η κατηγοριοποίηση των μεγεθών των στοιχείων, οι υπογραμμίσεις, η έμφαση, η ιεραρχία αλλά και η εικονογραφική χρήση τους, η χρωματική διάκριση της ξένης γλώσσας.

Παρότι η επιλογή της γραμματοσειράς υπήρξε ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη, αυτή δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει το ίδιο αποτελεσματικά χωρίς τη δυναμική των φωτογραφιών της εποχής, δηλαδή του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Η χρήση τους ήταν σχεδόν μονόδρομος, καθώς το αρχειακό φωτογραφικό υλικό που θα μπορούσε να υποστηρίξει την έκθεση είναι εξαιρετικά πλούσιο.

Fig. 2 Introductory unit of the exhibition - map

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η φωτογραφία – σαν ένα νέο μέσο που όλο και περισσότεροι χρησιμοποιούσαν τότε– άφησε πίσω της αρκετά μνημονικά ίχνη.

Οι φωτογραφίες προσφέρουν αποδείξεις: κάτι για το οποίο αμφιβάλλουμε ή δεν έχουμε σαφή εικόνα του, φαντάζει αποδεδειγμένο όταν μας επιδειχθεί μια φωτογραφία³. Συνιστούν, επομένως, ιστορικές πηγές που συμπληρώνουν άλλες, όπως τα αρχεία και τις προφορικές μαρτυρίες. Κάθε φωτογραφία είναι ένα ενεργό αντικείμενο που «δημιουργεί συναισθηματικές αντιδράσεις, εγείρει σχετικές φορτίσεις και γεννά απορίες»⁴. Οι φωτογραφίες επηρεάζουν τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα, εισάγοντάς μας σε έναν νέο κόσμο μη λεκτικών κωδίκων, όπου το στιγμιαίο, που συλλαμβάνουν, ενέχει την αξία τεκμηρίου. Η αφηρημένη διάσταση της φωτογραφικής μνήμης προσφέρεται για επεμβάσεις και αρχίζουμε δειλά να εισερχόμαστε στον χώρο της δημιουργίας⁵.

Υλοποίηση

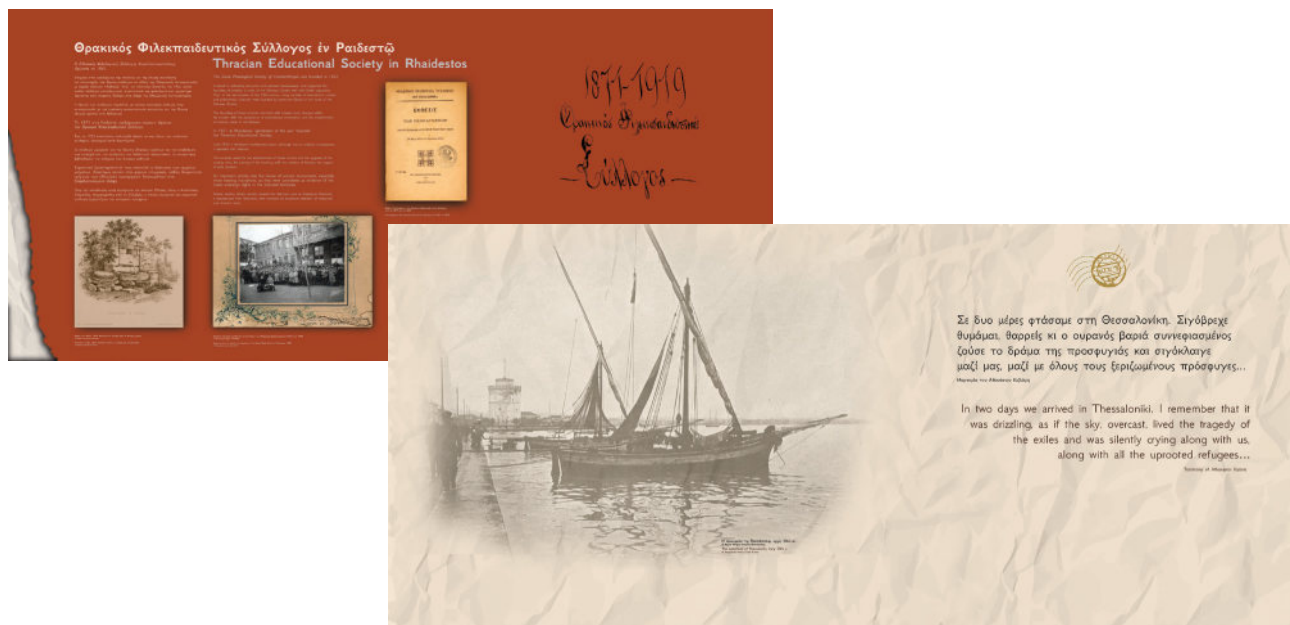
Η ανάπτυξη του ιδεογραμματικού καθώς και του εικονογραφικού λεξιλογίου χρησιμοποιήθηκε

μαύρα πλάγια) καθώς και μια αντίστοιχη λατινική οικογένεια για πολύγλωσσες εκδόσεις». Βλ. <http://www.greekfontociety.gr/pages/gr_typefaces20th.html> (10.12.2015).

3 Πρβ. Sontag 1993, 17.

4 Θεολόγου 2007-2008, 58 και σημ. 22-23.

5 Ριβέλλης 2001.

Εικ. 3 Το «τσαλακωμένο χαρτί»: η αφετηρία της οπτικής αφήγησης

Fig. 3 The "crumpled paper": the starting point of the visual narrative

τόσο στον σχεδιασμό του παρόντος καταλόγου όσο και στην υλοποίηση του εποπτικού υλικού της έκθεσης.

Σε ό,τι αφορά στον κατάλογο, για την πιο λειτουργική και εύκολη ανάγνωσή του επιλέχθηκαν ως στοιχειοθεσία και "layout", εκτός από τη γραμματοσειρά *GFS Neohellenic* –η οποία έχει καλή προσαρμοστικότητα και είναι αρκετά ευανάγνωστη και ως γραμματοσειρά κειμένου– και κάποια επιμέρους στοιχεία. Στο πρώτο μέρος του καταλόγου περιλαμβάνονται εκτενή κείμενα-άρθρα, που το καθένα φέρει στην πρώτη σελίδα του μια χαρακτηριστική, ως προς το περιεχόμενο του κειμένου, εικόνα. Τόσο εδώ όσο και στο σύνολο του εκθεσιακού εποπτικού, εικονογραφικά στοιχεία, όπως η παλιά ταχυδρομική σφραγίδα της Ραιδεστού ή το "frame" (πλαίσιο) από μια φωτογραφία εποχής, λειτουργούν ως σταθερά μοτίβα της έννοιας του ταξιδιού και της μεταφοράς αντικειμένων και αναμνήσεων. Το δεύτερο μέρος του καταλόγου περιλαμβάνει τα λήμματα για τα εκθέματα· εδώ, η παρουσίαση των κύριων στοιχείων της ταυτότητας του κάθε γλυπτού γίνεται σε διακριτό φόντο, παραπέμποντας έτσι στις αρχετυπικές καρτέλες καταγραφής αρχαίων αντικειμένων, που χρησιμοποιούνταν παλαιότερα στα μουσεία.

Για το εποπτικό υλικό της έκθεσης οι

προδιαγραφές του εκθεσιακού χώρου (διάχυτος φυσικός φωτισμός, μεγάλες επίπεδες και καμπύλες επιφάνειες), η μουσειογραφική μελέτη και οι διαθέσιμοι πόροι καθόρισαν, σε πρώτη φάση, την επιλογή των υλικών εκτύπωσης και τον τρόπο παρουσίασης.

Με την είσοδό του στον χώρο ο επισκέπτης εισάγεται στο σκεπτικό της έκθεσης, καθώς και στην ιστορία της Ανατολικής Θράκης και τη σύγχρονη τοπογραφία της περιοχής με τη βοήθεια ενός χάρτη που σχεδιάστηκε για αυτόν ακριβώς τον σκοπό (εικ. 2). Το "layout" που επιλέχθηκε είναι λιτό, σε δύο χρωματικούς συνδυασμούς: σκούρο πορτοκαλί και υπόλευκο. Στην περιοχή της σκάλας, στον μεταβατικό δηλαδή χώρο, μήκους 15 μ., που μεσολαβεί ως την επόμενη εκθεσιακή ενότητα, τοποθετήθηκε μια πανοραμική φωτογραφία της παραλίας της Ραιδεστού με στόχο να εισαγάγει τον θεατή στην έκθεση και στην ατμόσφαιρα της πόλης την αυγή του 20^{ου} αιώνα.

Στις υπόλοιπες θεματικές ενότητες επιλέχθηκε σαν φόντο το κύριο χρώμα της έκθεσης, δηλαδή το σκούρο πορτοκαλί, σε μια ζώνη πλάτους 135 εκ., ώστε να προβληθούν όσο το δυνατόν καλύτερα τα αρχαία, αλλά και για να καθοδηγείται ο επισκέπτης τόσο εννοιολογικά όσο και χωρικά. Οι ενότητες εμπλουτίστηκαν με

Εικ. 4 Το ανάπτυγμα στην κεντρική εκθεσιακή ενότητα: η σχέση ανθρώπων-αντικειμένων στη μνημονική διαδικασία

Fig. 4 The photomontage in the central exhibition unit: the relationship between people-objects in the mnemonic process

το επιλεγμένο, κάθε φορά, εποπτικό υλικό, ενώ ως διαρκής υπόμνηση εμφανίζεται κατά τόπους το «τσαλακωμένο χαρτί» (εικ. 3). Οι παραπάνω επιλογές ακολουθήθηκαν και στον σχεδιασμό του ενημερωτικού φυλλαδίου, του "banner", της αφίσας, καθώς και του καταλόγου (εικ. 1).

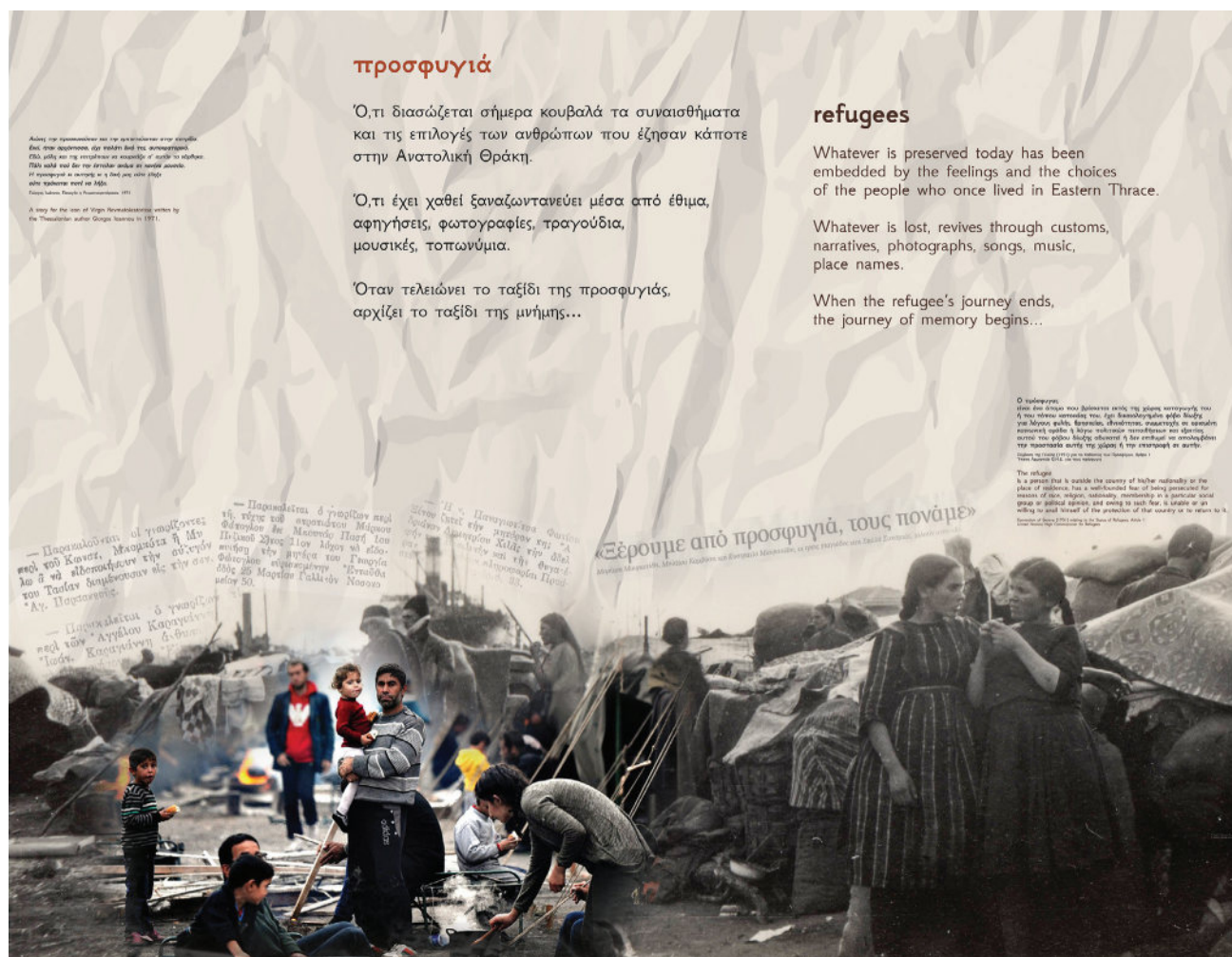
Στον πυρήνα της έκθεσης, που ορίζεται από μια καμπύλη επιφάνεια διπλής όψης, επιλέχθηκε μια ξεχωριστή αφήγηση για κάθε πλευρά. Στην εσωτερική, η οποία φιλοξενεί αρχαιότητες με περιοχή κορύφωσης τα δύο αρχαϊκά γλυπτά (κούρο και κόρη), επιλέχθηκε ως φόντο των αρχαιοτήτων το «τσαλακωμένο χαρτί» σε συνδυασμό με φωτογραφίες κατοίκων της Ανατολικής Θράκης και μετέπειτα προσφύγων. Στόχος ήταν να προβληθεί η ανθρωποκεντρική διάσταση της έκθεσης, δηλαδή η σχέση ανθρώπων και αντικειμένων στη μνημονική διαδικασία. Γιατί τόσο η συγκρότηση της αρχαιολογικής συλλογής στη Ραιδεστό όσο και η μεταφορά της στην Ελλάδα ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειας ανθρώπων και όχι μια αφηρημένη έννοια. Η αφήγηση ξεκινά με φωτογραφίες που αποτυπώνουν την αστική ζωή στη Ραιδεστό, εν συνεχεία την εκδίωξη των Ελλήνων από την Ανατολική Θράκη και ολοκληρώνεται –στα δεξιά του θεατή– με φωτογραφίες από τη νέα πια ζωή τους στην Ελλάδα. Κέντρο του αναπτύγματος

αποτελεί η φωτογραφία παιδιών με στολές, που προσωποποιούν επαρχίες της Θράκης. Όλες οι φωτογραφίες προέρχονται από προσωπικά αρχεία απογόνων και έχουν υποστεί μια «επέμβαση» με φωτομοντάζ για τις ανάγκες της έκθεσης (εικ. 4). Στην εξωτερική όψη της κεντρικής καμπύλης κατασκευής «αναπαρίσταται» η λεκτική αφήγηση του ταξιδιού από τη Ραιδεστό στη Θεσσαλονίκη και της νοερής επιστροφής μέσω της μνήμης με τη χρήση μικρών κειμένων-μαρτυριών και συνοδευτικών φωτογραφιών (εικ. 3).

Στην καταληκτική εκθεσιακή ενότητα με τον τίτλο «προσφυγιά» έγινε άλλη μια συνειδητή εικονογραφική παρέμβαση σε δύο εικόνες: μια αρχειακή των θρακιωτών προσφύγων του 1922 και μια των σημερινών Σύριων προσφύγων (εικ. 5). Η συνένωση των δύο εικόνων θα μπορούσε να πει κανείς ότι παραβιάζει την αλήθεια της κάθε μιας, παράγοντας ένα ψέμα, έναν επινοημένο ετεροχρονισμό. Αλήθεια, όμως, όταν ο αυτοκράτορας Κάρολος V πέθανε, κρατώντας στο στήθος του το πορτραίτο της αγαπημένης του συζύγου, το οποίο είχε ζωγραφίσει ο Τιτσιάνο χωρίς να την έχει δει ποτέ⁶, δεν πέθανε κρατώντας ένα προσφιλέψ ψέμα, μια αποδεκτά παραποιημένη αλήθεια; Με

6 Findley 2014.

Εικ. 5 Εποπτική απόδοση των μηνυμάτων της τελευταίας εκθεσιακής ενότητας με κύριο τη διαχρονικότητα του κοινωνικού φαινομένου της προσφυγιάς

Fig. 5 Visual representation of the messages of the last exhibition unit, the main being the diachronicity of the social phenomenon of refugees

τον τρόπο αυτό, το φωτογραφικό μοντάζ του εποπτικού επιδιώκει μέσα από μια φαινομενικά αλλοιωμένη αλήθεια να δείξει τη διαχρονικότητα του κοινωνικού φαινομένου της προσφυγιάς. Και αυτή τη φορά, το «τσαλακωμένο χαρτί» ξεδιπλώνεται πλήρως, σηματοδοτώντας την αρχή του ταξιδιού της μνήμης. Βέβαια, η μνήμη δεν μπορεί να αποκαταστήσει τις «τσαλακωμένες ζωές» ούτε να αναπαραγάγει πλήρως το βίωμα της προσφυγιάς. Η μνήμη μας υπάρχει καταγεγραμμένη σε αφηγήσεις, αντικείμενα, μουσικές, φωτογραφίες. Και, όπως επισημαίνει ο Πλάτωνας Ριβέλλης, για την καταγραφή της συλλογικής μνήμης η ιστορική έρευνα εργάζεται με λόγια, εικόνες, ποικίλες μαρτυρίες, τα οποία όμως δεν μπορούν να αποκοπούν από τον συνοδευτικό και ερμηνευτικό λόγο που τα τεκμηριώνει. «Αν, όμως, και ο ιστορικός αποδεχτεί

την αβεβαιότητα και την ασάφεια της μνήμης, άρα και της ιστορικής αλήθειας, τότε μέσα από την εικόνα, χωρίς να αποδεχτεί την παραποίηση, θα εισαγάγει στο έργο του την πολύτιμη διάσταση της συνεχούς αμφιβολίας»⁷. Στην περίπτωση αυτή, ο επισκέπτης θα επιθυμούσαμε να φύγει από την έκθεση με ένα αίσθημα αμφιβολίας για το αν μια έκθεση αρχαιοτήτων είναι απλά μια αφήγηση για το παρελθόν ή μήπως μπορεί να αφορά και σε ζητήματα της σύγχρονης κοινωνικής ζωής. Γιατί κέντρο της έκθεσης είναι ο άνθρωπος του σήμερα, ο ίδιος ο επισκέπτης της.

⁷ Ριβέλλης 2001.

From the Idea to the Image

Roxani VLACHOPOULOU

The conception of the “identity” of an exhibition, i.e. the selection of the appropriate interpretive tools (texts, images, colours etc.) and their interaction in order to visualize its objectives and messages, is a complex process. The visual-graphic processing of the exhibition entitled “Rhaidestos - Thessaloniki. Antiquities in a refugee journey” aimed in highlighting the rationale of the museological study, i.e. the historic and social context of the compilation of the archaeological “Collection of Rhaidestos” in the late 19th c., the reasons and the significance of its transportation by Thracian refugees to their new homeland in the early 20th c., as well as the destiny and management of the collection in its new premises, the Archaeological Museum of Thessaloniki.

If, as Alan Fletcher argues¹, a graphic designer spends most of his time trying to solve the “problems” of others, then the issues that had to be dealt with in this particular exhibition was space, the central message, presentation and the selection of printing materials. Furthermore, the main elements of the visual alphabet, the letter and the image, along with the way they are combined (layout) were taken into account in order to be consistent with the basic principles of graphic design and typography, and with the ultimate purpose being the transmitting of the exhibition messages to the public. Hence, the objectives were the support of the exhibition with visual material, its promotion with a banner, a poster, an invitation for the opening and the creation of a brief leaflet (fig. 1) for the visitors, as well as the design-illustration of the present catalogue that accompanies the exhibition and includes entries for the exhibits and texts for the antiquities and the history of Eastern Thrace in general.

The idea

The idea behind the graphic editing of an exhibition is the development of an ideogrammatic, iconographic and verbal symbolic vocabulary, minimalistic and multi-leveled, for the immediate visual communication of clear concepts. For its implementation the basic methodology was followed: i.e., firstly, the collection and archiving of information and, secondly, the visual processing of the exhibition objectives through form, colour, composition and layout. The starting point of the visual narrative was the “crumpled paper”, the sense of discovering and unwrapping a text from the past written on paper, as evidence of the existence of those that no longer exist... On the other hand, the refugees —people and antiquities— comprise an issue that is self-evidently tragic, thus not requiring much to become an image. However, the aim was not to take advantage of the emotional character of a social —and, indeed, current— problem, but to provoke thought and encourage hope, which is, anyway, the aim of each refugee journey.

---

¹ Alan Fletcher (1931-2006), British graphic designer <<http://www.alanfletcherarchive.com/biography>> (10.12.2015).

Towards... implementation

For the interpretative texts of the exhibition a font with a specific function and use, but also history, was selected, the *GFS Neohellenic*. The font was considered as the most suitable in order to design one of the main messages of the exhibition: i.e. how we incorporate elements of the past in the present. The *GFS Neohellenic* font was created in the first decades of the 20th c. and was used for the classic editions of Great Britain, but also in the printing shops of Constantinople, Smyrna, Athos and Chios, which were known for the printing of Greek books, along with leaflets and manifestos of the Greek Revolution of 1821. It was also used, with minor differences, during the 1930s for many publications in Greece². Apart from the historical association and the aesthetic pleasure, typefaces should also serve functionality, for a comprehensible result. Undoubtedly, it is the content of a message that raises the interest of readers. However, form, the form of letters and the way they are composed are also of great significance. This was another reason for choosing the *GFS Neohellenic* font, as it is a highly readable and "clean" font.

Following the selection of the font, the most complex typography issues were encountered, namely the classification of the typefaces' size, the underlining, the emphasis, the hierarchy, along with their visual use, and the colour distinction of the foreign language.

Although the selection of the font was the link between memory and oblivion, this would not act effectively without the dynamics of the photographs of the era, i.e. of the late 19th and early 20th c. Their use was almost one-way, as the archival photographic material that could support the exhibition is extremely rich. In the early 20th c. photography—as a new medium that was used by many more then—left behind considerable

mnemonic traces.

Photographs provide evidence: when a photograph is displayed, something doubtful or vague becomes confirmed and clear³. Hence photographs constitute historical sources that complement others, such as archives and oral testimonies. Each photograph is an active object that "creates emotional reactions, touches relevant feelings and raises questions"⁴. Photographs influence the way we perceive reality, by introducing us into a new world of nonverbal codes, where the instant, that is captured, embraces the value of evidence. The abstract dimension of the photographic memory is apt for interventions and we timidly start to enter the field of creation⁵.

Implementation

The development of the ideogrammatic and the iconographic vocabulary was used in both the design of the present catalogue and the implementation of the visual interpretative material of the exhibition. Regarding the catalogue and its practical and easy reading, except from the *GFS Neohellenic* font—which is flexible and quite readable as a text font—some individual elements were selected as typesetting and layout. The first section of the catalogue includes extensive texts, each bearing on the front page a characteristic, as to the content of the text, image. Both in the catalogue and throughout the exhibition visual interpretative material, iconographic elements such as the old postmark of Rhaidestos or the "frame" from a photograph of the era, function as solid patterns of the concept of the journey and the transport of objects and memories. The second section of the catalogue includes the entries for the exhibits. Here, the presentation of the main information of the identity of each sculpture is projected on a distinct background, thus referring to the archetypal cards for recording ancient objects, formerly used in museums.

As regards the visual material of the exhibition, the specifications of the exhibition space (diffuse natural light, large flat and curved surfaces), the museographic study and the available resources defined, at first, the selection of the printing material and the way of presentation.

When entering the space visitors are introduced to the concept of the exhibition, as well as the history of Eastern Thrace and the modern topography of the area, with the help of a map that was

2 "Both by Richard Proctor, curator of the incunabula section in the British Museum Library and his successor Victor Scholderer. In 1927, Scholderer, on behalf of the Society for the Promotion of Greek Studies, got involved in choosing and consulting the design and production of a Greek type called New Hellenic cut by the Lanston Monotype Corporation. He chose the revival of a round, and almost monoline type which had first appeared in 1492 in the edition of Macrobius, ascribable to the printing shop of Giovanni Rosso (Joannes Rubeus) in Venice. New Hellenic was the only successful typeface in Great Britain after the introduction of Porson Greek well over a century before. The type, since to 1930's, was also well received in Greece, albeit with a different design for Ksi and Omega. GFS digitized the typeface (1993-1994) funded by the Athens Archeological Society with the addition of a new set of epigraphical symbols. Later (2000) more weights were added (italic, bold and bold italic) as well as a latin version." See <http://www.greekfontociety.gr/pages/gr_typefaces20th.html> (10.12.2015).

3 Cf. Sontag 1993, 17.

4 Theologou 2007-2008, 58 and n. 22-23.

5 Rivellis 2001.

especially designed for this particular purpose (fig. 2). The selected layout is simple, with two colour combinations: dark orange and off white. In the area of the staircase, i.e. the transition space, 15 m. in length, which intervals until the next exhibition unit, a panoramic photograph of the shore of Rhaidestos was placed, aiming at introducing the viewer to the exhibition and the atmosphere of the city at the dawn of the 20th c.

In the other thematic units the main colour of the exhibition was selected for the background, i.e. the dark orange, in a zone 135 cm. in width, in order to display the ancient monuments in the best possible manner, but also to instruct the visitor both conceptually and spatially. The units were enriched with selected, for each case, visual interpretive material, while the "crumpled paper" (fig. 3) appears in several places as a constant reminder. The above choices were also followed in the design of the leaflet, the banner, the poster and the catalogue (fig. 1).

At the core of the exhibition, which is defined by a curved double-sided surface, a separate narrative was selected for each side. For the interior, which hosts antiquities with peak area that of the two archaic sculptures (kouros and kore), the "crumpled paper" in combination with photographs of residents of Eastern Thrace and subsequent refugees was selected as the background of the antiquities. The aim was to promote the humanitarian dimension of the exhibition, i.e. the relationship of people and things through the mnemonic process. Besides, both the compilation of the archaeological collection in Rhaidestos and its transport to Greece was the result of human effort and not an abstract concept. The narrative begins with photographs illustrating urban life in Rhaidestos, the expulsion of the Greeks from Eastern Thrace follows and it ends —on the right of the viewer— with photographs of their new life in Greece. The centre of the whole synthesis occupies the photograph of children wearing costumes and personifying provinces of Thrace. All the photographs derive from descendants' personal archives and have been processed with photomontage for the needs of the exhibition (fig. 4). On the exterior side of the central curved construction the verbal narrative of the journey from Rhaidestos to Thessaloniki is "represented", as well as of the conceptual return through memory, by using small texts-testimonies and accompanying photographs (fig. 2).

In the final exhibition unit entitled "refugees" another conscious depictive intervention was applied in two images: an archival one of Thracian refugees

of 1922 and a current one of Syrian refugees (fig. 5). One could argue that the combination of the two images violates the truth of each one, producing a lie, an invented heterochronism. Is it true, though, that when king Charles V died, holding on his chest the portrait of his beloved wife, which was painted by Titian without ever seeing her⁶, he died holding a favourite lie, an acceptably forged truth? In this way, the photographic montage of the visual material attempts to display the diachronic social phenomenon of refugees through an apparently distorted truth. And this time, the "crumpled paper" is fully unfolded, marking the beginning of the journey of memory. Of course memory can neither restore "crumpled lives" nor fully reproduce the experience of refugees. Our memory lies recorded in narratives, objects, music, photographs. And, as Platon Rivellis notes, in order to record collective memory historical research works with words, images, various testimonies, which cannot be separated from the accompanying and interpretive discourse that documents them. "If, however, the historian accepts the uncertainty and ambiguity of memory, and thus of historical truth, then through image, without accepting any alteration, the valuable dimension of constant doubt will be introduced in his/her work"⁷. In this case, we would wish for the visitor to leave the exhibition with a sense of doubt about whether an exhibition of antiquities is simply a narrative about the past or whether it can also relate to issues of contemporary social life. Because the centre of the exhibition is the contemporary human, the visitor.

Βιβλιογραφία | Bibliography

Findley 2014 J. Findley, Anthony van Dyck: 130 Paintings and Drawings (CreateSpace Independent Publishing Platform, 21 December 2014).

Θεολόγου | Theologou 2007-2008 Κ. Θεολόγου, Η Αξία της Μνήμης για μια Κοινωνία, Intellectum 3, 2007-2008, 53-69.

Ριβέλλης | Rivellis 2001 Πλ. Ριβέλλης, Η φωτογραφία σαν εργαλείο μνήμης, Φωτογράφος, 2001.

Sontag 1993 S. Sontag, Περί Φωτογραφίας. Μτφρ. Ηρ. Παπαϊωάννου (Αθήνα 1993).

⁶ Findley 2014.

⁷ Rivellis 2001.

Η συντήρηση και έκθεση των γλυπτών της «Συλλογής Ραιδεστού»

Δημήτρης ΚΑΡΟΛΙΔΗΣ

Αμέσως μετά τον αρχιτεκτονικό και μουσειολογικό σχεδιασμό της έκθεσης, τα γλυπτά από τη Ραιδεστό μεταφέρθηκαν από την αποθήκη φύλαξης στα εργαστήρια συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (ΑΜΘ), προκειμένου να διαπιστωθεί η κατάσταση διατήρησής τους. Πρόκειται για ταφικά ανάγλυφα και στήλες, επιγραφές, αρχιτεκτονικά μέλη και τραπεζοφόρα, ένα τμήμα μικρής βάσης αγαλματίου, μια προτομή γενειοφόρου άνδρα και δύο αγάλματα.

Τα ζητήματα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει το Τμήμα Συντήρησης του ΑΜΘ αφορούν στις προηγούμενες επεμβάσεις συντήρησης και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν, στον καθαρισμό των έργων, στην ποικιλία, τον τύπο και τα υλικά των βάθρων στήριξης, στις «σχέσεις»¹ αντικειμένου - βάθρου στήριξης και, τέλος, στη συμμόρφωση με τις μουσειολογικές και αρχιτεκτονικές ανάγκες και απαιτήσεις της έκθεσης.

Η αναδρομή στα αρχεία του ΑΜΘ και τη βιβλιογραφία δεν απέφερε γραπτά τεκμήρια για τις εργασίες επεμβατικής συντήρησης στα αντικείμενα. Βρέθηκαν, ωστόσο, πολύτιμες πληροφορίες για την εξέλιξη της κατάστασης διατήρησής τους στα σχεδόν εκατό χρόνια ύπαρξής τους στην πόλη της Θεσσαλονίκης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των δύο αγαλμάτων κούρου και κόρης με αρ. ευρ. ΜΘ 930 και ΜΘ 929, αντίστοιχα. Τα δύο αγάλματα αποτυπώνονται σε φωτογραφίες από την κεντρική αίθουσα του Παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης που επαναλειτούργησε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τον Απρίλιο του 1953². Τα δύο αγάλματα απεικονίζονται τοποθετημένα πάνω σε γύψινες βάσεις που εδράζονται σε μεγαλύτερες βάσεις από κονίαμα (εικ. 1). Από τη φωτογραφία φαίνεται πως το κάτω τμήμα τους έχει συμπληρωθεί με γύψο, ώστε να στηρίζεται στη βάση έκθεσης. Η αποκατάσταση του κάτω τμήματος πρέπει να αποδοθεί στον αρχιτεχνίτη Απόστολο Κοντογεώργη, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τον καλλωπισμό και τη συγκόλληση όλων των αρχαιοτήτων που επρόκειτο να εκτεθούν στο μουσείο εκείνη την εποχή. Επόμενη μαρτυρία για την κατάσταση των δύο γλυπτών αποτελούν φωτογραφίες από τη συλλογή του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, το οποίο ξεκίνησε να φιλοξενεί αρχαιότητες από το έτος 1962³, ενώ από το 1964 άρχισε και η μεταφορά των γλυπτών από το Παλιό Μουσείο⁴. Τα δύο αγάλματα εκτέθηκαν

¹ Με τον όρο «σχέση» εννοείται η σύγκριση της αναλογίας του όγκου του αντικειμένου και του όγκου της βάσης στήριξης.

² BCH 78, 1954, Chron., 137.

³ ADelt B 18, 1963, B'2, 193.

⁴ ADelt B 20, 1965, B'2, 412.

Εικ. 1 Τα δύο αγάλματα, η κόρη και ο κούρος, στην αίθουσα του Παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης κατά την επανέκθεση του 1953

© Ιστορικό Αρχείο Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης

Fig. 1 The two statues, the kore and the kouros, in the exhibition hall of the Old Archaeological Museum in Thessaloniki during the re-exhibition in 1953

© Archaeological Museum of Thessaloniki, Historical Archive

στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης το 1968⁵. Σε φωτογραφία της αίθουσας γλυπτών παρουσιάζεται ο κούρος ΜΘ 930 πάνω σε γύψινη βάση που εδράζεται σε μια δεύτερη μεγαλύτερη από κονίαμα. Στη φωτογραφία φαίνεται ότι η συμπλήρωση του 1953 έχει απομακρυνθεί και πλέον το άγαλμα στηρίζεται πάνω σε δύο μικροσκοπικές στήλες από γύψο, που μοιάζουν με τα πόδια του κούρου και το συγκρατούν στη βάση έκθεσής του. Η επέμβαση αυτή πρέπει να αποδοθεί στους τεχνίτες Νικηφόρο Γάρο και Σιδέρη Καραλή που εργάστηκαν στο μουσείο την περίοδο εκείνη⁶. Παρόμοιοι

είδους επέμβαση έγινε και στην κόρη ΜΘ 929, όπου η συμπλήρωση του κάτω μέρος του γλυπτού απομακρύνθηκε και αντικαταστάθηκε με άλλη, πάλι από γύψο, αλλά μεγαλύτερου πάχους. Η τελευταία επέμβαση στο άγαλμα του κούρου γίνεται μετά τον μεγάλο σεισμό της Θεσσαλονίκης, το 1978. Σε φωτογραφίες της δεκαετίας του 1980 ο κούρος εμφανίζεται με τη σημερινή του μορφή, με τις δύο στήλες από γύψο που στηρίζουν το γλυπτό να έχουν επιμηκυνθεί κατά μερικά εκατοστά. Λόγω της μηχανικής καταπόνησης από τη σεισμική δόνηση, τα συμπληρωμένα τμήματα αποκολλήθηκαν και χρειάστηκε ενίσχυσή τους, ώστε το άγαλμα να επανεκτεθεί (εικ. 2). Η επέμβαση έγινε από τον μαρμαροτεχνίτη Σιδέρη Καραλή που εργάστηκε

5 ADelt B 24, 1969, B'2, 291. Γ. Δεσπίνης, Η επανέκθεσις των γλυπτών εις το Μουσείον Θεσσαλονίκης, AAA 2, 1969, 175. Φ.Μ. Πέτσας, Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-1967, Makedonika 9, 1969, 136 και πίν. 17-18.

6 Φ.Μ. Πέτσας, ό.π., 135.

Εικ. 2 Ο κούρος ΜΘ 930 κατά τα στάδια συμπλήρωσής του
© Ιστορικό Αρχείο Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης

Fig. 2 Kouros MΘ 930 during its various restoration phases
© Archaeological Museum of Thessaloniki, Historical Archive

τότε στην αποκατάσταση των ζημιών⁷. Για τον ίδιο λόγο ενισχύθηκε και η συμπλήρωση στη βάση του αγάλματος της κόρης.

Από τα συνολικά τριάντα επτά (37) γλυπτά μνημεία της παρούσας έκθεσης, ακόμα τρία έχουν αποτελέσει μέρος εκθεμάτων στην ιστορία του ΑΜΘ. Πρόκειται για δύο τμήματα ταφικών στηλών με ανάγλυφες παραστάσεις και αρ. ευρ. ΜΘ 931 και ΜΘ 934, καθώς και για την προτομή γενειοφόρου άνδρα (φιλοσόφου) με αρ. ευρ. ΜΘ 1058. Η συντήρηση και αποκατάσταση των τριών γλυπτών έγινε πριν από το έτος 1953, αφού όλα αποτυπώνονται σε φωτογραφίες από την κεντρική αίθουσα του Παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης⁸. Ειδικότερα, στις δύο ταφικές στήλες έγινε εκτεταμένη συμπλήρωση με κονίαμα, ώστε να γίνονται αντιληπτά το περίγραμμα και ο όγκος τους, ενώ για την προτομή κατασκευάστηκε μαρμάρινο βάθρο με κατατομή γεμάτη διακοσμητικές καμπύλες, στα πρότυπα της αισθητικής μπαρόκ. Από τις φωτογραφίες που διατηρούνται στα αρχεία του ΑΜΘ δεν μαρτυρείται άλλη εμφανής επέμβαση έως σήμερα σε ότι αφορά στις δύο στήλες. Η μαρμάρινη βάση της προτομής απομακρύνθηκε για τις ανάγκες της επανέκθεσης των συλλογών του ΑΜΘ το έτος 2004 και το γλυπτό εδράζεται σήμερα σε ψηλό βάθρο, ορθογώνιας διατομής,

από κονίαμα.

Τα υπόλοιπα γλυπτά μνημεία, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν εκτέθηκαν ποτέ, αλλά τοποθετήθηκαν στις αποθήκες γλυπτών του ΑΜΘ μετά τη μεταφορά τους από το Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, το έτος 1964. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες⁹, οι δύο τεχνίτες Νικηφόρος Γάρος και Σιδέρης Καραλής, κατόπιν υπόδειξης του επιμελητή Γεωργίου Δεσπίνη, κατασκεύασαν βάσεις από γύψο για την πλειονότητα αυτών των γλυπτών με σκοπό την αποθήκευσή τους σε όρθια θέση. Αυτό έγινε για να κατανέμεται με ορθό τρόπο το βάρος, για να εξοικονομείται αποθηκευτικός χώρος και, τέλος, για την εύκολη μελέτη και φωτογράφιση των γλυπτών. Οι «σχέσεις» αντικείμενου και βάθρου στήριξης που προέκυψαν από αυτή την πρακτική, αποτέλεσαν ένα από τα ζητήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσει το Τμήμα Συντήρησης του ΑΜΘ. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις, αντικείμενα που σώζονται ολόκληρα εγκιβωτίστηκαν μέσα σε βάση από γύψο, με αποτέλεσμα να κρύβεται μέρος του όγκου τους και να αλλοιώνεται η αντίληψη του αρχικού τους μεγέθους. Σε άλλες περιπτώσεις, όπου αντικείμενα σώζονται αποσπασματικά, ο εγκιβωτισμός τους μέσα σε βάση από γύψο δημιουργεί ένα δυσανάλογο και αντιαισθητικό σύνολο, όπου το αντικείμενο δείχνει να εγκλωβίζεται και να ασφυκτιά

7 ADelt B 33, 1978, B'2, 233.

8 BCH 78, 1954, Chron., 137.

9 Προσωπική επικοινωνία με τον αρχιτεχνίτη του ΑΜΘ, κ. Χρήστο Πλιάκο.

Εικ. 3 Το γλυπτό ΜΘ 238 στη βάση από γύψο

Fig. 3 Sculpture MΘ 238 on its plaster pedestal

Εικ. 4 Τα γλυπτά ΜΘ 1123-1124 στις βάσεις από γύψο

Fig. 4 Sculptures MΘ 1123-1124 on their plaster pedestals

(εικ. 3). Τέλος, υπάρχουν γλυπτά που σώζονται αποσπασματικά και σε μικρό ποσοστό σε σχέση με τις αρχικές τους διαστάσεις. Σε μερικές από αυτές τις περιπτώσεις, η κατασκευή βάσης στήριξης από γύψο παραπλανά τον θεατή, οριοθετώντας έναν νοητό όγκο κατ' αναλογία του όγκου του σπαράγματος, αλλοιώνοντας τις πραγματικές διαστάσεις και δίνοντας μια ψευδή εικόνα για τη φυσική υπόσταση του αντικειμένου (εικ. 4). Συνολικά, το πρόβλημα «σχέσεων» αντικειμένου και βάθρου στήριξης εμφανίστηκε σε δεκαπέντε (15) αντικείμενα. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι βάσεις από γύψο απομακρύνθηκαν με μηχανικά μέσα, ώστε να αποκαλυφθεί ο πραγματικός όγκος των αντικειμένων και να αποδεσμευθούν από το υλικό αλλά και το νοητό πλαίσίό τους (εικ. 5). Στη διάρκεια των εργασιών μελετήθηκε η τεχνική και τα υλικά κατασκευής που χρησιμοποιήθηκαν για τις βάσεις. Ενδιαφέρον παρουσίασε ο οπλισμός της γύψου καλλιτεχνίας με οπτόπλινθους και η χρήση μεταλλικών συρμάτων που συγκρατούνταν από τις μεταλλικές ράβδους στήριξης, οι οποίες διαπερνούσαν το σώμα των γλυπτών και τα στήριζαν στις βάσεις τους (εικ. 6).

Η σήμανση των γλυπτών με τους αριθμούς καταγραφής τους (αρ. ευρ.) αποτέλεσε έναν ακόμα από τους προβληματισμούς για τους συντηρητές του ΑΜΘ. Η πρακτική αυτή, που είναι απαραίτητη για την τεκμηρίωση των συλλογών του μουσείου, γινόταν στο παρελθόν χωρίς συμμόρφωση με τις οδηγίες προληπτικής συντήρησης για τη χρήση σύγχρονων υλικών σε πολιτιστικά αγαθά. Για τη σήμανση ορισμένων από τα γλυπτά με τον αριθμό καταγραφής

τους χρησιμοποιήθηκε η τεχνική του διάτρητου ("stencil/rochoir"), όπου χρώμα σε ρευστή μορφή διαπερνά διάτρητο πρότυπο και αποτυπώνεται στην επιφάνεια του γλυπτού. Μάλιστα, στα αντικείμενα με αρ. ευρ. ΜΘ 938, ΜΘ 942, ΜΘ 943α και ΜΘ 2329, ο αριθμός καταγραφής είναι αποτυπωμένος στην μπροστινή όψη (εικ. 7). Σύμφωνα με τις αρχές που διέπουν την ηθική της συντήρησης, αυτή η τεκμηρίωση των συλλογών του μουσείου προσδίδει προστιθέμενη ιστορική αξία στα αντικείμενα, επειδή αποτελεί καταγραφή της ανθρώπινης δραστηριότητας σε πολιτιστικά αγαθά και γι' αυτόν τον λόγο πρέπει να διατηρηθεί και να μην απομακρυνθεί τελείως¹⁰. Με αυτό το σκεπτικό, αποφασίστηκε για αυτά τα τέσσερα αντικείμενα οι αριθμοί καταγραφής να διατηρηθούν ως ίχνος ώστε, αφενός, να σωθούν και, αφετέρου, να μην αλλοιώνεται η αισθητική του γλυπτού κατά την έκθεσή του. Για τη μερική αφαίρεσή τους χρησιμοποιήθηκε πολτός από προσροφητική άργιλο (σεπιόλιθος) και κοινό διαβρωτικό χρωμάτων του εμπορίου. Αυτή η μέθοδος επεμβατικής συντήρησης επιλέχθηκε, διότι το διχλωρομεθάνιο (CH_2Cl_2), το οποίο αποτελεί κύριο συστατικό των κοινών διαβρωτικών για χρώματα¹¹, έχει εξαιρετικά αποτελέσματα στην αφαίρεση πολυκαιρισμένων χρωστικών, όπως αυτή που χρησιμοποιήθηκε για τη σήμανση στα γλυπτά. Το ίχνος της χρωστικής που παρέμεινε στη λίθινη επιφάνεια μετά τον καθαρισμό,

10 The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, 2013, Article 15.

11 T. Wollbrink, The Composition of Proprietary Paint Strippers, Journal of the American Institute for Conservation 32.1, 1993, 43-57.

Εικ. 5 Το γλυπτό ΜΘ 238 πριν και μετά τη συντήρησή του

Fig. 5 Sculpture MΘ 238 before and after its conservation

Εικ. 6 Το ΜΘ 238 μετά την αφαίρεση της βάσης από γύψο

Fig. 6 MΘ 238 after the removal of its plaster pedestal

Εικ. 7 Η επιγραφή ΜΘ 943α πριν και μετά τη συντήρησή της

Fig. 7 Inscription MΘ 943α before and after its conservation

προστατεύτηκε με ακρυλικό πολυμερές¹² και, στη συνέχεια, επικαλύφθηκε με ακρυλική χρωστική ("retouche"), ώστε να μην είναι ορατό. Η ίδια μέθοδος καθαρισμού χρησιμοποιήθηκε και για την αφαίρεση υπολειμμάτων πολυκαιρισμένης κόλλας από χαρτοταινίες (ισοπρένιο)¹³ που κολλήθηκαν στα γλυπτά με σκοπό την προσωρινή σήμανσή τους. Η πρακτική της διατήρησης της ανθρώπινης δραστηριότητας σε πολιτιστικά αγαθά ακολουθήθηκε σε μερικές περιπτώσεις ταφικών στηλών, οι οποίες κάποια στιγμή είχαν ενσωματωθεί σε αρχιτεκτονικά μέρη σπιτιών (τοίχους) και διατηρούν στο πίσω μέρος τους το κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε για να τις συγκρατήσει. Έτσι, δεν έγινε καμία απόπειρα απομάκρυνσης αυτού του σωζόμενου μεταγενέστερου κονιάματος.

Τα υπόλοιπα παλαιά βάρη στήριξης των γλυπτών διατηρήθηκαν σύμφωνα με τον

μουσειολογικό και αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της έκθεσης. Μικροφθορές και χτυπήματα στην επιφάνειά τους επιδιορθώθηκαν με ακρυλικό στόκο και χρωματίστηκαν με ακρυλικά χρώματα σε κοινή απόχρωση.

Από τη μακροσκοπική εξέταση της λίθινης επιφάνειας των γλυπτών προέκυψε ότι η πλειονότητά τους είχε καθαριστεί στο παρελθόν. Ωστόσο, υπάρχει μια ομάδα αντικειμένων που παρουσιάζει τα εξής προβλήματα: 1) βιολογικές αποθέσεις-λεκέδες και κατάλοιπα βιολογικών σχηματισμών, 2) επικαθίσεις, χρώματα και αποθέσεις ρύπων (σωματίδια), 3) πορτοκαλόχρους κηλίδες από οξειδώσεις των ράβδων μετάλλων και του σύρματος, που χρησιμοποιήθηκαν για την όρθια στήριξη των γλυπτών, 4) κατά τόπους στρώματα αδιάλυτων αλάτων και ασβεστολιθικών συμπυκνμάτων, και 5) κατά τόπους τσιμέντο, λεκέδες από κονίαμα και από κόλλες που χρησιμοποιήθηκαν σε προηγούμενες επεμβάσεις συντήρησης.

Οι εργασίες επεμβατικής συντήρησης περιέλαβαν μηχανικό καθαρισμό με νυστέρι και

¹² Διάλυμα Paraloid B72 5% σε ακετόνη.

¹³ C.L. Blaxland, Adhesives in an Historic Library - A Conservator's View, International Journal of Adhesion and Adhesives 14.2, 1994, 123-129.

ξέστρο υπερήχων για τη μερική απομείωση ή ολική απομάκρυνση σκληρών επικαθήσεων (αδιάλυτα άλατα, τσιμέντο και κονιάματα). Για την απομάκρυνση των μαλακότερων επικαθήσεων έγινε απόξεση με μαλακά και σκληρά πινέλα, οδοντόβουρτσες και σκληρές βούρτσες με χρήση νερού. Σε ορισμένα γλυπτά, όπου υπήρχαν βιολογικές αποθέσεις, σχηματισμοί και λεκέδες, έγινε καθαρισμός με διάλυμα υπεροξειδίου του υδρογόνου (H_2O_2) 15% αλλά και Desogen^{®14} (αραιωμένου κατά 0,2-0,5 l/m²). Το Desogen®, εκτός από βιοκτόνο, χρησιμοποιήθηκε και σαν τασιενεργό υποβοηθώντας τη διαλυτική δράση του νερού για την απομάκρυνση των διαλυτών επικαθήσεων. Σε περιπτώσεις που οι βιολογικές αποθέσεις δεν απομακρύνονταν με απλές πλύσεις, έγινε επάλειψη πολτού από προσροφητική άργιλο (σεπιόλιθος) με διάλυμα υπεροξειδίου του υδρογόνου (H_2O_2) 15% ή Desogen® (κατά περίπτωση) αλλά και επιθέματος χαρτοπολτού, πάλι με Desogen αραιωμένο σε νερό. Τα επιθέματα έμειναν στη λίθινη επιφάνεια για 24 ώρες, καλυμμένα με μεμβράνη πολυαιθυλενίου, ενώ η διαδικασία επαναλήφθηκε έως την επίτευξη ικανοποιητικού αποτελέσματος. Μετά την απομάκρυνση των επιθεμάτων πραγματοποιήθηκε χρωματική αποκατάσταση των συμπληρώσεων, όπου αυτό κρίθηκε απαραίτητο.

Στη συνέχεια, τα γλυπτά μεταφέρθηκαν στον εκθεσιακό χώρο, όπου και τοποθετήθηκαν στις βάσεις και τα πλαίσια έκθεσής τους, με τη χρήση μετάλλινων ανοξείδωτων βραχιόνων, χωρίς διάτρηση. Φύλλα αφρών πολυαιθυλενίου κλειστής κυψέλης ("closed cell") σε διάφορα πάχη¹⁵ χρησιμοποιήθηκαν για να προστατέψουν τα γλυπτά από κραδασμούς και δονήσεις, αλλά και για να μην έρχονται σε επαφή με το ξύλο (MDF-ινοσανίδα μέσης πυκνότητας) και τη βαφή του, τα οποία εκλύουν ατμούς μυρμηκικού και οξικού οξέος, που αποτελούν διαβρωτικούς παράγοντες του μαρμάρου¹⁶.

Η ομάδα εργασίας που απασχολήθηκε στη συντήρηση γλυπτών της «Συλλογής Ραιδεστού» στο ΑΜΘ ήταν οι συντηρήτριες αρχαιοτήτων

και έργων τέχνης Βασιλική Μιχαλοπούλου και Χρυσάνθη Φωτιάδου. Επίσης, συνεργάστηκαν η μαρμαροτεχνίτρια Ιωάννα Παπουτσή, οι αρχιτεχνίτες Στέλιος Καραμπίκας και Χρήστος Πλιάκος, καθώς και οι εργατοτεχνίτες Αριστείδης Καραγεώργης και Γεώργιος Παναγιωτοπούλος, υπό την επίβλεψη και τις οδηγίες του συγγραφέα.

14 Βιοκτόνο της εταιρείας Ciba Geigy, βασισμένο σε άλατα του τεταρτοταγούς αμμωνίου / Steramine H.

15 Ethafoam® της εταιρείας Sealed Air και Plastazote® της εταιρείας Zotefoams.

16 K. Myoung-nam – Y. Hei-sun – L. Sung-eun, A Small Chamber Test and Oddy Test on Medium Density Fiberboard grade (E0, E1), στο: Indoor Air Quality in Museums and Historic Properties. University of East Anglia, Norwich, April 28-28, 2003, <http://www.iaq.dk/iap/iaq2003/iaq2003_08.pdf> (17.12.2015).

The Conservation and Display of the Sculptures of the “Rhaidestos Collection”

Dimitris KAROLIDIS

Upon the completion of the exhibition’s architectural and museological design, the sculptures from Rhaidestos were transferred from the storeroom to the conservation laboratories of the Archaeological Museum of Thessaloniki (AMTh), in order to assess their preservation state. These artefacts are grave reliefs and stelae, inscriptions, architectural members and table supports, a part of a small base of a statuette, the bust of a bearded man, and two statues.

The Conservation Department of the AMTh had to cope with issues regarding previous conservation treatment and the materials used, the cleaning of the artefacts, the variety, type and material of the support pedestals, the “relationship”¹ between artefact - support pedestal, and finally the compliance with the museological and architectural demands of the exhibition.

Researching the AMTh archives and the bibliography did not yield any written evidence on the previous remedial treatment conducted on the artefacts. Nevertheless, useful information has been recovered regarding the alteration of their condition during their centenary presence in the city of Thessaloniki.

The two statues of the kouros and the kore (Inv. Nos. MΘ 930 and MΘ 929 respectively) proved of great interest to the museum conservators. Both are portrayed in photographs of the central hall of the Old Archaeological Museum of Thessaloniki. The museum first opened in April 1953² and a photograph of the great hall shows the two statues placed on plaster pedestals that rest on top of larger ones made of mortar (fig. 1). It is obvious that the parts of the statues had been restored with plaster in order to fit on the pedestal. The lower part restoration must have been done by foreman Apostolos Kontogeorgis, who was responsible for the embellishment and restoration of all antiquities chosen to be displayed in the museum at the time. Evidence on the condition of the two sculptures also comes from photographs of the collection of the new Archaeological Museum, where antiquities were displayed since 1962³, while the sculptures from the Old Museum were transferred from 1964 onwards⁴. The two statues were displayed in the new Archaeological Museum of Thessaloniki in 1968⁵. A photograph of the sculpture hall shows kouros MΘ 930 on a plaster pedestal resting on a second larger mortar one. It is visible in the photograph that the 1953 restoration had been removed and the statue rested on two tiny plaster stelae that resemble its legs and connect it with its pedestal. This remedial treatment must be attributed to the craftsmen

¹ The term “relationship” refers to the comparison of the ratio of the artefact’s volume to the pedestal’s volume.

² BCH 78, 1954, Chron., 137.

³ ADelt B 18, 1963, B’2, 193.

⁴ ADelt B 20, 1965, B’2, 412.

⁵ ADelt B 24, 1969, B’2, 291. G. Despinis, Η επανέκθεσις των γλυπτών εις το Μουσείον Θεσσαλονίκης, AAA 2, 1969, 175. Ph.M. Petsas, Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-1967, Makedonika 9, 1969, 136 and tables 17-18.

Nikephoros Garos and Sideris Karalis, who worked at the museum at the time⁶. The kore ΜΘ 929 also underwent a similar treatment, as the restoration of the lower body was removed and replaced by another one, thicker, also made of plaster. The last intervention on the kouros statue was done after the large earthquake of Thessaloniki in 1978. In photographs from the 1980s, the kouros is seen in its current form, with the two plaster stelae supporting the statue being some centimetres longer. Due to the mechanical stress caused by the earthquake, the restored parts were removed and reinforced, in order for the statue to be re-exhibited (fig. 2). The restoration was done by the marble craftsman Sideris Karalis who had worked at the damage repairs at the time⁷. The pedestal of the kore statue was also reinforced for the same reason.

Out of the thirty seven (37) sculptures that comprise this exhibition, three more have been part of AMTh exhibitions in the past. These are two partially preserved grave stelae with relief decorations and Inv. Nos. ΜΘ 931 and ΜΘ 934, as well as the bust of a bearded man (philosopher) with Inv. No. ΜΘ 1058. The conservation and restoration of the three sculptures was done before 1953, as they are all depicted on photographs of the main hall of the Old Archaeological Museum of Thessaloniki⁸. The two grave stelae especially, were extensively restored with plaster, so that their outline and volume are exaggerated, while the bust was placed on a marble pedestal with many decorative elements, in the Baroque style. Regarding the two stelae, the photographs in the archives of the AMTh do not show any detectable interventions done to this day. The marble pedestal of the bust was removed during the renovations for the re-exhibition of the AMTh collection in 2004 and the sculpture is now resting on a tall, rectangular, plaster pedestal.

The remaining sculptures, as mentioned above, had never been on display, but were placed in the AMTh storerooms upon their transfer from the Old Archaeological Museum in 1964. According to oral testimonies⁹, the two craftsmen, Nikephoros Garos and Sideris Karalis, at the behest of the curator Georgios Despinis, created plaster pedestals for most of these sculptures, in order to be stored in an upright position. This was done to save valuable space in the storeroom and facilitate the study and

photographic documentation of the artefacts. The relationship between the artefact and its pedestal was an issue the Conservation Dept of the AMTh had to face. Hence, in many instances, sculptures surviving intact were engulfed in a plaster pedestal, concealing their volume and altering the apprehension of their original size. In other instances, the 'boxing' of partially preserved sculptures within a plaster pedestal would create a disproportionate and unappealing result, where the enclosed artefact appears to 'suffocate' (fig. 3). Finally, there are sculptures only very partially surviving compared to their initial volume and dimensions. In some of these cases, the construction of a plaster pedestal misleads the viewer, delineating an imaginary volume in proportion to the part's volume, altering its initial dimensions and offering a false image for the artefact's physicality (fig. 4). In total, this problem of "relationship" between artefact and pedestal came up in fifteen (15) sculptures. In the majority of the cases, the plaster pedestals were removed by mechanical means, in order to reveal their real volume and free them from the supporting material and the frame it created (fig. 5). During this work, the techniques and the construction materials used for the pedestals were examined. The reinforcement of the plaster with bricks and the use of metal wires and rods, which penetrated the body of the artefacts in order to support them to their pedestals was of great interest as a restoration technique (fig. 6).

The labeling of the sculptures with their inventory numbers was yet another issue faced by the conservators of the AMTh. This practice, necessary for the documentation of the museum collection, was done in the past without following any preventive conservation guidelines regarding the use of modern materials on cultural goods. Certain sculptures were labeled with the stencil/pochoir technique, with the use of liquid colour that penetrated the perforated prototype and was imprinted on the sculpture's surface. In fact, the artefacts ΜΘ 938, ΜΘ 942, ΜΘ 943α and ΜΘ 2329 have their inventory number imprinted on the front side (fig. 7). According to the principles governing conservation ethics, this documentation of museum collections adds to the artefacts' historical significance as the recording of human activity on cultural goods and thus it should be preserved and not entirely removed¹⁰. Hence it was decided to preserve the inventory numbers on those four artefacts as traces,

6 Ph.M. Petsas, op. cit., 135.

7 ADelt B 33, 1978, B'2, 233.

8 BCH 78, 1954, Chron., 137.

9 Personal communication with the AMTh foreman, Mr Christos Pliakos.

10 The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, 2013, Article 15.

in order to preserve them but also not to alter the sculpture's aesthetic value during its exhibition. Clay poultice (sepiolite) and commercial paint remover were used for their partial removal. This interventive conservation treatment was chosen because dichloromethane (CH_2Cl_2), which is the main component of common paint removers¹¹, has exceptional results in the removal of aged ink, like the one used for the labeling of the aforementioned sculptures. The ink trace remaining on the stone surface after cleaning was protected by acrylic polymer¹² and then covered with acrylic paint (*retouche*), so as not to be visible. The same cleaning method was used for the removal of aged glue residues from the masking tapes (isoprene)¹³, applied on the sculptures as temporary labels. The practice of preserving human activity on cultural goods has also been followed on several grave stelae, which had been enwalled into later houses and still preserve the mortar used on their back side. No attempt has been made to remove that preserved mortar.

The remaining old pedestals of the sculptures were preserved according to the museological and architectural design of the exhibition. Minor wears and breaks on their surface were mended with acrylic stucco and painted with an even acrylic paint.

A macroscopic examination of the sculptures' lithic surface has revealed that most of them have been cleaned in the past. Nevertheless, a group of artefacts displayed the following problems: 1) Biological residues-stains and remains of biological formations, 2) Deposits, soils and pollutants (particles), 3) Orange stains from metal rod and wire oxidation used for sculpture support, 4) Layers of insoluble salts and calcareous deposits at places, and 5) Portland cement at places, mortar and resin stains used in previous restoration interventions.

The remedial conservation treatments included mechanical cleaning with a metal scalpel and an ultrasonic scalpel for the partial or full removal of hard deposits (insoluble salts, cement, and mortar). Softer deposits were removed by scraping with soft or hard brushes, toothbrushes and hard brushes with the use of water. Certain sculptures, bearing biological residues, formations and stains, were cleaned with a hydrogen peroxide solution (H_2O_2) 15% as well as with Desogen^{®14} (diluted by 0.2-0.5 l/m²).

Desogen®, apart from biocide, was also used as a surfactant, reinforcing the water's dilutant force for the removal of deposits. In cases when the biological residues could not be removed with a simple washing, they were removed with clay poulticing (sepiolite) with a solution of hydrogen peroxide (H_2O_2) 15% or Desogen® (in certain instances) as well as patches of paperpulp with Desogen diluted in water. The patches remained on the stone surface for 24 hours, wrapped in polyethylene, and the process was repeated in order to achieve the desired results. After the removal of the patches, the restorations were chromatically restored, wherever deemed necessary.

After that, the sculptures were moved to the exhibition hall, where they were placed on top of their pedestals and their display frames with the use of stainless metal arms without drilling the stone. Sheets of closed cell polyethylene foams that varied in thickness¹⁵ were used to protect the sculptures from vibrations and to prevent them from coming in contact with the wood (MDF-fibreboard of medium density) and its paint, which emit formic and acetic acid that corrode marble¹⁶.

The team responsible for carrying out the conservation works of the "Rhaidestos Collection" sculptures in the AMTh consisted of the conservators of antiquities and artworks Vassiliki Michalopoulou and Chrisanthi Fotiadou. The marble craftspeople Ioanna Papoutsis, the forepersons Stelios Karambikas and Christos Pliakos, and the workers Aristidis Kargorgis and Georgios Panagiotopoulos also actively participated under the supervision and directions of the author.

11 T. Wollbrinck, The Composition of Proprietary Paint Strippers, *Journal of the American Institute for Conservation* 32.1, 1993, 43-57.

12 Dilutant Paraloid B72 5% in acetone.

13 C.L. Blaxland, Adhesives in an Historic Library — A Conservator's View, *International Journal of Adhesion and Adhesives* 14.2, 1994, 123-129.

14 Biocide of the company Ciba Geigy.

15 Ethafoam® of the company Sealed Air and Plastazote® of the company Zotefoams.

16 K. Myoung-nam — Y. Hei-sun — L. Sung-eun, A Small Chamber Test and Oddy Test on Medium Density Fiberboard grade (E0, E1), in: *Indoor Air Quality in Museums and Historic Properties*. University of East Anglia, Norwich, April 28-28, 2003 <http://www.iaq.dk/iap/iaq2003/iaq2003_08.pdf> (17.12.2015).

Προσφεύγοντας στη μνήμη

Στυλιάνα ΓΚΑΛΙΝΙΚΗ

«Ενθύμιον της εν Ραιδεστώ διαμονής μου»
Αλληλογραφία Μάγνη 1983, 82.

Η συλλογή αρχαιοτήτων του *Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ραιδεστού* (στο εξής: *ΘΦΣΡ*) αποτελεί ένα ιδιαίτερο σύνολο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, όχι μόνο λόγω της προέλευσής του από μια περιοχή εκτός Ελλάδας, αλλά και γιατί μπορεί να προσεγγισθεί ως κατάλοιπο τόσο του αρχαίου όσο και του νεότερου παρελθόντος. Τα τριάντα επτά λίθινα μνημεία που την συναποτελούν αναδεικνύονται σε πολυεπίπεδα πρίσματα της κοινωνικής μνήμης, όπου συναρθρώνονται χρόνοι, χώροι, άνθρωποι και πράγματα, ενώ ανάμεσά τους «δεν λείπουν διηγήσεις» —για να αποσπάρω και να μεταχειριστώ αλλιώς μια φράση από τον Βιζυηνό¹ που γύρω στα 1880 έγραφε για τα χωρία της Ανατολικής Θράκης και «το αμάρτημα της μητρός» του. Η έκθεση *Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ' ένα ταξίδι προσφυγιάς*, εξάλλου, εργάζεται με τα αποσπάσματα, με όσα έχουν διασωθεί² και όχι με όλα όσα έχουν υπάρξει. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας αφορά τόσο στα ελάχιστα τεκμήρια της δραστηριότητας του *ΘΦΣΡ* όσο και στις συνθήκες της μεταφοράς των αρχαιοτήτων από τη Ραιδεστό στη Θεσσαλονίκη, καθώς και στον άγνωστο τελικό προορισμό του μεγαλύτερου μέρους της συλλογής. Επιπλέον, η ίδια η αρχαιολογική συλλογή του *ΘΦΣΡ* απαρτίζεται, όπως κάθε συλλογή, από αντικείμενα που είχαν αποκτηθεί με δωρεές, αγορές ή παραδόσεις, στερούμενα έτσι κάθε πληροφορία σχετικά με τον τόπο εύρεσής τους και τα αρχαιολογικά τους συμφραζόμενα και είχαν επανατοποθετηθεί σε ένα άλλο πλαίσιο, στο «Αρχαιολογικόν Μουσείον του Συλλόγου», για να συγκροτήσουν μια νέα αφήγηση.

Τι επιδιώχθηκε, όμως, να αφηγηθούν τα αντικείμενα της αρχαιολογικής συλλογής που είχε συγκροτηθεί στη Ραιδεστό της Ανατολικής Θράκης; Ήταν μια αφήγηση για το αρχαίο παρελθόν ή για το παρόν των Ελλήνων της οθωμανοκρατούμενης περιοχής στα τέλη του 19^{ου} αιώνα; Ή, μήπως, ήταν μια αφήγηση για το μέλλον;

Αρχαιολογία των εθνικών πόθων

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην Ανατολική Θράκη, όπως και σε άλλες περιοχές με ακμαίο ελληνικό πληθυσμό, π.χ. στη Μικρά Ασία και τη Μακεδονία, το αρχαίο παρελθόν νοούνταν ως «μήτρα του δυνητικού»³, καθώς είχε αξιοδοτηθεί ως εκείνο το εργαλείο που όχι μόνο επιβεβαίωνε τα ελληνικά κυριαρχικά δικαιώματα επί του ίδιου εκείνου εδάφους όπου είχε ακμάσει ο αρχαίος

¹ Ο Γεώργιος Βιζυηνός (1849-1896), ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της ελληνικής λογοτεχνίας, καταγόταν από τη Βιζύη της Ανατολικής Θράκης. *Το αμάρτημα της μητρός μου*, το οποίο έτυχε πολλών επανεκδόσεων (ενδεικτικά, Βιζυηνός 2008), ήταν το πρώτο του διήγημα.

² Σύμφωνα με την Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου (2001, 398), το μεγαλύτερο μέρος του αρχαιολογικού υλικού που είχε απογραφεί και μελετηθεί κατά τον 19^ο αιώνα στην Ανατολική Θράκη, έχει χαθεί.

³ Σταυρίδης 2006, 18.

ελληνικός πολιτισμός⁴, αλλά και προοιωνίζε την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Εκφραστές του ρομαντικού ονείρου της συμπερίληψης στο ελληνικό κράτος των περιοχών με ελληνικούς πληθυσμούς που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία ήταν, κατά κύριο λόγο, οι λόγιοι της εποχής⁵, καθώς και τα μέλη μιας ακμάζουσας αστικής τάξης, η οποία σταδιακά παίζει σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εξάλλου, στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα οι συνθήκες της ζωής στην οθωμανική επικράτεια έχουν αλλάξει τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Μέσα από μια σειρά μεταρρυθμίσεων, γνωστών κυρίως ως *Τανζιμάτ*, στις οποίες προβαίνει η αυτοκρατορία στοχεύοντας στον εκσυγχρονισμό της, ευνοείται η σχεδόν απρόσκοπτη έκφραση της εθνοτικής ταυτότητας που έως τότε ήταν —στη διοικητική τουλάχιστον ζωή— δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με τη θρησκευτική. Η παροχή ίσων δικαιωμάτων στους υπηκόους της αυτοκρατορίας, ανεξαρτήτως της εθνοτικής και θρησκευτικής τους ταυτότητας, θα ευνοήσει τη δημόσια φανέρωση της κάθε μιας από αυτές αλλά και τις κινήσεις ανεξαρτησίας των αναδυόμενων στα Βαλκάνια εθνικιστικών κινημάτων, τα οποία επίσης οραματίζονται —το καθένα για λογαριασμό του— μια ιδεατή εδαφική εξάπλωση⁶. Όταν το 1870 θα δημιουργηθεί η Εξαρχία, η ανεξάρτητη πλέον από το Οικουμενικό Πατριαρχείο βουλγαρική εκκλησία, θα φανεί ότι η μάχη για την εδαφική επικράτηση θα πρέπει να δοθεί πρώτα σε συμβολικό επίπεδο. Η ενίσχυση της παιδείας και η καλλιέργεια, μέσω αυτής, της εθνικής ταυτότητας θεωρείται καίρια παράμετρος για το μέλλον των διαφορετικών κοινοτήτων που διαβιούν στην αυτοκρατορία, αναμένοντας την αποσύνθεσή της.

Η ίδρυση εκπαιδευτικών συλλόγων και φιλανθρωπικών σωματείων θα λάβει τέτοια έκταση τις τελευταίες τρεις δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, ώστε ο Στέφανος Κουμανούδης θα εισαγάγει τον νεολογισμό «συλλογομανία», ορίζοντάς τον ως το φαινόμενο που κατέλαβε τους Έλληνες μετά την ίδρυση του *Ελληνικού Φιλολογικού*

*Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*⁷. Ο τελευταίος δραστηριοποιείται ήδη από το 1861, με στόχο την αφύπνιση και ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης στους φτωχούς και αμόρφωτους πληθυσμούς που διαβιούν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Λειτουργώντας ως το «Υπουργείο Παιδείας του αλύτρωτου ελληνισμού»⁸ συμβάλλει με ποικίλους τρόπους στην ίδρυση, από επιφανείς Έλληνες, ανάλογων συλλόγων σε πόλεις και κωμοπόλεις της αυτοκρατορίας και στον συντονισμό και την ευόδωση του έργου τους. Η καλλιέργεια της παιδείας, κοινός στόχος όλων των συλλόγων, επιδιώκεται με την ίδρυση ελληνικών σχολείων και την αναβάθμιση των υπαρχόντων, την εκπαίδευση του διδακτικού προσωπικού, τη συγκρότηση βιβλιοθηκών, τη λειτουργία αναγνωστηρίων αλλά και την ενίσχυση των άπορων μαθητών. Στα εκπαιδευτικά προγράμματα που καταρτίζονται δίνεται έμφαση στην αρχαιοελληνική γραμματεία, καθώς θεωρούνταν ότι προσέφερε τα χεγγύα της αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνικού έθνους, όπως αυτή είχε ήδη εκφραστεί στο ιστορικό έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου⁹.

Στο ίδιο πνεύμα, η διάσωση των αρχαιοτήτων και ιδιαίτερα αυτών που έφεραν επιγραφές¹⁰, θεωρείται εθνικό χρέος, καθώς αυτά «τα αρχεία από πέτρα»¹¹ νοούνται ως «μαρτύρια [...] αφευδή της παρουσίας των Ελλήνων και επικρατήσεως εν χώραις»¹², ισοδυναμούν δηλαδή με τεκμήρια της «ιστορικής προτεραιότητας»¹³ των Ελλήνων στη διεκδικούμενη εδαφική επικράτεια. Την ίδια, πάντως, περίοδο η Οθωμανική Αυτοκρατορία, μέσω της νομοθεσίας αλλά και της ίδρυσης Αυτοκρατορικού Μουσείου στην Κωνσταντινούπολη, επιβάλλει για λογαριασμό της τη σχεδόν αποκλειστική διαχείριση των αρχαιοτήτων¹⁴. Ωστόσο, απειλητική για τους

7 Γιαννακόπουλος 1998, 118.

8 Σταύρου 1967.

9 Γιαννακόπουλος 1998. Πλατής 2008. Κουρουπού 1982. Ανάλογη δραστηριότητα είχε αναπτύξει, κυρίως στη Μακεδονία αλλά και τη Θράκη, ο *Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1869. Σχετικά, βλ. Κοτζάμπαση 2011.

10 Γιαννακόπουλος 1998, 201-202. Νίγδελς 2004. Γκαλινίκη — Σολομών 2015. Σύμφωνα με τον Χαμηλάκη (2012, 128), η εμμονή στη διάσωση των επιγραφών δεν σχετίζεται μόνο με την ελληνική γραφή αλλά και με την υλικότητα και απτότητά τους ως αντικείμενων: «Διέθεταν κύρος όχι απλά ως γραπτός λόγος αλλά και ως ο μόνιμος, αντικειμενικοποιημένος, και άρα φυσικοποιημένος, λόγος των προγόνων».

11 Λε Γκοφ 1998, 97.

12 Βασιάδης 1874, 40.

13 Βρυώνης 1995, 190-191.

14 Shaw 2003. Επίσης, για τη διαταγή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που αφορά στη διαχείριση των αρχαιοτήτων, βλ. Γκαλινίκη — Σολομών 2015, 144.

4 Ήδη στην ελεύθερη Ελλάδα, το αρχαίο παρελθόν όχι μόνο είχε παίξει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, αλλά η έρευνα των καταλοίπων του απέκτησε ιδιαίτερη σημασία στην προσπάθεια αντίκρουσης των απόψεων του J.Ph. Fallmerayer το 1830. Βλ. σχετικά: Πλατής 2008, 14-15 και Γουργουρή 2007.

5 Για τον ρόλο της πνευματικής ελίτ στην παραγωγή της συλλογικής μνήμης και στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας, βλ. ενδεικτικά Gillis 1994.

6 Stamatopoulos 2006.

Έλληνες δεν φαίνεται να είναι τόσο η μεθοδευμένη από την οθωμανική ηγεσία προώθηση των σημαντικότερων τουλάχιστον αρχαιοτήτων στο μουσείο της Κωνσταντινούπολης όσο η αρχαιοκαπηλία στην οποία, σε αρκετές περιπτώσεις, κατέφευγαν όχι μόνο αλλοεθνείς αλλά και Έλληνες, που στην πλειονότητά τους ήταν πολύ φτωχοί και αμόρφωτοι¹⁵. Παρά τη θερμή ανταπόκριση των κατοίκων στις εκκλήσεις των συλλόγων για τη διάσωση των αρχαίων, η «απεμπόλησις των αρχαιοτήτων» κάποιες φορές θα λάβει τέτοια έκταση ώστε το 1902, με αφορμή την αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα κατοίκων της επαρχίας Γάνου και Χώρας στην Ανατολική Θράκη¹⁶, ο Οικουμενικός Πατριάρχης¹⁷ να την καταγγείλει ως «πράξι[ν] ιερόσυλο[ν], τον ψόγον μεν των ανθρώπων, την κατάκρισιν δε της μητρός Εκκλησίας και την οργήν του Θεού επισύρουσα». Εξάλλου, η παραμονή των αρχαιοτήτων στα οθωμανοκρατούμενα εδάφη ανεύρεσής τους θεωρούνταν ότι κυφορεί την υπόσχεση του ιδεατού μέλλοντος, την πραγμάτωση του ελληνικού μεγαλοϊδεατικού ονείρου¹⁸. Από την άλλη, η λειτουργία μουσείων στους κόλπους των συλλόγων αναδείκνυε τους τελευταίους σε συνόψεις ευρύτερων περιοχών, αντίστοιχων των προελεύσεων των αρχαιοτήτων που είχαν συλλέξει, καθώς και πυκνωτές ενός απώτατου παρελθόντος χρόνου. Αν ο

εντοπισμός και η περισυλλογή των αρχαιοτήτων καθιστούσαν τη συνάντησή με το παρελθόν μια αισθαντική εμπειρία, τα αρχαιολογικά σύνολα των συλλόγων συνιστούσαν τόπους της μνήμης, *lieux de mémoire*¹⁹, όπου το παρελθόν διανοιγόταν σε επαναλαμβανόμενα τελούμενες οικειοποιήσεις.

Η συγκρότηση μουσειακών συλλογών στους ίδιους τους χώρους των συλλόγων, όπως προέτρεπε ο *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, παρατηρείται μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις. Ωστόσο, οι περισσότεροι από αυτούς κινητοποιήθηκαν προκειμένου να εντοπίσουν και να διασώσουν μνημεία ή, έστω, τα κείμενά τους και να τροφοδοτήσουν τις υπάρχουσες συλλογές στους Συλλόγους Κωνσταντινούπολης και Ραιδεστού και στα εκπαιδευτικά κέντρα Φιλιππούπολης²⁰ και Σμύρνης²¹. Πρωτοπόρος, άλλωστε, είναι η τελευταία²². Η *Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης* διατηρούσε, ήδη κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και παράλληλα με την προϋπάρχουσα βιβλιοθήκη της, μουσείο με αρχαιολογικά ευρήματα, η λειτουργία του οποίου δεν ήταν συνεχής²³. Στη συγκυρία, όμως, της δραστηριοποίησης των συλλόγων μετά το 1870, το σημαντικό αυτό εκπαιδευτικό ίδρυμα της Σμύρνης προβαίνει το 1873 στην επανίδρυση του μουσείου και, μάλιστα, στη συνένωσή του με τη βιβλιοθήκη²⁴, απηχώντας ίσως την ελληνιστική παράδοση της Αλεξάνδρειας, η οποία, όπως φαίνεται, αποτελεί πρότυπο²⁵.

Εν Ραιδεστώ

Οι Έλληνες της Θράκης ανταποκρίνονται άμεσα στις προτροπές του Συλλόγου της

15 Το ελληνικό κράτος ενεργούσε, με τη σειρά του, προς την ενίσχυση και εποπτεία της δράσης των συλλόγων είτε μέσω του *Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* (βλ. σημ. 9) είτε μέσω των προξενείων που διατηρούσε στα οθωμανικά εδάφη. Σχετικά, βλ. Νιγδελής 2003 και Γκαλινίκη – Σολομών 2015, 144-146.

16 «Αι αρχαιοότητες Γάνου και Χώρας. Εν πατριαρχικόν γράμμα», Το Άστυ, αρ. φύλ. 4011, 08/01/1902. Το ζήτημα δίνει αφορμή για να καταγγείλει η «ευγενής αυτή αρχαιοκαπηλεία», όπως ειρωνικά χαρακτηρίζεται, που μαστίζει και άλλες περιοχές εντός και εκτός ελληνικού κράτους. Σχετικά, βλ. στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας, δημοσίευμα με τίτλο «Και πάλιν υπέρ των αρχαιοτήτων», καθώς και το δημοσίευμα «Η απεμπόλησις των κειμηλίων» (Εστία, αρ. φύλ. 312, 09/01/1902).

17 Για τον ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής μεταξύ των ελληνικών κοινοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, προκειμένου να απωθηθεί η βουλγαρική επεκτατική δράση, βλ. Μαμώνη 1995, 31-35.

18 «Η οθωμανική κυβέρνηση ήρξατο κάπως μεριμνώσα περί των αρχαιοτήτων, καθήκον δε παντός Έλληνος εν Τουρκία είνε να υποβοηθήσει την ευτυχή ταύτην συγκυρίαν. [...] Καθήκον έχομεν όχι μόνον να ενθαρρύνωμεν την σύστασιν Μουσείων εν πάση πόλει της Τουρκίας, αλλά και αμειλίκτως να συζητούμεν ως προδότας του έθνους εκείνους των ημετέρων όσοι χάριν μικρού παρασήμου, ή χρηματικής αμοιβής γίνονται αίτιοι απαγωγής των προγονικών κειμηλίων. [...] Ας μένουν τεθαμμένα υπό την γην και ας ελπίζωμεν ότι θα εύρωμεν μίαν ημέραν τα μέσα να τ' αποθάψωμεν προς ιδίαν δόξαν. Όσον απομακρυσμένην και αν υποθέσωμεν την ημέραν εκείνην, πάλιν προτιμότερον είναι να περιμένωμεν, παρά να τα βλέπομεν απαγόμενα και χανόμενα αιωνίως δι' ημάς» (Μαρκόπουλος 1880, 29-30).

19 Nora 1989.

20 Μαμώνη 1995, 22.

21 ΕΦΣΚ 1874, σποράδην. Οι σύλλογοι οργανώνουν ακόμη και διαγωνισμούς μεταξύ των μελών των ελληνικών κοινοτήτων για την καταγραφή των επιγραφών. Βλ., ενδεικτικά, τη δράση για την καταγραφή των επιγραφών του *Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* (ΦΣΘ 1874). Η αρχαιολογική δράση των ελληνικών συλλόγων ήταν και ζήτημα εθνικής υπερηφάνειας έναντι της ανάλογης δράσης των Ευρωπαίων: «Τις έλλην τσασάτην βλέπων κίνησιν και τσασάτας αρχαιολογικάς ανακαλύψεις εν ταις ημετέραις χώραις υπό ξένων άνευ ημών γιγνομένας ουκ αλγεί την καρδίαν:» (Βασιάδης 1874, 38).

22 «Το παράδειγμα της Σμύρνης ανιδρυσάσης Μουσείον και Βιβλιοθήκην πρέπει να μιμῶσι και αι άλλα πόλεις της Τουρκίας» (Μαρκόπουλος 1880, 29).

23 Ενδεικτικά, βλ. Papadopoulos Kerameus 1880.

24 Για το Μουσείο και τη Βιβλιοθήκη της *Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης*, βλ. Smyrnelis 2002.

25 Μαρκόπουλος 1880, 23-29. Ως επιμελητής των συλλόγων στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη εργάστηκε ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμείς. Σχετικά, βλ. Γιαννακόπουλος 1998, 196-205.

Εικ. 1 Το κτήριο του ΘΦΣΡ. Κарт ποστάλ, αρχές 20^{ου} αιώνα
Πηγή: Αλληλογραφία Μάγνη 1983
© 2016 Εκδόσεις Άγρα και Ακύλλας Μήλλας

Fig. 1 The building of the TESR. Postcard, early 20th century
Source: Magnis Correspondence 1983
© 2016 Agras publications and Akyllas Millas

Κωνσταντινούπολης²⁶. Από το πλήθος των συλλόγων με εκπαιδευτικό αλλά και φιλανθρωπικό έργο που ιδρύονται στην περιοχή, ο πιο δραστήριος είναι ο *Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος* στην παραθαλάσσια πόλη της Ραιδεστού στην Ανατολική Θράκη. Εκεί, το 1871, «φιλόμουσοι κύριοι», άνθρωποι των γραμμάτων, του εμπορίου και της εκκλησίας, «υπό διαπύρου φλεγόμενοι έρωτος» για το έθνος και το προγονικό κλέος, για τη θρησκεία και τη γλώσσα «ην ελάλησαν οι

Ολύμπιοι και οι Ημίθεοι της αρετής»²⁷, ενώνουν τις δυνάμεις τους για να αφυπνίσουν μέσω του Συλλόγου και του εκπαιδευτικού του έργου την εθνική συνείδηση, η οποία «επί χιλιετηρίδας δύο υπνώνττει» στους αμόρφωτους πληθυσμούς της περιοχής²⁸. Ο ΘΦΣΡ κατορθώνει με τα έσοδα που του εξασφαλίζουν οι συνδρομές των μελών και οι δωρεές²⁹ να τροφοδοτεί, κατά το δυνατόν, με βιβλία τους άπορους μαθητές της πόλης και της γύρω περιοχής, ενώ επαγρυπνεί για να περιορίσει τη «μειονομένη και απειλητική του Σκυθισμού επιδρομή»³⁰, τη δράση δηλαδή βουλγάρων δασκάλων και ιερέων, οι οποίοι προσπαθούν να προσεταιριστούν έναν πληθυσμό με κλυδωνίζουσα εθνοτική ταυτότητα.

Ο ΘΦΣΡ δεν αρκείται στη δράση αυτή, αλλά επιχειρεί επιτυχώς το 1875 να στεγάσει τις δραστηριότητές του σε ένα νεοανεγερθέν «μεγαλοπρεπές μέγαρον»³¹ εκλεκτικιστικού

27 Γεωργιάδης 1874, 21.

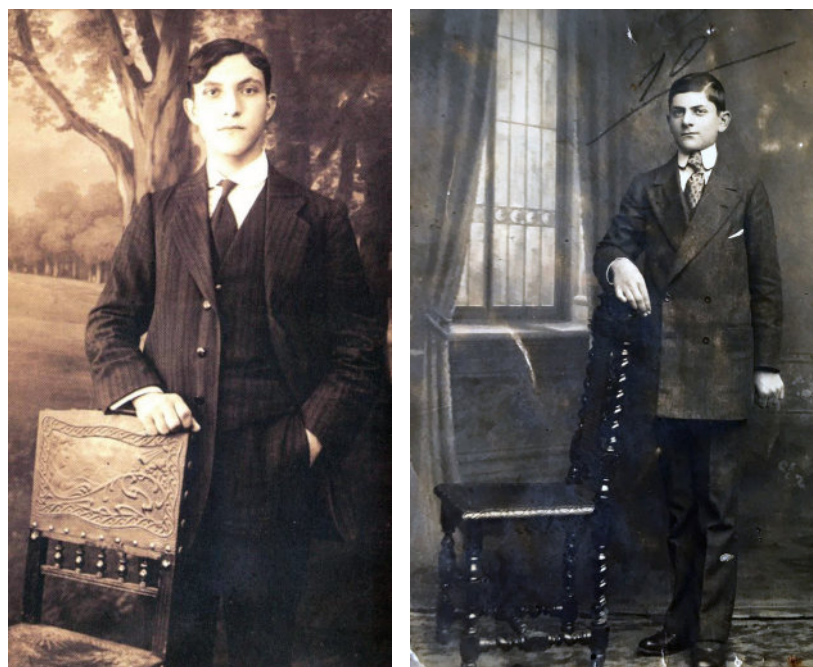
28 Σκοπός, βέβαια, ήταν η διάδοση της ελληνικής παιδείας και σε πληθυσμούς με ασαφή εθνοτική ταυτότητα ή, ακόμη, και σε βουλγαρικά και αλβανικά χωριά της περιοχής (ΘΦΣΡ–Πετραγμένα, 22-23), ευελπιστώντας στον εξελληνισμό και στην προσχώρησή τους στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία.

29 Ο Σύλλογος χρηματοδοτούνταν από συνδρομές των μελών και δωρεές Θρακών που ζούσαν στην αυτοκρατορία και εκτός αυτής, ενώ ενισχυόταν ποικιλοτρόπως και από τον *Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως*, τον *Θρακικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως*, καθώς και τον *Σύλλογον προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* της Αθήνας. Ωστόσο, τα έσοδα δεν επαρκούσαν για να χρηματοδοτηθούν τα σχέδια του Συλλόγου, ο οποίος στήριζε, με τη σειρά του, ποικιλοτρόπως άλλους μικρότερους συλλόγους στην περιοχή της Ανατολικής Θράκης (σχετικά, βλ. Μαμώνη 1995, 24-27). Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στην «του πρώτου έτους έκθεσιν του λογιστού», «το χάσμα είναι μέγα, ο δε πόνθος ημών πολύ ανώτερος των δυνάμεων και των μέσων» (ΘΦΣΡ–Πετραγμένα, 12). Οι σύλλογοι χρηματοδοτούνταν, κατά καιρούς, και από «αλλοεθνείς φιλοτιμουμένους». Λόγου χάρη, ως χρηματοδότες του ΘΦΣΡ αναφέρονται Τούρκοι, Φράγκοι, ένας Αρμένιος και ένας Ιουδαίος (ΘΦΣΡ–Πετραγμένα, 10). Επίσης, πολλοί αλλοεθνείς, εξέχοντα μέλη της οθωμανικής κοινωνίας και της ευρωπαϊκής διανόησης ήταν μέλη του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*. Η διατήρηση καλών σχέσεων με την οθωμανική ηγεσία αποτελούσε, άλλωστε, προϋπόθεση για την απρόσκοπτη λειτουργία των συλλόγων. Έτσι, όταν ο Πρόεδρος του ΘΦΣΡ δίνει ομιλία λογοδοσίας το 1873 για το δεύτερο έτος λειτουργίας, εκφράζει πρωτίστως «ένθερμη και βαθείαν ευγνωμοσύνην» προς τον Σουλτάνο, καθώς χάριν «των φιλοπροόδων προθέσεων του» ο Σύλλογος απολαμβάνει πλήρη, όπως γράφεται, ελευθερία στην άσκηση του φιλεκπαιδευτικού του έργου (ΘΦΣΡ–Πετραγμένα, 27).

30 ΘΦΣΡ–Πετραγμένα, 21.

31 Μανουηλίδης 1955, 121. Ο Φίλιππος Μανουηλίδης, μετέπειτα διευθυντής του *Θρακικού Κέντρου* στην Αθήνα, αναφέρεται εκτενώς στο κτήριο, περιγράφοντας την επιβλητικότητά του και, κυρίως, τις δράσεις ψυχαγωγικού και πολιτιστικού χαρακτήρα –από χοροεσπερίδες έως θεατρικές παραστάσεις– που λάμβαναν χώρα στις αίθουσές του και απολάμβαναν, κατά κύριο λόγο, τα μέλη της εύπορης τάξης. Πιθανόν, οι αναπολήσεις του να αφορούν στην περίοδο που ο Σύλλογος λειτούργησε με την ονομασία *Αναγνωστήριον «Η Βισάνθη»*, οπότε και ήταν έντονος ο ψυχαγωγικός χαρακτήρας των εκδηλώσεων που

26 Για το πλήθος των συλλόγων που ιδρύθηκαν σε Θράκη και Ανατολική Ρωμυλία, βλ. Μαμώνη 1995 και Βακαλόπουλος 1990, 349-354. *Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος* είχε ιδρυθεί το 1873 και στην Κωνσταντινούπολη.

Εικ. 2 Νεαροί αστοί της ελληνικής κοινότητας της Ραιδεστού (1910-1915). Δεξιά, ο Ευθύμιος Ευθυμιάδης. Πηγή: (αριστερά) Δ. Μαυρίδης, Από την Κωνσταντινούπολη στη Ραιδεστό, σε αναζήτηση της νεοελληνικής ταυτότητας (Ξάνθη 2003) 130 © 2016 Αρχείο Δημήτρη Μαυρίδη (δεξιά) © 2016 Αρχείο οικογένειας Ν. Ευθυμιάδη

Fig. 2. Two young bourgeois of the Greek community of Rhaidestos (1910-1915). On the right, Eftthymios Eftthymiadis. Source: (left) D. Mavridis, Από την Κωνσταντινούπολη στη Ραιδεστό, σε αναζήτηση της νεοελληνικής ταυτότητας (Xanthi 2003) 130 © 2016 Dimitris Mavridis archive (right) © 2016 N. Eftthymiadis family archive

ρυθμού, με διακριτά νεοκλασικίζοντα αρχιτεκτονικά στοιχεία (εικ. 1) που επιτελούν στη δημόσια σφαίρα την κοινωνική και εθνική ταυτότητα των χρηστών του. Το κτήριο του Συλλόγου, φιλοξενώντας ποικίλες επιμορφωτικές αλλά και ψυχαγωγικές δραστηριότητες, τις οποίες με γλαφυρότητα θα περιγράψει μερικές δεκαετίες αργότερα ένα από τα μέλη του³², συμβάλλει στην εκδήλωση και, ταυτόχρονα, στη διαρκή συγκρότηση και επιβεβαίωση της ταυτότητας της ελληνικής κοινότητας, ιδιαιτέρως των εύπορων μελών της (εικ. 2). Το κτήριο δεν θα είναι μόνο υποδοχέας αλλά και συν-τελεστής της μνήμης των Ελλήνων της Ανατολικής Θράκης, όχι απλώς ανακαλώντας το αρχαίο παρελθόν που θεωρούνταν κοινή κληρονομιά που ένωνε όλους τους Έλληνες, αλλά δείχνοντάς το³³. Έτσι, στον τρίτο όροφο του κτηρίου λειτουργεί Βιβλιοθήκη με πλείστους τίτλους της αρχαίας και νεότερης

γραμματείας και «Αρχαιολογικόν Μουσείον». Και αν η πρώτη συγκροτείται και εμπλουτίζεται από δωρεές και αγορές βιβλίων, εφημερίδων και περιοδικών, η απόκτηση αρχαιοτήτων «δεν είνε ούτε ευχερής ούτε ακίνδυνος», αντιθέτως «πολλάκις λίαν επίπονος»³⁴, καθώς ακόμη και όταν εντοπίζονται, η δυνατότητα μεταφοράς τους στην «Πινακοθήκη», όπως αρχικά αποκαλούνταν το μουσείο, δεν είναι πάντα αυτονόητη³⁵. Ένα μέρος των αρχαιοτήτων αποκτάται με αγορές³⁶, ένα άλλο μέσω δωρεάς από «φιλόρραχα μέλη» του Συλλόγου³⁷, ενώ κάποια παραδίδονται από τους κατοίκους μετά τον εντοπισμό τους. Πάντως, ήδη κατά το δεύτερο έτος λειτουργίας του Συλλόγου, η αρχαιολογική συλλογή αποτελείται από νομίσματα αρχαία αλλά και νεότερα (π.χ. «ασιατικά οθωμανικά»³⁸), επιγραφές, ανάγλυφα και γλυπτά, καμέες, δύο ευαγγέλια και ένα χειρόγραφο, καθώς και απολιθώματα, θαλάσσια

οργανώνονταν στο κτήριο του Συλλόγου. Καθώς «η δύναμη ενός τόπου να ανακαλεί συλλογικές μνήμες στηρίζεται εν τέλει στην ίδια την κατοίκησή του», δηλαδή «σε κάθε μορφή σχέσης με τον χώρο που τον κάνει να υπάρχει ως χώρος κοινωνικών σχέσεων» (Σταυρίδης 2006, 27), το κτήριο «συνετέλεσε εις το να δημιουργηθεί το κέντρον και φυτώριον εκ του οποίου εξεπετέμφη και προήχθη η την εποχήν εκείνην ακμάσασσα κοινωνική ζωή της πόλεως» (Μανουηλίδης 1955, 121).

32 Μανουηλίδης 1955, 121-130.

33 «Αν η συλλογική μνήμη υπάρχει μόνο στις τελέσεις της, αν ο μόνος τρόπος για να βεβαιωθούμε ότι αναφερόμαστε στο παρελθόν με κοινούς τρόπους είναι να καταστήσουμε αυτές τις αναφορές εκδηλώσιμες, τότε στη συλλογική μνήμη δεν ανακαλείται το παρελθόν, το παρελθόν δείχνεται.» (Σταυρίδης 2006, 17).

34 Επιστολή του Κ. Γεωργιάδη, σχολάρχη Ραιδεστού, στις 5.8.1873 προς τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ 1874, 299).

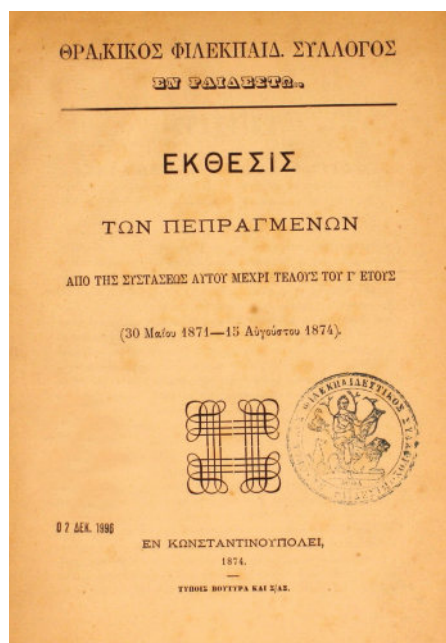
35 Βλ., π.χ., αναφορά του Κ. Γεωργιάδη που επισημαίνει ότι εντόπισε και κατέγραψε επιγραφή, αλλά δεν ήταν δυνατό να μεταφέρει τον «λίθον αυτούσιον [...] των κατοίκων εκ προλήψεως ανθισταμένων» (ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 24).

36 Το 1873 δαπανήθηκαν περισσότερα από 932 γρόσια για την προμήθεια αρχαιοτήτων (ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 93).

37 ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 37.

38 ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 30.

Εικ. 3 Εξώφυλλο Έκθεσης Πεπραγμένων του ΘΦΣΡ

Fig. 3 Cover of the Report on the Proceedings of the TESR

όστρεα και φυτά³⁹.

Οι ιστορικές συγκυρίες, όμως, θα επηρεάσουν τις δραστηριότητες του Συλλόγου αλλά και τη βιωσιμότητά του. Μεταξύ 1876 και 1890 αναγκάζεται να διακόψει κατά καιρούς τη λειτουργία του, ενώ το 1897 επαναλειτουργεί ως *Αναγνωστήριον «Η Βισάνθη»* με προσανατολισμό, κυρίως, ψυχαγωγικό⁴⁰. Η αρχαιολογική συλλογή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα έχει πέσει σε μαρασμό⁴¹, ενώ στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι συνθήκες είναι απειλητικές για το ελληνικό στοιχείο⁴², οι αρχαιότητες μεταφέρονται και φυλάσσονται στη Μητρόπολη⁴³. Τελευταία αναλαμπή του Συλλόγου θα είναι η επαναλειτουργία του το 1919 με το αρχικό όνομα, *Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ραιδεστού*, η οποία αποφασίζεται με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Ηρακλείας Γρηγορίου Καλλίδη. Σκοπός, πλέον, του ΘΦΣΡ είναι να διαδραματίσει πολιτικό ρόλο σε μια περίοδο που η τύχη της Ανατολικής Θράκης φαίνεται να μπορεί να

κερδηθεί υπέρ των Ελλήνων⁴⁴. Μάλιστα, όταν το 1920 ο ελληνικός στρατός, μετά τη Συνθήκη των Σεβρών, καταλαμβάνει την Ανατολική Θράκη, αποστολή αρχαιολόγων του ελληνικού κράτους εργάζεται για την ταξινόμηση της συλλογής, η οποία θεωρείται πλέον κρατική περιουσία⁴⁵. Όταν οι εθνικοί πόθοι της Μεγάλης Ελλάδας γίνουν παρανάλωμα στην καιόμενη Σμύρνη το 1922 και διαταχθούν οι Έλληνες να εγκαταλείψουν την Ανατολική Θράκη, οι αρχαιότητες του ΘΦΣΡ – το σύνολο ή ένα μέρος τους – θα μεταφερθούν, άγνωστο πώς, στην Ελλάδα.

Το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής θα χαθεί⁴⁶, όμως τα περισσότερα από τα λίθινα μνημεία της θα καταλήξουν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης που από το 1925 λειτουργούσε στο Γενί Τζαμί. Εκεί, οι «πρόσφυγες κούροι»⁴⁷ –ο «κούρος της Ραιδεστού» (ΜΘ 930) και η «κόρη της Βιζύης» (ΜΘ 929) των αρχαίων χρόνων– δεν αποκλείεται να εκτίθονταν ήδη το 1928, όταν δημοσιεύονται από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Στρατή Πελεκίδη⁴⁸.

Η μνήμη ως δωρεά

Όμως, το εφιαλτικό τέλος του μεγαλοϊδεατικού ονείρου είναι ακόμη μακριά, όταν το 1874 ο Γρηγόριος Καλλίδης⁴⁹ από το Κούμβαο της επαρχίας Ηρακλείας της Ανατολικής Θράκης, όντας ακόμη ιεροκήρυκας και εφοδιασμένος με σπουδές θεολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, συντάσσει με περισσή φροντίδα ως επιμελητής⁵⁰ της συλλογής τον δεκαπεντασέλιδο κατάλογο του «Αρχαιολογικού Μουσείου του Συλλόγου»,

44 Μαμώνη 1968-1969, 288. Μαμώνη 1995, 128-132.

45 Μαμώνη 1968-1969, 301.

46 Το ένα από τα ευαγγέλια της συλλογής βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη (Μαμώνη 1969, 299).

47 Ζαφείρης 2008, 143.

48 Πελεκίδης 1928.

49 Για τον Γρ. Καλλίδη, βλ. Σιδηράς 2004. Ο Καλλίδης θα ασκήσει καθήκοντα επιμελητή της συλλογής για σύντομο διάστημα και αναφέρεται πως είναι αυτός που έθεσε τον θεμέλιο λίθο του Συλλόγου (Σιδηράς 2004, 122. Βλ. και Μαμώνη 1968-1969, 282 σημ. 5). Ο Καλλίδης δεν είναι μόνο ικανός «Μουσών τεμένη να ιδρύη» (ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 50). Σύντομα ανέρχεται την κλίμακα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας: χρίζεται Μητροπολίτης Τραπεζούντος, Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκης και το 1902 Μητροπολίτης Ηρακλείας. Θα ονομαστεί Μέγας Ευεργέτης από τη δημογεροντία Ραιδεστού για τη δωρεά σε αυτήν του μητροπολιτικού μεγάρου (Σιδηράς 2004, 123) και για άλλες φιλανθρωπίες. Σε αυτό, πιθανόν, μεταφέρθηκε η αρχαιολογική συλλογή του ΘΦΣΡ την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Το 2003 ο Καλλίδης κατατάχθηκε στο αγιολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

50 Πρώτος επιμελητής, κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του Συλλόγου, ήταν ο Δ. Σταυρίδης (ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 8), ενώ για την οργάνωση του μουσείου εργάστηκε και ο Γρ. Λαζίδης (Μαμώνη 1995, 58).

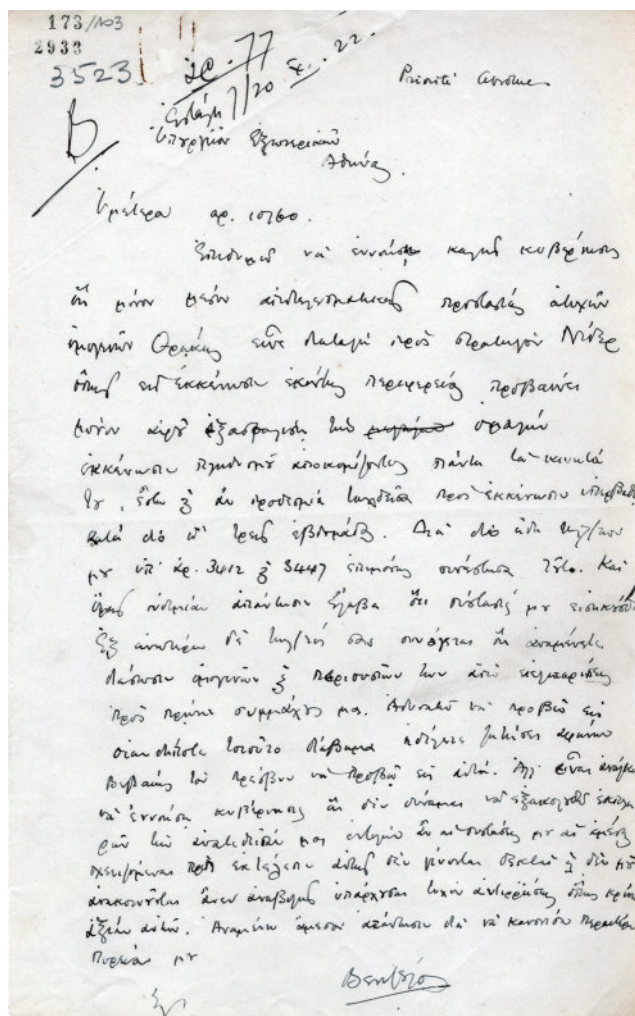
39 Φυσιογνωστική συλλογή είχε συγκροτήσει και ο *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* (Γιαννακόπουλος 1998, 64).

40 Μαμώνη 1995, 59-60. Μαμώνη 1968-1969, 284-287.

41 Μαμώνη 1968-1969, 300.

42 Μαμώνη 1995, 121-123.

43 Μαμώνη 1968-1969, 301. Ο Μανουηλίδης (1955, 263) αναφέρει ότι στην αρχή του Α' Παγκοσμίου Πολέμου οι αρχαιότητες φυλάχθηκαν στο Ρωσικό Υποπροξενείο της Ραιδεστού.

Εικ. 4 Τηλεγράφημα του Ελευθέριου Βενιζέλου προς το Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης. 7/20 Οκτωβρίου 1922.

© 2016 Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα. Τμήμα Ιστορικών Αρχείων. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου

Fig. 4 Telegram by Eleftherios Venizelos to the Ministry of Foreign Affairs concerning the evacuation of Eastern Thrace. 7/20 October 1922.

© 2016 Benaki Museum, Athens. Department of Historical Archives. Eleftherios Venizelos archive

ο οποίος δημοσιεύθηκε στην Έκθεση για τα πεπραγμένα του ΘΦΣΡ από το 1871 έως το 1874 (εικ. 3). Ο κατάλογος οργανώνεται με βάση το είδος των αρχαιοτήτων⁵¹, όπως

νομίσματα, επιγραφές, αγάλματα, προτομές, ενώ καταγράφονται η προέλευση και ο τρόπος απόκτησής τους, μέσω αγοράς ή δωρεάς. Στην τελευταία περίπτωση καταγράφεται πάντοτε το όνομα του δωρητή. Σε ό,τι αφορά, ειδικότερα, στα 621 νομίσματα της συλλογής, αυτά κατατάσσονται ανάλογα με τη χρονολόγησή τους σε ελληνικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά. Σε ειδική κατηγορία αναφέρονται οι νεότερες κοπές ξένων χωρών, ενώ ως «διάφορα» δηλώνονται τα 250 νομίσματα που περιήλθαν στη συλλογή από ανώνυμους δωρητές.

Η έγνοια του Καλλίδη είναι να κάνει την εργασία που του ανατέθηκε με ευσυνειδησία και επαγγελματισμό, ενεργώντας τόσο ως αρχαιολόγος –παρόλο που δεν είναι «εξ επαγγέλματος», όπως σημειώνει– όσο και ως εκπρόσωπος μιας συλλογικότητας, η οποία δεν συγκεντρώνει απλώς τα κατάλοιπα του αρχαίου παρελθόντος, αλλά λειτουργεί ως ο ιδιοκτήτης τους: «ο Σύλλογος ημών από της συστάσεως αυτού κέκτηται» γράφει, εξ αρχής, ο επιμελητής. Μέσα από τα ρητορικά σχήματα που χρησιμοποιούνται στη σύνταξη των περιγραφών μπορεί κανείς να διακρίνει τον τρόπο με τον οποίο η αρχαιολογική αφήγηση μετασχηματίζει όχι μόνο την εμπειρία των αρχαιολογικών καταλοίπων αλλά και την εμπειρία του παρόντος⁵², εντός του οποίου αποκτούν νόημα. Οι αρχαιότητες δεν είναι απλώς φορείς αξιών και αναγκών του παρελθόντος, αλλά μετωνυμίες τόπων και ανθρώπων του παρόντος. Έτσι, στον κατάλογο των νομισμάτων η ταυτότητα του αντικείμενου εμπλέκεται με τον άνθρωπο που το δώρησε: ο κατάλογος των επιγραφών, με σημειωμένες τις θέσεις εύρεσής τους, συγκροτεί έναν νοερό αποσπασματικό χάρτη της επαρχίας της Ανατολικής Θράκης: ο κατάλογος των αναγλύφων συνοδεύεται από τα ονόματα και των τόπων και των δωρητών. Η ίδια η χρήση της λέξης «δωρητής» απηχεί την ηθική και συμβολική αξιολόγηση του αρχαίου μνημείου αλλά και την κοινωνική επιτέλεση του ανήκειν σε μια συλλογικότητα, η οποία αρθρώνεται γύρω από την έννοια του εθνικού χρέους και της προσφοράς. Μέσα από μια τελετουργία δωρεάς, τα υλικά κατάλοιπα του χρόνου στον χώρο ενεργοποιούνται ως διαμεσολαβητές των κοινωνικών σχέσεων που επιτελούνται μέσα

51 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 59-73. Στην κατηγορία «Επιγραφαί» καταγράφονται 17 επιγραφικά κείμενα. Στις άλλες κατηγορίες περιλαμβάνονται: «Αγάλματα» (δύο ορειχάλκινα, ένα οστέινο και τέσσερα λίθινα), δύο «Προτομαί» (για τις οποίες δεν σημειώνεται το υλικό κατασκευής) και δεκατρία «Ανάγλυφα», κάποια από τα οποία φέρουν τη σημείωση ότι έχουν επιγραφή, παραπέμποντας στον αντίστοιχο κατάλογο. Πέντε λίθινα μνημεία και ένα πήλινο λυχνάρι περιλαμβάνονται στην κατηγορία «Διάφορα». Στον κατάλογο

αναφέρονται, επίσης, τρία «Χειρόγραφα» και έξι «Καμέαι», ενώ στην τελευταία κατηγορία «Απολιθώσεις» περιλαμβάνονται απολιθωμένα φυτά και «άλλα φυσικά περίεργα».

52 Hodder 1993.

Διὰ τοὺς ἀγαπητοὺς μου γονεῖς
Ἐνθύμιον
τῆς ἐν Ῥαιδεστῷ διαμονῆς μου
τῇ 22 Ἰουλίου 1920
Γ. Μάγνης

Εικ. 5 Φωτογραφία του στρατιώτη Γεωργίου Μάγνη (στα δεξιά) και ενός συστρατιώτη του
Πηγή: Αλληλογραφία Μάγνη 1983, 82
© 2016 Εκδόσεις Άγρα και Ακύλλας Μήλλας

Fig. 5 Photograph of the soldier Georgios Magnis (on the right) and of a fellow soldier
Source: Magnis Correspondence 1983, 82
© 2016 Agras publications and Akyllas Millas

από πλήθος ενσώματων συμπεριφορών: από την ανεύρεση, τη μεταφορά και τη δωρεά των αρχαιοτήτων έως τη λεπτομερή καταγραφή τους και την αποτύπωση με το χέρι του κειμένου μιας επιγραφής πριν από την τυπογραφική αναπαραγωγή της. Και εκεί, ανάμεσα στις λέξεις και στις λέξεις, στις περιγραφές του καταλόγου του Καλλίδη είναι που μπορεί να υποψιαστεί

κανείς χειρονομίες, συναισθήματα⁵³ και στάσεις: την υπευθυνότητα και την πίστη στη σημασία των αρχαιοτήτων μέσα από την ακρίβεια και την παραστατικότητα του λόγου, την ευαισθησία στον υποβόσκοντα λυρισμό, τη σεμνότητα του «ίσως» και του «φαίνεται» αντί της τυχόν επηρμένης βεβαιότητας του «είναι»: «φαίνεται θρηνούσα [...] φαίνεται προσφέρουσα τι», «ο μανδύας φαίνεται αναπεπταμένος», «παριστάνων ίσως τον πυρσοφόρον έρωτα».

Ο Καλλίδης, μετέχοντας με τη σειρά του στην τελετουργία της δωρεάς που τον καθιστά μέλος της συλλογικότητας την οποία υπηρετεί, ενεργεί με επιστημονικό ήθος, καθώς αναγνωρίζει τα όρια της γνώσης και των δυνατοτήτων τόσο του Συλλόγου όσο και του ιδίου: «Αιτούμεθα δε συγγνώμην παρά των αρχαιολόγων αναγνωστών, διότι μη όντες εξ επαγγέλματος αρχαιολόγοι δεν ηδυνήθημεν να διαγνώσωμεν κάλλιον και περιγράψωμεν σαφώς και λεπτομερώς τας εν των μουσείω ημών αρχαιοτήτας»⁵⁴.

Έτσι, ο κατάλογος κλείνει ως απεύθυνση στο μέλλον. Μέσα από τη φροντίδα, τις χειρόγραφες σημειώσεις αποκαλύπτεται μια σωματική και πνευματική διεργασία, μια τελετουργία «εγγενώς στραμμένη[η] στο μέλλον»⁵⁵. Ο Καλλίδης φαίνεται να έχει επίγνωση της ιδιότητας του παρελθόντος να μπορεί να κυοφορήσει το δυνητικό, το επιθυμητό κάθε φορά αύριο. Και αυτή η προσδοκία, όπως και η ματαίωσή της, έχουν πια εγγραφεί στη βιογραφία των αντικειμένων.

Νοερές επιστροφές στη Ραιδεστό

Αν τα μνημεία της «Συλλογής Ραιδεστού» με την τεχνοτροπία και το υλικό κατασκευής τους, με το κείμενο των επιγραφών και το μέτρο των επιγραμμάτων μαρτυρούν τα πολλά της ζωής των αρχαιοτήτων ταξίδια⁵⁶, δηλαδή τις ποικίλες πολιτισμικές διασταυρώσεις που αποτυπώνονται στα αρχαία τέχνηρα της προποντίδειας Θράκης⁵⁷, η ένταξή τους σε εκείνο το ιδιαίτερο μουσείο του 19^{ου} αιώνα αναδεικνύει την εμπλοκή των

53 Για τον ρόλο των συναισθημάτων και των αισθήσεων στην αρχαιολογική εμπειρία, βλ. Χαμηλάκης 2015.

54 Για την επιστημονική τεκμηρίωση των αρχαιοτήτων και την καλύτερη κατάρτιση του καταλόγου του μουσείου, ο Σύλλογος απευθύνθηκε και σε άλλα ιδρύματα, όπως την Αρχαιολογική Εταιρεία, καθώς και σε λόγιους της εποχής, Έλληνες και ξένους. Σχετικά, βλ. Μαμώνη 1969, 298-299 και Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελήνη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ.

55 Σταυρίδης 2006, 18.

56 Παράφραση του τίτλου του διηγήματος του Βιζυηνού *Το μόνον της ζωής του ταξείδιον*, που για πρώτη φορά δημοσιεύθηκε το 1884 και έκτοτε έτυχε πολλών επανεκδόσεων (ενδεικτικά, Βιζυηνός 2006).

57 Βλ. αναλυτικότερα, Κ. Χατζηνικολάου, π.τ. και Δ. Τερζοπούλου, π.τ.

Εικ. 6 Η κάρτα που ο Μάγνης έστειλε στην αδελφή του από τη Σμύρνη το 1920.
Πηγή: Αλληλογραφία Μάγνη 1983, 29
© 2016 Εκδόσεις Άγρα και Ακύλλας Μήλλας

Fig. 6 The postcard Magnis sent in 1920 from Smyrna to his sister.
Source: Magnis Correspondence 1983, 29
© 2016 Agras publications and Akyllas Millas

15. T.T. 922 [Σμύρνη], τῇ 25ῃ Μαρτίου 1920

Ἀγαπητὴ μου Λιζίτσα,

Σοὶ εὐχομαι ἔτη πολλὰ καὶ εὐτυχίᾳ, καλὸν Πάσχα καὶ καλὰς προσόδους εἰς τὰ μαθήματά σου. Ἦώρα αὐτὴν τὴν κάρταν καὶ ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ παιδάκι σοῦ ὁμοιάζει σὲ τὸ στέλλω.

Σὲ γλυκοφιλῶ ἀπὸ μακρὰν ἐλπίζων καὶ γρήγορα νὰ σὲ ἐπανιδῶ

ὁ ἀδελφός σου Γεώργιος

πραγμάτων στη συγκρότηση της μνήμης και της ταυτότητας ατόμων και ομάδων. Ο κατάλογος, όπως και το σύνολο των πεπραγμένων του Συλλόγου, είναι πάνω από όλα η *παραστασιακή επιτέλεση* (*performance*) μιας ταυτότητας που αρπάζεται από τη μνήμη του παρελθόντος σε μια στιγμή κινδύνου, κατά τη ρήση του Walter Benjamin⁵⁸. Ίσως το παρελθόν να επιζεί, όχι απλώς επειδή διασώζονται αποσπασματικά τα κατάλοιπά του αλλά και γιατί αυτά γίνονται τα υλικά με τα οποία οι άνθρωποι πλάθουν το παρόν για να προοικονομήσουν το μέλλον. Εν τέλει, αν ένα ταξίδι προσφυγιάς μπορεί να έχει αίσια κατάληξη, δηλαδή τη διάσωση και την επανεκκίνηση μιας νέας ζωής, είτε αφορά στους ανθρώπους είτε στα μνημονικά υλικά, οφείλεται —όπως εξάλλου δείχνει η σημερινή πραγματικότητα— στις ανθρώπινες επιλογές, οι

οποίες αξιοποιούν τις ιστορικές συγκυρίες, ακόμη και αν αυτές είναι εναντίον τους. Έτσι, όταν οι «ατυχείς ομογενείς Θράκης» υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τη γη τους «αποκομίζοντ[ε]ς πάντα τα κινητά τους», όπως ανέφερε τηλεγράφημα του Ελευθέριου Βενιζέλου στις 7/20 Οκτωβρίου του 1922 (εικ. 4), οι αρχαιότητες της «Συλλογής Ραιδεστού», νοούμενες ως ιδιοκτησίες αλλά και μετωνυμίες των πατρικών εδαφών και της συνδεδεμένης με αυτά συλλογικής ταυτότητας, μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα. Αν και ακόμη δεν έχει εξακριβωθεί ποιος φρόντισε για τη μεταφορά τους στην Ελλάδα⁵⁹, το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για έναν ακόμη «υπό διαπύρου φλεγόμενο[...] έρωτος», έναν άλλον Αινεία που εγκατέλειψε την πατρία γη κουβαλώντας στους ώμους του το χρέος της μνήμης, τον καταγωγικό του μύθο. Η φυγάδευση των αρχαιοτήτων από

58 Κατά τον Benjamin (2004), στο δοκίμιο που έγραψε το 1940 με τίτλο *Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας*, «Ανασύνθεση του παρελθόντος δεν σημαίνει αναγνώρισή του 'με τον τρόπο που υπήρξε πραγματικά'. Σημαίνει το άρπαγμα μιας μνήμης καθώς αστράφτει σε μια στιγμή κινδύνου».

59 Σύμφωνα με τον Πελεκίδη (1928, 5 σημ. 2), «η διάσωσης της συλλογής κατά την εκκένωσιν της Ανατολικής Θράκης οφείλεται εις τον τότε Γενικόν Επιθεωρητήν Εκπαιδεύσεως Θράκης κ. Β. Νικολαΐδη και τον καθηγητήν κ. Δρόσο».

Εικ. 7 Η οικογένεια του Γεώργιου Βαλασιάδη που γεννήθηκε το 1870 στα Γανόχωρα και της Πενθεσίλειας Βαλασιάδη που γεννήθηκε στο Μυριόφυτο το 1884. Απέκτησαν έξι παιδιά, όλα γεννημένα στο Μυριόφυτο. Το 1922 υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν την Ανατολική Θράκη, όπως και όλοι οι Έλληνες της περιοχής, και εγκαταστάθηκαν στην Καβάλα, όπου και φωτογραφήθηκαν το 1925. © 2016 Οικογενειακό αρχείο Βασιλικής Χατζηγεωργίου (όρθια, τρίτη από δεξιά, εικονίζεται η γιαγιά της κ. Β. Χατζηγεωργίου, η Βασιλική Πολυζώη Παπαδοπούλου, το γένος Βαλασιάδη)

Fig. 7 The family of Georgios Valasiadis, who was born in 1870 in Ganochora, and Penthesileia Valasiadis, who was born in 1884 in Myriofyto. They had six children, all born in Myriofyto. In 1922 they were forced to leave Eastern Thrace, as all the Greeks of the area, and settled in Kavala, where they were photographed in 1925.

© 2016 Family archive of Vasiliki Chatzigeorgiou (standing, third from the right, is the grandmother of Mr. V. Chatzigeorgiou, Vasiliki Polyzoï Papadopoulou, nee Valasiadi)

τη «χαμένη πατρίδα» στη νέα ήταν, ίσως, μια τελευταία πράξη δωρεάς, ένα πρόσφορο πένθους, που σηματοδοτούσε την απώλεια του χώρου και του χρόνου και όσων προσδοκιών για το μέλλον είχαν επενδυθεί στο παρελθόν. Ταυτόχρονα, ήταν μια χειρονομία παρηγοριάς, όπως είναι κάθε μνημονική τελετή. Οι αρχαιότητες της συλλογής που βρίσκονται πια στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης είναι, με κάποιον τρόπο, μια συλλογή καρτ ποστάλ, αποσπάσματα τόπων και κειμένων, σαν αυτές που έστελνε από τη Ραιδεστό ο στρατιώτης Γιώργος Μάγνης, ένας από τους χιλιάδες που πολέμησαν στη Μικρά Ασία για το εθνικό όνειρο της Μεγάλης Ιδέας, προς την «πολυαγαπημένη μητέρα» και την «αδελφή Λιζίτσα» στην Ελλάδα (εικ. 5). Οι κάρτες

που δεν είχαν αποσταλεί λόγω του θανάτου του στρατιώτη στο πεδίο της μάχης, έφτασαν αργότερα στους συγγενείς με τη φροντίδα ενός αγαπημένου φίλου⁶⁰. Γιατί τα πράγματα, είτε είναι αρχαιότητες είτε επιστολές ενός στρατιώτη, διασώζονται χάρη στη φροντίδα αυτών που τα θεωρούν σημαντικά, που αναγνωρίζουν σε αυτά το συμβολικό κεφάλαιο της μνήμης. «Εκτός απ' την εικόνα, σχεδόν τίποτε άλλο δεν απομένει από κείνη τη γενιά» γράφει, με θλίψη, ο Γιώργος Ιωάννου στο διήγημά του για την εικόνα της Παναγίας της Ρευματοκρατόρισσας που έφεραν οι πρόσφυγες από τη Ραιδεστό στη

60 Μήλας 1983, 12.

Θεσσαλονίκη⁶¹. Ο συγγραφέας πήγαινε συχνά στον ναό της Αχειροποιήτου για να τη δει: «Δε μοιάζει, βέβαια, με προσκύνημα αυτό που κάνω και το ξέρω καλά. Είναι πιο πολύ σαν επίσκεψη σε μια παλιά φιλενάδα της γιαγιάς μου και της προγιαγιάς μου, όπου πάω για να χαϊδευτώ και να κλαυτώ».

Η θρησκευτική εικόνα, όπως και οι επιστολές του Μάγνη και η «Συλλογή Ραιδεστού», σηματοδοτούν το πένθος ως «ερείπια θρηνωδούντα»⁶², αλλά —με κάποιον τρόπο— και την ελπίδα. Γιατί, αυτό που διαλέγεται ακόμη ανάμεσα στα αντικείμενα και τους ανθρώπους, επιμένοντας να επιζεί μέσα στις νέες συσσωρεύσεις της ζωής, είναι η μνήμη του παρελθόντος, όχι μόνο ως αυτού που συνέβη, αλλά ως αυτού που θα μπορούσε να είχε συμβεί. Όπως η κάρτα που ο Μάγνης έστειλε στην αδελφή του, γιατί το κοριτσάκι που απεικονίζεται της έμοιαζε. Δεν ήταν η Λιζίτσα, αλλά θα μπορούσε να είναι (εικ. 6). Έτσι και κάθε νοερή επιστροφή στη Ραιδεστό επιδιώκει να συγκροτήσει κάτι που θα μπορούσε να είχε συμβεί⁶³, προσφέροντας στους ανθρώπους «μια ευκαιρία», κατά τον Richard Schechner⁶⁴, «να ξαναγίνουν αυτό που ήταν κάποτε ή, ακόμη και πιο συχνά, να ξαναγίνουν αυτό που δεν ήταν ποτέ αλλά ήθελαν να είναι». Μέσα από νέες αναγνώσεις, αρχαιολογικές μελέτες και μουσειακές εκθέσεις προσφεύγουμε στη μνήμη δίνοντας εκ νέου χώρο σε μια μνήμη πρόσφυγα, για να αναστοχαστούμε μέσα από το παρελθόν τη θέση μας στο παρόν και την προοπτική μας στο μέλλον.

«Αλλά λοιπόν αι κακουχίαι και τα βάσανα, όσα υπέστην, και όσα έμελλον να υποστώ, με την γλυκείαν ελπίδα, να επιστρέψω ποτέ εις το χωρίον με μίαν βασιλοπούλαν εις το πλευρόν μου, επήγαιεν εις τα χαμένα; επήγαν δια τίποτε;»⁶⁵. Με αυτή τη διερώτηση, ίσως, του ήρωα του Βιζυηνού, οι πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης ίδρυσαν στη νέα τους γη, την Ελλάδα (εικ. 7), νέους συλλόγους, επινόησαν νέους τόπους επιτέλεσης της μνήμης και της ταυτότητάς τους, όπου και πάλι, σαν ένα χρέος που δεν εκπληρώθηκε ποτέ, εργάστηκαν για τη «μελέτην και περίσωσιν

του αρχαιολογικού και λαογραφικού θησαυρού της»⁶⁶. Έτσι, οι αρχαιότητες εξακολουθούν να είναι τα ίχνη στη διαδρομή κάθε νοερής επιστροφής. Στη νοσταλγία του παρελθόντος και, μάλιστα, της κατεστραμμένης και αλησμόνητης πατρίδας, γράφει η γαλλίδα φιλόσοφος Μπαρμπάρα Κασσέν⁶⁷, «μια παράξενη μνήμη του μέλλοντος κάνει την εμφάνισή της [...] Η νοσταλγία γράφεται λοιπόν σε τετελεσμένο μέλλοντα, κι αυτός είναι σίγουρα ο χρόνος όλων των ιδρύσεων, που δεν είναι ίσως τίποτε άλλο από επανιδρύσεις». Γιατί το ταξίδι της προσφυγιάς, αν και εκκινά από ένα απέλπιδο παρόν, ελπίζει πάντα σε ένα μέλλον όπου το παρελθόν ως μνήμη θα επιζεί.

61 Ιωάννου 1988, 62.

62 Με αυτή τη διατύπωση ο Γεώργιος Λαμπάκης, κατά την περιοδεία του σε Θράκη και Κωνσταντινούπολη το 1902, εξέφραζε τη λύπη του για την κατάσταση εγκατάλειψης των αρχαιοτήτων «αντιπροσωπεύουσιν αιώνων εθνικήν ιστορίαν» (Κωνσταντίνος 2007, 7).

63 Σταυρίδης 2006, 18.

64 Παρατίθεται στο: Σταυρίδης 2006, 17.

65 Βιζυηνός 2006.

66 Μανουηλίδης 1939, 6.

67 Κασσέν 2015, 66.

Resorting to Memory

Styliana GALINIKI

"Souvenir of my stay in Rhaidestos"
Magnis Correspondence 1983, 82

The collection of antiquities of the *Thracian Educational Society at Rhaidestos* (hereinafter *TESR*) is a unique assemblage in the Archaeological Museum of Thessaloniki, not only due to its provenance from an area off Greece, but mainly because it can be approached as a relic of both the ancient and the recent past. The thirty-seven stone monuments that it includes constitute tangible multifaceted prisms of social memory, where times, places, people and things are entangled, while among them "narratives aren't missing"—if I may detach and use in another way a phrase by Vizyinos¹, who around 1880 wrote about the villages of Eastern Thrace and "the sin of his mother". The exhibition entitled *Rhaidestos - Thessaloniki. Antiquities in a refugee journey* is also working with fragments, with what has been preserved² and not everything that existed. This fragmented character concerns both the limited evidence of the activity of the *TESR* and the conditions of the transportation of antiquities from Rhaidestos to Thessaloniki, as well the unknown final destination of the largest part of the collection. Moreover, the archaeological collection of the *TESR* itself comprises, as every collection, of objects that were donated, purchased or handed-in, thus deprived of any information on their provenance and their archaeological contexts and re-deposited in another context, the "Archaeological Museum of the Society", in order to create a new narrative.

What was sought, though, for the objects of the archaeological collection compiled in Rhaidestos of Eastern Thrace to narrate? Was it a story about the ancient past or the present of the Greeks of the region under Ottoman occupation in the late 19th century? Or was it, perhaps, a narrative for the future?

Archaeology of national longings

In the late 19th century in Eastern Thrace, as in other areas with a thriving Greek population, e.g. Asia Minor and Macedonia, the ancient past was understood as a "matrix of the potential"³, since it was valued as the tool which verified the Greek sovereign rights over the same territory where ancient Greek civilization had flourished⁴, but also augured the fulfillment of the Great Idea. Agents of the romantic dream of the incorporation in the Greek State of areas with Greek populations that were under the Ottoman rule

---

¹ Georgios Vizyinos (1849-1896), one of the most important representatives of Greek literature, came from Vizye in Eastern Thrace. *The sin of my mother*, which met numerous editions (indicatively Vizyinos 2008), was his first story.

² According to Polychronidou-Loukopoulou (2001, 398), the majority of the archaeological material recorded and studied in the 19th century in Eastern Thrace is lost.

³ Stavridis 2006, 18.

⁴ In liberated Greece, ancient past had already played a significant role in shaping national identity, but the research on its remains acquired a particular meaning in the attempt to controvert the views of J.Ph. Fallmerayer in 1830. On this issue see, Platis 2008, 14-15 and Gourgouris 2007.

were mainly the scholars of the time⁵, along with the members of a prosperous bourgeoisie, which gradually played an important role in the public life of the Ottoman Empire. Moreover, in the last decades of the 19th century the living conditions in the Ottoman Empire had changed both economically and socially. A series of reforms, known mainly as the *Tanzimat*, which the empire applied aiming at its modernization, favoured the almost unhindered expression of ethnic identity, which until then was—at least in administrative life—secondary in comparison to religious identity. The provision of equal rights to the citizens of the empire, regardless of their ethnic and religious identity, would favour the public disclosure of each one of these, along with the independence actions of the emerging nationalist movements in the Balkans, which also envisioned—everyone on their own behalf—an idealistic territorial expansion⁶. When in 1870 the Exarchate was created, the Bulgarian church that was independent from the Ecumenical Patriarchate, it was clear that the fight for territorial dominance had to be given firstly on a symbolic level. The support of education and, through it, the construction of national identity was considered a key element for the future of the different communities that lived throughout the empire, waiting for its disintegration.

The establishment of educational societies and charity organisations would be so common in the last three decades of the 19th century, leading Stefanos Koumanoudis to introduce the neologism “society-mania”, defining it as the phenomenon that dominated the Greeks after the establishment of the *Greek Philological Society of Constantinople*⁷. The latter was active already since 1861 aiming to awaken and strengthen national consciousness among the poor and illiterate populations living in the Ottoman Empire. Acting as the “Ministry of Education of the unredeemed Hellenism”⁸ it contributed in various ways to the establishment, by prominent Greeks, of similar societies in cities and towns of the empire, as well as to the coordination and success of their work. The cultivation of education, a common goal for all societies, was pursued by the founding of Greek schools and the upgrade of the existing ones, the training of the teaching stuff, the establishment of libraries, the operation of reading halls, but also

the support of poor students. In the compiled educational programmes emphasis was given on ancient Greek literature, since it was considered as the proof of the uninterrupted continuity of the Greek nation, as it had already been expressed in the historical work of Konstantinos Paparrigopoulos⁹.

In the same context, the rescue of antiquities and especially those bearing inscriptions¹⁰, was considered a national duty, as these “stone archives”¹¹ were understood as “real evidence [...] of the presence of Greeks and their predominance in the countries”¹², i.e. they were equivalent with evidence of the “historical priority”¹³ of the Greeks in the claimed territory. However, at the same period the Ottoman Empire, through legislation and the establishment of the Imperial Museum in Constantinople (Istanbul), imposed the almost exclusive management of antiquities¹⁴. Still, the Greeks were not threatened by the systematic forwarding of the most important at least antiquities to the Imperial Museum, but mainly by the illicit trade of antiquities which, on several occasions, was not only a work of foreigners but also Greeks, the majority of whom were very poor and uneducated¹⁵. Despite the warm response of the inhabitants to the calls of the societies for the rescue of antiquities, the “bargaining away of the antiquities” would sometimes take such an extent that in 1902, on the occasion of illicit trade of antiquities activity by residents of the Ganos province and of Chora in Eastern Thrace¹⁶,

5 For the role of intellectual and social elite in the production of collective memory and the construction of national identity, see indicatively Gillis 1994.

6 Stamatopoulos 2006.

7 Giannakopoulos 1998, 118.

8 Stavrou 1967.

9 Giannakopoulos 1998. Platis 2008. Kouroupou 1982. A similar activity was developed, mainly in Macedonia but also in Thrace, by the *Society for the Dissemination of Greek Letters* founded in 1869 at Athens. On this, see Kotzabassi 2011.

10 Giannakopoulos 1998, 201–202. Nigdelis 2004. Galiniki – Solomon 2015. According to Hamilakis (2012, 128), the persistence in rescuing the inscriptions is not only related to the Greek writing but also their materiality and tangibility as objects: “They possessed authority, not simply as written word, but also as the permanent, objectified, and thus naturalized discourse of the ancestors”.

11 Le Goff 1998, 97.

12 Vassiadis 1874, 40.

13 Vryonis 1995, 190–191.

14 Shaw 2003. Furthermore, for the order of the Ottoman Empire concerning the management of antiquities, see Galiniki – Solomon 2015, 144.

15 The Greek state acted, on its behalf, towards the reinforcement and supervision of the activity of the societies either through the *Society for the Dissemination of Greek Letters* (see n. 9) or through the consulates it retained in Ottoman lands. On this, see Nigdelis 2003 and Galiniki – Solomon 2015, 144–146.

16 “The antiquities from Ganos and Chora. A patriarchic letter”, newspaper *The Asty*, sheet no. 4011, 08/01/1902. This issue gives the opportunity to denounce the “noble trade of antiquities”, as it is ironically characterized, which is a major problem in other areas off the Greek state. On this, see in the same newspaper sheet a publication entitled “Again in behalf of antiquities”, as well as the publication “The bargaining away the heirlooms”

the Ecumenical Patriarch¹⁷ denounced it as "a sacrilegious act, deserving the reproach of people, the condemnation of Mother Church and the wrath of God". Moreover, the stay of antiquities in their Ottoman-occupied lands was considered to support the promise of the ideal future, the realization of the Greek irredentist dream¹⁸. On the other hand, the operation of museums within the societies made the latter synopses of wider areas, corresponding to the provenance of the collected antiquities, as well as capacitors of a distant past time. If the identification and collection of antiquities made the encounter with the past an affecting experience, the archaeological assemblages of the societies acted as places of memory, *lieux de mémoire*¹⁹, where past was open in recurring acts of appropriation.

The establishment of museum collections in the premises of the societies, as the *Greek Philological Society of Constantinople* advised, is observed only in very few cases. However, most of them were active in order to locate and rescue monuments, or at least their texts, and to support the existing collections in the societies of Constantinople and Rhaidestos, as well the educational centres in Philippopolis²⁰ and Smyrna²¹. The latter was a pioneer²². The "Evangelical School of Smyrna" retained, already during the first decades of the 19th century, alongside its existing library, a museum with archaeological finds, the operation of which was not continuous²³. In the context, however, of the activity

of the societies after 1870, this important educational institution of Smyrna re-established the museum in 1873 and merged it with the library²⁴, perhaps echoing the Hellenistic tradition of Alexandria, which was obviously a prototype²⁵.

In Rhaidestos

The Greeks of Thrace responded immediately to the urges of the Society of Constantinople²⁶. Among the multitude of societies with educational and charitable activity which were founded in the region, the most active was the *Thracian Educational Society* at the coastal city of Rhaidestos in Eastern Thrace. There, in 1871, "gentlemen of the arts", people of the intellect, of trade and church, "flamed by passionate love" for the nation and the ancestral glory, for religion and language "which the Olympians and the semi-gods of virtue spoke"²⁷, combined their forces to awaken through the Society and its educational work the national consciousness, which "slept for over two millennia" among the uneducated populations in the region²⁸. The *TESR*, with funds from the membership fees and donations²⁹, managed to give, if possible, books to the poor students of the city

(newspaper *Hestia*, sheet no. 312, 09/01/1902).

17 For the role of the Ecumenical Patriarchate in the practice of educational policy among the Greek communities in the Ottoman Empire, in order to abolish the Bulgarian expansive activity, see Mamoni 1995, 31-35.

18 "Ottoman government started somehow to care for antiquities, and it is the duty of every Greek in Turkey to help in this pleasant occasion. [...] It is our duty to support the establishment of Museums in every city in Turkey, but also to stigmatize as national traitors those of us who, due to a small award or financial reward, become the reason of abducting the ancestral heirlooms. [...] Let them stay buried under the earth and let us hope that one day we will find the means to unearth them for our own glory. Even we think that this day seems distant, it is better to wait than to watch them abducted and lost forever for us" (Markopoulos 1880, 29-30).

19 Nora 1989.

20 Mamoni 1995, 22.

21 GPSC 1874, *passim*. The societies even organise contests among the members of the Greek communities in order to record the inscriptions. See, indicatively, the activity for the recording of inscriptions of the *Educational Society of Thessaloniki* (EST 1874). The archaeological activity of the societies was a matter of national pride versus to similar activity by the Europeans: "Is there any Greek whose heart does not ache by seeing this movement and these archaeological discoveries in our countries conducted by foreigners and without us?" (Vasiadis 1874, 38).

22 "The example of Smyrna which established a Museum and a Library should be imitated by other cities of Turkey" (Markopoulos 1880, 29).

23 Indicatively, see Papadopoulos Kerameus 1880.

24 For the Museum and the Library of the *Evangelical School of Smyrna*, see Smyrnelis 2002.

25 Markopoulos 1880, 23-29. Athanasios Papadopoulos Kerameus worked as a curator of the collections in Smyrna and in Constantinople. On this, see Giannakopoulos 1998, 196-205.

26 For the numerous societies established in Thrace and Eastern Rhomylia, see Mamoni 1995 and Vakalopoulos 1990, 349-354. A *Thracian Educational Society* was also established in 1873 in Constantinople.

27 Georgiadis 1874, 21.

28 The aim was indeed the dissemination of Greek education among populations with vague national identity or, even, in Bulgarian and Albanian villages of the area (TESR-Proceedings, 22-23), with the hope of their Hellenization and their accession in the orthodox Christian religion.

29 The Society was funded by subscriptions of the members and donations by Thracians who lived in the Empire and off it, while it was supported in various ways by the *Greek Philological Society of Constantinople*, the *Thracian Educational Society of Constantinople*, as well as by the *Society for the Dissemination of Greek Letters* at Athens. However, the profits were not enough to fund the Society's plans, which, in its return, supported in various ways other smaller societies in the region of Eastern Thrace (see accordingly Mamoni 1995, 24-27). As is characteristically mentioned in the "first year's report by the accountant", "the gap is huge, our longing is by far higher than the powers and the means" (TESR-Proceedings, 12). The societies were occasionally funded by "sensitized foreigners". E.g. Turkish, French, an Armenian and a Jew are mentioned as financiers of the *TESR* (TESR-Proceedings, 10). Moreover, many foreigners, exceptional members of the Ottoman society and the European intelligentsia were members of the *Greek Philological Society of Constantinople*. Besides, the maintenance of warm relationships with the Ottoman authorities was a prerequisite for the unobstructed operation of the societies. In this framework, when the President of the *TESR* gives in 1873 a speech for the second year of operation, he firstly expresses "warm and deep gratitude" to the Sultan, as due to "its progressive intentions" the Society enjoys full, as written, liberty in exercising its educational activities (TESR-Proceedings, 27).

and the broader area, while it stayed alert to limit the "raging and threatening Scythian raid"³⁰, i.e. the action of Bulgarian teachers and priests, who tried to bring over a population with ridden ethnic identity.

The *TESR* was not content with this action but in 1875 it successfully attempted to house its activities in a newly built "magnificent mansion"³¹ in eclectic style, with distinct neoclassical architectural elements (fig. 1), which embodied the social and ethnic identity of its users in the public sphere. The building of the Society, hosting a variety of educational and recreational activities, which some decades later will be vividly described one of its members³², contributed to the expression and at the same time the constant creation and verification of the identity of the Greek community, and especially of its wealthy members (fig. 2). The building would be a receptor and a co-operator of the memory of the Greeks of Eastern Thrace, not only by simply recalling the ancient past, which was considered a common heritage uniting all Greeks, but also *displaying* it³³. Consequently, on the third floor of the building there was a Library that contained abundant titles of ancient and modern literature and an "Archaeological Museum". The former was constituted and enriched by donations and purchases of books, newspapers and journals, but the acquisition of antiquities was "neither easy nor safe", but on the contrary "often very painful"³⁴, as even when the antiquities are located, their transportation to the "Gallery", as the museum was initially named, was not always reasonable³⁵. Some

of the antiquities were acquired through purchases³⁶, some others through donations by "friends of the antiquities" of the Society³⁷, while some were handed in by inhabitants upon discovery. However, already in the second year of the Society, the archaeological collection consisted of coins, ancient and modern (e.g. "Asian Ottoman"³⁸), inscriptions, reliefs and sculptures, cameos, two evangels and a manuscript, as well as fossils, sea shells and plants³⁹.

Nevertheless, the historical circumstances would affect the activities of the Society and its sustainability. Between 1876 and 1890 it would be forced to occasionally interrupt its operation, while in 1897 it reopened as *Reading Hall "Bisanthe"* oriented mainly to entertainment⁴⁰. In the early 20th century the archaeological collection languished⁴¹, while during the First World War, when conditions were threatening for the Greek element⁴², the antiquities were transferred and kept in the Metropolis⁴³. A last gleam of the Society would be its reopening in 1919 under its initial name, *Thracian Educational Society at Rhaidestos*, which was decided at the initiative of the bishop of Heracleia Grigorios Kallidis. The aim of the *TESR* was to play a political role at a time when the fate of Eastern Thrace seemed to have been potentially won in favour of the Greeks⁴⁴. Indeed, when in 1920 the Greek army, after the Treaty of Sevres, occupied Eastern Thrace, a mission of archaeologists sent by the Greek state was working on the classification of the collection, which was now considered as state property⁴⁵. When the national longings of Great Greece were burnt in the flames of Smyrna in 1922 and the Greeks were ordered to leave Eastern Thrace, the antiquities of the *TESR*—the total or part of them—were transferred, under unknown conditions, to Greece.

The largest part of the collection was lost⁴⁶, but

30 *TESR-Proceedings*, 21.

31 Manouilidis 1955, 121. Philippos Manouilidis, later director of the "Thracian Centre" at Athens, refers extensively to the building and describes the events, mainly recreational and cultural- from balls to theatrical shows-, which took place in its hall and were attended, mostly, by members of the wealthy class. His recollections possibly concern the period in which the Society operated under the name *Reading Hall "Bisanthe"*, when the recreational character of the events organised in the building of the Society was intense. As "the power of a place to recall collective memories is ultimately based on its residency", i.e. "on every form of relationship with space that makes it exist as a space of social relationships" (Stavridis 2006, 27), the building "contributed in the creation of a centre and a nursery for the dissemination and promotion of the flourishing social life of the city at the time" (Manouilidis 1955, 121).

32 Manouilidis 1955, 121-130.

33 "If collective memory exists in its performances, if the only way to ensure that we refer to the past with common manners is to render these references as events, then past is not recalled in collective memory, past is demonstrated" (Stavridis 2006, 17).

34 Letter by K. Georgiadis, principal of Rhaidestos, in 5.8.1873, to the *Greek Philological Society of Constantinople* (GPSC 1874, 299).

35 See, e.g., the report by K. Georgiadis, who points out that he located and recorded an inscription, but it was not possible to move the "stone itself

[...] because the inhabitants resisted due to prejudice" (*TESR-Proceedings*, 24).

36 In 1873 more than 932 piasters were spent for the acquisition of antiquities (*TESR-Proceedings*, 93).

37 *TESR-Proceedings*, 37.

38 *TESR-Proceedings*, 30.

39 A naturalistic collection was also compiled by the *Greek Philological Society of Constantinople* (Giannakopoulos 1998, 64).

40 Mamoni 1995, 59-60. Mamoni 1968-1969, 284-287.

41 Mamoni 1968-1969, 300.

42 Mamoni 1995, 121-123.

43 Mamoni 1968-1969, 301. Manouilidis (1955, 263) mentions that in the beginning of the First World War antiquities were kept in the Russian Sub-consulate in Rhaidestos.

44 Mamoni 1968-1969, 288. Mamoni 1995, 128-132.

45 Mamoni 1968-1969, 301.

46 The one of the evangels of the collection is kept in the Benaki Museum

most of the stone monuments would end at the Archaeological Museum of Thessaloniki, which since 1925 operated in the Yeni Camii. There, the "refugee kouros"⁴⁷ –the "kouros from Rhaidestos" (MΘ 930) and the "kore of Vizye" (MΘ 929) of the archaic period– had possibly been already exhibited in 1928, when they were published by the then-Ephor of Antiquities Stratis Pelekidis⁴⁸.

Memory as a donation

The nightmarish end of the irredentist dream was still distant when in 1874 Grigorios Kallidis⁴⁹ from Koumvao of the Heracleia province of Eastern Thrace, still a preacher and equipped with theological studies at the University of Athens, edits with great devotion as the curator⁵⁰ of the collection the 15-page catalogue of the "Archaeological Museum of the Society", which was published in the Report on the Proceedings of the *TESR* from 1871 to 1874 (fig. 3). The catalogue was organised according to the type of antiquities⁵¹, such as coins, inscriptions, statues, busts, while the origin and manner of acquisition were recorded, i.e. through purchase or donation. In the latter case the donor's name was always recorded. More specifically, regarding the 621 coins of the collection, they were classified according to their date as Greek, Roman, and Byzantine. The modern coinage of foreign countries was mentioned in a special category, while 250 coins included in the collection by anonymous donors were referred to as "varia".

(Mamoni 1969, 299).

47 Zafeiris 2008, 143.

48 Pelekidis 1928.

49 For Gr. Kallidis, see Sidiras 2004. Kallidis will be curator of the collection for a short period of time, but it is mentioned that he was the one to lay the foundations of the Society (Sidiras 2004, 122. See also Mamoni 1968-1969, 282 n. 5). Kallidis is not only capable of "establishing temples for the Muses" (*TESR*-Proceedings, 50). He soon climbs the ecclesiastic hierarchy ladder: he is appointed Metropolitan of Trapezounta, Ioannina, Thessaloniki and, in 1902, Metropolitan of Heracleia. He will be named Great Benefactor by the council of elders of Rhaidestos for the donation of the metropolitan mansion (Sidiras 2004, 123) and for other charities. This building possibly hosted the collection of the *TESR* during the First World War. In 2003 Kallidis was enlisted in the hagiology of Orthodox Church.

50 First curator, in the first year of the operation of the Society, was D. Stavridis (*TESR*-Proceedings, 8), while Gr. Lazaridis also worked for the organisation of the museum (Mamoni 1995, 58).

51 *TESR*-Proceedings, 59-73. 17 epigraphic texts are recorded under the category "Inscriptions". The other categories include: "Statues" (two bronze, a bone and four stone), two "Busts" (which manufacture material is not mentioned) and thirteen "Reliefs", some of which are noted as bearing inscription, with reference to the corresponding catalogue. The category "Varia" includes five stone monuments and a clay lamp. The catalogue also includes three "Manuscripts" and six "Cameos", while in the last category "Fossils" fossilized plants and other "Naturalia" are mentioned.

The concern of Kallidis was to do the work entrusted to him conscientiously and professionally, acting both as an archaeologist –although "non-professional", according to his exact words– and as a representative of a collectivity, which did not only collect the remains of the ancient past, but acted as their possessor: "the Society of us since its establishment possesses..." the curator writes in the beginning. Through the rhetoric used in the syntax of the descriptions one can distinguish the way in which the archaeological narrative transforms not only the experience of archaeological remains but also the experience of the present⁵², in the context of which they acquire meaning. Antiquities are not just agents of past values and needs, but metonyms of present places and people. Thus, in the catalogue of the coins the identity of the object was entangled with the person who donated it; the catalogue of inscriptions, where their find spots were noted, formed a conceptual fragmented map of the province of Eastern Thrace; the catalogue of reliefs was accompanied by the names of the places and the donors. Even the use of the word "donor" reflects the moral and symbolic value given to the ancient monument, but also the social performance of belonging to a collectivity, which was articulated around the concept of the national duty and offer. Through a ritual of donation, the material remains of time in space are activated as mediators of social relationships performed through numerous embodied behaviours: from recovery, transfer and donation of the antiquities to their detailed recording and imprinting by hand of the text of the inscription before its printed reproduction. There, *between* words and *through* words, through the descriptions of the catalogue by Kallidis one can suspect gestures, feelings⁵³ and attitudes: responsibility and faith in the importance of antiquities through precision and brilliance of discourse, sensitivity in the underlying lyricism, modesty of the "perhaps" and "appears" rather than the potential glowing certainty of "being": "it appears mournful [...] it appears offering something", "the cloak appears waving", "perhaps representing the torch-bearing love".

Kallidis, who also participated in the ritual of donation that makes him a member of the collectivity that he serves, acts with scientific ethos, as he recognizes the limits of knowledge and the potential of both the Society and himself: "we

52 Hodder 1993.

53 For the role of feelings and senses in archaeological experience, see Hamilakis 2015.

apologize to the archaeologists readers, because as non-professional archaeologists we could not identify precisely and describe clearly and in detail the antiquities in our museum"⁵⁴.

Consequently, the catalogue ends as an address to the future. Through the carefulness, the handwritten notes, an embodied and mental process is revealed, a ritual "inherently facing the future"⁵⁵. Kallidis seemed to be aware of the ability of the past to gestate the potential, the desired in every occasion tomorrow. And this expectation, like its revoke, is now registered in the biography of objects.

Conceptual returns to Rhaidestos

If the monuments of the "Rhaidestos Collection", with their style and manufacture materials, with the text of their inscriptions and the verse of the epigrams evidence *the many journeys of the life of antiquities*⁵⁶, i.e. the various cultural intersections that are imprinted on the ancient artefacts of Thracian Propontis⁵⁷, their inclusion in that particular museum of the 19th century reveals the contribution of things in the construction of memory and identity of individuals and groups. This catalogue, as the total of the activities of the Society, is above all the performance of an identity that seizes hold of the memory of the past at a moment of danger, as Walter Benjamin writes⁵⁸. Perhaps the past survives, not just because its remains are preserved fragmented, but also because these are the materials with which people mould the present in order to plan in advance the future. In the end, if a refugee journey can have a successful ending, that is the rescue and the restart of a new life, whether regarding humans or mnemonic materials, depends —as also current reality shows— on human choices, which exploit the historical circumstances, even if they are against them. So when the "unfortunate Greeks of Thrace" were forced to abandon their land "taking everything

mobile", as the telegram of Eleftherios Venizelos of 7/20 October 1922 mentioned (fig. 4), the antiquities of the "Rhaidestos Collection", conceived as properties and metonyms of the homeland and the attached collective identity, were transported to Greece. Although it is not yet clear who cared for their transfer to Greece⁵⁹, possibly another "flamed by passionate love", another Aeneas who left homeland, carrying on his shoulders the debt of memory, his myth of origin. The transportation of antiquities from the "lost homeland" to the new one was, perhaps, a last act of donation, a mourning offering, marking the loss of space and time and of all expectations for the future that were invested in the past. At the same time, it is a gesture of consolation, as is every mnemonic ceremony. The antiquities of the collection that are now kept in the Archaeological Museum of Thessaloniki are, somehow, a collection of postcards, fragments of places and texts, such as those sent from Rhaidestos by the soldier Giorgos Magnis, one of the thousands who fought in Asia Minor for the national dream of the Great Idea, to his "beloved mother" and his "sister Lizitsa" in Greece (fig. 5). The cards, which were not sent because of the death of the soldier in the battlefield, arrived later to his relatives due to the care of a beloved friend⁶⁰. Because things, whether antiquities or letters of a soldier, survive thanks to the care of those who consider them important, who recognize in them the symbolic capital of memory. "Apart from the icon, almost nothing else is left from that generation" Giorgos Ioannou writes, sadly, in his story about the icon of the Virgin Reumatokratorissa, which the refugees brought from Rhaidestos to Thessaloniki⁶¹. The author often visited the church of Acheiropoietos to see it: "I know well that what I do does not look like worship. It is more like visiting an old girlfriend of my grandmother and my great grandmother, where I go to fondle and cry".

The religious icon, as the letters of Magnis and the "Rhaidestos Collection", signify the mourning, they are "bemoaning ruins"⁶², but —in a way— they also signify hope. For what is between objects and people, insisting to survive into the new accumulations

54 For the scientific documentation of the antiquities and the better compilation of the catalogue of the Museum, the Society addressed to other institutions, such as the *Archaeological Society*, as well as to intellectuals of the era, Greek and foreign. See accordingly, Mamoni 1969, 298-299 and Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, present volume.

55 Stavridis 2006, 18.

56 Paraphrase of the title of Vizyinos' story *The only journey of his life*, which was initially published in 1884 and ever since met numerous editions (indicatively, Vizyinos 2006).

57 For more details, see K. Chatzinikolaou, present volume and D. Terzopoulou, present volume.

58 According to Benjamin (2004), in his work of 1940 entitled *Theses on the philosophy of history*, "to articulate the past historically does not mean to recognize it 'the way it really was'. It means the seize hold of a memory as it flashes up at a moment of danger".

59 According to Pelekidis (1928, 5 n. 2), "the rescue of the collection during the evacuation of Eastern Thrace took place thanks to the General Inspector of Education in Thrace Mr. V. Nikolaidis and the professor Mr. Drosos".

60 Millas 1983, 12.

61 Ioannou 1988, 62.

62 Georgios Lambakis, during his tour in Thrace and Constantinople in 1902, expressed with this wording his sorrow for the abandonment of antiquities which "represent national history for centuries" (Konstantios 2007, 7).

of life, is the memory of the past, not only of what happened, but what might have happened. It is like the card Magnis sent to his sister, because the depicted little girl looked like her. She was not Lizitsa, but she could be (fig. 6). Thus every conceptual return to Rhaidestos seeks to form something that could have happened⁶³, offering people "an opportunity", according to Richard Schechner⁶⁴, "to become what they once were or, even more often, to become what they never were but wanted to be". Through new readings, archaeological studies and museum exhibitions we resort to memory by giving again space in a refugee memory, in order to reflect through the past our position in the present and our prospects for the future.

"But what if the hardships and suffering, everything I suffered, and everything I was to go through, with the sweet hope to return to my village with a queen by my side, were lost? Were they for nothing?"⁶⁵. With this question, perhaps, by the hero of Vizyinos, the refugees from Eastern Thrace founded in their new land, Greece (fig. 7), new societies, invented new places for the performances of their memory and identity, where again, as a debt that was never fulfilled, they worked on the "study and preservation of its archaeological and ethnographical treasure"⁶⁶. Thus, antiquities are still traces in the path of each conceptual return. In the nostalgia of the past and mainly of the injured and unforgettable homeland, writes the French philosopher Barbara Cassen⁶⁷, "a strange memory of the future appears [...]. Nostalgia is then written in future perfect, and this is definitely the time of all establishments, which are perhaps nothing more than reinventions". For the refugee journey, although it begins from a desperate present, always hopes for a future where the past will survive as memory.

63 Stavridis 2006, 18.

64 Quoted in: Stavridis 2006, 17.

65 Vizyinos 2006.

66 Manouilidis 1939, 6.

67 Cassen 2015, 66.

Βιβλιογραφία | Bibliography

- Αλληλογραφία Μάγνη | Magnis Correspondence 1983** Έπεσεν ηρωικώς μαχόμενος την 12^{ην} Αυγούστου 1921 και ώραν 14.10'. Η αλληλογραφία σε 112 κάρτες του στρατιώτη Γεωργίου Μ. Μάγνη κατά τη μικρασιατική εκστρατεία. Αρχείο Ακύλλα Μήλλα (Αθήνα 1983).
- Βακαλόπουλος | Vakalopoulos 1990** Κ. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Θράκη (Θεσσαλονίκη 1990).
- Βασιιάδης | Vassiadis 1874** Η. Βασιιάδης, Λόγος Προεδρικός Ηρακλέους Βασιιάδου ήτοι έκθεσις των έργων του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου κατά το συλλογικόν έτος 1873-1874, αναγνωσθείσα τη 5^η Μαΐου 1874, επετείω του Συλλόγου ημέρα (Κωνσταντινούπολη 1874).
- Benjamin 2004** W. Benjamin, Πάνω στην έννοια της ιστορίας. Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας, <<http://www.sarajevomag.gr/vivliothiki/benjamin.html>> (27.12.2015).
- Βιζυηνός | Viziynos 2006** Γ. Βιζυηνός, Το μόνον της ζωής του ταξείδιον (Θεσσαλονίκη 2006).
- Βιζυηνός | Viziynos 2008** Γ. Βιζυηνός, Το αμάρτημα της μητρός μου (Αθήνα 2008).
- Βρυώνης | Vryonis 1995** Σ. Βρυώνης, Prior tempore, fortior iure: εθνογενετικές θεωρίες στη ΝΑ Ευρώπη κατά τον 20^ο αιώνα, *Egnatia* 4, 1995, 189-220.
- Γιαννακόπουλος | Giannakopoulos 1998** Γ. Γιαννακόπουλος, Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (αδημ. διδ. διατριβή) (Αθήνα 1998).
- Γκαλινίκη – Σολομών | Galiniki – Solomon 2015** Σ. Γκαλινίκη – Ε. Σολομών: 'Voglio per lui la pace eterna': διεκδικώντας την ελληνική αρχαιότητα στην ύστερη οθωμανική Θεσσαλονίκη (1872-1912), στο: Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), Η Θεσσαλονίκη τις παραμονές του 1912, Πρακτικά διεπιστημονικού συμποσίου, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 21-23 Σεπτεμβρίου 2012 (Θεσσαλονίκη 2015) 141-158.
- Γουργουρής | Gourgouris 2007** Σ. Γουργουρής, Έθνος - όνειρο: διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας (Αθήνα 2007).
- Ζαφείρης | Zafeiris 2008** Χ. Ζαφείρης, Μνήμης Οδοιπορία: Ανατολική Θράκη (Θεσσαλονίκη 2008).
- ΕΦΣΚ | GPSC 1874** Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Σύγγραμμα περιοδικόν, τόμ. Η', 1873-74 (Κωνσταντινούπολη 1874).
- Gillis 1994** J. Gillis, Introduction: Memory and Identity, in: J. Gillis (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity* (Princeton & New Jersey 1994) 4-24.
- Hodder 1993** I. Hodder, The Narrative and Rhetoric of Material Culture Sequences, *WorldA* 25.2, 1993, 268-282.
- Ιωάννου | Ioannou 1988** Γ. Ιωάννου, Παναγία η Ρευματοκρατόρισσα, στο: Γ. Ιωάννου, Η σαρκοφάγος (Αθήνα 1988) 62-64.
- Κασσέν | Cassen 2015** Μ. Κασσέν, Η νοσταλγία. Πότε λοιπόν είναι κανείς σπίτι του; Μτφρ. Σ. Ιγγλέση Μαργέλλου (Αθήνα 2015).
- Κοτζάμπαση | Kotzabassi 2011** Μ. Κοτζάμπαση, Εθνική ταυτότητα και εκπαίδευση στην Ανατολική Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα: η δράση του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, στο: Κ. Δημάδης (επιμ.), Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα), Πρακτικά 4^{ου} Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, τόμ. Ε' (Αθήνα 2011) 545-554.
- Κουρουπού | Kouroupi 1982** Μ. Κουρουπού, Βιβλιογραφία εντύπων των μικρασιατικών ιδρυμάτων και συλλόγων 1846-1922, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 3, 1982, 149-183.
- Κωνστάντιος | Konstantios 2007** Δ. Κωνστάντιος, Πρόλογος, στο: Γ. Μωυσεΐδου (επιμ.), Θράκη - Κωνσταντινούπολη. Το οδοιπορικό του Γεωργίου Λαμπάκη (1902), Κατάλογος έκθεσης (Αθήνα 2007) 7.
- Λε Γκοφ | Le Goff 1998** Ζ. Λε Γκοφ, Ιστορία και μνήμη. Μτφρ. Γ. Κουμπουρλής (Αθήνα 1998).
- Μαμώνη | Mamoni 1995** Κ. Μαμώνη, Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και δράση (Θεσσαλονίκη 1995).
- Μαμώνη | Mamoni 1968-1969** Κ. Μαμώνη, Από την ιστορίαν και δράσιν των συλλόγων Ραιδεστού Θράκης (1871-1922), *Mnemosyne* 2, 1968-1969, 278-302.
- Μανουηλίδης | Manouilidis 1939** Φ. Μανουηλίδης, Έκθεσις των πεπραγμένων υποβληθείσα τη 26^η Φεβρουαρίου 1939 κατά την Γενικήν Συνέλευσιν του Θρακικού Κέντρου, στο: Έκθεσις των πεπραγμένων υποβληθείσα υπό του προέδρου του Θρακικού Κέντρου κ. Φίλ. Μανουηλίδου κατά την Γενικήν Συνέλευσιν της 26 Φεβρουαρίου 1939, έτος δωδέκατον (Αθήνα 1939) 3-7.

- Μανουηλίδης | Manouilidis 1955** Φ. Μανουηλίδης, Ραιδεστός Ανατ. Θράκης, Θρακικά 24, 1955, 5-307.
- Μαρκόπουλος | Markopoulos 1880** Δ. Μαρκόπουλος, Περί Μουσείων και Βιβλιοθηκών παρά τοις αρχαίοις Ἑλλησι και περί του εν Σμύρνη Μουσείου και της Βιβλιοθήκης της Ευαγγελικής Σχολής, στο: Μουσείον και Βιβλιοθήκην της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης, Περίοδος τρίτη, Ἔτος πρώτον και δεύτερον 1878-9 και 1879-80 (Σμύρνη 1880) 1-33.
- Μήλλας | Millas 1983** Α. Μήλλας, Εισαγωγή, στο: Αλληλογραφία Μάγνη 1983, 7-13
- Νίγδελης | Nigdelis 2003** Π. Νίγδελης, Οι αρχαιολογικού περιεχομένου δραστηριότητες του Προξενείου Θεσσαλονίκης τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας, στο: Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου. Από τα προϊστορικά μέχρι τα νεότερα χρόνια. Ιστορία - Αρχαιολογία - Τέχνη στο Νομό Πέλλας, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας 15-16 Ιουνίου 2002 (Θεσσαλονίκη 2003) 205-229.
- Νίγδελης | Nigdelis 2004** Π. Νίγδελης, Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου του Θεσσαλονικέως. Αλληλογραφία (1880-1912) (Θεσσαλονίκη 2004).
- Nora 1989** P. Nora, Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, Representations 26, 1989, 7-24.
- Papadopoulos Kerameus 1880** A. Papadopoulos Kerameus, Catalogue descriptif des poids antiques du Musée de l'École Evangélique (Accompagne de sept planches), in: Μουσείον και Βιβλιοθήκην της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης, Περίοδος τρίτη, Ἔτος πρώτον και δεύτερον 1878-9 και 1879-80 (Σμύρνη 1880) 55-86.
- Πελεκίδης | Pelekidis 1928** Σ. Πελεκίδης, Μνημεία της Θράκης, Θρακικά 1, 1928, 5-19.
- Πλατής | Platis 2008** Β. Πλατής, Ιστορική γεωγραφία και εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων τον 19^ο αιώνα (αδημ. διδ. διατριβή) (Θεσσαλονίκη 2008).
- Πολυχρονίδου Λουκοπούλου | Polychronidou-Loukopoulou 2001** Λ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, Αρχαιότητες και Αρχαιολογία στα θρακικά παράλια της Προποντίδας, στο: Μ. Κορομηλά (επιμ.), Οι Ἕλληνες στη Μαύρη Θάλασσα από την εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ²(Αθήνα 2001) 396-398.
- Shaw 2003** W. Shaw, Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire (Berkeley 2003).
- Σιδηράς | Sidiras 2004** Ι.Ε. Σιδηράς, Γρηγόριος Καλλιδης (1844-1925). Μητροπολίτης Ηρακλείας και Ραιδεστού, Θρακικά 14, 2004, 112-126.
- Smyrnelis 2002** M.-C. Smyrnelis, Museum and Library of the School 'Evangeliki Scholi', Smyrna, Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία, <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=8362>> (13.1.2016).
- Stamatopoulos 2006** D. Stamatopoulos, From Millets to Minorities in the 19th-Century Ottoman Empire: an Ambiguous Modernization, in: S.G. Ellis – G. Hålfadanarson – A.K. Isaacs (eds.), Citizenship in Historical Perspective (Pisa 2006) 253-273.
- Σταυρίδης | Stavridis 2006** Σ. Σταυρίδης, Η σχέση χρόνου και χώρου στη συλλογική μνήμη, στο: Σ. Σταυρίδης (επιμ.), Μνήμη και εμπειρία του χώρου (Αθήνα 2006) 13-41.
- Σταύρου | Stavrou 1967** Τ. Σταύρου, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Το Υπουργείο Παιδείας του Αλύτρωτου Ελληνισμού (Αθήνα 1967).
- ΦΣΘ | EST 1874** Δεύτερον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτ. Συλλόγου. Ἐκθεσις αναγνωσθεῖσα την 13 Οκτωβρίου 1874 υπό του προέδρου Μ. Παπαδόπουλου (Θεσσαλονίκη 1874).
- Χαμηλάκης | Hamilakis 2012** Γ. Χαμηλάκης, Το έθνος και τα ερείπιά του: αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα (Αθήνα 2012).
- Χαμηλάκης | Hamilakis 2015** Γ. Χαμηλάκης, Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις: βίωμα, μνήμη και συν-κίνηση (Αθήνα 2015).

Τα θρακικά παράλια της Προποντίδας κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας

Δόμνα ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

Προποντίς, ἢ πρὸ τοῦ Πόντου τοῦ Εὐξείνου θάλασσα καὶ γῆ Βυζαντίων. ὁ οἰκῆτωρ Προποντίτης καὶ Προπόντιος. καὶ Προποντίς ἡ θάλασσα. Αυτή είναι η περιγραφή που βρίσκουμε στα *Εθνικά* του Στέφανου Βυζάντιου (6^{ος} αι. μ.Χ.) για την Προποντίδα, τη λίμνη που μετατράπηκε σε περικλείστη θάλασσα περίπου την 9^η χιλιετία π.Χ.¹. Προς τα δυτικά η Προποντίδα συνδέεται με το Αιγαίο πέλαγος μέσω του Ελλησπόντου, του πορθμού δηλαδή των Δαρδανελίων. Την ευρωπαϊκή πλευρά του Ελλησπόντου καταλαμβάνει η Θρακική Χερσόνησος και την ασιατική η περιοχή της Τρωάδας. Στο βορειοανατολικό άκρο της Προποντίδας διαμορφώνεται το στενό πέρασμα του Βοσπόρου που αποτελεί τη μοναδική υδάτινη διάβαση προς τη Μαύρη θάλασσα, τον Εύξεινο Πόντο της αρχαιότητας². Τοποθετημένη μεταξύ Ευρώπης και Ασίας, η Προποντίδα ήταν κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας περιοχή μεγάλης στρατηγικής και γεωπολιτικής σημασίας. Και ενώ άλλες θέσεις του αρχαίου κόσμου «παραμελήθηκαν» από την Ιστορία σε κάποιες χρονικές περιόδους, η Προποντίδα δεν έπαψε ποτέ, από την αρχαιότητα έως σήμερα, να μετέχει στα ιστορικά δρώμενα, συχνά με δραματικό τρόπο (εικ. 1).

Ασυγκίνητος από τις ιδιαιτερότητες της περιοχής δεν έμεινε ούτε ο μύθος, στον οποίο οι σχετικές αναφορές είναι πυκνές. Άλλωστε στην ασιατική πλευρά του Ελλησπόντου εκτυλίχθηκε ο Τρωικός Πόλεμος, η πιο θρυλική από όλες τις αναμετρήσεις. Εκεί πολέμησε και ο Αινείας, ο μυθικός γενάρχης της Ρώμης. Κάποιες από τις μυθολογικές διηγήσεις για τα θαλάσσια περάσματα του Ελλησπόντου και του Βοσπόρου, ίσως, απηχούν ιστορικά γεγονότα ενός απώτερου παρελθόντος της Εποχής του Χαλκού. Σε κάποιες άλλες, μάλλον, αντικατοπτρίζεται η δύσκολη πραγματικότητα των ναυτικών ταξιδιών. Αναμενόμενη είναι, εξάλλου, η ύπαρξη αφηγήσεων για τη ναυσιπλοΐα στο μυθολογικό οπλοστάσιο ενός λαού που ταύτισε την ύπαρξή του με τη θάλασσα³. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον μύθο ο Βόσπορος (βοός + πόρος) οφείλει το όνομά του στην Ιώ, μια ιέρεια της Ήρας, την οποία ερωτεύτηκε ο Δίας. Η Ήρα αντιλήφθηκε τη σχέση και ο Δίας, προκειμένου να κατευνάσει το μένος της θεάς, μεταμόρφωσε την Ιώ σε αγελάδα. Η Ήρα, στη συνέχεια, έστειλε στην Ιώ τον οίστρο, μια μεγάλη δηλαδή μύγα. Εκείνη, μην μπορώντας να ησυχάσει και ευρισκόμενη σε κατάσταση μανίας, περιπλανήθηκε σε διάφορους τόπους, περνώντας και από τον Βόσπορο, ώσπου να καταλήξει στην

¹ Ασλάνης 2000, 26 και σημ. 9.

² Η αρχαία Προποντίδα φέρει σήμερα την ονομασία Θάλασσα του Μαρμαρά (Marmara Denizi), που οφείλεται στο πλούσιο σε μαρμαροφόρα κοιτάσματα νησί της Προκοννήσου (Νήσος Μαρμαρά/Marmara Adası). Η απόσταση που χωρίζει το Αιγαίο από τον Εύξεινο Πόντο είναι συνολικά 164 ναυτικά μίλια και ο διάπλους θεωρείται δύσκολος και επικίνδυνος λόγω της ύπαρξης ισχυρών ρευμάτων.

³ Κεφαλίδου 2014.

Εικ. 1 Ο Ελλήσποντος και η Προποντίδα
Πηγή: J.-A. Guer, Mœurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique: avec un abrégé de l'histoire Ottomane, vol. I (Paris 1746)

Συλλογή: Ελληνική Βιβλιοθήκη - Κοινωνοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρου Σ. Ωνάση

© 2016 Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη (<http://eng.travelogues.gr/item.php?view=49912>)

Fig. 1 The Hellespont and Propontis

Source: J.-A. Guer, Mœurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique: avec un abrégé de l'histoire Ottomane, vol. I (Paris 1746)

Collection: Hellenic Library - Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation

© 2016 Aikaterini Laskaridis Foundation (<http://eng.travelogues.gr/item.php?view=49912>)

Αίγυπτο και να βρει ξανά την ανθρώπινη της μορφή⁴. Από μια γυναίκα, την Έλλη, πήρε το όνομά του και ο Ελλήσποντος (Έλλης πόντος = θάλασσα της Έλλης). Η Έλλη, κόρη του βασιλιά του βοιωτικού Ορχομενού Αθάμαντα, πνίγηκε στον πορθμό όταν έπεσε από το χρυσόμαλλο κριάρι, πάνω στο οποίο ταξίδευε μαζί με τον αδελφό της Φρίξο. Ο Φρίξος συνεχίζοντας το ταξίδι έφτασε στην Κολχίδα, στα ανατολικά παράλια του Εύξεινου Πόντου, θυσίασε το κριάρι και έδωσε το δέρμα του (δέρας) στον βασιλιά της Κολχίδας Αιήτη, που το κρέμασε από μια βελανιδιά στο άλσος του Άρη⁵. Αυτό ήταν το χρυσόμαλλο δέρας, για την απόκτηση του οποίου έγινε η Αργοναυτική Εκστρατεία⁶ (εικ. 2). Για να φτάσουν στην Κολχίδα οι Αργοναύτες έπρεπε να περάσουν ανάμεσα από τις Συμπληγάδες Πέτρες, τους κινούμενους βράχους στην έξοδο του Βοσπόρου προς τον Εύξεινο Πόντο, που ενώνονταν και χωρίζονταν με μεγάλη ταχύτητα εμποδίζοντας τη διέλευση των πλοίων. Το κατάφεραν ακολουθώντας τις οδηγίες του τυφλού μάντη Φινέα και οι Συμπληγάδες έμειναν έκτοτε για πάντα ακίνητες⁷. Η μεγάλη

ναυτική περιπέτεια των Αργοναυτών συχνά έχει ερμηνευτεί ως μια αλληγορία των πρώιμων προσπαθειών για την εξερεύνηση του Εύξεινου Πόντου⁸.

Με τον Ελλήσποντο σχετίζεται και ένας άλλος, μεταγενέστερος και τελείως διαφορετικού ύφους, μύθος: η Ηρώ, μια ιέρεια της Αφροδίτης που ζούσε σε έναν πύργο στη Σηστό της Θρακικής Χερσονήσου ερωτεύτηκε και παντρεύτηκε τον Λέανδρο, έναν νέο από την Άβυδο, την πόλη της απέναντι ακτής. Ο γάμος τους ήταν κρυφός, γιατί η Ηρώ ήταν ιέρεια και έπρεπε να διατηρήσει την παρθενία της. Έτσι, ο Λέανδρος διέσχιζε τις νύχτες τον Ελλήσποντο με οδηγό το φως του λυχναριού που άναβε η σύζυγός του. Όταν μια νύχτα του χειμώνα το λυχνάρι έσβησε και η θάλασσα ήταν φουρτουνιασμένη, ο Λέανδρος πνίγηκε στα νερά του Ελλήσποντου και η Ηρώ τον ακολούθησε στον θάνατο, καθώς δεν μπορούσε να αντέξει την απώλεια⁹. Στον εξαιρετικά δημοφιλή αυτόν μύθο των ελληνιστικών χρόνων ανιχνεύονται αναφορές στη χρησιμότητα των φάρων που προφυλάσσουν

4 Κακριδής 1986, τόμ. 3, 167 κ.ε.

5 Κακριδής 1986, τόμ. 3, 119 κ.ε.

6 Κακριδής 1986, τόμ. 4, 127 κ.ε.

7 Κακριδής 1986, τόμ. 4, 155. Αυτή είναι η αφήγηση με την οποία ο μύθος επένδυσε τη διέλευση του Βοσπόρου, που ακόμη και σήμερα πραγματοποιείται με βάση τους όρους μιας Διεθνούς Συνθήκης. Πρόκειται για τη Συνθήκη του Montreux που υπογράφηκε το 1936 από τη Βουλγαρία, τη Γαλλία, την Ιαπωνία, το Ηνωμένο Βασίλειο,

την Ελλάδα, τη Ρουμανία, την Τουρκία, την πρώην Γιουγκοσλαβία και την πρώην ΕΣΣΔ και ρυθμίζει τη διέλευση των εμπορικών και των πολεμικών πλοίων από τα Στενά του Βοσπόρου.

8 Hiller 1991. de Boer 2006-2007.

9 Κακριδής 1986, τόμ. 3, 346. Η ρομαντική ιστορία αγάπης έγινε πολύ γνωστή μέσα από το επύλλιο του Μουσαίου *Τα Καθ' Ηρώ και Λέανδρον* (5^{ος} αι. μ.Χ.) και ενέπνευσε ποιητές και ζωγράφους της νεότερης εποχής. Στις 3 Μαΐου 1810 ο νεαρός, τότε, Lord Byron διέσχισε κολυμπώντας το στενότερο σημείο του Ελλήσποντου σε 1 ώρα και 10 λεπτά, προκειμένου να επιβεβαιώσει την ακρίβεια του μύθου (Elze 1872, 105).

Εικ. 2 Η Αργοναυτική Εκστρατεία
Jan Janssonius, Amsterdam 1653, Χαλκογραφία
© 2016 Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης

Fig. 2 The Argonautic Campaign
Jan Janssonius, Amsterdam 1653, Copper engraving
© 2016 Thessaloniki History Center

τη ζωή των ναυτικών.

Άφθονες είναι οι πληροφορίες των αρχαίων πηγών για τη Θρακική Χερσόνησο, τον Ελλήσποντο, τον Βόσπορο και την Προποντίδα, επειδή η ευρύτερη περιοχή υπήρξε θέατρο σημαντικών ιστορικών γεγονότων. Όπως εξιστορεί ο Ηρόδοτος (Ιστορίαι), από τον Βόσπορο έφτασε στην Ευρώπη ο στρατός του Δαρείου το 513 π.Χ. (4.85-89) και από τον Ελλήσποντο ο στρατός του Μαρδόνιου το 492 π.Χ. (6.43.2) και του Ξέρξη το 480 π.Χ. (7.8). Το 405 π.Χ. στα στενά του Ελλήσποντου, στην πόλη Αιγός Ποταμοί κοντά στη Σηστό της Θρακικής Χερσονήσου, οι Αθηναίοι γνώρισαν την ταπεινωτική ήττα που οδήγησε στο τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου και την επικράτηση των Σπαρτιατών (Ξενοφών, Ελληνικά 2.2.16-32. Διόδωρος Σικελιώτης,

Βιβλιοθήκη 13.104.8-106.8). Την άνοιξη του 334 π.Χ. το εκστρατευτικό σώμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου διάνυσε την αντίστροφη πορεία από αυτή που είχαν ακολουθήσει οι Πέρσες για να εισβάλουν στον ελληνικό χώρο. Σύμφωνα με τη διήγηση του Αρριανού (Ανάβασις 1, 11, 12, 1-2), οι Μακεδόνες πέρασαν στην Ασία από το στενότερο σημείο του Ελλήσποντου, μεταξύ της Σηστού και της Αβύδου. Την ευθύνη για το πέρασμα στην απέναντι ακτή είχε ο στρατηγός Παρμενίων. Ο ίδιος ο Αλέξανδρος πήγε αρχικά στον Ελαιούντα, μια πόλη στο νότιο άκρο της Χερσονήσου για να κάνει θυσία στον τάφο του Πρωτεσίλαου, του πρώτου από τους Αχαιούς του Τρωϊκού Πολέμου που σκοτώθηκαν σε ασιατικό έδαφος. Στη συνέχεια, και κυβερνώντας ο ίδιος τη «στρατηγίδα ναῦν», ο μακεδόνας βασιλέας έπλευσε προς τη μικρασιατική ακτή του

Εικ. 3 Χάρτης της βόρειας Προποντίδας

Fig. 3 Map of northern Propontis

Ελλησπόντου και αποβιβάστηκε στην Ασία. Εκεί επισκέφτηκε το Ίλιον, θυσιάσε στην Ιλιάδα Αθηνά και στεφάνωσε τον τάφο του Αχιλλέα, ενώ ο σύντροφός του Ηφαιστίων στεφάνωσε τον τάφο του Πατρόκλου.

Στους ιστορικούς χρόνους, στη βόρεια Προποντίδα κατοικούσαν θρακικά φύλλα και Έλληνες που είχαν ιδρύσει τον 7^ο αι. π.Χ. μια σειρά αποικιών στα παράλια¹⁰. Η περιοχή αποτελούσε τμήμα της αρχαίας Θράκης, η οποία εκτεινόταν από τη Μακεδονία έως τις δυτικές ακτές του Εύξεινου Πόντου και τον Βόσπορο και από το Αιγαίο έως τον Ίστρο (Δούναβη)¹¹.

¹⁰ Η απαρχή της ανθρώπινης δράσης στην ευρωπαϊκή ακτή της Προποντίδας χρονολογείται στα τέλη της κατώτερης παλαιολιθικής περιόδου (περίπου 200.000 χρόνια πριν από σήμερα), όταν ο άνθρωπος ήταν ακόμη νομάδας κυνηγός και τροφοσυλλέκτης. Η έναρξη του παραγωγικού σταδίου και οι πρώτες νεολιθικές εγκαταστάσεις χρονολογούνται στο μέσο περίπου της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. Για την παλαιολιθική περίοδο στην ανατολική Θράκη, βλ. Dinçer – Slimak 2007. Βλ. επίσης Kuhn 2002, όπου επιχειρείται ένας σύντομος σχολιασμός των ευρημάτων της παλαιολιθικής περιόδου από ολοκληρωτή την Τουρκία. Για τις πρώιμες φάσεις των νεολιθικών εγκαταστάσεων στην ευρύτερη περιοχή της Προποντίδας, βλ. Karul 2011 και για μια γενικότερη επισκόπηση της προϊστορικής εποχής στην ανατολική Θράκη, βλ. Özdoğan 2011.

¹¹ Η έκταση του γεωγραφικού χώρου της αρχαίας Θράκης γνώρισε

Σύμφωνα με τον Στράβωνα (Γεωγραφικά 7.7.4), «ἀπὸ δὲ τῆς ἀρχῆς τῶν Μακεδονικῶν ὁρῶν καὶ τῶν Παιονικῶν μέχρι Στρυμόνος ποταμοῦ Μακεδόνες τε οἰκοῦσι καὶ Παῖονες καὶ τινες τῶν ὀρεινῶν Θρακῶν· τὰ δὲ πέραν Στρυμόνος ἤδη μέχρι τοῦ Ποντικοῦ στόματος καὶ τοῦ Αἴμου πάντα Θρακῶν ἔστι πλὴν τῆς παραλίας αὕτη δ' ὑφ' Ἑλλήνων οἰκεῖται, τῶν μὲν ἐπὶ τῇ Προποντίδι ἰδρυμένων, τῶν δὲ ἐφ' Ἑλλησπόντῳ καὶ τῷ Μέλανι κόλπῳ, τῶν δ' ἐπὶ τῷ Αἰγαίῳ».

Οι ελληνίδες πόλεις της Χερσονήσου και της Προποντίδας ιδρύθηκαν στους αρχαίους χρόνους, κατά τη διάρκεια του μεγάλου αποικισμού που οδήγησε στην ίδρυση εκατοντάδων αποικιών στη Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο¹². Αιολείς

αρκετές μεταβολές, οι περισσότερες από τις οποίες σχετίζονταν με το δυτικό της όριο που ήταν άλλοτε η χώρα των Ιλλυριών και άλλοτε οι ποταμοί Πηνειός, Αξιός, Στρυμόνας ή Νέστος. Σήμερα το μεγαλύτερο τμήμα της αρχαίας Θράκης υπάγεται στη Βουλγαρία, την Τουρκία, την Ελλάδα και τη Ρουμανία. Bouzek – Graninger 2015.

¹² Για τον αποικισμό στην περιοχή, βλ. Graham 1982, 118 κ.ε. Isaac 1986, 159 κ.ε. Avram 2004. Loukopoulou 2004b. Loukopoulou – Łaitar 2004. Την ίδια εποχή ιδρύθηκαν αποικίες στην αιγαιακή, σήμερα ελληνική, Θράκη και στη δυτική ακτή του Εύξεινου Πόντου. Βλ. Isaac 1986, 1 κ.ε. Τριαντάφυλλος 1994. Loukopoulou 2004a. Avram u.a. 2004, 924 κ.ε. Tiverios 2008.

Εικ. 4 Κρήνη στη Βιζύη. Διακρίνονται αρχαία μέλη σε δεύτερη χρήση.

Πηγή: C. Sayger – A. Desarnod, *Album d'un Voyage en Turquie fait par ordre de sa Majesté l'Empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830* (Paris 1834)
Συλλογή: Βιβλιοθήκη Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη
© 2016 Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη
(<http://eng.travelogues.gr/item.php?view=44095>)

Fig. 4 Fountain in Vizye. Ancient members in secondary use are discerned.

Source: C. Sayger – A. Desarnod, *Album d'un Voyage en Turquie fait par ordre de sa Majesté l'Empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830* (Paris 1834)
Collection: Library of the Aikaterini Laskaridis Foundation
© 2016 Aikaterini Laskaridis Foundation
(<http://eng.travelogues.gr/item.php?view=44095>)

από τη Λέσβο και άλλες θέσεις εγκαταστάθηκαν στις ακτές της Θρακικής Χερσονήσου τον 7^ο αι. π.Χ. και τους ακολούθησαν οι Μιλήσιοι και οι Κλαζομένιοι. Η ιωνική Μίλητος προχώρησε στην ίδρυση των περισσότερων αποικιών της ασιατικής πλευράς της Προποντίδας. Στη βόρεια ακτή δραστηριοποιήθηκαν οι άποικοι από τη Σάμο και από τα Μέγαρα. Οι Μεγαρείς ίδρυσαν την Καλχηδόνα (περίπου 685 π.Χ.) και τον Αστακό στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου και, λίγο αργότερα, τη Σηλυμβρία στη βόρεια Προποντίδα (β' τέταρτο 7^{ου} αι. π.Χ.). Τέλος, περίπου το 660 π.Χ., με αρχηγό τον Βύζαντα ίδρυσαν το Βυζάντιο στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου¹³. Άποικοι από τη Σάμο ίδρυσαν την Πέρινθο (603 π.Χ.)¹⁴ και τη Βισάνθη μαζί με δύο μικρότερες αποικίες, το Ηραίον Τείχος και την Τυροδίζα. Από τις αρχαίες πηγές και τις επιγραφές γνωρίζουμε τα ονόματα μικρότερων πόλεων, οικισμών ή τειχισμένων εγκαταστάσεων που υπήρχαν στη βόρεια Προποντίδα πριν από τους ελληνιστικούς χρόνους: Άπρος, Βέος, Εργίσκη, Γανία, Γάνος, Ηράκλεια, Κρωβύλη, Τειρίστασις, Μυρτινόν, Νέον Τείχος, Όρνοι, Πάνιον, Σαύθαβα, Δαμινόν Τείχος, Νεάπολις απ'

Αθηνών. Η τοποθέτηση των οικισμών αυτών στον χάρτη δεν είναι πάντοτε ασφαλής, επειδή τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ελλιπή. Μόνο οι θέσεις του Βυζαντίου (Κωνσταντινούπολη), της Πέρινθου (Marmara Ereğlisi) και της Σηλυμβρίας (Silivri) θεωρούνται βέβαιες. Με σκεπτικισμό αντιμετωπίζεται η τοποθέτηση της Βισάνθης στη θέση της μεταγενέστερης πόλης Ραιδεστού (Tekirdağ). Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, η αρχαία Βισάνθη πρέπει να αναζητηθεί νοτιότερα της Ραιδεστού, στη θέση του βυζαντινού οικισμού Πάνιον (Barbaros) (εικ. 3)¹⁵.

Οι Αιολείς από τη Λέσβο, οι Ίωνες της δυτικής Μικράς Ασίας και οι άποικοι από τα Μέγαρα και τη Σάμο δεν ήταν οι μόνοι που επιχειρήσαν να ιδρύσουν αποικίες στη Θρακική Χερσόνησο και την Προποντίδα. Οι Αθηναίοι, ήδη από τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., εγκαταστάθηκαν στο Σίγειον, μια αποικία της Μυτιλήνης στην ασιατική πλευρά της εισόδου του Ελλησπόντου. Από τον 6^ο αι. π.Χ. και εξής το ενδιαφέρον της Αθήνας ήταν μονίμως προσανατολισμένο προς την απόκτηση κτήσεων στην εύφορη Θρακική Χερσόνησο και την αμυντική της θωράκιση, με απώτερο στόχο πάντοτε τον έλεγχο των Στενών του Ελλησπόντου. Η παρουσία του τοπωνυμίου Νεάπολις απ' Αθηνών στη βόρεια ακτή της Προποντίδας αποδεικνύει ότι η Αθήνα επιχείρησε

¹³ Διαφορετικές παραδόσεις υπάρχουν στις αρχαίες πηγές τόσο για την προέλευση των αποίκων που ίδρυσαν το Βυζάντιο όσο και για την ακριβή χρονολογία ίδρυσης. Η σχετική συζήτηση είναι εκτενής. Βλ. σχετικά: Hanell 1934. Isaac 1986, 215 κ.ε. Malkin – Shmueli 1988. Loukouroulou – Łaitar 2004, 915 κ.ε. Βεληγιάννη-Τερζή 2004, 51 κ.ε.

¹⁴ Η Πέρινθος μετονομάστηκε τον 3^ο ή 4^ο αι. μ.Χ. σε Ηράκλεια, από το όνομα του μυθικού κτίστη της πόλης, Ηρακλή.

¹⁵ I.Perinthos, 62. Βλ. επίσης Loukouroulou – Łaitar 2004, 914, όπου διατυπώνονται αντιρρήσεις για την τοποθέτηση της Βισάνθης στη θέση Πάνιον.

να ενισχύσει την παρουσία της και σε αυτήν την περιοχή¹⁶.

Η ιστορία της βόρειας Προποντίδας θυμίζει μια μεγάλη πολεμική περιπέτεια, γεμάτη από αναμετρήσεις μεταξύ των θρακικών φύλων και των Ελλήνων αποίκων και από επεμβάσεις των εκάστοτε ισχυρών δυνάμεων¹⁷. Στα τέλη του 6^{ου} και τις πρώτες δύο δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ. η Θράκη λειτούργησε ως προγεφύρωμα για την πορεία των Περσών προς την ευρωπαϊκή ήπειρο, πληρώνοντας το ανάλογο τίμημα¹⁸. Όταν, μετά τα Μηδικά, ιδρύθηκε το βασίλειο των θρακικών Οδρυσών¹⁹, τα παράλια της Προποντίδας βρέθηκαν στο στόχαστρο μιας νέας μεγάλης δύναμης, η οποία πιθανότατα υπέταξε ένα τμήμα της ακτής²⁰. Κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αι. π.Χ. η επιρροή των Αθηναίων στην περιοχή ήταν ισχυρή. Το 478 π.Χ. οι πόλεις της ακτής εντάχθηκαν στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία και αργότερα συμμετείχαν σε ορισμένες από τις συγκρούσεις του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Τα χρόνια που ακολούθησαν μετά την ήττα των Αθηναίων στους Αιγός Ποταμούς, δηλαδή από το 405 έως το 371 π.Χ., η Σπάρτη απέκτησε ηγεμονική θέση στο βόρειο Αιγαίο, τον Ελλήσποντο και τον Βόσπορο. Το Βυζάντιο,

η Πέρινθος και η Σηλυμβρία εντάχθηκαν στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία (378-338 π.Χ.). Όμως, η επεκτατική πολιτική του βασιλέα της Μακεδονίας Φιλίππου Β' (360-336 π.Χ.) έμελε να πλήξει τα συμφέροντα των Αθηναίων και να αλλάξει, για ακόμη μια φορά, την ισορροπία ισχύος στην περιοχή. Ο Φίλιππος Β', προκειμένου να ενσωματώσει στο βασίλειό του τη Θράκη, κατέλυσε το κράτος των Οδρυσών και επιχείρησε, χωρίς επιτυχία, να υποτάξει τις επιθαλάσσιες πόλεις προχωρώντας το 340 π.Χ. στην πολιορκία της Περίνθου και του Βυζαντίου, που είχαν συμμαχήσει με την Αθήνα.

Μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου το 323 π.Χ. και τις μάχες που ακολούθησαν μεταξύ των διαδόχων του, βασιλιάς της Θράκης έγινε ο Λυσίμαχος. Το 309 π.Χ. ίδρυσε τη Λυσιμάχεια, στη μέση περίπου του στενότερου σημείου της Θρακικής Χερσονήσου, ανάμεσα στην Καρδιά που ήταν κτισμένη στον Μέλανα Κόλπο και την Πακτύη που ήταν λιμάνι του Ελλησπόντου²¹. Η Λυσιμάχεια αποτέλεσε έκτοτε τον μόνιμο στόχο όλων των εισβολών της Χερσονήσου²². Ο Λυσίμαχος σκοτώθηκε το 281 π.Χ. στο Κουροπέδιον της Λυδίας –στην τελευταία μάχη που έγινε μεταξύ των διαδόχων του Αλεξάνδρου Γ'– και τα εδάφη του στη Θράκη πέρασαν στην κυριαρχία του Σέλευκου. Αλλά, όταν ο Σέλευκος πέρασε τον Ελλήσποντο με τον στρατό του, δολοφονήθηκε στη Θρακική Χερσόνησο από τον Πτολεμαίο Κεραυνό. Οι Πτολεμαίοι της Αιγύπτου φαίνεται πως διατήρησαν την ισχύ τους στο νότιο τμήμα της Θράκης έως το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ., έχοντας να αντιμετωπίσουν τις συχνές επιθέσεις των Σελευκιδών.

Το 280 π.Χ. μια νέα απειλή εμφανίστηκε από τον Βορρά, όταν οι Κέλτες ή Γαλάτες εισέβαλαν στη Θράκη. Το 277 π.Χ. οι Γαλάτες ηττήθηκαν από τον βασιλέα της Μακεδονίας Αντίγονο Γονατά (277-239 π.Χ.) στη Λυσιμάχεια, ωστόσο η παρουσία τους στη Θράκη δεν τερματίστηκε. Για έξι περίπου δεκαετίες μια ομάδα Γαλατών παρέμεινε εγκατεστημένη στην περιοχή και, μάλιστα, ίδρυσε ένα βασίλειο μέσα στα όρια της Θράκης. Τύλις ήταν το όνομα της πρωτεύουσας

16 Η ιστοριογραφία έχει ασχοληθεί εκτενώς με την παρουσία και τη δράση των Αθηναίων στη Θράκη και, ειδικότερα, στη Θρακική Χερσόνησο. Βλ. Zahnt 2007 και Sears 2013, όπου υπάρχει συγκεντρωμένη η παλαιότερη βιβλιογραφία.

17 Για τη συνοπτική παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων χρησιμοποιήθηκαν οι εξής δημοσιεύσεις: Αβραμέα 1976. Danov 1979. Isaac 1986. Loukouroulou 1987. Loukouroulou 1989. Αβραμέα 1994. I. Perinthis. Archibald 1998. Delev 2003. Loukouroulou – Łaitar 2004. Βεληγιάννη-Τερζή 2004. Ivanov – Von Bülow 2008. Delev 2015a. Delev 2015b. Lozanov 2015. Zahnt 2015.

18 Zahnt 1997. Vasilev 2015.

19 Ο Θουκυδίδης (Ιστορία 2.97, 1) περιγράφει την έκταση του βασιλείου των Οδρυσών επί της βασιλείας του Σιτάλη (431/30-424/23 π.Χ.) ως εξής: «Ἐγένετο δὲ ἡ ἀρχὴ ἢ Ὀδρυσῶν μέγεθος ἐπὶ μὲν θάλασσαν καθήκουσα ἀπὸ Ἀβδήρων πόλεως ἐς τὸν Εὐξείνιον πόντον μέχρι Ἰστρου ποταμοῦ». Για το κράτος των Οδρυσών, βλ. Archibald 1998, όπου υπάρχει συγκεντρωμένη η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τις σχέσεις των Οδρυσών με τις ελληνίδες πόλεις της θρακικής ακτής, βλ. Βεληγιάννη-Τερζή 2004.

20 Βεληγιάννη-Τερζή 2004, 113, 126 κ.ε. Loukouroulou – Łaitar 2004, 915. Η άποψη ότι κάποιες περιοχές της βόρειας Προποντίδας πέρασαν στον έλεγχο των Οδρυσών κατά τη διάρκεια του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. ενισχύεται από ένα απόσπασμα του Ξενοφώντα (Κύρου Ανάβασις 7.2.38). Το 400/399 π.Χ. ο Σεύθης Β', προσπαθώντας να δαλεάσει τον Ξενοφώντα, του πρότεινε να του δώσει την κόρη του για γυναίκα και να του παραχωρήσει τη Βισάνθη. Τα λόγια του δυνάστη ήταν τα εξής: «σοὶ δέ, ὦ Ξενοφῶν, καὶ θυγατέρα δώσω καὶ εἴ τις σοὶ ἔστι θυγάτηρ, ὧνήσομαι Θρακίῳ νόμῳ, καὶ Βισάνθην οἴκησιν δώσω, ὅπερ ἔμοι κάλλιστον χωρίον ἐστὶ τῶν ἐπὶ θαλάττῃ». Σε άλλο σημείο του ίδιου έργου αναφέρονται οι πόλεις Γάνος και Νέον Τείχος, τις οποίες ο δυνάστης επίσης υπόσχεται να παραχωρήσει στον Ξενοφώντα (Κύρου Ανάβασις 7.5.8).

21 Για την τοποθέτηση της Λυσιμάχειας στη σύγχρονη θέση Bolayir (παλαιότερα Πλαγιάρι), βλ. Sayar 2007.

22 Για την παρουσία του Αντίοχου Γ' στη Λυσιμάχεια και τις επιδιώξεις του εναντίον των Ρωμαίων, βλ. Grainger 2002, 76 κ.ε. Γενικότερα για τη Λυσιμάχεια, βλ. Cohen 1995, 82 κ.ε. Η πόλη επανιδρύθηκε από τον Σελευκίδα βασιλιά Αντίοχο Γ' το 196 π.Χ., ύστερα από μια καταστροφή που είχε υποστεί από επίθεση Θρακών. Σύμφωνα με τον Πλίνιο (Naturalis Historia 4.47), τον 1^ο αι. μ.Χ. η Λυσιμάχεια είχε πλέον εγκαταλειφθεί.

του βασιλείου, την ακριβή θέση και την έκταση του οποίου δεν γνωρίζουμε²³.

Κατά τη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ. παρατηρούνται αλλαγές στην οικιστική οργάνωση της νοτιοανατολικής Θράκης, καθώς ενδυναμώνονται ορισμένοι απομακρυσμένοι από τα παράλια οικισμοί, όπως η Βιζύη, φυλετικό κέντρο των Αστών Θρακών προς τα βόρεια της Προποντίδας, στις δυτικές υπώρειες του Μικρού Αίμου (Στράντζας)²⁴.

Το πολύπλοκο πλέγμα συμμαχιών και εχθροπραξιών των ισχυρών δυνάμεων του ελληνιστικού κόσμου μετέτρεψε στα τέλη του 3^{ου} και τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., για ακόμη μια φορά, την αιγαιακή Θράκη και την Προποντίδα σε πεδία μάχης. Οι επεκτατικές διαθέσεις του βασιλέα της Μακεδονίας Φιλίππου Ε' (221-179 π.Χ.) και η πρόθεση της Ρώμης να καταβάλει με κάθε μέσο τους Μακεδόνες επέφεραν την υπαγωγή της Μακεδονίας στη ρωμαϊκή κυριαρχία το 168 π.Χ. Με αποδυναμωμένο πλέον το μακεδονικό βασίλειο, η Ρώμη, η νέα υπερδύναμη της εποχής, ήταν σε θέση να ρυθμίζει ανεμπόδιστη τις εξελίξεις στην περιοχή της βαλκανικής χερσονήσου.

Μετά τη λήξη του Αντιοχικού ή Συριακού Πολέμου, μεταξύ του Αντιόχου Γ' και της Ρωμαϊκής Πολιτείας, ακολούθησε η Ειρήνη της Απάμειας (188 π.Χ.). Η νικήτρια Ρώμη παραχώρησε τον έλεγχο των εδαφών που κατείχε ο Αντίοχος Γ' στη Θράκη στον βασιλέα των Ατταλιδών Ευμένη Β', σε ανταπόδοση της βοήθειας που της είχε προσφέρει κατά τη διάρκεια του πολέμου. Με τον τρόπο αυτόν, η Χερσόνησος και η βόρεια ακτή της Προποντίδας έως τη Βισάνθη πέρασαν στην κυριαρχία των Ατταλιδών της Περγάμου²⁵.

Η κατασκευή της Εγνατίας Οδού (γ' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ.) αποτέλεσε ένα γεγονός ιστορικής σημασίας για την παράλια ζώνη της Θράκης²⁶. Τα εδάφη της περιοχής διέσχιζε, πλέον, ο μεγάλος στρατιωτικός και εμπορικός δρόμος που συνέδεε την Αδριατική με το Βυζάντιο και τη Ρώμη

με την Ανατολή. Η ανάγκη της απρόσκοπτης κυκλοφορίας στρατού και εμπορευμάτων κατά μήκος της Εγνατίας Οδού και η ίδρυση της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας το 129 π.Χ. διαμόρφωσαν νέες συνθήκες για τη βόρεια ακτή της Προποντίδας.

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τις ιστορικές εξελίξεις στη Θράκη κατά τη διάρκεια του 2^{ου} και του 1^{ου} αι. π.Χ. δεν είναι επαρκείς. Μέσα από τις φιλολογικές, νομισματικές και επιγραφικές μαρτυρίες διαφαίνεται ότι η πολιτική ενότητα ήταν κατακερματισμένη και ότι οι επεμβάσεις της Ρώμης είτε με διπλωματικά μέσα είτε με στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των θρακικών φύλων ήταν συχνές. Ένας από τους μεγαλύτερους εχθρούς της Ρώμης, ο βασιλέας του Πόντου Μιθριδάτης Ευπάτωρ (120-63 π.Χ.) εισέβαλε στη Θράκη, στο πλαίσιο της αποτυχημένης προσπάθειάς του να αναχαιτίσει τον ρωμαϊκό επεκτατισμό προς την Ανατολή²⁷.

Το βόρειο τμήμα της αρχαίας Θράκης, από την οροσειρά του Αίμου έως τον Δούναβη, εντάχθηκε στη ρωμαϊκή επαρχία της Μοισίας το 15 μ.Χ. Την ίδια εποχή στην πολιτική και στρατιωτική σκηνή της νότιας Θράκης πρωταγωνιστούσαν πλέον νέες δυνάμεις, με επικεφαλής δυνάστες από τον οίκο των Οδρυσών και από τα θρακικά φύλα των Σαππαίων και των Αστών. Η ισχυροποίηση των τοπικών δυναστών σε συνδυασμό με την πολιτική που εφαρμόζε ο Αύγουστος (27 π.Χ. - 14 μ.Χ.) οδήγησαν στην ίδρυση του πελατειακού βασιλείου της Θράκης. Την ίδια εποχή η Θρακική Χερσόνησος πέρασε στην ιδιοκτησία της αυτοκρατορικής οικογένειας, αρκετές όμως από τις πόλεις της Χερσονήσου διατήρησαν την αυτονομία τους.

Τομή στην ιστορία της περιοχής αποτέλεσε η συγκρότηση της ρωμαϊκής επαρχίας της Θράκης (*Provincia Thracia*) το 46 μ.Χ., όταν αυτοκράτορας ήταν ο Κλαύδιος. Τα εδάφη της εκτείνονταν από τους βόρειους πρόποδες του Αίμου έως το Αιγαίο και από τον Νέστο έως τον Εύξεινο Πόντο. Μέσα στο πλαίσιο της ρωμαϊκής επαρχίας αρκετές από τις πόλεις της αιγαιακής Θράκης και της Προποντίδας διατήρησαν το καθεστώς της ελεύθερης πόλης και η Χερσόνησος αποτέλεσε μια ξεχωριστή διοικητική ενότητα. Η ιστοριογραφία αναγνωρίζει μόνο ευεργετικές συνέπειες από την ένταξη της Θράκης στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία: η ειρήνη εξασφαλίστηκε, το οδικό δίκτυο βελτιώθηκε σημαντικά και η

23 Για τη θέση του βασιλείου έχουν προταθεί οι πεδιάδες του Έβρου και του Τόνζου, η ευρύτερη περιοχή της Αδριανούπολης αλλά και η περιοχή του Βυζαντίου. Η τελευταία πρόταση στηρίζεται, κυρίως, σε ένα χωρίο του ιστορικού Πολύβιου (*Ιστορίαι* 4.46), όπου αναφέρεται ότι οι Γαλάτες έφτασαν στον Ελλήσποντο, αλλά δεν πέρασαν στην Ασία επειδή τους άρεσε η περιοχή γύρω από το Βυζάντιο. Το Βυζάντιο υποχρεώθηκε να πληρώσει ετήσιο φόρο 80 ταλάντων στους Γαλάτες. Στο ίδιο απόσπασμα, ο Πολύβιος αναφέρει ότι οι Γαλάτες εξουδετερώθηκαν (μετά το 220 π.Χ.) από τους Θράκες. Delev 2003, I κ.ε. Delev 2015b, 64.

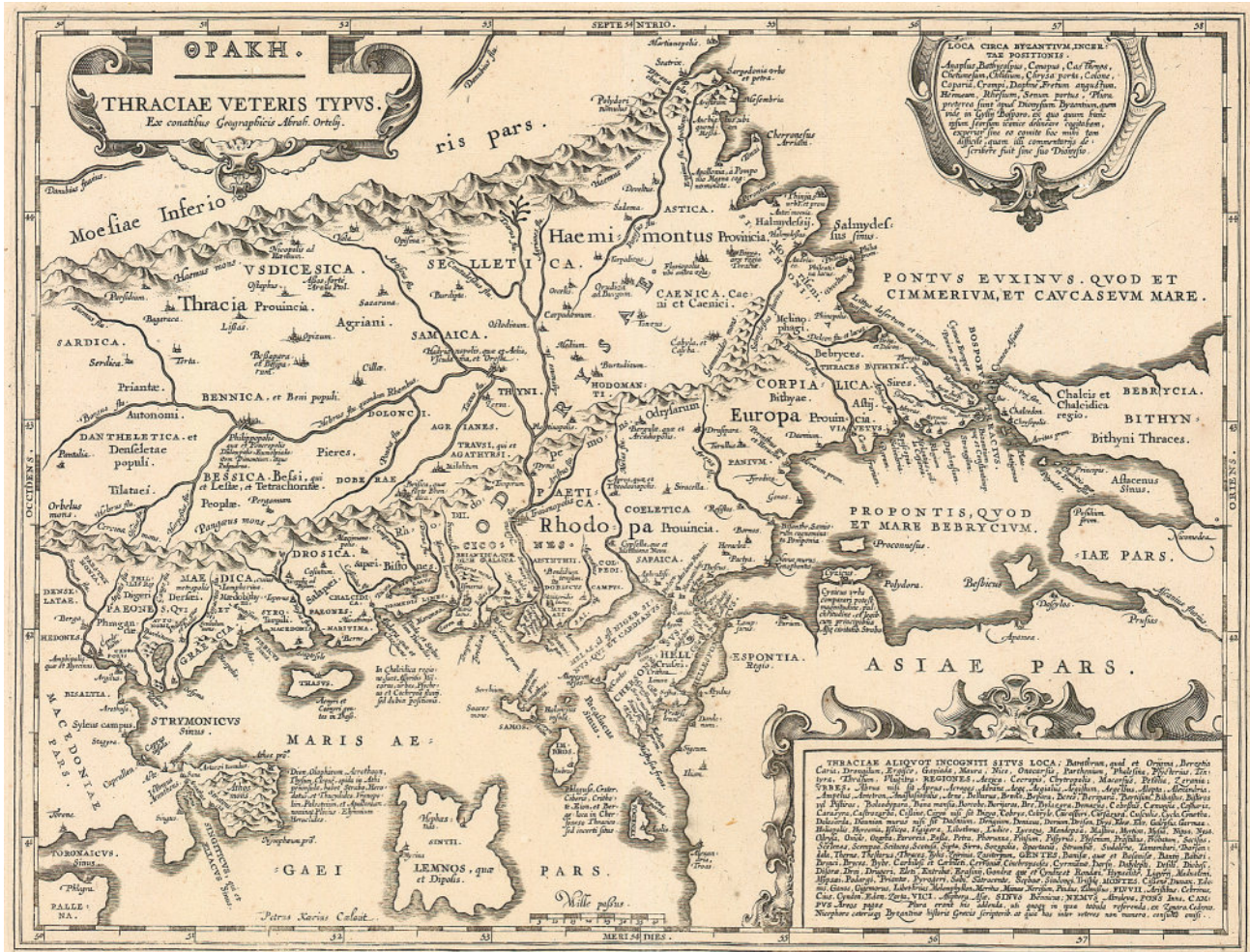
24 Velkov 1978.

25 Cohen 1995, 87. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1997, 185.

26 Walbank 1981. Walbank 1985. Lolos 2007. Külzer 2011.

27 Sullivan 1979. Parissaki 2013. Iliev 2015.

Εικ. 5 Χάρτης της αρχαίας Θράκης
Abraham Ortelius, Antwerp, 1590
© 2016 Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης

Fig. 5 Map of ancient Thrace
Abraham Ortelius, Antwerp, 1590
© 2016 Thessaloniki History Center

αστικοποίηση της περιοχής ενισχύθηκε.

Σύμφωνα με το διοικητικό σύστημα που τέθηκε σε εφαρμογή αμέσως μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, ένας διοικητικός επίτροπος ήταν επικεφαλής της επαρχίας που διαιρούνταν σε στρατηγίες (διοικητικές περιφέρειες)²⁸. Οι Ρωμαίοι όρισαν την Πέρινθο ως έδρα του αυτοκρατορικού διοικητικού επιτρόπου και του επιτρόπου που είχε τον έλεγχο των οικονομικών υποθέσεων της επαρχίας. Άλλωστε, στο μεγάλο αυτό εμπορικό λιμάνι της περιοχής διασταυρώνονταν δύο ζωτικής σημασίας για τους Ρωμαίους οδικοί άξονες: η Εγνατία Οδός που διέσχιζε κατά μήκος τη νότια Θράκη και η εσωτερική οδός (*Via militaris*

ή *Via diagonalis*) που ξεκινούσε από την πόλη Singidunum (σημερινό Βελιγράδι), διέσχιζε τον Δούναβη και, διατρέχοντας διαγωνίως τη θρακική πεδιάδα, κατέληγε στον Βόσπορο. Η πόλη του Βυζαντίου, η οποία διατήρησε το καθεστώς της αυτονομίας της τουλάχιστον έως την εποχή του Βεσπασιανού (69-79 μ.Χ.), ενσωματώθηκε τον 2^ο αι. μ.Χ. στην επαρχία της Βιθυνίας.

Το διοικητικό σύστημα του Κλαύδιου διατηρήθηκε έως την εποχή του Τραϊανού (98-117 μ.Χ.), όταν η διοίκηση της επαρχίας ανατέθηκε σε έναν πρεσβευτή-αντιστράτηγο. Στα χρόνια του Τραϊανού και του Αδριανού (117-138 μ.Χ.) ενισχύθηκε σημαντικά η αστικοποίηση της Θράκης. Νέες πόλεις ιδρύθηκαν και σε παλαιότερα φυλετικά κέντρα, όπως η Βιζύη (εικ. 4), παραχωρήθηκε το καθεστώς της πόλεως. Την ίδια περίοδο η διοίκηση της επαρχίας πέρασε στις

²⁸ Η κάθε στρατηγία διοικούταν από τον Στρατηγό, έναν πολίτη της ανώτερης τάξης, διορισμένο από τον Ρωμαίο Διοικητή. Για τις στρατηγίες της Θράκης, βλ. Parissaki 2009.

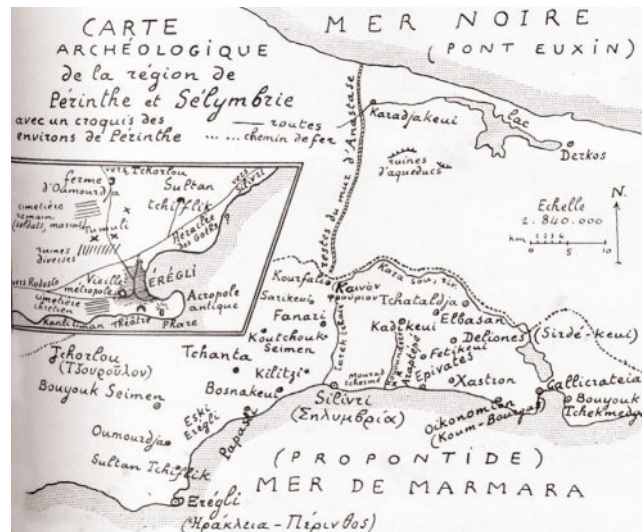

αρχές των πόλεων, οι οποίες μαζί με τη χώρα τους αντικατέστησαν σταδιακά τις στρατηγίες.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση προκάλεσε ριζικές αλλαγές στην οικονομική και κοινωνική ζωή των πόλεων της βόρειας Προποντίδας. Η πληθυσμιακή σύνθεση της παράλιας ζώνης ενισχύθηκε με την παρουσία ρωμαίων αξιωματούχων και εμπορών και νέες εγκαταστάσεις έκαναν την εμφάνισή τους κατά μήκος των οδικών αξόνων. Οι πόλεις της ακτής, ανέκαθεν προσανατολισμένες προς την καλλιέργεια της γης και το διαμετακομιστικό εμπόριο, απέκτησαν πλέον τη δυνατότητα να αναπτύξουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες μέσα σε συνθήκες ειρήνης και ασφάλειας. Ενδεικτικό της μεγάλης βαρύτητας που έδιναν οι Ρωμαίοι στη βόρεια Προποντίδα είναι το γεγονός ότι, αμέσως μετά την ένταξη της Θράκης στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ίδρυσαν την αποικία της Άπρου (*Colonia Claudia Apretensis*) στην περιοχή όπου η Εγνατία Οδός συναντούσε τις οδούς προς τη Θρακική Χερσόνησο και την Αίνο²⁹.

Στα τέλη του 3^{ου} και τις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ. συγκροτήθηκε η «Διοίκησης Θράκης» (*Dioecesis Thraciae*), η οποία περιλάμβανε στα όριά της ολόκληρη την αρχαία Θράκη από τον Δούναβη έως το Αιγαίο και τον Εύξεινο Πόντο και είχε έξι επαρχίες: την επαρχία Κάτω ή Δευτέρας Μοισίας, που εκτεινόταν από τον Δούναβη έως τον Αίμο, με πρωτεύουσα τη Μαρκιανούπολη την επαρχία Σκυθίας, στα βορειοανατολικά παράλια του Εύξεινου Πόντου, με πρωτεύουσα την Τόμιν ή Τόμους (σημερινή Κωσταντζα της Ρουμανίας) την επαρχία Θράκης από τον Αίμο έως τον Έβρο, με πρωτεύουσα τη Φιλιππούπολη την επαρχία Αιμιμόντου, που εκτεινόταν στο ανατολικό τμήμα της Θράκης και είχε πρωτεύουσα την Αδριανούπολη την επαρχία Ροδόπης στο νότιο τμήμα της Θράκης, με πρωτεύουσα την Αίνο και, τέλος, την επαρχία Ευρώπης, με πρωτεύουσα την Ηράκλεια (αρχαία Πέρινθος) (εικ. 5).

Η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει συνεισφέρει το μερίδιο που της αναλογεί στη μελέτη της ανατολικής Θράκης, κυρίως επειδή οι πολιτικές σκοπιμότητες του 20^{ου} αιώνα και η συνεχής κατοίκηση στις πόλεις της ακτής περιόρισαν σημαντικά τη δυνατότητα αποκάλυψης υλικών καταλοίπων της αρχαιότητας. Οι πρώτες έρευνες έγιναν τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν Έλληνες και Ευρωπαίοι δημοσίευσαν μεγάλο

Εικ. 6 Σκαρίφημα της περιοχής της Σηλυμβρίας και της Πέρινθου από τον G. Seure που το 1912 δημοσίευσε 106 αρχαία μνημεία της Συλλογής Αναστασίου Σταμούλη.

Πηγή: G. Seure, *Antiquités thraces de la Propontide*, Collection Stamoulis, BCH 36, 1912, 541 εικ. 1

Fig. 6 Sketch of the area of Selymbria and Perinthus by G. Seure, who in 1912 published 106 ancient monuments of the Anastasios Stamoulis collection.

Source: G. Seure, *Antiquités thraces de la Propontide*, Collection Stamoulis, BCH 36, 1912, 541 fig. 1

αριθμό ταφικών αναγλύφων και επιγραφών³⁰. Με βάση τις δικές τους μελέτες διαμορφώθηκε μια δεξαμενή γνώσεων για την οικονομική και κοινωνική οργάνωση των πόλεων, τις λατρείες, την προσωπογραφία και τις ταφικές πρακτικές. Αξίζει να σημειωθεί ότι σημαντικό ρόλο στη συγκέντρωση, διάσωση και διαφύλαξη των μνημείων της αρχαιότητας διαδραμάτισαν οι Έλληνες που κατοικούσαν στην ανατολική Θράκη έως το 1922 (εικ. 6-7). Η αναγνώριση της δικής τους προσφοράς έδωσε το έναυσμα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης για τη διοργάνωση της περιοδικής έκθεσης και την κυκλοφορία της παρούσας έκδοσης, που είναι αφιερωμένες στις αρχαιότητες που συγκέντρωσε ο *Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος* στη Ραιδεστό.

30 Βλ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελήν – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., όπου γίνεται εκτενής αναφορά στις πρώτες συλλογές αρχαιοτήτων και τις ερευνητικές προσπάθειες και υπάρχει συγκεντρωμένη όλη η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης I. Perinthus, όπου δημοσιεύονται οι αρχαίες πηγές για την περιοχή, καθώς και πολλά στοιχεία για την ιστορία της έρευνας και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Για τα νομίσματα των πόλεων της βόρειας Προποντίδας, βλ. Schönert-Geiss 1965. Jurukova 1981. Schönert-Geiss 1975. Για τα ταφικά μνημεία, βλ. Slawisch 2007, 66 κ.ε., αρ. B1-B6 (Βιζύη), P 1-77 (Πέρινθος), Sel 1-5 (Σηλυμβρία), Rh 1-2 (Ραιδεστό).

29 Η αποικία τοποθετείται στην περιοχή του σημερινού χωριού Kermeyan. Σχετικά βλ.: Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1990. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1997.

Εικ. 7 Ο μαρμάρινος ταφικός βωμός του νομικού Μ(άρκου) Απούστιου Αγρίππα (1^{ος} - 2^{ος} αι. μ.Χ.). Το μνημείο προέρχεται από τη Συλλογή Αναστάσιου Σταμούλη. Σήμερα βρίσκεται ακόμη στη Σηλυμβρία (Silivri), στον κήπο της οικίας που έως το 1922 ανήκε στον συλλέκτη.

Πηγή: G. Seure, *Antiquités thraces de la Propontide*, Collection Stamoulis, BCH 36, 1912, 614 εικ. 43

Fig. 7 The marble funerary altar of the jurist M(arcus) Apustius Agrippa (1st-2nd c. A.D.). The monument belongs to the Anastasios Stamoulis collection. It still stands in Selymbria (Silivri), in the garden of the house that until 1922 belonged to the collector.

Source: G. Seure, *Antiquités thraces de la Propontide*, Collection Stamoulis, BCH 36, 1912, 614 fig. 43

Ο Arif Müfid Mansel ήταν ο πρώτος τούρκος αρχαιολόγος που έκανε ανασκαφές στην ανατολική Θράκη (1936-1939). Στην ευρύτερη περιοχή της Βιζύης, ο Mansel ανέσκαψε εννέα ταφικούς τύμβους και αποκάλυψε τμήματα μιας πολυτελούς έπαυλης του 2^{ου} - 3^{ου} αι. μ.Χ.³¹. Σε έναν από τους τύμβους εντοπίστηκε ασύλητος κτιστός τάφος του β' μισού του 1^{ου} αι. μ.Χ. Η αρχιτεκτονική μορφή, η γραπτή διακόσμηση των τοιχωμάτων και τα πολυάριθμα κτερίσματα του τάφου παραμένουν μοναδικά για τη ρωμαϊκή Θράκη, μολονότι έκτοτε έχουν ερευνηθεί εκατοντάδες τύμβοι στη Βουλγαρία, την Τουρκία και την Ελλάδα. Αν και περιορισμένες σε αριθμό, οι ανασκαφές των ταφικών τύμβων που έγιναν τις επόμενες δεκαετίες στην περιοχή συμβάλλουν καθοριστικά στην πληρέστερη κατανόηση της αρχαιότητας στη βόρεια Προποντίδα³². Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο κτιστός τάφος του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., που αποκαλύφθηκε σε τύμβο κοντά στη Γάνο και περιείχε σημαντικό αριθμό αργυρών και χάλκινων αγγείων. Ο τάφος έχει δρόμο και τετράπλευρο θάλαμο, μαρμάρινη θύρα και μαρμάρινα έπιπλα (κλίνη, καθίσματα και τράπεζα με λαξευμένα στο άνω μέρος σκεύη φαγητού)³³.

Τις τελευταίες δεκαετίες η αρχαιολογική έρευνα στην ανατολική Θράκη προχωρά με πιο γοργούς ρυθμούς, ωστόσο η απόσταση που έχει να διανύσει

είναι ακόμα μεγάλη³⁴. Οι επιφανειακές έρευνες, η περισυλλογή αρχαιοτήτων, ο εντοπισμός αρχιτεκτονικών καταλοίπων και οι περιορισμένες έκτασης ανασκαφές συμπληρώνουν, οπωσδήποτε, ορισμένα από τα κενά των γνώσεων μας για την οργάνωση του χώρου και την τοπογραφία της περιοχής³⁵. Για τις περισσότερες, όμως, από τις πόλεις της ακτής οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι ελάχιστες και αποσπασματικές. Στην Πέρινθο έχουν εντοπιστεί το λιμάνι, το θέατρο και οι νεκροπόλεις και έχουν αποκαλυφθεί τμήματα των τειχών του 5^{ου} αι. μ.Χ., ορισμένα κτήρια ρωμαϊκών χρόνων και ένα μέρος του σταδίου και του υδραγωγείου της πόλης³⁶.

Ακόμη λιγότερα είναι τα διαθέσιμα στοιχεία για τα τείχη, τους ναούς, την Αγορά και τα λιμάνια του Βυζαντίου, τη μνημειακή τοπογραφία του οποίου γνωρίζουμε κυρίως μέσα από τις περιγραφές των αρχαίων πηγών³⁷. Από το 2000 και εξής ανασκάπτεται το Ηραϊόν Τείχος, μια σαμιακή αποικία της βόρειας Προποντίδας που βρίσκεται ανάμεσα στη Βισάνθη και την Πέρινθο. Εκτός από το λιμάνι, τα τμήματα των τειχών, την ακρόπολη και μια πύλη, έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτηρίων και κινητά ευρήματα, που αποδεικνύουν ότι η ζωή στην πόλη συνεχίστηκε από τον 6^ο αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. μ.Χ. Σε απόσταση τριών χιλιομέτρων δυτικά της πόλης ερευνήθηκε, επίσης, ταφικός τύμβος

31 Başgelen 2009, 9 κ.ε.

32 Περίπου 300 ταφικοί τύμβοι έχουν καταμετρηθεί στην ανατολική Θράκη. Βλ. Koçel Erdem 2009, όπου υπάρχει συνοπτική αναφορά στις παλαιότερες έρευνες τύμβων και δημοσιεύονται τα ευρήματα από έναν τύμβο του 1^{ου} αι. μ.Χ. κοντά στο Ηραϊόν Τείχος.

33 Delemen 2006.

34 Βλ. M.H. Sayar, π.τ.

35 Βλ. Z. Koçel Erdem, π.τ.

36 I. Perinthis, 59 κ.ε.

37 Loukopoulou – Łaitar 2004, 917 κ.ε. Αδάμ-Βελένη (υπό έκδοση).

του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁸.

Επίλογος

Κάποτε η Έρις, κόρη της Νύχτας, αδελφή του Άρη και μητέρα του Πόνου, της Λήθης, του Λιμού, των Μαχών, των Φόνων, της Δυσνομίας και του Όρκου παγίδευσε σε μια άσκοπη διαμάχη τρεις θεές του Ολύμπου και προκάλεσε έναν μεγάλο πόλεμο στην Τροία³⁹. Και από τότε έως σήμερα η περιοχή του Ελλησπόντου, της Προποντίδας και του Βοσπόρου δεν σταμάτησε ποτέ να αποτελεί το «μήλον της Έριδος» για όλες τις δυνάμεις που θέλησαν να ελέγξουν το πέρασμα από την Ασία στην Ευρώπη και τους θαλάσσιους δρόμους επικοινωνίας μεταξύ της Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου.

Από τον 7^ο αι. π.Χ. και εξής τα θρακικά παράλια της Προποντίδας βρέθηκαν στο επίκεντρο των βλέψεων των Ελλήνων αποίκων, των Αθηναίων, των Περσών, των Θρακών, των Σπαρτιατών, των Μακεδόνων, των Γαλατών, των βασιλέων της ελληνιστικής εποχής και των Ρωμαίων. Η γεωγραφική της θέση καθόρισε την ιστορική πορεία της περιοχής, η οποία εξελίχθηκε σε χώρο διακίνησης αγαθών, πληθυσμών και στρατευμάτων και σε πεδίο διεκδικήσεων και πολεμικών αναμετρήσεων.

Οι ελληνίδες πόλεις της βόρειας Προποντίδας επιβίωσαν επί αιώνες, μολονότι οι πιέσεις που δέχονταν από τους γείτονες Θράκες και από τους πολυάριθμους εισβολείς ήταν ισχυρές. Εκμεταλλευόμενες τη θέση τους και την εύφορη χώρα τους πορεύτηκαν τυπικά αυτόνομες, στην πράξη όμως πάντοτε συνδεδεμένες στο άρμα κάποιας «προστάτιδας» δύναμης που εποφθαλμιούσε τον έλεγχο του Ελλησπόντου και του Βοσπόρου.

Όταν το 330 μ.Χ. ιδρύθηκε η Κωνσταντινούπολη στο σταυροδρόμι όπου η Ευρώπη συναντούσε την Ασία και το Αιγαίο τη Μαύρη θάλασσα, η τροπή της Ιστορίας άλλαξε. Στους επόμενους αιώνες η Θρακική Χερσόνησος και η βόρεια Προποντίδα βρέθηκαν στον πυρήνα δύο μεγάλων οικουμενικών αυτοκρατοριών, αρχικά της Βυζαντινής⁴⁰ και αργότερα της Οθωμανικής. Σήμερα ανήκουν στην Τουρκία, όπως άλλωστε και ολόκληρο το νότιο τμήμα της αρχαίας Θράκης ανατολικά του Έβρου ποταμού.

38 Atik 2007.

39 Κακριδής 1986, τόμ. 2, 15, 17 και τόμ. 5, 15 κ.ε.

40 Για την ιστορία της περιοχής στη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων, βλ. Λουγγής 2000. Külzer 2010.

The Thracian Coast of Propontis in Antiquity

Domna TERZOPOULOU

Propontis, the sea before Pontus Euxinus according to Stephanos Byzantios (*Ethnica*) was a lake which was transformed into an enclosed sea approximately in the 9th millennium B.C.¹. To the west Propontis is connected to the Aegean Sea through the Hellespont, that is the strait of the Dardanelles. The European side of the Hellespont is occupied by Thracian Chersonese and the Asian side by the region of Troad. At the northeast end of Propontis the narrow passage of Bosphorus is formed, which is the only maritime route to the Black Sea, the Pontus Euxinus of antiquity². Located between Europe and Asia, Propontis in during antiquity an area of strategic and geopolitical significance. And while other sites of the ancient world were in certain periods "neglected" by history, Propontis continued to participate in historic events, often in a dramatic manner (fig. 1).

Even mythology was touched by the idiosyncrasy of the area, thus the relevant references are dense. The Trojan War, the most legendary of all confrontations, took place on the Asian side of the Hellespont. Moreover, Aeneas, the mythical founder of Rome also fought there. Some of the mythological narratives for the maritime routes of the Hellespont and the Bosphorus perhaps reflect historical events of the distant past of the Bronze Age, while some other rather echo the difficulties of maritime journeys. The existence of narratives concerning seafaring in the mythology of people who associated their existence with the sea is somehow expected³. According to the myth, Bosphorus ("oxen passage") was named after Io, a priestess of Hera, with whom Zeus fell in love. Hera found out about their relationship and Zeus, in order to calm the anger of the goddess, transformed Io into a cow. After that Hera sent to Io an estrus, i.e. a large fly, which made her nervous and maniac. Therefore she wandered in different places, passing also through Bosphorus, until she ended up in Egypt where she regained her human form⁴. Hellespont was also named after a woman, Helle (Helle's pont = Helle's sea). Helle, daughter of Athamas, king of Boeotian Orchomenos, fell from the golden ram, on which she and her brother Phrixos were traveling, and drowned in the strait. Phrixos continued the journey and arrived in Kolchis, a region located on the eastern coast of Pontus Euxinus, where he sacrificed the ram and gave his skin (fleece) to Aeetes, the king of Kolchis, who hung it from an oak in the grove of Ares⁵. This was the Golden Fleece, the acquisition of which was the cause for the Argonautic campaign⁶ (fig. 2). The Argonauts, in order to reach Kolchis, had to pass between the *Symplegades*, the clashing rocks at the exit of Bosphorus to Pontus Euxinus, which joined and separated at high speed, preventing the passage of ships. They managed to pass following the instructions of the blind seer Phineas from then onwards the *Symplegades* remained still⁷. The great naval adventure of the Argonauts has often been interpreted as an allegory of the early attempts to explore Pontus Euxinus⁸.

Another myth, though later and completely different in style, is also related to the Hellespont: Hero, a priestess of Aphrodite, who lived in a tower in Sestos of Thracian Chersonese fell in love and married

1 Aslanis 2000, 26 and n. 9.

2 The modern name of ancient Propontis is Sea of Marmara (Marmara Denizi), due to the rich marble deposits of the island Prokonessos (Marmara/Marmara Adasi Island). The distance between the Aegean and Pontus Euxinus is 164 nautical miles, while its crossing is considered difficult and dangerous because of the strong currents.

3 Kefalidou 2014.

4 Kakridis 1986, vol. 3, 167 f.

5 Kakridis 1986, vol. 3, 119 f.

6 Kakridis 1986, vol. 4, 127 f.

7 Kakridis 1986, vol. 4, 155. The myth invested with this narrative the crossing of Bosphorus, which still takes place under the terms of an international treaty. It is the Treaty of Montreux, signed in 1936 by Bulgaria, France, Japan, the United Kingdom, Greece, Romania, Turkey, the former Yugoslavia and the former USSR, which regulates the passage of commercial and naval ships through the Bosphorus Strait.

8 Hiller 1991. de Boer 2006-2007.

Leander, a young man from Abydos, a city on the opposite coast. Their marriage was secret, because Hero was a priestess and she should keep her virginity. Thus, Leander crossed the Hellespont during the night guided by the light of the lamp that his wife lit. During a winter night when the sea was turbulent and the lamp extinguished, Leander drowned in the waters of the Hellespont and soon Hero followed him to death, as she could not bear the loss⁹. This very popular Hellenistic myth refers to the value of lighthouses, which protect the lives of seafarers.

Ancient sources include abundant information on Thracian Chersonese, Hellespont, Bosphorus and Propontis, as the broader area was the theater of important historical events. Herodotus narrates (*Historiae*) that the army of Darius arrived in 513 B.C. in Europe through Bosphorus (4.85-89) and the army of Mardonios in 492 B.C. through the Hellespont (6.43.2), as also did the army of Xerxes in 480 B.C. (7.8). In 405 B.C., in the Hellespont straits, in the city of Aegus Potamoi near Sestos of Thracian Chersonese, the Athenians met a humiliating defeat that led to the end of the Peloponnesian War and the victory of Spartans (Xenophon, *Hellenica* 2.2.16-32. Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica* 13,104. 8-106.8). In the spring of 334 B.C. the expeditionary force of Alexander the Great traveled the reverse route than the one Persians had followed to invade Greece. According to the narrative of Arrian (*Anabasis* I, 11, 12, 1-2), the Macedonians crossed to Asia through the narrowest point of the Hellespont, between Sestos and Abydos. General Parmenion was responsible for the passing to the opposite coast. Alexander himself initially went to Elaious, a city on the southern edge of Chersonese, in order to make a sacrifice at the tomb of Protesilaos, the first of the Achaeans of the Trojan War who was killed on Asian soil. Then, the Macedonian king, commanding the "general's ship" himself, sailed to the Asia Minor coast of the Hellespont and landed on Asia. There he visited Ilium, sacrificed to Iliad Athena and crowned the tomb of Achilles, while his companion Hephaestion crowned the tomb of Patroclus.

In historical times northern Propontis was

inhabited by Thracian tribes and Greeks who founded in the 7th c. B.C. a series of colonies along the coast¹⁰. The area was part of ancient Thrace, which extended from Macedonia to the west coast of Pontus Euxinus and Bosphorus and from the Aegean to the Istros River (Danube)¹¹. According to Strabo (*Geographica* 7.7.4) "the country, from the commencement of the Macedonian and Paeonian mountains, as far as the river Strymon, is inhabited by Macedonians, and Paeones, and some of the Thracian mountain tribes. But all the country on the other side of the Strymon, as far as the mouth of the Euxine Sea, and Mount Haemus, belongs to the Thracians, except for the coast, which is occupied by Greeks, some of whom are settled on the Propontis, others on the Hellespont and on the Gulf Melas, and others on the Aegean Sea" (trans. Hamilton – Falconer 1903).

The Greek cities of Chersonese and Propontis were founded in the archaic period, during the great Greek colonization that led to the establishment of hundreds of colonies around the Mediterranean and the Black Sea¹². Aeolians from Lesbos and other sites settled on the coast of Thracian Chersonese in the 7th c. B.C., followed by the Milesians and the Clazomenians. The Ionic Miletus founded most of the colonies on the Asian side of Propontis, while colonists from Samos and Megara were active on the northern coast. Megareis founded Chalcedon (ca. 685 B.C.) and Astakos on the Asian coast of Bosphorus and, a little later, Selymbria in northern Propontis (second quarter of the 7th c. B.C.). Finally, around 660 B.C., led by Byzas, they founded Byzantium on the European coast of Bosphorus¹³.

10 The beginnings of human activity on the European coast of Propontis date to the end of the Lower Paleolithic period (ca. 200.000 years B.P.), when people were still nomad hunters and gatherers. The emergence of production and the initial Neolithic settlements date to the middle of the 7th millennium B.C. For the Paleolithic period in eastern Thrace, see Dinçer – Slimak 2007. See also Kuhn 2002, where a brief commentary on the Paleolithic finds throughout Turkey is attempted. For the early phases of the Neolithic settlements in the broader region of Propontis, see Karul 2011 and for a general overview of the prehistoric period in eastern Thrace, see Özdoğan 2011.

11 The extent of the geographical area of ancient Thrace met several changes, most of which were related to its western boundaries, that were either the land of Illyrians or the rivers Peneios, Axios, Strymon or Nestos. Nowadays the largest part of ancient Thrace belongs to Bulgaria, Turkey, Greece and Romania. Bouzek – Graninger 2015.

12 For the colonization in the region, see Graham 1982, 118 f. Isaac 1986, 159 f. Avram 2004. Loukopoulou 2004b. Loukopoulou – Łaitar 2004. During the same period colonies were founded in the Aegean, now Greek, Thrace and the western coast of Pontus Euxinus. See Isaac 1986, 1 f. Triantafyllos 1994. Loukopoulou 2004a. Avram u.a. 2004, 924 f. Tiverios 2008.

13 There are different traditions in ancient sources referring to the origin of

9 Kakridis 1986, vol. 3, 346. This romantic love story became popular through the epyllion of Musaeus *Hero and Leander* (5th c. A.D.) and inspired poets and painters of the modern era. On May 3, 1810 the young then Lord Byron crossed swimming the narrowest point of the Hellespont in 1 hour and 10 minutes, in order to confirm the accuracy of the myth (Elze 1872, 105).

Colonists from Samos founded Perinthos (603 B.C.)¹⁴ and Bisanthe, along with two smaller colonies, Heraion Teichos and Tyrodiza. Ancient sources and inscriptions mention the names of smaller cities, settlements or walled systems that existed in northern Propontis before the Hellenistic times: Apros, Beos, Ergiske, Ganiai, Ganos, Heracleia, Krovyle, Teiristasis, Myrtenon, Neon Teichos, Ornoi, Panion, Sauthava, Daminon Teichos, Neapolis ap' Athenon (Neapolis from Athens). The location of these settlements on the map is not always certain, because the available information is incomplete. Only the sites of Byzantium (Istanbul), Perinthos (Marmara Ereğlisi) and Selymbria (Silivri) are considered definite. The location of Bisanthe in the site of the later city of Rhaidestos (Tekirdağ) is debatable. According to some researchers, ancient Bisanthe should be sought south of Rhaidestos, in the site of the Byzantine settlement Panion (Barbaros) (fig. 3)¹⁵.

The Aeolians from Lesbos, the Ionians from western Asia Minor and the colonists from Megara and Samos were not the only ones who attempted to found colonies on Thracian Chersonese and Propontis. The Athenians settled from the late 7th c. B.C. in Sigeion, a colony of Mytilene on the Asian side of the entrance of the Hellespont. From the 6th c. B.C. onwards the interest of Athens was permanently oriented towards acquiring properties in the fertile Thracian Chersonese, along with its defensive protection, always with the purpose of controlling the straits of the Hellespont. The presence of the place name Neapolis from Athens on the northern coast of Propontis demonstrates that Athens tried to reinforce its presence in this region¹⁶.

The history of northern Propontis is reminiscent of a great military adventure, full of confrontations between the Thracian tribes and the Greek colonists and of interventions by the great powers of the time¹⁷. In the end of the 6th and the first two

decades of the 5th c. B.C. Thrace served as a steppingstone for the passage of the Persians into the European continent, thus paying the equivalent price¹⁸. After the Persian Wars, when the Thracian Odrysian kingdom¹⁹ was founded, the coasts of Propontis were targeted by a new great power, which probably conquered part of the coast²⁰. During the 5th c. B.C. the influence of Athens in the region was strong. In 478 B.C. the cities of the coast joined the Delian League and later participated in some of the conflicts of the Peloponnesian War.

In the years that followed the defeat of the Athenians at Aegospotami, i.e. from 405 to 371 B.C., Sparta acquired a hegemonic position in the northern Aegean, the Hellespont and Bosphorus. Byzantium, Perinthos and Selymbria joined the Second Athenian League (378-338 B.C.). Nevertheless, the expansionist policy of the king Philip II of Macedonia (360-336 B.C.) was to hurt the interests of Athens and change, once again, the balance of power in the region. Philip II, in order to incorporate Thrace in his kingdom, abolished the Odrysian state and attempted, without any success, to conquer the coastal cities, with the siege of Perinthos and Byzantium in 340 B.C., which had allied with Athens.

After the death of Alexander the Great in 323 B.C. and the following conflicts among his successors, Lysimachos became king of Thrace. In 309 B.C. he founded Lysimacheia, located almost in the middle of the narrowest point of Thracian Chersonese, between Cardia, which was built in the Gulf of Melas, and Pactye, a harbor of the Hellespont²¹.

the colonists who founded Byzantium, along with its exact founding date. The relevant discussion is extensive. See Hanell 1934. Isaac 1986, 215 f. Malkin – Shmueli 1988. Loukopoulou – Laitar 2004, 915 f. Veligianni-Terzi 2004, 51 f.

14 Perinthos was renamed in the 3rd or 4th c. A.D. as Heracleia, after Heracles, the legendary founder of the city.

15 Sayar 1998, 62. See also Loukopoulou – Laitar 2004, 914, where the location of Bisanthe in the site of Panion is debated.

16 Historiography has extensively discussed the presence and action of Athenians in Thrace and in particular Thracian Chersonese. See Zahrnt 2007 and Sears 2013, where the older bibliography is cited.

17 For a brief presentation of the historical events the following publications were used: Avramea 1976. Danov 1979. Isaac 1986. Loukopoulou 1987. Loukopoulou 1989. Avramea 1994. Sayar 1998. Archibald 1998. Delev

2003. Loukopoulou – Laitar 2004. Veligianni-Terzi 2004. Ivanov – von Bülow 2008. Delev 2015a. Delev 2015b. Lozanov 2015. Zahrnt 2015.

18 Zahrnt 1997. Vasilev 2015.

19 Thucydides (*Historiae* 2.97, 1) describes the extent of the Odrysian kingdom during the reign of Sitalkes (431/30-424/23 B.C.) as follows: "The empire of the Odrysians extended along the seaboard from Abdera to the mouth of the Danube in the Euxine" (trans. Crawley 1910). For the Odrysian state, see Archibald 1998, where the older bibliography is cited. For the relations of the Odrysians with the Greek cities of the Thracian coast, see Veligianni-Terzi 2004.

20 Veligianni-Terzi 2004, 113, 126 f. Loukopoulou – Laitar 2004, 915. The view that some areas of northern Propontis went under the control of the Odrysians during the second half of the 5th c. B.C. is supported by an excerpt by Xenophon (*Anabasis* 2.7.38). In 400/399 B.C. Seuthes II, in an attempt to entice Xenophon, suggested to give him his daughter as wife, along with Bisanthe. The words of the tyrant were: "O Xenophon! I will give my daughter, and if you have a daughter, I will buy her in Thracian fashion; and I will give you Bisanthe as a dwelling-place, which is the fairest of all my possessions on the seaboard" (trans. Dakyns 1897). In another part of the same work the cities Ganos and Neon Teichos are referred, which the tyrant also promises to give to Xenophon (*Anabasis* 7.5.8).

21 For the location of Lysimacheia in the modern site Bolayir (former Plagiari), see Sayar 2007.

Lysimacheia was ever since the permanent target of all the invaders in Chersonese²². Lysimachus was killed in 281 B.C. in Kouropedion of Lydia—in the last battle between the successors of Alexander III—and its territories in Thrace came under the rule of Seleucos. However, when Seleucos crossed the Hellespont with his army, he was murdered by Ptolemy Keraunos in Thracian Chersonese. The Ptolemies of Egypt appear to retain their power in the south of Thrace until the end of the 3rd c. B.C., though having to cope with the frequent attacks of the Seleucids.

In 280 B.C. a new threat appeared from the north, when the Celts or Gauls invaded Thrace. In 277 B.C. the Gauls were defeated at Lysimacheia by Antigonos Gonatas, the king of Macedonia (277-239 B.C.), but their presence in Thrace was not terminated. For nearly six decades a group of Gauls remained in the area and even founded a kingdom within the boundaries of Thrace. The name of the kingdom's capital was Tylis, though its exact location and extent is unknown²³.

During the 3rd c. B.C. changes are observed in the settlement organisation of southeastern Thrace, as some remote from the coast settlements are strengthened, such as Vizye, the tribal centre of Astoi Thracians, in the north of Propontis, on the western slopes of the Small Haemus mountain range²⁴.

The complex grid of alliances and antagonisms between the great powers of the Hellenistic world in the late 3rd and early 2nd c. B.C. turned once again Aegean Thrace and Propontis into a battlefield. The expansive attitude of the Macedonian king Philip V (221-179 B.C.) and the intention of Rome to conquer the Macedonians led to the subjection of Macedonia to the Roman Empire in 168 B.C. Rome, the new world power of the time, was able, along with the weak Macedonian kingdom, to control unobstructed the developments in the Balkan Peninsula.

The end of the Antiochic or Syrian War, between Antiochos III and the Roman State, was followed by the Treaty of Apameia (188 B.C.). The victor Rome offered the control of the territories occupied by Antiochos III in Thrace to the king of Attalids Eumenes II, in return for his assistance during the war. Consequently, Chersonese and the northern coast of Propontis up to Bisanthe went under the rule of the Attalids of Pergamon²⁵.

The construction of Via Egnatia (third quarter of the 2nd c. B.C.) was a historic event for the coastal zone of Thrace²⁶. The lands of the area were now crossed by the great military and trade route linking the Adriatic with Byzantium and Rome with the East. The necessity for unrestricted military and merchandise circulation along Via Egnatia, as well as the establishment of the Roman province of Asia in 129 B.C., set new conditions in the northern coast of Propontis.

The available information on the historical developments in Thrace during the 2nd and 1st c. B.C. is not sufficient. The literary, monetary and epigraphic evidence suggest that political unity was fragmented and that the interventions of Rome by diplomatic means or military operations against the Thracian tribes were common. One of Rome's greatest enemies, the king of Pontus Mithridates Eupator (120-63 B.C.) invaded Thrace, in a failed attempt to stop Roman expansionism to the East²⁷.

The northern part of ancient Thrace, from the Haemus mountain range to the Danube, was included in the Roman province of Moesia in A.D. 15. At the same time new powers started in the political and military scene of southern Thrace, led by rulers of the Odrysian house and the Thracian tribes of Sapeans and Astoi. The consolidation of the local rulers in combination with the policy of Augustus (27 B.C. - A.D. 14) led to the creation of the patronizing kingdom of Thrace. Simultaneously, Thracian Chersonese became property of the imperial family, although several of its cities maintained their autonomy.

A turning point in the history of the region was the establishment of the Roman province of Thrace (*Provincia Thracia*) in A.D. 46, during the reign of Claudius. Its territory extended from the northern foothills of the Haemus mountain range to the Aegean and from Nestos River to Pontus Euxinus. In the context of the Roman province many of the cities

22 For the presence of Antiochos III at Lysimacheia and his aspirations against the Romans, see Grainger 2002, 76 f. Generally for Lysimacheia, see Cohen 1995, 82 f. The city was reestablished by the Seleucid king Antiochos III in 196 B.C., after a disaster caused by a Thracians attack. According to Pliny (*Naturalis Historia* 4.47), in the 1st c. A.D. Lysimacheia had already been abandoned.

23 For the location of the kingdom the plains of Hebros and Tonzos have been proposed, as well as the broader area of Adrianoupolis and the area of Byzantium. The last suggestion is based primarily on an excerpt by the historian Polybius (*Historiae* 4.46), narrating that the Gauls reached the Hellespont, but did not pass to Asia because they liked the area around Byzantium. Byzantium had to pay an annual tribute of 80 talents to the Gauls. In the same text, Polybius mentions that the Gauls were defeated (after 220 B.C.) by the Thracians. Delev 2003, 1 f. Delev 2015b, 64.

24 Velkov 1978.

25 Cohen 1995, 87. Polychronidou-Loukopoulou 1997, 185.

26 Walbank 1981. Walbank 1985. Lolos 2007. Külzer 2011.

27 Sullivan 1979. Parissaki 2013. Iliev 2015.

of Aegean Thrace and Propontis retained the status of a free city and Chersonese comprised a separate administrative unit. Historiography recognizes only the beneficial effects from the integration of Thrace in the Roman Empire: peace was secured, the road network improved significantly and the urbanization of the region was strengthened.

According to the administrative system applied immediately after the Roman conquest, Roman governor (*procurator*) run the province which was divided into *strategiae* (administrative districts)²⁸. The Romans selected Perinthos as the seat of the governor and the commissioner who managed the financial affairs of the province. Furthermore, this great commercial harbour of the region was the crossroads of two vital for the Romans roads: Via Egnatia that crossed along southern Thrace and the internal road (*Via militaris* or *Via diagonalis*) that started from the city Singidunum (modern Belgrade), crossed the Danube and, running diagonally through the Thracian plain, ended in the Bosphorus. The city of Byzantium, which maintained the status of autonomy until at least the reign of Vespasian (69-79 A.D.), was incorporated in the 2nd c. A.D. in the province of Bithynia.

The administrative system of Claudius was retained until the reign of Trajan (98-117 A.D.), when the administration of the province was assigned to a governor of praetorian rank (*legatus Augusti pro praetore*). During the reign of Trajan and Hadrian (117-138 A.D.) the urbanization of Thrace was significantly supported. New cities were founded and older tribal centres, such as Vizye (fig. 4), were granted the status of a city. In the same period the administration of the province went under the city authorities, which gradually replaced the *strategiae* together with their territories (*chorae*).

Roman conquest caused radical changes in the economic and social life of the cities of northern Propontis. The composition of the population of the coastline was reinforced with the presence of Roman officials and merchants, while new establishments appeared along the road axes. The coastal cities, always oriented towards land cultivation and trade, acquired the ability to develop their economic activities in peace and security. The fact that immediately after the incorporation of Thrace in the Roman Empire the colony of Aprus was founded (*Colonia Claudia Aprensis*) in the area where Via Egnatia met the roads to Thracian Chersonese and

Ainos is indicative of the great importance ascribed by the Romans to northern Propontis²⁹.

In the late 3rd and early 4th c. A.D. the Diocese of Thrace (*Diocesis Thraciae*) was established, which included the whole of ancient Thrace from the Danube to the Aegean and Pontus Euxinus and was consisted of six provinces: the province of Moesia Secunda, which extended from the Danube to Haemus, with Marcianopolis as capital, the province of Scythia with Tomis or Tomous (modern Constantza in Romania) as capital, the province of Thrace from Haemus to Hebros River, with Philippopolis as capital, the province of Haemimontus, extending in eastern Thrace, with Adrianoupolis as capital, the province of Rhodope in the southern part of Thrace, with Ainos as capital, and finally the province of Europa, with Heracleia as capital (ancient Perinthos) (fig. 5).

Archaeological research has not contributed enough to the study of Eastern Thrace, mainly because the political expedencies of the 20th c. and the continuous habitation in the coastal cities reduced significantly the potential of revealing ancient material remains. Initial research was conducted in the 19th and early 20th c., when Greeks and Europeans published a large number of grave reliefs and inscriptions³⁰. Based on these studies, a corpus of knowledge was compiled for the economic and social organisation of cities, for cults, prosopography and burial practices. It is worth noting that the Greeks who lived in eastern Thrace until 1922 (figs. 6-7) played a significant role in the collection, rescue and preservation of ancient monuments. The acknowledgment of their offer led the Archaeological Museum of Thessaloniki in organizing the temporary exhibition and the edition of the present catalogue, which are dedicated to the antiquities collected by the *Thracian Educational Society* at Rhaidestos.

Arif Müfid Mansell was the first Turkish archaeologist who conducted excavations in eastern Thrace (1936-1939). Mansel excavated nine burial

28 Each *strategia* was commanded by the *strategos*, a citizen of the upper class, appointed by the Roman governor. For the *strategiae* of Thrace, see Parissaki 2009.

29 The colony is located in the vicinity of the modern settlement Kermeyan. See: Polychronidou-Loukopoulou 1990. Polychronidou-Loukopoulou 1997.

30 See Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, where there is extensive reference to the first collections of antiquities and the research attempts and where all the relevant bibliography is cited. See also Sayar 1998, where ancient sources for the region are published, along with many data regarding the history of research and the archaeological remains. For the coinage of the cities of northern Propontis, see Schönert-Geiss 1965. Jurukova 1981. Schönert-Geiss 1975. For the burial monuments, see Slawisch 2007, 66 f, no. B1-B6 (Vizye), P 1-77 (Perinthos), Sel 1-5 (Selymbria), Rh 1-2 (Rhaidestos).

tumuli in the broader region of Vizye and revealed parts of a luxurious villa of the 2nd-3rd c. A.D.³¹. In one of the tumuli an intact built tomb of the second half of the 1st c. A.D. was unearthed. The architectural form, the painted decoration on the walls and the numerous grave offerings remain unique for Roman Thrace, although hundreds of tumuli have been excavated since then in Bulgaria, Turkey and Greece. Although limited in number, the excavations of burial tumuli conducted in the following decades in the region contribute greatly to the better understanding of antiquity in the region of Propontis³². A typical example is the built tomb of the second half of the 4th c. B.C., unearthed in a tumulus near Ganos, which contained a significant number of silver and bronze vessels. The tomb has a road and a rectangle chamber, a marble door and marble furniture (kline/bed, chairs and table with food containers carved on top)³³.

In the last decades archaeological research in eastern Thrace proceeds rapidly, but the distance it has to cover is still long³⁴. The surface surveys, the collection of antiquities, the location of architectural remains and the limited excavations definitely fill some of the gaps in our knowledge regarding organisation of space and topography³⁵. However, for most of the coastal cities the available information is limited and fragmented. In Perinthos, the harbour, the theater and the necropolises have been identified, and parts of the walls of the 5th c. A.D. have been uncovered, along with some buildings of the Roman times and part of the stadium and the aqueduct³⁶. Even fewer are the available evidence regarding the walls, the temples, the Agora and the harbours of Byzantium, the monumental topography of which is mainly known through the descriptions of ancient sources³⁷. From 2000 onwards Heraion Teichos is excavated, a Samian colony in northern Propontis, located between Bisanthe and Perinthos. Apart from the harbour, the parts of the walls, the acropolis and a gate, architectural building remains and mobile finds have been unearthed demonstrating that life in the city continued from the 6th c. B.C. to the 1st

c. A.D. A burial tumulus of the 4th c. B.C. was also investigated in a distance of three kilometers west of the city³⁸.

Epilogue

Once Eris (Feud), daughter of Nychta (Night), sister of Ares and mother of Ponos (Pain), Lethe (Oblivion), Limos (Famine), Machae (Battles), Phonoia (Murders), Dysnomia (Deficiency of Law) and Orkos (Oath) trapped three goddesses of Olympus in a pointless quarrel and caused a great war in Troy³⁹. Since then up this today the area of the Hellespont, Propontis and Bosphorus never ceased being the "golden apple of discord" for all the powers that wanted to control the passage from Asia to Europe and the maritime communication routes between the Mediterranean and Pontus Euxinus.

From the 7th c. B.C. onwards the Thracian coast of Propontis was the epicentre of the aspirations of the Greek colonists, the Athenians, the Persians, the Thracians, the Spartans, the Macedonians, the Gauls, the kings of the Hellenistic era and the Romans. Its geographical position determined the history of the region, which developed into a place for the circulation of goods, populations and troops and a field of claims and military confrontations.

The Greek cities of northern Propontis survived for centuries, despite the intense pressures they undertook by the neighboring Thracians and the numerous invaders. Taking advantage of their position and their fertile land moved on formally autonomous, but in practice always connected to the chariot of a "protector" power coveting for the control of the Hellespont and Bosphorus.

When Constantinople was founded in A.D. 330 at the crossroads where Europe met Asia and Aegean the Black Sea, the course of history changed. In the following centuries, Thracian Chersonese and northern Propontis were found in the nucleus of two great universal empires, firstly the Byzantine⁴⁰ and later the Ottoman. Today they belong to Turkey, as does the southern part of ancient Thrace east of Hebros River.

31 Başgelen 2009, 9 f.

32 Approximately 300 burial tumuli have been recorded in eastern Thrace. See Koçel Erdem 2009, where there is brief reference to earlier research on tumuli and the finds from a 1st c. A.D. tumulus near Heraion Teichos are published.

33 Delemen 2006.

34 See M.H. Sayar, present volume.

35 See Z. Koçel Erdem, present volume.

36 Sayar 1998, 59 f.

37 Loukopoulou – Łaitar 2004, 917 f. Adam-Veleni (forthcoming).

38 Atik 2007.

39 Kakridis 1986, vol. 2, 15, 17 and vol. 5, 15 f.

40 For the history of the area during the Byzantine period, see Lougis 2000. Külzer 2010.

Βιβλιογραφία | Bibliography

- Αβραμέα | Avramea 1976** Α. Αβραμέα, Θράκη, στο: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Στ' (Αθήνα 1976) 202-207.
- Αβραμέα | Avramea 1994** Α. Αβραμέα, Η Θράκη κατά τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, στο: Θράκη, έκδοση Γενικής Γραμματείας Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης (Αθήνα 1994) 135-146.
- Αδάμ-Βελένη (υπό έκδοση) | Adam-Veleni (forthcoming)** Π. Αδάμ-Βελένη, Θράκη, Προποντίδα, Εύξεινος Πόντος, στο: Π. Αδάμ-Βελένη – Φ. Καραγιάννη, Από το Βυζάντιο στην Κωνσταντινούπολη. Ιστορικός και αρχαιολογικός οδηγός των αρχαιολογικών θέσεων, των μνημείων, των ευρημάτων και των πόλεων στο παράκτιο τμήμα της Θράκης (υπό έκδοση).
- Archibald 1998** Z.H. Archibald, The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked (Oxford 1998).
- Ασλάνης | Aslanis 2000** Aslanis I. Ασλάνης, Γεωμορφολογία και προϊστορική κατοίκηση στη Θράκη, στο: Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ.), Θράκη. Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις (Αθήνα 2000) 23-39.
- Atik 2007** N. Atik, Eine thrakische Stadt an der Propontis: Heraion Teichos, in: Ιακωβίδου | Iakovidou 2007, 13-23.
- Avram 2004** A. Avram, The Propontic Coast of Asia Minor, in: Hansen – Nielsen 2004, 974-999.
- Avram u.a. 2004** A. Avram – Jh. Hind – G. Tsetschladze, The Black Sea Area, in: Hansen – Nielsen 2004, 924-973.
- Başgelen 2009** N. Başgelen, Arif Müfid Mansel's Excavations of Tumuli in Turkish Thrace, 1936-1939 (Istanbul 2009).
- Βεληγιάννη-Τερζή | Veligianni-Terzi 2004** Χ. Βεληγιάννη-Τερζή, Οι ελληνίδες πόλεις και το Βασίλειο των Οδρυσών από Αβδήρων πόλεως μέχρι Ίστρου ποταμού (Θεσσαλονίκη 2004).
- Bouzek – Graninger 2015** J. Bouzek – D. Graninger, Geography, in: Valeva u.a. 2015, 12-21.
- Cohen 1995** G.M. Cohen, The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor. Hellenistic Culture and Society, 17 (Berkeley 1995).
- Crawley 1910** R. Crawley, Thucydides. The Peloponnesian War (London/New York 1910).
- Dakyns 1897** H.G. Dakyns, The Works of Xenophon (London 1897).
- Danov 1979** C.M. Danov, Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels, in: H. Temporini (ed.), ANRW II.7.1, 1979, 21-185.
- de Boer 2006-2007** J.G. de Boer, Phantom-Mycenaeans in the Black Sea, Talanta XXXVIII-XXXIX, 2006-2007, 277-302.
- Delemen 2006** İ. Delemen, An Unplundered Chamber Tomb on Ganos Mountain in Southeastern Thrace, AJA 110.2, 2006, 251-273.
- Delev 2003** P. Delev, From Corupedion towards Pydna: Thrace in the Third Century, Thracia 15, 2003, 107-120.
- Delev 2015a** P. Delev, Thrace from the Assassination of Kotys I to Koroupedion (360-281 BCE), in: Valeva u.a. 2015, 48-58.
- Delev 2015b** P. Delev, From Koroupedion to the Beginning of the Third Mithridatic War (281-73 BCE), in: Valeva u.a. 2015, 59-74.
- Dinçer – Slimak 2007** B. Dinçer – L. Slimak, The Paleolithic of Turkish Thrace: Synthesis and Recent Results (Doğu Trakya Paleolitikü Türkiye: Sentez ve Yeni Sonuçlar), TüBA-Ar 10, 2007, 49-61.
- Elze 1872** K. Elze, Lord Byron. A Biography with a Critical Essay on his Place in Literature (London 1872).
- Graham 1982** A.J. Graham, The Colonial Expansion of Greece, CAH III.3, 1982, 83-162.
- Grainger 2002** J.D. Grainger, The Roman War of Antiochos the Great. Mnemosyne Supplementum 239 (Leiden 2002).
- Hamilton – Falconer 1903** H.C. Hamilton – W. Falconer (eds.), The Geography of Strabo: Literally Translated, with Notes, in Three Volumes (London 1903).
- Hanell 1934** K. Hanell, Megarische Studien (Lund 1934).
- Hansen – Nielsen 2004** M.H. Hansen – T.H. Nielsen (eds.), An Inventory of Archaic and Greek Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation (Oxford 2004).
- Hiller 1991** S. Hiller, The Mycenaeans and the Black Sea, in: R. Laffineur – L. Basch (eds.), Thalassa. L'Égée pré-historique et la mer. Actes de la 3e Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, Station de recherches sous-marines et océanographiques, Calvi, Corse, 23-25 avril 1990, Aegaeum 7 (1991) 207-221.
- Ιακωβίδου | Iakovidou 2007** Α. Ιακωβίδου (επιμ.), Η Θράκη στον Ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο. Πρακτικά του 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας. Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη 18-23 Οκτωβρίου 2005 (Αθήνα 2007).
- Iliev 2015** J. Iliev, The Roman Conquest of Thrace (188 B.C. - 45 A.D.), in: P. Schirripa (ed.), I Traci tra Geografia e Storia, Aristonothos 9, 2015, 129-142.
- Isaac 1986** B.H. Isaac, The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest. Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society 10 (Leiden 1986).

- Ivanov – von Bülow 2008** R. Ivanov – G. von Bülow, Thracia. Eine römische Provinz auf der Balkanhalbinsel (Mainz 2008).
- Jurukova 1981** J. Jurukova, Die Münzprägung von Byzie (Berlin 1981).
- Κακριδής | Kakridis 1986** Ι.Θ. Κακριδής (γενική εποπτεία), Ελληνική Μυθολογία, τόμ. 1-5 (Αθήνα 1986).
- Karul 2011** N. Karul, The Emergence of Neolithic Life in South and East Marmara Region, in: R. Krauss (ed.), Beginnings - New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin, Menschen - Kulturen - Traditionen. Papers of the International Workshop, 8th - 9th April 2009 Istanbul, (Rahden/Westf. 2001) 57-65.
- Κεφαλίδου | Kefalidou 2014** Ε. Κεφαλίδου, Θαλασσινές μυθιστορίες, στο: Δ. Τσαγκάρη (επιμ.), Η Ευρώπη της Ελλάδος. Αποικίες και νομίσματα από τη Συλλογή της Alpha Bank. Κατάλογος έκθεσης (Αθήνα 2014) 46-49.
- Koçel Erdem 2009** Z. Koçel Erdem, Finds from a Plundered Tumulus at Karaevli, Tekirdağ, in Turkish Thrace, Anatolia Antiqua (Eski Anadolu) 17, 2009, 209-238.
- Kuhn 2002** S.L. Kuhn, Paleolithic Archeology in Turkey, Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews 11.5, 2002, 198-210.
- Külzer 2010** A. Külzer, Die thrakische Propontisküste: Beobachtungen zum Siedlungsbild in byzantinischer Zeit, KölnJb 43, 2010, 429-441.
- Külzer 2011** A. Külzer, The byzantine Road System in Eastern Thrace: Some remarks, in: C. Bakirtzis – N. Zekos – X. Moniaros (eds.), Byzantine Thrace. Evidence and Remains. Proceedings of the 4th International Symposium on Thracian Studies, Komotini 18-22 April 2007, ByzF XXX (Amsterdam 2011) 179-201.
- Lolos 2007** Y. Lolos, Via Egnatia after Egnatius: Imperial Policy and Inter-regional Contacts, MedHistR 22.2, 2007, 273-293.
- Λουγγής | Lougis 2000** Τ. Λουγγής, Η ιστορική διαδρομή της Θράκης στα πλαίσια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στο: Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ.), Θράκη. Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις (Αθήνα 2000) 77-106.
- Loukopoulou 1987** L. Loukopoulou, Provinciae Macedoniae Finis Orientalis: The Establishment of the Eastern Frontier, in: M.B. Hatzopoulos – L.D. Loukopoulou (eds.), Two Studies in Ancient Macedonian Topography, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 3 (Athens 1987) 61-100.
- Loukopoulou 1989** L.D. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace propontique durant la période archaïque, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 9 (Athènes 1989).
- Loukopoulou 2004a** L. Loukopoulou, Thrace from Nestos to Hebros, in: Hansen – Nielsen 2004, 870-884.
- Loukopoulou 2004b** L. Loukopoulou, Thracian Chersonesos, in: Hansen – Nielsen 2004, 900-911.
- Loukopoulou – Łaitar 2004** L. Loukopoulou – A. Łaitar, Propontic Thrace, in: Hansen – Nielsen 2004, 912-923.
- Lozanov 2015** I. Lozanov, Roman Thrace, in: Valeva u.a. 2015, 75-90.
- Malkin – Shmueli 1988** I. Malkin – N. Shmueli, The City of the Blind and the Founding of Byzantium, MedHistR III.1, 1988, 21-36.
- Özdoğan 2011** M. Özdoğan, Eastern Thrace: The Contact Zone Between Anatolia and the Balkans, in: S. Steadman – G. McMahon (eds.) The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (Oxford 2011) 657-682.
- Parissaki 2009** M.G. Parissaki, Étude sur l'organisation administrative de la Thrace à l'époque romaine. L'histoire des stratégies, REG 122.2, 2009, 319-357.
- Parissaki 2013** M.G. Parissaki, Thrace under Roman Sway (146 B.C. - 46 A.D.). Between Warfare and Diplomacy, in: A. Ruffin Solas (ed.), with the collaboration of M.G. Parissaki and El. Kosmidou, Armées grecques et romaines dans le nord des Balkans, Akanthina 7, 2013, 105-114.
- Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου | Polychronidou-Loukopoulou 1990** Λ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, Colonia Claudia Apyrensis: Μία ρωμαϊκή αποικία στη Θράκη, στο: Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και Χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986 (Θεσσαλονίκη 1990) 701-715.
- Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου | Polychronidou-Loukopoulou 1997** Λ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, Η ρωμαϊκή παρουσία στη νοτιοανατολική Θράκη, στο: Δ. Τριαντάφυλλος – Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), Αρχαία Θράκη, Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 20-27 Σεπτεμβρίου 1992 (Κομοτηνή 1997) τόμ. Ι, 181-192.
- Runnels – Özdoğan 2001** C. Runnels – M. Özdoğan, The Palaeolithic of the Bosphorus Region, NW Turkey, JFieldA 28.1/2, 2001, 69-92.
- Sayar 2007** M.H. Sayar, Zur Lage von Lysimacheia: eine hellenistische Hauptstadt auf der thrakischen Chersonesos, in: Ιακωβίδου | Iakovidou 2007, 514-517.
- Schönert-Geiss 1965** E. Schönert-Geiss, Die Münzprägung von Perinthos (Berlin 1965).
- Schönert-Geiss 1975** E. Schönert-Geiss, Die Münzprägung von Bisanthe, Dikaia, Selymbria (Berlin 1975).
- Sears 2013** M.A. Sears, Athens, Thrace, and the Shaping of Athenian Leadership (Cambridge/New York 2013).
- Slawisch 2007** A. Slawisch, Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia. Aufnahme, Verarbeitung und Weitergabe

überregionaler Ausdrucksmittel am Beispiel der Grabsteine einer Binnenprovinz zwischen Ost und West (Langenweißbach 2007).

Sullivan 1979 R.D. Sullivan, Thrace in the Eastern Dynastic Network, in: H. Temporini (ed.), ANRW II.7.1, 1979, 186-211.

Tiverios 2008 M. Tiverios, Greek Colonisation of the Northern Aegean, in: G.R. Tsetskhladze (ed.), Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas, vol. 2, Mnemosyne Supplementum 193 (Leiden/Boston 2008) 1-154.

Τριαντάφυλλος | Triantafyllos 1994 Δ. Τριαντάφυλλος, Αρχαία Θράκη, στο: Θράκη, έκδοση Γενικής Γραμματείας Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης (Αθήνα 1994) 35-97.

Valeva u.a. 2015 J. Valeva – E. Nankov – D. Graninger (eds.), A Companion to Ancient Thrace (Malden MA 2015).

Vasilev 2015 M.I. Vasilev, The Policy of Darius and Xerxes towards Thrace and Macedonia (Leiden/Boston 2015).

Velkov 1978 V. Velkov, Die thrakische Stadt Bizye, in: Studia in honorem Veselini Beševliev (Sofia 1978) 174-181.

Walbank 1981 F.W. Walbank, Prelude to Spartacus: The Romans in Southern Thrace, 150-70 B.C., in: C.M. Danov – A. Fol (eds.), Spartacus. Symposium Rebus Spartaci Gestis Dedicatum 2050 A., Blagoevgrad, 20.-24.IX. 1977 (Sofia 1981) 14-27.

Walbank 1985 F. Walbank, Via illa nostra militaris: Some Thoughts on the Via Egnatia, in: F.W. Walbank, Selected Papers: Studies in Greek and Roman History and Historiography (Cambridge 1985) 193-209.

Zahrnt 1997 M. Zahrnt, Die Perser in Thrakien, in: Δ. Τριαντάφυλλος – Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), Αρχαία Θράκη, Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 20-27 Σεπτεμβρίου 1992 (Κομοτηνή 1997) τόμ. Ι, 91-100.

Zahrnt 2007 M. Zahrnt, Athens Ambitionen an Thrakiens Südküste während der Pentekontaëtie, in: Ιακωβίδου | Iakovidou 2007, 737-744.

Zahrnt 2015 M. Zahrnt, Early History of Thrace to the Murder of Kotys I (360 BCE), in: Valeva u.a. 2015, 35-47.

Σημείωση επιμελητριών: Στο παρόν κείμενο διατηρήθηκε το πολυτονικό σύστημα γραφής για τα παραθέματα στην αρχαία ελληνική και καθαρεύουσα και χρησιμοποιήθηκαν οι συντομογραφίες και το σύστημα παραπομπών του *Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)* και όχι του *Deutsches Archäologisches Institut (DAI)*, όπως ισχύει για τα υπόλοιπα κείμενα και λήμματα της παρούσας έκδοσης. Αυτό συμβαίνει, γιατί με αυτήν τη μορφή έχει ήδη υποβληθεί το κείμενο για δημοσίευση, στην αγγλική γλώσσα, στα υπό έκδοση Πρακτικά του XIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010, Istanbul 2015. Αυτός είναι και ο λόγος απουσίας από την παρούσα έκδοση αγγλικής απόδοσης του συγκεκριμένου κειμένου.

Από την ιστορία των μνημείων της Ανατολικής Θράκης*

Ηλίας ΣΒΕΡΚΟΣ – Πολυξένη ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ – Κατερίνα ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

Σταυράκη Άριστάρχη
και Άθανασίω Παπαδοπούλω Κεραμεΐ
μνήμης χάριν

Η συστηματική ιστορική και αρχαιολογική έρευνα που διεξάγεται στην Ανατολική Θράκη από τη δεκαετία του 1980 και εξής οδήγησε σε πλήθος δημοσιεύσεων, οι οποίες καλύπτουν το διάστημα από την προϊστορική εποχή μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα¹. Το ενδιαφέρον των ερευνητών επικεντρώθηκε τόσο στη δημοσίευση νέου υλικού (κυρίως επιγραφικού)² όσο και στη γεωγραφία της περιοχής, δηλαδή στην προσπάθεια ταύτισης των αρχαίων πόλεων³. Ωστόσο, όπως έχει ήδη επισημανθεί, η αρχαιολογική και ιστορική έρευνα στην περιοχή αυτή βρίσκεται αντιμέτωπη με δύο βασικές δυσκολίες. Η πρώτη έγκειται στο γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός μνημείων (αναγλύφων, επιγραφών και νομισμάτων), τα οποία εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν κατά τον 19^ο αιώνα ή νωρίτερα, έχει χαθεί και, παράλληλα, ένας εξίσου μεγάλος αριθμός τους βρίσκεται διάσπαρτος σε μουσεία και συλλογές του εξωτερικού⁴. Στο Corpus των επιγραφών της Σηστού και

* Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης: «ΘΑΛΗΣ - IONIO ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ - Έκδοση Επιγραφών και Τεκμηρίωση της Ιστορίας της Αρχαίας Μακεδονίας», η οποία υλοποιείται μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΚΤ) και Εθνικούς Πόρους (ΕΣΠΑ 2007-2015). Το κείμενο με ελάχιστες σχετικά προσθήκες είναι όμοιο με εκείνο που δημοσιεύεται στην αγγλική γλώσσα («Antiquities from Eastern Thrace at the Archaeological Museum of Thessaloniki») στα Πρακτικά του *XIIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010*, Istanbul 2015, τα οποία βρίσκονται στο στάδιο της εκτύπωσης. Η περιγραφή των μνημείων έγινε από τους Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη, ο λοιπός σχολιασμός από τον Ηλ. Σβέρκο. Χρήσιμες υποδείξεις οφείλουμε στους Δρ. Β. Αλλαμανή-Σουρή, Καθηγ. Χρ. Βεληγιάνη-Τερζή, Καθηγ. Μ. Βουτυρά (Θεσσαλονίκη), Καθηγ. Ρ. Faure (Λυών), Καθηγ. Ε. Meyer (Virginia), Καθηγ. Π. Μ. Νίγδελ (Θεσσαλονίκη), Καθηγ. Μ.Η. Sayar (Κωνσταντινούπολη), Καθηγ. Ε. Σταυριανοπούλου (Χαϊδελβέργη), Καθηγ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Δρ. Δόμνα Τερζοπούλου (Θεσσαλονίκη), Δρ. U. Vedder (Μόναχο), Καθηγ. Ά. Χανιώτη (Institut for Advanced Study-Princeton), Δρ. Κ. Χατζηνικολάου (Θεσσαλονίκη), στον υποψ. διδάκτορα Β. Παππά και στο μεταπτυχιακό φοιτητή Α. Ανδρέου (Κέρκυρα).

1 Επισκόπηση της μέχρι τούδε έρευνας: Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 127-137. Λουκοπούλου 1989α, 25-40. Λουκοπούλου 2000, 41-47. *I.Perinthos* σελ. 53-55. Slawisch 2007, 31-34.

2 Πρβ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 134-135. Λουκοπούλου 1989α, 37-38. Στο πλαίσιο αυτό εκδόθηκαν το 1980 οι επιγραφές της Σηστού από τον J. Krauss [= *I.Sestos*: πρβ. SEG XXX 784, *Bull.épigr.* 1981, 328], το 1998 οι επιγραφές της Περίνθου από τον Μ.Η. Sayar [= *I.Perinthos*: πρβ. SEG XLVIII 906-949 και 951-954. *Ann.épigr.* 1998, 1174-1184. *Bull.épigr.* 1999, 382] και το 2000 οι επιγραφές του Βυζαντίου από τον Α. Łajtar [= *I.Byzantion*: πρβ. SEG L 663-666, 667 bis + *Bull.épigr.* 2001, 308]. Οι επιγραφές της ύστερης αρχαιότητας από την περιοχή συγκεντρώθηκαν και μελετήθηκαν συστηματικά από την Κ. Ασδραχά σε μία σειρά άρθρων στο Αρχαιολογικό Δελτίο: Asdracha 1998, 279-356 = Asdracha 2003, IV [πρβ. SEG XLVIII 887, 892 bis, 898 bis-898 ter (= *Bull.épigr.* 2000, 815), 905 bis (= *Bull.épigr.* 2000, 814). *Ann.épigr.* 1998, 1170, 1189. *Bull.épigr.* 2000, 807-815]. Asdracha 2000, 333-386 = Asdracha 2003, V [πρβ. *Ann.épigr.* 1998, 1174-1184b, 1185]. Asdracha 2002, 455-521 = Asdracha 2003, VI [πρβ. SEG XLVIII 950 bis. *Ann.épigr.* 1998, 1185. SEG L 657, 668 bis, 672].

3 Βλ. σχετικά και Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 136. Για την επισκόπηση της μέχρι τούδε έρευνας για την ιστορική γεωγραφία της περιοχής βλ. Sayar 2011, 405-417, Λουκοπούλου 2004, 900-911, Λουκοπούλου & Łajtar 2004, 912-923. Πρβ. Βισάνθη: Sayar 1992, 188-189. Ηράιον Τείχος: Sayar 1992, 191-194 [πρβ. SEG XLII 633, 662], Atik 2007, 13-23.

4 Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 127-137 (ιδιαίτερα 134), σύμφωνα με την οποία το 70% των μνημείων που είχε καταγραφεί κατά τον 19^ο αιώνα έχει χαθεί. Πρβ. Λουκοπούλου 1989α, 37. Asdracha 1995, 220. Slawisch 2007, 31.

των πόλεων της Θρακικής Χερσονήσου (Αλωπεκόννησος, Καλλίπολις, Κοίλα και Μάδυτος) —το οποίο δημοσίευσε το 1980 ο J. Krauss— από το σύνολο των 72 επιγραφών λίγες είναι εκείνες για τις οποίες διαθέτουμε ενδείξεις τόπου φύλαξης⁵, ενώ από τις 315 επιγραφές που καταγράφονται από τον M.H. Sayar στο Corpus της Πέρινθου⁶, 73 βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Tekirdağ, 14 στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, 8 στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά και από μία στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στο Εθνικό Μουσείο της Βαρσοβίας, στο Μουσείο Ύστερης Αρχαιότητας & Βυζαντινής Τέχνης του Βερολίνου και στο Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης στη Βιέννη. 170 φέρουν την ένδειξη «άγνωστος τόπος φύλαξης»⁷. Επιπλέον, από τις 386 επιγραφές που δημοσίευσε ο A. Łajtar στο σύνταγμα των επιγραφών του Βυζαντίου, 52 είναι χαμένες, ενώ ιδιαίτερα μεγάλος είναι ο αριθμός εκείνων που φυλάσσονται σε συλλογές της Δύσης⁸. Από τις 66, μάλιστα, επιγραφές της

Σηλυμβρίας και της περιοχής της, η πλειονότητα των οποίων φυλάσσόταν στη Συλλογή Σταμούλη⁹, μόνον 4 εντοπίζονται στην Κωνσταντινούπολη ή σε συλλογές και μουσεία της δυτικής Ευρώπης¹⁰.

Η δεύτερη δυσκολία αφορά στην ταύτιση των μνημείων και στον ακριβή προσδιορισμό της γεωγραφικής τους προέλευσης, την απόδοσή τους δηλαδή σε συγκεκριμένη πόλη. Η δυσκολία αυτή συνδέεται με το γεγονός ότι στις δημοσιεύσεις του β' μισού του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα οι περιγραφές των μνημείων είναι, σε αρκετές περιπτώσεις, πλημμελείς και οι τοπογραφικές πληροφορίες ανακριβείς¹¹. Συχνά, μάλιστα, τα ίδια μνημεία δημοσιεύονται περισσότερες από μια φορά ως αδημοσίευτα και οι διαφορές που υπάρχουν ως προς την περιγραφή τους αλλά και ως προς τη γεωγραφική τους προέλευση δεν βοηθούν στην ταύτισή τους¹². Με την προέλευση, π.χ., της περίφημης κόρης από τη Βιζύη, για την οποία γίνεται λόγος πιο κάτω, ασχολήθηκε διεξοδικά η Λ. Λουκοπούλου¹³, ενώ σε άλλες περιπτώσεις την προέλευση των μνημείων διεκδικούν περισσότερες από μια πόλεις. Την προέλευση, π.χ., της ανάγλυφης στήλης με παράσταση ήρωα ιππέα και την επιγραφή ήρωος έπιφανής Σωκράτης, που φυλάσσεται στο Μουσείο της Avignon (1^{ος}-2^{ος} αι. μ.Χ.), διεκδικούν τόσο η Λάμψακος όσο και η Πέρινθος¹⁴. Το ίδιο ισχύει και για την προέλευση του επιτύμβιου αναγλύφου του Δαμά και της συζύγου του Χρυσέας (αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ.), το οποίο αποδίδεται τόσο στη Σηστό όσο και στο Βυζάντιο¹⁵. Επιπλέον, στις περιπτώσεις των *pierre errante* συχνά παρατηρείται το φαινόμενο

5 Σύμφωνα με την Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 134 (πρβ. Λουκοπούλου 1989α, 37) το 80% των επιγραφών των πόλεων αυτών έχει εξαφανισθεί. Στοιχεία για τον τόπο φύλαξης διαθέτουμε για τις ακόλουθες επιγραφές: Βρετανικό Μουσείο: *I.Sestos* 1. Bibliothèque Nationale Paris: *I.Sestos* 57. Εθνικό Μουσείο Βαρσοβίας: *I.Sestos* 58. Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης: *I.Sestos* 39, 60. Αρχαιολογικό Μουσείο Σμύρνης: *I.Sestos* 53-54. Αρχαιολογικό Μουσείο Çanakkale: *I.Sestos* 7, 34, 64, 72. *In situ*: *I.Sestos* 4, 9. Επίσης εντόπισε η D. Hereward 1962, 176-185 (= *SEG* XXIV 648-654) δέκα επιγραφές των οποίων δυστυχώς δεν δίνει φωτογραφίες (πρβ. *I.Sestos* 24-25, 55, 44, 38, 24. *SEG* XXIV 652a-b, 654. *I.Ilion* 97).

6 *I.Perinthos* σελ. 429-430. Η επιγραφή *I.Perinthos* 308 (= Seure 1911, 446-447 αρ. 16) δεν προέρχεται από την Πέρινθο, αλλά από τη Σαμοθράκη [πρβ. *IG* XII 8 197 + Suppl. p. 149. Seure 1912β, 336. P.M. Fraser, *CR* 51 (2001) 183 (*SEG* LI 927, 1092 bis). Dimitrova 2008, 214-215 αρ. 132]. Για νεώτερα επιγραφικά ευρήματα πρβ. *SEG* L 667 ter, 668 bis [= Asdracha 2000, 367-368 no. 185. *Ann.épigr.* 1998, 1185]. Πιθανή είναι η προέλευση από την Πέρινθο της επιγραφής *I.Byzantion* 381.

7 *I.Perinthos* 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 32, 36, 37, 39, 42, 44 (πρβ. Saddington 2010, 239-240 = *Ann.épigr.* 2010, 73), 47, 48, 49, 51, 52, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 69, 73, 76, 77, 83, 84, 85, 91, 92, 102, 104, 106, 107, 108, 112, 117, 122, 125, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 141, 143, 147, 149, 150, 151, 152, 156, 157, 159, 160, 161, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 183, 184, 187, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 203, 204, 205 (πρβ. Solin 2013, 286), 207, 210, 211, 213, 214, 217, 218, 220, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 236, 242, 245, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 282, 294, 295, 296, 297 (πρβ. Νίγδελς 2009, 468 = *SEG* LVIII 707), 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 307, 310. Πρβ. *I.Byzantion* 381 (βλ. σημ. 6). Πρόσφατα χάθηκαν οι ακόλουθες επιγραφές: *I.Perinthos* 11, 31, 99, 100, 105, 115, 127, 128, 309, 312.

8 *I.Byzantion* σελ. 19-261, 328-331 (*SEG* L 663-666, 667 bis + *Bull.épigr.* 2001, 308). Για την *I.Byzantion* 381 βλ. σημ. 6. Σε ιδιωτική

συλλογή του Μονάχου εντοπίστηκε η επιτύμβια στήλη *I.Byzantion* 304. Βλ. σχετικά Dana 2013, 167-171 (*SEG* LX 739, *Bull.épigr.* 2013, 284).

9 *I.Byzantion* σελ. 265-298, 331 (*SEG* L 671).

10 *I.Byzantion* S 10 (Würzburg, Martin von Wagner-Museum), S 31 (εντοιχισμένη στον κήπο της Βρετανικής Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη), S 48 (Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης), S 63 (σε ιδιωτική οικία στη Σηλυμβρία).

11 Πρβ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 137. Besevliev 1960, 143-144.

12 Για τα προβλήματα που αντιμετώπισε η έρευνα ως προς τις ταυτίσεις μνημείων και κυρίως επιγραφών βλ. ενδεικτικά: Robert 1936, 113-122 = *OMS* II, 1192-1201. Robert 1939, 187-189 αρ. 9 = *OMS* II, 1340-1342. Robert 1944, 36-48 = *OMS* III, 1402-1414. Robert 1946, 134-137. Πιθανή είναι κατά τη γνώμη μας η ταύτιση της *I.Perinthos* 149 με την *I.Perinthos* 148 (πρβ. *I.Perinthos* σελ. 312).

13 Λουκοπούλου 1989α, 162-163, 177-179.

14 *I.Lampsakos* 24 + *I.Perinthos* 145 (1^{ος}/2^{ος} αι. μ.Χ.). Πρβ. Robert 1944, 36-37 = *OMS* III, 1402-1403. *Bull.épigr.* 1979, 376. Slawisch 2007, 74, 178 αρ. P 3 (πίν. 4).

15 *I.Sestos* 6 + *I.Byzantion* 360.

της σύνδεσης της προέλευσής τους με τον τόπο φύλαξής τους¹⁶.

Αμφισβητούμενη είναι και η προέλευση της χαμένης σήμερα επιτύμβιας επιγραφής της Αυρηλίας Λουκίας, η οποία αντιστοιχεί στην *I.Byzantion* 381. Το κείμενο δημοσιεύθηκε το 1817 από τον R. Walpole, με την ακόλουθη σημείωση: «Found of a sarcophagus on the European shore of the Propontis near Boyuk Chekmagee. Communicated by Dr. Hunt»¹⁷. Η παρουσία της λέξης *λατόμιν* στην επιγραφή, η οποία τεκμηριώνεται αποκλειστικά σχεδόν στην Πέρινθο, καθιστά πιθανή την προέλευσή της από εκεί. Ο A. Łajtar επισημαίνει, ωστόσο, ότι «mann kann jedoch die Möglichkeit nicht gänzlich ausschließen, das sich die Verwendung des Terminus *λατόμιον* von Herakleia-Perinthos in Richtung Nord-Osten ausbreitete und schließlich auch Athyra umfaßte»¹⁸. Στην Ηράκλεια-Πέρινθο αποδίδουν την επιγραφή οι εκδότες του *Supplementum Epigraphicum Graecum*¹⁹. Όμοια είναι και η περίπτωση μιας χριστιανικής οικοδομικής επιγραφής, η οποία βρέθηκε στην Καλλίπολη, δεν αποκλείεται ωστόσο να προέρχεται από τη Λάμψακο²⁰.

Σχετικά, μάλιστα, με τα μνημεία που είτε φυλάσσονται στην Κωνσταντινούπολη είτε εντοπίστηκαν κάποτε εκεί, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι εκεί έφθαναν αρχαιότητες από όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ότι παράλληλα η πόλη αποτελούσε σημαντικό κέντρο «de la commerce d'antiquités»²¹. Η ιστορία της προέλευσης

των επιγραφών *I.Perinthos* 78 [επιτάφιο του centurio Au(relius) Mucianus] και 82 [επιτάφιο του Titus Flavius Sabestianus] περιγράφεται από τον J. Schmidt. Αυτός επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη και κάποιες περιοχές της Μικράς Ασίας στα τέλη του 1879 και είδε τις επιγραφές στο «Museum im Tschinili Kiöschk, früher in der Irenenkirche». Σημειώνει σχετικά: «Übrigens versichern die Museumsbeamten, diese beiden Inschriften wären aus Salonichi gekommen, eine Angabe, die kein Vertrauen einflößt, weil sie alle Stücke, deren Provenienz unbekannt ist, nach Salonichi oder Kyzikos zu weisen pflegen. Dr Shröder meint sie könnten aus Rodosto stammen, wo schon mehrere Grabsteine von Soldaten gefunden worden sind» (σελ. 134)²².

Οπωσδήποτε η σύγχρονη έρευνα έκανε αρκετά βήματα προς την κατεύθυνση της ταύτισης και της συστηματικής δημοσίευσης των προερχόμενων από την περιοχή μνημείων. Με το επιχείρημα της συχνής παρουσίας επιτυμβίων μνημείων Ρωμαίων στρατιωτών στην Πέρινθο, ο L. Robert αποσύνδεσε από την Ηράκλεια του Πόντου και απέδωσε στην Ηράκλεια του Μαρμαρά τις ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες που δημοσίευσε ο Mendel (1914) αρ. 891-892 καθώς και την ανεπίγραφη στήλη αρ. 948, οι οποίες εισήχθησαν στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης το 1904²³. Πρόσφατα ο A. Łajtar, στο πλαίσιο της συστηματικής δημοσίευσης των επιγραφών που φυλάσσονται στο Εθνικό Μουσείο της Βαρσοβίας, απέδωσε στο Βυζάντιο έξι χριστιανικές επιγραφές, τις οποίες είδε στην Κωνσταντινούπολη και δημοσίευσε ο Th. Wiegand²⁴. Επιπλέον, με

16 Την απόδοση στο Βυζάντιο μίας επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή *Ἄμμιον Διογένη χάρει* [Μουσείο Προύσας, βλ. Cremer 1992α, 145 αρ. P 20 (SEG XLII 1109)] προτείνει ο Łajtar 1996β, 103-104 (πρβ. *Bull. épigr.* 1977, 590 και SEG XLVI 846).

17 Walpole 1817, 463-464 αρ. XIII.

18 *I.Byzantion* 381. Για την παρουσία της λέξης *λατόμιν* στις επιγραφές της Ηράκλειας-Πέρινθου βλ. Robert 1974, 238-239 [= *OMS* V, 325-326]. *I.Perinthos* σελ. 253 σημ. 249 (με την προηγούμενη βιβλιογραφία). *I.Byzantion* 381 (σχόλια). Τη χρήση της λέξης εντοπίζει ο Strubbe 1997, 273-274 αρ. 399 και σημ. 2 σε επιγραφή από την περιοχή της Φρυγίας (βλ. σχετικά Calder 1911, 210-211 αρ. 64).

19 SEG L 668.

20 Dumont 1876α, 163 αρ. 100 = Dumont 1876β, 51 αρ. 100. Dumont & Homolle 1892, 428 αρ. 100. Kaibel, *EG* 531. Mordtmann 1881, 260. Dumont & Homolle 1892, 428 αρ. 100. Grégoire 1968, 6 αρ. 6. *I.Lampsakos* σελ. 89. Asdracha 1998, 335-337 αρ. 159.

21 Robert 1933, 126-127 = *OMS* III, 1581-1582. *I.Byzantion* σελ. 13. Πρβ. Łajtar 1992, 105 με σημ. 1. Την επιγραφή π.χ. *I.Perinthos* 219 [πρβ. Asdracha 1998, 342-345 αρ. 165 (Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst von Berlin)] την οποία ο Wiegand 1908, 146-147 αρ. 3, είδε στην Κωνσταντινούπολη, είχε εντοπίσει στην Πέρινθο «bei Steinmetzen des Ortes» και δημοσιεύσει ο Mordtmann 1884, 224-225 αρ. 59 (= Dumont & Homolle 1892, 395 no. 74³). Το ίδιο ισχύει για την επιγραφή *I.Perinthos* 2 (National Museum Warschau), για την οποία

ο Wiegand 1911, 287 αρ. 1 σημειώνει «vermutlich aus einer ionischen Stadt des Hellespont nach Konstantinopel verschleppt, etwa von Kyzikos». Η επιγραφή είχε ήδη δημοσιευθεί από τους Mordtmann 1884, 215 αρ. 38 και Dumont & Homolle 1892, 391 αρ. 74¹ και αποδόθηκε ορθά στην Πέρινθο [πρβ. Łajtar 1992, 105 σημ. 1. Łajtar 1999, 152 αρ. 4. Łajtar & Twardecki 2003, 24-28 αρ. 4]. Στη Yalova, η οποία βρίσκεται «eine starke halbe Stunde von den Ruinen des alten Sestos», εντόπισε ο H. Lolling 1881, 209-214 την τιμητική επιγραφή για τον Πτολεμαίο IV και την οικογένειά του (βλ. *I.Ilion* 44).

22 Schmidt 1881, 132-134 (πρβ. Dumont & Homolle 1892, 572 no. 76⁴¹). Για τη σχετική με την προέλευση των επιγραφών συζήτηση βλ. *I.Perinthos* 78 (σελ. 265 σημ. 295). *I.Perinthos* 82 (p. 269 σημ. 315). Slawisch 2007, 84-85, 181 αρ. P 32-P 33 (πίν. 9).

23 Mendel 1914, 108-109 αρ. 891-892 [πρβ. Pfuhl-Möbius 1977, αρ. 315-316 (πίν. 56)]. *I.Perinthos* 86-87. Slawisch 2007, 84, 181 αρ. P 30-P 31]. Mendel 1914, 163 αρ. 948 [πρβ. Pfuhl-Möbius 1979, 523 αρ. 2190 (πίν. 312). Slawisch 2007, 77, 179 αρ. P 12]. Robert 1939, 188-189 = *OMS* II, 1341-1342.

24 Wiegand 1908, 147-149 αρ. 4, 6, 8-11 = Łajtar 1992, 105-111 αρ. 1-6 (SEG XLII 635-640 + *Bull.épigr.* 1994, 743). Πρβ. Łajtar 1996α, 99-102 (SEG XLVI 847). Για πλήρη κατάλογο των επιγραφών που προέρχονται από την περιοχή και φυλάσσονται στο Εθνικό Μουσείο

βάση τυπολογικά χαρακτηριστικά, η Μ. Cremer απέδωσε στο Βυζάντιο μια ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, η οποία φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κέρκυρας²⁵. Το ανάγλυφο με παράσταση νεκροδείπνου περιγράφεται στον κατάλογο του Μουσείου Κέρκυρας με ένδειξη προέλευσης «Νήσος τῶν Κυκλάδων» και το κείμενο της επιγραφής, όπως δημοσιεύθηκε από την Μ.-Τ. Couilloud, έχει ως εξής: Πῶλλα Ποπλίου, Μενεκράτης Ποπλίου / Διονύσις Μενίσκου ὁ καὶ Πόπλις²⁶. Ὅπως επισημαίνει η Μ.-Τ. Couilloud, τα χαρακτηριστικά της στήλης δεν δικαιολογούν την προέλευσή της από τη Ρήνεια²⁷. Η Μ. Cremer αποδίδει τη στήλη στο Βυζάντιο και εξηγεί την παρουσία της στην Κέρκυρα ως αποτέλεσμα της κατάληψης του νησιού από ρωσο-τουρκικά πλοία το 1799. Το μνημείο, δηλαδή, χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ως έρμα σε κάποιο από τα τουρκικά πλοία που συμμετείχαν στην επιχείρηση και κατά την αποχώρησή τους το 1801 αφέθηκε στο νησί.

Η παρούσα εργασία εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης έρευνας με στόχο τη δημοσίευση των μνημείων από την Ανατολική Θράκη που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης καθώς και σε άλλα μουσεία στην Ελλάδα. Οπωσδήποτε, πλήρης κατάλογος των μνημείων δεν δίνεται εδώ. Αντίθετα, μετά από μια σύντομη αναφορά στην ιστορία των μνημείων της περιοχής έως το πρώτο περίπου τέταρτο του 20^{ου} αιώνα και στην αρχαιολογική δράση του ΘΦΣΡ, παρουσιάζεται η πορεία της μέχρι τώρα έρευνας. Επίσης, τίγονται ζητήματα που συνδέονται με τα ήδη δημοσιευμένα μνημεία και δίνονται, όπου κατέστη δυνατόν, συμπληρωματικές πληροφορίες για αυτά. Παράλληλα, παρουσιάζονται τα προβλήματα που αφορούν στην ταύτιση των μνημείων.

1. Η αρχαιολογική και επιγραφική έρευνα στη νοτιοανατολική Θράκη έως το α' τέταρτο του 20^{ου} αιώνα

Η ιστορία των μνημείων της νοτιοανατολικής Θράκης δεν είναι ανεξάρτητη από την πολιτική ιστορία της περιοχής στους

αιώνες που ακολούθησαν την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης. Πρόκειται για την καρδιά της Βυζαντινής και, κατόπιν, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στρατηγική και πολιτική θέση που την καθιστούσαν σημαντικό προορισμό και, ταυτόχρονα, αντικείμενο διεκδίκησης²⁸. Στο πλαίσιο της παρουσίας και της δράσης των Βενετών στην περιοχή της Προποντίδας («après la quatrième croisade»)²⁹ θα μπορούσε πιθανόν να εξηγηθεί, σύμφωνα με τον L. Robert, η ύπαρξη μιας επιτύμβιας επιγραφής στο Palazzo Grimani της Βενετίας³⁰. Ο περιπλανώμενος λίθος (*pierre errante*) δηλώνεται ως άγνωστης προέλευσης στο *Corpus Inscriptionum Graecarum* αρ. 7019 (*inscriptions incertorum locorum*). Η έκφραση [ἐὰν δέ τις ἀνοίξῃ]ας ἕτερον καταθῇται, δώσει τῇ λαμπροτάτῃ πόλει προστείμου *vacat* καὶ τῷ ἐμπορίῳ τὸ ἴσον, που αφορά στην προστασία του μνημείου από παραβάτες και, ειδικότερα, η αναφορά του ἐμπορίου («une agglomération constituée autour d'un marché et qui n'a pas rang de ville») οδήγησε τον L. Robert στη σύνδεση της επιγραφής με μια ήδη γνωστή, προερχόμενη από το Πάνιον³¹. Ο *maître* της επιγραφικής θεώρησε ως πιθανόν ότι και η εν λόγω επιγραφή προέρχεται από την περιοχή του Πανίου και της Ηράκλειας-Περίνθου³². Δεν γνωρίζει, ωστόσο, τη μετέπειτα τύχη της, καθώς αυτή δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο των ελληνικών επιγραφών της Βενετίας που δημοσίευσε το 1942 η Μ. Guarducci³³. Την περιπλάνηση της επιγραφής περιγράφει ο A. Wilhelm: «... einst in Venedig aufbewahrte Grabinschrift C.I.G. 7019 von mir im Jahre 1915 in Wien in der Sammlung Karl von Reininghaus aufgefunden und einige Jahre nach seinem Tode (29. Oktober 1929) dem Kunsthistorischen Museum einverleibt worden ist»³⁴. Η επιγραφή, με πλήρη βιβλιογραφία και φωτογραφία του μνημείου, δημοσιεύθηκε από τον M.H. Sayar και αντιστοιχεί στον αρ. 311 του *Corpus* των επιγραφών της Περίνθου.

Στις 25 Ιουλίου του 1444, με αφετηρία την Κωνσταντινούπολη, ταξίδεψε στην περιοχή

της Βαρσοβίας βλ. Łajtar 1999, 152-153 αρ. 3-12 και Łajtar & Twarddecki 2003, 21-46 αρ. 1-10.

25 Cremer 1992β, 87-90 = SEG XLII 634 + I.Byzantion 372 + IG IX² 1.4, 1227.

26 Couilloud 1974β, 477-478 αρ. 86 (2^{ος}/3^{ος} αι. μ.Χ.).

27 Couilloud 1974α, 43-45 (κυρίως 44), με τη σημείωση ότι η εν λόγω στήλη με αριθμό ευρετηρίου Μουσείου Κερκύρας 201, θα πρέπει να αποσυνδεθεί από τη Δήλο («ne provient pas de Délos») και Couilloud 1974β, 479: «J'ai hésité à l'attribuer à Rhénée car elle ne ressemble en rien aux stèles déliennes connues».

28 Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 127-128. Πρβ. Marc 1997, 474 κε.

29 Πρβ. Marc 1997, 475-476.

30 Robert 1946, 134-137 αρ. 5.

31 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 90 αρ. 6 = Dumont & Homolle, 409 αρ. 83¹ = IGR I 811.

32 Robert 1946, 136-137: «il me paraît assez vraisemblable qu'il a pu provenir de la région de Panion et d'Héraclée-Périnthe, λαμπροτάτη πόλις».

33 Guarducci 1942, 3-49. Πρβ. Robert 1946, 136 σημ. 7.

34 Wilhelm 1950, 46 = Wilhelm 1984, 64.

ο Κυριάκος από την Αγκώνα (1391-1452)³⁵. Πρώτος σταθμός της *novigatio Thracica* υπήρξε η Σηλυμβρία, η οποία βέβαια δεν τον ενθουσίασε, εντόπισε ωστόσο μια αναθηματική στον Ερμή επιγραφή: «nullum fere antiquitatis suae monumentum comperimus praeter hoc secus portam vetusto in lapide Atticis litteris epigramma: ANTIΦΙΛΟΣ ΣΑΜΥΛΟΥ / ΑΓΩΝΟΘΕΤΗΣ ΕΡΜΑΙ»³⁶. Η επιγραφή αντιστοιχεί στην *I.Byzantion* S 22 και είναι σήμερα χαμένη³⁷. Η μεγαλύτερη, ωστόσο, προσφορά του *vojageur, marchand et humaniste* από την Αγκώνα έγκειται στην καταγραφή των επιγραφών της Περίνθου. Την πόλη, την οποία σε επιστολή του προς τον εγκατεστημένο εκεί (για την υποστήριξη του παπικού στόλου) πλούσιο έμπορο από τη Γένουα Raffaele Castiglione χαρακτηρίζει ως *praeclara urbs*³⁸, επισκέφθηκε δύο φορές, αρχικά μεταξύ της 25^{ης} και 31^{ης} Ιουλίου 1444 και, στη συνέχεια, μετά το ταξίδι του στην Κύζικο, δηλαδή από τη 12^η έως τη 14^η τουλάχιστον Αυγούστου και κατέγραψε 19 ελληνικές και 2 λατινικές επιγραφές³⁹. Από το σύνολο των επιγραφών της Περίνθου που κατέγραψε ο Κυριάκος, μόνον η *I.Perinthos* 27 εντοπίστηκε το 1988 στην ακρόπολη της πόλης, ενώ οι υπόλοιπες είναι χαμένες, όπως χαμένη είναι και η τιμητική επιγραφή στον Λούκιο Φλάουιο Βαλόνιο Πολλίωνα, την οποία αυτός κατέγραψε στη Σηστό⁴⁰.

Με τη δράση του Κυριάκου στην Ανατολή συνδέεται, πιθανότατα, και ένας κώδικας προερχόμενος από τη βιβλιοθήκη της Μονής των Δομινικανών του Αγίου Μάρκου⁴¹. Ο κώδικας φέρει τίτλο «Inscriptiones quaedam in marmoreis basibus et tabulis columnarum et sepulchris ex Graecia allatae» και περιλαμβάνει 106 επιγραφές (94 ελληνικές και 12 λατινικές), οι οποίες

προέρχονται από την Αθήνα, τους Δελφούς, την Κόρινθο, τα νησιά του Αιγαίου, την Κύπρο, τη δυτική ακτή της Μικράς Ασίας και την Κωνσταντινούπολη. 71 είναι ήδη γνωστές στην έρευνα, ενώ 35 άγνωστες⁴². Όπως σημειώνει ο Filippo di Benedetto, «tutto il contenuto proviene da Ciriaco, anzicon ogni probabilit  costituisce una delle sillogi epigrafiche da lui composte e destinate a qualcuno dei suoi dotti corrispondenti» και ο κώδικας καλύπτει το διάστημα του ταξιδιού από το 1428 (Κύπρος) μέχρι το 1447 (Ηράκλεια-Πέρινθος)⁴³. Στον αρ. 68 του φύλλου 389r του χειρογράφου σημειώνεται μια επιγραφή από την Πέρινθο, στην οποία αναφέρεται μια ακόμα, άγνωστη έως τώρα φυλή της πόλης, η *Διονυσιάς*, ενώ παράλληλα στο κείμενο αναγράφεται η γνωστή από την πόλη λέξη *λατόμιν*⁴⁴.

Κατά τους επόμενους αιώνες και, ειδικότερα, μέχρι το α' μισό του 19^{ου} αιώνα οι αναφορές στις αρχαιότητες της νοτιοανατολικής Θράκης έχουν περιστασιακό, κυρίως, χαρακτήρα και προέρχονται από ταξιδιώτες, εμπόρους και διπλωμάτες, που για εμπορικούς ή πολιτικούς λόγους επισκέφθηκαν την περιοχή και, ιδιαίτερα, την Κωνσταντινούπολη⁴⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, η καταγραφή και (σπανιότερα) η μελέτη επιγραφών κατά τον 16^ο, 17^ο και 18^ο αιώνα εντάσσεται στο γενικότερο ενδιαφέρον για την αρχαιότητα, το οποίο εγκαινιάστηκε κατά την Αναγέννηση. Στο ταξιδιωτικό του G. Dousa, το οποίο δημοσιεύθηκε στο Leiden το 1599, σημειώνονται επιγραφές από τη Θράκη, τη Μακεδονία και τη Μικρά Ασία⁴⁶. Μεταξύ αυτών και η λατινική επιτύμβια επιγραφή του Gn. Pompeius Philinus και της κόρης του Pompeia Philumene (*I.Byzantion* 300). Την επιγραφή «in lapide quadrato in formam tumuli» αντέγραψε ο St. Gerlach, «der Kaplan der deutschen Botschaft zu Istanbul in den Jahren 1573-78, der seine Abschrift am 17. Mai 1576 dem Tübinger Professor Martin Crusius übergeben hat», όπου βασίστηκε και η δημοσίευσή της από τον Th. Mommsen⁴⁷.

35 Από την πλούσια βιβλιογραφία για τον Κυριάκο από την Αγκώνα, βλ. Larfeld 1914, 13-15, 29. Paci & Sconocchia 1998 (*SEG* XLVIII, 2103) και ιδιαίτερα Bodnar 1998, 49-70. Για το ταξίδι του στην Προποντίδα, Mommsen 1877, 235-236. Ziebarth 1897, 405-414, κυρίως 413-414. Bodnar & Mitchell 1976, 21 κ.ε. Colin 1981, 134, 582-583. *I.Perinthos* σελ. 53. Barattolo 1998, 103-140.

36 Bodnar & Mitchell 1976, 21 = Bodnar 2003, 60-61.

37 Πρβ. Dumont 1876a, 143 αρ. 62^b = 1876b, 31 αρ. 62^b = Dumont & Homolle 1892, 366 αρ. 62^b. Mommsen 1877, 236.

38 Bodnar 2003, 82-83. Για τον Raffaele Castiglione βλ. Bodnar 1988, 260-262. Bodnar 2003, 419.

39 Bodnar & Mitchell, 1976, 21-27, 31-33 = Bodnar 2003, 60-84. *I.Perinthos* 7, 8, 21, 23 (+ Dusanic 2005, 237-245 = *Ann. pigr.* 2005, 1371), 24, 25, 26, 27, 29, 32, 44, 56, 57, 61, 112, 125, 167, 213, 269, 270 (πρβ. σελ. 53 + 432). Πρβ. Bodnar & Mitchell 1976, 23 αρ. 5 = Bodnar 2003, 64-65 (= *CIL* III 12326. *ILS* 665).

40 *I.Sestos* 14.

41 Di Benedetto 1998, 147-167 (*SEG* XLVIII 2103).

42 Di Benedetto 1998, 147.

43 Di Benedetto 1998, 148.

44 Di Benedetto 1998, 159 (πρβ. 149) = *SEG* XLVIII 950. Για τις λοιπές φυλές της πόλης βλ. Loukopoulou 1989a, 137-138. *I.Perinthos* σελ. 483-484 (ευρετήρια, στο λ. φυλή). *SEG* XLVIII 906 (σελ. 270). Για τη χρήση της λέξης *λατόμιν* στο ταφικό λεξιλόγιο της Περίνθου βλ. πιο πάνω 18.

45 Για τους Γάλλους ταξιδιώτες βλ. Marc 1997, 474-484 κυρίως 474 σημ. 5.

46 Dousa 1599, 93-107. Πρβ. Besevliev 1960, 137.

47 Dousa 1599, 98. *CIL* III 741 = Th. Mommsen, *Ephemeris Epigraphica* 5 (1884) 86 αρ. 239. *I.Byzantion* 300 (σελ. 210). Για

Το 1998 ο J.-P. Grélois δημοσίευσε τις σημειώσεις του κληρικού και διπλωμάτη John Covell (1638-1722) από το ταξίδι του στη Θράκη και τη Βιθυνία στο διάστημα 1675-1677⁴⁸. Στις σημειώσεις του «Great Oriental Traveller»⁴⁹ περιέχονται και 80 επιγραφικά κείμενα, εκ των οποίων 8 προέρχονται από τις πόλεις της Ανατολικής Θράκης⁵⁰: 4 από την Πέρινθο (*I.Perinthos* 8, 10, 12 + *Ann.épigr.* 1998, 1186), δύο από την Καλλίπολη [*I.Sestos* 11 (πρβ. *Bull.épigr.* 2000, 33), 21], μια άγνωστη έως τώρα, με το μονόγραμμα του επισκόπου Ευφημίου, την οποία είδε κατά τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο του 1675 στην εκκλησία της Παναγίας στη Μεσηνή⁵¹ και μια επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη παράσταση από τη Σηλυμβρία, εντοιχισμένη αριστερά της εισόδου του ναού του Αγίου Γεωργίου. Η τελευταία ήταν ήδη γνωστή από τη σχετική με τις βυζαντινές εκκλησίες της Σηλυμβρίας δημοσίευση του P. Magdalino⁵². Η περιγραφή, ωστόσο, του J. Covell στη σελ. 181ν του χειρογράφου του είναι χαρακτηριστική της σχολαστικότητάς του: «Coming out from the Church on wall on right hand without, are four figures standing in a small stone about 11/2 foot long; an Ancient Man with a young lad on his left hand holding one hand on his breast and other under his cheek. Opposite to him stands a Woman with a young lasse in same posture with boy. Over was wrote (corner being a little broken): ΟΥΝΙΟΣ ΠΡΟΒΟΣ and on edge of side to right hand ZH. I conclude it to have been a title to his monument by word ZH which I have frequently met with all in monuments, perhaps it was onely an indication of their belief of immortality»⁵³. Στο ημερολόγιο του J. Covell αναφέρεται μια αποσπασματική λατινική επιγραφή από την Πέρινθο, την οποία είδε «à la sortie de la ville vers Istanbul»⁵⁴.

Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που μας δίνει

για τις αρχαιότητες της περιοχής ο γιατρός «et érudit lyonnais» Jacob Spon⁵⁵. Ταξίδεψε στην Ανατολή την ίδια ακριβώς περίοδο με τον J. Covell και, ειδικότερα, στο διάστημα 1675-1676. Μεταξύ των αρχαιοτήτων που κατέγραψε στο προσωπικό του *Itinerarium* (οι οποίες είναι σήμερα χαμένες), ανήκουν μια επιγραφή από την Καλλίπολη (επιτύμβια επιγραφή της Βίτας, κόρης του Αντικλέους)⁵⁶ και τρεις τιμητικές σε ρωμαίους αυτοκράτορες επιγραφές από την Πέρινθο. Η πρώτη (τιμητική επιγραφή στον αυτοκράτορα Αδριανό, 125-126 μ.Χ.), την οποία είχε ήδη αντιγράψει ο Κυριάκος από την Αγκώνα, ήταν εντοιχισμένη «à l'église Cathédrale»⁵⁷, η δεύτερη (τιμητική στον αυτοκράτορα Σεπτίμιο Σεβήρο, 198-211 μ.Χ.) «dans le mur au dehors de l'église»⁵⁸, ενώ την τρίτη (τιμητική επιγραφή στον αυτοκράτορα Δέκιο) εντόπισε «à Tchourly»⁵⁹. Την τελευταία είδε το 1829 ο G. Eneholm σε νεκροταφείο στην Çorlu και έκτοτε τα ίχνη της αγνοούνται⁶⁰.

Μια μόνον επιγραφή από τη Σηστό κατέγραψε ο άγγλος ιερέας και ανθρωπολόγος R. Pococke (1704-1765), ο οποίος ταξίδεψε στην Ανατολή στο διάστημα 1737-1741⁶¹. Την επιγραφή, η οποία αντιστοιχεί στη CIG 2016 (= *I.Sestos* 20), είδε ο J.M. Mordtmann το καλοκαίρι του 1880. Σημειώνει σχετικά: «Nur C.I.G. 2016 ist noch vorhanden und zwar im Hause eines gewissen Hafiz Mehemed Efendi, wo ein Herr Papadopulo sie allerdings schlecht genug copierte; Der ungefällige Efendi verweigerte mir jedoch die Besichtigung des Steines»⁶². «In schedis» Pococke (I, 5, 1) εντοπίζεται, επίσης, η επιτύμβια επιγραφή του Αυρηλίου Χρήστου, η οποία αντιστοιχεί στην *I.Perinthos* 174. Ο τελευταίος που είδε το μνημείο το 1920 στην Τυρολόη είναι ο Γ. Λαμπουσιάδης (βλ. πιο κάτω)⁶³. Από τον άγγλο περιηγητή και, αργότερα, καθηγητή ορυκτολογίας στο

τον G. Dousa βλ. και Besevliev 1960, 136.

48 Grélois 1998 [πρβ. *Bull.épigr.* 2000, 33, 809]. Ο Dr. John Covell μετέβη στην Κωνσταντινούπολη το 1670 μετά τον διορισμό του το 1699 ως εφημέριου του πρεσβευτή Sir Daniel Harvey. Για το ημερολόγιο και το ταξίδι του J. Covell στην περιοχή βλ. και Bent 1893, xxvi-xxxiii, 179-183. Πρβ. Asdracha 1996, 264-268 αρ. 65-66.

49 Bent 1893, xxvi.

50 Για τις επιγραφές και την αντιστοίχισή τους με νεώτερες εκδόσεις βλ. *Ann.épigr.* 1998, 23, 1165, 1186-1188, 1282, 1285-1291.

51 Grélois 1998, 368 αρ. 17 (*Ann.épigr.* 1998, 1188, SEG XLIX 895). Πρβ. Asdracha 1998, 295-296 αρ. 122 (5^{ος} αι. μ.Χ. ή αργότερα).

52 Magdalino 1978, 309-318 = *I.Byzantion* S 34. Grélois 1998, 52-53 και 363 αρ. 7 (*Ann.épigr.* 1998, 1187. SEG XLIX 913).

53 Magdalino 1978, 317.

54 Grélois 1998, 370 αρ. 22 (*Ann.épigr.* 1998, 1186).

55 Για τον Jacob Spon (1674-1685) βλ. Étienne & Mossière 1993. Gran-Aymerich 2007, 23, 42, 61, 1176-1177 (με βιβλιογραφία). Πρβ. Marc 1997, 475. Ζουμπάκη 2008, 115-134.

56 Spon 1678, 91 = *I.Sestos* 15.

57 Spon 1678, 95-96 = *I.Perinthos* 8. Πρβ. ό.π., σημ. 7 και 39. Από τη μεταγραφή του J. Spon λείπει η λέξη *θεοῦ* στο στ. 2.

58 Spon 1678, 97-98 = *I.Perinthos* 10.

59 Spon 1678, 98-99.

60 Eneholm 1830, 138. Πρβ. Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1897, 8-9 = *I.Perinthos* 12.

61 Pococke 1752, I 5, I p. 48.

62 Mordtmann 1881, 256 σημ. 1 = Dumont & Homolle 1892, 431 αρ. 100^ε.

63 CIG 2027. Ο Λαμπουσιάδης 1941, 111-112. Βλ. αναλυτικά πιο κάτω.

Καίμπριτζ E.D. Clarke (1769-1822), ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή στο διάστημα 1791-1802, δημοσιεύθηκε αρχικά η επιγραφή *CIG* 2028 που αντιστοιχεί στην *I.Perinthos* 305⁶⁴.

Στο πέραςμα από τον 18^ο στον 19^ο αιώνα και, ειδικότερα, την 5^η Δεκεμβρίου 1799 ο διοικητής μιας βρετανικής στρατιωτικής αποστολής στην Τουρκία στρατηγός George Koehler εξαιτίας καταιγίδας υποχρεώθηκε να προσαράξει κάποιες ώρες στην Πέρινθο, όπου κατέγραψε με τη συνοδεία του πέντε συνολικά επιγραφές. Ο M. Vickers μελέτησε το σύντομο ημερολόγιο του G. Koehler, που φυλάσσεται στο Μουσείο Κλασικής Αρχαιολογίας του Καίμπριτζ, και δημοσίευσε τις επιγραφές⁶⁵. Από τις τρεις επιγραφές που ο M. Vickers παρουσιάζει ως αδημοσίευτες (αρ. 2-4), η αρ. 4 («Copied by Mr. Pink») δημοσιεύθηκε ήδη το 1912 από τον G. Seure⁶⁶, ενώ η αρ. 2 –το ανάγλυφο της οποίας περιγράφει ο G. Koehler με εξαιρετική ακρίβεια– δηλώνεται στο *Corpus* των επιγραφών της Περίνθου (*I.Perinthos* 133) ως «χαμένη». Ωστόσο, αυτή και άλλα τέσσερα μνημεία δημοσιεύθηκαν ήδη το 1928 από τον S.E. Winbolt⁶⁷, ο οποίος περιγράφει την περιπλάνησή τους ως εξής: «The five stones here described and illustrated I found, along with a few other carved pieces, at Bignor Park, Sussex, in November, 1926, built into the walls of a garden by the late owner, Mr Johnstone. They were almost certainly brought over to England by Mr. John Hawkins, who travelled extensively in the East, Greece, and Italy, and afterwards, settling down at Bignor Park in 1806, lived there till his death in 1841» (σελ. 178). Ex schedis Köhlerianis δημοσιεύθηκε στο *CIG* αρ. 2026, η επιτύμβια επιγραφή του Ασκληπιάδου, γιου του Γάυρου, η οποία βρέθηκε «in rudibus amphitheatrī, prope Perinthum» και αντιστοιχεί στην *I.Perinthos* 122. Το ίδιο ισχύει και για την επιτύμβια επιγραφή των Αυρηλίων Ασκληπιόδοτου και Ελπίδίας (*CIG* 2040), την

οποία ο G. Koehler είδε «in coemeterio graeco prope Pharum» και αντιστοιχεί στην *I.Byzantion* 383.

Μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των ξένων διανοούμενων που επισκέφθηκαν την περιοχή κατά τον 19^ο αιώνα⁶⁸. «Nichts ist so häufig in unsern Tagen als Reisenbeschreibungen, nichts so selten als gute» γράφει στο ταξιδιωτικό του ο J. von Hammer-Purgstall, ο οποίος επισκέφθηκε την Πέρινθο το 1811⁶⁹. Όπως σημειώνει ο ίδιος: «Der Verfasser ist der erste Deutsche, der in dem berühmten von Franzosen und Engländern über Troja's Ebene geführten Prozesse als Augenzeuge auftritt, und was er gesehen und gefunden, erzählet» (σελ. iv-v). Από την πόλη κατέγραψε τρεις επιγραφές, οι οποίες αντιστοιχούν στις *I.Perinthos* 9 [= 160 αρ. 3. Πρβ. σημ. 65], 220 [= 159 αρ. 2], 268 [= 159 αρ. 1]. Σε αυτές θα πρέπει να προστεθεί η επιτύμβια στήλη του Μητροδώρου από το Βυζάντιον⁷⁰. Έναν χρόνο αργότερα, στα τέλη Ιουνίου 1812, ο βρετανός διπλωμάτης W. Turner κατά το ταξίδι του στην Καλλίπολη επισκέφθηκε μαζί με τον εβραϊκής καταγωγής άγγλο υποπρόξενο στα Δαρδανέλια Signor Tarragano «the old Genoese castle», όπου εντόπισε «two misplaced stones that had born inscriptions»⁷¹. Μια δεν κατάφερε δυστυχώς να διαβάσει⁷², ενώ η δεύτερη αντιστοιχεί στην *I.Sestos* 12 (αναθηματική επιγραφή στον αυτοκράτορα Αδριανό). Επιπλέον, όπως σημειώνει ο W. Turner, ο Tarragano τού έδειξε «part of a broken column lying in his house, bearing an inscription, of which what remained was clearly legible»⁷³. Η επιγραφή ταυτίζεται με την *I.Sestos* 27 και αποτελεί ανάθημα στην Αφροδίτη⁷⁴.

Επτά επιγραφές από τη Χερσόνησο της Καλλίπολης –από τις οποίες μια λατινική– κατέγραψε και δημοσίευσε το 1842 ο «juvenis doctissimus, qui nuper Asiam minorem adiit» γερμανός γεωγράφος και χαρτογράφος J.S.H. Kiepert (1818-1899)⁷⁵, ενώ σε αντίγραφο του

64 Clarke 1816, 472: «The only remains of antiquity that we could discover at Eski Ereğli, consisted of a few fragments of small pillars, and a marble with the following Inscription, cut in very large characters: ...». Για τη δραστηριότητα του E.D. Clarke βλ. Larfeld 1914, 29, 33, 36.

65 Vickers 1972, 175 (*Bull.épigr.* 1972 286a). Οι επιγραφές αντιστοιχούν στις *I.Perinthos* 220 (= Vickers 1972, 175 αρ. 1), 133 (= Vickers 1972, 175 αρ. 2), 276 (= Vickers 1972, 175 αρ. 3), 265 (= Vickers 1972, 175 αρ. 4), 9 (= Vickers 1972, 175 αρ. 5). Για τον G. Koehler βλ. *CIG* I, p. xi. Larfeld 1914, 28, 36. Robert 1965, 153 σημ. 8 και 187 σημ. 3. Robert 1966, 48 σημ. 1. *I.Perinthos*, σελ. 53.

66 Seure 1912γ, 275 αρ. 63. Πρβ. *I.Perinthos* 265 (με την προηγούμενη βιβλιογραφία).

67 Winbolt 1928, 181-182 (εικ. 5) *SEG* IX 891 (με την ένδειξη «tituli incertae originis»).

68 Βλ. σχετικά και Besevliev 1960, 140. Βλ. πιο πάνω, για τον R. Walpole (1781-1856).

69 von Hammer-Purgstall 1811, σελ. III. Πρβ. *I.Perinthos*, σελ. 53. Besevliev 1960, 138.

70 von Hammer-Purgstall 1811, 185 αρ. 59 = *I.Byzantion* 382 (με την προηγούμενη βιβλιογραφία).

71 Για την παραμονή του Turner στην Καλλίπολη βλ. Turner 1820, 46-47.

72 Turner 1820, 46: «The letters of one were so obliterated as to be totally illegible».

73 Turner 1820, 46-47.

74 Βλ. σχετικά και Dumont & Homolle 1892, 428 αρ. 100^α.

75 Kiepert & Franz 1842, 136-138 αρ. 1 = *I.Sestos* 11 (βλ. και πιο κάτω,

Kiepert βασίστηκε η δημοσίευση των *CIG* σελ. 995 αρ. 2016b-d (= *I.Sestos* 56, 65, 66). Πέντε χρόνια αργότερα (1847) επισκέφθηκε την περιοχή ο γάλλος γεωλόγος A. Viquesnel (1800-1867), ο οποίος αναπαρέστησε το ταφικό μνημείο και έδωσε ένα υπέροχο σχέδιο του ταφικού βωμού του Γαμικού, γιου του Αλεξάνδρου, τον οποίο είδε «sur la declivité occidentale de la colline qui domine les Tchifliks de Turkmenli, à cinq minutes à l'Est de Selvili Tchiflik, on reconnaît les traces d'un ancien cimetière»⁷⁶. Σύμφωνα με την περιγραφή του E. Kalinka, το μνημείο ήταν κατά το έτος 1896 εντοιχισμένο στην εκκλησία του Yenigiftlik⁷⁷. Η επιγραφή αντιστοιχεί στην *I.Perinthos* 282 και θεωρείται *deperdita*.

Στα 1852 ο Ch.Th. Newton (1816-1894), βοηθός του Τμήματος Αρχαιοτήτων του Βρετανικού Μουσείου από το 1840, ανέλαβε τα καθήκοντα του υποπροξένου στη Μυτιλήνη, με στόχο την αρχαιολογική έρευνα στην παραλιακή ζώνη και τη Μικρά Ασία⁷⁸. Στην πολύπλευρη δραστηριότητά του ανήκει και η δημοσίευση στην *Archäologische Zeitung* τόμ. 12 (1854) μιας επιγραφής από τη Σηστό και μιας από την Καλλίπολη⁷⁹. Κατά το ταξίδι του στην Καλλίπολη, ο Ch.Th. Newton και η ακολουθία του φιλοξενήθηκαν στο σπίτι του M. Sitrides, «the British consular agent, a very intelligent and obliging person», ο οποίος του υπέδειξε διάφορες «interesting antiquities in his house and about the town»⁸⁰. Μεταξύ αυτών ανήκει και ο λεγόμενος χρησμός της Καλλίπολης (*I.Sestos* 11. Πρβ. σημ. 75 και 114), για την αντιγραφή του οποίου εργάστηκε υπό δύσκολες συνθήκες τρεις ολόκληρες μέρες⁸¹. Το μνημείο είδε ο J.H. Mordtmann το 1880

«in Konstantinopel vor dem Tschinili Kiöschk»⁸². Τη μεγαλύτερη, ωστόσο, εντύπωση προκάλεσε στον Ch.Th. Newton ένα ανάγλυφο με παράσταση Νυμφών. Γράφει σχετικά: «The most remarkable of these is a group sculptured in high relief, in white marble, which belongs to a relation of M. Sitridis. It represents the interior of a cavern, on the righthand side of which is a small figure of Pan seated in a niche in the rock, and playing on the *syrinx*. Below him is an altar, before which Hermes and three nymphs are dancing»⁸³. Σύμφωνα με τους A. Dumont και Th. Homolle το ανάγλυφο, το οποίο βρισκόταν στο σπίτι του «M. Sidéridis» «paraît être la même que le marbre anépigraphe de la Collection Miclosicz»⁸⁴. Ως προς την καταγωγή του αναγλύφου, ο A. Dumont θεωρεί ότι «a été trouvé, selon toute probabilité, à Pactya»⁸⁵, ενώ ο W. Gurlitt το αποδίδει στη Λάμψακο⁸⁶.

Συστηματικότερο χαρακτήρα αποκτά η αρχαιολογική και επιγραφική έρευνα στη Θράκη μετά την ίδρυση το 1846 της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών⁸⁷. Τη δράση τόσο των γάλλων περιηγητών στην περιοχή της Θράκης όσο και, κυρίως, των μελών της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην περιοχή μελετά ο J.-Y. Marc⁸⁸. «Véritable fondateur de l'archéologie française en Thrace» είναι ο A. Dumont (1842-1884), ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή της Ανατολικής Θράκης στο διάστημα μεταξύ Ιουνίου και Δεκεμβρίου του 1868 και κατέγραψε με εξαιρετική ακρίβεια πλήθος μνημείων⁸⁹. Οι δημοσιεύσεις του A. Dumont συμπεριλήφθησαν στο μνημειώδες, ακόμα, για την αρχαιολογία και ιστορία της Θράκης έργο *Mélanges d'archéologie*

σημ. 114). 138 αρ. 2 = *I.Sestos* 19. 138-139 αρ. 3 = *I.Sestos* 28. 139 αρ. 4 = *I.Sestos* 57. 139 αρ. 5 = *I.Sestos* 71. 139 αρ. 6 = *I.Sestos* 48. 151 αρ. 1 = *I.Sestos* 61. Για τον J.S.H. Kiepert βλ. Wickert 1979, 182.

76 Viquesnel 1868, 296. Για το ταξίδι του A. Viquesnel στην περιοχή βλ. *I.Perinthos*, σελ. 53. Marc 1997, 481-482. Πρβ. Σαμπανουπούλου 1997, 157-158.

77 Kalinka 1926, 161 αρ. 101. Πρβ. Λαμπουσιάδης 1941, 113. Το Yenigiftlik βρίσκεται βορειοδυτικά της Περίνθου· βλ. Sayar 1992, 195.

78 Larfeld 1914, 48.

79 Newton 1854, 514 αρ. 4 (= *I.Sestos* 5), 514 αρ. 5 (= *I.Sestos* 18).

80 Newton 1989, 122-124.

81 Newton 1989, 124: «In the town I found an inscription, partly in Epic, and partly in iambic verse, on the drum of a column set upright in the ground at the door of a mosque. The Turks had carefully placed the column upside down. Piloted by the dragoman of the consular agent, I attempted to alter its position; but the first stroke of the pickaxe into the ground brought forth a fanatic in a green turban, who stamped and raged at us with all manner of maledictions; so I was forced to copy the inscription with my head between my knees, reading every letter upside down. I remained in this uncomfortable position for three days, during the

greater part of which time I was surrounded by a dirty rabble, who were only kept in check by the presence of a cavass from the Pascha. It is said that, some years ago, a statue was found here representing the ancient city, Kallipolis, with an inscription to that effect, and that the Turks have walled it up in one of their fountains as the people in the Middle Ages used to wall up naughty nuns».

82 Mordtmann 1881, 261-264.

83 Newton 1989, 122-123.

84 Dumont & Homolle 1892, 427-428 αρ. 98 (πρβ. *I.Sestos* σελ. 72). Gurlitt 1877, 4-6.

85 Dumont 1871, 468-469 = Dumont 1873, 371 = Dumont & Homolle 1892, 209.

86 Gurlitt 1877, 4-7.

87 Marc 1997, 484 κε.

88 Marc 1997, 473-506. Πρβ. Κουκκίδης 1960, 267-275. Μαμώνη 1969, 299. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 128-129, 131-132. Λουκοπούλου 1989α, 27, 30-35.

89 Marc 1997, 485-486, όπου η εργογραφία του A. Dumont, καθώς και βιβλιογραφία για τη ζωή και το έργο του. Πρβ. *I.Perinthos* σελ. 53. Besevliev 1960, 140. Gran-Aymerich 2007, 763-765 (με βιβλιογραφία) και σποράδην. Theodossiev 2015, 6.

et d'épigraphie, το οποίο –εκτός από προσθήκες του Th. Homolle– περιλαμβάνει και ένα σημείωμα του L. Heuzey για τη ζωή και το έργο του A. Dumont⁹⁰. Όπως σημειώνεται ήδη στις προσθήκες στη μελέτη «Inscriptions et monuments figurés de la Thrace», η οποία εκδόθηκε αρχικά στη σειρά *Archives des missions scientifiques*, 3e série, III, Paris 1876, 117-200 (= Dumont 1876α)⁹¹ και συμπεριλήφθηκε στον ανωτέρω τόμο, «en quinze ans les textes épigraphiques ont plus que doublé»⁹². Στη νέα της μορφή η ανωτέρω μελέτη καλύπτει τις σελίδες 306-581, ενώ με εξαιρετική ακρίβεια συγκεντρώνονται εδώ οι μέχρι τούδε αρχαιολογικές και επιγραφικές δημοσιεύσεις⁹³.

Οι επιγραφές της Βυζαντίου δεν συμπεριλήφθηκαν στην ανωτέρω συλλογή⁹⁴. Έτσι δικαιολογείται η απουσία της μελέτης του W. Christ, όπου δημοσιεύονται επιγραφές τις οποίες το 1872 ο F. Weickum «auf seinem zunächst mineralogischen und geologischen Zwecken dienenden Wanderungen im türkischen Reich an Ort und Stelle copiert»⁹⁵. Όπως σημειώνει ο W. Christ, «die meisten des Weickum'schen Inschriften stammen aus Kustendje und dessen Umgebung, also aus dem klassischen Boden des alten Tomi». Σημειώνονται, όμως, και άλλες που προέρχονται από την Ανατολική Θράκη, τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Αιγαίου⁹⁶. Μεταξύ αυτών ανήκει και η προερχόμενη από το Βυζάντιον επιτύμβια επιγραφή του Ερμαφίλου, *οικονόμου* του Θράσωνος⁹⁷.

Το έργο του A. Dumont στη Θράκη ανέλαβε να συνεχίσει από το 1898 «le grand nom de l'archéologie française en Thrace» G. Seure (1873-1944), ο οποίος συνέγραψε πλήθος μελετών για την περιοχή, παράλληλα με τη δημοσίευση σε τακτική βάση από το 1910 έως το 1929 των αρχαιολογικών και επιγραφικών ευρημάτων από

αυτήν στη *Revue Archéologique*⁹⁸. Παράλληλα με τη δράση των μελών της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμβολή της γερμανικής και αυστριακής έρευνας στην περιοχή. Γνωστές στους A. Dumont και Th. Homolle ήταν οι μελέτες του γεννημένου στο Πέρα J.H. Mordtmann (1852-1932)⁹⁹, όπως και του H.G. Lolling. Ο πρώτος υπήρξε μέλος του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* και ανήκε σε μια από τις έξι «διαρκείς» επιτροπές, την Αρχαιολογική¹⁰⁰. Ο βιβλιοθηκάριος του Deutsches Archäologisches Institut (DAI) στην Αθήνα, H.G. Lolling ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη και στη Μικρά Ασία στα τέλη του 1880 - αρχές του 1881¹⁰¹. Δημοσίευσε 12 επιγραφές που προέρχονταν από τη θρακική ακτή «von Perinthos bis Lysimacheia» και από τη Θρακική Χερσόνησο¹⁰². Από αυτές, μια επιτύμβια επιγραφή από την Τυρολόη τού έγινε γνωστή μέσω απογράφου του ιατρού από την Αρτάκη Νικολάου Λημνίου¹⁰³. Σύμφωνα με

90 Πρβ. RA 20 (1892) 278-280. Marc 1997, 485-486 σημ. 76-77. Για τον Th. Homolle (1848-1925) βλ. Reinach 1925, 136-140. Gran-Aymerich 2007, 877-878.

91 Πρβ. Dumont 1876α = Dumont 1876β = Dumont & Homolle 1892, 306-581.

92 Dumont & Homolle 1892, 307-308 σημ. 2.

93 Dumont & Homolle 1892, 308-312. Πρβ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 128 σημ. 3.

94 Dumont & Homolle 1892, 311-312. Πρβ. Dumont 1876α, 178 = Dumont 1876β, 6. Πρβλ. και τις παρατηρήσεις του Mordtmann 1884, 203.

95 Christ 1875, 74-97. Για τον W. Christ και τη σχέση του με τον *Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως*, βλ. Σταύρου 1967, 106.

96 Christ 1875, 75.

97 Christ 1875, 90 αρ. 18. Η επιγραφή αντιστοιχεί στην *I.Byzantion* 185.

98 Για το πλήθος των δημοσιεύσεων του G. Seure βλ. Marc 1997, 486-487. Για τη δράση του G. Seure (1873-1944) βλ. επίσης Mathieu 1944, XII-XIII. Picard 1950, 106-108. Besevliev 1960, 142-143. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 128, 131.

99 Mordtmann 1878, 292-304. Mordtmann 1881, 256-265. Mordtmann 1884, 199-227. Mordtmann 1885, 15-20. Πρβ. Dumont & Homolle 1892, 311. Διορθώσεις στις επιγραφές που δημοσίευσε ο J.H. Mordtmann έγιναν ήδη από τους Παπαδόπουλο Κεραμέα 1886, 72-73 και Kubitschek 1903, 82 (πρβ. Pfuhl & Möbius 1977, 177 αρ. 610 = *I.Byzantion* S 33). Για τη συμβολή του J.H. Mordtmann στη μελέτη των επιγραφών της περιοχής βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμέας 1886, 66, 70 σημ. 1, 104 no. 13 (με τη σημείωση: «Τῇ 5 ὁκτωβρίου ἦλθον εἰς Καλλιπόλιν, ἧς τὴν ἐπιγραφικὴν καλῶς ἐμελέτησεν ἦδη ὁ J. Mordtmann...»). Besevliev 1960, 141-142. *I.Perinthos* σελ. 53. Για τη σχέση του J.H. Mordtmann με τον Th. Mommsen βλ. Mommsen 1875, 117.

100 Σταύρου 1967, 55-56, 64.

101 Για το ταξίδι του H.G. Lolling στην περιοχή βλ. και Goette & Fittschen 2007, 315.

102 Lolling 1884β, 73-77. Δίνουμε αντιστοίχιση των επιγραφών με βασικές εκδόσεις: Lolling 1884β, 73-74 αρ. 1 = Dumont & Homolle 1892, 390 αρ. 74^{h1} (πρβ. σημ. 103 και 106). 74 αρ. 2 = Dumont & Homolle 1892, 420 αρ. 88^a. 74 αρ. 3 = Dumont & Homolle 1892, 420 αρ. 88^b. 74-75 αρ. 4 = Dumont & Homolle 1892, 420 αρ. 88^c. 75 αρ. 5 = Dumont & Homolle 1892, 424 αρ. 91^b. 75 αρ. 6 = Dumont & Homolle 1892, 426 αρ. 96^a = *I.Sestos* 40. 75-76 αρ. 7 = Dumont & Homolle 1892, 424 αρ. 92 = *I.Sestos* 52. 76 αρ. 8 = Dumont & Homolle 1892, 426 αρ. 97¹ = *I.Sestos* 42. 76 αρ. 9 = Dumont & Homolle 1892, 427 αρ. 97⁴ = *I.Sestos* 68. 76-77 αρ. 10 = Dumont & Homolle 1892, 448 αρ. 110^{c1} = *I.Sestos* 35. 77 αρ. 11 = Dumont & Homolle 1892, 457 αρ. 111^{c17} = *I.Sestos* 71. 77 αρ. 12 = Dumont & Homolle 1892, 426 αρ. 97³ = *I.Sestos* 70. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Παπαδόπουλου Κεραμέως 1886, 101-103.

103 Lolling 1884β, 73-74 αρ. 1 (βλ. και ὁ.π., σημ. 102 και 106). Πρβ. Dumont & Homolle 1892, 390 αρ. 74^{h1} (σχόλια). *I.Perinthos* 174 (ιδιαίτερα σελ. 330 σημ. 441): *Εὐστάθιος Περίνθιος βουλευτὴς ἔθηκε | τὴν σ[ο]ρὸν [Αὐρ.] Χρήστω, ὃς δ' ἂν τολμῇσθε ἕτερον καταθέσθαι κατὰ [(ἐ)]αὐτὸν δώσει τῇ πόλει [δην. βφ]..* Για την επιγραφική δράση του N.

την πληροφορία του J. Millingen, η επιγραφή στάλθηκε στον Λήμνιο «ἐκ Τσορλού» και προέρχεται από την Πέρινθο¹⁰⁴. Την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς¹⁰⁵. Ο H.G. Lolling θεωρεί ως πιθανή την ταύτιση της επιγραφής με την *CIG* 2027, η οποία αντιστοιχεί στην *I.Perinthos* 174 και προέρχεται από το κοιμητήριο των Αρμενίων της Τυρολόγης¹⁰⁶. Ο Γ. Λαμπουσιάδης την είδε τον Αύγουστο του 1920 «ἐν τῇ πλακοστρώσει τῆς αὐτῆς αὐλῆς (ενν. της αρμενικής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου)» και δίνει περιγραφή της ανάγλυφης παραστάσεως (βλ. και πιο πάνω)¹⁰⁷. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιδίου, «εἰς τὸν αὐλόγυρον τῆς ἐκκλησίας σώζονται πολλοὶ ἐνεπίγραφοι λίθοι ἐκ τοῦ ἁρμενικοῦ νεκροταφείου μετενεχθέντες, μεταξύ δὲ αὐτῶν καὶ τινες μὲ ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς, δυστυχῶς ἀπηλιμμένους»¹⁰⁸. Στα απόγραφα που ἔστειλε ο H.G. Lolling βασίστηκε και η δημοσίευση από τον Th. Mommsen στην *Ephemeris Epigraphica* 5 (1884) τριῶν λατινικῶν επιγραφῶν από την περιοχή. Η πρώτη [Th. Mommsen, *EE* 5 (1884) 228 = *CIL* III Suppl. 7383 = *I.Sestos* 23] προέρχεται από την Καλλιόπολη, η δεύτερη [Th. Mommsen, *EE* 5 (1884) 229 = *CIL* III 7386 = *I.Sestos* 43] από τη Λυσιμάχεια και η τρίτη [Th. Mommsen, *EE* 5 (1884) 230 = *CIL* III 7385] από την Περίσταση (αρχ. Τειρίστασις).

Παράλληλα με την έκδοση των A. Dumont και Th. Homolle, ο P. Wolters δημοσίευσε τρεις

επιγραφές από την Πέρινθο¹⁰⁹. Επιπλέον, κάποιες επιγραφές από την περιοχή δημοσίευσε κατά το ἔτος 1894 ο W. Kubitschek. Η δημοσίευσή του βασίστηκε στα αντίγραφα —που δυστυχῶς φέρουν αρκετά λάθη— του Kemplen, ο οποίος το 1740 επισκέφθηκε την περιοχή ως μέλος της αποστολῆς της Αυστρίας στην Κωνσταντινούπολη με επικεφαλῆς τον κόμη Cornifz Ulfeld¹¹⁰. Τέσσερα χρόνια αργότερα ο W. Kubitschek εντόπισε στο χειρόγραφο του Bohn («Inscriptions grecques et latines recueillies en differens endroits voisins de la Propontide et de l'Hellespont, par P.G.F. de Bohn»), μεταξύ άλλων επιγραφῶν, και μια αδημοσίευτη μέχρι τότε επιγραφή από την Πέρινθο, την οποία ο Bohn είδε «à Herakliza (= Perinthos) dans le monastere de St. George devant la porte de l'Eglise sur un marbre qui sert aujourd'hui de base à un pillier de bois; Enfoncé en terre»¹¹¹. Η επιγραφή αντιστοιχεί στην *I.Perinthos* 52 και είναι σήμερα χαμένη. Στο χειρόγραφο του Bohn δίνονται, επίσης, συμπληρωματικές πληροφορίες για μια αποσπασματικά σωζόμενη επιτύμβια επιγραφή, η οποία —αν και θεωρείται από τον W. Kubitschek αδημοσίευτη— αντιστοιχεί στον αριθμό 2016 τοῦ *CIG*. Σύμφωνα με τον Bohn, η επιγραφή αρ. 6 βρέθηκε «à Gallipoli sur un marbre dans le mur d'une maison particuliere proche de la marine»¹¹². Το μνημείο, το οποίο αποτελεί τμήμα σαρκοφάγου, είναι σήμερα χαμένο, ενώ το κείμενο της επιγραφῆς φέρει τον αρ. 20 στο *Corpus* της Σηστού¹¹³. Βάσει των αντιγράφων του Bohn δημοσιεύθηκαν στο *CIG* αρ. 2012 και οι τρεις τελευταῖοι στίχοι του χρησμοῦ από την Καλλιόπολη. Ὅπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ο τελευταῖος που δίνει πληροφορίες για τον τόπο φύλαξης του μνημείου είναι ο J.H. Mordtmann κατά την περιγραφή της σύντομης επίσκεψής του στην περιοχή το καλοκαίρι του 1880¹¹⁴.

Πέντε χρόνια μετά την έκδοση της συλλογῆς των A. Dumont και Th. Homolle, το 1897, ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς δημοσίευσε προσθήκες σε αυτή. Εκεί σημειώνει: «Τοῦτο μὲ τὴν δευτέραν του ἔκδοσιν ἐγένετο πράγματι *Corpus* τῶν θρακικῶν ἀρχαιοτήτων. Τώρα λήγει τὸ 1896-ον ἔτος. Παρήλθον οὕτως ἐν τῷ μεταξύ πέντε

Λημνίου βλ. Lolling 1884α, 15-35.

104 Millingen 1874, 171. Για τον J. Millingen βλ. Σταύρου 1967, 55. Vassiadis 2007, 85 («a prominent Constantinopolitan physician and philhellene»). Besevliev 1960, 141.

105 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1897, 12, ο οποίος σημειώνει: «ὅτε δὲ ἔτι 1885-ω εὐρίσκωμην ἐν Ῥαιδεστῷ, εἰς τῶν ἐκεῖ διδασκάλων ἔδωκέ μοι ἀντίγραφα ὀκτὼ ἐπιγραφῶν, ἅτινα ἐγὼ δὲν ἐξέδωκα μέχρι σήμερον καὶ διότι ἐνόμιζον, ὅτι ἦσαν γνωστά, καὶ διότι περὶ μιᾶς ἐκάστης αὐτῶν ὁ ἀντίγραφεὺς ἠμέλησε νὰ σημειώσῃ τὰς ἀναγκαίας πληροφορίας» ἔδωκέ μοι μόνον ἀπλῶς τὸ ἀντίγραφον, εἰπὼν μοι, ὅτι πᾶσαι αὗται αἱ ἐπιγραφαὶ μετεκομίσθησαν ἐξ Ἡρακλείας εἰς Τσόρλου. Ἡ πρώτη τῶν ἐπιγραφῶν τούτων ὑπάρχει ἐν τῷ *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie* τοῦ Dumont, ἐν τῇ 389-ῃ σελίδι, ὑπ' ἀριθμὸν 74^b, μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι ἀντὶ τοῦ κατὰ αὐτὸν ἔχει τὸ νέον ἀντίγραφον κατὰ ἑαυτὸν». Πρβ. και Kubitschek 1894, 55.

106 Lolling 1884β, 73-74 αρ. 1.

107 Ο Λαμπουσιάδης 1941, 111-112 ἀνέγνωσε μέρος του κειμένου της επιγραφῆς, ἐνὸς σχετικὰ με τὴ μορφή του μνημείου σημειώνει: «Ἐν τῇ πλακοστρώσει τῆς αὐτῆς αὐλῆς στήλη ἀετώματος ἄνω καὶ τριῶν ἀκρωτηρίων ἀπλῶν (ἐν μέσω τοῦ ἀετώματος ρόδαξ) ἔχουσα ἐντὸς πλαισίου ὄρθιον ἀντωπὸν ἄνδρα καλοῦ ρωμ. τύπου μὲ τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους καὶ ἐν τῇ ἀριστερᾷ πλάγιως κρατοῦντα βιβλίον τετραμμένον. Γραμμ. ὕψ. μὲ τὸ κάτω ἔμβολον 1,44 X 56». Βλ. σχετικὰ Slawisch 2007, 77 και 179 αρ. P 13.

108 Λαμπουσιάδης 1941, 110.

109 Walters 1892, 201-203 αρ. 1-3 = *I.Perinthos* 136, 132, 157.

110 Kubitschek 1894, 47-64. Πρβ. Besevliev 1960, 138.

111 Kubitschek 1898, 188 αρ. 2.

112 Kubitschek 1898, 188 αρ. 6.

113 *I.Sestos* 20.

114 Βλ. ὁ.π., σημ. 82 (πρβ. και σημ. 75). Βάσει των αντιγράφων του P.G.F. de Bohn δημοσιεύθηκαν και οι επιγραφές *CIL* III 726 = *I.Sestos* 45 και *CIG* 2043 = *I.Perinthos* 147.

σχεδόν ἔτη· ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα διὰ πολλῶν ἀρχαιολόγων, ἰδίᾳ δὲ Βουλγάρων καὶ Γερμανῶν, τοσοῦτον πλῆθος ἀρχαίων ἐπιγραφῶν, ἀγνώστων πρότερον, συνελέγη καὶ σποράδην ἐξετυπώθη, ὥστε νὰ εἶναι καὶ πάλιν ἐπιθυμητὴ τρίτη τοῦ Δυμοντείου *Corpus* ἔκδοσης»¹¹⁵. Τοῦ ἴδιου ἔτος ὁ Κ. Κουρουνιώτης δημοσίευσε 36 συνολικά ἐπιγραφές, τις οποίες του παραχώρησε ὁ Ἀναστάσιος Σταμούλης, «ὅστις ἄλλας μὲν ἐν πρωτοτύπῳ κατέχει, ἄλλων δ' ἀντίγραφον ἢ αὐτὸς παρεσκεύασεν ἢ παρ' ἄλλων φιλαρχαίων πατριωτῶν ἐφρόντισε νὰ προμηθευθῇ»¹¹⁶.

Εκτός ἀπὸ τον G. Seure, ἰδιαίτερα σημαντικὴ στη δημοσίευση ἐπιγραφῶν καὶ ἄλλων μνημείων τῆς νοτιοανατολικῆς Θράκης υπήρξε, κατὰ τὸ διάστημα που ἀκολουθεῖ, ἡ συμβολὴ τοῦ αὐστριακοῦ κλασσικοῦ φιλολόγου E. Kalinka (1865-1946)¹¹⁷. Κάποια μνημεῖα ἐντόπισε εἴτε στις ἀγορές τῆς Κωνσταντινούπολης (τέλη 1894-ἀρχὲς 1895)¹¹⁸ εἴτε στις συλλογές τῆς Περίνθου καὶ τῆς Ραιδεστοῦ (1895-1896). Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνᾶς του δημοσιεύθηκαν σε τέσσερις μελέτες. Ἡ πρώτη δημοσιεύθηκε στα 1896 στο περιοδικό *Archäologisch-epigraphischen Mitteilungen* καὶ περιλαμβάνει, ἐκτός ἀπὸ κάποιες ἐπιγραφές ἀβέβαιης προέλευσης¹¹⁹:

115 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1897, 6. Πρβ. Besevliev 1960 142, σύμφωνα με τον οποίο ἡ συλλογὴ των A. Dumont & Th. Homolle «zu seiner Zeit (1892) stellte sie ein regionales Corpus der in Südbulgarien aufgefundenen Inschriften dar. Da aber das Material dauernd anwuchs, wurde sie bald unvollständig» (πρβ. καὶ σελ. 145).

116 Κουρουνιώτης 1897, 291-310. Δίνουμε *comparatio numerorum* με πρόσφατες ἐκδόσεις: Κουρουνιώτης 1897, 291-293 ἀρ. 1 = Asdracha 1996, 306-309 ἀρ. 89. 293-294 ἀρ. 2 = I.Perinthos 299 + Asdracha 1996, 298-301 ἀρ. 84. 295 ἀρ. 3 = I.Perinthos 300 + Asdracha 1996, 292-296 ἀρ. 81. 295-296 ἀρ. 4 = I.Perinthos 307. 296-297 ἀρ. 5 = IGBulg III.2 1829. 297-298 ἀρ. 6 = I.Byzantion S 7. 298 ἀρ. 7 = IGBulg III.2 1834 + V 5645. 298-299 ἀρ. 8 = I.Byzantion S 5. 299 ἀρ. 9 = IGBulg III.2 1830. 299-300 ἀρ. 10 = I.Byzantion S 28. 300 ἀρ. 11 = I.Byzantion S 55. 300 ἀρ. 12 = I.Byzantion S 54. 301 ἀρ. 13 = I.Byzantion S 36. 301 ἀρ. 14 = I.Byzantion S 56. 301 ἀρ. 15 = I.Byzantion S 37. 301 ἀρ. 16 = I.Byzantion S 57. 301-302 ἀρ. 17 = I.Perinthos 104. 302-303 ἀρ. 18 = I.Perinthos 176 + Asdracha 2000, 352-353 ἀρ. 177. 303 ἀρ. 19 = I.Perinthos 102. 303 ἀρ. 20 = I.Byzantion S 40. 303-304 ἀρ. 21 = I.Byzantion S 58. 304 ἀρ. 22 = I.Perinthos 138. 305 ἀρ. 23 = I.Perinthos 134. 305 ἀρ. 24 = I.Perinthos 132. 306 ἀρ. 25 = I.Perinthos 236 + Asdracha 2000, 377-379 ἀρ. 193. 306-307 ἀρ. 26 = Asdracha 2002, 472-473 ἀρ. 211. 307 ἀρ. 27 = I.Perinthos 224 + Asdracha 2002, 470-471 ἀρ. 209. 307 ἀρ. 28 = Asdracha 2002, 464-465 ἀρ. 204. 308-309 ἀρ. 31-32 = Asdracha 2002, 462-463 ἀρ. 202. 309 ἀρ. 33-34 = I.Byzantion S 59-S 60. 309 ἀρ. 35 = CIL III 14207. 310 ἀρ. 36 = I.Perinthos 248.

117 Besevliev 1960, 142-144. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 131. Λουκοπούλου 1989α, 30. I.Perinthos, σελ. 54. Για τον E. Kalinka βλ. καὶ Lesky 1949, 277-279.

118 Βλ. π.χ. Kalinka 1896, 58-59 ἀρ. 1 = I.Byzantion 371.

119 Kalinka 1896, 58-59 ἀρ. 1 = I.Byzantion 371. Kalinka 1896, 59 ἀρ. 2 = Pfuhl & Möbius 1979, 411 ἀρ. 1685.

i) τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή του στρατιώτη Aprilius Lecterus (= CIL III 728 + Suppl. 7387), τὴν ὁποία ἐντόπισε καὶ φωτογράφησε «in Rodosto... in einem Privathause der grande rue de tabahana et de ala douane nahe dem Quai aussem vermauert»¹²⁰. Τὴν ἐπιγραφή (ἡ ὁποία φυλάσσεται σήμερα στο Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κωνσταντινούπολης) εἶχε ἤδη ἀντιγράψει ὁ Ἀριστάρχης το 1852 «ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἡράκλειαν οἰκίᾳ τοῦ Μπερμπέρ Κωνσταντῆ Τσορμπατζῆ»¹²¹. ii) τὴ χαμένη σήμερα ἐπιτύμβια ἐπιγραφή του Ἡγησιπόλιος, γιου τοῦ Φαναγόρεω, τὴν ὁποία εἶδε στὴν Πέρινθο («in einem Privathause eingemauert») καὶ χρονολογεῖται γύρω στα 525 π.Χ.¹²². iii) μιὰ ὀρθογώνια βάση («viereckige Marmorara»), τὴν ὁποία ἐντόπισε καὶ περιέγραψε 19 περίπου χιλ. βορειοδυτικὰ τῆς Περίνθου. Στὴν κύρια ὄψη φέρει ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀνάθεση τῆς *συναγωγῆς τῶν κουρέων*, ἐνῶ ἡ πίσω πλευρὰ ἀνάθεση στὸν Δία Λοφέιτη¹²³. Οἱ δύο ἐπόμενες ἐργασίες δημοσιεύθηκαν στὸν πρῶτο τόμο τοῦ *JÖAI*. Στὴν πρώτη ὁ E. Kalinka περιέγραψε τὴ Μητρόπολη τῆς Ἡράκλειας καὶ δημοσίευσε τις ἐντοιχισμένες σὲ αὐτὴ ἐπιγραφές¹²⁴. Στὴ δεύτερη περιγράφονται 25 συνολικά μνημεῖα, μεταξύ των ὁποίων 18 ἐπιγραφές, προερχόμενα ἀπὸ τὴν Πέρινθο¹²⁵. Το χρέος του ξεπλήρωσε –κατὰ τὰ λεγόμενά του– ὁ E. Kalinka με τὴ δημοσίευση μιᾶς ἐκτενούς μελέτης στο *JÖAI* 23 (1926) Beibl. 118-208, στὴν ὁποία παρουσιάζονται 171 συνολικά μνημεῖα ἀπὸ διάφορες πόλεις τῆς περιοχῆς. Ὅπως σημειώνει ὁ P. Rousset, «Kalinka publie 111 textes de cette région, dont 85 inédits, généralement de peu d'importance»¹²⁶. Παρὰ τις ἀβλεψίες που ὁ L. Robert ἐπισημαίνει στις δημοσιεύσεις τοῦ E. Kalinka¹²⁷, σὲ αὐτὸν οφείλουμε τὴν καταγραφή, *in situ* φωτογράφηση καὶ

120 Kalinka 1896, 61-63.

121 Ἀριστάρχης 1864, 236-237 ἀρ. 17. Ἡ ἐπιγραφή ἀντιστοιχεῖ στὴν I.Perinthos 81 (ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία). Πρβ. Slawisch 2007, 83, 181 ἀρ. P 26 (πίν. 8).

122 Kalinka 1896, 63-67 = I.Perinthos 69. Για τὴν ἐπιγραφή βλ. ἐπίσης Λουκοπούλου 1989α, 149, 163 ἀρ. IV, 320-321, 392 (στο λ. Ἡγησιπόλις), 340-341, 399 (στο λ. Φαναγόρης). Λουκοπούλου 1989β, 81 σημ. 28.

123 Kalinka 1896, 67-68 = I.Perinthos 49.

124 Kalinka 1898α, 3-15.

125 Kalinka 1898β, 105-122; *Comparatio numerorum* τῶν ἐπιγραφῶν στὸ I.Perinthos σελ. 435.

126 Bull.épigr. 1926, σελ. 273. Πρβ. V. Beschevliev, *BIAB* 4 (1926-1927) [1927] 340.

127 Robert 1928, 439 σημ. 1 (= OMS I, 121). Robert 1929, 249 σημ. 3 (= OMS I, 217). Robert 1936, 113-122 (= OMS II, 1192-1201). Robert 1946, 134 σημ. 2.

σχεδιαστική αναπαράσταση αρκετών μνημείων, τα οποία είναι σήμερα χαμένα¹²⁸.

Επιπλέον, στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα αρκετές επιγραφές από την περιοχή δημοσίευσε ο γνωστός γερμανός αρχαιολόγος Th. Wiegand, πολλές από τις οποίες είδε στην Κωνσταντινούπολη¹²⁹. Το 1906 επισκέφθηκε τη Βιζύη ο R.W. Dawkins και σε συνεργασία με τον F.W. Hasluck δημοσίευσαν επτά επιγραφές¹³⁰, ενώ στο *ABSA* 21 (1914-1916) 166-168 ο C.A. Hutton δημοσίευσε δύο επιγραφές από την Αλωπεκόννησο, αντίγραφα των οποίων έδωσε ο αρχαιοδίφης καπετάνιος G.A. Auden στον «Commander D.G. Hogarth». Οι επιγραφές αντιστοιχούν στις *I.Sestos* 9-10.

II. Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ραιδεστού

Η ιστορία των μνημείων της νοτιοανατολικής Θράκης από το β' μισό του 19^{ου} έως και το α' τέταρτο του 20^{ου} αιώνα συνδέεται άμεσα και με τη δημιουργία, εκ μέρους των Ελλήνων, συλλόγων με στόχο —μεταξύ άλλων— και τη διάδοση των γραμμάτων. Η επιστημονική, μάλιστα, δράση των συλλόγων αυτών προκάλεσε το ενδιαφέρον του A. Dumont, ο οποίος το 1874 δημοσίευσε στο περιοδικό *Annuaire de l'Association des études grecques* μια μελέτη με

τον χαρακτηριστικό τίτλο «Syllogues Grecs en Turquie»¹³¹. Όπως σημειώνεται εκεί, «le sylloge qui a servi de modèle à tous les autres est celui de Constantinople, où le Κωνσταντινουπόλει ελληνικός φιλολογικός σύλλογος»¹³². Ο *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ)* ιδρύθηκε το 1861 και η επιστημονική του δραστηριότητα αποτυπώνεται στον κατάλογο των δημοσιευμάτων του, που εκδόθηκε με αφορμή τα πενήντα χρόνια της λειτουργίας του¹³³. Εκτός από τις μελέτες, κυρίως, των Στ. Αριστάρχη και Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως —στις οποίες δημοσιεύονται μνημεία από την περιοχή της νοτιοανατολικής Θράκης¹³⁴— στον 6^ο τόμο του περιοδικού του συλλόγου, που εκδόθηκε το 1873, δημοσιεύθηκε σε μετάφραση του Αλ. Ζωηρού (εμπλουτισμένη και με κάποια σχόλια) η μόλις πριν δύο χρόνια δημοσιευθείσα μελέτη του A. Dumont, «Rapport sur un voyage archéologique en Thrace», *Archives de missions scientifiques et littéraires*, 2e ser., IV, Paris 1871, 447-515¹³⁵. Με την οργάνωση και δράση του ΕΦΣΚ ασχολήθηκε ήδη το 1967 η Τ. Σταύρου και, πιο πρόσφατα, οι Χ. Εξερτζόγλου και Γ. Γιαννακόπουλος¹³⁶.

Όταν ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμέως, ως μέλος του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* και ύστερα από «έπιστολή τοῦ μητροπολίτου Σηλυμβρίας κύρ Γερμανοῦ», περιόδευσε στη Θράκη το 1885, μεγάλο μέρος των μνημείων ήταν συγκεντρωμένο σε δύο

128 Στη Ραιδεστό π.χ. είδε, περιέγραψε και φωτογράφησε ο E. Kalinka μία χαμένη σήμερα ανεπίγραφη επιτύμβια στήλη ενός στρατιωτικού, η οποία χρονολογείται τον 2^ο αι. μ.Χ., Kalinka 1926, 137-138 αρ. 36 (εικ. 14) [= Pfuhl-Möbius 1977, 117 αρ. 302 (πίν. 54). Slawisch 2007, 187 αρ. Rh 2 (πίν. 17)], καθώς και τη σαρκοφάγο του Γόκωνος και των συγγενών του, η οποία σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο Κεραμέα 1886, 80 αρ. 10 (πρβ. Seure 1913α, 64-67 αρ. 82), βρέθηκε στη Ραιδεστό και φυλάσσονταν «ἐν τῷ κήπῳ τοῦ ἐκεῖ Συλλόγου», Kalinka 1926 134-136 no. 31 εικ. 13 [= Dumont & Homolle 1892, 401 αρ. 76^ο = Pfuhl-Möbius 1977, 95 αρ. 182 (εικ. 39) = Pfuhl & Möbius 1979, 318. Πρβ. Strubbe 1997, 279 Appendix I A]. Χαμένη είναι σήμερα και η επιτύμβια επιγραφή του Ηγησιπόλιος (βλ. ό.π., σημ. 122). Επιπλέον, από σχέδιά του είναι γνωστή η μορφή των ακόλουθων π.χ. μνημείων και επιγραφών: Kalinka 1898β, 108-109 αρ. 3 = Pfuhl & Möbius 132 αρ. 385 = *I.Perinthos* 175 = Slawisch 2007, 180 αρ. P 20 (πίν. 7). 116-117 αρ. 17 = Pfuhl & Möbius 1977, 120 αρ. 313 = *I.Perinthos* 84 = Slawisch 2007, 82/83, 181 αρ. P 27 (πίν. 8). 118 αρ. 18 εικ. 29 = Pfuhl & Möbius 1977, 119 αρ. 310 = *I.Perinthos* 85 = Slawisch 2007, 83-84, 181 αρ. P 29 (πίν. 8). Kalinka 1926, 187 αρ. 139 (εικ. 28) = Pfuhl & Möbius 1979, 506 αρ. 2103 = *I.Perinthos* 141 = Slawisch 2007, 180 αρ. P 21.

129 Βλ. π.χ. ό.π., σημ. 21 και 24 και Wiegand 1904, 313-314 (πρβ. Wiegand 1905, 330) = *I.Sestos* 58. Για τη δράση του Th. Wiegand στην Κωνσταντινούπολη βλ. Watzinger 1944, 108-256. Gran-Aymerich 2007, 1244-1244.

130 Dawkins & Hasluck 1906, 175-183. Για τις αρχαιότητες από τη Βιζύη βλ. τη βιβλιογραφία στους Robert 1960, 293 σημ. 1. Velkov 1978, 174-181 (ιδιαίτερα 175 σημ. 10). Sayar 1983, 144-146 (κυρίως 144 σημ. 1). Slawisch 2007, 66-70. Πρβ. Jurukova 1981, 1-8 (με ιδιαίτερη έμφαση στα νομίσματα).

131 Dumont 1874, 527-538 = Dumont & Homolle 1892, 277-287. Για τη δράση των ελληνικών συλλόγων της περιοχής βλ. επίσης Λουκοπούλου, 1989, 27-28 (με βιβλιογραφία).

132 Dumont 1874, 529 = Dumont & Homolle 1892, 279.

133 'Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Πεντηκονταετηρίς 1861-1911. Παράρτημα τοῦ ΛΔ' Τόμου, Κωνσταντινουπόλις 1913-1921, 439-468. Πρβ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 129.

134 Αριστάρχης 1863, 257-266. Αριστάρχης 1864, 232-239. Αριστάρχης 1871, 1-15. Curtis & Αριστάρχης 1885, 3-42 (πρβ. SEG LI 667 bis). Πρβ. Dumont 1876α, 119 = 1876β, 6 σημ. 1. Dumont & Homolle 1892, 308-309 σημ. 1. Για τον Σταυράκη Αριστάρχη βλ. Σταύρου 1967, 35, 59, 64, 139. Vassiadis 2007, 48, 62, 64, 85-86. Μία επιγραφή από τη Μάδυτο δημοσίευσε ο μητροπολίτης Βελεγράδων Άνθιμος Γ. Αλεξούδης. Σχετικά βλ. Αλεξούδης 1871, 124-125 αρ. 3 = *I.Sestos* 65.

135 Dumont 1873, 359-385 = Dumont & Homolle 1892, 186-235. Βλ. σχετικά και Παπαδόπουλος Κεραμέως 1886, 65 σημ. 1.

136 Σταύρου 1967 (πρβ. Μαμώνη 1969, 279 σημ. 4). Εξερτζόγλου 1996. Γιαννακόπουλος 1987, 287-322. Γιαννακόπουλος 1998. Γιαννακόπουλος 2002, 135-158. Για τη δράση του συλλόγου βλ. ήδη Dumont 1874, 529-534 = Dumont & Homolle, 279-284. Μαμώνη 1969, 279. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 129, 134. Λουκοπούλου 1989α, 28, 36-37, 39 (με την προηγούμενη βιβλιογραφία). Vassiadis 2007, σποράδην. Τουλουμάκος 2010, 105-112.

συλλογές, τη Συλλογή του ΘΦΣΡ με έδρα τη Ραιδεστό και τη Συλλογή Αναστασίου Σταμούλη στη Σηλυμβρία¹³⁷. Στην τελευταία αναφέρεται ήδη το 1884 ο J.M. Mordtmann¹³⁸. Μια δεκαετία και πλέον αργότερα (1896) ο E. Kalinka, κατά το ταξίδι του στην Πέρινθο, σημειώνει: «Seit das türkische Antikengesetz in Kraft steht, sammeln sich (sc. die Denkmälerfunde) im Orte selbst an; und besonders die griechische Kirchengemeinde hat sich durch Anlage einer kleinen, noch unbeachteten Sammlung, die im Pfarrhor untergebracht ist, ein Verdienst erworben. Auf meinen thrakischen Reisen, über die ich noch zusammenhängend zu berichten gedenke, erhielt ich im Herbst 1896 Gelegenheit, diese Sammlung aufzunehmen, und theile ihren damaligen Bestand nunmehr in Copien und anspruchlosen Skizzen mit»¹³⁹. Μη συστηματικό χαρακτήρα είχε η συγκέντρωση των μνημείων του Πανίου (Βισάνθης);¹⁴⁰.

Η ιστορία της Συλλογής Αναστασίου Σταμούλη είναι γνωστή, κυρίως, από την έρευνα που πραγματοποίησε η Λ. Λουκοπούλου στο αρχείο της οικογένειας, που φυλάσσεται στην Ακαδημία Αθηνών¹⁴¹. Ο πλούσιος ιδιοκτήτης μύλων από τη Σηλυμβρία ξεκίνησε ήδη από το 1859 τη συγκέντρωση αρχαίων της πατρίδας του και της ευρύτερης περιοχής, η πλειονότητα των οποίων προέρχονταν από τη Σηλυμβρία και την Πέρινθο. Ο ζήλος, πάντως, του Α. Σταμούλη για τη διάσωση και δημοσίευση των επιγραφών διαφαίνεται και από τη συχνή αναφορά του ονόματός του στις δημοσιεύσεις των ερευνητών

της εποχής: τις ευχαριστίες του σε αυτόν εκφράζει, π.χ., το 1884 ο J.H. Mordtmann¹⁴², συχνές δε είναι και οι αναφορές «στον φιλόρχαιο κύριο Σταμούλη» του Α. Παπαδόπουλου Κεραμέα¹⁴³. Με τη χρονολογική ένδειξη «Athen, August 1892» ο P. Wolters δημοσίευσε το 1892 στο περιοδικό *AM* 17 (1892) 201-203 μελέτη με τον τίτλο «Inschriften aus Perinthus» (βλ. πιο πάνω). Στην αρχή της μελέτης σημειώνει: «Der Besitzer hatte die grosse Freundlichkeit, uns eine Photographie, die nur leider der Kleinheit wegen für die Buchstaben oft im Stich lässt, Abschrift und Beschreibung der Steine zur Verfügung zu stellen, auf Grund deren die Veröffentlichung erfolgt» (σελ. 201). Τη Συλλογή Σταμούλη επισκέφθηκε και ο G. Seure, ο οποίος το 1912 δημοσίευσε 106 συνολικά μαρμάρινα αντικείμενα που βρίσκονταν σε αυτή¹⁴⁴, ενώ δεν παραλείπει να κάνει λόγο για την *obligance* του κατόχου της¹⁴⁵. Μετά το 1922 τα μαρμάρινα αντικείμενα της Συλλογής παρέμειναν στη Σηλυμβρία και το μεγαλύτερο μέρος τους χάθηκε¹⁴⁶.

Η ζωή και η δράση του ΘΦΣΡ είναι γνωστή κυρίως μέσω της έκδοσης στην Κωνσταντινούπολη το 1874 των Πεπραγμένων της πρώτης τριετίας, η οποία αριθμεί 95 σελίδες και φέρει τον τίτλο: *Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος ἐν Ραιδεστῷ. Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦ Γ' ἔτους (30 Μαΐου*

137 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 65. Πρβ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 131. Λουκοπούλου 1989α, 30.

138 Mordtmann 1884, 207: «Herr Stamulis besitzt eine interessante Sammlung von Steinen, welche aus der Umgegend von Silivri stammen». Πρβ. Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 66. Στη Συλλογή Σταμούλη αναφέρεται το 1900 και ο G. Seure 1900, 159 σημ. 2: «M. Stamoulis a bien voulu me les indiquer en me faisant visiter sa collection. On trouvera dans *DH* toutes les pierres de la collection antérieures à 1890; ajouter Wolters, *Ath. Mitth.*, 1892, p. 201-3 et la *Θρακική Ἐπετηρίς*, année 1897».

139 Kalinka 1898β, 105. Πρβ. *I.Perinthus* σελ. 56.

140 Kalinka 1926, 118: «Eine Stunde südlich von Rodosto liegt Panido mit einer Menge von Inschriften, die in den Kirchen des Ortes verstreut sind». Για τη θέση του Πανίου και τις νεώτερες ονομασίες βλ. Λουκοπούλου & Ľajtar 2004, 914. Για την ταύτιση του με τη Βισάνθη και τις αρχαιότητες από την περιοχή βλ. Sayar 1992, 188-189 + 195 (*SEG* XLII 633). Sayar 1999, 245-251 (κυρίως 250-251). Sayar 2005, 343-345 (κυρίως 344 σημ. 2 με βιβλιογραφία) = *Ann.épigr.* 2005, 1370. Sayar 2011, 412. Πρβ. Ötügen & Ousterhout 1989, 144-148. Για τις επιγραφές από το Πάνιον βλ. πιο κάτω, σημ. 198. Την ταύτιση της Βισάνθης με τη Ραιδεστό προτιμούν οι Λουκοπούλου & Ľajtar 2004, 914-915 αρ. 673.

141 Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 130-131, 133-134. Λουκοπούλου 1989α, 29-36. Πρβ. Asdracha 1995, 219, 234. *I.Perinthus* σελ. 56.

142 Mordtmann 1884, 203: «Die folgenden Inschriften copirte ich in Silivri während eines leider nur kurzen Aufenthaltes. Ich bin namentlich Herrn Anastasios Stamulis in Silivri für die vielfache Unterstützung bei meinen Nachforschungen nach Alterthümern zu Dank verpflichtet».

143 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 66, 69, 71-74. Στο «φιλόρχαιο κ. Ἀν. Κ. Π. Σταμούλη» αναφέρεται και ο Κουρουνιώτης 1897, 291.

144 Seure 1912α, 534-641 (πρβ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 130-131. Λουκοπούλου 1989α, 30). Η πλειονότητα των επιγραφών που ανήκαν στη Συλλογή Σταμούλη είναι πλέον δημοσιευμένες στο επιγραφικό σύνταγμα *I.Byzantion*. Στην ίδια Συλλογή ανήκαν και οι ακόλουθες επιγραφές από την Πέρινθο: *I.Perinthus* 47, 108, 121, 124, 132 [+ Slawisch 2007, 79, 180 αρ. P 18 (πίν. 6)], 134, 136, 138, 157 [+ Slawisch 2007, 73-73, 178 αρ. P 2 (πίν. 4)], 169 [+ Asdracha 364-366, αρ. 183], 173, 176, 178, 184, 187, 224, 229, 236, 304.

145 Seure 1912β, 321. Seure 1913β, 247. Πρβ. και ό.π., σημ. 138.

146 Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 133-134. Λουκοπούλου, 1989α, 35-36. Από τις επιγραφές της Πέρινθου που φυλάσσονταν στη Συλλογή Σταμούλη έχουν εντοπισθεί από το M. H. Sayar μόνον 2 (*I.Perinthus* 121, 124), οι οποίες βρίσκονται στον κήπο της οικίας του Akgün Silivri (πρώην οικία Σταμούλη), ενώ από τη Σηλυμβρία εντοπίστηκε μάλλον στην ίδια οικία (Haus des Kemal Silivri) μόνον η *I.Byzantion* S 63 (βλ. και ό.π., σημ. 10). Χαμένα είναι και τα ανάγλυφα, τα οποία φέρουν στους Pfuhl-Möbius, σελ. 583, την ένδειξη «Aufbewahrungsorte» Silivri: [610, 745 (πρβ. *I.Byzantion* S 30), 1737 (πρβ. *I.Byzantion* S 47), XIX] και Sammlung Stamulis: [471 (πρβ. Slawisch 2007, 88-89, 187 αρ. Sel 4, πίν. 16), 511 (πρβ. *I.Byzantion* S 35), 759, 1166 (πρβ. *I.Perinthus* 132), 1803 (πρβ. Slawisch 2007, 88, 187 αρ. Sel 3, πίν. 16), 1858 (πρβ. *I.Perinthus* 157)].

1871-15 Αυγούστου 1874). Η έκδοση έγινε με πρωτοβουλία του προεδρίου του Συλλόγου και επαινείται από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα¹⁴⁷. Στο «ἀξιόλογον τοῦτο φυλλάδιον, σπάνιον καταστάν» —το οποίο ο Α. Dumont αγνοούσε το 1876¹⁴⁸— καθώς και σε μια σειρά εγγράφων του Συλλόγου που φυλάσσονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους βασίστηκε και η σύνθεση της Κ. Μαμώνη «Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ δρᾶσιν τῶν Συλλόγων Ραιδεστοῦ Θράκης (1871-1922)», *Μνημοσύνη* 2 (1968-1969) 278-302¹⁴⁹.

Ο Σύλλογος ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1871¹⁵⁰ κατά το πρότυπο του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, ο οποίος στάθηκε, μάλιστα, και αρωγός του νεοσύστατου σωματείου¹⁵¹. Ἦδη ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔτος τῆς ἱδρυσῆς του περιλαμβάνει στους κόλπους του ως μέλη ή δωρητές ὄχι μόνον Ἕλληνες —εγκατεστημένους κυρίως στη Ραιδεστό και τις γύρω πόλεις (μεταξύ αυτών και τον Α. Σταμούλη) και, σπανιότερα, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη ή ακόμα στην Αθήνα κ.α.— αλλά και άλλες εθνότητες¹⁵². Στον οικονομικό απολογισμό του πρώτου έτους διαβάζουμε μεταξύ άλλων τα εξής: «Τὸν δίκαιον φόρον τῆς εὐγνωμοσύνης ἀποδῶμεν, κύριοι, καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλοθεν εἰς φιλοτιμουμένους, ὅπως συμπράττωσι μεθ' ἡμῶν εἰς πᾶν καλὸν ἔργον, διότι ἐκτὸς τῶν προειρημένων προσώπων, τοῦ ἐξοχωτάτου Τεφῆκ πασᾶ καὶ τοῦ Ἀρμενίου κ. Κιρκὸρ Ἀλγιαννακίαν, κατέχουσι σήμερον θέσιν ἐν τῷ Μητρώῳ τοῦ Συλλόγου καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀξιοτίμων Κυρίων, Ἀλὴ ἐφένδη Τοσοῦνογλου, προσεγκόντος λίρ. 3, Χουσητὴ βέη, καὶ Μαχμούτ ἐφένδη ἀνὰ λίρ. 2, Ῥασὴμ ἐφένδη μουδὶρη τοῦ τηλεγράφου καὶ τοῦ ἐκ Βουργαζίου Ἐσρέφ βέη ἀνὰ μίαν, πρὸς δὲ τὸ τοῦ δημάρχου Μουσταφᾶ ἀγᾶ καὶ τὸ τοῦ προέδρου τοῦ ἐμποροδικείου Καδὴρ ἐφένδη ἐπιφυλαττομένων, τὰ ὀνόματα τῶν

ἀξιοτίμων κυρίων Alexanbre Tacchella καὶ Augustin Dussi καταβαλόντων ἀνὰ λίρας 3, Gaspard Genna, Pierre Aslan καὶ Nicolas Vuccino ἀνὰ 2 λίρας, Gusebe Pieseki, τοῦ Ἰουδαίου David Νεοφούση καὶ τοῦ Ἀρμενίου Ἀρτὶν Σουκιάσαν ἀνὰ μίαν λίραν» (3 Σεπτ. 1872)¹⁵³.

Ο προσανατολισμός του Συλλόγου είναι παιδευτικός και, σύμφωνα με το καταστατικό του, στις δραστηριότητές του εντάσσονταν και η περισυλλογή και διαφύλαξη των αρχαιολογικών θησαυρών¹⁵⁴. Η αρχαιολογική συλλογή, η οποία στις εκθέσεις του Συλλόγου δηλώνεται ως «Πινακοθήκη»¹⁵⁵, συγκροτήθηκε κυρίως με δωρεές καθώς και με αγορές αρχαίων¹⁵⁶. Ἦδη στον οικονομικό απολογισμό του 2^{ου} έτους ο Ιωάννης Β. Χρυσοδόντης δηλώνει με υπερηφάνεια ότι «ἡ Πινακοθήκη δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος ἄνδρες ἀρχαιολόγοι ἐθαύμασαν αὐτὴν» (2 Σεπτ. 1873)¹⁵⁷, ενώ σε εκείνον του 3^{ου} έτους σημειώνεται ότι για την προμήθεια αρχαιοτήτων δαπανήθηκαν 954 γρόσια (Ιω. Χρυσοδόντης, 15 Αυγ. 1874)¹⁵⁸. Την αγορά αρχαίων εκ μέρους του Συλλόγου επιβεβαιώνει ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμέυς: «ἀλλὰ καὶ ὁ Σύλλογος αὐτὸς ἀγοράζει ἐνίοτε ἀρχαιότητας, καταβάλλων ἐκ τῶν ἐνόντων οὐ σμικρὰ χρηματικὰ ποσά»¹⁵⁹.

Ὡς «ἐπιμελητὴς τοῦ Μουσείου» κατὰ τα δύο πρῶτα ἔτη αναφέρεται ο Δ.Ι. Σταυρίδης¹⁶⁰, ενώ

153 ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 10.

154 ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 19: «Εἰς δύο δὲ μεγάλας συστοιχίας κατατασσόμενων τῶν Συλλόγων, εἰς τοὺς πολιτικούς καὶ τοὺς Συλλόγους τῶν γραμμάτων, ἤτοι τοὺς φιλολογικούς καὶ φιλεκπαιδευτικούς, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ταύτην τάξιν ἀνήκει καθαρῶς καὶ ἀποκλειστικῶς ὁ παρ' ἡμῖν Σύλλογος» (Ιω. Β. Χρυσοδόντης, ἐν Ραιδεστῷ, τῇ 30 Ἰανουαρίου 1872). *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Ραιδεστῷ Θρακικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου*, Κωνσταντινούπολη 1873, α'. Πρβ. Μαμώνη 1969, 282. Μαμώνη 1995, 61.

155 ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 8-9, 29-30. Πρβ. Μαμώνη 1969, 282.

156 ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 29-30: «Πρὸς δὲ τὸν Σύλλογον ἡμῶν κοσμεῖ καὶ ἡ ἀπέναντι Πινακοθήκη, πλουτισμένη οὕσα δι' ἀρκετῶν ἀρχαιοτήτων, τῶν μὲν προερχομένων ἐκ προσφορῶν διαφόρων φιλοτίμων ὁμογενῶν, τῶν δὲ ἀγορασθεισῶν διὰ τὴν σπουδαιότητα αὐτῶν...». Πρβ. ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 42, 93. Τα ὀνόματα τῶν δωρητῶν νομισμάτων και μνημείων αναγράφονται και στον αντίστοιχο κατάλογο τῶν μνημείων που καταγράφονται στις εκθέσεις του Συλλόγου. Βλ. ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 59-73 (πρβ. Μανουηλίδης 1955, 64-78). Πρβ. Μαμώνη 1969, 297.

157 ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 34. Για τον Ι. Χρυσοδόντη βλ. καὶ Μαμώνη 1969, 281 σημ. 7.

158 ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 42, 95. Σύμφωνα με τον γενικό ισολογισμό του 2^{ου} έτους λειτουργίας του Συλλόγου «εἰς προμήθειαν ἀρχαίων νομισμ. καὶ λοιπῶν ἀρχαιοτήτων» δαπανήθηκαν 932 γρόσια, βλ. ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 93.

159 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 76.

160 ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 8, 86-87, 90. Για τον Δ.Χ.Ι. Σταυρίδη πρβ. ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 10, 77, 85-86, 88. Μαμώνη 1969, 281. Μαμώνη 1995, 58. Ο G. Seure 1900, 160-161 δημοσιεύει «deux banquets

147 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 76 με σημ. 1. Αποσπάσματα της έκθεσης αναδημοσιεύονται ἀπὸ τον Μανουηλίδη 1955, 40-90.

148 Βλ. προηγούμενη σημείωση. Πρβ. Dumont & Homolle 1892, 399 σημ. 1.

149 Για τις διαθέσιμες πηγές και τη βιβλιογραφία βλ. Μαμώνη 1969, 280-281 σημ. 1-2. Πρβ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 130, 132. Λουκοπούλου 1989α, 29, 35.

150 Για την ημερομηνία ίδρυσης του Συλλόγου βλ. ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 3 = Μανουηλίδης 41: «ὡς δεικνύται καὶ ἐν τῷ ὑπὸ ἐνδεκάτην Ἀπριλίου τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσίου ἐβδόμηκοστοῦ πρώτου ἔτους μ.Χ.». Πρβλ. καὶ Μαμώνη 1969, 281.

151 Για τη στήριξη που προσφέρει ο Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως σε εκείνον της Ραιδεστοῦ βλ. ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 9, 28, 33, 36, 40-41, 49 [= Μανουηλίδης 1955, 52], 77. Πρβ. Μαμώνη 1969, 283.

152 Βλ. ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 6 [= Μανουηλίδης 1955, 44], 8-11, 28, 31-33 καὶ 74-89 [= Μανουηλίδης 1955, 80-87].

ο εμπλουτισμός και η οργάνωση της συλλογής καθώς και η καταγραφή των μνημείων οφείλεται στον Γρηγόριο Καλλίδη (μετέπειτα μητροπολίτη Ηρακλείας), επιμελητή του Μουσείου κατά το 3^ο έτος λειτουργίας του Συλλόγου¹⁶¹. Αυτός συνέταξε και τον κατάλογο των μνημείων που περιλαμβάνεται στην έκθεση των πεπραγμένων της πρώτης τριετίας και η οποία απεστάλη στον *Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως*, ύστερα μάλιστα από τα σχόλια του προέδρου του τελευταίου Η. Βασιάδη περί αργοπορίας ως προς την αποστολή των σχετικών εκθέσεων: «... και ο Σύλλογος εὐμοιρήσας τῆς περισπουδάστου συνεργασίας τοῦ κ. Καλλίδου φέρει δι' αὐτοῦ και ἔκθεσιν των ἀρχαιοτήτων αὐτοῦ· οὕτω δ' ἀπαλλαττόμεθα των παρατηρήσεων, ἃς περ ἐπιφέρει ἐν τῇ τελευταίᾳ ἐορτῇ τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου ὁ ἀρίτιμος αὐτοῦ πρόεδρος κ. Ἡρ. Βασιάδης διὰ τὴν μέχρι τοῦδε ἀργοπορίαν ἐκθέσεως περὶ των ἀρχαιολογικῶν τοῦ Μουσείου ἀντικειμένων»¹⁶². Για την καλύτερη περιγραφή των αρχαίων ο Χρυσόδωντος ζητά τη συνεργασία του *Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, ώστε ο τελευταίος να στείλει «τὸν κατάλληλον ἄνδρα, ὅπως λάβῃ λεπτομερῆ και ἀκριβῆ γνῶσιν των ἀρχαιοτήτων και διδάξῃ ἡμᾶς τὴν ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον ἐπωφελεστέραν και ἀποτελεσματικωτέραν πορείαν ἡμῶν» (15 Αυγ. 1874)¹⁶³.

Το Μάρτιο του 1875 εγκαινιάσθηκε το νέο κτίριο του Συλλόγου, στον άνω όροφο του οποίου βρισκόταν και Μουσείο Αρχαιοτήτων, ενώ ως «ἐπιμελητής του Μουσείου» για τον 4^ο χρόνο της λειτουργίας του Συλλόγου αναφέρεται ο Δ.Σ. Παππαδόπουλος¹⁶⁴. Ωστόσο, το βασικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν τα μέλη του Συλλόγου ως προς τις αρχαιότητες της συλλογής είναι η επιστημονική τους τεκμηρίωση. Για τον

λόγο αυτό στρέφονται για βοήθεια στην Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία και ζητούν την αποστολή αρχαιολογικῶν βιβλίων, καθώς και στην *Association pour l'Encouragement des Etudes Grecques en France* αλλά και σε μεμονωμένα πρόσωπα¹⁶⁵. Τις σχετικές πρωτοβουλίες φαίνεται να αναλαμβάνει ο Γ. Λαζίδης¹⁶⁶, η δράση του οποίου εξάίρεται και από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα¹⁶⁷.

Με εξαίρεση το διάστημα μεταξύ Αυγούστου 1876 και Νοεμβρίου 1878, κατά το οποίο ο Σύλλογος ανέστειλε (και για πολιτικούς λόγους) τη λειτουργία του, έως τα τέλη περίπου του 1885 φαίνεται να λειτουργεί χωρίς προβλήματα¹⁶⁸. «Ἀντίγραφα διαφόρων ἐπιγραφῶν» στέλνονται στον *Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως* και καταχωρούνται «ἐν τῷ μεγάλῳ αὐτοῦ χειρογράφῳ των ἐπιγραφῶν κώδικι», ενώ τα ευρήματα φαίνεται να φέρουν αριθμό καταγραφής¹⁶⁹. Τον Σεπτέμβριο του 1885 διέτριψε «ἱκανὰς ἡμέρας» στη Ραιδεστό ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, προκειμένου να καταγράψει τις αρχαιότητες της περιοχής¹⁷⁰. Ο αμνητός της προσπάθειας αυτής δημοσιεύθηκε στο *Ἀρχαιολογικὸν Παράρτημα* του 17^{ου} τόμου του περιοδικού του *Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* με τον τίτλο «Ἀρχαιότητες και Ἐπιγραφαὶ τῆς Θράκης» (1886, σελ. 65-113). Εδώ δεν παραλείπει να εκφράσει τον θαυμασμό που του προκάλεσαν τόσο το οικοδόμημα όπου στεγαζόταν ο *Θρακικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Ραιδεστού* και, ιδιαίτερα, το «ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον» όσο και η φιλαρχαιότητα των κατοίκων της Ραιδεστού¹⁷¹.

165 Βλ. σχετικά Μαμώνη 1969, 298-299. Μαμώνη 1995, 62.

166 Βλ. Μαμώνη 1969, 298-299. Μαμώνη 1995, 61. Για τον Γ.Κ. Λαζίδη βλ. επίσης ΘΦΣΚ 1874, 4, 8-10, 21, 37, 73 Καμέαι αρ. 8, 74, 76, 85, 87-88. Μαμώνη 1969, 281 σημ. 8, 294, 300. Μαμώνη 1995, 58.

167 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 76: «Ὁ κ. Γρηγόριος Λαζίδης, κατ' ἐξαιρέσιν, ἀγαπᾷ καὶ σέβεται τὰς ἀρχαιότητας μετὰ ἰδιάζοντος ζήλου, πλουτῶν μὲν συνεχῶς ἐκ τῶν ἰδίων τὰς τοῦ Συλλόγου συλλογὰς, περισυλλέγων δὲ καὶ ἀντίγραφα τῶν διεσκορπισμένων ἐν τοῖς περιχώροις ἐπιγραφῶν».

168 Μαμώνη 1969, 284-285. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 130. Μαμώνη 1995, 59-60.

169 Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1886, 76. Πρβ. Μαμώνη 1969, 298. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 129 μὲ σημείωση 11. Λουκοπούλου 1989α, 28. Μαμώνη 1995, 61. Με αριθμούς καταγραφῆς αναφέρονται ἀπὸ τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα τὰ ἀκόλουθα μνημεῖα: Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 78 αρ. 21 (= 47), αρ. 22 (= 43), αρ. 26 (= 42), αρ. 29 (= 48), αρ. 30 (= 41). 81 αρ. 1 (= 11), αρ. 2 (= 7), αρ. 3 (= 8), αρ. 9 (= 22), αρ. 10 (= 23). 82 αρ. 13 (= 5).

170 Πρβ. Μαμώνη 1969, 299. Μαμώνη 1995, 62.

171 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 76: «Ἐνταῦθα (sc. Rhaidestos)

funèbres, chez M. Stavridis, pharmacien». Η προέλευση των χαμένων σήμερα αναγλύφων από τη Σηλυμβρία (*I. Byzantion* S 45 καὶ S 46) καθιστά την ταύτιση του φαρμακοποιού Σταυρίδη από την Σηλυμβρία με τον Δ.Ι. Σταυρίδη δύσκολη, καθώς ο τελευταίος αναφέρεται μεταξύ των πολιτών της Ραιδεστού. Σχετικά βλ. ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 10.

161 ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 37, 87. Για τη συμβολή του Γ. Καλλίδη στη λειτουργία του Συλλόγου βλ. επίσης ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 11, 32, 36-37, 41-42, 76, 79, 85, 87. Πρβ. Μαμώνη 1969, 282 σημ. 5, 288, 294, 297, 300. Μαμώνη 1995, 61.

162 ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 42. Βλ. σχετικά και Πελεκίδης 1928, 5 σημ. 1.

163 ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 42.

164 Μέχρι τότε ο Σύλλογος στεγαζόταν σε ενοικιαζόμενο κτήριο, ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 5 (= Μανουηλίδης 1955, 43, 38-39]. Πρβ. Μαμώνη 1969, 282. Την επιστάση για την ανέγερση του κτηρίου είχε ο Αθανάσιος Χατζή Αγγελάκης, ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 39 (15 Αυγούστου 1874, Κ. Θεοδώριδης). Για τον Δ.Σ. Παππαδόπουλο βλ. ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 10, 74, 78, 88.

Σε άλλο, μάλιστα, σημείο σημειώνει ότι ο «ἀείμνηστος φίλος» του Α. Dumont επισκέφθηκε τη Ραιδεστό «ἐν ἔτει 1868, ἥτοι ἐν χρόνῳ καθ' ὅσον τὸ αὐτόθι σχετικῶς πλούσιον μουσεῖον δὲν ἦτο καθιδρυμένον· διὸ ἐσημείωσε μίαν καὶ μόνην ἐκδιδομένην λατινικὴν ἐπιγραφὴν»¹⁷². Δεν παραλείπει, τέλος, νὰ ευχαριστήσῃ τὸν μηχανικό Λεωνίδα Καλαμίδα, «ὅστις, ἐπιμελητὴς ὢν τοῦ ἐν Ραιδεστῷ Μουσείου, προϋθυμοποιήθη νὰ μὲ διευκολύνῃ μεγάλως εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν περιγραφὴν τῶν ἐμπειπιστευμένων αὐτῷ συλλογῶν τοῦ Ραιδεστηνοῦ Μουσείου»¹⁷³.

Τὸ 1890 ὁ Θρακικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Ραιδεστοῦ δὲν υπάρχει καὶ ἐπαναλειτουργεῖ τὸ 1897 με τὴν ονομασία Ἀναγνωστήριον ἢ «Βισάνθη» ἀλλὰ καὶ με αλλοιωμένο, σὲ σχέσιν με τὸν προηγούμενον Σύλλογον, χαρακτῆρα¹⁷⁴. Τὴν εἰκόνα τοῦ Μουσείου τὸ 1896 περιγράφει ὁ Ernst Kalinka ὡς ἐξῆς: «In Rodosto war eine kleine Sammlung angelegt, ausgezeichnet durch sehr wertvolle Stücke, aber völlig ungeordnet. Beachtenswert schien mir die reichhaltige Münzensammlung, zu deren Aufnahme ich mir leider nicht die Zeit genommen habe. Unter den Handschriften fiel mir nur ein Evangeliar auf; von den kostbaren Bücherschätzen aber, die einstmal den Stolz der Stadt gebildet hatten, war nichts mehr zu entdecken»¹⁷⁵.

Με τὴν νέα περίοδο τοῦ Μουσείου συνδέεται καὶ ἡ ἀκόλουθη ἀναφορά τοῦ G. Seure, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὴν Πέρινθο τὸ 1897: «Je dois communication des copies que je publie à l'obligeance de M. Georgiadis, professeur et conservateur du musée du Syllogue grec de Rodosto. Malheureusement les copies ne sont pas toujours suffisantes pour autoriser une restitution»¹⁷⁶. Ὁ Μ. Georgiadis δὲν εἶναι ἄλλος

ἀπὸ τὸν διδάσκαλο καὶ ἰδρυτικὸ μέλος τοῦ ΘΦΣΡ, Κ. Γεωργιάδης¹⁷⁷, ἀντίγραφα τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ ὁποῖου βρίσκονταν, σύμφωνα με τὴν σημείωση τοῦ Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως, στὸν Φιλολογικὸ Σύλλογον Κωνσταντινουπόλεως¹⁷⁸.

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1902 ἡ Δημογεροντία τῆς Ραιδεστοῦ ἀνήγγειλε τὴν ἀνασύστασιν τοῦ Μουσείου καὶ κάλεσε τὸ Ἀναγνωστήριον νὰ ἐκλέξῃ, ἐκτός τοῦ ἐπιμελητοῦ Κ. Γεωργιάδης, «συνυπεύθυνον καὶ συνεπιμελητὴν»¹⁷⁹. Παρὰ τὶς συνεχεῖς προσπάθειες γιὰ ἐπαναλειτουργία τοῦ Μουσείου καὶ παρὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ G. Seure γιὰ τὴ δημοσίευσιν καταλόγου τῶν ευρημάτων, πράγμα που ἄλλωστε ἔκανε με τὴν Συλλογὴ Σταμούλη, αὐτὸ παραμένει ἀπὸ τὸ 1905 καὶ ἐξῆς κλειστό¹⁸⁰.

Με τὴν ἐναρξὴ τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου τὸ κτήριο τοῦ Συλλόγου ἐπιτάχθηκε (Σεπτ. 1914-Μάρτ. 1915) καὶ τὸ Ἀναγνωστήριον «ἢ Βισάνθη» ἀνακόπτει τὴ λειτουργία τοῦ γιὰ τέσσερα χρόνια (1915-1919)¹⁸¹. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἡ συλλογὴ τοῦ Μουσείου φυλάσσεται στὴ Μητρόπολη¹⁸². Τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1919, σύμφωνα με τὴν ἐπιθυμία τοῦ μητροπολίτου Ηρακλείας Γ. Καλλίδου, ἀποφασίστηκε ἡ ἀνασύστασις τοῦ Συλλόγου με τὸ παλαιὸ ὄνομα καὶ με πολιτικὸ, ταυτόχρονα, προσανατολισμό¹⁸³. Τὴν καταγραφὴ τοῦ υπάρχοντος ἀρχαιολογικοῦ υλικοῦ ἀνέλαβε νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ ἀπεσταλμένος τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως ἐφορος ἀρχαιοτήτων Ν. Παππαδάκης

ἴδρυνται .... πρὸς δὲ τούτοις καὶ Σύλλογος Φιλεκπαιδευτικὸς, μέγα οἰκοδόμημα κεκτημένος, μικρὰν συλλογὴν βιβλίων, καὶ Μουσεῖον ἀρχαιολογικὸν οὐκ εὐκαταφρόνητον, ὅπερ, ὁμολογουμένως, τὰ μέγιστα τιμὰ τὴν ἑλληνικὴν κοινότητα Ραιδεστοῦ, τὸν ἔπαινον τῶν φιλαρχαίων προκαλοῦν ... Κυρίως δὲ ἐπεμελήθη τῆς συγκροτήσεως ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν, τοσαύτην δὲ φιλαρχαϊότητα ἐνέπνευσε τοῖς τε Ραιδεστηνοῖς καὶ περιοικοῖς ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ χωρικοὶ ἔσπευδον εἰς τὸν Σύλλογον κομίζοντες ἀφιλοκερδῶς ἀρχαῖα μνημεῖα, σχέδια ἀναγλύφων καὶ ἀντίγραφα ἐπιγραφῶν». Πρβ. Μαμώνη 1969, 297. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 130. Μαμώνη 1995, 61. Λουκοπούλου 1989α, 29 note 3.

172 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 66 [πρβ. Dumont & Homolle 1892, 399 σημ. 1]. Ἡ ἐπιγραφὴ γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος εἶναι ἡ Dumont 1876α 156 αρ. 75 = Dumont 1876β, 44 αρ. 75 = Dumont & Homolle 1892, 399 αρ. 75 = I.Perinthos 81.

173 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 76 σημ. 2.

174 Μαμώνη 1969, 285-288, 295-296. Μαμώνη 1995, 62-63.

175 Kalinka 1926, 118. Πρβλ. Μαμώνη 1969, 300.

176 Seure 1900, 161 αρ. 2-3. Πρβ. I.Perinthos 207.

177 ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 4, 9-10, 34, 74, 76, 86-87. Πρβ. Dumont 1876α, 158 αρ. 80 = Dumont 1876β, 46 αρ. 80 = Dumont & Homolle 1892, 407 αρ. 81^b. Μαμώνη 1969, 281 σημ. 5, 285, 289, 300. Μαμώνη 1995, 58-59, 62-63. Κατὰ τὰ δύο πρώτα ἐτη λειτουργίας τοῦ Συλλόγου ὁ Κ. Γεωργιάδης υπῆρξε καὶ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ (ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 86-87)

178 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 76 σημ. 1. Dumont & Homolle 1892, 407 σημ. 1. Πρβ. ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 21-26.

179 Μαμώνη 1969, 300. Μαμώνη 1995, 64.

180 Μαμώνη 1969, 300-301. Πρβ. Seure 1914, 61-62: «De mon côté, j'ai entamé des pourparlers à Rodosto (sur la Propontide, dans la portion de Roumélie restée turque) avec une société locale (Ἀναγνωστήριον Βισάνθης) de laquelle j'ai reçu promesse d'être autorisé le *Catalogue du Musée* qui lui appartient, dans la forme où j'ai publié récemment le *Catalogue* d'une collection voisine, la *Collection Stamoulis à Silivri*». Σύμφωνα με δύο ἐγγράφα που φυλάσσονται στα Γενικά Αρχεῖα τοῦ Κράτους με ἡμερομηνία 12 Φεβρουαρίου καὶ 12 Μαρτίου 1914 ὁ Georges Seure ζήτησε καὶ πήρε τὴν ἐγκρίση τοῦ Συλλόγου νὰ δημοσιεύσῃ κατάλογο τῶν ευρημάτων. Εἰάν ὁ κατάλογος αὐτὸς συντάχθηκε, παραμένει ἀγνωστο· Μαμώνη 1969, 301 σημ. 3.

181 Μαμώνη 1969, 287-288. Μαμώνη 1995, 64.

182 Μαμώνη 1969, 301. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 132. Λουκοπούλου 1989α, 35. Μαμώνη 1995, 64.

183 Μαμώνη 1969, 283 σημ. 6, 287-288, 296-297. Μαμώνη 1995, 64-65.

σε συνεργασία με τον Γ. Λαμπουσιάδη¹⁸⁴. Η καταγραφή δεν φαίνεται να πραγματοποιήθηκε, ωστόσο μέρος των ευρημάτων της συλλογής – κυρίως νομίσματα – φαίνεται ότι χάθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου και οι προσπάθειες επανεντοπισμού τους ως το 1922 απέβησαν άκαρπες¹⁸⁵.

Σχετικά με την ιστορία του *ΘΦΣΡ* και, ιδιαίτερα, του Μουσείου του εκείνο που παραμένει, προς το παρόν, λιγότερο γνωστό και θα πρέπει να διερευνηθεί είναι οι επαφές του με τη Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων στην Αθήνα, καθώς και με την Αρχαιολογική Εταιρεία¹⁸⁶. Ο Α. Dumont δημοσίευσε το 1872 στη *Revue archéologique* ένα σήκωμα από το Πάνιον, το οποίο φέρει την επιγραφή [*ἐπὶ ἀγορ*] *ἀνόμου Φαινίππου*¹⁸⁷. Όπως σημειώνει ο ίδιος: «ce σήκωμα, découvert à Panidion sur la Propontide, en 1868, a été, depuis cette époque, donné à la Société archéologique d'Athènes, qui l'a placé au Varvakeion»¹⁸⁸. Στο Κεντρικόν Μουσείον της Αθήνας στην 6^η αίθουσα είδε το μνημείο ο L. von Sybel¹⁸⁹. Ο Π. Νίγδελς έθεσε υπόψιν μας μια σειρά εγγράφων που φυλάσσεται στα Αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών, όπου περιγράφεται η ιστορία του μνημείου: ο μετρητής αγοράστηκε έναντι του ποσού των πεντακοσίων δραχμών από τον *Θρακικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ραιδεστού* και, στη συνέχεια, παραχωρήθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Αντί χρημάτων ζητήθηκαν βιβλία και πίνακες από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Παιδείας¹⁹⁰.

Τόσο η Συλλογή Σταμούλη όσο και εκείνη του *Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ραιδεστού*

συγκροτήθηκαν με σχετικά συστηματικό τρόπο. Να σημειωθεί, ωστόσο, ότι και απλοί άνθρωποι φαίνεται να είχαν συγκροτήσει μικρές συλλογές ή, τουλάχιστον, να συγκέντρωναν μνημεία, τα οποία έθεταν στη διάθεση των ειδικών. Το ψήφισμα από τη Σηλυμβρία για τον κωμάρχη Ηλιόδωρο, γιο του Αντιαλκίδα, βρισκόταν – όπως αναφέρει ο Σ. Αριστάρχης – στην κατοχή του Χ.Α. Κεφαλλά, ο οποίος το βρήκε «πρό δεκαετίας ἐν τῷ παρὰ τῇ Μητροπόλει Σηλυμβρίας οἴκῳ αὐτοῦ, ἀνασκαφῆς γενομένης»¹⁹¹. Τη συμβολή των κατοίκων της Ραιδεστού στη δημιουργία της αρχαιολογικής συλλογής του Συλλόγου τονίζει ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς: «τοσαύτην δὲ φιλαρχαιότητα ἐνέπνευσε τοῖς τε Ραιδεστηγοῖς καὶ περιοικοῖς ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ χωρικοὶ ἔσπευδον εἰς τὸν Σύλλογον κομίζοντες ἀφιλοκερδῶς ἀρχαῖα μνημεία, σχέδια ἀναγλύφων καὶ ἀντίγραφα ἐπιγραφῶν»¹⁹². Επιπλέον, συχνές είναι οι αναφορές του Ε. Kalinka σε κατοίκους της περιοχής που είχαν στην κατοχή τους μνημεία¹⁹³. Στις 15 ανέρχεται ο αριθμός των επιγραφών από την Πέρινθο που φυλάσσονταν, σύμφωνα με αυτόν, «im Hause des Konstantinos»¹⁹⁴. Εάν ο Κωνσταντίνος συνδέεται με τον «Bäcker von

191 Αριστάρχης 1871, 11. Πρβ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 72, όπου η πληροφορία ότι «τὸ μάρμαρον περιῆλθε βραδύτερον εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ κ. Σταμούλη». *I. Byzantion* S 24 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

192 Βλ. ό.π., σημ. 171.

193 Kalinka 1926, 118-119 αρ. 1 (πρβ. SEG XXXIV 702): «im Hause des Konstantinos Boduris (Mahalle Kastro) vermauert». 120-123 αρ. 4 (πρβ. P. Karanastasi, *LIMC* VI (1992) 741 αρ. 45 στο λ. *Nemesis*. Hornum 1993, 313-314 αρ. 279): «im Hause des Sadirbej». 126-127 αρ. 13 (πρβ. Asdracha 1998, 339-340 αρ. 162): «im Hause des Archontis Domnulos (Mahalle Kastro)». 128-130 αρ. 23-24: «im Hause Konstantis Dimitriu». 129-130 αρ. 26 (πρβ. Asdracha 1996, 243-245 αρ. 49): im Hause Hadschi Dimitri. 163-164 αρ. 106: «im Haus des Jowantschoglu Tanasch». 163-166 αρ. 107 (*I. Perinthos* 4): «im Hause des Jorji Wutza». 166-167 αρ. 108 (*I. Perinthos* 36): «im Hause des Janni Theodorou». 172 αρ. 120 (*I. Perinthos* 266): «Haus des Nikoli». 172 αρ. 121 (*I. Perinthos* 59): «im Kaffenion des Ismail». 175-176 αρ. 125 (*I. Perinthos* 211): «im Hause des Bäckers Apostolu». 190 αρ. 144 (*I. Perinthos* 195): «im Hause des Sanar». 190-191 αρ. 145 (*I. Perinthos* 233. Asdracha 2000, 379-380 αρ. 194): «in der Umfassung des Kaffenion des Theocharidis eingemauert».

194 Kalinka 1926, 173 αρ. 122 = *I. Perinthos* 261. 173-174 αρ. 123 = *I. Perinthos* 77 + Slawisch 2007, 85, 182 αρ. P 34. 177-179 αρ. 128 = *I. Perinthos* 106. 180 αρ. 131 = *I. Perinthos* 163. 182 αρ. 132 = *I. Perinthos* 104. 183-184 αρ. 134 = *I. Perinthos* 135. 184-185 αρ. 135 = *I. Perinthos* 143 + SEG XLVIII 906 (σελ. 271) + Asdracha 2000, 351-352 αρ. 176. 185 αρ. 136 = *I. Perinthos* 170 + Slawisch 2007, 77, 179 αρ. P 11 (πίν. 5). 186-187 αρ. 138 = *I. Perinthos* 172. 187-188 αρ. 139 = *I. Perinthos* 141 + Slawisch 2007, 81, 180 αρ. P 21 (πίν. 7). 188 αρ. 140 = *I. Perinthos* 168 + *Bull. épigr.* 2000, 816 + Asdracha 2000, 336-337 αρ. 169. 188-189 αρ. 141 = *I. Perinthos* 166. 189 αρ. 142 = *I. Perinthos* 161. 191-192 αρ. 147 = *I. Perinthos* 232 (πρβ. Asdracha 2000, 375-376 αρ. 191). 193 αρ. 151 = *I. Perinthos* 255.

184 Μαμώνη 1969, 301-302.

185 Μαμώνη 1969, 287, 301. Να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Τρ.Δ. Παπαζώη 1988, 22-23, μέρος των μνημείων του Συλλόγου εκλάπησαν από τα βουλγαρικά στρατεύματα τον Ιούλιο του 1913, ενώ ο Σύλλογος το 1914 έδωσε κάποια από τα ευρήματά του για φύλαξη στο Ρωσικό Προξενείο Ραιδεστού.

186 Πρβ. Μαμώνη 1969, 298 σημ. 5.

187 Dumont 1872, 229-231 = Dumont & Homolle 1892, 116-119. Πρβ. Dumont 1869, 204-205 = Dumont & Homolle 1892, 151-152. Dumont 1871, 467-468 = Dumont 1873, 370-371 = Dumont & Homolle 1892, 207-208. Dumont 1876α, 159 αρ. 82 = Dumont 1876β, 47 αρ. 82 = Dumont & Homolle 407-408 αρ. 82. Πρβ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 66. Παπαζώης 1988, 33 αρ. 13. Στο ίδιο σήκωμα αναφέρεται πιθανότατα και ο Λαμπουσιάδης 1941, 118, ενώ το όνομα του αγορανόμου Φαινίππου ευρετηριάζεται στους Λουκουρούλου 1989α, 340-341, 399 και *LGNP* IV στο λ. (αρ. 8/9).

188 Dumont 1872, 229 = Dumont & Homolle 1892, 116. Dumont & Homolle 1892, 407 αρ. 82.

189 Von Sybel 1881, 127 αρ. 925.

190 Τα σχετικά έγγραφα θα δημοσιευθούν από τον γράφοντα σε συνεργασία με τον Π. Νίγδελ (Ηλ. Σ.).

Ereğli 'Απόστολος Κωνσταντίνος», ο οποίος δεν περιοριζόταν μόνο στη συλλογή αλλά και στην αντιγραφή επιγραφών, δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα. Για τον τελευταίο, ο E. Kalinka σημειώνει: «Anhangsweise drucke ich hier Inschriften ab, die der Bäcker von Ereğli 'Απόστολος Κωνσταντίνος in ein Heft eingetragen hatte, das er mir gegen Geld und gute Worte überlassen hat. Die Glaubwürdigkeit seiner Abschriften ist durch Inschriften, die auch ich selbst aufgenommen habe, und durch die in den Athen Mitteil. 1892 XVII 201 ff. abgedruckten verbrügt»¹⁹⁵. Ο αριθμός των σχετικών επιγραφών ανέρχεται στις 21, οκτώ από τις οποίες είχαν ήδη μεταφερθεί στον Πειραιά στα τέλη του 1887 - αρχές 1888¹⁹⁶.

Γνωστή είναι και η δράση του ιεροδιακόνου Ιερόθεου Αϊναλίδη στο Πάνιον, ο οποίος σύμφωνα με τον Γ. Λαμπουσιάδη «πολλὰς ἐπιγραφὰς ἐδῶ συλλέξας»¹⁹⁷. Για τον ίδιο, ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς σημειώνει: «Ἐν Πανίῳ εὕρηνται καὶ διαφόρων ἐποχῶν ἐπιγραφαί, τὰς ὁποίας, εὐκαιρον εἰπεῖν, ἀξιεπαίνως περισυνέλεξεν ὁ ἐγχώριος ἱεροδιάκονος Ἱερόθεος, ἐντειχίσας πολλὰς τούτων ἐν τὴν ἰδίαις δαπάναις ἀνεγερθεῖσαν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος»¹⁹⁸.

III. Μνημεία από τη «Συλλογή Ραιδεστού» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

Η τελευταία συνεδρία του Συλλόγου πραγματοποιήθηκε την 9^η Απριλίου 1922¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Kalinka 1926, 193. Πρβ. *I.Perinthos* σελ. 56.

¹⁹⁶ Kalinka 1926, 193-208 αρ. 152-171 = *I.Perinthos* 42, 259, 260, 263, 262, 217, 91, 102, 80 (+ *SEG* LIV 649)*, 74*, 158 (+ *Asdracha* 2000, 343-345 αρ. 172)*, 173, 165*, 160, 182 (+ *Asdracha* 1998 345-347 αρ. 166)*, 177 (+ *Asdracha* 2000, 356-358 αρ. 179)*, 179 (+ *Asdracha* 2000, 370-373 αρ. 188)*, 185 (+ *Asdracha* 2000, 346-349 αρ. 194)*, 199, 193, 129 (με αστερίσκο σημειώνονται οι επιγραφές που φυλάσσονται σήμερα στο Μουσείο Πειραιά). Πρβ. *I.Perinthos*, σελ. 56.

¹⁹⁷ Λαμπουσιάδης 1941, 117. Για τις επιγραφές από το Πάνιον, η πλειονότητα των οποίων ήταν εντοιχισμένες στις εκκλησίες της πόλης βλ. Dumont & Homolle 1892, 405-419, 570-571. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 87-97 και σποράδην. Seure 1900, 164-166. Seure 1912γ, 276 αρ. 64. Kalinka 1926, 117-118 και 151-160 αρ. 87-99. Λαμπουσιάδης 1941, 116-118. *Asdracha* 1996, 248-249 αρ. 51 (+ *Asdracha* 1997, 333). 268-269 αρ. 67. 271-274 αρ. 69-70. 277 αρ. 72. 285-287 αρ. 77-78 (+ *Asdracha* 1997, 333. Πρβ. *Bull.épigr.* 1998, 633. *SEG* XLVI 863). 289-291 αρ. 80. 304-306 αρ. 87-88. 315-317 αρ. 93-95. *Asdracha* 1998, 300-328 αρ. 126-152 (πρβ. *Bull.épigr.* 2000, 814). Delemen 2004, 189-195 (= *SEG* LIV 635).

¹⁹⁸ Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 89. Για τη δράση του ιεροδιακόνου Ιερόθεου βλ. Κουρουγιώτης 1897, 300 αρ. 11. Παπαζώης 1988, 15 και 21-22, 25. Πρβ. ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, ΙΙ και 78, όπου αναφέρεται ως τακτικό μέλος του ΘΦΣΡ. Σύμφωνα με τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα, κάποια μνημεία στο Πάνιον είδε «παρά τῷ ψάλλῃ χατζῆ Κωνσταντίνῳ». Βλ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 89.

¹⁹⁹ Μαμώνη 1969, 288. Μαμώνη 1995, 65.

Ἐκτοτε ἡ τύχη των μνημείων του «Μουσείου» της Ραιδεστού παραμένει άγνωστη έως το 1928, όταν ο έφορος αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης Σ. Πελεκίδης δημοσίευσε στον 1^ο τόμο του περιοδικού *Θρακικά* τον κορμό ενός αρχαϊκού κούρου του τελευταίου τετάρτου του 6^{ου} αι. π.Χ. (ΜΘ 930), καθώς και τον κορμό μίας κόρης με αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 929, της ίδιας περίπου εποχής (τέλη γ' τετάρτου του 6^{ου} αι. π.Χ.)²⁰⁰. Εκεί δίνεται η πληροφορία ότι «τὰ δύο μάρμαρα εὐρίσκονται ἤδη εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἔχουν μεταφερθεῖ μαζί με τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἐν λόγῳ Συλλογῆς ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1922» και ότι «ἡ διάσωσις τῆς κατὰ τὴν ἐκκένωσιν τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης ὀφείλεται εἰς τὸν τότε Γενικὸν Ἐπιθεωρητὴν Ἐκπαιδευσεως Θράκης κ. Β. Νικολαΐδην καὶ τὸν καθηγητὴν κ. Δρόσον»²⁰¹. Τα γλυπτά —εκ των οποίων το πρώτο ήταν γνωστό από τις περιγραφές των Γ. Καλλίδη και Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως καθώς και από μια σύντομη αναφορά των Α. Dumont και Th. Homolle²⁰², ενώ το δεύτερο από τον Ε. Kalinka²⁰³— δημοσιεύθηκαν πρόσφατα από τον Γ. Δεσπίνη στον *Κατάλογο Γλυπτῶν τοῦ Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης*, ο οποίος συζητά τη χρονολόγησή τους και θεωρεί ως πιθανή την απόδοσή τους σε κάποιο τοπικό εργαστήριο²⁰⁴.

Η Λ. Λουκοπούλου συζητά τις δυσκολίες της ταύτισης του αγάλματος της κόρης ΜΘ 929 με κάποιο από εκείνα που αναφέρονται στα Πρακτικά του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ραιδεστού (σελ. 70 αρ. 5-6)²⁰⁵. Ως βέβαιο πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να θεωρηθεί ότι στη Ραιδεστό φυλασσόταν ένας τουλάχιστον γυναικείος κορμός με προέλευση από τη Βιζύη. Αυτός περιγράφεται ήδη από τους Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα και τους Dumont & Homolle²⁰⁶ και ταυτίζεται με εκείνον που αναφέρει

²⁰⁰ Πελεκίδης 1928, 5-19. Πρβ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 132. Λουκοπούλου 1989α, 35.

²⁰¹ Πελεκίδης 1928, 5. Πρβ. Μαμώνη 1969, 302. Για τη μεταφορά και μνημείων βυζαντινής εποχής στη Θεσσαλονίκη κατά την ίδια ιστορική συγκυρία βλ. Σωτηρίου 1928, 33-37.

²⁰² ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 70 αρ. 7 [= Μανουηλίδης 1955, 77 αρ. 7] με την ένδειξη «εὐρέθη ἐν τινι τουρκικῷ χωρίῳ καὶ ἐδωρήθη ὑπὸ Χατζῆ Δημητρίου Σιμιτλιώτου». Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 76 αρ. Ι «εὐρέθη ἐν τουρκικῷ χωρίῳ περὶ τὴν Ραιδεστόν». Dumont & Homolle 1892, 402 αρ. 76^b.

²⁰³ Kalinka 1926, 145-146 αρ. 42.

²⁰⁴ Βλ. Γ. Δεσπίνη, στο: *ΚΓΜΘ* Ι 18-19 αρ. 5 (πίν. 10-13) και 19-20 αρ. 6 (πίν. 14-17). Βλ. σχετικά Τριάντη 2010, 20-21 και πρόσφατα Π. Αδάμ-Βελένη, στο: Αδάμ-Βελένη & Κουκουβού 2012, 203 αρ. 154-155.

²⁰⁵ Λουκοπούλου 1989α, 177-181.

²⁰⁶ Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 76 αρ. 2: «Τεμάχιον γυναικείου

ο E. Kalinka ως «Weibliche Rumpf aus Marmon, 0,21 m hoch, doppeltes Gewand»²⁰⁷. Να σημειωθεί εδώ ότι το 1897 ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, δίνοντας κάποια συμπληρωματικά στοιχεία στη συλλογή των Α. Dumont και Th. Homolle για τον προερχόμενο από τη Βιζύη γυναικείο κορμό, προσθέτει τα εξής: «σελ. 365, αρ. 62^{a2}: Έδω καταγράφεται μαρμάρινος γυναικείος κορμός εκ Βιζύης, ὃν ἐγὼ εὔρον ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Ραιδεστοῦ. Τὸν κορμὸν τοῦτον εἶδεν ἐν Βιζύῃ ἔτει 1829-ὡ ὁ G. Eneholm και περιέγραψεν οὕτως: «J'ai trouvé dans la muraille d'une maison grecque un block de marbre, qui avait fait partie d'une statue de Vesta. La draperie du torse était parfaite, mais il n'avait ni tête, ni bras»²⁰⁸. Επιπλέον, ο G. Seure –αναφερόμενος στα μνημεία που περιγράφουν οι Μ. Χριστοδούλου και Σ.Θ. Λακίδης– σημειώνει τα εξής: «Torse de femme drapée, d'un beau travail (*ibid*, *id*. Melisenos, p. 40). -Ce pourrait être le morceau indiqué par *DH*, 61 a¹, p. 568; mais Lakidès le declare en 1899 conservé a Bizye, tandis que *DH* affirme qu'il a disparu au cours de son transport à Odessa. On signale encore un troisième torse semblable au Musée de Rodosto, d'où il aurait été apporté de Vizye (*DH*, 62 a², p. 365; cf. 62 a², p. 568, un quatrième torse»²⁰⁹. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η παρατήρηση του Seure είναι ορθή και δείχνει τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ως προς την ταύτιση των μνημείων. Πάντως, ο Μ. Χριστοδούλου σημειώνει ότι το άγαλμα, όπως και άλλα δύο ορειχάλκινα, προέρχονται από τη Βιζύη και «ἐδωρήθησαν τῷ Ὑπάρχοντι Φιλεκαπαιδευτικῷ Συλλόγῳ Ραιδεστοῦ, ἐκ τῆς ἐκθέσεως 1874 τοῦ ὁποίου ἐραυνοῦμενοι ἀναφέρομεν ταῦτα»²¹⁰. Η περιγραφή είναι όμοια με εκείνη του υπ' αρ. 6 αγάλματος που καταγράφεται στα Πρακτικά του ΘΦΣΡ: «Κορμός γυναικός μετὰ χλαμύδος λαμπρῶς ἐπεξεργασμένος. Ἐλλείπουσιν ἡ κεφαλὴ, αἱ χεῖρες και οἱ πόδες. Εὐρέθη ἐν Βιζύῃ και ἐδωρήθη ὑπὸ

τοῦ Ἀλληλοδιδάκτου Εὐστρατίου»²¹¹.

Από τις περιγραφές του γυναικείου κορμού που βρέθηκε στη Βιζύη (ύψους 22 ή 21 εκ.) προκύπτει ότι αυτός δεν ταυτίζεται με τον ΜΘ 929. Ωστόσο, ο αριθμός των γυναικείων κορμών που αποδόθηκαν από την έρευνα της εποχής στη Βιζύη ανέρχεται συνολικά στους πέντε, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται το ενδεχόμενο, λόγω των ελλειπών περιγραφών, κάποιοι να συγχέονται μεταξύ τους²¹². Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η σχετική με την προέλευση της κόρης ΜΘ 929 σύγχυση οφείλεται στον E. Kalinka, ο οποίος την απέδωσε στη Βιζύη, ενώ για τον γυναικείο κορμό που πράγματι προέρχεται από εκεί δεν δίνει ένδειξη προέλευσης²¹³. Παράλληλα, πειστικά είναι τα επιχειρήματα της Λ. Λουκοπούλου σχετικά με την πιθανότερη απόδοση του ΜΘ 929 «à proximité de Rhaidestos, l'antique Bisanthé»²¹⁴, αν και η ταύτιση της τελευταίας με τη Ραιδεστό (σημ. Tekirdag), την οποία προτείνει, δεν μπορεί να θεωρηθεί απολύτως βέβαιη²¹⁵. Να σημειωθεί, μάλιστα, στο σημείο αυτό ότι ήδη ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς για να ενισχύσει το επιχειρήμα του ότι η θέση της Βισάνθης δεν μπορεί να αναζητηθεί στη Ραιδεστό, σημειώνει ότι στη συλλογή της «οὐδὲν ἀρχαϊκὸν μνημεῖον εἶνε κυρίως ραιδεστηνόν, των πλειόνων περισυλλεγέντων ἐξ Ἡρακλείας-Περίνθου, ἐκ Πανίου και ἐκ των πλησιοχώρων»²¹⁶. Οπωσδήποτε, θα ήταν δελεαστική η υπόθεση ότι ο κορμός ΜΘ 929 ταυτίζεται με τον υπ' αρ. 5 της εκθέσεως του ΘΦΣΡ: «Κορμός γυναικός

κορμού ἀπὸ τοῦ λαμοῦ μέχρι τῆς κοιλίας· χιτῶν καὶ μανδύας· ὕψ. 0,22. Εὐρέθη ἐν Βιζύῃ» = Dumont & Homolle 1892, 365 αρ. 62^{a2} (πρβ. 399 σημ. 1): «Torse de femme drapé, h.0,22, trouvé à Bizye, aujourd'hui au musée de Rodosto».

207 Kalinka 1926, 146 αρ. 47. Βλ. σχετικά και Loukourouli 1989α, 178-179 και πιο κάτω σημ. 213.

208 Eneholm 1830, 95 (non vidi) = Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1897, 7-8. Για τις ανασκαφές που πραγματοποιήσαν οι Ρώσοι στην περιοχή βλ. Χριστοδούλου 1881, 25 και Besevliev 1960, 139.

209 Seure 1919, 337 αρ. 8. Χριστοδούλου 1881, 40. Λακίδης 1899, 105. Για τη μεταφορά αρχαίων από την περιοχή της Θράκης σε μουσεία της Ρωσίας βλ. και Besevliev 1960, 139.

210 Χριστοδούλου 1881, 39-40.

211 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 70 αρ. 6 [= Μανουηλίδης 1955, 77 αρ. 6]. Χριστοδούλου 1881, 40. Την ταύτιση του γυναικείου κορμού με το ΜΘ 929 πρότεινε ο Πελεκίδης 1928, 5 σημ. 1. Πρβ. Loukourouli 1989α, 178.

212 i) Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 76 αρ. 2 = Dumont & Homolle 1892, 365 αρ. 62^{a2} (πρβ. 399 σημ. 1) [πρβ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1897, 7-8. Seure 1919, 338 αρ. 8c]. Kalinka 1926, 146 αρ. 47. Loukourouli 1989α, 178-179. ii) ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 71 αρ. 6 = Χριστοδούλου 1881, 40. Dumont & Homolle 1892, 568 αρ. 62a¹. i. Lakidis 1899, 105 (non vidi). Seure 1919, 337 αρ. 8a-b. iii) Eneholm 1830, 96. Dumont & Homolle 1892, 568 αρ. 62a². 2. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1897, 7-8 (πρβ. Seure 1919, 338 αρ. 8d). iv-v) Kalinka 1926, 127 αρ. 16-17. Σύμφωνα με τους Α. Dumont και Th. Homolle, τα υπ' αρ. ii και iii χάθηκαν κατά τη μεταφορά τους στην Οδησό: Dumont & Homolle 1892, 569 + Seure 1919, 337-338.

213 Kalinka 1926, 146: «Das köstliche Stück, das aus Wisa stammen soll...». Για τον προερχόμενο πράγματι από τη Βιζύη κορμό βλ. ό.π., σημ. 207. Πρβ. και Loukourouli 1989α, 178-179. Χωρίς ένδειξη προέλευσης αναφέρεται από τον E. Kalinka ένας ακόμα γυναικείος κορμός στη Ραιδεστό: Kalinka 1926, 146 αρ. 46: «Weibliche Rumpf in Lebensgröße, doppeltes Gewand, Hände übereinander gelegt».

214 Βλ. ό.π., σημ. 205.

215 Βλ. σχετικά ό.π., σημ. 140.

216 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 89.

περιβεβλημένος χλαμύδα· ἑλλείπουσιν ἡ κεφαλὴ, αἱ χεῖρες καὶ οἱ πόδες»²¹⁷. Ἡ παράλειψη ἐνδείξεις προέλευσης, ἡ οποία στὶς περιπτώσεις τῶν λοιπῶν μνημείων δηλώνεται²¹⁸, οφείλεται στο γεγονός ὅτι εἴτε ὁ συντάκτης τοῦ σχετικοῦ λήμματος δὲν διαθέτει στοιχεῖα γιὰ αὐτὸ εἴτε τὸ ἀγαλμα προέρχεται ἀπὸ τὴ Ραιδεστό. Στὴν περίπτωση ὡστόσο αὐτῆς, ἀνοικτὸ παραμένει τὸ ἐρώτημα γιὰτὶ ὁ περίφημος κορμὸς τῆς κόρης δὲν συμπεριλαμβάνεται στὸν κατάλογο ποὺ συντάξε το 1885 ὁ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς²¹⁹. Συνεπῶς δὲν αποκλείεται τὸ μνημεῖο νὰ παραδόθηκε στὸν Σύλλογο μετὰξὺ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ ἐτους 1885 καὶ τοῦ Φθινοπώρου τοῦ 1896, ὅταν ἡ λειτουργία τοῦ Μουσείου παρουσιάζει προβλήματα²²⁰.

Στὸ πλαίσιο τῆς μελέτης τῆς γιὰ τὸν *Θρακικὸ Φιλεκαπαιδευτικὸ Σύλλογο Ραιδεστοῦ* καὶ με αφετηρία τὴ δημοσίευση τοῦ Σ. Πελεκίδη, ἡ Κ. Μαμώνη ἀναζήτησε καὶ ἄλλες ἀρχαιότητες ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης. Ὁ τότε ἐφορος ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου Α. Βαβρίτσας τὴν πληροφόρησε ὅτι ἀπὸ τὴ Ραιδεστό προέρχονται δεκαεπτὰ συνολικὰ γλυπτὰ καὶ εἰδικότερα τὰ ΜΘ 929-944, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκεῖνη ταύτισε με προηγούμενες δημοσιεύσεις, ἐκτὸς τῶν ΜΘ 929-930, ἄλλα οκτὼ (ΜΘ 931, 935-938, 942, 943α, 944)²²¹.

Ἡ ἱστορία τῶν μνημείων τοῦ Μουσείου τῆς Ραιδεστοῦ ἐπανέρχεται με τὴ δημοσίευση το 1972 ἀπὸ τὸν ἀμερικανὸ ἐπιγραφικὸ Ch. Edson τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θεσσαλονίκης στὴ σειρά τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου *Inscriptiones Graecae*²²². Ὁ Ch. Edson στὸ πλαίσιο τῆς προετοιμασίας τοῦ Corpus ἐπισκέφθηκε τὴ Μακεδονία καὶ το 1937 ἐργάσθηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης²²³. Ὡστόσο, στὴ δημοσίευσή τοῦ συμπεριλαμβάνει κάποιες ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες ἐσφαλμένα ἀποδίδονται στὴ Θεσσαλονίκη, ἐνῶ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη. Στὴν

εκτενὴ βιβλιοκρισία στὴ *Reveu de Philologie* τοῦ 1974 ὁ L. Robert ἀποσυνδέει ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τὴν ἐπιτύμβια στήλη τῆς Κλ(αυδίας) Δωνάτας καὶ τῆς κόρης Κλ(αυδίας) Ελπίδος [IG X 2.1 732 (1^{ος} - 2^{ος} αἰ. μ.Χ.)], ἡ οποία ἀντιστοιχεῖ στὴ ΜΘ 2354 (**αρ. κατ. 15**). Ἡ ἀπουσία τῆς λέξης *λατόμιν* ἀπὸ τὸ ταφικὸ λεξιλόγιο τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν οδήγησε στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἐπιγραφή δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ, εἰδικότερα, τὴ Θεσσαλονίκη ἀλλὰ ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Ηράκλειας-Περίνθου, ὅπου ἡ λέξη *λατόμιον/λατόμιν* εἶναι ἰδιαίτερα συχνή²²⁴. Ἐτσι ἐφάσσε στὴν *editio princeps* τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν J.H. Mordtmann στὸν 8^ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich* ποὺ ἐκδόθηκε τὸ ἐτος 1884. Σύμφωνα με τὴν περιγραφή τοῦ J.H. Mordtmann, τὸ μνημεῖο προέρχεται ἀπὸ τὴν Πέρινθο ὅπου τὸ ἐντόπισε «in einem Hause neben der Kirche des heil. Georg. Tafel mit Giebel, h. 0,73, br. 0,51»²²⁵. Ἐναν χρόνον ἀργότερα, ὅπως σημειώνουν ὁ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς καὶ βασιζόμενοι σὲ αὐτὸν οἱ Α. Dumont καὶ Th. Homolle, τὸ μνημεῖο βρισκόταν στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τῆς Ραιδεστοῦ²²⁶. Τὰ πρόσωπα τῆς ἐπιγραφῆς εὐρετηριάζονται ἀπὸ τὴ Λ. Λουκοπούλου²²⁷ καὶ ἡ ἐπιγραφή φέρει τὸν ἀριθμὸ 137 στὸ Corpus τῆς Περίνθου (*I. Perinthos* 137). Ὡστόσο, ὁ M.H. Sayar θεωρεῖ ἀνεξήγητο τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο τὸ μνημεῖο ἐφάσσε στὴ Θεσσαλονίκη²²⁸.

«L'itinéraire de cette pierre errante n'est pas sans exemple». Ἐτσι, λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ D. Feissel ἀποσυνέδεσε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τὴν ἐπιγραφή IG X 2.1 *44 (πίν. VII) καὶ τὴν ἀπέδωσε ὀρθὰ στὸ Πάνιον. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται στὴν ἐπισκευή/ἀνακαίνιση τοῦ τείχους τῆς πόλης καὶ χρονολογεῖται, πιθανότατα, στὸ διάστημα μετὰξὺ 383, ὅταν ὁ Ἀρκάδιος ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ Αυγούστου καὶ τὸ 408 μ.Χ. (ἐτος θανάτου τοῦ Ἀρκαδίου)²²⁹. Πρόκειται γιὰ τὸ δεξιὸ τμήμα ἐπιστυλίου, τὸ ὁποῖο ἔφερε ἀριθμὸ εὐρετηρίου ΜΘ 2229 καὶ μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης (BE 157) (**αρ.**

217 ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 70 αρ. 5 [= Μανουηλίδης 1955, 76 αρ. 5].

218 Μαμώνη 1969, 298.

219 Νὰ σημειωθεῖ πάντως ὅτι ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ Α. Παπαδόπουλου Κεραμεύς λείπει ἐπίσης καὶ ὁ κορμὸς ποὺ ἀναφέρεται στὴ σημ. 217.

220 Βλ. πιο πάνω. Στὸ διάστημα αὐτὸ π.χ. μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὸ Πάνιον στὴ Ραιδεστό ἡ οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Πάνιον (βλ. πιο κάτω σημ. 229-233) καὶ ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Φιλωνίδη (βλ. πιο κάτω σημ. 237-240 καὶ 244).

221 Μαμώνη 1969, 278-302 (γιὰ τὰ μνημεῖα σελ. 302).

222 Ch. Edson, *Inscriptiones Graecae* X.2.1, Βερολίνο 1972.

223 Γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ Ch. Edson στὴ Μακεδονία βλ. Νίγδελς 2006, 127-136 (*Bull.épigr.* 2007, 381, *SEG* LVIII 541).

224 Robert 1974, 238-239 [= *OMS* V, 325-326]. Πρβ. *Bull.épigr.* 1976, 433, 471. Feissel 1976, 273.

225 Mordtmann 1884, 223 αρ. 57.

226 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 83 αρ. 6 = Dumont & Homolle 1892, 394 αρ. 74¹.

227 Λουκοπούλου 1989α, 314-315, 316-317. Πρβ. *LGPN* IV, στὸ λ. Ἐλπίς (αρ. 26), Ἐρασίνος (αρ. 2).

228 Βλ. ἐπίσης Slawisch 2007, 72, 92, 183 αρ. P 45 (πίν. 11).

229 Feissel 1976, 273-275 (*SEG* XXVI 780 καὶ 823. *Bull.épigr.* 1977, 276 καὶ 295).

κατ. 37). Ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμέυς είδε την επιγραφή το 1885 «ἐν τῷ προαυλίῳ τῆς ἐκκλησίας των Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου» στο Πάνιον²³⁰ και με αναφορά σε αυτόν την δημοσίευσαν και οι Α. Dumont και Th. Homolle²³¹. Ἐνδεκα χρόνια αργότερα (1896) ο Ε. Kalinka μελέτησε την επιγραφή στη Συλλογή Ραιδεστού, περιέγραψε με ακρίβεια τον λίθο και έδωσε σχέδιο του μνημείου²³². Το μνημείο δημοσίευσαν με την προηγούμενη βιβλιογραφία του οι Ε. Τσιγαρίδας και Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα και, πρόσφατα, η Κ. Ασδραχά με κριτικό υπόμνημα και αναλυτικά σχόλια²³³.

Με ένδειξη προέλευσης τις πόλεις από τις οποίες προέρχονται οι αρχαιότητες στο Μουσείο του ΘΦΣΡ, δηλαδή Βιζύη, Ηράκλεια-Πέρινθος και Ραιδεστός, δημοσιεύονται από τους Ε. Pfuhl και Η. Möbius τριάντα τρία ανάγλυφα²³⁴. Επιπλέον, με την ένδειξη φύλαξης «Raidestos» και **, που δηλώνουν ότι «die Objekte inzwischen verschollen oder zerstört sind» (σελ. 576), δημοσιεύουν οι Ε. Pfuhl και Η. Möbius εννέα μνημεία²³⁵, ενώ με ορθή ένδειξη προέλευσης και τόπου φύλαξης (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης) πέντε ανάγλυφα²³⁶. Στην τελευταία περίπτωση πρόκειται για τα ακόλουθα:

i. Επιτύμβια ανάγλυφη στήλη του [Φι] λημονίδη γιου του Ζυρίδη (ΜΘ 931), η οποία είναι έργο ιωνικού εργαστηρίου και χρονολογείται στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ.²³⁷. Το μνημείο εντόπισε ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμέυς στο «κτῆμα τοῦ ψάλτου Χατζῆ Κωνσταντίνου» στο Πάνιον²³⁸.

230 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 92 αρ. 13 και πίν. 3 (αρ. 10). Την περιγραφή του Παπαδόπουλου Κεραμέως παραθέτει ο Παπαζώης 1988, 39 αρ. 31. Για την εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Πάνιον βλ. και Ötügen & Ousterhout 1989, 146.

231 Dumont & Homolle 1892, 414 αρ. 86^ς.

232 Kalinka 1926, 134 αρ. 30.

233 Τσιγαρίδας & Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1979, 93-94 αρ. 66 (SEG XLVII 862). Asdracha 1998, 300-301 αρ. 126 πίν 78c (= SEG XLVIII 887. *Bull. épigr.* 2000, 814).

234 Pfuhl-Möbius 1979, σελ. 573 [: Bizye (Vize): 1950]. Σελ. 574 [: Herakleia-Perinth: 303? (το ανάγλυφο αντιστοιχεί στην *I. Perinthos* 78 και η προέλευσή του από την Πέρινθο είναι βέβαιη· βλ. σημ. 22) 309, 310, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 327, 385, 492 (?), 549, 759, 781, 1146?, 1166, 1447, 1858, 2103?, 2105?, 2106?, 2190]. Σελ. 575 [: Rhaidestos: 51, 52, 58?, 70, 303?, 311 (το ανάγλυφο αντιστοιχεί στην *I. Perinthos* 81, βλ. σημ. 120-121), 314, 384, 1417, 1876].

235 Pfuhl-Möbius 1979, σελ. 573 = αρ. 182**, 302**, 311**, 523**, 1405**, 1411**, 1417**, 1896**, 1950**.

236 Τους Pfuhl & Möbius δεν απασχόλησε ο τρόπος με τον οποίο τα μνημεία αυτά έφτασαν στη Θεσσαλονίκη, ούτε προβαίνουν σε όλες τις περιπτώσεις στην ταύτισή τους με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

237 Pfuhl & Möbius 1977, 26 αρ. 58 (πίν. 15). Πρβ. ήδη Pfuhl 1935, 26 σημ. 5.

238 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 88, 90 αρ. 3 = Dumont & Homolle

Με την ένδειξη «Rodosto» και ως αδημοσίευτο περιγράφεται το μνημείο και δίνεται φωτογραφία του καθώς και το κείμενο της επιγραφής από τον Ε. Kalinka²³⁹, ενώ η *editio princeps* της επιγραφής επισημαίνεται από τον L. Robert²⁴⁰.

ii. Τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης με παράσταση τριών γυναικείων μορφών, αποτελούμενο από δύο συνανήκοντα τμήματα (ΜΘ 934), το οποίο χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁴¹. Το αριστερό, ως προς τον θεατή, τμήμα του αναγλύφου περιγράφεται από τον Ε. Kalinka ως εξής: «Marmorrelief, rechts, oben, unten gebrochen, 0.21^m breit, 0.30^m hoch, 0.15^m dick: traurende Frau, mit doppeltem Gewand bekleidet, in Vorderischt, linkes Standbein, Kopf geneigt, die rechte Hand stützt den linken Ellenbogen»²⁴².

iii. Τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης με παράσταση όρθιας και καθιστής γυναικείας μορφής, η οποία χρονολογείται επίσης στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. (ΜΘ 933)²⁴³.

Τα ανωτέρω μνημεία με πλήρη βιβλιογραφία δημοσιεύθηκαν από τον Γ. Δεσπίνη στον 1^ο τόμο του *Καταλόγου Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*²⁴⁴. Σχετικά με το ανάγλυφο ΜΘ 934 η αναφορά των Ε. Pfuhl και Η. Möbius ότι το μνημείο είναι δημοσιευμένο από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα δεν κατέστη δυνατόν να επιβεβαιωθεί²⁴⁵. Επιπλέον, ο Ε. Kalinka περιγράφει στη σελ. 147 αρ. 60 το ακόλουθο ανάγλυφο: «Bruchstück eines Marmorreliefs, 0.32^m hoch, 0.27^m breit, 0.18^m dick: links eine nach links gewendete Frau in Schrittstellung, rechtes Standbein, linkes Bein zurückgestellt, ganz in Mantel gehüllt, darunter Chiton, Hände vor übereinander gelegt; rechts Mädchen in Vordersicht, das bis zu den Schultern der Frau reicht, linkes Standbein, rechtes Bein vorgesetzt, Chiton gegürtet mit langem, alleits bis den Knien reichendem Überfall; es hält in der gesenkten Rechten, ein viereckiges, niedriges

1892, 408 αρ. 83^ς. Την περιγραφή του Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως ακολουθεί ο Δ. Παπαζώης 1988, 35-36 αρ. 22-23.

239 Kalinka 1926, 131 αρ. 28 (εικ. 12). Πρβ. Μαμώνη 1969, 302.

240 Robert 1946, 134 σημ. 2.

241 Pfuhl & Möbius 1977, 24 αρ. 52 (πίν. 14) με την ένδειξη: «Α. Papadopoulos Kerameus, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικός φιλολογικός σύλλογος 17, 1983, Parart. 77 (sic)».

242 Kalinka 1926, 146 αρ. 56.

243 Pfuhl & Möbius 1977, 30 αρ. 70 (πίν. 18) = Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 77 αρ. 12.

244 ΜΘ 931 = ΚΓΜΘ Ι, 28-29 αρ. 14 (εικ. 38). ΜΘ 934 = ΚΓΜΘ Ι, 32-33 αρ. 17 (εικ. 35). ΜΘ 933 = ΚΓΜΘ Ι, 33-34 αρ. 18 (εικ. 36).

245 Βλ. σημ. 241. Ενδεχομένως συγχέεται η βιβλιογραφία του μνημείου με εκείνη του αμέσως προηγούμενου ΜΘ 932· βλ. πιο κάτω, σημ. 253.

Kästchen, das weit nach links vorsteht, weil seine schmalseite mit falscher Perspektive die Langseite geradlinig fortsetzt». Η περιγραφή του μνημείου όσο και οι διαστάσεις του δεν αφήνουν, κατά τη γνώμη μας, αμφιβολία ότι αυτό αντιστοιχεί στο δεξιό τμήμα του αναγλύφου ΜΘ 934²⁴⁶ και δεν αποκλείεται η ταύτισή του με εκείνο που περιγράφεται συνοπτικά από τον Γ. Καλλίδη στον κατάλογο του Μουσείου του ΘΦΣΡ ως εξής: «Τρεῖς γυναῖκες ἴστανται ὀρθοὶ κρατοῦσαι τοὺς ὤμους ἀλλήλων· εὐρέθη ἐν Βιζύῃ καὶ ἐδωρήθη ὑπὸ Ν. Ἀριστοβούλου»²⁴⁷. Μεταξύ των ετών 1874 και 1896 η πλάκα φαίνεται να έσπασε και τα δύο τμήματα στέκονταν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο.

iv. Την ένδειξη Ραιδεστός («Aus Rodosto oder Umgebung») φέρει και η επιτύμβια στήλη της Γλυκέρας, η οποία χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική εποχή (αρ. κατ. 14)²⁴⁸. Αντιστοιχεί στη ΜΘ 935 και δημοσιεύθηκε, αρχικά, από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα και, στη συνέχεια, από τους Α. Dumont και Th. Homolle²⁴⁹. Η στήλη φέρει ακανόνιστη επίστεψη και η παράσταση αναπτύσσεται σε βάθυνση που διαμορφώνεται από δύο παραστάδες που στηρίζουν τόξο²⁵⁰. Στο κέντρο εικονίζεται κατ' ενώπιον γυναικεία μορφή στον τύπο της μεγάλης Ηρακλειώτισσας, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει την κεφαλή. Δεξιά και αριστερά, δύο μικρές θεραπεαινίδες ακουμπισμένες στις παραστάδες. Στο φόντο του αναγλύφου, πάνω σε ράφι αποδίδονται χτένα, μυροδοχείο, κάλαθος με μαλλί και κιβωτίδιο. Τα αντικείμενα συνδέονται με τον καλλωπισμό και την καθημερινή ζωή των γυναικών και αποτελούν κοινά στοιχεία διακόσμησης των γυναικείων επιτυμβίων²⁵¹. Μεταξύ του αετώματος

και του τόξου η επιγραφή: Γλυκέρα Ἀλεξάνδρου²⁵². v. Με προέλευση από τη Ραιδεστό, χωρίς ωστόσο αναφορά στις προηγούμενες δημοσιεύσεις, δημοσιεύεται από τους Ε. Pfuhl και H. Möbius η ανάγλυφη επιτύμβια στήλη ΜΘ 932 που χρονολογείται στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁵³. Πρόκειται για ορθογώνια πλάκα, σπασμένη στο άνω τμήμα της. Ο κορμός της παρουσιάζει μείωση προς τα πάνω. Η ανάγλυφη παράσταση αναπτύσσεται σε ορθογώνια βάθυνση και απεικονίζει «Stehende Frau mit gegenüber stehendem Mädchen» (αρ. κατ. 6)²⁵⁴. Το μνημείο καταγράφεται ήδη στα Πρακτικά του ΘΦΣΡ (με την επιπλέον πληροφορία «εὐρέθη ἐν τῷ χωρίῳ Ναῖπ Κιογιοῦ καὶ ἐδωρήθη ὑπὸ Κωνστ. Βόμβα») και, στη συνέχεια, δημοσιεύθηκε με λεπτομερέστερη περιγραφή του αναγλύφου από τους Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα και Α. Dumont και Th. Homolle²⁵⁵.

Χωρίς ένδειξη τόπου φύλαξης και ως εκ τούτου χωρίς φωτογραφία του μνημείου, αλλά με αναφορά στην παλαιότερη βιβλιογραφία, δημοσιεύουν οι Ε. Pfuhl και H. Möbius τα ακόλουθα μνημεία:

i) Την ένδειξη «Aus Bizye (Vize). Einst in Rodosto» φέρει το επιτύμβιο ανάγλυφο με παράσταση νεκροδείπνου των Δορζίνθη, γιου του Αινεσιδάμου και των τέκνων του Πάππα και Αφροδεσάς²⁵⁶. Το κείμενο της επιγραφής και σύντομη περιγραφή του αναγλύφου υπάρχουν ήδη στα Πρακτικά του ΘΦΣΡ με την ένδειξη «εὐρεθεῖσα ἐν Μεσηνῇ», από όπου αντλεί ο Μ. Χριστοδούλου. Λεπτομερέστερη είναι η περιγραφή του Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως, στην οποία βασίζονται και οι Α. Dumont και Th. Homolle²⁵⁷. Το μνημείο φυλάσσεται στο

246 Kalinka 1926, 147 αρ. 26. Πρβ. ΚΓΜΘ Ι 32-33 αρ. 17. Απόκλιση υπάρχει ως προς το συνολικό πλάτος του αναγλύφου, το οποίο σύμφωνα με τον Ε. Kalinka ανέρχεται στα 48 εκ., ενώ σύμφωνα με τον Γ. Δεσπίνη στα 42 εκ.

247 ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 71 αρ. 12 = Μανουηλίδης 1955, 76 αρ. 12. Χρυσόστομου 1881, 40. Λακίδης 1899, 105 (non vidi). Πρβ. Seure 1919, 337 (Bizye no. 4: «Relief figurant les trois Nymphes debout et se tenant par les épaules»).

248 Pfuhl & Möbius 1977, 131-132 αρ. 384 (πίν. 63).

249 Παπαδόπουλος Κεραμέας 1886, 79 αρ. 8 = Dumont & Homolle 1992, 402 αρ. 76^a. Πρβ. Μαμώνη 1969, 302.

250 Μάρμαρο υπόλευκο λεπτόκκοκο. Οι πλάγιες πλευρές είναι λειασμένες, ενώ η πάνω και η πίσω είναι αδρά δουλεμένες. Διαστάσεις: 0,55 X 0,24 X 0,105. Για τη μορφή της στήλης πρβ. Pfuhl & Möbius 1977, 135 αρ. 400 (πίν. 65) [1^{ος} αι. π.Χ.].

251 Για παραδείγματα από την περιοχή βλ. π.χ. τις στήλες Pfuhl & Möbius 1977, 157 αρ. 507 και πίν. 80 (Kadiköy, β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.). 163-164 αρ. 538 (πίν. 83) = I.Sestos 60 (Μάδυτος, β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.). Για περαιτέρω παραδείγματα βλ. Civelek 2012, 77-90.

252 Ύψος γραμμάτων: 0,01-0,014. Για τα πρόσωπα της επιγραφής βλ. και Loukourlou 1989α, 300-301, 310-311, 387, 389. LGPN IV, στο λ. Γλυκέρα (αρ. 2), Ἀλέξανδρος (αρ. 438).

253 Pfuhl & Möbius 1977, 24 αρ. 51 (εικ. 13). Μάρμαρο λεπτόκκοκο γκριζωπό. Ύψος: 0,48 μ. Πλάτος: 0,255 μ. (άνω)-0,285 μ. (κάτω). Πάχος: 0,06 μ. (άνω)-0,08 μ. (κάτω). Οι πλάγιες πλευρές είναι λειασμένες, ενώ η πίσω αδρά δουλεμένη.

254 Η περιγραφή των Pfuhl-Möbius είναι αρκετά λεπτομερής. Για τη μορφή της στήλης πρβ. Γ. Δεσπίνη, στο: ΚΓΜΘ Ι, 33-34 αρ. 18 (εικ. 36).

255 ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 71 αρ. 3 = Μανουηλίδης 1955, 75 αρ. 3. Παπαδόπουλος Κεραμέας 1886, 77 αρ. 19. Dumont & Homolle 1892, 403 αρ. 76^a (πρβ. 399 σημ. 1).

256 Pfuhl-Möbius 1979, 469, αρ. 1950. Χαμένο θεωρείται το μνημείο από την Slawisch 2007, 72 σημ. 334.

257 ΘΦΣΡ—Πεπραγμένα, 65 αρ. 6 και 71 αρ. 10 [= Μανουηλίδης 1955, 70 αρ. 6 και 75 αρ. 10]. Χριστοδούλου 1881, 45-46 αρ. 11. Παπαδόπουλος Κεραμέας 1886, 79-80 αρ. 9. Dumont & Homolle 1892, 365-366 αρ. 62^{a3} (πρβ. 399 σημ. 1). Λακίδης 1889, 104 αρ. 1 (non vidi). Seure 1919, 337 και 338-339. Πρβ. Μαμώνη 1969, 302. Αδάμ-

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης με αρ. ΜΘ 936 (αρ. κατ. 11). Πρόκειται για ορθογώνιο ανάγλυφο με αετωματική επίστεψη²⁵⁸. Οι πλάγιες πλευρές είναι λειασμένες, ενώ η πάνω και η πίσω πλευρά είναι αδρά δουλεμένες. Δεξιά εικονίζεται ανακλιμένη ηλικιωμένη ανδρική μορφή με γένι. Στο αριστερό της χέρι, το οποίο στηρίζεται σε μαξιλάρι, κρατά αγγείο πόσης (πιθανόν κάνθαρο), ενώ το δεξιά της ακουμπά στον ώμο μιας δεύτερης επίσης ανακλιμένης ανδρικής μορφής, η οποία στο αριστερό χέρι της κρατά φιάλη. Το πρόσωπό της είναι αποκεκρουμένο. Τα χαρακτηριστικά της, ωστόσο, δείχνουν ότι πρόκειται για νέο ως προς την ηλικία άνδρα με κοντό γένι. Στα αριστερά παριστάνεται καθιστή σε δίφρο γυναικεία μορφή. Με το δεξί της χέρι δεξιώνεται την ανδρική μορφή που βρίσκεται δίπλα της, ενώ το αριστερό ακουμπά στον ώμο του. Μπροστά από την κλίνη εικονίζεται τρίποδη τράπεζα με εδέσματα και μπροστά από τη γυναικεία μορφή κάλαθος με μαλλί²⁵⁹.

Μεταξύ των ανακλιμένων μορφών και σε ψηλότερο επίπεδο εικονίζεται αδιάγνωστο αντικείμενο. Σύμφωνα με τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα, τον οποίο ακολουθούν οι Α. Dumont & Th. Homolle και Ε. Pfuhl & Th. Möbius, πρόκειται για ημισέληνο²⁶⁰. Ωστόσο, το αντικείμενο φέρει μικρή λαβή και ταυτίζεται πιθανότατα με γεωργικό εργαλείο και, ειδικότερα, με αμπελοτόμο δρεπάνι²⁶¹. Η απεικόνιση αντικειμένων που συνδέονται με την αγροτική ζωή και ιδιαίτερα την αμπελουργία αποτελεί γνωστό, αν και όχι ιδιαίτερα συχνό, μοτίβο στα επιτύμβια μνημεία²⁶². Τη μορφή ημισέληνου έχει το αμπελοτόμο δρεπάνι με το οποίο ο Αγαθοκλής, γιος του Τιμοθέου, σε επιτύμβια στήλη του 2^{ου} - 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Προύσα κόβει το κλήμα²⁶³.

Η εικονογραφία της στήλης είναι αρκετά διαδεδομένη στην περιοχή και συνδυάζει στοιχεία τόσο των επιτυμβίων αναγλύφων του Βυζαντίου όσο και της απέναντι μικρασιατικής

ακτής²⁶⁴. Η τυπολογία του μνημείου δικαιολογεί τη χρονολόγησή του στον 1^ο αι. π.Χ. Στην ίδια χρονολόγηση (α' μισό 1^{ου} αι. π.Χ.) συνηγορεί και το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής, το κείμενο της οποίας είναι χαραγμένο πάνω από το ανάγλυφο και έχει ως εξής²⁶⁵:

Παπας Δορζίνθη, Δορζίνθης
Αίνεσιδάμου, Ἀφροδεσά Δορζίνθη

Τα ονόματα Δορζίνθης και Παπας έτυχαν σχολιασμού ήδη από τον D. Detschew²⁶⁶. Το πρώτο ανήκει στην κατηγορία των θρακικών σύνθετων ονομάτων με διθεματική μορφή²⁶⁷. Το όνομα Παπας ανήκει στην κατηγορία των Lallnamen, επιχωριάζει κυρίως στη Μικρά Ασία²⁶⁸, συχνή ωστόσο είναι η παρουσία του στη Θράκη²⁶⁹. Το όνομα Αινησίδημος μαρτυρείται επίσης στο Βυζάντιο²⁷⁰, ενώ ο τύπος Ἀφροδεσά/Ἀφροδέσα δεν τεκμηριώνεται από άλλο παράλληλο. Ο τύπος Ἀφρόδισα μαρτυρείται στην Τανάγρα²⁷¹, ενώ με την κατάληξη -εσ(σ)α μαρτυρούνται στην Ιδεβησσό της Λυκίας τα ονόματα Ἀριδέσα και Ἑρμαδέσ(σ)α²⁷².

ii) Στον αριθμό ΜΘ 937 αντιστοιχεί το αποσπασματικό σωζόμενο ανάγλυφο με παράσταση νεκροδείπνου, το οποίο δημοσιεύουν οι Ε. Pfuhl και Η. Möbius υπό τον αριθμό 1896 με παραπομπή στον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα και ένδειξη προέλευσης «Einst in Rodosto»²⁷³. Την περιγραφή του Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως

264 Η Slawisch 2007, 72 και σημ. 335, επισημαίνει τον περιορισμένο αριθμό αναγλύφων με παράσταση νεκροδείπνου στην Πέρινθο, σε αντίθεση με άλλες πόλεις της περιοχής και ιδιαίτερα το Βυζάντιο [πρβ. Firatli & Robert 1964, 52-90, 124-127. *I. Byzantion* 186-287]. Για το εργαστήριο του Βυζαντίου βλ. Slawisch 2007, 71, 73, 87, 93.

265 Ὑψος γραμμάτων: 0,01 μ. Διάστιχα: 0,01.

266 Detschew 1957, 149, 359. Πρβ. LGPN IV, στο λ. Αινησίδαμος (αρ. 1) Ἀφροδεσά (αρ. 1), Δορζίνθης (αρ. 5), Πάπας (αρ. 50). Dana 2014, 161, 268.

267 Βλ. πρόσφατα Loukopoulou 1989α, 207 σημ. 5. Parissaki 2007, 165, 290, 296, 306. Βλ. επίσης SEG LVII 1716 app. cr.

268 Βλ. σχετικά Zgusta 1964, 406-408 § 1199-1. Zgusta 1970, 80. Πρβ. SEG LV 1307, LVI 1573.

269 LGPN IV, στο λ. Dana 2014, 267-268.

270 LGPN IV, στο λ. Για τη χρήση του ἄ αντί η και ε αντί η βλ. Slavova 2004, 29-35, 45.

271 IG VII 854. Roller 1989, 37 αρ. 285. LGPN IIIB, στο λ. Για τη χρήση του ε αντί ι βλ. Slavova 2004, 22. Σχετικά με τα θεοφόρα ονόματα που προέρχονται από την Αφροδίτη βλ. Parker 2000, 58, 61, 64.

272 TAM II 831, 862, 877. Πρβ. Zgusta 1964, 90 § 89-3, 167 § 355-6.

273 Pfuhl & Möbius 1979, 455 αρ. 1896 = Παπαδόπουλος Κεραμέως 1886, 79 αρ. 4. Πρβ. Μαμώνη 1969, 302. Loukopoulou 1989α, 302-305 (στο λ. Ἀπολ- και Ἀπολλώνιος). Ως χαμένο αναφέρεται τὸ μνημείο καὶ ἀπὸ τὴ Slawisch 2007, 72 σημ. 334.

Βελένη 2013, 768, 770 σημ. 44, 771 σημ. 53 and 57, 783 εικ. 6, 790 εικ. 13b. Για τις αρχαιότητες από τη Μεσηνή βλ. επίσης Λαμπουσιάδης 1938, 261-262.

258 Μάρμαρο γκριζωπό λεπτόκοκκο. Διαστάσεις: Ὑψος: 0,46 μ. Πλάτος επίστεψης: 0,39· Πλάτος κορμού: 0,37. Πάχος: 0,07 (άνω)-0,08 (κάτω).

259 Για τη σύνδεση του καλαθίου με μαλλί με τις «weibliche häusliche Tugenden» βλ. von Moock 1998, 78-79. Πρβλ. Cremer 1992α, 99-102.

260 Βλ. ό.π., σημ. 257.

261 Για τη μορφή των αμπελοτόμων δρεπανίων βλ. Βασιλειάδου 2011, 151 ff.

262 Cremer 1991, 45-46. Von Moock 1998, 81. Πρβ. *I. Prusa* 65, 82, 93, 120, 123, 144, 149, 1034, 1050, 1068, 1092.

263 Cremer 1991, 46 (πίν. 4), *I. Prusa ad Olympum* 66 (2^{ος} αι. μ.Χ.).

ακολουθούν και οι A. Dumont και Th. Homolle, ενώ συνοπτικά περιγράφεται το μνημείο από τον E. Kalinka²⁷⁴. Το ανάγλυφο σώζεται σε αποσπασματική μορφή, καθώς λείπει μεγάλο τμήμα της άνω και της δεξιάς πλευράς (**αρ. κατ. 12**)²⁷⁵. Η παράσταση ανήκει στον γνωστό τύπο του νεκροδείπνου: εκατέρωθεν της ανακεκλιμένης ανδρικής μορφής, της οποίας λείπει ο κορμός, εικονίζονται δύο γυναικείες καθημένες μορφές. Η δεξιά διατρεφείται μέχρι το ύψος των ώμων και είναι αρκετά αποκεκρουμένη. Παριστάνεται κατενώπιον, φορά χιτώνα και ιμάτιο, ενώ το δεξιό της χέρι λυγίζει και ακουμπά στην κοιλιά. Η αριστερή μορφή είναι εμφανώς μεγαλύτερη και σώζεται ως το ύψος του λαιμού. Κάθεται πάνω σε ψηλό δίσκο με μαξιλάρι, που καλύπτεται με ύφασμα και είναι στραμμένη προς την πλευρά του ανακεκλιμένου ανδρός. Φορά χιτώνα και ιμάτιο και στα πόδια της, τα οποία πατούν σε υποπόδιο, κλειστά υποδήματα. Το δεξί της χέρι, λυγισμένο στον αγκώνα, ακουμπά πάνω στον μηρό, ενώ το αριστερό της είναι υψωμένο και ανασηκώνει τμήμα της άνω παρυφής του ιματίου στη γνωστή στάση του πένθους²⁷⁶. Πίσω και αριστερά από τη μορφή εικονίζεται παιδίσκη με μακρύ χιτώνα, η οποία κρατά στα χέρια της μεγάλη πυξίδα²⁷⁷. Μεταξύ των δύο γυναικείων μορφών και μπροστά από την κλίνη υπάρχει τρίποδο τραπέζι με εδέσματα, του οποίου λείπει το μπροστινό πόδι. Πίσω από την τράπεζα αποδίδεται η πτύχωση του κλινωσκεπάσματος. Στην κάτω και στην πίσω πλευρά του αναγλύφου, οι οποίες είναι επίσης λειασμένες, υπάρχει ορθογώνιος τώμος που συνδέεται πιθανότατα με την επανάχρηση του μνημείου.

Όπως επισημαίνει η A. Slawisch: «Mahldarstellungen mit einem gelagerten Mann und zwei symmetrisch angeordneten, sitzenden Frauenfiguren sind zwar nicht allzu häufig auf ostgriechischen Grabreliefs anzutreffen, scheinen aber bevorzugt in Werkstätten der Propontisgegend hergestellt worden zu sein»²⁷⁸. Μία χρονολόγηση

του αναγλύφου ΜΘ 937 στα τέλη του 2^{ου} ή στο α' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. είναι πιθανή και συμφωνεί και με το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής. Η τελευταία αναγράφεται στο κάτω πλαίσιο του αναγλύφου και η ανάγνωσή της παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες²⁷⁹:

ΟΙΣΣ.ΑΒ.ΟΝ

Ἀπολλωνίου.

Ι. ΟΙ.. ΑΠΟΛ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ΟΙ..ΑΠΟΛ.. Dumont & Homolle, Οί Σ[αρ]ά[πι]οι(?) Kalinka; οι... Ἀπολ--- Pfuhl-Möbius, Loukoroulou.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στον πρώτο στίχο αναγράφεται το όνομα του νεκρού σε αιτιατική πτώση. Το πατρώνυμό του, Απολλώνιος, είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στην περιοχή της Θράκης, όπως και στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο²⁸⁰.

iii) Με την ένδειξη «Einst in Rodosto» (Rhaidestos) δημοσίευσαν οι E. Pfuhl και H. Möbius το ανάγλυφο αρ. 1405, αναπαράγοντας την περιγραφή του A. Παπαδόπουλου Κεραμέως²⁸¹. Το ανάγλυφο ταυτίζεται με το ΜΘ 940 (**αρ. κατ. 13**)²⁸². Λείπει μεγάλο τμήμα της άνω δεξιάς πλευράς, η οποία είναι σπασμένη λοξά από αριστερά προς τα δεξιά, καθώς και το κάτω μέρος. Σπασμένο είναι και το πλαίσιο στην άνω αριστερή πλευρά. Η πίσω και οι πλάγιες πλευρές είναι με επιμέλεια δουλεμένες. Η στήλη χωρίζεται σε δύο διάχωρα με κανόνα ύψους 10 εκ. Στο πάνω πεδίο αποδίδεται σκηνή νεκροδείπνου, ενώ στο κάτω ιππέας²⁸³. Στο κέντρο της παράστασης του άνω πεδίου εικονίζονται τρεις ανακεκλιμένες ανδρικές μορφές, ντυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Η πρώτη δεξιά σώζεται ως το ύψος των ώμων, ενώ λείπει το πάνω τμήμα της κεφαλής της επόμενης μορφής, της οποίας το πρόσωπο, όπως άλλωστε και του επόμενου άνδρα είναι αποκεκρουμένα. Στο αριστερό τους χέρι, το οποίο ακουμπά σε μαξιλάρι, κρατούν αγγείο πόσης. Μπροστά από την κλίνη εικονίζεται τρίποδο τραπέζι με εδέσματα.

και 187 αρ. Rh I (πίν. 17). Πρβλ. και το ανάγλυφο Cremer 1991, 176 MiSt 21 = *I.Prusa* 1079 (πιθανόν 1^{ος} αι. μ.Χ.). Για τις παραλλαγές στο μοτίβο βλ. Cremer 1991, 81-91. Για τις επιδράσεις των εργαστηρίων της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας στα ταφικά μνημεία των πόλεων της Προποντίδας βλ. Slawisch 2007, 73, 94

279 Ὑψος γραμμάτων: 0,013. Διάστιχο: 0,009.

280 Το πρόσωπο ευρητηριάζεται στο LGPN IV, στο λ. (αρ. 386). Πρβ. Loukoroulou 1989α, 304-305.

281 Pfuhl-Möbius 1979, 335 αρ. 1405 + σελ. 482 = Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 79 αρ. 6 = Dumont & Homolle 1892, 402 αρ. 76'. Χαμένο θεωρείται το μνημείο από τη Slawisch 2007, 72 σημ. 334.

282 Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο. Διαστάσεις: Ὑψος: 0,70 μ. Μέγιστο πλάτος: 0,59 μ. Πάχος: 0,10 μ.

283 Για ανάγλυφα με παράσταση σε δύο πεδία νεκροδείπνου και ήρωος ιππέα αντίστοιχα βλ. και Slawisch 2007, 168.

274 Dumont & Homolle 1892, 401 αρ. 76^d. Kalinka 1926, 136 no. 33.

275 Μάρμαρο γκριζωπό λεπτόκοκκο. Διαστάσεις: Ὑψος: 0,38. Πλάτος: 0,54. Πάχος: 0,175 μ.

276 Για το συγκεκριμένο μοτίβο βλ. Huber 2001, 151-168.

277 Πρβ. von Moock 1998, 78 und 124 αρ. 216 (πίν. 28a).

278 Slawisch 2007, 90. Η ίδια εικονογραφική παράδοση ακολουθείται και στο ανάγλυφο από το Πάνιον το οποίο ο Αλέξανδρος, γιος του Σέξτου, ανήγειρε στη μνήμη του εικοστιριάχρονου αδελφού του Λαΐου (πρώιμη αυτοκρατορική εποχή). Βλ. Dumont 1876α 157 αρ. 77 = Dumont 1876β, 45 αρ. 77 = Dumont & Homolle 1892, 405 αρ. 77 = Pfuhl & Möbius 1979, 451 αρ. 1876 (πίν. 100). Slawisch 2007, 90

Τα πόδια του τραπεζιού έχουν τη μορφή ποδιών αλόγου. Την κεντρική παράσταση πλαισιώνουν δύο καθήμενες γυναικείες μορφές. Η δεξιά σώζεται ως το ύψος του λαιμού και παριστάνεται κατενώπιον. Είναι ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Το αριστερό της χέρι ακουμπά στην κοιλιακή χώρα. Πάνω του στηρίζεται το δεξί χέρι, το οποίο λυγισμένο στον αγκώνα είναι υψωμένο και αγγίζει την άνω παρυφή του ιματίου στο ύψος του λαιμού, στο γνωστό μοτίβο του πένθους²⁸⁴. Η μορφή πλαισιώνεται από δύο παιδίσκες, οι οποίες κρατούν αντικείμενο, πιθανότατα κάλαθο. Στο ίδιο μοτίβο, αλλά στραμμένη προς τις ανακλιμένες μορφές, εικονίζεται και η δεξιά μορφή. Μπροστά της στέκεται κατ' ενώπιον ανδρική παιδική μορφή, πιθανόν δούλος. Σταυρώνει τα χέρια του στο ύψος της κοιλιάς και φέρει το δεξί πόδι λυγισμένο πάνω από το αριστερό. Πίσω από τη γυναίκα και εντός του πλαισίου που διαμορφώνει το κάθισμά της παριστάνεται μικρότερη παιδίσκη, η οποία κρατά κάλαθο.

Στο δεύτερο πεδίο εικονίζεται ιππέας ντυμένος με χιτώνα και χλαμύδα, η οποία κυματίζει προς τα πίσω. Το πρόσωπό του είναι αρκετά αποκεκρουμένο. Το άλογο κινείται προς τα δεξιά με σηκωμένο το αριστερό του πόδι. Πίσω από τον ιππέα εικονίζεται νεαρός δούλος, ντυμένος με χιτωνίσκο, ο οποίος κρατά με τα δύο χέρια του δόρυ. Το πρόσωπό του είναι επίσης αποκεκρουμένο. Δυνατή είναι μια χρονολόγηση του αναγλύφου στον 1^ο αι. π.Χ., η οποία άλλωστε συμφωνεί και με το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής που είναι χαραγμένη στον κανόνα που χωρίζει τα δύο πεδία και έχει ως εξής: Ἀντίοχε | Σαραπίωνος χαῖρε²⁸⁵.

iv) Αναπαράγοντας τη σύντομη περιγραφή του Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως και την ένδειξη προέλευσης «aus der Umgebung von Raidestos. Einst in Rodosto» δημοσίευσαν οι Ε. Pfuhl και Η. Möbius και το επιτύμβιο ανάγλυφο με παράσταση ιππέα αρ. 1417: «Der Reiter nur in wehende Chlamys nach rechts, wo der Altar und Baum mit Schlage. Auf dem Schaf darunter der Eber «verfolgt» von dem Hunde»²⁸⁶. Το μνημείο με προέλευση από το «Τσιφλή Διογίου» αναφέρεται ήδη στον κατάλογο αναγλύφων του

ΘΦΣΡ και δημοσιεύθηκε στη συνέχεια από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα και, με αναφορά σε αυτόν, από τους Α. Dumont και Th. Homolle²⁸⁷. Ως αδημοσίευτο καταγράφηκε (με ορθές, ωστόσο, τις διαστάσεις του) από τον Ε. Kalinka²⁸⁸. Το ανάγλυφο ταυτίζεται με το ΜΘ 1064 και αναλυτική περιγραφή του έγινε από την Π. Αδάμ-Βελένη στον 3^ο τόμο του *Καταλόγου Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, η οποία προτείνει και τη χρονολόγησή του στα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ.²⁸⁹.

v) Περιγράφοντας τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει κανείς ως προς την ταύτιση των αναγλύφων με παράσταση ήρωα ιππέα, οι Ε. Pfuhl και Η. Möbius αναφέρονται (σελ. 348 αρ. 1469) και στο υπ' αρ. 14 (σελ. 77) του καταλόγου «Μαρμάρινα άνεπιγράφα» του Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως²⁹⁰ σημειώνοντας τα εξής: «wo der Diener die Hand hebt, fraglich, ob zum Pferd oder adorierend». Παρά τις διαφορές ως προς την περιγραφή, το «τεμάχιο (μήκους 0,44) αναγλύφου καλής τέχνης ...» που περιγράφει ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμέας με την ένδειξη «εύρεθη ἐν Πανίῳ» δεν είναι άλλο από το υπ. αρ. 6 του καταλόγου των «ἀναγλύφων» της «Ἐκθέσεως» του ΘΦΣΡ· στη συγκεκριμένη περιγραφή δεν γίνεται λόγος για την κατάσταση διατήρησης του μνημείου, ενώ η μορφή του δούλου συγχέεται με γυναικεία μορφή²⁹¹. Το μνημείο αντιστοιχεί στο ανάγλυφο ΜΘ 238 (αρ. κατ. 20)²⁹². Πρόκειται για το άνω δεξιό τμήμα ορθογώνιου αναγλύφου με παράσταση ιππέα. Ο δεξιός κρόταφος είναι καλά δουλεμένος, ενώ η πίσω πλευρά αδρά δουλεμένη με βελόνι. Πάνω από το πλαίσιο του αναγλύφου προεξέχει μαρμάρινος όγκος, ο οποίος θα μπορούσε να αποδοθεί σε ένα δεύτερο εικονογραφημένο πεδίο. Οι κανόνες, ωστόσο, που διαμορφώνονται τόσο στην πάνω όσο και στην

284 Βλ. ό.π., σημ. 276.

285 Ύψος γραμμάτων: 0,02 μ. Διάστιχο: 0,017 μ. Τα πρόσωπα ευρετηριάζονται από τους Loukourlou 1989α, 302-303, 336-337. *LGPN* IV, στο λ. Ἀντίοχος (αρ. 46). Σαραπίων (αρ. 24).

286 Pfuhl & Möbius 1979, 337 αρ. 1417 = Παπαδόπουλος Κεραμέας 1886, 77 αρ. 10. Χαμένο θεωρείται το μνημείο από τη Slawisch 2007, 72 σημ. 334.

287 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 71 αρ. 2 [= Μανουηλίδης 1955, 75 αρ. 2]. Dumont & Homolle 1892, 402 αρ. 76^m (πρβ. 399 σημ. 1).

288 Kalinka 1926, 147 αρ. 58: 0.39 X 0.24 X 0.04. Η αναφορά «darunter zwei Hände in flachstem Relief» οφείλεται πιθανόν σε τυπογραφικό λάθος (Hände αντί Hunde).

289 *ΚΓΜΘ* III, 228-229 αρ. 553 (εικ. 1662). Πρβ. Adam Veleni 2013, 767 σημ. 19.

290 Πρβ. Dumont & Homolle 1892, 417 αρ. 87^c (πρβ. 399 σημ. 1).

291 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 71 αρ. 6 [= Μανουηλίδης 1955, 75 αρ. 6]: «Ἰπτεὺς ὁμοῖος τῷ ἀνωτέρῳ, ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἵσταται ὑπὸ δένδρον γυνὴ ἐκτείνουσα αὐτῷ τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ φαίνεται προσφρουσά τι αὐτῷ· εὐρέθη ἐν τῷ χωρίῳ Πανίδῳ». Πρβ. Παπαζώης 1988, 30 αρ. 9-10, ο οποίος συγχέει την περιγραφή του ΘΦΣΡ με εκείνη του Παπαδόπουλου Κεραμέως.

292 Μάρμαρο γκριζωπό λεπτόκοκκο. Διαστάσεις: Ύψος: 0,27 μ. Πλάτος: 0,44 μ. Πάχος: 0,07 μ.

πλάγια πλευρά, καθώς και τα ίχνη κονιάματος στην πίσω πλευρά, δείχνουν ότι το ανάγλυφο ήταν εντοιχισμένο και το πάνω τμήμα του δεν ήταν ορατό²⁹³. Στην παράσταση εικονίζεται ιππέας προς τα δεξιά. Φορά κοντό χιτώνα και χλαμύδα, η οποία ανεμίζει στην πλάτη του. Το πρόσωπο της μορφής είναι αποκεκρυμένο. Με το δεξί του χέρι κρατά τα χαλινάρια του αλόγου, του οποίου λείπουν η ουρά και τα πόδια. Μπροστά από τον ιππέα σώζεται η μορφή δούλου ως το ύψος του στήθους. Με το δεξί ανασηκωμένο χέρι του κρατά τα χαλινάρια του αλόγου. Πίσω του αποδίδεται το φύλλωμα δέντρου από το οποίο προβάλλει φίδι. Παρά την αποσπασματική διατήρηση του αναγλύφου, η αρκετά καλή απόδοση των όγκων και των αναλογιών δικαιολογούν τη χρονολόγησή του στα τέλη του 1^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Στα Πρακτικά του ΘΦΣΡ περιγράφεται, εκτός από τα ανάγλυφα ιππέων για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω, ένα ακόμα με το ίδιο θέμα²⁹⁴, ενώ ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμέυς σημειώνει ότι ανάγλυφα με παράσταση ιππέα «τὴν σήμερον καὶ ἐν ἄλλοις τόποις τῆς Θράκης τιμῶνται ὡς παραστάσεις τοῦ ἁγίου Γεωργίου»²⁹⁵. Σύμφωνα με τον ίδιο, κάποια «διατηροῦνται ἐν τῷ Συλλόγῳ τῆς Ραιδεστοῦ» και κατωτέρω περιγράφει, εκτός εκείνων που ήδη αναφέρθηκαν, ακόμη τέσσερα²⁹⁶. Πράγματι, η παράσταση του ἥρωα ιππέα αποτελεί σύνθετες εικονογραφικό θέμα και η ταύτιση των εν λόγω μνημείων είναι δύσκολη²⁹⁷. Με το ανάγλυφο ΜΘ 258 ταυτίζεται με βεβαιότητα η υπ. αρ. 15 στον κατάλογο του Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως «πλάξ (ὑψ. 0,42· πλ. 0,42· πάχ. 0,9) ἡμικυκλίου σχήματος,

παριστῶσα ἰππέα Θρᾶκα πρὸς δ. Ἐναντι βωμὸς καὶ δένδρον περιειλιγμένον ὑπὸ ὄψεως. Μετηνέχθη ἐκ τοῦ χωρίου Σεμιτλί»²⁹⁸. Το ανάγλυφο δεν είναι άλλο από εκείνο που περιγράφεται με αρ. 5 στα Πρακτικά του ΘΦΣΡ ως εξής: «ἰππεὺς ὁμοῖος μὲ τὸν ὑπ' ἀρ. 2. Τούτου ὁ μανδύας φαίνεται ἀναπεπταμένος, ἔμπροσθεν δὲ αὐτοῦ δέντρον ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐλίσσεται ὄφιν· εὐρέθη ἐν τῷ χωρίῳ Σιμιτλῇ καὶ ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ ποιμένου Εὐστρατίου»²⁹⁹. Αναλυτική περιγραφή του μνημείου έγινε πρόσφατα από την Π. Αδάμ-Βελήν στον 3^ο τόμο του *Καταλόγου Γλυπτῶν του Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης*, όπου προτείνεται και η χρονολόγησή του μετά τα μέσα του 3^ο αι. μ.Χ.³⁰⁰.

Ιδιαίτερα ακριβής είναι η περιγραφή από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα ενός ακόμα αποσπασματικά σωζόμενου αναγλύφου με παράσταση ιππέα: «τεμάχιον (ὑψ. 0,19· πλ. 0,25· πάχ. 0,8) πλακός, παριστῶν ἰππέα Θρᾶκα κρατοῦντα βραχὺ ἀκόντιον, τὴν δὲ οὐρὰν τοῦ ἵππου κρατεῖ ὀπισθεν νεανίας. Ἡ τέχνη λίαν ἀτελής. Εὐρέθη ἐν Μεγάλῳ Τζεκετζέ»³⁰¹. Το μνημεῖο αντιστοιχεί στο ΜΘ 1124 (αρ. κατ. 22)³⁰². Πρόκειται για το αριστερό ἄνω τμήμα αναγλύφου με ταινιωτό πλαίσιο. Η αριστερή πλάγια πλευρά είναι καλὰ δουλεμένη, ενώ η πάνω και η πίσω επεξεργασμένες αδρά με βελόνι. Αποκρούσεις υπάρχουν στο κέντρο περίπου του σωζόμενου πάνω πλαισίου. Σε αβαθὲς ανάγλυφο παριστάνεται ἐφιππος ἄνδρας, ο οποίος είναι στραμένος προς τον θεατή. Φορά κοντό χιτώνα και χλαμύδα, η οποία ανεμίζει πίσω στην πλάτη του. Με το δεξί χέρι κρατά μικρό ἀκόντιο, ενώ με το αριστερό τα χαλινάρια του αλόγου. Το ἄλογο σώζεται ως το ὕψος του λαιμοῦ, ὅπου αποδίδονται και οι ἱμάντες των χαλιναρῶν. Πίσω από τον ιππέα δούλος, ο οποίος κρατά την ουρά του αλόγου. Ὅπως σημειώνει και ο Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέας, η ποιότητα του αναγλύφου είναι κακή. Η συνοπτική απόδοση των μορφῶν δικαιολογεί τη χρονολόγησή του

293 Για μνημεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου 2009, 387-403. Mander 2013, 143-152 (ἰδιαίτερα 146-147).

294 ΘΦΣΡ-Πετραγμένα, 71 αρ. 5 [= Μανουηλίδης 1955, 75 αρ. 5].

295 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 68. Dumont 1871, 477 = Dumont 1872, 376-377 = Dumont & Homolle 1892, 219: «Ce héros continue d'être adoré sous le nom de saint Georges. Sa ressemblance avec ce personnage chrétien, telle que la peinture byzantine, aujourd'hui invariable, la représente, est évidente».

296 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 68. Πρβ. και Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 77 αρ. 11 (= Dumont & Homolle 1892, 403 αρ. 76^η), αρ. 13 (βλ. σημ. 301), αρ. 15 (βλ. σημ. 298), αρ. 16 (= Dumont & Homolle 1892, 398 αρ. 74^η). Pfuhl & Möbius 1979, 336 αρ. 1411. Slawisch 2007, 72 σημ. 334).

297 Πρβ. Pfuhl & Möbius 1979, 348 αρ. 1469. Για ανάγλυφα με παράσταση ἥρωος ιππέα από την περιοχή βλ. π.χ. Kalinka 1926, 175-178 αρ. 126 [= Pfuhl & Möbius 1999, 343 αρ. 1447 (εικ. 86) = I. Perinthis 221 = Slawisch 2007, 178 αρ. P 5 (πίν. 5)]. Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 71 [= Dumont & Homolle 1892, 376 αρ. 62^η-13 = Pfuhl & Möbius 1979, 333 αρ. 1396 = I. Byzantion S 8, S11]. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για την περιοχή της Ανατολικής Θράκης βλ. Slawisch 2007, 166-168.

298 Παπαδόπουλος 1886, 77 αρ. 15 = Dumont & Homolle 1892, 403 αρ. 76^η (cf. 399 σημ. 1). Για στήλες με τοξωτή απόληξη από την περιοχή βλ. π.χ. I. Perinthis 170 = Slawisch 2007, 75 σημ. 354, 77, 179 αρ. P 11 (πίν. 5) [Πέρινθος, β' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.]. Slawisch 2007, 135, 197 αρ. PhUm 6 (πίν. 32) [περιοχή Φιλιππουπόλεως, τελευταίο τέταρτο 2^{ου} αι. μ.Χ.].

299 Βλ. σημ. 294. Πρβ. Παπαζώης 1988, 29-30 αρ. 9.

300 ΚΓΜΘ III, 236 αρ. 563 (εικ. 1677).

301 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 77 no. 13 = Dumont & Homolle 1892, 403 αρ. 76^η (πρβ. 399 σημ. 1).

302 Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο. Διαστάσεις: Ὑψος: 0,19 μ. Πλάτος: 0,25 μ. Πάχος: 0,085 μ.

στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Με ένδειξη προέλευσης το Δίον δημοσιεύεται από την Ε. Μητροπούλου ένα αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση Ασκληπιού και Υγείας ύστερης αυτοκρατορικής εποχής, το οποίο φέρει ΜΘ 1079 (αρ. κατ. 27)³⁰³. Την ίδια ένδειξη προέλευσης δίνει και ο F. Croissant στο *LIMC* V (1990) 567 αρ. 215 (στο λ. Hygeia): «Relief votif. Thessalonique. Mus. Arch. 1079. De Dion. –Mitropoulou no. 26 pl. 4 – ér. Impériale tardive (?). À. La g. d'Asklepios. H., dans une adaption simplifiée du type». Το ανάγλυφο είδε το 1885 στη Ραιδεστό ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμέυς και δίνει την ακόλουθη περιγραφή: «Στηλῖς (ὑψ. 0,23· πλ. 0,19· πάχ. 0,3) παριστῶσα ἄνδρα ἡμίγυμνον, κρατοῦντα ἐν μὲν τῇ ἀριστερᾷ, γυμνῇ ἐπίσης, χειρὶ αὐτοῦ προσωπεῖον (masque), ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ ῥάβδον περιλισσομένην ὑπὸ ὄψεως καὶ στηριζομένην ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Παραπλεύρως παρίσταται γυνὴ ὀρθία φέρουσα ποδῆρη χιτῶν καὶ ἐσταυρωμένας ἔχουσα τὰς χεῖρας ἐπὶ τῆς ὀσφύος. Τὰ πρόσωπα ἀμφοτέρων δὲν διακρίνονται»³⁰⁴. Τis μορφές ταύτισαν οι Α. Dumont και Th. Homolle: «Bas-relief: Asclépios et Hygie (?). Homme à demi-nu, debout, appuyé sur un baton autour duquel s'enroule un serpent, et tenant un masque (?) de la main g. Femme debout, en long chiton, les mains croisées sur la poitrine; H. 0^m,23»³⁰⁵.

Το 1979 ιδρύθηκε στην Αθήνα το Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, το οποίο ευθύς εξαρχής ενέταξε στα ερευνητικά του προγράμματα και τη μελέτη της Θράκης³⁰⁶. Στο πλαίσιο αυτό δημοσιεύθηκε το 1989 από τη Λ. Λουκοπούλου το θεμελιώδες για την ιστορία της Ανατολικής Θράκης έργο *Contribution à l'histoire de la Thrace propontique*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 9, Athènes 1989, στο οποίο μελετάται η ιστορία των ελληνικών αποικιών στα θρακικά παράλια της Προποντίδας και στη Θρακική Χερσόνησο³⁰⁷. Εδώ και ιδιαίτερα στο τελευταίο μέρος που καλύπτει την προσωπογραφία των πόλεων της

περιοχής, η Λ. Λουκοπούλου, η οποία το 1980 είχε ήδη εντοπίσει μνημεία από την Αρχαιολογική Συλλογή της Ραιδεστού στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης³⁰⁸, αποδίδει στη «Συλλογή Ραιδεστού» τα ακόλουθα μνημεία:

ι) Επιτύμβια επιγραφή ΜΘ 2445, η οποία εκ παραδρομής εντάχθηκε από τον Ch. Edson στο *Corpus* της Θεσσαλονίκης με τον αριθμό *IG* X 2.1 711 (c. 2^{ος} αι. μ.Χ.)³⁰⁹. Το μνημείο αναφέρεται ήδη στον κατάλογο των επιγραφών του ΘΦΣΡ με σχέδιο της επιγραφής και την ένδειξη («εὑρεθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει») και περιγράφεται από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα με την ίδια προέλευση «μετηνέχθη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως»³¹⁰. Στη συνέχεια δημοσιεύθηκε ως αδημοσίευτο από τον Ε. Kalinka με την ακόλουθη περιγραφή: «Zwei stehende Frauen; Die linke mit breiten Gurt, beide Hände gesenkt, die einen unkenntlichen Gegenstand an den Leib drücken; Die rechte Frau hält die Rechte an die Brust, die gesenkte Linke faßt den Henkel einer viereckigen Tasche»³¹¹. Σε κεφαλαιογράμματη γραφή και χωρίς χωρισμό των λέξεων δίνεται η επιγραφή από τον Γ. Λαμπουσιάδη³¹², ενώ η περιγραφή του Ε. Kalinka δεν φαίνεται να βοηθά τους Ε. Pfuhl και Η. Möbius. Γι' αυτό η αναφορά τους στο ανάγλυφο είναι ιδιαίτερα σύντομη: «Trotz E. Kalinkas Angaben nicht recht verständlich: Kinder?»³¹³.

Πρόκειται για επιτύμβιο ανάγλυφο με τοξωτή απόληξη. Η παράσταση αναπτύσσεται σε διάχωρο, το οποίο ορίζει μη συμμετρικά επεξεργασμένο στις πλάγιες πλευρές πλαίσιο (αρ. κατ. 18)³¹⁴. Η

308 Βλ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 132.

309 Λουκοπούλου 1989α, 248-249 (στο λ. Δημέας), 260-261 (στο λ. Ἡρᾶς).

310 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 66 αρ. 11 [= Μανουηλίδης 1955, 71 αρ. 11]: «Ἐπὶ ἀναγλύφου παριστάνοντος δύο γυναῖκας τὴν μὲν κρατοῦσαν κάλαθον τὴν δὲ ἐτέραν δύο μῆλα ἐν τοῖς χερσίν... εὑρεθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει» + 71 αρ. 4 [= Μανουηλίδης 1955, 75 αρ. 4]: «εὑρέθη ἐν Κων/πόλει καὶ ἐδωρήθη ὑπὸ Θ. Ἱ. Τζούνη». Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 79 αρ. 7: «Πλάξ (ὑψ. 0,31· πλ. 0,25) παριστῶσα ἐντὸς ἀβαθοῦς νύμφης νεάνιδα μετὰ βραχείας ἐσθῆτος περιεζωσμένης, κρατοῦσαν ἐν ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶ (τεταμέναις πρὸς τὰ κάτω) ἀνὰ ἐν ὀπωρικὸν (μῆλον?) παραπλεύρως παρίσταται γυνὴ ποδῆρη χιτῶνα φέρουσα μετὰ βραχέος ἐπιχιτωνίου· αἱ χεῖρες αὐτῆς εἰσὶ γυμναί, καὶ ἐν μὲν τῇ δεξιᾷ, ἐχομένη ἐπὶ τοῦ στήθους, κρατεῖ κύλινδρον, ἐν δὲ τῇ ἀριστερᾷ, τεταμένη πρὸς τὰ κάτω, κρατεῖ κάδον ἀπὸ λαβίδος κινητῆς...». Πρβ. Dumont & Homolle 1892, 399 σημ. 1.

311 Kalinka 1926, 137 αρ. 34.

312 Λαμπουσιάδης 1941, 114.

313 Pfuhl & Möbius 1977, 159 αρ. 523. Η Slawisch 2007, 72 σημ. 334 θεωρεῖ το μνημείο χαμένο.

314 Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο. Διαστάσεις: Ὑψος: 0,306 μ. Πλάτος: 0,254 μ. Πάχος: 0,106 μ. Για τη μορφή της στήλης πρβ. Slawisch 2007, 135, 197 αρ. PhUm 6 (πίν. 32) καὶ 197 αρ. PhUm 11 (πίν. 33).

303 Μητροπούλου 1984, 22, 47 αρ. 26 (πίν. 5). Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο. Η δεξιὰ πλευρά είναι λειασμένη, ὅπως καὶ το κάτω μισό τμήμα της αριστερῆς. Αντίθετα, ἀδρά δουλεμένες είναι η πάνω καὶ η πίσω πλευρά. Διαστάσεις: Ὑψος: 0,23 μ. Πλάτος: 0,19 μ. Πάχος: 0,04 μ.

304 Παπαδόπουλος 1886, 77 αρ. 7.

305 Dumont & Homolle 1892, 402 αρ. 76^k. Πρβ. Adam-Veleni 2013, 767 σημ. 20, 769 σημ. 31.

306 Πρβ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 136-137.

307 Λουκοπούλου 1989α. Πρβ. καὶ τις βιβλιοκρισίς των P. Carlier, *RPh* 66 (1992) 367-368. S. Düll, *Gnomon* 65 (1993) 735-737. E. Olshausen, *HZ* 258 (1994) 145-146.

πίσω πλευρά είναι αδρά δουλεμένη, ενώ στους κροτάφους της αποδίδονται κάθετες ραβδώσεις (δύο αριστερά και τρεις δεξιά), γεγονός που μας οδηγεί στην υποψία ότι το ανάγλυφο λαξεύθηκε πάνω σε προϋπάρχον γλυπτό³¹⁵. Στην κύρια όψη παριστάνονται οι μορφές δύο μικρών κοριτσιών³¹⁶. Μεγαλύτερης ηλικίας είναι η δεξιά μορφή, η οποία φορά χιτώνα με μακρύ απόπτυγμα και ιμάτιο. Τα μαλλιά της περιβάλλουν το πρόσωπο. Στο αριστερό της χέρι κρατά σχολική τσάντα, ενώ με το δεξί —το οποίο είναι σπασμένο στον αγκώνα— φέρει μπροστά στο στήθος ειλητάριο, σύμβολα ενδεικτικά του πρώτου σταδίου της σχολικής ηλικίας³¹⁷. Προσχολικής ηλικίας είναι το κορίτσι που απεικονίζεται αριστερά. Είναι ντυμένο με χιτώνα, ο οποίος στερεώνεται με φαρδιά ζώνη στη μέση³¹⁸. Η κόμμωσή του με τα κοντά μαλλιά, που απολήγουν σε βοστρύχους και σχηματίζουν φαρδύ πλόκαμο στην κορυφή του κρανίου, είναι χαρακτηριστική των παιδικών μορφών. Στο αριστερό χέρι κρατά πουλί, πιθανότατα περιστέρι, ενώ στο δεξί μπάλα, συνηθισμένα μοτίβα στα επιτύμβια παιδιών³¹⁹.

Κάτω από την παράσταση είναι χαραγμένη επιγραφή, η οποία μετά τη δημοσίευσή της από τον Ch. Edson απασχόλησε αρκετά συχνά

την έρευνα κυρίως εξαιτίας των δυσκολιών που παρουσιάζει —παρά την καλή διατήρησή της— ως προς την ανάγνωση των ονομάτων (ύψος γραμμάτων: 0,02-0,025). Το κείμενο έχει ως εξής:

ΔΗΜCACEHPA

ΔΗΜCACEHPA (χωρίς χωρισμό των λέξεων) ΘΦΣΡ, Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Edson [με την παρατήρηση στο κριτικό υπόμνημα «Putat Kla(ffenbach) tit. fortasse sic interpretandum esse: Δη(ώνας)σα Σε(ου) ήρα]. Δημ[έ]α Σεήρα Kalinka. ΔΗΜCΑΕΕHPA, Λαμπουσιάδης. Δημέα (= Δημαία) Σεήρα (= Σεβήρα), W. Peek, *Maia* 25 (1973) 201. Δημ(έ)ας (Θ)ήρα, G. Mihailov, *CPh* 70 (1975) 50-51 = *SEG XXVI* 758 (πρβ. J. et L. Robert, *Bull.épigr.* 1976, 431: corrections très conjecturales sur cette «inscription incompréhensible»). Δημέας Ἡρᾶ, Loukopoulou (πρβ. *LGPN IV*, στο λ. Δημέας).

Αν και η ανάγνωση που προτείνει η Λ. Λουκοπούλου φαίνεται να λύνει το πρόβλημα, καθώς και τα δύο ονόματα (Δημέας και Ἡρᾶς) τεκμηριώνονται στη Θράκη κατά την ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή³²⁰, από τις λοιπές αναγνώσεις παρεμβαίνουν λιγότερο στο κείμενο και είναι σύμφωνες με την παράσταση εκείνες των E. Kalinka και W. Peek. Ως βέβαιο πρέπει να θεωρηθεί, κατά τη γνώμη μας, ότι το δεύτερο όνομα είναι Σεήρα (= Σεβήρα/Σεουήρα/Σευήρα)³²¹. Σε αντίθεση με τα λοιπά γράμματα, τα οποία είναι ιδιαίτερα πυκνά, πριν το *σίγμα* του ονόματος υπάρχει μικρό κενό. Με δεδομένο, μάλιστα, ότι οι δύο μορφές που παριστάνονται στο ανάγλυφο είναι γυναικείες, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι κατά τη χάραξη του πρώτου ονόματος ο χαρακτήρας εκ παραδρομής δεν χάραξε την εσωτερική κεραία του *έφιλον* (την αβλειψία του θα μπορούσε να διορθώσει με χρώμα)³²². Σε αυτήν την περίπτωση, το κείμενο της επιγραφής αποκαθίσταται ως εξής: Δημ(έ)α Σεήρα. Κάτω, δηλαδή, από την ανάγλυφη παράσταση αναγράφονται τα ονόματα των δύο νεκρών κοριτσιών³²³. Το όνομα Δημέα είναι πιθανότατα το

315 Πρβλ. X. Μακαρόνας: «Διὰ τὴν ἐπιτύμβιον ταύτην πλάκα ἐχρησιμοποίηθη βάσις περιρραντηρίου καταλλήλως διαμορφωθείσα» *IG app.gr.* Δεν αποκλείεται πάντως να πρόκειται για το κάτω τμήμα ανδρικού αγάλματος, του οποίου διατηρούνται οι πτυχές του χιτώνα. Η Dr. Ursula Vedder θεωρεί ως πιθανό να πρόκειται για πόδι τραπεζιού (H. Σ.).

316 Για παραστάσεις παιδιών στις επιτύμβιες στήλες και στα ανάγλυφα της περιοχής βλ. Slawisch 2007, 76-77.

317 Για τη σχολική τσάντα στα επιτύμβια μνημεία μικρών κοριτσιών βλ. Cremer 1992a, 43. Spiliopoulou-Donderer 2002, 61-62. Η χρήση του ειληταρίου σε επιτύμβια μνημεία γυναικών είναι σπάνια βλ. σχετικά Pfuhl & Möbius 1977, 141 αρ. 418. Voutiras 1987, 358 σημ. 3. Von Moock 1998, 78 και τελευταία Mander 2013, 43-45. Στην περίπτωση του αναγλύφου MΘ 2445 είναι πιθανόν να συνδέεται με την ιδιότητα του κοριτσιού το οποίο, όπως αναφέρθηκε, βρίσκεται στη σχολική ηλικία (πρβ. von Moock 1998, 70, 78).

318 Βλ. von Moock 1998, 68. Πρβ. τη μεσαία παιδική μορφή στην επιτύμβια στήλη από τις Φθιώτιδες Θήβαι, *BCH* 114 (1990) 773-774 (εικ. 94).

319 Η απεικόνιση μικρών παιδιών και νέων που κρατούν στα χέρια τους πουλιά και ιδιαίτερα περιστέρια αποτελεί ένα από τα προσφιλέστερα μοτίβα ήδη από την κλασική εποχή. Βλ. σχετικά von Moock 1998, 68, 70, 78. Slawisch 2007, 77 με σημ. 373. Kalaitzi 2010, 330-332. Mander 2013, 37, 53. Πρβ. *I.Perinthos* 153 πίν. XXXII.129 (μετά το 212 μ.Χ.) = Slawisch 2007, 77, 179 αρ. P 10 (πίν. 5). Κορίτσι που ταΐζει περιστέρι απεικονίζεται στο ανάγλυφο από την Πέρινθο, Pfuhl & Möbius 1977 αρ. 627 (πίν. 96) = Slawisch 2007, 76, 179 αρ. P 8 (β' μισό 3^{ου} αι. μ.Χ.). Πουλί και σταφύλι κρατά και η νεαρή Φλαουία Σείτη στο ανάγλυφο από την περιοχή της Φιλιππούπολης. Σχετικά βλ. Slawisch 2007, 135, 197 αρ. PhUm 6 (πίν. 32). Εξίσου συνηθής είναι η απεικόνιση παιδιών που κρατούν μπάλα. Βλ. von Moock 1998, 70, 78. Kalaitzi 2010, 330-331. Mander 2013, 53 (πρβλ. σημ. 350).

320 Βλ. *LGPN IV*, στο λ. Για το όνομα Ἡρᾶς, *I.Byzantion* 191, Parissaki 2007, 62-63, 184.

321 Πρβ. *I.Klaudiopolis* 147: Σεήρος, *MAMA VII* 29a: Αύρ. Σεήριος (Λαοδίκεια Κομπούστα, μετά το 212 μ.Χ.), *MAMA X* 191: Σεήρος (Αππία/Φρυγία, μετά το 212 μ.Χ.). Για τη χρήση του ε αντί ευ *Slavona* 2007, 68. Laminger-Pascher 1973, 11.

322 Ως εναλλακτική λύση θα μπορούσε να προταθεί ότι ο χαρακτήρας, επίσης εκ παραδρομής, χάραξε το *σίγμα* πριν το *άλφα*, οπότε το όνομα θα μπορούσε να διαβασθεί ως Δημ(ᾶς). Η ανάγνωση ωστόσο αυτή δεν συμφωνεί με την παράσταση του αναγλύφου.

323 Πρβλ. *IG II²* 11457 = von Moock 153 αρ. 355.

θηλυκό του ιδιαίτερα συχνού ονόματος Δημέας/Δαμέας³²⁴. Δεν αποκλείεται, επίσης, το όνομα να αποτελεί τον τύπο του θηλυκού του, επίσης γνωστού, αρσενικού ονόματος Δημαῖος/Δαμαῖος³²⁵. Σε επιτύμβια επιγραφή από τη Σελεύχεια στον Ευφράτη, στην οποία απεικονίζεται καλὰ με μαλλί, αναφέρεται κάποια Δημαῖα Ζαρδαίου³²⁶.

ii) Από τη Θεσσαλονίκη αποσυνέδεσε –με αναφορά και στην προηγούμενη βιβλιογραφία– η Λ. Λουκοπούλου και την επιγραφή IG X 2.1 716 (περ. 2^{ος} αι. μ.Χ.) που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης με αριθμό ΜΘ 2329³²⁷. Πρόκειται για ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα. Λείπει μικρό τμήμα της πάνω αριστερής πλευράς, ενώ μικρές αποκρούσεις υπάρχουν στο δεξιό κρόταφο. Λιγότερες είναι οι φθορές στον αριστερό κρόταφο και στην επιφάνεια. Η αριστερή καθώς και η πίσω πλευρά, η οποία παρουσιάζει βύθυνση προς το κέντρο, είναι λειασμένες, ενώ καλὰ επεξεργασμένη (χωρίς λείανση) είναι η δεξιά πλευρά (αρ. κατ. 25)³²⁸. Η επιγραφή με την ένδειξη «εύρεθεῖσα ἐν Πανίδῳ» αναφέρεται ἤδη στα Πρακτικά του ΘΦΣΡ³²⁹. Στη συνέχεια δημοσιεύθηκε από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα, τους συντάκτες του *Corpus Inscriptionum Latinarum*, τους Α. Dumont και Th. Homolle και τον Γ. Λαμπουσιάδη³³⁰. Ταύτιση της επιγραφής του Πανίου με εκείνη της Θεσσαλονίκης έγινε ἤδη από τους συντάκτες του PHI και το κείμενό της έχει ως εξής³³¹:

Magava

hic

situs est

Σύμφωνα με τον Edson, το πάνω μέρος του κειμένου λείπει. Αυτοψία, ωστόσο, του λίθου δείχνει ότι, παρά την αδρή επεξεργασία της άνω πλευράς, η πλάκα σώζεται ολόκληρη. Συμπίλημα V+A.

324 Βλ. ό.π., σημ. 320. Πρβ. LGPN I-VA, στο λ.

325 Το όνομα Δαμαῖος μαρτυρείται κυρίως στους Δελφούς (LGPN IIIB, στο λ.: 6 παραδείγματα) και μία φορά στη Θεσσαλονίκη (Πρβλ. LGPN IV, στο λ.). Ο τύπος Δημαῖος απαντά στην Ιασό (I.Iasos 363) και τα Γέρασα (I.Gerasa 135).

326 Wagner 1976, 200-201 αρ. 49 (εικ. 29) = SEG XXVI 1540. Για τη χρήση του ε στη θέση του αι και αντίστροφα βλ. Slavova 2004, 60-64. Πρβ. Laminger-Pascher 1973, 10-11.

327 Λουκοπούλου 1989α, 344-345 στο λ. Magava.

328 Μάρμαρο υπόλευκο λεπτόκοκκο. Διαστάσεις: Ύψος: 0,495 μ. Πλάτος: 0,335 μ. Πάχος: 0,06 μ.

329 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 65 αρ. 5 [= Μανουηλίδης 1955, 70 αρ. 5].

330 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 83 αρ. 12 = CIL III Suppl. 7389 = Dumont & Homolle 1892, 417 αρ. 87^a (πρβ. 399 σημ. 1). Λαμπουσιάδης 1941, 114. Την περιγραφή του Παπαδόπουλου Κεραμέως παραθέτει ο Παπαζώης 1988, 28 αρ. 5.

331 Ύψος γραμμάτων: 0,06 (στ. 1/2), 0,045 (στ. 3). Διάστιχα: 0,055 (στ. 1/2), 0,052 (στ. 2/3).

Με βάση το σχήμα των γραμμάτων η επιγραφή χρονολογείται στο α' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. και ανήκει στα ελάχιστα δείγματα επιγραφών από την περιοχή που είναι συνταγμένες στη λατινική γλώσσα³³². Το όνομα του νεκρού απασχόλησε ἤδη τον γλωσσολόγο D. Detschew, ο οποίος σημειώνει: «Die Teilung Ma-gava wird auf Μαδα-γαυα gerechtfertigt»³³³. Το θηλυκό όνομα Μαδαγαύα φέρει η σύζυγος του Αυρηλίου Ηρακλείδη σε επιτύμβια επιγραφή από την Οδησσό, την οποία ανήγειραν στη μνήμη του γιου τους Δομνείνου. Από το εθνικό Τυρανός που φέρει ο τελευταίος προκύπτει ότι η οικογένεια κατάγεται από την πόλη Τύρας³³⁴. Ο τύπος Μαδαγάβα μαρτυρείται σε επιγραφή από τους Τόμους³³⁵.

iii) Με την ένδειξη «εύρεθεῖσα ἐν Πανίδῳ» αναφέρονται στα Πρακτικά του ΘΦΣΡ τρεις αναθηματικές υπέρ των βασιλέων της Περγάμου Ευμένη Β', Αττάλου Β' και Στρατονίκης επιγραφές: Η πρώτη αποτελεί ανάθεση του Δημητρίου, γιου του Ποσειδωνίου, υπέρ του βασιλέως Ευμένου Β', η δεύτερη του Εστιαίου, γιου του Ιζιμάρτου, στο βασιλικό ζεύγος Άτταλο και Στρατονίκη, ενώ η τρίτη του Ζωτά, γιου του Δημητρίου στους ίδιους βασιλείς³³⁶. Εξαιτίας της σπουδαιότητάς τους τα κείμενα δημοσιεύθηκαν το 1875 με βάση απόγραφα του J.M. Mordtmann από τον Th. Mommsen³³⁷. Την ένδειξη «μετενεχθεῖσα ἐκ

332 Η γραφή είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και τα γράμματα φέρουν ακρέμονες. Για τη διάδοση της λατινικής γλώσσας στην περιοχή βλ. Σαμάρης 1980, 300-327. Slawisch 2007, 48, 90, 169. Σύμφωνα με τον Σαμάρη 1980, 310, από το Πάνιον προέρχονται πέντε συνολικά λατινικές επιγραφές, στις οποίες δεν καταγράφεται η παρούσα επιγραφή.

333 Detschew 1957, 279..

334 IG Bulg I² 229 (3^{ος} αι. μ.Χ.). Πρβ. LGPN IV, στο λ. Avram 2012, 302 αρ. 229. Avram 2013, 306 αρ. 3170.

335 LGPN IV, στο λ., 3^{ος} αι. μ.Χ.

336 (i) ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 63 αρ. 2 [= Μανουηλίδης 1955, 68 αρ. 2]. (ii-iii) ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 66 αρ. 9-10 [= Μανουηλίδης 1955, 71 αρ. 9-10].

337 Mommsen 1875, 117-118. Στη δημοσίευση του Th. Mommsen βασίστηκε και ο Α. Dumont: 1) Mommsen 1875, 117/118 αρ. 1. Dumont 1876α, 158 αρ. 81 = Dumont 1876β, 46 αρ. 81. Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 82 αρ. 1. Dumont & Homolle 1892, 406 αρ. 80 (πρβ. 399 σημ. 1). Syll¹ 223. Michel 1898, αρ. 1288A. OGIS 302. ii) Mommsen 1875, 117 αρ. 3. Dumont 1876α, 157-158 αρ. 79 = Dumont 1876β 45-46 αρ. 79. Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 82 αρ. 2. Dumont & Homolle 1892, 406 αρ. 79 (πρβ. 399 σημ. 1). Syll¹ 225. Michel 1898, αρ. 1288C. OGIS 304. iii) Mommsen 1875, 117 αρ. 2. Dumont 1876α, 158 αρ. 81α = Dumont 1876β, 46 αρ. 81α. Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 82 αρ. 3. Dumont & Homolle 1892, 406 αρ. 81 (πρβ. 399 σημ. 1)]. Syll¹ 224. Michel 1898, αρ. 1288B. OGIS 303. Για τα ονόματα των αναθετών των επιγραφών βλ. Λουκοπούλου 1989α, 312-313, 316-317, 320, 322-323, 334-335 και LGPN IV, στο λ. Δημήτριος (αρ. 320/321), Έστιαῖος (αρ. 30), Ζωτάς (αρ. 1), Ίζιμαρτος (αρ. 1), Ποσειδώνιος (αρ. 91). Για το άπας

Πανίου» φέρουν οι επιγραφές στον κατάλογο του Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως, όπου δίνεται και πλήρης περιγραφή των μνημείων³³⁸. Απόγραφο των δύο πρώτων δίνει ο Γ. Λαμπουσιάδης³³⁹. Τις επιγραφές σχολίασε η Λ. Λουκοπούλου ήδη το 1987, ενώ το 1989 με αφορμή το σχολιασμό του ονόματος Ίζιμαρτος ταύτισε τη δεύτερη επιγραφή με τη ΜΘ 942³⁴⁰. Πλήρη κατάλογο των προερχόμενων από τη Θράκη και ειδικότερα το Πάνιον, αναθηματικών στους βασιλείς της Περγάμου επιγραφών έδωσε το 1999 ο Μ.Η. Sayar³⁴¹. Σε αυτό το πλαίσιο ο Μ.Η. Sayar συγκεντρώνει τη σχετική και με τις ανωτέρω επιγραφές βιβλιογραφία. Σχετικά, πάντως, με τον τόπο φύλαξης των τριών αναθέσεων, που αναφέρθηκαν παραπάνω, σημειώνει ότι είναι χαμένες³⁴². Εκτός από την αναθηματική επιγραφή του Εστιαίου, γιου του Ιζιμάρτου, τη φύλαξη της οποίας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης επεσήμανε η Κ. Μαμώνη και, στη συνέχεια, η Λ. Λουκοπούλου, εκεί φυλάσσεται —πράγμα που σημειώνει η Κ. Μαμώνη (βλ. σημ. 340)— και η αναθηματική επιγραφή του Δημητρίου, γιου του Ποσειδωνίου με αριθμό ΜΘ 943α. Αντίθετα, η τρίτη επιγραφή (ανάθημα του Ζωτά, γιου του Δημητρίου υπέρ του βασιλικού ζεύγους Αττάλου και Στρατονίκης) παραμένει χαμένη³⁴³. Αντ' αυτής τον αρ. ΜΘ 941 φέρει μια αναθηματική επιγραφή στον Δία Σωτήρα και την Αθηνά Νικηφόρο, την οποία ο Αθηνόδωρος, γιος του Ηρακλείτου, ανήγειρε υπέρ του βασιλέως Αττάλου Β' Φιλαδέλφου και της βασίλισσας Στρατονίκης. Η επιγραφή είναι γνωστή μόνον από απόγραφο του

αναφερόμενο όνομα Ίζιμαρτος βλ. Detschew 1957, 214 και Loukoulou 1989α, 214-215.

338 Βλ. προηγούμενη σημείωση. Τις περιγραφές του Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως ακολουθεί και ο Παπαζώης 1988, 26-28 αρ. 1, 3-4.

339 Λαμπουσιάδης 1941, 114.

340 Loukoulou 1987, 68 σημ. 28 και 81. Loukoulou 1989α, 214-215 και κυρίως 214 σημ. 3. Πρβ. Μαμώνη 1969, 302.

341 Sayar 1999, 249-251 = SEG XLIX 875-876.

342 Sayar 1999, 247-248 αρ. 2 και 248-249 αρ. 5-6.

343 Σύμφωνα με τον Μ.Η. Sayar 1999, 249 αρ. 7 = SEG XLIX 877 ο Ζωτάς είναι πιθανόν αδελφός ενός άλλου αναθέτη στους ίδιους βασιλείς, του Φίλωνος Δημητρίου: ως πιθανή θεωρεί η Λουκοπούλου [Loukoulou 1987, 80-81 (SEG XXXVII 602)] την ταύτιση του Ζωτά με τον ομώνυμο πατέρα κάποιου Γλαυκία, ο οποίος φέρει το εθνικό Βεισανθηνός και ανήγειρε μαζί με τον καταγόμενο από την Απάμεια Αρτέμωνα, γιο του Αρτέμωνα, αναθηματική επιγραφή στον Δία Σωτήρα και την Αθηνά Νικηφόρο υπέρ του βασιλέως Μόστιδος (2^{ος} αι. π.Χ.). Πρβ. Sayar 1992, 190 (SEG XLII 633). Sayar 1999, 249. LGPN IV, στο λ. Αν και τα ονόματα των προσώπων είναι ιδιαίτερα συνήθη, πιθανή είναι —κατά τη γνώμη μας— η ταύτιση του πατέρα των Ζωτά και Φίλωνος, Δημητρίου, με τον Δημήτριο Ποσειδωνίου, ο οποίος αναφέρεται στην αναθηματική υπέρ του βασιλέως Ευμένη Β' (βλ. σημ. 337 αρ. i).

Γ. Λαμπουσιάδη, ενώ το κείμενό της ταυτίστηκε με τη ΜΘ 941 και αποκαταστάθηκε από την Λ. Λουκοπούλου³⁴⁴. Τα κείμενα των τριών επιγραφών με μικρές διορθώσεις, που οφείλονται σε αυτοψία, και φωτογραφίες των μνημείων δημοσιεύθηκαν από τον Ηλ. Σβέρκο³⁴⁵.

Με τη γεωγραφική ένδειξη Rhaidestos ευρετηριάζει η Λ. Λουκοπούλου τα πρόσωπα του ενεπίγραφου αναφλύφου ΜΘ 943β, το οποίο φέρει την ένδειξη «ἐκ Ραιδεστοῦ/Πάνιον»³⁴⁶. Με την ίδια ένδειξη καταγράφονται αυτά και στο LGPN IV³⁴⁷. Το επιτύμβιο μνημείο δεν αναφέρεται σε καμία από τις μέχρι τότε γνωστές εκδόσεις επιγραφών από την Ανατολική Θράκη και οι λόγοι για τους οποίους καταγράφεται με την ένδειξη «Ραιδεστός/Πάνιον» δεν μπορούν να διευκρινισθούν.

Πρόκειται για ορθογώνια μαρμαρίνη πλάκα από γκρίζο λεπτόκοκκο μάρμαρο (αρ. κατ. 16). Το κάτω τμήμα της κύριας πλευράς, όπως και οι κρόταφοι της πλάκας είναι αδρά δουλεμένα. Το ίδιο ισχύει και για την πίσω πλευρά, η οποία παρουσιάζει μείωση προς τα δεξιά, πιθανόν εξαιτίας της δεύτερης χρήσης της³⁴⁸. Η παράσταση αναπτύσσεται σε ορθογώνιο πινάκα και ανήκει, σύμφωνα με την κατάταξη των E. Pfuhl και H. Möbius, στην κατηγορία των «Stehende Kinder mit Tieren»³⁴⁹. Δεξιά εικονίζεται παιδική μορφή στραμμένη προς τα αριστερά. Φορά κοντό χιτώνα και χλαμύδα που πορπώνεται στον δεξιό ώμο και ανεμίζει προς τα πίσω στο ύψος της μέσης. Τα υποδήματά του είναι κλειστά. Στο αριστερό χέρι, το οποίο είναι λυγισμένο στον αγκώνα και συγκρατεί τον χιτώνα, κρατά στρογγυλό αντικείμενο, πιθανότατα μπάλα, ενώ το δεξί είναι τεταμένο και κρατά σταφύλι, προς το οποίο στρέφει το κεφάλι του σκυλί καθισμένο στα πίσω πόδια του.

Η μπάλα και το σταφύλι είναι ενδεικτικά σύμβολα της παιδικής ηλικίας³⁵⁰. Το μοτίβο

344 Λαμπουσιάδης 1941, 114. Loukoulou 1987, 68 σημ. 28 (6). Loukoulou 1989α, 300-301 στο λ. Αθηνόδωρος, 320-321 στο λ. Ηράκλειτος. Πρβ. Sayar 1999, 248 αρ. 4 = SEG XLIX 876.

345 Sverkos 2001, 155-158. Πρβ. SEG XLIX 875-876. Πρβ. Sayar 2003, 170 σημ. 3.

346 Loukoulou 1989α, 320-321 στο λ. [Ηρα]κλείδης, 334-335 στο λ. Πολύγνωτος.

347 LGPN IV, στο λ. Ηρακλείδης (αρ. 224), στο λ. Πολύγνωτος (αρ. 3).

348 Διαστάσεις: Ύψος: 0,53 μ. Πλάτος: 0,345 μ. Πάχος: 0,105 μ.

349 Pfuhl & Möbius 1977, σελ. 197-203.

350 Για την ερμηνεία της μπάλας και του σταφυλιού στα επιτύμβια μνημεία βλ. Cremer 1992, 42-44. Von Moock 1998, 78. Durugönlü 2004, 128-130. Slawisch 2007, 71 σημ. 331, 77 σημ. 373. Για παραδείγματα από την περιοχή πρβ. Firatli & Robert 1964, σποράδην.

με παράσταση παιδιού που κρατά σταφύλι, προς το οποίο στρέφεται σκυλί, αν και σπάνιο κατά την αυτοκρατορική εποχή, ακολουθεί την εικονογραφική παράδοση των ελληνιστικών χρόνων³⁵¹. Σύμφωνα με την E. Heidebroek-Solder, στις παραστάσεις αυτές δηλώνεται από τη μια πλευρά η απειλή του θανάτου, καθώς το σκυλί απειλεί την προστατευόμενη από τον Διόνυσο –όπως δηλώνει συμβολικά το σταφύλι– ζωή του παιδιού. Από την άλλη, ωστόσο, θα μπορούσε το σταφύλι και το σκυλί «als Einzelsymbole mit individuellen Aussagen zur Person des Versorbenen verstanden werden». Αυτό ισχύει, όπως και στο ανάγλυφο που δημοσιεύεται εδώ, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η προσοχή του σκυλιού δεν είναι έντονη, κάθετα π.χ. και στρέφεται προς το σταφύλι χωρίς να πηδά προς αυτό³⁵².

Κάτω από το ανάγλυφο η ακόλουθη επιγραφή, η οποία δικαιολογεί τη χρονολόγησή του στο πέρασμα από τον 1^ο στο 2^ο αι. μ.Χ.³⁵³.

Πολύγνωστος

Ἡρακλείδου ὕ

χαῖρε

Το όνομα Ηρακλείδης μαρτυρείται ιδιαίτερα συχνά στις επιγραφές της Θράκης, όπως και του υπόλοιπου ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου³⁵⁴. Πολύγνωστος ονομάζεται, σύμφωνα με τον σχολιαστή του Απολλωνίου Ροδίου (Ι.989-91), κάποιος ιστορικός, ο οποίος συνέγραψε το έργο *περί Κυζίκου*³⁵⁵. Καλύτερα τεκμηριώνεται επιγραφικά ο εναλλακτικός τύπος του ονόματος Πολύγνωτος, ενώ επιγραφικά μαρτυρούνται και τα ονόματα Γνωστός/ή³⁵⁶.

Στη Ραιδεστό αποδίδονται από τους συντάκτες του *LGN IV*, καθ' υπόδειξιν της Λ. Λουκοπούλου, τα πρόσωπα της επιγραφής *IG X 2.1 273* (2^{ος}

- 3^{ος} αι.)³⁵⁷, η οποία αντιστοιχεί στη ΜΘ 2344 και φέρει την ένδειξη «Βισάνθη». Το μνημείο, το οποίο το 1885 φυλασσόταν «παρά τῷ ἱεροδιακόνῳ Ἱεροθέῳ» στο Πάνιον, περιέγραψε συνοπτικά ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς. Την περιγραφή του ακολουθούν οι Α. Dumont και Th. Homolle³⁵⁸.

Πρόκειται για το πρόσθιο τμήμα μαρμάρινης (κυκλικής) πλίνθου αγαλματίου (**αρ. κατ. 24**)³⁵⁹. Πάνω στην πλίνθο σώζονται τμήματα των γυνών άκρων ποδιών ανδρικής θεότητας, εκ των οποίων το δεξιό είναι ιδιαίτερα αποκεκρουμένο. Δίπλα στο αριστερό πόδι σώζεται το κάτω μέρος στηρίγματος με επιμήκη προς τα εμπρός απόληξη, ενώ μπροστά από το δεξιό κυκλικού σχήματος πλίνθος. Δεν αποκλείεται η θεότητα να ταυτίζεται με τον Ηρακλή που κρατά στο δεξιό του χέρι ρόπαλο, το οποίο ακουμπά σε βράχο, ενώ στα αριστερά του υπάρχει στήριγμα (κορμός δέντρου). Η ανάγλυφη λεπτομέρεια που εικονίζεται πάνω στην πλίνθο θα μπορούσε να αποδίδει είτε τμήμα της απόληξης της λεοντής είτε κάποια λεπτομέρεια του στηρίγματος³⁶⁰. Στην πρόσοψη της βάσης η ακόλουθη επιγραφή³⁶¹:

Μέων Ἡρακλέω[νος]

Μέων, i.e. Μαίων, Edson. Ἡρακλε[ώτης], Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Dumont & Homolle. Ἡρακλέω[νος], Edson, *LGN*.

Το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησής της στον 2^ο - 3^ο αι. μ.Χ., την οποία προτείνει ο Ch. Edson. Το όνομα Μέων = Μαίων είναι γνωστό ήδη από τη μυθολογική παράδοση³⁶². Μεταξύ των φορέων του συγκαταλέγεται και ο πατέρας του Ομήρου³⁶³. Στο *LGN* ευρετηριάζονται επτά ακόμη

Pfuhl & Möbius 1977, σελ. 197-213.

351 Heidebroek-Solder 2004, 23-28, 51-53, 87-95. Πρβ. και Zlotogorska 1997, 86, 93, 105.

352 Πρβ. Heidebroek-Solder 2004, 94, 132-133.

353 Ὑψος γραμμάτων: 0,016 έως 0,025 μ. Διάστιχα: 0,01-0,015 μ. Σχετικά με τον τύπο της γραφής και το σχήμα των γραμμάτων σημειώνονται τα εξής: α) Τα στρογγύλα γράμματα είναι μικρότερα. β) Το *έφιλον* και *σίγμα* είναι μηνοειδή, και το *ωμέγα* στρογγύλο. γ) Η εσωτερική κέρατα του *άλφα* είναι θλαστή. δ) Τα γράμματα έχουν έντονους ακρέμονες.

354 Για μαρτυρίες από τη Θράκη βλ. *LGN IV*, στο λ. και Parissaki 2007, 60-61 και 185. Για τη διάδοση του ονόματος στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο και τη Ρώμη, *LGN I-V.A*, στο λ. Solin 2003, 523-525, 1560 (83 παραδείγματα). Σύμφωνα με τον Mora 1994, 179 (*SEG XLIV 1719*) το όνομα «belong to the 10 first frequent names».

355 *FGH* 473 F1. Pape & Benseler 1959, 1223. K. Ziegler, *RE* XXI.2 (1952) 1630 = *LGN VA*, στο λ.

356 Για το όνομα Πολύγνωτος βλ. *LGN I-VA*, στο λ. Για τα ονόματα Γνωστή/Γνωστός βλ. *LGN IIIB*, στο λ. Solin 2003, 1059.

357 *LGN IV*, στο λ. Ἡρακλέων (αρ. 43), Μαίων (αρ. 1).

358 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 91 αρ. 10 = Dumont & Homolle 1892, 409 αρ. 83^m. Πρβ. Παπαζώης 1988, 42 αρ. 39.

359 Μάρμαρο υπόλευκο λεπτόκοκκο. Διαστάσεις: Ὑψος: 0,08 μ. Πλάτος: 0,25 μ. Πάχος: 0,125 μ.

360 Πρβ. τον ανδριάντα του Ηρακλή στο Μουσείο Prado της Μαδρίτης, Schröder 1993, 194-197 αρ. 51. Για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις ευχαριστούμε τη δρ. Ν. Καζακίδη. Ελκυστική είναι η σύγκριση της πλίνθου με εκείνη του αγαλματίου Ασκληπιού από τη Μόρυλλο· Γ. Δεσπίνης, στο: *ΚΓΜΘ III*, 42 αρ. 181 (εικ. 455). Αν και η κυκλική βάση μπροστά από το αριστερό πόδι του θεού θα μπορούσε να αποδίδει ομφαλό, η ανάγλυφη λεπτομέρεια μπροστά από το στήριγμα δύσκολα θα μπορούσε να αποδοθεί σε φίδι.

361 Ὑψος γραμμάτων: 0,011-0,019.

362 Για τη χρήση του ε στη θέση του αι βλ. Slavova 2004, 60-64. Για το όνομα βλ. Bechtel 1964, 574. Von Kamptz 1982, 22 § 7c, 26 § 10a1, 108 § 36a2, 133 § 47b2, 237 § 68b. Για τα πρόσωπα με το όνομα Μαίων βλ. K. Scherling, *RE* XIV.1 (1928) 579-582 αρ. 1-5.

363 *FGH* 70 F1. Pape & Benseler 1959, 841. K. Scherling, *RE* XIV.1 (1928) 579-582 αρ. 3.

πρόσωπα με το όνομα αυτό³⁶⁴. Το πατρώνυμο του Μαίωνος, Ἡρακλέων, είναι ιδιαίτερα συχνό στην περιοχή και στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο³⁶⁵.

Σημαντική ώθηση στον εντοπισμό μνημείων από την Ανατολική Θράκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης έδωσαν από τη δεκαετία του 1990: i) το πρόγραμμα της δημοσίευσης των επιγραφών της πόλης στη σειρά της Ακαδημίας του Βερολίνου *Inscriptiones Graecae*, το οποίο εκπονείται από τους Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου (†) και Π. Νίγδελ, και ii) το πρόγραμμα μελέτης και δημοσίευσης των γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, υπό την εποπτεία των Γ. Δεσπίνη (†), Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου και Εμμ. Βουτυρά.

Σε αυτό το πλαίσιο, το 1990, η Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου αποσυνέδεσε από τη Θεσσαλονίκη την επιγραφή IG X. 2.1, *972 (c. 2^{ος} αι. μ.Χ.)³⁶⁶, η οποία φέρει αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 2214. Πρόκειται για ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα από γκρίζο λεπτόκοκκο μάρμαρο αποκεκρουμένη σε όλες τις πλευρές. Η πίσω πλευρά είναι αδρά δουλεμένη. Η παράσταση αναπτύσσεται σε πίνακα που διαμορφώνεται από πλαίσιο, του οποίου διατηρείται μόνον το κάτω μέρος (αρ. κατ. 31)³⁶⁷. Το μνημείο περιγράφεται συνοπτικά στον κατάλογο τόσο των επιγραφών όσο και των αναγλύφων των Πρακτικών του ΘΦΣΡ, όπου δίνονται πληροφορίες για την προέλευσή του και σημειώνονται κάποια γράμματα της επιγραφής: «Ἐνώπιον βωμοῦ φαίνεται ἵσταμένη γυνή κρατοῦσα δόρυ, καὶ παρ' αὐτῇ κύων κυνηγετικός· ὑπὸ ταύτην ὑπάρχει ἡ ζ' (sic!) ἐπιγραφή. Εὐρέθη ἐν Γανοχώροις καὶ ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ ἁγίου Συνάδων νῦν δὲ Μετρῶν»³⁶⁸. Την ακόλουθη περιγραφή δίνει ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς: «τεμάχιον πλακὸς (ὑψ. 0,42· πλ. 0,33· πᾶχ. 0,13). Ἐν τῷ μέσῳ παρίσταται ἀνὴρ φέρων βραχὺν χιτῶνα καθικνούμενον μέχρι των γονάτων· πρὸς δεξιὰν

αὐτοῦ βωμός, εἰς ὃν ῥίπτει τι διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς· τῇ δὲ ἀριστερᾷ κρατεῖ ἀκόντιον καθέτως· παρ' αὐτὸ δὲ ἀναγέγλυπται αἶψ. Ὑποκάτω δὲ τοῦ ἀναγλύφου ὑπάρχει λίαν ἐφθαρμένη ἐπιγραφή, ἥς διέκρινα τὰ ἐπόμενα στοιχεῖα .... ΑΥΟΥ...Ω...Η... / ΔΙΕ.....Ν. Εὐρέθη ἐν Στέρνα των Γανοχώρων»³⁶⁹. Αυτὸν ακολουθοῦν καὶ οἱ Α. Dumont καὶ Th. Homolle³⁷⁰. Διαφορετική είναι η περιγραφή του Ε. Kalinka: «Bruchstück einer 0.42 m hohen Platte: Mann in kurzen Chiton spendet aus einer Schale auf einen links von ihm stehenden Altar, der sich auf einem Untersatz erhebt und mit einem Stierkopf zwischen Girlanden geschmückt ist; in der Rechten hält er einen Speer, jenseits dessen ein nach rechts gerichtetes Windspiel zu ihm emporblickt. Unter dem Relief Schriftfläche 0.22 m breit, 0.04 m. hoch, links gebrochen. Buchstaben 1 cm. hoch»³⁷¹. Ὅσον αφορά στη νεότερη έρευνα, ως αδιάγνωστη κατατάσσει την επιγραφή ο Ch. Edson (όπου καλύτερη περιγραφή του αναγλύφου), και ως επιτύμβια οἱ S. Düll και H. Wrede³⁷². Ορθὰ ως αναθηματικό θεωροῦν το μνημείο οἱ L. Kahil και N. Icard³⁷³ και, πρόσφατα, η Δ. Τερζοπούλου. Η τελευταία, μάλιστα, θεωρεῖ μάλλον λανθασμένη την ένδειξη προέλευσης από τη Θεσσαλονίκη³⁷⁴. Από την επανεξέταση του μνημείου προκύπτει χωρίς αμφιβολία ότι αυτό αποτελεί ανάθημα στη θεὰ Ἄρτεμη, την οποία συνοδεύει το ιερό της ζώο, δηλαδή κυνηγετικός σκύλος³⁷⁵. Το κείμενο της επιγραφής θα πρέπει να αποκατασταθεί ως εξής³⁷⁶:

ΜΘ 2214: ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 65 αρ. 8 + 71 αρ. 11 (= Μανουηλίδης 1955, 70 αρ. 8 + 76

364 LGPN I στο λ. (2). LGPN IIIA, στο λ. (2). LGPN VA, στο λ. (1). LGPN VB, στο λ. (2).

365 LGPN I-V στο λ. Λιγότερο πιθανή και εξαιτίας του πλάτους της πλίνθου είναι η συμπλήρωση Ἡρακλεῖ[ωτου], την οποία προτείνει και ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς. Για τη χρήση του εθνικού Ἡρακλεώτης, ως προσωπικού ονόματος βλ. Fraser 2000, 155.

366 Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1990, 238 αρ. 5 (SEG XL 554).

367 Διαστάσεις: Ὑψος: 0,42 μ. Πλάτος: 0,33 μ. Πᾶχος: 0,135 μ.

368 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 71 αρ. 11 [= Μανουηλίδης 1955, 76 αρ. 11]. Πρβ. ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 65 αρ. 8 [= Μανουηλίδης 1955, 70 αρ. 8]: «Ἐπὶ ἀναγλύφου παριστάνοντος γυναικα ἵσταμένην πρὸ βωμοῦ καὶ κρατοῦσαν δόρυ· παρ' αὐτῇ δὲ κύων ἵσταται. ΑΤΟΥ... | ΔΙΕ... Εὐρεθεῖσα ἐν Γανοχώροις».

369 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 79 αρ. 3.

370 Dumont & Homolle 1892, 404 αρ. 76⁸ (πρβ. 399 σημ. 1): «Bas-relief, h. 0,42 m. Au milieu, homme debout, en tunique courte, posant quelque chose sur un autel placé à sa droite, et tenant de la main g. un javelot. Au-dessous, inscription très effacée: ... ΑΥΟΥ...Ω...Η... / -ΔΙΕ...ΗΝ, sans doute δι' ἐ[χρή]ν».

371 Kalinka 1926, 136 αρ. 32.

372 IG X 2.1 972: «Tabula rectangula marmoris albi infra et ab angulis superioribus mutila. Supra tit. intra spatium excavatum est anaglyphum quod repraesentat Dianam chitone brevi indutam, dextra demissa pateram (?) supra aram rotundam sertis instructam tenentem, sinistra paulum sublata hastam (?) longam. A dextra est canis capite ad deam verso. Πρβ. W. Peek, *Maia* 25 (1973) 202. Düll 1977, 71 και 194 σημ. 71. Wrede 1981, 60, 229 αρ. 100.

373 L. Kahil & N. Icard, *LIMC* II (1984) 696 αρ. 976 (στο λ. Artemis).

374 Terzopoulou, 135 σημ. 80. Η χρονολόγηση της επιγραφής στους ελληνιστικούς χρόνους δεν δικαιολογείται από το σχήμα των γραμμάτων (πρβ. IG).

375 Για τη λατρεία της Ἀρτέμιδος στη Θράκη βλ. ενδεικτικά Σαμάρης 1980, 208-210 Λουκοπούλου 1989α, 105-109. Για παραστάσεις σκύλων στα επιτύμβια κυρίως μνημεία βλ. Zlotogorska 1997, σποράδην.

376 Ὑψος γραμμάτων: 0,01-0,014 μ. Διάστιχα: 0,007 μ..

αρ. 11). Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 79 αρ. 3. Dumont & Homolle 1892, 404 αρ. 76²⁸. Kalinka 1926, 136 αρ. 32. IG X 2.1 972 [πρβ. W. Peek, *Maia* 25 (1973) 202]. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1990, 283 αρ. 5 (SEG XL 554). περ. 2^{ος} αι. μ.Χ.

[Α]λφοῦς Κότυ[ο]ς Ἀρτέμι-
vacat δι εὐ[χ]ήν vacat

1/2. ΑΤΟΥ...|ΔΙΕ..., ΘΦΣΡ. ....ΑΥΟΥ...Ω...Η... | ΔΙΕ.....Ν, Παπαδόπουλος Κεραμεύς. ...ΑΥΟΥ...Ω...Η... | δι' εὐ[χ]ήν, Dumont & Homolle. ...δίου Ν[εμέσ]ι[ο]ς (?) [Ἀρτέμι] δι εὐ[χ]ήν, Kalinka. ...ΛΓΟΥ...ΟΤ...ΙΙΙΕ.... | vacat ΔΙΕΤ...ΩΝ^{vacat}, IG. [α]γοῦς Σο[---] Ἀρτέμι|δι' εὐ[χ]ήν, Peek.

Εάν το πρώτο σωζόμενο γράμμα του ονόματος του αναθέτη αντιστοιχεί σε λάμβδα και όχι σε άλφα³⁷⁷, ως πιθανότερη φαίνεται η ανάγνωση [Α]λφοῦς³⁷⁸. Το όνομα μαρτυρείται ιδιαίτερα σπάνια. Κάποιοι Ἄλφους, από το πατρώνυμο του οποίου σώζεται μόνον το γράμμα Π, μαρτυρείται σε κατάλογο ονομάτων από την Ταναΐδα³⁷⁹. Σύμφωνα με τον L. Dubois, το όνομα ανήκει στα «Les noms d'hommes a) bâtis sur des radicaux grecs et assimilés»³⁸⁰. Επιπλέον, τα ίχνη των γραμμάτων του ονόματος που ακολουθεί καθιστούν αρκετά πιθανή τη συμπλήρωση Κότυ[ο]ς. Σχετικά με το όνομα, οι M.B. Χατζόπουλος και Λ. Λουκοπούλου επισημαίνουν: «le fait qu'il apparaît associé tant à des noms helléniques communs ou épichoriques macédoniens qu'à des noms indigènes, autochtones ou thraces, semble indiquer que, comme Βεΐθυσ, il faisait partie, au moins depuis période impériale, de la koinè anthroponymique et connaissait une grande faveur dans toutes les couches ethniques et sociales de la population locale»³⁸¹.

377 Σε αυτή την περίπτωση το όνομα του αναθέτη θα μπορούσε να είναι Ἄφοῦς και να προηγείται αυτού^{vacat}. Κάποιοι Αὐρήλιος Ἄφοῦς μαρτυρείται σε επιγραφή η οποία κάποτε βρισκόταν στη Συλλογή Σταμούλη βλ. σχετικά I.Byzantion S 20 = Λουκοπούλου 1989α, 308-309. Για το όνομα πρβ. Firatli & Robert 1964, 142, I.Byzantion 93 (σχόλια). LGPN IV, στο λ. Ἄφοῦς. Dubois 2010, 403, 414-415, 518, 521, 525.

378 Η ανάγνωση του επόμενου γράμματος ως φι είναι βέβαιη. Οι δύο στεφάνες που σχηματίζουν το άνω τμήμα του γράμματος έχουνγωνιώδη μορφή. Πρβ. e.g. Dimitrova 2008, 112-115 αρ. 45 εικ. 38 (Σαμοθράκη, τέλη 1^{ου}/αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ.) και 121 -122 αρ. 48 εικ. 40 (2^{ος}/3^{ος} αι. μ.Χ.).

379 CIRB 1266 στ. 12 (100-150 μ.Χ.). Πρβ. LGPN IV, στο λ. + Dubois 2010, 403. Για τα ονόματα με την κατάληξη -οῦς βλ. Brixhe 1984, 74-75. Dubois 2010, 398-421.

380 Dubois 2010, 403.

381 Hatzopoulos & Loukopoulou 1996, 277-278. Για τη διάδοση του ονόματος βλ. LGPN IV, στο λ. (82 μαρτυρίες). Parissaki 2007, 76-77,

ὡς χαμένη θεωρείται από τον M.H. Sayar η επιγραφή I.Perinthos 214 (επιτύμβιο επίγραμμα του εφήβου Δωρά, γιου του Διοκλή). Το μνημείο περιέγραψε και εξέδωσε την επιγραφή, ενόσω βρισκόταν ακόμα σε ιδιωτική οικία κοντά στην Παλαιά Μητρόπολη της Ηράκλειας-Περίνθου, ο J.H. Mordtmann³⁸². Τη μεταφορά της στη Συλλογή της Ραιδεστού γνωρίζουμε χάριν στη σύντομη αναφορά του Α. Παπαδόπουλου Κεραμεύς, ο οποίος σημειώνει ότι «μετηνέχθη πρό ενός έτους (δηλαδή το 1884) εις τὸ ἐν Ραιδεστῷ Μουσείον»³⁸³, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνει και ο Γ. Λαμπουσιάδης. Σύμφωνα μάλιστα με τον τελευταίο «ἡ ἐπιμηκεστάτη πλάξ» έφερε τον αρ. 61 στην εν λόγω Συλλογή³⁸⁴. Το μνημείο εντόπισε το 2000 στο Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο ο Π.Μ. Νίγδελς και φέρει τον αριθμό ΜΘ 944³⁸⁵. Πρόκειται για επιμήκη μαρμαρίνη πλάκα, η οποία ήταν πιθανόν εντοιχισμένη σε ταφικό κτίσμα. Με βάση το σχήμα των γραμμάτων, ο Π.Μ. Νίγδελς πρότεινε τη χρονολόγηση της επιγραφής στον 1^ο αι. μ.Χ.³⁸⁶.

Την ένδειξη «Aufbewahrungsort: unbekannt; einst in Tekirdag gesehen» φέρει και η αναθηματική στον Απόλλωνα Τοροντηνό επιγραφή I.Perinthos 51³⁸⁷. Αν και το μνημείο δεν αναφέρεται στα Πρακτικά του ΘΦΣΡ, ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς δίνει την ακόλουθη πληροφορία: «Τεμάχιον ὑπ' ἀριθ. 31, ὕψ. 0,06, μήκ. 0,11, εὔρεθ' ἐν Ἡρακλείᾳ-Περίνθῳ»³⁸⁸. Το μνημείο φέρει τον αριθμό ΜΘ 2405 = 6162 και αποδόθηκε από τον Ch. Edson στη Θεσσαλονίκη³⁸⁹. Πρόκειται για το πρόσθιο δεξιό τμήμα βάσης αγαλματίου, η οποία στην άνω πλευρά φέρει τόρμο για την ένθεση της πλίνθου (αρ. κατ. 10)³⁹⁰. Η πρόσθια επιφάνεια δεν είναι

201. Dana 2014, 91-96.

382 Mordtmann 1884, 220-221 αρ. 50: «In einem Privathause (Polyzon oglu) in der Nähe der Παλαιά Μητρόπολις». Πρβ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 73.

383 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 83 αρ. 5. Dumont & Homolle 1892, 392-393 αρ. 74' (πρβ. 399 σημ. 1) = Peek, GV 1969.

384 Λαμπουσιάδης 1941, 113.

385 Νίγδελς 2000, 148-150 + 154 (SEG XLVIII 906, σελ. 270). Πρβ. Μαμώνη 1969, 302.

386 Για τις χρονολογήσεις που προτάθηκαν βλ. I.Perinthos 214 σημ. 514 και Νίγδελς 2000, 150 και σημ. 9. Τα ονόματα των προσώπων ευρετηριάζονται στους Λουκοπούλου 1989α, 312-313 και 314-315 και LGPN IV, στο λ. Διοκλής (αρ. 24) και Δωρᾶς (αρ. 2).

387 Πρβ. A. Chaniotis, «Epigraphic Bulletin for Greek Religion 1998 (EBGR 1998)», Kernos 14 (2001) 218 αρ. 236.

388 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 83 αρ. 9 = Dumont & Homolle 1892, 397 αρ. 74¹¹ (πρβ. 399 σημ. 1). Πρβ. Detschew 1957, 515.

389 IG X 2.1 *52 [1^{ος} αι. π.Χ.-1^{ος} αι. μ.Χ.]. Πρβ. W. Peek, *Maia* 25 (1973) 199.

390 Μάρμαρο λευκόφαιο λεπτόκοκκο. Διαστάσεις: Ύψος: 0,06 μ. Σωζ.

επίπεδη, αλλά μειώνεται προς τα πάνω στο σημείο όπου αναγράφονται οι στίχοι 1 και 2. Σύνδεση της επιγραφής της Θεσσαλονίκης με εκείνη της Περίνθου προτάθηκε ήδη από τους συντάκτες του PHI, ενώ το κείμενο (εμφανώς βελτιωμένο) και φωτογραφία του μνημείου δημοσιεύθηκαν πρόσφατα από τον Π.Μ. Νίγδελη³⁹¹.

Το ζήτημα της ανάγνωσης του επιθέτου του Απόλλωνα λύθηκε οριστικά χάριν στη δημοσίευση το 1998 από τον Μ.Η. Sayar μιας αναθηματικής επιγραφής, η οποία βρέθηκε εντοιχισμένη στον τοίχο μιας παλαιάς εκκλησίας στο Τερεκϋ. Το κείμενο της επιγραφής, με βάση και τις διορθώσεις που πρότεινε ο D. Dana, έχει ως εξής: Ἀπόλλωνι Τοροντηνῷ Αὐλουζ[----] | Βεισταβάκης ὑπὲρ ἑαυτοῦ και των τέκνων[ν] | Σάλμου και Γέτα εὐχὴν (1^{ος} αι. π.Χ.)³⁹². Ὅπως επισημαίνει ο D. Dana, την ανωτέρω επιγραφή αναφέρει —με αφορμή το όνομα του αναθέτη Αὐλουβειστακῆς (sic!)— ήδη ο J.M. Mordtmann το 1878 ως «text inédit de Panidos»³⁹³.

Ο J.M. Mordtmann δεν είναι ιδιαίτερα σχολαστικός ως προς τον καθορισμό της γεωγραφικής προέλευσης της επιγραφής (η οποία και στην εποχή του θα ήταν εντοιχισμένη στον ίδιο ναό)³⁹⁴. Ο Μ.Η. Sayar θεωρεί ως πιθανά τόσο την προέλευση του επιθέτου Τοροντηνός από κάποιο τοπωνύμιο (Τορόντη) όσο και την ύπαρξη ιερού του Απόλλωνα στην περιοχή του Τερεκϋ και ειδικότερα μερικά χιλιόμετρα βορειοδυτικά του, στη θέση Doluca Tepesi³⁹⁵. Αν και η σύνδεση της επίκλησης του θεού με κάποιο τοπωνύμιο δεν είναι υποχρεωτική³⁹⁶, η προέλευση της εν λόγω επιγραφής από την περιοχή του Τερεκϋ εγείρει αμφιβολίες και για την προέλευση της ΜΘ 2405=6162 από την Ηράκλεια-Περίνθο, καθώς και αυτή θα μπορούσε να προέρχεται από

το ίδιο ιερό.

Η σύγκριση των γραμμάτων των δύο επιγραφών δείχνει ότι η ΜΘ 2405=6162 είναι μεταγενέστερη και χρονολογείται προς τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. ή στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.³⁹⁷. Ως προς τη συμπλήρωση του κειμένου της επιγραφής θα πρέπει —κατά τη γνώμη μας— να ληφθούν υπόψη τα εξής: α) η μορφή του μνημείου και ειδικότερα η διάμετρος του τόρμου για την ένθεση της βάσης του αγαλματίου, από την οποία προκύπτει ότι σώζεται περίπου το μισό της συνολικής πρόσθιας όψης του μνημείου³⁹⁸ και β) η διάταξη των κειμένου της επιγραφής: ως προς το σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι η συμπλήρωση της έκφρασης [κατ' εὐχὴν] στον στίχο 3 αντί απλώς [εὐχὴν], δεν είναι υποχρεωτική. Η τελευταία, όπως και εκείνη εὐχὴν ἀνέθηκεν, είναι συχνότερη στις επιγραφές της περιοχής και απαντά και στην πρόσφατα δημοσιευμένη αναθηματική για τον Απόλλωνα Τοροντηνό επιγραφή³⁹⁹. Εάν, μάλιστα, θεωρήσουμε ότι ο τελευταίος στίχος διατάσσεται συμμετρικά προς τους προηγούμενους, ο αριθμός των γραμμάτων των δύο πρώτων στίχων, όπου το όνομα και το πατρώνυμο του αναθέτη⁴⁰⁰ καθώς και τα πρόσωπα, υπέρ των οποίων γίνεται η ανάθεση, κυμαίνεται μεταξύ 20 και 23. Στην περίπτωση αυτή, στο ελλείπον μέρος του στ. 2 ταιριάζει καλύτερα η συμπλήρωση ὑπὲρ | των τέκνων, χωρίς ωστόσο να μπορούν να αποκλεισθούν άλλες. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το κείμενο της επιγραφής (με ελάχιστες οπωσδήποτε διαφοροποιήσεις ως προς εκείνο του Π. Νίγδελη) θα μπορούσε να αποκασταθεί ως εξής⁴⁰¹:

ΜΘ 2405 = 6162. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 83 αρ. 9. Dumont & Homolle 1892, 397 αρ. 74^{z1}. IG X.2.2 52 [πρβ. W. Peek, *Maia* 25 (1973) 199]. *I.Perinthos* 51 [πρβ. A. Chaniotis, «Epigraphic Bulletin for Greek Religion 1998 (EBGR 1998)», *Kernos* 14 (2001) 220 αρ. 237 = SEG XLVIII 959 [1^{ος} αι. π.Χ.]. Πρβ. Dana 2004, 95-96. Dana 2005, 294-295 [= SEG LV 777 bis. *Bull.épigr.* 2007, 387(2)]. Πρβ. Dana 2014, 37, 303.

πλάτος: 0,14 μ. Σωζ. πάχος: 0,10 μ.

391 Νίγδελης 2011, 124-125 αρ. 2.

392 Sayar 1998, 585-590 = A. Chaniotis, «Epigraphic Bulletin for Greek Religion 1998 (EBGR 1998)», *Kernos* 14 (2001) 220 αρ. 237 = SEG XLVIII 959 [1^{ος} αι. π.Χ.]. Πρβ. Dana 2004, 95-96. Dana 2005, 294-295 [= SEG LV 777 bis. *Bull.épigr.* 2007, 387(2)]. Πρβ. Dana 2014, 37, 303.

393 Βλ. πιο πάνω, σημ. 392. Πρβ. Mordtmann 1878, 293. Στο όνομα του αναθέτη της επιγραφής με παραπομπή στον J.M. Mordtmann αναφέρονται οι Detschew 1957, 35 (στο λ. Αουλουβειστακῆς), 41 (στο λ. Βάκης) και Vlahov 1963, 383.

394 Την ένδειξη (Πάνιδος) φέρουν αρκετά μνημεία που φυλάσσονταν στη Συλλογή Ραιδεστού.

395 Sayar 1998, 587-588. Πρβ. Dana 2004, 95 (on connaît un sanctuaire d'Apollon à Doluca Tepesi, dans les environs de Périnthos, et très proche de Tepeköy) Dana 2005, 294. Για εθνικά με την κατάληξη —ηνός βλ. Detschew 1936, 227-240.

396 Detschew 1936, 235-240. Georgiev 1978, 35-38.

397 Ο Ch. Edson χρονολογεί την επιγραφή στον 1^ο αι. π.Χ. ή στον 1^ο αι. μ.Χ.

398 Να σημειωθεί επίσης ότι σώζεται —με ελάχιστες αποκρούσεις— ο δεξιός κρόταφος του μνημείου.

399 Πρβ. *IGBulg* III 1106: ὑπὲρ τε ἑαυτοῦ και τῶν ἰδ<ι>ων κατ' εὐχὴν; *IGBulg* II 487: ὑπὲρ ἑαυτοῦ κατὰ εὐχὴν.

400 Για ονόματα με την κατάληξη —ουλος στην περιοχή της Θράκης βλ. *LGPV* IV, σελ. 380-381.

401 Ύψος γραμμάτων: 0,01-0,015 μ. Διάστιχο: 0,005 μ.

2005, 294 σημ. 5.

[---ό δεῖνα---β]ούλου ὑπέρ.
[τῶν τέκνων? Ἀπό]λλωνι Τορον-
[vacat τηνῶ εὐχ]ήν vacat

1. //OYΛOΓNE//, Παπαδόπουλος Κεραμέυς. .... OYΛOΓNE., Dumont & Homolle.]OYΛOΓNE[. I. Perinthos. [ό δεῖνα ----- β]ούλου ὑπέρ, IG, Νίγδελης II 2/3. [Ἀπολ]ΛΩΝΙΤΟΡΟ//[εὐχ]ΗΝ, Παπαδόπουλος Κεραμέυς. [Ἀπό]λλωνι Τορ[ωναίῳ] (?) | [εὐχ]ήν, Dumont & Homolle, Detschew. «TOPON lap. Utrum toron an toron legendum sit, haud scio», IG app. cr. Τορον[---] eine Epiklese des Götternamens, Peek. Τορον[ντηνῶ?], I. Perinthos, Dana. [e.g. τοῦ υἱοῦ Ἀπό]λλωνι Τορον/[ντηνῶ], Νίγδελης II 3. «fortasse [-- εὐχ]ήν, IG app. cr. [κατ' εὐχ]ήν, Peek, Νίγδελης.

Την ένδειξη «ἐκ Ραιδεστοῦ» φέρει στο Ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης το τραπεζοφόρο με παράσταση Ερωτιδέα πάνω σε δελφίни (ΜΘ 1135). Το μνημείο (ύψους 44 εκ.) δημοσίευσε το 1985 η Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, αποδόθηκε σε εργαστήριο του βορειοελλαδικού χώρου και χρονολογήθηκε στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁰². Στον αριθμό 4 του καταλόγου των «ἀγαλμάτων» της Συλλογής Ραιδεστοῦ περιγράφεται το ακόλουθο μνημείο: «Ἀγαλμα μαρμάρινον παριστάνον παῖδα ἀγένειον με πτέρυγας, γυμνὸν καθήμενον ἐπὶ ἰχθύος και κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὴν ῥάχιν τοῦ ἰχθύος· ἐλλείπουσιν ὁ δεξιὸς βραχίων και ἡ ἀριστερὰ πτέρυξ. Εὐρέθη ἐν Ἡρακλείᾳ (Περίνθῳ) και ἐδωρήθη ὑπὸ Ἡ. Βασιλειάδου»⁴⁰³. Το προερχόμενο από την Πέρινθο «ἄγαλμα» δεν είναι ἄλλο από εκείνο που περιγράφει ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμέας ως εξής: «Παῖς γυμνὸς και πτερωτός, καθήμενος ἐπὶ δελφίνος και τὴν ἀριστερὰν αὐτοῦ χεῖρα ἔχων ἐπὶ τῆς ῥίνος (sici) τοῦ ἰχθύος· ὕψ. 0,45· ρωμαϊκῆς ἐργασίας (ὑπ' ἀριθ. 42). Ἐλλείπουσιν ὁ δεξιὸς βραχίων και ἡ ἀριστερὰ πτέρυξ. Εὐρέθη δὲ ἐν Περίνθῳ»⁴⁰⁴. Με αναφορά στον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα δημοσίευσαν το γλυπτό και οι Α. Dumont Th. Homolle⁴⁰⁵. Η περιγραφή του αναγλύφου και, ιδιαίτερα, η αναφορά του ὕψους του από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα καθιστούν την ταύτισή του με το ΜΘ 1135 βέβαιη.

402 Στεφανίδου-Τιβεριού 1985, 84-87 αρ. 17. Πρβ. Στεφανίδου-Τιβεριού 1993, 49 σημ. 153.

403 ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 70 αρ. 4 [= Μανουηλίδης 1955, 76 αρ. 4].

404 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 78 αρ. 26.

405 Dumont & Homolle 1892, 398 αρ. 74¹⁶ (πρβ. 399 σημ. 1): «Enfant nu, ailé, assis sur un daulphin, la main sur le nez de l'animal».

Στη Συλλογή της Ραιδεστοῦ ανήκε, σύμφωνα με το Ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, και το τραπεζοφόρο ΜΘ 945 με παράσταση Διὸς που συνοδεύεται στα δεξιά από αετό. Το μνημείο δημοσιεύθηκε το 1985 επίσης από τη Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, χρονολογείται γύρω στο 200 μ.Χ. και αποτελεί ἔργο αττικού εργαστηρίου⁴⁰⁶. Ταύτιση του γλυπτοῦ με κάποιο από εκείνα των καταλόγων των Γ. Καλλίδη και Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως δεν κατέστη δυνατή. Επιπλέον, η αναφορά του Ε. Kalinka 1926, 146 αρ. 55 «Marmorelief eines Adlers ohne Kopf und ohne Fusse» είναι πολύ γενική.

Στον τιμητικό τόμο για τον Γ. Δεσπίνη ο Εμμ. Βουτυράς θεωρεί ως πιθανή τη σύνδεση με την Αρχαιολογική Συλλογή Ραιδεστοῦ μιας προτομῆς γενειοφόρου ἄνδρα που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης με αριθμό ΜΘ 1058⁴⁰⁷. Η προτομή χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. (πιθανότατα στη δεκαετία 150-160 μ.Χ.) και αποτελεί ζευγάρι με μια ἄλλη στο Μουσείο Καλὼν Τεχνῶν της Βουδαπέστης, η οποία προέρχεται «nach verlässlichen Angaben aus Kleinasien»⁴⁰⁸. Η απόδοση των δύο προτομῶν στην ευρύτερη περιοχή της Προποντίδας είναι πιθανή⁴⁰⁹. Στον κατάλογο των προτομῶν του ΘΦΣΡ αναφέρεται ὑπὸ τον αρ. 2 «Προτομή γενειοφόρου ἄνδρος εὐρεθεῖσα ἐν Σχολαρίῳ»⁴¹⁰. Λόγω του γενικού χαρακτήρα της περιγραφῆς, οποιαδήποτε προσπάθεια ταύτισης των δύο προτομῶν είναι παρακινδυνευμένη⁴¹¹.

Στους τρεις, μέχρι σήμερα, Καταλόγους Γλυπτῶν του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, που εκδόθηκαν από τους Γ. Δεσπίνη, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού και Εμμ. Βουτυρά, δημοσιεύθηκαν 18 συνολικά μνημεία που προέρχονται από τη Συλλογή της Ραιδεστοῦ. Εκτός από εκείνα που αναφέρθηκαν παραπάνω, στα πρώιμότερα ανήκει ἕνας μαρμάρινος στρωτήρας αρχαϊκῶν ἢ πρώιμων

406 Στεφανίδου-Τιβεριού 1985, 71-73 αρ. 13. Πρβ. Στεφανίδου-Τιβεριού 1993, 292 αρ. 161.

407 Βουτυράς 2001, 441-450. ΚΓΜΘ II, 153-154 αρ. 266 (εικ. 797-803).

408 Hekler 1929, 178-179 αρ. 176. Szilágyi & Castiglione 1957, 64 εικ. XXXI.1. Πρβ. Βουτυράς 2001, 446 κε.

409 Βουτυράς 2001, 449-450. Για αρχαιότητες από την περιοχή της Προποντίδας στο Μουσείο Καλὼν Τεχνῶν της Βουδαπέστης βλ. και Λουκοπουλου 1989α, 165 αρ. VII.

410 ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 70 αρ. 1 [= Μανουηλίδης 1955, 77 αρ. 1].

411 Να σημειωθεί ότι αντί της προτομῆς που αναφέρεται στον ΘΦΣΡ, με την ένδειξη «εὐρέθη ἐν Σχολαρίῳ» καταγράφει ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 78 αρ. 24 (= Dumont & Homolle 1892, 403 αρ. 76³) «κεφαλὴ ρωμαίου αὐτοκράτορος, πωγονοφόρος, λίαν βεβλαμμένη, 0,26».

κλασικών χρόνων με αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 1123, ο οποίος κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους μετατράπηκε σε αναθηματικό ανάγλυφο στον Ποσειδώνα. Ο Γ. Δεσπίνης υπέθεσε αρχικά ότι ο στρωτήρας προέρχεται από τον υστεροαρχαϊκό ναό της Αφροδίτης που μεταφέρθηκε από την Αίνεια στη Θεσσαλονίκη, άποψη που ακολούθησε και η μετέπειτα έρευνα⁴¹². Ωστόσο, στον 1^ο τόμο του *Καταλόγου Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* απέδωσε το μνημείο στη Συλλογή της Ραιδεστού και, ειδικότερα, σε κάποιο ιερό των όψιμων αρχαϊκών ή πρώιμων κλασικών χρόνων της περιοχής της Προποντίδας⁴¹³. Το ανάγλυφο δημοσίευσαν αρχικά ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, εξ αυτού οι Α. Dumont και Th. Homolle και, στη συνέχεια, ο Ε. Kalinka⁴¹⁴. Ως αδημοσίευτο και άγνωστης προέλευσης δημοσίευσε το ανάγλυφο η Ε. Simon στο *LIMC VII* (1994) 460 αρ. 129 (στο λ. Poseidon): «Unpubliziertes Relief unbekannter Herkunft».

Με τη λατρεία του Ποσειδώνα στην περιοχή συνδέεται και το αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση Ποσειδώνα και Αμφιτρίτης ΜΘ 1122 (αυτοκρατορικοί χρόνοι). Το ανάγλυφο περιγράφηκε αναλυτικά από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα και με παραπομπή σε αυτόν από τους Α. Dumont και Th. Homolle⁴¹⁵. Ως αδημοσίευτο και με την ένδειξη «unbekannt Herkunft» θεωρείται το μνημείο από τους συντάκτες του *LIMC S. Kaempf-Dimitriadou* και Ε. Simon στα λήμματα Αμφιτρίτη και Ποσειδών, αντίστοιχα⁴¹⁶. Με πλήρη βιβλιογραφία και την ένδειξη προέλευσης «Συλλογή Ραιδεστού» δημοσιεύθηκε στον 3^ο τόμο του *Καταλόγου Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* επίσης από τον Γ. Δεσπίνη⁴¹⁷.

Επιπλέον, ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς περιγράφει και δίνει τις διαστάσεις δύο «πλακών» με παράσταση Κυβέλης, στις οποίες παραβάλλει και κάποια ακόμη που φυλασσόταν στη Συλλογή Σταμούλη⁴¹⁸. Η πρώτη εξ αυτών

«εύρεθη ἐν τῷ χωρίῳ Μεσινί» και αντιστοιχεί στον αρ. 9 του καταλόγου των «ἀναγλύφων» του *ΘΦΣΡ*⁴¹⁹, ενώ για τη δεύτερη δεν δίνονται σχετικές με την προέλευσή της πληροφορίες⁴²⁰. Τα μνημεία, ένας ναῖσκος και ένα ανάγλυφο με παράσταση της Μητέρας των Θεών αντιστοιχούν στα ΜΘ 1163 και 1110. Ο Μ. J. Vermaseren μελέτησε τα ανάγλυφα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, σημειώνει ωστόσο ότι είναι άγνωστης προέλευσης (πιθανόν από τη Μακεδονία)⁴²¹. Στη Ραιδεστό (σύμφωνα με το Ευρετήριο του Μουσείου) αποδόθηκαν και τα δύο από την Κ. Τζαναβάρη, η οποία τα χρονολογεί το μεν πρώτο στους αυτοκρατορικούς χρόνους, ενώ το δεύτερο στον 2^ο αι. μ.Χ.⁴²². Στη Ραιδεστό αποδίδει η Κ. Τζαναβάρη και το αγαλμάτιο ενός μικρού αγοριού με αριθμό ΜΘ 262, το οποίο δημοσίευσε ο Γ. Δεσπίνης στον τρίτο τόμο του *Καταλόγου Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*⁴²³.

Την ένδειξη «Συλλογή Ραιδεστού ἐκ Περίνθου» φέρει και το τμήμα επικράνου ψευδοπαραστάδας με αριθμό ΜΘ 1094. Το μνημείο δημοσίευσε ήδη το 1962 ο Ε. von Mercklin και πρόσφατα, με την παλαιότερη βιβλιογραφία, η Ν. Καζακίδη⁴²⁴. Όπως σημειώνει η τελευταία, το επίκρανο χρονολογείται στην πρώιμη τουλάχιστον εποχή των Αντωνίωνων και ανήκε στον εσωτερικό γλυπτό διάκοσμο κάποιου αρχιτεκτονικού μνημείου, πιθανόν κάποιου δημόσιου κτίσματος της Περίνθου. Στην ίδια ομάδα ανήκουν τέσσερα επίκρανα στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης⁴²⁵, ενώ η προηγούμενη έρευνα προσθέτει σε αυτά και ένα ακόμα, κάποτε στο Μουσείο της Ραιδεστού. Αυτό αναφέρεται στον κατάλογο των «ἀναγλύφων» στα Πρακτικά του *ΘΦΣΡ* με την ένδειξη «εὐρέθη ἐν Περίνθῳ και ἐδωρήθη ὑπὸ Δ. Καρακατσάνη»,

412 Μπακαλάκης 1983, 33.

413 Γ. Δεσπίνης, στο: *ΚΓΜΘ I*, 19-20 αρ. 4 (εικ. 7-8) με την προηγούμενη βιβλιογραφία. Πρβ. Τριάντη 2010, 22. Στεφανίδου-Τιβεριού 2010, 90.

414 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 77 αρ. 18. Dumont & Homolle 1892, 403 no. 76^p. Kalinka 1926, 147 αρ. 59.

415 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 76-77 αρ. 6 = Dumont & Homolle 1892, 402 αρ. 76ⁱ.

416 *LIMC I* (1981) 726 αρ. 21α. *LIMC VII* (1994) 460 αρ. 130. Πρβ. Klöckner 1997, 284 (με σημ. 1145).

417 *ΚΓΜΘ III* 205-206 αρ. 528 (εικ. 1639).

418 Πρβ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 74 αρ. 7.

419 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 77 αρ. 8 = Dumont & Homolle 1892, 402 αρ. 76ⁱ (πρβ. 399 σημ. 1). Πρβ. *ΘΦΣΡ*-Πεπραγμένα, 71 αρ. 9 [= Μανουηλίδης 1955, 75 αρ. 9]: «Γυνή καθήμενη ἐπὶ ἔδρας παρὰ τῇ ὁποίᾳ ἴστανται δύο λέοντες· εὐρέθη ἐν Μεσσηνί». Χριστοδούλου 1881, 45. Λακίδης 1899, 104 αρ. 2. Seure 1919, 338-339 αρ. 13.

420 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 77 αρ. 9 = Dumont & Homolle 1892, 402 αρ. 76ⁱ.

421 ΜΘ 1163 = Vermaseren 1977, 42 αρ. 147. ΜΘ 1110 = Vermaseren 1977, 41-42 αρ. 145.

422 *ΚΓΜΘ III*, 208-209 αρ. 531-532 (εικ. 1642-1643). Ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 77 αρ. 17 (πρβ. Dumont & Homolle 1892, 74⁴¹⁷) αναφέρει μία ακόμα πλάκα με παράσταση Κυβέλης από την Περίνθο.

423 Vorster 1983, 204-205, 380 αρ. 150 (εικ. 22.1-2). Γ. Δεσπίνης, στο: *ΚΓΜΘ III*, 20 αρ. 348 (εικ. 1049-1052). Κ. Τζαναβάρη, στο: Π. Αδάμ-Βελένη & Λ. Στεφανή 2012, 173-174 αρ. 126.

424 Von Mercklin 1962, 314 αρ. 765 (εικ. 1408). Ν. Καζακίδη, στο: *ΚΓΜΘ III*, 352-354 αρ. 655 (εικ. 1846).

425 Καζακίδη (σημ. 424) 353-354 με σημ. 6.

καθώς και από τους Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα, Α. Dumont και Th. Homolle και Ε. Kalinka⁴²⁶. Ο πρώτος, μάλιστα, σημειώνει ότι «τὸ τεμάχιον προερχόμενον ἐκ βυζαντινοῦ κιονοκράνου» φέρει αρ. 41 και το παραβάλλει με κάποιο της Συλλογῆς Σταμούλη⁴²⁷. Ὅπως επισημαίνει η Ν. Καζακίδη, το ανωτέρω επίκρανο είναι κατά 10 περίπου εκατοστά μικρότερο από τα υπόλοιπα (σύμφωνα με την περιγραφή του Α. Παπαδόπουλου Κεραμέα, το ύψος του είναι 0,50 μ.), γεγονός που δυσχεραίνει την ταύτισή του με το ΜΘ 1094. Ωστόσο, μέχρι το 1896, έτος κατά το οποίο ο Ε. Kalinka επισκέφθηκε τη Ραιδεστό, στο «Μουσείον» της υπήρχε μόνον ένα επίκρανο. Ὅτι η διαφορά στο ύψος των δύο μνημείων μπορεί να οφείλεται σε αβλεψία τού, κατά τα άλλα ιδιαίτερα προσεκτικού, Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως, δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να αποκλεισθεί.

IV. Επίλογος

Η προσπάθεια εντοπισμού και ταύτισης των μνημείων της Ανατολικής Θράκης μοιάζει να μην έχει τελειωμό. Ὅσον αφορά, μάλιστα, σε εκείνα που φυλάσσονταν στη Συλλογή του ΘΦΣΡ, οι κατάλογοι των Γ. Καλλίδη και Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως δεν φαίνεται να είναι πλήρεις. Το ίδιο ισχύει και για εκείνον του Ε. Kalinka, ενώ οι κατάλογοι του G. Seure και των Ν. Παππαδάκη και Γ. Λαμπουσιάδη φαίνεται να μην συντάχθηκαν ποτέ. Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις οι περιγραφές των μνημείων δεν είναι ακριβείς⁴²⁸. Στον οικονομικό απολογισμό του 3^{ου} έτους του ΘΦΣΡ (15. Αυγ. 1874), ο Ι.Β. Χρυσοδόνης δικαιολογείται για την καθυστέρηση στη σύνταξη σχετικής με τα μνημεία εκθέσεως προς τον *Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως*: «τοῦτο ὁ Σύλλογος ἡμῶν μέχρι τοῦδε δὲν ἔπραξε, διότι δυστυχῶς μεταξύ των ἐνταῦθα μελῶν αὐτοῦ δὲν συγκαταριθμεῖ και ἀρχαιολόγον τινά. Εὐχῆς δὲ ἔργον ἦθελεν εἶσθαι, ἂν ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος συνεννοηθεῖς μεθ' ἡμῶν ἔπεμπεν ἐνταῦθα τὸν κατάλληλον ἄνδρα, ὅπως λάβῃ λεπτομερῆ και ἀκριβῆ γνῶσιν των ἀρχαιοτήτων

και διδάξῃ ἡμᾶς τὴν ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἐπωφελεστέραν και ἀποτελεσματικωτέραν πορείαν ἡμῶν»⁴²⁹. Ταυτόχρονα, ο Γ. Καλλίδης στο τέλος του καταλόγου των μνημείων του Μουσείου σημειώνει: «Αἰτούμεθα δὲ συγνώμην παρὰ των ἀρχαιολόγων ἀναγνωστών, διότι μὴ ὄντες ἐξ ἐπαγγέλματος ἀρχαιολόγοι δὲν ἠδυνήθημεν νὰ διαγνώσωμεν κάλλιον και περιγράψωμεν σαφῶς και λεπτομερῶς τὰς ἐν τῷ μουσεῖῳ ἡμῶν ἀρχαιότητας»⁴³⁰. Στοιχεῖα χρήσιμα για την ταύτιση των μνημείων (π.χ. διαστάσεις κ.λπ.) λείπουν και από τους καταλόγους των Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως και Ε. Kalinka.

Η Λ. Λουκοπούλου σημειώνει ότι η Συλλογή αριθμούσε «vers la fin du XIXe siècle quelque 70 antiquités et plus de 600 monnaies»⁴³¹. Αν και ο υπολογισμός αυτός δεν φαίνεται να απέχει πολύ από την πραγματικότητα, ο αριθμός των εν λόγω μνημείων δεν μπορεί να προσδιορισθεί με ακρίβεια. Και τούτο για δύο, επιπλέον, λόγους:

α) Κανένας κατάλογος δεν είναι πλήρης και, επιπλέον, σε εκείνον του Γ. Καλλίδη φαίνεται να καταγράφονται μνημεία, τα οποία ουδέποτε εισήχθησαν στο Μουσείο. Αυτό ισχύει π.χ. στην περίπτωση των ακόλουθων μνημείων: i) Ανάθημα του βασιλέως Κότυος στους γονεῖς του Σαδάλα και Πολεμοκράτεια και στους θεοὺς πατρώους. Στην έκθεση του ΘΦΣΡ δίνεται η εξής πληροφορία: «εὕρισκόμενη ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἐν τῇ Μητροπόλει τῆς Βιζύης»⁴³². Την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνουν τόσο ο Χριστοδούλου όσο και ο Kalinka⁴³³. ii) Η αναθηματική επιγραφή του Γαῖου Ιουλίου Πρόκλου υπέρ της σωτηρίας των Ροιμητάλκου και Πυθοδωρίδος κατά τον Κοιλαλητικὸν Πόλεμον «εὕρισκόμενη ἐπὶ μεγάλου λίθου ἐκ μαρμάρου ἐν τινι δάσει παρὰ χωρίον τι Μακρινώτισαν καλούμενον και ἀπέχοντα μίαν ὥραν νοτιοανατολικῶς τῆς Βιζύης»⁴³⁴. Στην ίδια θέση εἶδε το μνημεῖο ο Μ. Χριστοδούλου, ενώ με την ένδειξη «Mangriotissa; vor der Kirche» δημοσιεύει την επιγραφή ο Ε. Kalinka⁴³⁵. iii)

426 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 71 αρ. 1 [= Μανουηλίδης 1955, 75 αρ. 1]. Παπαδόπουλος Κεραμέας 1886, 78 αρ. 30. Dumont & Homolle 1892, 398 αρ. 74^{12/} (πρβ. 399 σημ. 1). Mendel 1912, 550 αρ. 1342. Kalinka 1926, 151 αρ. 86. Von Mercklin 1962, 190 αρ. 459.

427 Παπαδόπουλος Κεραμέας 1886, 74 αρ. 13 = Dumont & Homolle 1892, 373 αρ. 62⁴². Seure 1912α, 544-546 αρ. 5.

428 Πελεκίδης 1928, 5 σημ. 1: «Αἱ περιγραφαὶ τῶν περιόπτων ἔργων καὶ κυρίως εἰς τὸν Α δὲν εἶναι πάντοτε σαφεῖς». Πρβ. Μαμώνη 1969, 298. Λουκοπούλου 1989α, 39. Μαμώνη 1995, 61.

429 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 42.

430 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 73.

431 Πολυχρονίδου Λουκοπούλου 1988, 130. Λουκοπούλου 1989α, 29.

432 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 68 αρ. 14 (= Μανουηλίδης 1955, 73 αρ. 14).

433 Χριστοδούλου 1881, 37 αρ. 4 (πρβ. Seure 1919, 337). Dumont & Homolle 1892, 365 αρ. 62^a (με περαιτέρω βιβλιογραφία). Kalinka 1926, 119-120 αρ. 2. IGR I 775. IGBulg I² 43. Jurukova 1981, 3 σημ. 5.

434 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 67 αρ. 13 (= Μανουηλίδης 1955, 72 αρ. 13).

435 Χριστοδούλου 1881, 41 αρ. 10 (πρβ. Seure 1919, 337). Kalinka 1926, 128 αρ. 22. Πρβ. Dumont & Homolle, 377 αρ. 62^e (πρβ. 365 note 1). IGR I 777. OGIS 378. Ehrenberg & Jones 1955, 64 αρ. 48. Braund 1985, 45 αρ. 90.

Η αναθηματική επιγραφή του 145 π.Χ. στον Δία Τροπαίο και άλλους θεούς. Η επιγραφή καταγράφεται ως «εύρεθείσα ἐν Βιζύῃ» (αντί «εύρισκομένη», όπως οι προηγούμενες)⁴³⁶. Τόσο, όμως, ο Μ. Χριστοδούλου όσο και ο Ε. Kalinka είδαν αυτή στον περίβολο της Μητρόπολης της Βιζύης⁴³⁷. iv) Η επιτύμβια επιγραφή του ζεύγους Αυρηλίου Κυντιανού και Σιπίας Τατιανής. Στη σελίδα 69 των Πρακτικών του ΘΦΣΡ δίνεται απόγραφο της επιγραφής με την ένδειξη «εύρεθείσα ἐν Πανίδω»⁴³⁸. Η επιγραφή δεν είναι άλλη από εκείνη την οποία περιγράφει ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμέυς το 1886, 91 αρ. 7: «Ἐπὶ μαρμάρου (ῥψ. 0,25· μήκ. 0,58) ἐντειχισμένου ἔξωθεν τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ των Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (ἔκτυπον)»⁴³⁹. Ακολουθεῖ απόγραφο και μεταγραφή του κειμένου. Επίσης, ο G. Seure 1900, 166 σημ. 4 σημειώνει: J'ai révisé à Panion l'inscription *DH*, 83^k, p. 409. Aux lignes 3/4, il faut lire: και εἴ τινα ἕτερον θέλω ἐμβληθῆναι»⁴⁴⁰.

β) Ο δεύτερος λόγος είναι ότι στο «Μουσεῖον» Ραιδεστού φαίνεται να εισέρχονται μνημεῖα και μετά την επίσκεψη του Ε. Kalinka, όταν αυτό υπολειπουργούσε. Συστηματική καταγραφή τους δεν έγινε ποτέ. Μετά τη μεταφορά της από την Ηράκλεια στην Τυρολόη (Τσορλού), η επιτύμβια επιγραφή του Μ. Αὐρηλίου τοῦ και Ἀχιλλᾶ (*I. Perinthos* 152) σύμφωνα με τον G. Seure «conservée au Musée de Rodosto»⁴⁴¹. Το ίδιο ισχύει και για την τιμητική για τον Πόπλιο Αρποκρατίωνα επιγραφή από την Πέρινθο (*I. Perinthos* 28)⁴⁴².

Συστηματική καταγραφή των προερχόμενων από τη Συλλογή Ραιδεστού μνημείων δεν έγινε ούτε στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, όταν αυτά

έφτασαν εκεί το 1922. Ο μόνος που φαίνεται να γνωρίζει την ιστορία τους από πρώτο χέρι είναι ο Σ. Πελεκίδης. Ωστόσο, ο Σ. Πελεκίδης απεβίωσε προ ετών και το προσωπικό του αρχείο είναι στην κατοχή της οικογενείας του. Έκτοτε οι πληροφορίες για τον αριθμό των «ἐκ Ραιδεστοῦ» μνημείων στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης παραλλάσσει. Σύμφωνα με τον Α. Βαβρίτσα, ο αριθμός τους ανέρχεται στα 16 (ΜΘ 929-944)⁴⁴³. Η Λ. Λουκοπούλου, κατά την έρευνα που πραγματοποίησε στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, αναγνώρισε μεταξύ των αρχαιοτήτων που δεν φέρουν ένδειξη προέλευσης 40 προερχόμενα από τη Συλλογή Ραιδεστού, χωρίς ωστόσο να τα καταγράψει συστηματικά⁴⁴⁴. Σε αυτή οφείλεται, πιθανότατα, και η προσθήκη «ἐκ Ραιδεστοῦ» στα Ευρετήρια του Μουσείου, καθώς και η βιβλιογραφική τους τεκμηρίωση.

Η έρευνα των επιγραφών και των γλυπτών του Μουσείου Θεσσαλονίκης συνεχίζεται και κάποια μνημεῖα από τις πόλεις της Ανατολικής Θράκης, τα οποία δεν συμπεριελήφθησαν εδώ, θα δημοσιευθούν στον 4^ο τόμο της σειράς *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*⁴⁴⁵. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι και η έρευνα στις παλαιές και οπωσδήποτε λιγότερο επιστημονικές, με βάση τα σύγχρονα δεδομένα, μελέτες δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί. Πρόσφατα, ο D. Feissel δημοσίευσε μια χριστιανική επιτύμβια επιγραφή από την Κωνσταντινούπολη, η οποία είναι γνωστή μόνον από τη μελέτη του Ζ.Α. Σιδερίδη, που δημοσιεύθηκε στον τόμο 32 του περιοδικού *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*⁴⁴⁶. Παράλληλα, ο ζήλος των Σ. Αριστάρχη και Α. Παπαδόπουλου Κεραμέως συνέβαλε στο να διατηρηθούν όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για μνημεῖα, τα οποία σήμερα έχουν χαθεί. Ο πρώτος δημοσίευσε (με σκίτσο) στα 1871 στον 4^ο τόμο του *Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* την επιγραφή, την οποία οι κάτοικοι της Σηλυμβρίας ανήγειραν προς τιμή του κωμάρχη Ηροδώρου, γιου του Αντιαλκίδα (βλ. και πιο πάνω)⁴⁴⁷. Οι

436 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 68 αρ. 15 (= Μανουηλίδης 1955, 73 αρ. 14).

437 Χριστοδούλου 1881, 37-38 αρ. 5 (πρβ. Seure 1919, 357-358 αρ. 178: «dans la cour de la métropole»). Kalinka 1926, 119-120 αρ. 3. Πρβ. Robert 1928, 439-441 = *OMS* I, 121-123 (πρβ. L. Robert, *REG* 48 (1935) 332-333). Robert 1962, 77 σημ. 3. Hopp 1977, 97 σημ. 212. Jurukova 1981, 3 σημ. 5. Loukoulou 1987, 68 σημ. 28. Piejko 1987, 728 σημ. 43 (*SEG* XXXVII 603). Sayar 1999, 251 σημ. 41.

438 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 69 αρ. 17 [= Μανουηλίδης 1955, 74 αρ. 17]. Πρβ. Παπαζώης 1988, 29 αρ. 7.

439 Πρβ. Dumont & Homolle 1892, 409 αρ. 83^k. Παπαζώης 1988, 37 αρ. 27.

440 Ο Παπαζώης 1988, 29 αρ. 7 + 37 αρ. 27 δεν διακρίνει ότι πρόκειται για το ίδιο κείμενο. Για τα πρόσωπα Loukoulou 1989α, 326-327 (στο λ. Κυντιανός), 340-341 (στο λ. Τατιανή).

441 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1897, 12-13 αρ. 2. Πρβ. *AM* 22 (1897) 447 αρ. 1. Seure 1912γ, 258-259 αρ. 41.

442 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1897, 14 αρ. 5. Πρβ. *AM* 22 (1897) 447 αρ. 4. Seure 1912β, 325-328 αρ. 26 («Musée de Rodosto (je ne l'y ai point vue lors de mon passage, en 1898)»).

443 Μαμώνη 1969, 302.

444 Loukoulou 1989α, 39. Πρβ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 132, όπου σημειώνεται ότι ο αριθμός των σχετικών αρχαιοτήτων ανέρχεται στις 37.

445 Πρόκειται για τα ΜΘ 938 = Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 78 αρ. 2 = Dumont & Homolle 1892, 401 αρ. 76^c. ΜΘ 939 = Peek, *GV* 2029. *IG* X 2.1 719. ΜΘ 946.

446 Σιδερίδης 1911, 132-133. Feissel, στο: Roueché 2007, 234 (*Ann. épigr.* 2007, 611+ *SEG* LVII 611).

447 Αριστάρχη 1871, 10-15.

διορθώσεις που πρότεινε ο Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς το 1886 στο κείμενο είναι όμοιες με εκείνες που πρότεινε δύο χρόνια μετά και ο F. Bechtel στο μνημειώδες έργο *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften* III.1: *Die megarischen Inschriften*, Γοττύγγη 1899, αρ. 3068⁴⁴⁸.

448 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 72. Πρβ. *I.Byzantion* S 24. Λουκορούλου 1989α, 209 σημ. 2.

Βιβλιογραφία

- Adam-Veleni 2013** P. Adam-Veleni, «Grave Stelae and Plaques in the Archaeological Museum of Thessaloniki. An initial typological and iconographic Approach», στο: N. Cambi-G. Koch (επιμ.), *Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire. Proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from 27th to the 30th September, Split 2013*, 763-794.
- Αδάμ-Βελένη & Κουκουβού 2012** Π. Αδάμ-Βελένη & Α. Κουκουβού (επιμ.), Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των ταραγμένων χρόνων 1912-1922, Θεσσαλονίκη 2012.
- Αδάμ-Βελένη & Στεφανή 2012** Π. Αδάμ-Βελένη & Λ. Στεφανή (επιμ.), Έλληνες και Φοίνικες στα Σταυροδρόμια της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 2012.
- Αλεξούδης 1871** Α.Δ. Αλεξούδης, «Περὶ τινῶν νομισμάτων και ἐπιγραφῶν Μακεδονίας και Θράκης», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 4 (1871) 124-125.
- Αριστάρχης 1863** Στ. Αριστάρχης, «Περὶ τινῶν ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν τῆς Περίνθου», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 1 (1863) 257-266.
- Αριστάρχης 1864** Στ. Αριστάρχης, «Περὶ τινῶν ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν τῆς Περίνθου», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 2 (1864) 232-239.
- Αριστάρχης 1871** Στ. Αριστάρχης, «Περὶ τινῶν ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 4 (1871) 1-15.
- Asdracha 1995** C. Asdracha, «Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et l'île d'Imbros (XIIe-XVe siècles). Présentation et commentaire historique», AD 43 (1988) [1995] A, 219-291 = Asdracha 2003, I.
- Asdracha 1996** C. Asdracha, «Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et l'île d'Imbros (VIIIe-XIe siècles). Présentation et commentaire historique», AD 44-46 (1989-1991) [1996] A, 239-334 = Asdracha 2003, II.
- Asdracha 1997** C. Asdracha, «Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et l'île d'Imbros (XIe-XVe siècles. Supplément). Présentation et commentaire historique», AD 47 (1992) [1997] A, 309-333 = Asdracha 2003, III.
- Asdracha 1998** C. Asdracha, «Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et l'île d'Imbros (IIIe-VIIe siècles). Présentation et commentaire historique», AD 49-50 (1994-1995) [1998] A, 279-356 = Asdracha 2003, IV.
- Asdracha 2000** C. Asdracha, «Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et l'île d'Imbros (IIIe-VIIe siècles). Présentation et commentaire historique», AD 51-52 (1996-1997) [2000] A, 333-386 = Asdracha 2003, V.
- Asdracha 2002** C. Asdracha, «Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et l'île d'Imbros (IIIe-VIIe siècles). Présentation et commentaire historique», AD 53 (1998) [2002] A, 455-521 = Asdracha 2003, VI.
- Asdracha 2003** C. Asdracha, *Inscriptions protobyzantines et Byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-XVIe siècles). Présentation et commentaire historique*, Athènes 2003.
- Atik 2007** N. Atik, «Eine thrakische Stadt an der Propontis: Heraion Teichos», στο: Α. Ιακωβείδου (επιμ.), Η Θράκη στον Ελληνο-Ρωμαϊκό κόσμο. Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας, Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη 18-23 Οκτωβρίου 2005, Αθήνα 2007, 13-23.
- Avram 2012** A. Avram, «Contribution à la prosopographie externe des cités grecques et des peuples indigènes du Nord et de l'Est du Pont-Euxin», στο: Α. Hermay & G. R. Tsetschladze (επιμ.), *From the Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts, Colloquia Antiqua 4*, Leuven-Paris-Walpole 2012, 279-313.
- Avram 2013** A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Leuven-Paris-Walpole 2013.
- Μπακαλάκης 1983 Γ. Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη», Αρχαία Μακεδονία 3 (1977) [1983] 31-43.
- Barattolo 1998** A. Barattolo, «Ciriaco de' Pizzicollì ed il tempio di «Proserpina» a Cizico: per una nuova lettura della descrizione dell'Anconetano», στο: Paci & Sconocchia 1998, 103-140.
- Bechtel 1964** Fr. Bechtel, *Die historischen Personennamen des griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle 1917 [ανατ. Hildesheim 1964].
- Bent 1893** J.Th. Bent, *Early Voyages and Travels in Levant (with some Account of the Levant Company of Turkey Merchants)*, London 1893 [ανατύπ. Νέα Υόρκη 2010].

- Bodnar 1988** E.W. Bodnar, «Ciriaco d'Ancona and the Crusade of Varna: A Closer Look», *Mediaevalia* 14 (1988) 253-280.
- Bodnar 1998** E.W. Bodnar, «Ciriaco's Cycladic Diary», στο: Paci & Sconocchia 1998, 49-70.
- Bodnar 2003** E.W. Bodnar (with Cl. Foss), *Cyriac of Ancona. Later Travels*, Cambridge et al. 2003.
- Bodnar & Mitchell 1976** E. W. Bodnar & C. Mitchell, *Cyriacus of Ancona's Journeys in the Propontis and the Aegean 1444-1445*, Philadelphia 1976.
- Besevliev 1960** V. Besevliev, «Die Epigraphik in Bulgarien», στο: V. Besevliev & J. Irmscher (επιμ.), *Antike und Mittelalter in Bulgarien*, Berlin 1960, 129-145.
- Braund 1985** D. C. Braund, *Augustus to Nero: A Sourcebook on Roman History 31 BC-AD 68*, London-Sydney 1985.
- Brixhe 1984** Cl. Brixhe, *Essai sur le grec anatolien au début de notre ère*, Nancy 1984².
- Calder 1911** W.M. Calder, «Corpus Inscriptionum Neo-Phrygiarum», *JHS* 31 (1911) 161-215.
- Christ 1875** W. Christ, «Weickum's Inschriftensammlung aus der Türkei», *Sitzungsberichte der Philosophisch-Philologischen und Historischen Classe der königl. Bayr. Akademie der Wissenschaften zu München* 1 (1875) 74-97.
- Χριστοδούλου 1881** Μ. Χριστοδούλου, Περιγραφή ιστοριογεωγραφική τῆς ἐπαρχίας Σαράντα Ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1881.
- Civelek 2012** A. Civelek, «Some Remarks about Unguentaria on Grave Stelai», *Arkeoloji ve Sanat* 141 (2012) 77-90.
- Clarke 1816** E.D. Clarke, *Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa*, τόμ. II.3, *Greece, Egypt and the Holly*, London 1816.
- Colin 1981** J. Colin, *Cyriacque d'Ancône. Le voyageur, le marchand, l'humaniste*, Paris 1981.
- Couilloud 1974α** M.T. Couilloud, *Les monuments funéraires de Rhénée, Délos XXX*, Paris 1974.
- Couilloud 1974β** M.T. Couilloud, «Reliefs funéraires de Cyclades de l'époque hellénistique à l'époque impériale», *BCH* 98 (1974) 397-498.
- Cremer 1991** M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen in nordwestlichen Kleinasien 1. Mysien, Asia Minor Studien* 4, Bonn 1991.
- Cremer 1992α** M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien 2. Bithynien, Asia Minor Studien* 4, Bonn 1992.
- Cremer 1992β** M. Cremer, «Verschleppte Grabstelen», στο: *Studien zum antiken Kleinasien II, Asia Minor Studien* 8, Bonn 1992, 87-95.
- Curtis & Αριστάρχης 1885** C.G. Curtis & Σ. Αριστάρχης, «Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ Βυζαντίου», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 16 (1885) Ἀρχαιολογικὸν Παράρτημα, 3-42.
- Dana 2004** D. Dana, «Étude sur les porteurs du nom Γέτας», *StCI* 37-39 (2001-2003) [2004] 85-102.
- Dana 2005** D. Dana, «Sur quelques noms fantômes thraces et Daces», *ZPE* 154 (2005) 293-298.
- Dana 2009** D. Dana, «Inscriptions inédites de Macédoine et de Thrace», *ZPE* 168 (2009) 187-195.
- Dana 2010** M. Dana, «Une stèle de Byzance retrouvée», *Gephyra* 7 (2010) 167-171.
- Dana 2014** D. Dana, *Onomasticon Thracicum. Répertoires des noms indigènes de Thrace, Macédoine orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 70, Athènes 2014.
- Dawkins & Hasluck 1906** R.M. Dawkins & F.W. Hasluck, «Inscriptions from Bizye», *ABSA* 12 (1905-1906) 175-183.
- Detschew 1936** D. Detschew, «Die Ethnika auf -ᾱνός, -ηνός», *ZVS* 63 (1936) 227-240.
- Detschew 1957** D. Detschew, *Die Thrakische Sprachreste*, Wien 1957.
- Di Benedetto 1998** F. Di Benedetto, «Un codice epigrafico di Ciriaco ritrovato», στο: Paci & Sconocchia 1998, 147-167.
- Dimitrova 2008** N.M. Dimitrova, *Theoroi and Initiates in Samothrace. The Epigraphical Evidence, Hesperia Suppl.* 37, Princeton-New Jersey 2008.
- Dousa 1599** Georgi Dousae de itinere suo Constantinopolitano Epistola, accesserunt veteres inscriptiones ex Byzantio et ex reliqua Graecia, nunc primum in lucem editae, Leiden 1599.
- Dubois 2010** L. Dubois, «Des anthroponymes en ους», στο: R.W.V. Catling & F. Marchand (επιμ.), *Onomatologos. Studies in Greek Personal Names Presented to Elaine Matthews*, Oxford 2010, 398-421.
- Düll 1977** S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler*, München 1977.
- Dumont 1869** A. Dumont, «Sur un poids grec trouvé à Babylone», *RA* 20 (1869) 191-207 = Dumont & Ho-

molle 1892, 134-154.

Dumont 1871 A. Dumont, «Rapport sur un voyage archéologique en Thrace», *Archives des Missions scientifiques*, 2e série, VI, 1871, 447-515 = Dumont 1872α, 359-385 = Dumont & Homolle 1892, 188-287.

Dumont 1872 A. Dumont, «Sécoma découvert à Panidon en Thrace», *RA* 24 (1872) 229-231 = Dumont & Homolle 1892, 116-119.

Dumont 1873 A. Dumont, «Ἡ Θράκη καὶ οἱ Ἀρχαιότητες αὐτῆς», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 6 (1873) 359-385 (μτφ. Α. Ζωηρού).

Dumont 1874 A. Dumont, «Les Syllogues grecs en Turquie», *Annuaire de l'Association des études grecques* 8 (1874) 527-538 = Dumont & Homolle 1892, 277-287.

Dumont 1876α A. Dumont, «Inscriptions et monuments figurés de la Thrace», *Archives scientifiques* 3e série, III, 1876, 117-200 = Dumont 1876β = Dumont & Homolle 1892, 307-581.

Dumont 1876β A. Dumont, *Inscriptions et monuments figurés de la Thrace*, Paris 1876 = Dumont 1876α = Dumont & Homolle 1892, 307-581.

Dumont & Homolle 1892 A. Dumont & Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*, Paris 1892.

Durugönül 2004 S. Durugönül, «Grab mit männlicher Reliefdarstellung aus dem Rauhen Kilikiens», *Gephyra* 1 (2004) 127-133.

Dusanic 2005 S. Dusanic, «Notes on a Severan Document (*CIL* III 731 = 7395)», στο: Fr. Beutler & W. Hammer (επιμ.), «Eine ganz normale Inschrift»... und ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber. Festschrift zum 30. April 2005, Wien 2005, 237-245.

Ehrenberg & Jones 1955 V. Ehrenberg & A.H.M. Jones, *Documents Illustrating the Reigns of Augustus & Tiberius*, Oxford 1955².

Eneholm 1830 G. Eneholm, *Notice sur les villes au-delà du Balkan occupées par les troupes Russes pendant la glorieuse campagne de 1829*, St. Petersburg 1830.

Étienne & Mossière 1993 R. Étienne & J.-Cl. Mossière (επιμ.), *Jacob Spon, un humaniste lyonnais du XVIIe siècle*, *Publications de la Bibliothèque Salomon*, Université Lumière Lyon 2, VI, Paris 1993.

Εξερτζόγλου 1996 Χ. Εξερτζόγλου, Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912, Αθήνα 1996.

Feissel 1976 D. Feissel, «Notes d'épigraphie chrétienne», *BCH* 100 (1976) 269-281.

Firatli & Robert 1964 N. Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine avec l'édition et l'index commenté des épitaphes par L. Robert*, Paris 1964.

Fraser 2000 P.R. Fraser, «Ethnics as Personal Names», στο: S. Hornblower & E. Matthews (επιμ.), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence*, Oxford 2000, 149-157.

Georgiev 1978 V.I. Georgiev, «Thrakische Götterbeinamen», στο: *Studia in Honorem Veselini Besevliev*, Sofia 1978, 35-38.

Γιαννακόπουλος 1987 Γ.Α. Γιαννακόπουλος, «Η βιβλιοθήκη του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (1863-1922)», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 6 (1986-1987) [1987] 287-322.

Γιαννακόπουλος 1998 Γ.Α. Γιαννακόπουλος, Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική αυτοκρατορία, (ιδ. διατριβή) Αθήνα 1998.

Γιαννακόπουλος 2002 Γ.Α. Γιαννακόπουλος, «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», στο: Δ. Τσουγκαράκης (επιμ.), Κωνσταντινούπολη, η πόλη των πόλεων, Αθήνα 2002, 135-158.

Goette & Fittschen 2007 H.R. Goette & Kl. Fittschen, «Zeittafel zum Leben H.G. Lollings», στο: Kl. Fittschen (επιμ.), *Historische Landeskunde und Epigraphik in Griechenland. Akten des Symposiums veranstaltet aus Anlaß des 100. Todestages von H. G. Lolling (1848-1894) in Athen vom 28. bis 30. 9.1994*, Münster 2007, 313-318.

Gran-Aymerich 2007 È. Gran-Aymerich, *Les chercheurs de passé 1798-1945. Aux sources de l'archéologie*, Paris 2007.

Grégoire 1968 H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure*. Fasc. 1, Paris 1922 [ανατύπ. Amsterdam 1968].

Grélois 1998 J.-P. Grélois (επιμ.), *Dr John Covel, Voyages en Turquie 1675-1677. Texte établi, annoté et traduit par Jean-Pierre Grélois, avec une préface de Cyril Mango, Réalités Byzantines* 6, Paris 1998.

Guarducci 1942 M. Guarducci, «Le iscrizioni greche di Venezia», *RIA* 9 (1942) 3-49.

Gurlitt 1877 W. Gurlitt, «Antike Denkmäler im Wiener Privatbesitz», *AEMÖ* 1 (1877) 1-26.

Heidebroek-Soldner 2004 E. Heidebroek-Soldner, *Die Traube auf hellenistischen und kaiserzeitlichen Grabdenkmä-*

lern. Untersuchungen zur Ikonographie und Bedeutungsgeschichte eines Attributs und verwandter Motive, Hamburg 2004.

Hekler 1929 A. Hekler, *Museum der Bildenden Künste in Budapest. Die Sammlung antiker Skulpturen. Anhang: Die Antike Skulpturen im Ungarischen Nationalmuseum un im Budapester Privatbesitz*, Budapest 1929.

Hereward 1962 D. Hereward, «Inscriptions from the Khersonese», *ABSA* 57 (1962) 176-185.

Hopp 1977 J. Hopp, *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden*, *Vestigia* 25, München 1977.

Hornum 1993 M.B. Hornum, *Nemesis, the Roman State, and the Games, Religion in the Graeco-Roman World* 117, Leiden-New York-Köln 1993.

Huber 2001 I. Huber, *Die Ikonographie der Trauer in der griechischen Kunst*, Mannheim-Möhensee 2001.

Hutton 1916 C.A. Hutton, «Two sepulchral Inscriptions from Sulva Bay», *ABSA* 21 (1914-1916) 166-168.

Jurukova 1981 J. Jurukova, *Die Münzprägung von Bizye. Griechisches Münzwerk*, Berlin 1981.

Kalaitzi 2010 M. Kalaitzi, «The Representation of Children on Classical and Hellenistic Tombstones from Ancient Macedonia», στο: A.-M. Guimier-Sorbets & Y. Morizot (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants*, *Travaux de la Maison René-Ginouvès* 12, Paris 2010, 327-346.

Kalinka 1896 E. Kalinka, «Antike Inschriften in Constantinopel und Umgebung», *AEMÖ* 19 (1896) 58-68.

Kalinka 1898α E. Kalinka, «Die Cathedrale von Herakleia», *JÖAI* 1 (1898) Beibl. 3-15.

Kalinka 1898β E. Kalinka, «Antike zu Perinth», *JÖAI* 1 (1898) Beibl. 105-122.

Kalinka 1926 E. Kalinka, «Altes und Neues aus Thrakien», *JÖAI* 23 (1926) Beibl. 118-208.

Kalinka 1933 E. Kalinka, «Aus Bithynien umd Umgegend», *JÖAI* 28 (1933) Beibl. 45-112.

ΚΓΜΘ I-III Γ. Δεσπίνης & Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού & Εμμ. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997-2010.

Kiepert & Franz 1842 H. Kiepert & I. Franz, «Epigrafia», *Annali di Roma* 14 (1842) 136-152.

Klöckner 1997 A. Klöckner, *Poseidon und Neptun. Zur Rezeption griechischer Götterbilder in der römischen Kunst*, Saarbrücken 1997.

Κουκκίδης 1960 Κ. Κουκκίδης, «Ὁ Γαλλικὸς Σύλλογος γιὰ τὴν ἐνθάρρυνσι των Ἑλληνικῶν Σπουδῶν καὶ ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογία στὴ Θράκη», Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ 25 (1960) 267-275.

Κουρουνιώτης 1897 Κ. Κουρουνιώτης, «Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι ἐκ Θρακίας», *Θρακικὴ Ἑπετηρίς* 1 (1897) 291-310.

Kubitschek 1894 W. Kubitschek, «Kemplens Reise von Wien nach Constantinopel (1740)», *AEMÖ* 17 (1894) 47-64.

Kubitschek 1898 W. Kubitschek, «Heroenstatuen in Ilion», *JÖAI* 1 (1898) 184-189.

Kubitschek 1903 W. Kubitschek, «Geographica», *JÖAI* 6 (1903) Beibl. 73-82.

Łajtar 1992 A. Łajtar, «Sechs christliche Inschriften aus Konstantinopel im Nationalmuseum zu Warschau», *EA* 20 (1992) 105-111.

Łajtar 1996α A. Łajtar, «Eine griechische-christliche Grabinschrift in Warschau», *EA* 26 (1996) 99-102.

Łajtar 1996β A. Łajtar, «Zu einer Grabstele im Museum von Bursa», *EA* 26 (1996) 102-103.

Łajtar 1999 A. Łajtar, «Greek Inscriptions in Polish Collections. A Checklist», *ZPE* 125 (1999) 147-172.

Łajtar & Twardecki 2003 A. Łajtar & A. Twardecki, *Catalogue des inscriptions grecques du Musée national de Varsovie*, Varsovie 2003.

Λακίδης 1899 Σ. Λακίδης, *Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βιζύης καὶ Μηδείας*, Κωνσταντινούπολις 1899.

Laminger-Pascher 1973 G. Laminger-Pascher, *Index Grammaticus zu den griechischen Inschriften Kilikiens und Isauriens I*, Wien 1973.

Λαμπουσιάδης 1938 Γ. Λαμπουσιάδης, «Ὀδοιπορικόν», *Θρακικά* 10 (1938) 251-263.

Λαμπουσιάδης 1941 Γ. Λαμπουσιάδης, «Ὀδοιπορικόν: Ἡράκλεια/Πέρινθος», *Θρακικά* 15 (1941) 99-134.

Larfeld 1914 W. Larfeld, *Griechische Epigraphik*, München 1914³.

Lesky 1949 A. Lesky, «Ernst Kalinka», *Gnomon* 21 (1949) 277-279.

Lolling 1881 H.G. Lolling, «Miscellen. Altar aus Sestos», *AM* 6 (1881) 209-214.

Lolling 1884α H.G. Lolling, «Inscrhften aus den Küstenstädten des Hellespontos und der Propontis», *AM* 9 (1884) 15-35.

Lolling 1884β H.G. Lolling, «Inscrhften aus den Küstenstädten des Hellespontos und der Propontis», *AM* 9 (1884) 58-77.

- Loukopoulou 1987** L.D. Loukopoulou, «Provinciae Macedoniae finis orientalis: The Establishment of the Eastern Frontier», στο: M. B. Hatzopoulos & L. D. Loukopoulou (επιμ.), *Two Studies in Ancient Macedonian Topography*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 3, Athens 1987, 61-110.
- Loukopoulou 1989α** L.D. Loukopoulou, *Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 9, Athènes 1989.
- Loukopoulou 1989β** L.D. Loukopoulou, «Colons et indigènes dans la Thrace Propontique», *Klio* 71 (1989) 78-83.
- Λουκοπούλου 2000** Λ. Λουκοπούλου, «Η έρευνα της Αρχαιότητας στη Θράκη», στο: Θράκη. Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις, Αθήνα 2000, 41-47.
- Loukopoulou 2004** L.D. Loukopoulou, «Thracian Chersonesos», στο: M. H. Hansen & Th. H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Οξφόρδη 2004, 900-911.
- Loukopoulou & Łajtar 2004** L. Loukopoulou & A. Łajtar, «Propontic Thrace», στο: M. H. Hansen & Th. H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Οξφόρδη 2004, 912-923.
- Magdalino 1978** P. Magdalino, «Byzantine Churches of Selymbria», *DOP* 32 (1978) 309-318.
- Μαμώνη 1969** Κ. Μαμώνη, «Από την ιστορίαν και δρᾶσιν των Συλλόγων Ραιδεστοῦ Θράκης (1871-1922)», *Μνημοσύνη* 2 (1968/1969) [1969] 278-302.
- Μαμώνη 1995** Κ. Μαμώνη, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και δράση, Θεσσαλονίκη 1995.*
- Mander 2012** J. Mander, *Portraits of Children on Roman Funerary Monuments*, Cambridge 2013.
- Μανουηλίδης 1955** Φ. Μανουηλίδης, «Πόλις και νομός Ραιδεστοῦ», *Θρακικά* 24 (1955) 40-90.
- Marc 1997** J.-Y. Marc, «L'archéologie française en Thrace», στο: Δ. Τριαντάφυλλος & Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Αρχαία Θράκη. Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών*, τόμ. II, Κομοτηνή 1997, 473-506.
- Mathieu 1944** G. Mathieu, «Allocution de M. André Plassart, président de l'Association», *REG* 57 (1944) XVII-XXVII.
- Mendel 1914** G. Mendel, *Musées impériaux ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, τόμ. III, Constantinople 1914.
- Michel 1898** Ch. Michel, *Recueil d'inscriptions grecques*, Bruxelles 1898 [ανατύπ. Hildesheim-New York 1976].
- Millingen 1874** J. Millingen, «Συμπλήρωσις ἐπὶ των δύο ἀνεκδότων Κυζικηνῶν ψηφισμάτων και ἔκθεσις ἐπὶ πολλῶν ἐπιγραφῶν Θράκης και Κυζίκου», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος* 8 (1874) 164-174 (μτφ. Μαργ. Ευαγγελίδης).
- Μητροπούλου 1984** Ε. Μητροπούλου, *Η τυπολογία της θεάς Υγείας με φίδι*, Αθήνα 1984.
- Mommsen 1875** Th. Mommsen, «Attalideninschriften vom thrakischen Chersones», *Hermes* 9 (1875) 117-118.
- Mommsen 1877** Th. Mommsen, «Cyriaci Thracica», *Ephemeris Epigraphica* III (1877) 235-236.
- Mora 1994** F. Mora, «Nomi teofori e politeismo greco: Prospettive di ricerca», στο: G. Sfameni-Gasparro (επιμ.), *Ἀγαθὴ ἔλπις. Studi storico-religiosi in onore di Ugo Bianchi*, Roma 1994, 177-186.
- Mordtmann 1878** J.M. Mordtmann, «Mélanges d'épigraphie», *RA* 36 (1878) 292-304.
- Mordtmann 1881** J.M. Mordtmann, «Inscriben aus Kallipolis», *AM* 6 (1881) 256-265.
- Mordtmann 1884** J.H. Mordtmann, «Zur Epigraphik von Thracien», *AEMÖ* 8 (1884) 199-227.
- Mordtmann 1885** J.H. Mordtmann, «Inscriben aus dem Tschinili Kiösch», *AM* 10 (1885) 15-20.
- Newton 1854** Ch.Th. Newton, «Denkmäler der griechischen Inseln», *Archäologische Zeitung* 12 (1854) 512-516.
- Newton 1989** Ch.Th. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant I-II*, London 1865 (2η έκδ. Hildesheim-Zürich-New York 1989).
- Νίγδελς 2000** Π.Μ. Νίγδελς, «Από τη Ραιδεστό στη Θεσσαλονίκη: Ἡ τύχη μιᾶς ἐπιγραφῆς τῆς Περίνθου», *ΤΕΚΜΗΡΙΑ* 5 (2000) 148-150 & 154.
- Νίγδελς 2006** Π.Μ. Νίγδελς, «Προετοιμάζοντας το corpus της Μακεδονίας: Ἐνα ἐπιγραφικὸ ταξίδι του Charles Edson στο Ἅγιον Ὄρος», στο: Ιω. Παπάγγελος et al. (επιμ.), *Ἅγιον Ὄρος και προχριστιανική Αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 2006*, 127-136.
- Νίγδελς 2009** Π.Μ. Νίγδελς, «Ἐνας νέος κοσμοπόλις στην ἐπιγραφή *I.Perinthos* 297;», *Ὁόρος* 17-21 (2004-2009) 468-469.

- Νίγδελης 2011** Π.Μ. Νίγδελης, «Μακεδονικά επιγραφικά ΙΙΙ (Θεσσαλονίκη)», *ΤΕΚΜΗΡΙΑ* 10 (2011) 121-184.
- Ötügen & Ousterhout 1989** Y. Ötügen & R. Ousterhout, «Notes on the Monuments of Turkish Thrace», *AS* 39 (1989) 121-149.
- Paci & Sconocchia 1998** G. Paci & S. Sconocchia (επιμ.) *Ciriaco d'Ancona e la cultura antiquaria dell'Umanesimo, Atti del Convegno internazionale di studio, Ancona 6-9 febbraio 1992*, Reggio Emilia 1998.
- Παπαδόπουλος Κεραμύς 1886** Α. Παπαδόπουλος Κεραμύς, «Ἀρχαιότητες και Ἐπιγραφαὶ τῆς Θράκης», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 17 (1886) Ἀρχαιολογικὸν Παράρτημα, 65-113.
- Παπαδόπουλος Κεραμύς 1897** Α. Παπαδόπουλος Κεραμύς, «Συμπλήρωμα τῆς Δυμοντείου Συλλογῆς των Θρακικῶν Ἀρχαιοτήτων και Ἐπιγραφῶν», Θρακικὴ Ἐπετηρίς 1 (1897) 5-16.
- Παπακωνσταντίνου-Διαμαντοῦρου 1990** Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντοῦρου, «Ἐπιγραφές Μυθονίας, Κρηστωνίας, Ανθεμόντος και Χαλκιδικῆς» στο: Ποικίλα, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 10, Athens 1990, 229-245.
- Παπαζώης 1988** Τρ.Δ. Παπαζώης, Το αρχαίον Πάνιον (Πάνιδο) ανατ. Θράκης, Θεσσαλονίκη 1988.
- Pape & Benseler 1959** W. Pape & G. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen* [ανατύπ. της 3ης ἐκδόσεως], Graz 1959.
- Parissaki 2007** M.G. Parissaki, *Prosopography and Onomasticon of Aegean Thrace*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 49, Athens 2007.
- Parker 2000** R. Parker, «Theophoric Names and the History of Greek Religion», στο: S. Hornblower & E. Matthews (επιμ.), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence*, Oxford 2000, 53-79.
- Πελεκίδης 1928** Σ. Πελεκίδης, «Μνημεῖα τῆς Θράκης», Θρακικά 1 (1928) 5-19.
- Pfuhl 1935** E. Pfuhl, «Spätionische Plastik», *JDAI* 50 (1935) 9-48.
- Pfuhl & Möbius 1977-1979** E. Pfuhl & H. Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs I-II*, Mainz am Rhein 1977-1979.
- Picard 1950** Ch. Picard, «Georges Seure», *RA* 6η σειρά 36 (1950) 106-108.
- Piejko 1987** Fr. Piejko, «Epigraphica Asiae Minoria rapta aut obruta», *AJPh* 108 (1987) 699-728.
- Pococke 1752** R. Pococke, *Inscriptionum Antiquarum Graec. et Latin. Liber*, London 1752.
- Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988** Λ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, «Ἀρχαιότητες και «Ἀρχαιολογία» της Νοτιοανατολικῆς Θράκης», στο: Η Ιστορικὴ, Ἀρχαιολογικὴ και Λαογραφικὴ ἐρευνα γιὰ τὴ Θράκη. Συμπόσιο, Ζάνθη-Κομοτηνὴ-Ἀλεξανδρούπολη, 5-9 Δεκεμβρίου 1985. Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1988, 127-137.
- Reinach 1925** S. Reinach, «Théophile Homolle», *RA* 5η σειρά 22 (1925) 136-140.
- Robert 1928** L. Robert, «Notes d'épigraphie hellénistique», *BCH* 52 (1928) 426-443 = *OMS* I, 108-125.
- Robert 1929** L. Robert, «Epigraphica», *REG* 42 (1929) 426-438 = *OMS* I, 214-226.
- Robert 1933** L. Robert, «Variété: Inscriptions grecques inédites au Musée du Louvre», *RA* 6η σειρά 2 (1933) 121-147 = *OMS* III, 1576-1602.
- Robert 1936** L. Robert, «Études d'épigraphie grecque», *RPh* 10 (1934) 113-170 = *OMS* II 1192-1249.
- Robert 1939** L. Robert, «Hellenica», *RPh* 13 (1939) 97-217 = *OMS* II, 1250-1363.
- Robert 1944** L. Robert, «Hellenica», *RPh* 18 (1944) 5-56 = *OMS* III, 1371-1422.
- Robert 1946** L. Robert, «Contributions a un lexique épigraphique», *Hellenica* 2 (1946) 123-141.
- Robert 1960** L. Robert, «Épigrammes», *Hellenica* XI-XII (1960) 267-349.
- Robert 1962** L. Robert, *Villes d'Asie Mineure. Études de géographie ancienne*, Paris 1962.
- Robert 1965** L. Robert, «Aphrodisias», *Hellenica* 13 (1965) 109-238.
- Robert 1966** L. Robert, *Documents de l'Asie mineure méridionale. Inscriptions, monnaies et géographie*, Genève-Paris 1966.
- Robert 1974** L. Robert, «Les inscriptions de Thessalonique», *RPh* 48 (1974) 180-246 = *OMS* V, 267-333.
- Roller 1989** D.W. Roller, *Tanagra Studies II: The Prosopography of Tanagra in Boiotia*, Amsterdam 1989.
- Roueché 2007** Ch. Roueché (with an appendix by D. Feissel), «Interpreting the Signs: Anonymity and Concealment in Late Antique Inscriptions», στο: H. Amirav & B. ter Haar Romeny (επιμ.), *From Rome to Constantinople. Studies in Honour of Averil Cameron*, Leuven-Paris 2007, 221-234.
- Saddington 2010** D. Saddington, «A possible Context for the definitive Establishment of the Classes Perinthia and Pontica», *ZPE* 175 (2010) 239-240.
- Σαμπανοπούλου 1997** Στ.Β. Σαμπανοπούλου, «Πως είδαν οι Ευρωπαίοι περιηγητές την Αρχαιότητα στη Δ. Θράκη», στο: Δ. Τριαντάφυλλος & Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Αρχαία Θράκη. Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, τόμ. Ι, Κομοτηνή 1997*, 149-160.

- Σαμσάρης 1980** Δ.Κ. Σαμσάρης, Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή Αρχαιότητα, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1980.
- Sayar 1983** M.H. Sayar, «Ein Gladiatorenmonument aus Bizye (Vize) in Thrakien», *EA* 2 (1983) 144-146.
- Sayar 1992** M.H. Sayar, «Der thrakische König Mostis», *Tyche* 7 (1992) 187-195.
- Sayar 1998** M.H. Sayar, «Weihung für Apollon Torontenos», στο: U. Peter (εκδ.), *Stephanos Nomismatikos. E. Schöner-Gest zum 65. Geburtstag*, Berlin 1998, 585-590.
- Sayar 1999** M.H. Sayar, «Ein Beitrag zur Geschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit anhand von Ehreninschriften aus Bisanthe für Eumenes II., Attalos II. und Stratonike», στο: P. Scherrer & H. Täuber & H. Thür (επιμ.), *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe*, *ÖAI* 32, Wien 1999, 245-255.
- Sayar 2003** M.H. Sayar, «Dogu Trakya'da epigrafi ve tarihi-cografya arastirmalari 2002», in: *21. Arastirma sonuclari toplantisi 1. Cilt*, Ankara 2003, 169-172.
- Sayar 2005** M.H. Sayar, «Grabstele des Soldaten Aurelius Diophanes angehöriger der Cohors Mattiacorum», στο: Fr. Beutler & W. Hameter (επιμ.), «Eine ganz normale Inschrift»... und ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber. *Festschrift zum 30. April 2005*, Wien 2005, 343-345.
- Sayar 2011** M.H. Sayar, «Siedlungsarchäologische und historisch-geographische altertumskundliche Forschungen in Südostthrakien», στο: V. Nikolov & K. Bacvarov & H. Popov (επιμ.), *Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel*, Sofia 2011, 405-417.
- Schmidt 1881** J. Schmidt, «Aus Constantinopel und Kleinasien», *AM* 6 (1881) 132-153.
- Schröder 1993** St. F. Schröder, *Katalog der antiken Skulpturen des Museo del Prado in Madrid I. Die Porträts*, Mainz am Rhein 1993.
- Seure 1900** G. Seure, «Inscriptions de Thrace», *BCH* 24 (1900) 147-169.
- Seure 1911** G. Seure, «Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus», *RA* 4η σειρά 18 (1911) 423-449.
- Seure 1912α** G. Seure, «Antiquités thraces de la Propontide, Collection Stamoulis», *BCH* 36 (1912) 534-641.
- Seure 1912β** G. Seure, «Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus», *RA* 4η σειρά 19 (1912) 319-336.
- Seure 1912γ** G. Seure, «Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus», *RA* 4η σειρά 20 (1912) 255-276.
- Seure 1913α** G. Seure, «Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus», *RA* 4η σειρά 21 (1913) 45-76.
- Seure 1913β** G. Seure, «Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus», *RA* 4η σειρά 22 (1913) 225-252.
- Seure 1914** G. Seure, «Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus», *RA* 4η σειρά 24 (1914) 54-66.
- Seure 1919** G. Seure, «Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus», *RA* 5η σειρά, 10 (1919) 333-361.
- Σιδερίδης 1911** Ζ.Α. Σιδερίδης, «Ἐπιτύμβια ἐξ Ἀργυρουπόλεως (Φουντουκλή)», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 32 (1911) 132-133.
- Slavova 2004** M. Slavova, *Phonology of the Greek Inscriptions in Bulgaria, Palingenesia* 83, Stuttgart 2004.
- Slawisch 2007** A. Slawisch, *Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia. Aufnahme Verarbeitung und Weitergabe überregionaler Ausdrucksmittel am Beispiel der Grabsteine einer Binnenprovinz zwischen Ost und West*, Langenweissbach 2007.
- Σωτηρίου 1928** Γ.Α. Σωτηρίου, «Ἀνάγλυφον Ἀγίου Γεωργίου ἐξ Ἡρακλείας τῆς Προποντίδος», *Θρακικά* 1 (1928) 33-37.
- Solin 2003** H. Solin, *Die griechische Personennamen in Rom*, Berlin-New York 2003.
- Solin 2013** H. Solin, «Analecta Epigraphica», *Arctos* 47 (2013) 265-300.
- Spiliopoulou-Donderer 2002** I. Spiliopoulou-Donderer, *Kaiserzeitliche Grabaltäre Niedermakedoniens. Untersuchungen zur Sepulkralskulptur einer Kunstlandschaft im Spannungsfeld zwischen Ost und West*, Mannheim-Möhenesee 2002.
- Spon 1678** J. Spon, *Voyages d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait en 1675 et 1676 par Jacob Spon docteur médecin de Lyon et George Wheler gentilhomme Anglois, Tome III contenant les inscriptions de chaque ville et leur explication avec quelques Medailles & autres Monumens antiques*, Lyon 1678.
- Σταύρου 1967** Τ.Δ. Σταύρου, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Σύλλογος: Τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1967.
- Στεφανίδου-Τιβερίου 1985** Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη

1985.

Στεφανίδου-Τιβερίου 1993 Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η Αττική Ομάδα, Αθήνα 1993.

Στεφανίδου-Τιβερίου 2009 Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, "Εντοιχισμένα ταφικά ανάγλυφα στη Θεσσαλονίκη. Πρώτες παρατηρήσεις", στο: Στ. Δρούγου et al. (επιμ.), Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου, τόμ. II. Επιγραφική – Αρχαιολογία – Varia, Αθήνα 2009, 387-403.

Στεφανίδου-Τιβερίου 2010 Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, «Ο Γ. Δεσπίνης για την πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας», στο: Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Τιμής ἔνεκεν 3. Για τον Γιώργο Δεσπίνη, Αθήνα 2010, 75-92.

Strubbe 1997 J. Strubbe, Ἀραὶ ἐπιτύμβιοι. *Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor: A Catalogue*, IK 52, Bonn 1997.

Sverkos 2001 E. Sverkos, «"Verschollene" Inschriften aus Bisanthe im Archäologischen Museum von Thessaloniki», *TEKMHPIA* 6 (2001) [2002] 155-158.

Szilágyi & Castiglione 1957 J.G. Szilágyi & L. Castiglione, *Museum der bildenden Künste. Griechisch-Römische Sammlung*, Budapest 1957.

Terzopoulou 2010 D. Terzopoulou, «Θεόμορφες απεικονίσεις θνητών στα ταφικά μνημεία της Μακεδονίας», *Εγνατία* 14 (2010) 123-154.

Theodossiev 2015 N. Theodossiev, «An Introduction to Studying Ancient Thrace», στο: J. Valeva & E. Nankov & D. Graninger (επιμ.), *A Companion to Ancient Thrace*, Oxford 2015, 3-11.

Τουλουμάκος 2010 Ιω. Σ. Τουλουμάκος, «Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως: το επιστημονικό του έργο και η εθνική του προσφορά», *Έρευνα και Εκπαίδευση* 5 (2009-2010) [2010] 105-112.

Τσιγαρίδας & Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1979 Ευ. Τσιγαρίδας & Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα Μουσεία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979.

Τριάντη 2010 Ι. Τριάντη, «Η συμβολή του Γ. Δεσπίνης στη μελέτη των γλυπτών της αρχαϊκής περιόδου», στο: Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Τιμής ἔνεκεν 3. Για τον Γιώργο Δεσπίνη, Αθήνα 2010, 17-29.

Turner 1820 W. Turner, *Journal of a Tour in the Levant I*, London 1820.

Βασιλειάδου 2011 Ιω. Βασιλειάδου, Η αγροτική ζωή στην αρχαία Πιερία. Αρχαιολογικά τεκμήρια, Θεσσαλονίκη 2011.

Vassiadis 2007 G.A. Vassiadis, *The Syllogos Movement of Constantinople and Ottoman Greek Education 1861-1923*, Athens 2007.

Velkov 1978 V. Velkov, «Die thrakische Stadt Vizye», στο: *Studia in honorem Veselini Besevliev*, Sofia 1978, 174-181.

Vermaseren 1977 M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA): VII. Musea et collectiones privatae. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* 50, Leiden 1977.

Vickers 1972 M. Vickers, «Old and New from Perinthus», *CR* 22 (1972) 175.

Viquesnel 1868 A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace II*, Paris 1868.

Vlahov 1963 K. Vlahov, «Die geographische Verbreitung der thrakischen Personennamen mit Vorderglied ΑΥΛΟΥ-», *Annuaire de l'Université de Sofia (Faculté philologique)* 57.2 (1963) 373-386.

Von Hammer-Purgstall 1811 J. von Hammer-Purgstall, *Topographische Ansichten gessammelt auf einer Reise in die Levante*, Wien 1811.

Von Kamptz 1982 H. von Kamptz, *Homerische Personennamen. Sprachwissenschaftliche und historische Klassifikation*, Göttingen 1982.

Von Mercklin 1962 E. von Mercklin, *Antike Figuralkapitelle*, Berlin 1962.

Von Moock 1998 D.W. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz 1998.

Von Sybel 1881 L. von Sybel, *Katalog der Sculpturen zu Athen. Kentrikon Mouseion, Barbakeion Lykeion, Hagia Trias, Theseion, Stoa des Hadrian, Ephoria, Südbang der Akropolis, Akropolis*, Marburg 1881.

Vorster 1983 C. Vorster, *Griechische Kinderstatuen* (dostoral thesis) Köln 1983.

Voutiras 1989 E. Voutiras, «Libelli ... Persephona maxima dona», στο: H.-U. Cain & H. Gabelmann & D. Salzmann (επιμ.), *Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik. Festschrift für Nikolaus Himmelmann*, BJ Beih. 47, Bonn 1989, 355-360.

Βουτυράς 2001 Ε. Βουτυράς, «Προτομή «σοφιστή» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης», στο: Δ.

Τσιαφάκη (επιμ.), Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη, Θεσσαλονίκη 2001, 441-450.

Wagner 1976 J. Wagner, *Seleukeia am Euphrat/Zeugma*, Wiesbaden 1976.

Walpole 1817 R. Walpole, *Memoirs Relating to European and Asiatic Turcey, Edited from Manuscripts and Journals*, London 1817.

Watzinger 1944 C. Watzinger, *Theodor Wiegand. Ein deutscher Archäologe 1864-1936*, Bonn 1944.

Wickert 1979 L. Wickert (mit einem Anhang von Chr. Börker), *Beiträge zur Geschichte des Deutschen Archäologischen Instituts 1879 bis 1929*, Mainz 1979.

Wiegand 1904 Th. Wiegand, «Reisen in Mysien», *AM* 29 (1904) 254-339.

Wiegand 1905 Th. Wiegand, «Inscripfen aus Kleinasien», *AM* 30 (1905) 323-330.

Wiegand 1908 Th. Wiegand, «Inscripfen aus der Levante», *AM* 33 (1908) 145-160.

Wiegand 1911 Th. Wiegand, «Inscripfen aus der Levante II», *AM* 36 (1911) 287-301.

Wilhelm 1950 A. Wilhelm, «Zu der Gründungsurkunden des Emporions Pizos», in: *Serta Kazaroviana* I: *BIAB* 16 (1950) 41-46 = Wilhelm 1984, 59-64.

Wilhelm 1984 A. Wilhelm, *Abhandlungen und Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde in Archaiologike Ephemeris und anderen Zeitschriften und Festschriften (1890-1950)*, Leipzig 1984.

Winbolt 1928 S. E. Winbolt, «Ancient Sculpturen Marbles at Bignor Park, Sussex», *JHS* 48 (1928) 178-182.

Wolters 1892 P. Wolters, «Inscripfen aus Perinthos», *AM* 17 (1892) 201-203.

Wrede 1981 H. Wrede, *Consecratio in Formam Deorum. Vergöttliche Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit*, Mainz am Rhein 1981.

Zgusta 1964 L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prag 1964.

Zgusta 1970 L. Zgusta, *Neue Beiträge zur kleinasiatischen Anthoponymie*, Prag 1970.

Ziebarth 1897 E. Ziebarth, «Cyriaci Anconitani Inscriptiones Graecae vel ineditae vel emendatae», *AM* 22 (1897) 405-414.

Zlotogorska 1997 M. Zlotogorska, *Darstellungen von Hunden auf griechischen Grabreliefs. Von der Archaik bis in die römische Kaiserzeit*, Hamburg 1997.

Ζουμπάκη 2008 Σ. Ζουμπάκη, «Στα ίχνη επιφανών Αργείων της ρωμαϊκής εποχής: Παλαιές και νέες επιγραφικές μαρτυρίες για μια σημαντική οικογένεια από το Άργος», στο: Η. Σβέρκος (επιμ.), Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής (Πρακτικά). Στη μνήμη της Φανούλας Παπάζογλου, Θεσσαλονίκη 24-25 Νοεμβρίου 2001, Θεσσαλονίκη 2008, 115-134.

Η «Συλλογή Ραιδεστού» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Τα γλυπτά*

Καλλιόπη ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

Τα λίθινα μνημεία της «Συλλογής Ραιδεστού» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αριθμούν –με βάση την έως σήμερα έρευνα– τριάντα επτά (37). Η συνύπαρξή τους είναι μάλλον τυχαία, καθώς δεν αποτελούν αποτέλεσμα ανασκαφικής έρευνας ούτε περισυλλογής με συγκεκριμένο στόχο. Επομένως, δεν συνανήκουν ούτε είναι εύκολο να καταταχθούν με βάση την προέλευσή τους, καθώς τα περισσότερα δηλώνονται στο ευρετήριο του Μουσείου Θεσσαλονίκης αλλά και από την έρευνα απλώς ως ανήκοντα στη «Συλλογή Ραιδεστού». Τα προβλήματα που απορρέουν από αυτό το, μάλλον ανομοιογενές, υλικό είναι αρκετά. Τα πιο πολλά από αυτά τα μνημεία έχουν παρουσιαστεί ή δημοσιευθεί κατά καιρούς και απασχολήσει την έρευνα από πολύ παλαιότερα. Η δυσκολία της ταύτισής τους περιγράφεται αναλυτικά από πολλούς μελετητές και πιο πρόσφατα από τη Λ. Λουκοπούλου και συγκεντρωτικά, τελευταία, από τους Ηλ. Σβέρκο, Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη στον παρόντα τόμο (στο εξής, π.τ.), όπως και σε κείμενο που παρουσιάστηκε στο 11^ο Θρακολογικό Συνέδριο [P. Adam-Veleni – E. Sverkos – K. Tzanavari, *Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki*, στο: XI International Congress of Thracology, Istanbul, 8-12 November 2010 (υπό έκδοση)], όπου συγκεντρώνεται όλο το αρχαιολογικό υλικό και δίνεται εκτενώς η ιστορία της έρευνας.

Το κείμενο που ακολουθεί έχει στόχο να παρουσιάσει σύντομα τα γλυπτά μνημεία της «Συλλογής Ραιδεστού» που βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και να τα κατατάξει χρονολογικά και κατά κατηγορία. Παράλληλα επιχειρεί να απαντήσει σε ερωτήματα σχετικά με την προέλευσή τους μέσα από άλλες διαδρομές και κριτήρια, όπως η επισήμανση ομοιοτήτων μεταξύ τους και τυχόν ιδιαιτεροτήτων που τα προσγράφουν στην καλλιτεχνική παραγωγή συγκεκριμένων τόπων. Ακροθιγώς και συνοπτικά αναφέρονται μνημεία που έχουν μόνο επιγραφή, καθώς αυτά έχουν αναλυτικά συζητηθεί από τους Ηλ. Σβέρκο, Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη, π.τ. Τα γλυπτά της «Συλλογής Ραιδεστού» καλύπτουν χρονολογικά μια περίοδο από τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους έως και τον 3^ο αι. μ.Χ. Η χρονολογική τους κατάταξη αποτελεί ένα σημαντικό κριτήριο κατηγοριοποίησής τους. Η ένταξή τους σε ομάδες ομοειδών, κυρίως ως προς την κατηγορία και τη χρήση των μνημείων (π.χ. επιτύμβια, αναθηματικά κ.λπ.), είναι το άλλο κριτήριο.

Αρχαϊκοί χρόνοι

Τα πρωιμότερα γλυπτά της συλλογής τοποθετούνται στους αρχαϊκούς χρόνους. Πρόκειται για

* Για τις εικόνες των αντικειμένων, βλ. π.τ., Κατάλογος Εκθεμάτων

τα πρώτα που παρουσιάστηκαν από τον Σ. Πελεκίδη το 1928¹, έναν κορμό κόρης (**ΜΘ 929**) και έναν κορμό κούρου (**ΜΘ 930**).

Κορμός κόρης **ΜΘ 929**² (αρ. κατ. 1) από μάρμαρο Προκοννήσου. Η κόρη, κατά μία άποψη, ανάγεται στο τέλος του γ' τετάρτου³ κατά μία άλλη, στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.⁴. Στη συσχέτιση του γλυπτού με την καλλιτεχνική παραγωγή της Σάμου επέμεινε, κυρίως, ο G. Neumann⁵ βασιζόμενος στην απόδοση των πτυχών στο κάτω μέρος του χιτώνα με λεπτές, πυκνές, παράλληλες αυλακώσεις, χαρακτηριστικές σε σαμιακά έργα⁶. Κατά τον Γ. Δεσπίνη, η σχέση αυτή αναγνωρίζεται γενικότερα, ακόμα και στην περίπτωση που το έργο θα πρέπει να αποδοθεί σε ένα τοπικό εργαστήριο (κυρίως λόγω του μαρμάρου)⁷. Ένας ακόμα γυναικείος κορμός με προέλευση από τη Βιζύη φυλασσόταν επίσης στη Ραιδεστό. Η Λ. Λουκοπούλου αναφέρει τις δυσκολίες ταύτισής του με τον κορμό **ΜΘ 929** με βάση τα Πρακτικά του **ΘΦΣΡ**, ενώ οι Ηλ. Σβέρκος, Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη θεωρούν ότι δεν ταυτίζεται με τον **ΜΘ 929** και υποθέτουν την ύπαρξη ενός δεύτερου γυναικείου κορμού στη συλλογή⁸.

Κορμός Κούρου **ΜΘ 930**⁹ (αρ. κατ. 2) από μάρμαρο Προκοννήσου. Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. Για τη συσχέτιση του κούρου της Ραιδεστού με την παραγωγή της Σάμου έχουν γίνει ήδη γενικές αναφορές στην έρευνα. Ανάλογες αναφορές έχουν γίνει και για τη συσχέτισή του με την παραγωγή της Μίλητου. Ο J. Floren θεωρεί ότι το γλυπτό έχει εισαχθεί στη Ραιδεστό από τη

Μίλητο¹⁰. Εάν, όμως, το μάρμαρο είναι πράγματι προκοννήσιο, πρέπει αναγκαστικά να σκεφτούμε ένα τοπικό εργαστήριο¹¹.

Στην ίδια χρονολογική κατηγορία πρέπει να κατατάξουμε, τουλάχιστον ως προς την πρώτη χρήση, το αναθηματικό ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων **ΜΘ 1123** (αρ. κατ. 32) της «Συλλογής Ραιδεστού» με παράσταση Ποσειδώνα που έχει λαξυθεί στην κάτω πλευρά ενός κορινθιακού στρωτήρα των υστεροαρχαϊκών ή πρώιμων κλασικών χρόνων και το οποίο θα πρέπει να προέρχεται από κάποιον μεγάλο υστεροαρχαϊκό ή πρώιμο κλασικό ναό της Προποντίδας¹². Σε αυτό θα επανέλθουμε στη συνέχεια, στον σχολιασμό των μνημείων των ρωμαϊκών χρόνων.

Κλασικοί χρόνοι

Τα συνολικά τέσσερα αντικείμενα που χρονολογούνται στους κλασικούς χρόνους αναφέρονται στο ευρετήριο του Μουσείου Θεσσαλονίκης με κοινή προέλευση «εκ Ραιδεστού, μεταφερθέντα εκ της εκεί λέσχης τω 1922 - Ναΐπ Κιοϊ». Η προέλευση «Ναΐπ Κιοϊ» αφορά προφανώς σε τοπωνύμιο της ευρύτερης περιοχής της Ανατολικής Θράκης. Ένα από τα μνημεία αυτής της ομάδας έχει βιβλιογραφική αναφορά προέλευσης το Πάνιον στην ακτή της Προποντίδας, νοτιότερα της Ραιδεστού¹³. Είναι όλα από μάρμαρο, πιθανώς Προκοννήσου.

Τμήμα αετωματικής ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης με παράσταση καθιστού σε θρόνο άνδρα και όρθιου εφήβου **ΜΘ 931**¹⁴ (αρ. κατ. 3). Η γενειοφόρος μορφή που εικονίζεται καθισμένη προς τα δεξιά πάνω σε δίφρο με μαξιλάρι, φορά ιμάτιο που καλύπτει το κάτω μέρος του σώματος και τα σκέλη. Από την άλλη μεριά της παράστασης εικονίζεται όρθιος, κατενώπιον, αγένειος και με κοντά μαλλιά, ένας νέος που φορά χιτωνίσκο με κοντές χειρίδες, ζωσμένο στη μέση και από πάνω χλαμύδα που πορπώνεται στον δεξιό ώμο. Η επιγραφή στο άνω μέρος -]ημονίδης Ζυρίδο[υ], η οποία συμπληρώθηκε

1 Πελεκίδης 1928, 5-19. Πρβ. Loukopolou 1989, 35.

2 Παπαδόπουλος Κεραμείς 1886, 76 αρ. 2. Dumont – Homolle 1892, 365 αρ. 62a2. «Εκ Ραιδεστού, μεταφερθέντα εκ της εκεί λέσχης τω 1922» (Ευρ. Μουσείου). Loukopolou 1989, 177-181: «à proximité de Rhaidestos, l'antique Bisanthè». ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 6 (Γ. Δεσπίνης). Για το αρχαιακό υλικό, βλ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., **ΜΘ 929**.

3 Özgan 1978, 75 κ.ε.

4 Sismondo-Ridgway 1977, 102 με χρονολόγηση γύρω στα 520 π.Χ. Loukopolou 1989, 181 (τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.). Για την έρευνα, βλ. ΚΓΑΜΘ Ι, ό.π.

5 Neumann 1971, 187. Πρβ. ΚΓΑΜΘ Ι, ό.π.

6 Langlotz 1975, 57 σημ. 32. Πρβ. ΚΓΑΜΘ Ι, ό.π.

7 ΚΓΑΜΘ Ι, ό.π.

8 Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., **ΜΘ 929**.

9 Παπαδόπουλος Κεραμείς 1886, 76 αρ. 1. Dumont – Homolle 1892, 402 αρ. 76h. «Εκ Ραιδεστού, μεταφερθέντα εκ της εκεί λέσχης τω 1922» (Ευρ. Μουσείου). «Στην περιοχή της Ραιδεστού. Δωρεά Χατζηδημητρίου από το Σιμιτλί, κοντά στο Σχολάριον»: Πελεκίδης 1928, 12. ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 5 (Γ. Δεσπίνης). Για το αρχαιακό υλικό, βλ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., **ΜΘ 930**.

10 Floren 1987, 404.

11 Barletta 1987, 237. Για την άποψη ότι πρόκειται για τοπικό εργαστήριο, βλ. ΚΓΑΜΘ Ι, ό.π.

12 ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 4 (Γ. Δεσπίνης).

13 «Κτήμα του ψάλτου Χατζή Κωνσταντίνου» στο Πάνιον: Παπαδόπουλος Κεραμείς 1886, 90 αρ. 3. Dumont – Homolle 1892, 408 αρ. 13c. Για το Πάνιον ή Πάνιδον, στην ακτή της Προποντίδας, νοτιότερα της Ραιδεστού, βλ. RE XVIII 3 (1949) 601 στο λ. Πάνιον (J. Schmidt). Για την έρευνα, βλ. ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 14, σημ. 4 (Γ. Δεσπίνης).

14 Βλ. ό.π., σημ. 13.

παλαιότερα ως Σ]ημονίδης Ζυρίδο[υ]¹⁵, θα πρέπει να συμπληρωθεί ως Φι]λημονίδης Ζυρίδο[υ], καθώς το κενό στην πέτρα είναι μεγαλύτερο από ένα γράμμα. Πάνω ακριβώς από το πρώτο γράμμα του πατρωνυμικού, σώζεται υπόλειμμα λοξής κεραίας, της αριστερής κεραίας του Λ. Το παραπάνω πρότεινε ο G. Dunst και επιβεβαίωσε ο Γ. Δεσπίνης. Η στήλη αποδίδεται σε ιωνικό εργαστήριο και χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁶.

Η ανάγλυφη επιτύμβια στήλη **ΜΘ 932**¹⁷ (αρ. κατ. 6) με παράσταση γυναικείας μορφής¹⁸ και κοριτσιού εντός έγκοιλου πεδίου χρονολογείται, σύμφωνα με τους E. Pfuhl και H. Möbius, στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Η σύγκρισή της με τα έργα **ΜΘ 933** και **ΜΘ 934**, που ακολουθούν και θυμίζουν αττικά παραδείγματα αποτελώντας πιθανώς έργα του ίδιου εργαστηρίου, όπως απέδειξε ο Γ. Δεσπίνης, την κατατάσσει χρονολογικά στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης με παράσταση όρθιας και καθιστής γυναικείας μορφής **ΜΘ 933**¹⁹ (αρ. κατ. 4). Για την ερμηνεία της καθιστής μορφής ως νεκρής είναι ενδεικτικά το μέγεθος, η θέση της στο μέσον της παράστασης και το μοτίβο των συμπλεκόμενων χεριών, με το οποίο περιγράφεται γενικά η θλίψη. Συγκρίσεις με αττικά επιτύμβια, σύμφωνα με τον Γ. Δεσπίνη, επιτρέπουν τη χρονολόγηση του θραύσματος στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Είναι σύγχρονο με το θραύσμα **ΜΘ 934** που ακολουθεί και, μάλλον, έργο του ίδιου εργαστηρίου.

Ένα ακόμα τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης **ΜΘ 934**²⁰ (αρ. κατ. 5) φέρει παράσταση τριών γυναικείων μορφών, η μια από τις οποίες κρατά

«τελάρο» κεντήματος ή ύφανσης. Από τις μορφές της παράστασης η μεσαία είναι πιθανότατα η νεκρή, την οποία συνοδεύει η δούλη της. Εάν και η μεγάλη μορφή της παράστασης, ίσως η θλιμμένη μητέρα ή μια συγγενής, είναι επίσης νεκρή ή ζωντανή, δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί. Αναλογίες με παραστάσεις αττικών στηλών υποστηρίζουν μια χρονολόγηση στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Ελληνιστικοί χρόνοι

Οι ελληνιστικοί χρόνοι αντιπροσωπεύονται στη «Συλλογή Ραιδεστού» από:

α) τρεις επιγραφές για τον Ευμένη και τον Άτταλο (**ΜΘ 943α**, **ΜΘ 942**, **ΜΘ 941**) (αρ. κατ. 7-9). Με προέλευση το Πάνιον δηλώνονται στο ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης τα **ΜΘ 943α** και **ΜΘ 942** και χρονολογούνται στα 197-158 π.Χ. και 151-138 π.Χ., αντίστοιχα. Και οι τρεις επιγραφές, όμως, αποδίδονται από την έρευνα στη Βισάνθη²¹. Το **ΜΘ 941** είναι μια αναθηματική επιγραφή στον Δία Σωτήρα και την Αθηνά Νικηφόρο, την οποία ο Άθηνόδωρος [Ήρα]κλείτου ανήγειρε υπέρ βασιλέως Άττάλου Φιλαδέλφου και βασιλίσσης Στρατονίκης. Ο Άτταλος διαδέχτηκε ομαλά τον Ευμένη το 158 π.Χ. και κυβέρνησε για 21 έτη ακόμη, νυμφευόμενος τη χήρα βασίλισσα Στρατονίκη²².

β) ένα τμήμα μικρής βάσης (**ΜΘ 2405 = 6162**) (αρ. κατ. 10) με λάξευμα για την ένθεση αγαλματίου και αναθηματική επιγραφή στον Απόλλωνα με το λατρευτικό επίθετο Τορο(ντηνός), που ίσως έχει τοπωνυμική σημασία, έχει αποδοθεί από την έρευνα στη «Συλλογή Ραιδεστού»²³.

γ) μια μικρή ομάδα στηλών και αναγλύφων του 1^{ου} αι. π.Χ., όπως το **ΜΘ 935** (αρ. κατ. 14) καθώς και αρκετά με παράσταση «νεκροδείπνου» (**ΜΘ 940**, **ΜΘ 936**, **ΜΘ 937**) (αρ. κατ. 13, 11, 12).

Τα ανάγλυφα **ΜΘ 936** και **ΜΘ 937** με στοιχεία που εμφανίζουν ιδιαιτερότητες της τέχνης της περιοχής του Βυζαντίου, κυρίως το **ΜΘ 936**, δηλώνονται με προέλευση τη Βιζύη («Μεσσηνή ή Μεσινί»). Ανήκουν σε μια μεγάλη κατηγορία ταφικών μνημείων με παράσταση

15 Loukouroulou 1989, 213 κ.ε. Πρβ. SEG XXXIX, 641. Pfuhl – Möbius 1977, 26 αρ. 58, πίν. 15 και, κυρίως, ΚΓΑΜΘ I, ό.π., σημ. 2 (Γ. Δεσπίνης). Βλ. και Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελίνη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 931.

16 ΚΓΑΜΘ I, ό.π., σημ. 4.

17 Παπαδόπουλος Κεραμείς 1886, 12, 76. Pfuhl – Möbius 1977, 24 αρ. 51, πίν. 13. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελίνη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 932. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 932 (Γ. Δεσπίνης) (υπό έκδοση). Πρβ. π.τ., αρ. κατ. 6 (Κ. Τζαναβάρη) με υπόθεση για συμπλήρωση της παράστασης στον κενό χώρο με μια μεγαλόσωμη χήνα που προσπαθεί να τσιμπήσει με το ράμφος της το τσαμπί σταφυλιού που κρατά στο προτεταμένο χέρι της η νεαρή κοπέλα.

18 Για τον τύπο, βλ. Dillon 2010, 87-91.

19 Παπαδόπουλος Κεραμείς 1886, 77 αρ. 12. Pfuhl – Möbius 1977, 30 αρ. 70, πίν. 18. ΚΓΑΜΘ I, αρ. κατ. 18 (Γ. Δεσπίνης) με περαιτέρω βιβλιογραφία. Για σχετική αναφορά πρβ. και Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελίνη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 933.

20 Pfuhl – Möbius 1977, 24 αρ. 52, πίν. 14. ΚΓΑΜΘ I, αρ. κατ. 17 (Γ. Δεσπίνης). Πρβ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελίνη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 934.

21 Sverkos 2002. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελίνη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 942, ΜΘ 943α. Βλ. και π.τ., αρ. κατ. 7 και 9 (Ηλ. Σβέρκος).

22 Sverkos 2002. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελίνη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 941. Βλ. και π.τ., αρ. κατ. 8 (Ηλ. Σβέρκος).

23 IG X 2. 1 52. Νίγδελης 2011, 124-125, αρ. 2. Για τη λατρεία του θεού και επιγραφές στην ευρύτερη περιοχή της Περίνθου, βλ. Sayar 1998 και Z. Koçel Erdem, π.τ.

«νεκροδείπνου», που εντάσσονται χρονολογικά στους ελληνιστικούς και υστεροελληνιστικούς χρόνους. Το θέμα είναι γνωστό από αναθηματικά μνημεία, ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Όταν, όμως, ο αφηρωισμός του νεκρού συνδέθηκε και με τους θνητούς, το «νεκρόδειπνο» έγινε προσφιλές εικονογραφικό θέμα στη θεματολογία των επιτύμβιων μνημείων από την ελληνιστική εποχή και έπειτα²⁴.

Πιο συγκεκριμένα:

Ενεπίγραφη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη **MΘ 935** (αρ. κατ. 14) με απλή αετωματική επίστεψη, ανάγλυφη παράσταση γυναικείας μορφής στον τύπο της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας και δύο μικρών κοριτσιών, πιθανώς θεραπαινίδων, σε τύπο της *Pudicitia*, στάση που χρησιμοποιείται στις δευτερεύουσες μορφές ως ένδειξη θλίψης²⁵. Στο ευρετήριο του Μουσείου Θεσσαλονίκης αναγράφεται η προέλευση «εκ Ραιδεστού, μεταφερθέν εκ της εκεί λέσχης τω 1922»²⁶. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράθεση των γυναικείων χρηστικών αντικειμένων πάνω σε ράφι σε δεύτερο επίπεδο, αλλά και σχετικοί συμβολισμοί που προκύπτουν από την παράστασή τους²⁷. Η χρήση του καλάθου απαντάται συχνά σε παραδείγματα από την ευρύτερη περιοχή της δυτικής Μικράς Ασίας²⁸. Το ίδιο αντικείμενο στα χέρια των θεραπαινίδων εικονίζεται και στη στήλη **MΘ 940**. Το ανθρωπινύμιο Γλυκέρα απαντάται στη Θράκη και στη Μαύρη Θάλασσα²⁹. Η στήλη εντάσσεται καλλιτεχνικά στη ζώνη της τέχνης της Προποντίδας και της ευρύτερης περιοχής, καθώς εμφανίζει αρκετές ομοιότητες με ανάλογα ανάγλυφα όσον αφορά επιμέρους στοιχεία, όπως το τοξωτό πλαίσιο της παράστασης και η απεικόνιση του ραφιού με τα αντικείμενα³⁰.

Με βάση τα παραπάνω, η στήλη μπορεί να χρονολογηθεί από τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. και μετά.

Όμοιας προέλευσης με την προηγούμενη, στην ίδια καλλιτεχνική παραγωγή εντάσσεται και η επιτύμβια στήλη του Αντιόχου Σαραπίωνος **MΘ 940**³¹ (αρ. κατ. 13). Πρόκειται για στήλη με δύο επάλληλες ζώνες και ταινία στη μέση, όπου η επιγραφή Άντιοχε/Σαραπίωνος χαίρει. Στην πάνω ζώνη υπάρχει πολυπρόσωπη παράσταση «νεκροδείπνου»: αριστερά (ως προς τον θεατή) γυναικεία μορφή σε δίφρο, σε μοτίβο της καθιστής *Pudicitia*³², στο κέντρο τρεις άνδρες που έχουν την ίδια στάση, ανακλινόμενοι πάνω σε κλίνη και δεξιά καθιστή γυναίκα σε διαφορετικό μοτίβο της *Pudicitia*³³. Μια στρογγυλή τριποδική τράπεζα και τέσσερις μορφές δούλων συμπληρώνουν την παράσταση. Η μια από τις θεραπαινίδες εικονίζεται με έναν καλάθο, στερεότυπο συμβολικό αντικείμενο για τις γυναίκες της περιοχής. Σε τμήμα της κάτω ζώνης έφιππος άνδρας, προφανώς ο νεκρός Αντίοχος, παριστάνεται στον εικονογραφικό τύπο του ήρωα ιππέα. Οι υπηρετικές μορφές στις στήλες της περιοχής αυτής και, ιδίως, της περιοχής της Μυσίας εικονίζονται ιδιαίτερα μικρόσωμες. Κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αι. π.Χ. το μέγεθός τους μειώνεται και άλλο³⁴. Το έργο έχει πολλές αντιστοιχίες με ανάγλυφα της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας, ιδίως με αυτά από την Κύζικο που διαθέτουν επάλληλες ζώνες ("Stockwerkstelen") με πολυπρόσωπα «νεκρόδειπνα» με καθιστές γυναικείες μορφές και πολλές μικρές δευτερεύουσες³⁵. Ιδιαίτερα προσφιλές είναι το θέμα του ήρωα ιππέα σε συνδυασμό

24 Thönges-Stringaris 1965. Dentzer 1982.

25 Pfuhl – Möbius 1977, 63. Eule 2001, 23.

26 Παπαδόπουλος Κεραμείς 1886, 79 αρ. 8. Dumont – Homolle 1892, 402, αρ. 76g. Pfuhl – Möbius 1977, αρ. 384, πίν. 63. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 935 με περαιτέρω βιβλιογραφία (Β. Αλλαμανή) (υπό έκδοση), τα οποία προσγράφει στην τέχνη της ανατολικής Ιωνίας, ενώ εντάσσονται σε έναν πιο περιορισμένο γεωγραφικό χώρο, όπως είναι η Προποντίδα. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 935.

27 ΚΓΑΜΘ IV, ό.π.

28 Στις μικρασιατικές στήλες είναι συχνή η παρουσία του καλάθου δηλώνοντας την αρετή των εικονιζόμενων γυναικών, σύμφωνα με την Cremer 1991, 12. Για την έρευνα, βλ. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π.

29 LGPN IV (2005), στο λ.

30 Για το τοξωτό πλαίσιο της παράστασης, βλ. Pfuhl – Möbius 1977, 157 αρ. 507, 245 αρ. 956. von Moock 1998, 49-50, εικ. 7. 2-3. Πρβ. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 940 με εκτενή συζήτηση (Β. Αλλαμανή) (υπό έκδοση). Βλ. επίσης von Moock 2012, 155-157 με την άποψη ότι αυτή η διαμόρφωση βρίσκεται στην ελληνιστική παράδοση. Φανερό είναι, ωστόσο, λίγο αργότερα η νέα τάση που σχετίζεται με συγκεκριμένες

πληθυσμιακές ομάδες, δηλαδή μέσω του τοξωτού πλαισίου αναδεικνύεται η ταυτότητα ή η ιδιότητα του παριστανόμενου, ενώ παράλληλα στην Αττική υπάρχει αναβίωση των παλαιότερων κλασικών προτύπων.

31 Παπαδόπουλος Κεραμείς 1886, 79 αρ. 6. Dumont – Homolle 1892, 402 αρ. 76f. Pfuhl – Möbius 1979, 335 αρ. 1405. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., με περαιτέρω βιβλιογραφία. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 940.

32 Για τον τύπο της *Pudicitia*, βλ. Cremer 1991, 81-90. Eule 2001. Για τους διάφορους τύπους της καθιστής *Pudicitia*, βλ. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 373 (Β. Αλλαμανή).

33 Η αριστερή γυναίκα ακολουθεί την παραλλαγή της *Pudicitia Baebia*, ενώ η δεξιά, της *Pudicitia Safeia* ή της *Pudicitia Braccio Nuovo*. Για τους συχνούς τύπους γυναικών στα «νεκρόδειπνα» της περιοχής, βλ. Cremer 1991, 76 κ.ε. και ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., με εκτενή συζήτηση.

34 Για το θέμα κατά πόσον η απεικόνιση των υπηρετικών μορφών ιδιαίτερα μικροσκοπικών έχει κάποιο κοινωνιολογικό υπόβαθρο ή όχι, βλ. Cremer 1991, 11-12 και Αλλαμανή-Σουρή 2008, 248-249.

35 Για πολυπρόσωπα «νεκρόδειπνα» από την Κύζικο, βλ. Cremer 1991, 70-79, αρ. KSt 1, KSt 2, πίν. 10, KM 1, KM 2, πίν. 9. Για «νεκρόδειπνα» από περιοχές της Μικράς Ασίας και ιωνικές περιοχές, βλ. Pfuhl – Möbius 1979, 282 αρ. 1140, 2002 (Κύζικος), 2003 (Σάμος), 2012 (Βυζάντιο), 2016 (Κύζικος), πίν. 171, 290, 291.

με το «νεκροδείπνο», είτε στην κατώτερη ζώνη είτε σε μικρό πίδακα. Ο ιπποκόμος, μοτίβο που σχετίζεται με την εικονογραφία του ήρωα ιππέα, είναι καθιερωμένο στις ελληνιστικές μικρασιατικές στήλες. Η στήλη χρονολογείται στο τέλος του 2^{ου} ή στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τη σύγκριση με σύγχρονά της παράλληλα³⁶. Σε αυτή τη χρονολόγηση οδηγεί και η μελέτη της επιγραφής.

Το **ΜΘ 936** (αρ. κατ. 11), από γκρίζο μάρμαρο, είναι επιτύμβιο ανάγλυφο³⁷ του Δορζίνθη και των τέκνων του, σύμφωνα με την επιγραφή που διαβάζεται κάτω από την επίστεψη. Η προέλευση που δηλώνεται στο ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης είναι «Βιζύη-Μεσηνή». Η παράσταση εντός έγκοιλου πεδίου περιλαμβάνει δύο ανδρικές μορφές —ο ένας γενειοφόρος— με χιτώνα και ιμάτιο, ανακλιμένους στην ίδια κλίνη, κρατώντας αγγεία πόσης. Στο βάθος, μεταξύ των δύο ανδρικών μορφών, διακρίνεται ένα δρεπάνι αμπελουργίας³⁸. Στο αριστερό τμήμα εικονίζεται μια γυναίκα καθισμένη στην κλίνη, σε χειρονομία δεξίωσης με την κεντρική ανδρική μορφή. Ο κάλαθος με μαλλί μπροστά της παραπέμπει στις πιο πάνω αναφερόμενες στήλες ΜΘ 935 και ΜΘ 940. Τα ονόματα της επιγραφής, που ανταποκρίνονται στα μέλη μιας οικογένειας, είναι θρακικά. Το Δορζίνθη είναι ένα διθεματικό όνομα. Το όνομα Αινησίδημος απαντάται στο Βυζάντιο³⁹. Πρόκειται για ταφικό μνημείο του α' μισού του 1^{ου} αι. π.Χ.

Με προέλευση τη Βιζύη-Μεσηνή, σύμφωνα με το ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, δηλώνεται και το τμήμα επιτύμβιου αναγλύφου **ΜΘ 937**⁴⁰ (αρ. κατ. 12) με παράσταση «νεκροδείπνου» με τέσσερις μορφές. Στο κέντρο εικονίζεται ανακλιμένη ανδρική μορφή, πλαισιωμένη από δύο γυναικείες καθιστές μορφές σε διαφορετική κλίμακα και με

στάσεις και κινήσεις που ερμηνεύονται, συνήθως, ως ενδείξεις θλίψης και πένθους⁴¹. Τριποδική τράπεζα με εδέσματα και όρθια, μικρή σε μέγεθος, υπηρετική μορφή με πυξίδα συμπληρώνουν την παράσταση. Η δίστιχη επιγραφή από κάτω έχει προβληματική ανάγνωση. Από τις αναγνώσεις που έχουν προταθεί, αυτή των Ηλ. Σβέρκου, Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη⁴² είναι η προτιμότερη, καθώς στηρίζεται σε μια πιο προσεκτική παρατήρηση της πέτρας. Η εργασία και το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής χρονολογούν το ανάγλυφο στα τέλη του 2^{ου} ή στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Ένας ή περισσότεροι άνδρες σε κλίνη, συνοδευόμενοι από καθιστές γυναικείες μορφές και όρθιους υπηρέτες μπροστά από τράπεζα με εδέσματα, είναι ένα συχνό εικονογραφικό σχήμα στα μικρασιατικά ελληνιστικά και υστεροελληνιστικά επιτύμβια ανάγλυφα, σχετιζόμενο με τα εργαστήρια της Κυζίκου και της Μιλητόπολης⁴³.

Ρωμαϊκοί χρόνοι

Η Θράκη γίνεται ρωμαϊκή επαρχία το 46 μ.Χ. και η Πέρινθος πρωτεύουσα της επαρχίας. Οι μεγάλες οδικές αρτηρίες που διασχίζουν την περιοχή μεταφέρουν στρατεύματα, πληθυσμούς, ιδέες και συνήθειες ώστε κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων να σημειώνεται μια σταδιακή αφομοίωση και, εν μέρει, παγίωση των καλλιτεχνικών τάσεων και μοτίβων. Τα αντικείμενα της «Συλλογής Ραιδεστού» που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους είναι τα περισσότερα. Πρόκειται για επιτύμβια έργα, αναθηματικά ανάγλυφα και στήλες, ένα αρχιτεκτονικό μέλος, καθώς και δύο τραπεζοφόρα. Πιο συγκεκριμένα:

Α) Επιτύμβια έργα

Α.1) Ταφικά ανάγλυφα και στήλες, συνήθως ενεπίγραφα: **ΜΘ 943β** (αρ. κατ. 16), ενεπίγραφο επιτύμβιο στήλη με παράσταση παιδιού και **ΜΘ 2445** (αρ. κατ. 18), ενεπίγραφο επιτύμβιο ανάγλυφο με δύο μικρά κορίτσια. Επίσης, το ταφικό αγαλμάτιο **ΜΘ 2344** (αρ. κατ. 24) με συμβολική απεικόνιση του νεκρού σε εικονογραφικό τύπο θεού.

Α.2) Μνημεία με επιτύμβια επιγράμματα: **ΜΘ 939** (αρ. κατ. 17), στήλη με παράσταση «νεκροδείπνου» και **ΜΘ 944** (αρ. κατ. 19),

36 Cremer 1991, 146 αρ. KSt 1, πίν. 10, 135 αρ. KH 5, πίν. 6.

37 Παπαδόπουλος Κεραμείς 1886, 79 αρ. 9. Dumont — Homolle 1892, 365, αρ. 62α3. Pfuhl — Möbius 1979, 469 αρ. 1950. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 936 (Δ. Τερζοπούλου) (υπό έκδοση) με την προηγούμενη βιβλιογραφία. Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 936.

38 Οι πρώτες δημοσιεύσεις του αναγλύφου περιγράφουν το συγκεκριμένο αντικείμενο ως ημισέληνο ή ως τμήμα ασπίδας. Ως αμπελοτόμο δρεπάνι αναγνωρίζεται στο Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 936. Για το αμπελοτόμο δρεπάνι (*falcula vulneatica*), βλ. White 2010, 96-97. Πρβ. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π.

39 LGPN IV (2005) στα λ. Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 936.

40 Pfuhl — Möbius 1979, 455 αρ. 1896. Slawisch 2007, 72 και σχμ. 334. Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 937. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 937 (Δ. Τερζοπούλου) (υπό έκδοση).

41 Για τις στάσεις που δηλώνουν πένθος και θλίψη, βλ. Neumann 1965, 125 κ.ε. Huber 2001, 151 κ.ε.

42 Βλ. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π. Πρβ. Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 937.

43 Cremer 1991, 70 κ.ε. Fabricius 1999, 225-333.

τμήμα πλάκας ταφικού κτίσματος.

Το επιτύμβιο ανάγλυφο του Πολυγνώστου **ΜΘ 943β** (αρ. κατ. 16) «εκ Ραιδεστού»⁴⁴, πιθανώς προσαρμοσμένο σε μια κτιστή κατασκευή, όπως υπαινίσσεται ο τύπος του μνημείου, έχει υποστεί και δεύτερη χρήση μεταγενέστερα. Σε ρηχό πεδίο και σε πρόστυπο ανάγλυφο εικονίζεται μικρό αγόρι με χιτωνίσκο με κοντές χειρίδες και πιθανώς χλαμύδα ή ιματίδιο. Κρατά μια μπάλα (σφαίρα), ενώ με το δεξί του χέρι ίσως προτείνει ένα τσαμπί σταφύλι στο σκυλί που εικονίζεται στη γωνία. Κάτω από την παράσταση διαβάζεται η τρίστιχη επιγραφή: Πολύγνωστος | Ἡρακλείδου | χαῖρε.

Το όνομα Πολύγνωστος δεν είναι γνωστό από αλλού και, ίσως, δεν απαντάται αλλού με τη μορφή αυτή⁴⁵. Το ανάγλυφο είναι ένα έργο μικρής καλλιτεχνικής αξίας, καθώς χαρακτηρίζεται από συνοπτική απόδοση των λεπτομερειών της μορφής. Η χρονολόγησή του στο τέλος του 1^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. βασίζεται, κυρίως, στην κόμμωση που πλησιάζει περισσότερο τις παιδικές κομμώσεις της εποχής του Τραϊανού⁴⁶, καθώς και στα στοιχεία της επιγραφής. Το μνημείο ανήκει στη μεγάλη κατηγορία των επιτύμβιων νεκρών παιδιών που κρατούν συγκεκριμένα αντικείμενα, γνωστή από την αττική τέχνη του όψιμου 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁷, που συνεχίζεται στους ελληνοιστικούς χρόνους⁴⁸ και αναβιώνει στις αττικές στήλες των αυτοκρατορικών χρόνων⁴⁹. Το ανάγλυφο του Πολυγνώστου ανήκει σε μια παραλλαγή της ομάδας, στην οποία εικονίζονται νεκρά παιδιά να παίζουν με σκυλί, προτείνοντάς του ένα πουλί ή κάποιο παιχνίδι⁵⁰. Στη συγκεκριμένη εικονογραφία είναι το τσαμπί σταφύλι, μοτίβο συχνό στα επιτύμβια των υστεροελληνιστικών χρόνων από την περιοχή⁵¹.

Η παράσταση του «νεκροδείπνου» παρέμεινε αγαπητή και κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων με πολλά κοινά στοιχεία στην εργασία των μνημείων αυτών σε όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια⁵².

Στο ανάγλυφο **ΜΘ 939**⁵³ (αρ. κατ. 17) εικονίζεται σκηνή «νεκροδείπνου» με δύο ανισομεγέθεις ανακεκλιμένες ανδρικές μορφές, ντυμένες με χιτώννα και ιμάτιο. Μπροστά στην κλίνη υπάρχει μια στρογγυλή τριποδική τράπεζα με ζωόμορφα πόδια, που φέρει εδέσματα. Δύο μορφές δούλων σε μικρό μέγεθος εικονίζονται δεξιά και αριστερά της. Στην αριστερή γωνία της παράστασης διακρίνεται το κάτω τμήμα μιας καθιστής γυναίκας με ποδήρη χιτώννα και ιμάτιο, που πατά σε υποπόδιο. Από κάτω διαβάζεται η έμμετρη επιγραφή:

τάς ἀνίσους Μοίρας πάντοτε μεμφόμενος | εἴτ' ἐπ' ἐμοὶ
λύπης οὐθέν μέρος, ἀλλ' ἐπὶ τέκνων | οὓς πρὸ πατρός
δαίμων ἤρπασεν ἰς Ἀἴδην, | ἀλλ' οἷδ' ἄλλοδαπὴν(!) γαῖαν ἔ-
χουσι φίλην· | μήτηρ δ' ἡ δ]ύστηνος ὀδύρεται ἄρα δικαίως|
ἐκ πολλῶν τέκνων· ἴξ ἓνα λειπομένη. ^{vacat} |
εὐφρανθεῖς, παῖδας, γελάσας, ῥοδινοῖς στεφανωθεῖς | νή-
δυμον ὕπνον ἔχων ἰς Ἀἴδην ἐδόθην, | ζωῆς π[λη]ρ[ώ]-
σας ἔτος ἓν καὶ εἴκοσι μῶνον· | τίς βροτὸς [—]—
καταχθονίοισι θεοῖσι | τὸν νέον Ο[—]—
ἐπέβην· | οὐδὲ πατήρ δύστηνος [—]—
ἡμᾶς | γαῖαν ἐς ἄλλοδαπὴν [—]— |
λοιπὸν ἐγὼ λεγόμενη [—]—
ΤΑΙ | κείμει δ' ἐν ξείνῃ [—]—.

Η στήλη μπορεί να χρονολογηθεί στον 1^ο αι. μ.Χ. και ανήκει σε έναν τύπο που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στην περιοχή της Προποντίδας και των νοτιοδυτικών παραλίων του Ευξείνου Πόντου, ειδικά μάλιστα στο Βυζάντιο⁵⁴.

Η μαρμαρίνη πλάκα με ανάγλυφη διακόσμηση και επιτύμβιο επίγραμμα **ΜΘ 944** (αρ. κατ. 19) δηλώνεται στο ευρετήριο του Μουσείου Θεσσαλονίκης με προέλευση από την Πέρινθο⁵⁵. Σημειώνεται, επίσης, ότι βρέθηκε σε ιδιωτική

44 Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελήν – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 943β. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 943β (Β. Αλλαμανή) (υπό έκδοση).

45 Το LGPN αναφέρει τη συγκεκριμένη επιγραφή από τη Ραιδεστό στο λήμμα Πολύγνωτος και όχι Πολύγνωστος, σαν να πρόκειται για λάθος του χαρακτή. LGPN IV (2005), στο λ. Πολύγνωτος (αρ. ευρ. 943β).

46 Σχετικά, βλ. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 257, σημ. 2 και 4 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού) και αρ. κατ. 258, 259 (Εμμ. Γούναρη).

47 Oakley 2003, 180-181. Woysch-Méautis 1982, 60. Scholl 1996, αρ. 83, 362, πίν. 32, αρ. 447, πίν. 33α.

48 Vorster 1983.

49 von Moock 1998, αρ. 114, πίν. 9, αρ. 120, πίν. 10, αρ. 122, πίν. 13, 469, πίν. 60.

50 Pfuhl – Möbius 1977, 197 αρ. 726, 199 αρ. 737.

51 Pfuhl – Möbius 1977, αρ. 730, 731, 733, 735, 742. Heidebroek-Soldner 2004, 23-28, 51-53, 87-95, 131-133, για το συγκεκριμένο μοτίβο και τη σημασία του στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά επιτύμβια μνημεία, όπου το σταφύλι στα χέρια ενός νεκρού θεωρείται ότι συμβολίζει την προστασία του από τον θεό Διόνυσο, μεταθανάτια.

52 Lindsay 2001, 67-80. Dunbabin 2003, 103-140.

53 Dumont – Homolle 1892, 417, 87a. Peek 1955, 652, 2029. IG X 2.1 719. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 939 (Εμμ. Βουτυράς) (υπό έκδοση).

54 Fabricius 1999, 236-248.

55 Νίγδελς 2000 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία). ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 944 (Ν. Καζακίδη) (υπό έκδοση). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελήν – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 944.

οικία («οικία Πολυζώνογλου - παρά την παλαιά Μητρόπολη»). Στο κέντρο, εντός πλαισίου, εικονίζεται ερμαϊκή στήλη με αγένεια κεφαλή και κοντή κόμη και εκατέρωθεν της από ένα μεγάλο κλαδί φοίνικα πάνω από στεφάνι. Στην πάνω αριστερή γωνία, κρίκος με αρύβαλλο και δύο στλεγγίδες. Εκατέρωθεν της ερμαϊκής στήλης, σε δύο στήλες, διαβάζεται η έμμετρη επιγραφή:

παῖδά με γυμνασίῳ ἐμπείραμον Ἑρμῶνους
καὶ τυχὸν ἰδρώτων ἄξιον Ἡρακλέους,
ἤδη που μέλλοντα παρὰ ξυστοῖο φιλάθλοις
καὐτὸν ἀριθμεῖσθαι τοῦ μεγάλου σταδίου,
ἤρπασεν ἢ πάντων φθονερὴ θεός, ἥς ὑπὸ νῆμα
κλήρῳ τῆς ἀδίκου κεκλίμεθ' ἔργα Τύχης.
ἤδη γυμνασίῳ ἡσκημένον, ἔντροφον ἄθλοισ
παῖδά με καὶ πάτρης ἐλπίδα καὶ πατέρος,
ἐνγύς καὶ κοτίνῳ φθονερὸς κατεκοίμισεν Ἄδης
ψευδόμενος τόσσους εἰς ἀρετὴν καμάτους.
οὐνομά μοι Δωρᾶς, πατρός Διοκλείος, ἀπ' αὐτῶν
ἄθλων εἰς διδασχὴν τὰ αὐτὰ πονησαμένου.
ἀλλὰ με πρηυτέρως πενήθησατε· καὶ γὰρ ἐς Ἄδην
ἐρχομαι ἡρώων οὐδενὶ λειπόμενος.

Το κείμενο αναφέρεται στον Δωρά, γιο του Διοκλείος, ο οποίος πέθανε όσο ακόμα φοιτούσε στο γυμνάσιο. Το σχήμα των γραμμάτων στην επιγραφή⁵⁶ αλλά και η κόμμωση της κεφαλής στην ερμαϊκή στήλη υποδεικνύουν χρονολόγηση του αναγλύφου στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, ίσως μέσα στον 1^ο αι. μ.Χ.⁵⁷. Ο αρύβαλλος και οι στλεγγίδες παραπέμπουν στον χώρο της παλαιστρας, ενώ τα κλαδιά φοίνικα και τα στεφάνια στα έπαθλα νίκης σε αγώνες⁵⁸. Στην επιγραφή ο νεκρός παραλληλίζεται με θεούς και ήρωες. Η πλάκα, ίσως, αποτελούσε επένδυση σε κτιστό ταφικό κτίσμα ή, πιθανότερα, ένα μνημείο που ιδρύθηκε σε δημόσιο χώρο προς τιμήν του νεκρού, ίσως ένα ηρώο στο γυμνάσιο της Περίνθου⁵⁹.

Η ενεπίγραφη βάση **ΜΘ 2344** (αρ. κατ. 24) με τμήματα των κάτω άκρων αγαλματίου άγνωστης προέλευσης έχει αποδοθεί, λόγω των ανθρωπωνυμίων της επιγραφής⁶⁰, στη «Συλλογή

Ραιδεστού»⁶¹. Διατηρούνται, επίσης, τμήματα στηρίγματος στην αριστερή του πλευρά και ενός αντικειμένου μπροστά στο δεξί σκέλος της εικονιζόμενης μορφής. Στην πρόσθια όψη διαβάζεται η επιγραφή: Μέων Ἡρακλέω[νος]. Η μορφή εικονιζόταν, πιθανόν, στο σχήμα του Ηρακλή με ανεστραμμένο ρόπαλο στο δεξί του χέρι, το οποίο ακουμπούσε στο έδαφος ή σε κάποια βάση. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα απαντάται σε τύπους της γλυπτικής του 5^{ου} ⁶² και του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶³, στους οποίους ο Ηρακλής εικονίζεται γυμνός με λεοντή να αναδιπλώνεται πάνω στον πήχη. Σύμφωνα με την προτεινόμενη συμπλήρωση της επιγραφής, επρόκειτο για απεικόνιση του ίδιου του Μέων, γιου του Ηρακλέωνος. Ο Ηλ. Σβέρκος θεωρεί ότι πρόκειται για αγαλμάτιο Ηρακλή. Ωστόσο, με μια πιο προσεκτική ματιά διαπιστώνουμε ότι έχουμε προφανώς το ταφικό αγαλμάτιο του νεκρού στον εικονογραφικό τύπο θεού⁶⁴. Η επιγραφή της βάσης χρονολογήθηκε στον 2^ο ή 3^ο αι. μ.Χ., χρονολόγηση που συμφωνεί με την εργασία του γλυπτού.

Επιτύμβιο ανάγλυφο με τοξωτή άνω απόληξη, με παράσταση δύο μικρών κοριτσιών και την επιγραφή ΔΗΜCACEHPA Δημ<έ>α Σεήρα είναι το **ΜΘ 2445**⁶⁵ (αρ. κατ. 18) που χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ. (έως τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ., λόγω της παράστασης).

Στη «Συλλογή Ραιδεστού» συγκαταλέγονται και τέσσερα μνημεία αυτοκρατορικών χρόνων, τα **ΜΘ 238**, **ΜΘ 258**, **ΜΘ 1124** και **ΜΘ 1064** (ανάγλυφα και στήλες), με διαφορετική προέλευση, που φέρουν παράσταση ιππεία. Τα ανάγλυφα αυτού του είδους είτε μπορούν να προσγραφούν στα ταφικά είτε να συσχετιστούν με τα αναθηματικά ανάγλυφα στον Ἡρώα Ιππεία

ως ανθρωπωνύμιο αλλά και ως εθνικό (Μαίων, από τη Μαιονία της Λυδίας). Πρβ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 2344.

61 Φυλασσόταν «παρά τω ιεροδιακόνω Ιεροθέω». Παπαδόπουλος Κεραμείς 1886, 9 αρ. 10. Dumont – Homolle 1892, 409 83m. IG X 2.1 273. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 2344. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 2344 (Ν. Καζακίδη) (υπό έκδοση), με περαιτέρω βιβλιογραφία.

62 Kansteiner 2000, 85-86.

63 LIMC IV (1988) 745 αρ. 271, 746 αρ. 304-309, πίν. 463 εικ. 271, 465 εικ. 305 στο λ. Herakles (O. Palagia).

64 ΚΓΑΜΘ IV, ό.π. Για το φαινόμενο θνητοί να εικονίζονται με τα χαρακτηριστικά θεών, γνωστό ως «συμβολικός ή εικονογραφικός παραλληλισμός», βλ. τη διεξοδική συζήτηση και τη συγκεντρωμένη βιβλιογραφία που παραδίδει ο Voutiras 2001.

65 Παπαδόπουλος Κεραμείς 1886, 79 αρ. 7. Dumont – Homolle 1892, 399 σημ. 1. IG X 2.1 711. Loukouroulou, 248-249, 260-261. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 2445.

56 Νίγδελς 2000, 150.

57 Πρβ. von Moock 1998, 40 αρ. 2, 108 αρ. 122, πίν. 13d, 173 αρ. 466, πίν. 59d. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., σημ. 4-5.

58 ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., σημ. 6. Για νέους του γυμνασίου που εικονίζονται μετά θάνατον στον τύπο της ερμαϊκής στήλης, βλ. Καζακίδη 2015, 107-113.

59 ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., σημ. 17.

60 Στη Ραιδεστό αποδίδονται από τους συντάκτες του LGPN IV, καθ' υπόδειξιν της Λουίζας Λουκοπούλου, τα ανθρωπωνύμια της επιγραφής. Το όνομα Μέων δεν είναι γνωστό. Στις IG X 2.1 273 θεωρείται ότι πρόκειται για μορφή του ονόματος Μαίων, το οποίο μαρτυρείται και

ή «Θράκα Ιππέα», η λατρεία του οποίου έχει επιρροές από τη λατρεία σε τοπικούς ήρωες και ιδιαίτερη εξάπλωση στη Θράκη και, γενικότερα, στον βορειοελλαδικό χώρο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους⁶⁶. Τα επιτύμβια ανάγλυφα με αυτού του είδους τις παραστάσεις έχουν αναφορές στον αφηρωισμό του νεκρού. Τα συγκεκριμένα τέσσερα παραδείγματα είναι επιτύμβια. Σε δύο από τις παραστάσεις ο ιππέας συνοδεύεται από γυναίκα μορφή (ΜΘ 238, ΜΘ 1124), ενώ δηλώνεται κάποιες φορές η παρουσία δέντρου, γνωστού ταφικού συμβόλου.

Αναλυτικότερα, το ΜΘ 238 (αρ. κατ. 20) από το Πάνιον είναι τμήμα αναγλύφου με παράσταση ιππέα και υπηρετικής μορφής. «Τεμάχιον αναγλύφου καλής τέχνης...» περιγράφει ο Παπαδόπουλος Κεραμέυς, με την ένδειξη «ευρέθη εν Πανίω» και το χρονολογεί στα τέλη του 1^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁶⁷. Το ορθογώνιο ανάγλυφο με παράσταση ιππέα ΜΘ 1064⁶⁸ (αρ. κατ. 23) από τη θέση Τσιφλή-Διογιού εικονίζει αφηρωισμένο νεκρό. Ο αδέξιος χειρισμός του χώρου, οι πρόστυπα δοσμένες λεπτομέρειες και οι μέτρια αποδοσμένες αναλογίες οδηγούν σε μια χρονολόγησή του προς το τέλος του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁶⁹. Το ανάγλυφο με παράσταση ιππέα και γυναίκας μορφής ΜΘ 1124 (αρ. κατ. 22) βρέθηκε στον Μεγάλο Τσεκμετζέ⁷⁰. Οι Ηλ. Σβέρκος, Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη θεωρούν ότι πρόκειται για έργο του β' μισού του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁷¹. Τέλος, το επιτύμβιο ανάγλυφο ΜΘ 258 (αρ. κατ. 21) από το χωριό της Ανατολικής Θράκης Σεμιτλή, με παράσταση ιππέα, χρονολογείται μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ., κυρίως λόγω δυσαναλογίας στις μορφές και αδυναμίας απόδοσης των ανατομικών λεπτομερειών, σύμφωνα με την Π. Αδάμ-Βελένη που δημοσίευσε το μνημείο⁷².

Β) Αναθηματικά ανάγλυφα και στήλες

Πρόκειται για επτά αναθηματικά ανάγλυφα που χρονολογούνται στους αυτοκρατορικούς χρόνους και εικονίζουν θεότητες: ΜΘ 938 (αρ. κατ. 26) Αφροδίτη και έρωτας, ΜΘ 1079 (αρ. κατ. 27) Ασκληπιός και Υγεία, ΜΘ 1122 (αρ. κατ. 28) Ποσειδώνας και Αμφιτρίτη, ΜΘ 1123 (αρ. κατ. 32) Ποσειδώνας, ΜΘ 2214 (αρ. κατ. 31) Άρτεμη κυνηγέτις, ΜΘ 1110 και ΜΘ 1163 (αρ. κατ. 29 και 30) Μητέρα των Θεών-Κυβέλη.

Το τμήμα αναθηματικού αναγλύφου ΜΘ 938⁷³ (αρ. κατ. 26) παριστάνει ημίγυμνη γυναικεία μορφή, πιθανότατα Αφροδίτη, και γυμνό Ερωτιδέα στα αριστερά της. Στο πλαίσιο πάνω από το ανάγλυφο πεδίο διαβάζεται η αποσπασματική επιγραφή:

[- - -] OPATE *vacat*

[- - -] ΤΩΝ

ενώ στο πλαίσιο δεξιά, δίπλα στον ερωτιδέα, διαβάζεται η επιγραφή: Τύχη

Η μορφή των γραμμάτων και η τεχνοτροπία των μορφών οδηγούν σε μια χρονολόγηση του αναγλύφου στον 1^ο αι. π.Χ.

Το ανάγλυφο ΜΘ 1079 (αρ. κατ. 27), με προέλευση από το Γανοχώρι, φέρει παράσταση ζεύγους μορφών που ταυτίζονται με τον Ασκληπιό και την Υγεία. Χρονολογείται στους ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους⁷⁴.

Αναθηματικό ανάγλυφο στον Ποσειδώνα και την Αμφιτρίτη είναι το ΜΘ 1122⁷⁵ (αρ. κατ. 28), καθώς η μια από τις δύο εικονιζόμενες μορφές κρατά μεγάλο ψάρι που μας επιτρέπει να την ταυτίσουμε με τον Ποσειδώνα⁷⁶. Το ψάρι είναι, ίσως, μικρός τόννος που σχετίζεται με τη λατρεία του θεού. Η γυναικεία μορφή ταυτίζεται με τη σύζυγο του θεού, την Αμφιτρίτη, παρόλο που εικονίζεται στον τύπο Λούβρου-Νεάπολης ή Αφροδίτης Fréjus. Χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Σχετικό είναι και το ανάγλυφο ΜΘ 1123 (αρ. κατ. 32) με Ποσειδώνα που κρατά τρίαινα, το οποίο αναφέρθηκε παραπάνω μαζί με τα αντικείμενα των αρχαϊκών χρόνων, αφού η πρώτη χρήση του ήταν στρωτήρας κτηρίου. Δεν είναι τυχαίο ότι τα δύο ανάγλυφα (ΜΘ 1122-1123) προέρχονται

66 Για τον Ήρωα Ιππέα ή «Θράκα Ιππέα», βλ. ενδεικτικά: Seure 1912. Kazarow 1938. Picard 1956. Georgieva 1965. Gočeva – Oppermann 1979. Cermanović-Kuzmanović 1982.

67 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 77 αρ. 14. Pfuhl – Möbius 1977, 348 αρ. 1469. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 238.

68 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 76 αρ. 10. Dumont – Homolle 1892, 402 αρ. 76m.

69 ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 553 (Π. Αδάμ-Βελένη), με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

70 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 77 αρ. 13. Dumont – Homolle 1892, 403 αρ. 76n. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 1124.

71 Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ό.π.

72 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 77 αρ. 15. Dumont – Homolle 1892, 403 αρ. 76n. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 563 (Π. Αδάμ-Βελένη).

73 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 78 αρ. 2. Dumont – Homolle 1892, 401 αρ. 76. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 938 (Εμμ. Βουτυράς) (υπό έκδοση).

74 Μητροπούλου 1984, 22, 47 αρ. 26 πίν. 5. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 1079.

75 Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 76-77 αρ. 6. Dumont – Homolle 1892, 402 αρ. 76i. ΚΓΑΜΘ I, αρ. κατ. 4 (Γ. Δεσπίνης).

76 LIMC I (1981) 726 αρ. 21a στο λ. Amphitrite (S. Kaempf-Dimitriadou). LIMC VI (1994) 460 αρ. 130 στο λ. Poseidon (E. Simon). ΚΓΑΜΘ I, αρ. κατ. 4 και σημ. 7 (Γ. Δεσπίνης). ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 528 (Γ. Δεσπίνης).

από την Προποντίδα απ' όπου περνούν συχνά αφρόσφαρα, όπως ο τόννος.

Το **ΜΘ 1110** (αρ. κατ. 29), ναΐσκος της Μητέρας των Θεών⁷⁷, είναι ρωμαϊκών χρόνων ή λίγο παλαιότερο. Η θεά εικονίζεται μετωπικά σε θρόνο, πλαισιωμένη από δύο λιοντάρια, εντός ναΐσκου. Η πρόχειρη λάξευση δηλώνει απλή χειρωνακτική εργασία ρωμαϊκών χρόνων, ενώ η απουσία τυμπάνου μάλλον παραπέμπει σε βιθυνικό εικονογραφικό τύπο Κυβέλης. Συγκρίνεται με έναν ναΐσκο στο Μουσείο Κων/πολης⁷⁸.

Έργο αυτοκρατορικών χρόνων (2^{ος} αι. μ.Χ.) αποτελεί και το ανάγλυφο της Μητέρας των Θεών **ΜΘ 1163**⁷⁹ (αρ. κατ. 30) «εκ Μεσσηνής», σύμφωνα με το ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Η θεά εικονίζεται μετωπικά σε θρόνο, πλαισιωμένη από δύο λιοντάρια, ενώ ένα τρίτο κάθεται στην αγκαλιά της.

Το ανάγλυφο **ΜΘ 2214**⁸⁰ (αρ. κατ. 31) από το Γανοχώρι είναι μια ορθογώνια μαρμαρίνη πλάκα από την οποία δεν διατηρείται το άνω τμήμα. Εντός πλαισίου φέρει παράσταση Άρτεμης: στο κέντρο παριστάνεται μετωπική γυναικεία μορφή με χιτωνίσκο να κρατά δόρυ στο αριστερό της χέρι, ενώ με το δεξί σπένδει με φιάλη πάνω από βωμό που βρίσκεται δεξιά της. Την παράσταση δεξιά (ως προς τον θεατή) συμπληρώνει σκυλί, πιθανότατα θηρευτικό. Από κάτω διαβάζεται η φθαρμένη δίστιχη αναθηματική επιγραφή⁸¹:

[Α]λφοῦς Κότυ[ο]ς Ἀρτέμι-
vacat δι εὐ[χ]ήν vacat

Οι εκδότες χρονολογούν την επιγραφή, σε αυτήν τη μορφή, στον 2^ο αι. μ.Χ. Πρόκειται για αναθηματικό⁸² ανάγλυφο στην Άρτεμη

που αποδίδεται στον εικονογραφικό τύπο της κυνηγέτιδας, συνήθη σε αναθηματικά ανάγλυφα σε όλον τον βορειοελλαδικό χώρο κατά τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ.⁸³. Σε αυτούς τους χρόνους θα μπορούσε να χρονολογηθεί και το συγκεκριμένο ανάγλυφο, παρόλο που οι αναλογίες της μορφής της Άρτεμης και, κυρίως, ο τύπος του κυκλικού βωμού οδηγούν σε μια πρωιμότερη χρονολόγηση της παράστασης, ίσως και στον 1^ο αι. π.Χ.

Γ) Αρχιτεκτονικό μέλος

Το τμήμα από επίκρανο ψευδοπαρστάδας **ΜΘ 1094** (αρ. κατ. 33) προέρχεται από την Πέρινθο και κοσμεύεται με φτερωτό Ερωτιδέα που φέρει τα όπλα του Ηρακλή⁸⁴. Ανήκε, μάλλον, στον εσωτερικό γλυπτό διάκοσμο ενός πολυτελούς δημόσιου κτηρίου της πόλης και χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ. Παρουσιάζει ομοιότητες με μια μικρή ομάδα επικράνων, προερχόμενων επίσης από την Πέρινθο, η οποία όπως προαναφέρθηκε ήταν πρωτεύουσα της επαρχίας Θράκης και έδρα του ρωμαίου διοικητή από το 46 μ.Χ.⁸⁵.

Δ) Τραπεζοφόρα

Δύο τμήματα τραπεζοφόρων του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης μπορούν να προσγραφούν στη «Συλλογή Ραιδεστού». Πρόκειται για: α) το **ΜΘ 1135** (αρ. κατ. 35) με μορφή Ερωτιδέα πάνω σε δελφίνι, το οποίο στο ευρετήριο του μουσείου προσγράφεται στη «Συλλογή Ραιδεστού», με προέλευση από την Πέρινθο. Η Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου που δημοσιεύει το μνημείο⁸⁶ αναφέρει ότι αποτελεί έργο βορειοελλαδικού εργαστηρίου των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ. χωρίς, ωστόσο, να δηλώνει προέλευση. β) το **ΜΘ 945** (αρ. κατ. 36) με μορφή Δία με αετό, έργο αττικού εργαστηρίου, το οποίο χρονολογείται γύρω στο 200 μ.Χ. και προέρχεται με βεβαιότητα από τη Ραιδεστό⁸⁷. Ταύτιση του γλυπτού με κάποιο από εκείνα των καταλόγων των Καλλίδη και Παπαδόπουλου

77 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 76 αρ. 9. Vermaseren 1977, 41 κ.ε., αρ. 145, πίν. 90. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 532 (Κ. Τζαναβάρη). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 1110.

78 Naumann 1983, 256-257, αρ. 601-603, πίν. 44.3-4. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 532 (Κ. Τζαναβάρη).

79 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 76 αρ. 8. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 531 (Κ. Τζαναβάρη). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 1163.

80 ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 71 αρ. 11. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 79 αρ. 3. Dumont – Homolle 1892, 404 αρ. 7628. LIMC II (1984) 696 αρ. 976 στο λ. Artemis (L. Kahil – N. Icard). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 2214.

81 IG X 2.1 972. Για περαιτέρω βιβλιογραφία και στοιχεία για νέα ανάγνωση της επιγραφής, βλ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, ό.π.

82 Ως αναθηματικό θεωρείται από τους L. Kahil και N. Icard. Βλ. LIMC II (1984), ό.π. Πρβ. Τερζοπούλου 2010, 135 σημ. 80.

83 Ενδεικτικά βλ. Deoudi 2010. Χατζηνικολάου 2012.

84 Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1886, 78 αρ. 3. Dumont – Homolle 1892, 398 αρ. 74212. Σημειώνεται έτσι ένα επίκρανο που βρέθηκε στην Πέρινθο και «εδωρήθη υπό Δ. Καρακατσάνη». Με βάση τις διαστάσεις του είναι λίγο δύσκολο να ταυτιστεί με το ΜΘ 1094. Για το ΜΘ 1094 και τα σχετικά σχόλια βλ. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 655, σημ. 9 (Ν. Καζακίδη), με βιβλιογραφία. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 1094.

85 Για την ιστορία της πόλης πρωτεύουσας της επαρχίας Θράκης και έδρας του ρωμαίου διοικητή από το 46 μ.Χ., βλ. I. Perinthis, 74 κ.ε. και πρβ. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 655, σημ. 9 (Ν. Καζακίδη).

86 Στεφανίδου-Τιβεριίου 1985, 84 αρ. 17.

87 Στεφανίδου-Τιβεριίου 1985, 71 αρ. 13.

Κεραμέως δεν κατέστη δυνατή⁸⁸.

Αμφίβολα μνημεία

Υπάρχουν έργα που, μετά από συγκριτική μελέτη, θα μπορούσαν να σχετιστούν με τη «Συλλογή Ραιδεστού». Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η προτομή γενειοφόρου άνδρα **ΜΘ 1058** (αρ. κατ. 34) των μέσων του 2^{ου} αι. μ.Χ., άγνωστης προέλευσης, από μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο, κατά τόπους υπόφαιο, ίσως μικρασιατικό, που θα μπορούσε να προέρχεται από τη Ραιδεστό ή να σχετίζεται με την περιοχή της⁸⁹. Η συγκριτική μελέτη και παρατήρηση αποδεικνύει ότι η προτομή έχει στενή σχέση και, πιθανότατα, κοινή προέλευση και τύχη με μια αντίστοιχη ηλικιωμένου γενειοφόρου άνδρα στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βουδαπέστης (Βουδαπέστη, Szépművészeti Múzeum, αρ. ευρ. 6923). Και ενώ για την προτομή ΜΘ 1058 δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία προέλευσης, για την προτομή της Βουδαπέστης υπάρχει η μαρτυρία ότι προέρχεται από τη Μικρά Ασία. Πιθανώς, λοιπόν, η προτομή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης να ανήκε στη «Συλλογή Ραιδεστού» που μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1922. Ίσως, μάλιστα, να ήταν στημένη μαζί με την αντίστοιχή της (από το μουσείο της Βουδαπέστης), αποτελώντας δηλαδή ένα «ζευγάρι» (κατά τον Εμμ. Βουτυρά) και να προέρχονταν και οι δύο από κάποια πόλη στις ακτές της Προποντίδας. Στο παραπάνω συμπέρασμα οδηγεί και η πιθανή μικρασιατική προέλευση του μαρμάρου της ΜΘ 1058.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι, παρόλη την αποσπασματικότητά τους, τα γλυπτά – κυρίως ανάγλυφα–της «Συλλογής Ραιδεστού» συγκροτούν μια ενδιαφέρουσα ομάδα. Για τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους η επίδραση των μητροπόλεων στις αποικίες τους στην περιοχή αυτή είναι έντονη, κάτι που αντανακλάται και στην τέχνη. Στα τοπικά εργαστήρια, μεταξύ των τεχνιτών εργάζονταν προφανώς και άποικοι που μεταφέρουν την τεχνογνωσία τους. Το αποτέλεσμα που προκύπτει είναι ένας συνδυασμός της καλλιτεχνικής δεξιότητας και των παραγγελιών που δέχονται τα εργαστήρια αυτά. Έως και τον 1^ο αι. π.Χ. - 1^ο αι. μ.Χ. –πριν δηλαδή η «κοινή» επηρεάσει και πολλές φορές σχεδόν αφομοιώσει

τις ρωμαϊκές επαρχίες– ιδιαιτερότητες, οι οποίες αντανακλούν την ταυτότητα της καλλιτεχνικής παραγωγής των πόλεων της Προποντίδας και της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας γενικότερα, είναι εμφανείς. Από τον 2^ο αι. μ.Χ. και έπειτα, οι ιδιοτυπίες της παραγωγής των εργαστηρίων που δραστηριοποιούνται στην περιοχή εξασθενούν δίνοντας μεγαλύτερες ευκαιρίες στην επαρχιακή τέχνη.

88 Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 945.

89 Βουτυράς 2001, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. ΚΓΑΜΘ II, αρ. κατ. 266, εικ. 797-803 (Εμμ. Βουτυράς).

The "Rhaidestos Collection" at the Archaeological Museum of Thessaloniki. The Sculptures*

Kalliopi Chatzinikolaou

The lithic monuments of the "Rhaidestos Collection" at the Archaeological Museum of Thessaloniki are — based on current research — thirty-seven (37). They were rather randomly collected as they are neither the result of systematic excavations nor of any organised field survey. Therefore, they do not form a unified whole nor can they be classified according to provenance, as most of them are registered in the inventory of the Archaeological Museum of Thessaloniki as simply belonging to the "Rhaidestos Collection". Inevitably this rather uneven material poses several problems. Most of these monuments have already been presented or published elsewhere and research has dealt with them in the past. The difficulty in identifying them has been expressed in detail by many scholars; more recently by L. Loukopoulou, and in a more complete form by E. Sverkos, P. Adam-Veleni and K. Tzanavari in the present volume as well as in a text presented at the 11th Thracological Conference [P. Adam-Veleni — E. Sverkos — K. Tzanavari, *Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki*, in: XI International Congress of Thracology, Istanbul, 8-12 November 2010 (forthcoming)], where all the archival material is gathered and the history of research is presented in detail.

The text that follows aims to summarise the sculptures of the "Rhaidestos Collection" found at the Archaeological Museum of Thessaloniki, categorise and classify them in chronological order. In the meantime, it attempts to provide answers regarding their provenance through other paths and criteria, such as any similarities between them and any specificities that might attribute them to the artistic production of certain places. Monuments bearing solely inscriptions are only briefly mentioned as they are discussed in detail by E. Sverkos, P. Adam-Veleni and K. Tzanavari in the present volume. The "Rhaidestos Collection" sculptures span from the late Archaic times to the 3rd c. A.D. Their chronological order is a crucial criterion in their classification. Placing them into homogeneous groups in terms of category and usage (e.g. grave, votive etc.) is the other criterion.

Archaic times

The earliest sculptures of the collection belong to the Archaic times. They were the first to be presented by S. Pelekidis in 1928¹, the torso of a kore (**ΜΘ 929**) and the torso of a kouros (**ΜΘ 930**).

Torso of a kore **ΜΘ 929**² (Cat. No. 1) made of Prokonnessos marble. The kore dates, according to

---

* For images of the artefacts, see present volume, Catalogue of Exhibits.

1 Pelekidis 1928, 5-19. Cf. Loukopoulou 1989, 35.

2 Papadopoulos Kerameus 1886, 76 no. 2. Dumont — Homolle 1892, 365 no. 62a2. "From Rhaidestos, transferred from the club there in 1922" (Mus. Inv.). Loukopoulou 1989, 177-181: « à proximité de Rhaidestos, l'antique Bisanthè ». CSAMTh I, Cat. No. 6 (G. Despinis). For the archival material, see

one opinion, to the late third quarter of the 6th c. B.C.³ or according to another to the last quarter of the same century⁴. G. Neumann⁵ insists on associating the statue with the artistic production of the island of Samos, based on the rendition of the drapes at the lower part of the chiton, with slender and condensed parallel grooves, characteristic of Samian artworks⁶. According to G. Despinis, this relation could be valid even if the statue is attributed to a local workshop (mainly due to its marble)⁷. One more female torso from Vizye was also on display at Rhaidestos. L. Loukopoulou mentions the difficulties in identifying the ΜΘ 929 torso by the TESR Proceedings, while E. Sverkos, P. Adam-Veleni and K. Tzanavari believe that it is not the same torso and surmise for the existence of a second female torso in the Collection⁸.

Torso of a Kouros **ΜΘ 930**⁹ (Cat. No. 2) made of Prokonnessos marble. It dates to the last quarter of the 6th c. B.C. General associations of the Rhaidestos kouros with the Samian production have been mentioned in the relevant bibliography. J. Floren deems the statue to have been an import from Miletus to Rhaidestos¹⁰. If though the marble is indeed from Prokonnessos, then it should definitely be attributed to a local workshop¹¹.

The Roman votive relief **ΜΘ 1123** (Cat. No. 32) should also be classified in this chronological category, at least for its initial use. It depicts Poseidon, carved on the bottom side of a Corinthian roof tile of the late Archaic or the early Classical times and must have belonged to a large late Archaic or early Classical temple in Propontis¹². We will come back

to that later, while mentioning the monuments dating to the Roman era.

Classical times

The four artefacts that date to the Classical period are all mentioned in the Museum inventory as having a common provenance: "from Rhaidestos, transferred from the club there in 1922 – Naip Kioi". The provenance "Naip Kioi" evidently refers to a placename of the wider region of Eastern Thrace. One of the monuments in this group is mentioned in the bibliography as coming from Panion, along the coast of Propontis, to the south of Rhaidestos¹³. All artefacts are made of Prokonnessos marble.

Part of a pedimental inscribed grave stele depicting a male figure sitting on a throne and a standing younger male **ΜΘ 931**¹⁴ (Cat. No. 3). The bearded figure is shown seated to the right on a cushioned diphros, wearing a himation that covers the lower body and his legs. On the other side of the representation, a beardless youth is shown standing, facing front, with short hair, wearing a short-sleeved, belted short chiton, and a chlamys on top fastened on the right shoulder. The inscription above -]ημονίδης Ζυρίδο[υ], which has been completed in the past as Σ]ημονίδης Ζυρίδο[υ]¹⁵, but should be read as Φι]ημονίδης Ζυρίδο[υ], as the gap on the marble is larger than just one letter. The trace of an oblique line, belonging to the letter Λ, is seen directly above the first letter of the patronymic. That has been proposed by G. Dunst and confirmed by G. Despinis. The stele is attributed to an Ionic workshop and dates to the late 5th c. B.C.¹⁶.

The relief grave stele **ΜΘ 932**¹⁷ (Cat. No. 6) depicting a female figure¹⁸ and a girl within an incuse field dates according to E. Pfuhr and H. Möbius to

Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 929.

3 Özgan 1978, 75 ff.

4 Sismondo-Ridgway 1977, 102 with a date around 520 B.C. Loukopoulou 1989, 181 (last quarter of the 6th c. B.C.). For the research, see CSAMTh I, op. cit.

5 Neumann 1971, 187. Cf. CSAMTh I, op. cit.

6 Langlotz 1975, 57 n. 32. Cf. CSAMTh I, op. cit.

7 CSAMTh I, op. cit.

8 Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 929.

9 Papadopoulos Kerameus 1886, 76 no. 1. Dumont – Homolle 1892, 402 no. 76h. "From Rhaidestos, transferred from the club there in 1922" (Mus. Inv.). «From the region of Rhaidestos. Handed in by Chatzidimitriou from Simitli, near Scholarion": Pelekidis 1928, 12. CSAMTh I, Cat. No. 5 (G. Despinis). For the archival material, see Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 930.

10 Floren 1987, 404.

11 Barletta 1987, 237. On the view that it is a local workshop, see CSAMTh I, op. cit.

12 CSAMTh I, Cat. No. 4 (G. Despinis).

13 "Plot of the cantor Chatzis Konstantinou" in Panion: Papadopoulos Kerameus 1886, 90 no. 3. Dumont – Homolle 1892, 408 no. 13c. On Panion or Panidon, on the coast of Propontis, south of Rhaidestos, see RE XVIII 3 (1949) 601 s.v. Panion (J. Schmidt). For the research, see CSAMTh I, Cat. No. 14, n. 4 (G. Despinis).

14 See op. cit. n. 13.

15 Loukopoulou 1989, 213 ff. Cf. SEG XXXIX, 641. Pfuhr – Möbius 1977, 26 no. 58, pl. 15 and, mainly, CSAMTh I, op. cit. n. 2 (G. Despinis). See also Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 931.

16 CSAMTh I, op. cit., n. 4.

17 Papadopoulos Kerameus 1886, 12, 76. Pfuhr – Möbius 1977, 24 no. 51, pl. 13. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 932. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 932 (G. Despinis) (forthcoming). Cf. present volume, Cat. No. 6 (K. Tzanavari) with a hypothesis that the empty space must have been completed by a large goose trying to peck on a bunch of grapes held by the young girl's outstretched hand.

18 On the type, see Dillon 2010, 87-91.

the first half of the 4th c. B.C. Its comparison with the artefacts MΘ 933 and MΘ 934, that follow and resemble Attic examples, possibly belonging to the same workshop, as G. Despinis has proven, date it to the third quarter of the 4th c. B.C.

Part of a relief grave stele depicting one standing and one seated female figure **MΘ 933**¹⁹ (Cat. No. 4). The size of the seated figure, her position in the centre of the representation and the gesture of crossed arms that generally signifies grief, are indicative of her identification as the deceased. Its comparison with Attic grave reliefs, according to G. Despinis, dates the fragment to the third quarter of the 4th c. B.C. It is contemporary with the fragment MΘ 934 that follows and possibly belong to the same workshop.

One more part of a relief grave stele **MΘ 934**²⁰ (Cat. No. 5) shows three female figures, one of which is holding a knitting or weaving panel. The middle of the figures is most probably the deceased, accompanied by her servant. Whether the larger figure, possibly the grieving mother or a relative, is also dead or still alive, cannot be easily ascertained. It dates to the third quarter of the 4th c. B.C. by comparison with Attic stelae.

Hellenistic times

The Hellenistic times are represented in the "Rhaidestos Collection" by:

a) Three inscriptions referring to Eumenes and Attalos (**MΘ 943α**, **MΘ 942**, **MΘ 941**) (Cat. No. 7-9). **MΘ 943α** and **MΘ 942** are registered in the inventory of the Archaeological Museum of Thessaloniki as originating from Panion and date to 197-158 B.C. and 151-138 B.C., respectively. Nevertheless, research has attributed all three inscriptions to Bisanthe²¹. **MΘ 941** is a votive relief dedicated to Zeus Soter and Athena Nikephoros, which Ἀθηνόδωρος [Ἡρα]κλείτου erected ὑπὲρ βασιλέως Ἀττάλου Φιλαδέλφου και βασιλίσσης Στρατονίκης. Attalos succeeded Eumenes peacefully in 158 B.C. and ruled for 21 years, marrying the widow queen Stratonike²².

19 Papadopoulos Kerameus 1886, 77 no. 12. Pfuhl – Möbius 1977, 30 no. 70, pl. 18. CSAMTh I, Cat. No. 18 (G. Despinis) with further bibliography. For a relevant mention, also cf. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 933.

20 Pfuhl – Möbius 1977, 24 no. 52, pl. 14. CSAMTh I, Cat. No. 17 (G. Despinis). Cf. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 934.

21 Sverkos 2002. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 942, MΘ 943α. See also present volume, Cat. No. 7 and 9 (E. Sverkos).

22 Sverkos 2002. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present

b) part of a small base (**MΘ 2405 = 6162**) (Cat. No. 10) bearing a depression for the insertion of a statuette and a votive inscription to Apollo with the eponym Toro(nenos), which might be associated with a placename. Research has attributed this artefact to the "Rhaidestos Collection"²³.

c) a small group of stelae and reliefs of the 1st c. BC, such as **MΘ 935** (Cat. No. 14) as well as several depicting funerary banquets (**MΘ 940**, **MΘ 936**, **MΘ 937**) (Cat. No. 13, 11, 12).

Reliefs **MΘ 936** and **MΘ 937** with elements that deviate from the artistic production of the region of Byzantion, mostly **MΘ 936**, are inventoried as coming from Vizye (Messene or Mesini). They belong to a large category of grave monuments depicting funerary banquets that date to the Hellenistic and late Hellenistic period. The topic is known from votive relief already since the Archaic times. However, when the heroization of the dead was also associated with the living, the funerary banquet became a favourite iconographic theme in grave reliefs from the Hellenistic times onwards²⁴.

More specifically:

Inscribed marble grave stele **MΘ 935** (Cat. No. 14) with a plain pedimental crowning, relief representation of a female figure in the type of the Large Herculaneum Woman and two young girls, possibly servants, in the type of the *Pudicitia*, often used in secondary figures as a sign of grief²⁵. The inventory of the Thessaloniki Museum mentions that it comes from "from Rhaidestos, transferred from the club there in 1922"²⁶. The presence of utilitarian female objects on a shelf in secondary level is very interesting, along with the relevant connotations they entail²⁷. The use of the kalathos is common in examples from the wider region of western Asia Minor²⁸. The same artefact on the hands of the servants is also depicted on stele MΘ 940. The

volume, MΘ 941. See also present volume Cat. No. 8 (E. Sverkos).

23 IG X 2. I 52. Nigdelis 2011, 124-125, no. 2. On the god's cult and inscriptions of the wider region of Perinthos, see Sayar 1998 and Z. Koçel Erdem, present volume.

24 Thönges-Stringaris 1965. Dentzer 1982.

25 Pfuhl – Möbius 1977, 63. Eule 2001, 23.

26 Papadopoulos Kerameus 1886, 79 no. 8. Dumont – Homolle 1892, 402, no. 76g. Pfuhl – Möbius 1977, no. 384, pl. 63. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 935 with further bibliography (V. Allamani) (forthcoming), which ascribes them to the artistic style of eastern Ionia, while belonging to a more restricted geographical area, such as Propontis. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 935.

27 ΚΓΑΜΘ IV, op. cit.

28 The presence of a kalathos is common on stelae of Asia Minor, denoting the virtue of the depicted women, according to Cremer 1991, 12. On the research, see ΚΓΑΜΘ IV, op. cit.

personal name Glykera is common in Thrace and the Black Sea²⁹. The stele is artistically related to the cultural zone of Propontis and its wider region, as it shows several similarities with relevant reliefs, in terms of details, such as the arched frame of the representation and the depiction of the shelf with aforementioned objects³⁰. Based on the above, the stele must date from the mid-1st c. B.C. onwards.

The grave stele of Antiochos son of Sarapion **MΘ 940**³¹ (Cat. No. 13) has the same provenance and belongs to the same artistic production. The stele is divided into two zones, one above the other and the inscription Ἀντίοχε/Σαραπίωνος χαῖρε on a band located in-between. The upper zone depicts a multi-figured funerary banquet: a female figure is sitting on a diphros to the left (to the viewer), in the type of the seated *Pudicitia*³², in the centre three male figures are depicted in the same position, reclining on a couch, and another seated female figure is shown to the right, on a different variation of the type of *Pudicitia*³³. A round three-legged table and four figures of slaves complete the representation. One of the girls is shown holding a kalathos, a stereotypical female artefact of the region. The deceased Antiochos is depicted in part of the lower zone, in the iconographic type of the Hero-Horseman. The figures of servants on stelae of the region of Mysia are depicted considerably small-sized. During the 2nd c. B.C. their size decreases even more³⁴. This relief has many similarities with reliefs from northwestern Asia Minor, especially those of Kyzikos that have separate zones ("Stockwerkstelen") and multi-figured funerary banquets with seated female figures and

multiple secondary ones³⁵. The motif of the hero-horseman is very popular in association with the "funerary banquet", either on a lower zone, or on a smaller panel. The squire, a motif associated with the iconography of the hero-horseman, is well-founded in the Hellenistic stelae of Asia Minor. The stele dates to the late 2nd or the early 1st c. B.C. based on comparisons with contemporary monuments³⁶. The examination of the inscription also supports that date.

MΘ 936 (Cat. No. 11), made of grey marble, is a grave relief³⁷ of Dorzinthos and his offsprings, according to the inscription written below the crowning. The provenance mentioned in the inventory of Archaeological Museum of Thessaloniki is "Vizye-Mesene". The representation within an incuse field depicts two male figures—one of them, bearded—wearing a chiton and a himation, reclining on the same couch and holding drinking cups. On the background, between the two male figures, a grape-cutting sickle can be seen³⁸. A female figure is depicted to the left side, seated on the couch, in a banquet gesture. The wool-containing kalathos in front of her points towards the aforementioned stelae MΘ 935 and MΘ 940. The names of the inscription, all members of the same family, are Thracian. Dorzinthos is a bi-thematic name. The name Aenesidemos is present in Byzantium³⁹. It is a grave monument of the first half of the 1st c. B.C.

The partially preserved grave relief **MΘ 937**⁴⁰ (Cat. No. 12) depicting a funerary banquet with four figures, is also referred to as deriving from Vizye-Mesene, according to the inventory of the Archaeological Museum of Thessaloniki. A reclining male figure is shown in the centre, framed by two

29 LGPN IV (2005), s.v.

30 On the arched frame of the representation, see Pfuhl – Möbius 1977, 157 no. 507, 245 no. 956. von Moock 1998, 49-50, fig. 7. 2-3. Cf. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 940 with extensive discussion (V. Allamani) (forthcoming). See also von Moock 2012, 155-157 with the view that this rendition belongs to the Hellenistic tradition. However, the new trend associated with certain population groups is evident, meaning that through the arched frame, the identity or status of the depicted is highlighted, while Attica revives older Classical prototypes.

31 Papadopoulos Kerameus 1886, 79 no. 6. Dumont – Homolle 1892, 402 no. 76f. Pfuhl – Möbius 1979, 335 no. 1405. ΚΓΑΜΘ IV, op. cit., with further bibliography. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 940.

32 On the type of *Pudicitia*, see Cremer 1991, 81-90. Eule 2001. On the various types of the seated *Pudicitia*, see ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 373 (V. Allamani).

33 The left woman follows a variation of *Pudicitia Baebia*, while the right one of *Pudicitia Sofeia* or of *Pudicitia Braccio Nuovo*. On the common types of women in funerary banquets in the area, see Cremer 1991, 76 ff. and ΚΓΑΜΘ IV, op. cit., with extensive discussion.

34 Regarding to what extent the depiction of servants as especially small has any sociological connotations or not, see Cremer 1991, 11-12 and Allamani-Souri 2008, 248-249.

35 For multi-figured funerary banquets from Kyzikos, see Cremer 1991, 70-79, no. KSt 1, KSt 2, pl. 10, KM 1, KM 2, πίν. 9. For funerary banquets from Asia Minor and the Ionic regions, see Pfuhl – Möbius 1979, 282 no. 1140, 2002 (Kyzikos), 2003 (Samos), 2012 (Byzantium), 2016 (Kyzikos), pls. 171, 290, 291.

36 Cremer 1991, 146 no. KSt 1, pls. 10, 135 no. KH 5, pl. 6.

37 Papadopoulos Kerameus 1886, 79 no. 9. Dumont – Homolle 1892, 365, no. 62α3. Pfuhl – Möbius 1979, 469 no. 1950. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 936 (D. Terzopoulou) (forthcoming) with previous bibliography. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 936.

38 The relief's first publications describe that specific object as a crescent or part of a shield. It has been identified as a grape-cutting sickle in Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 936. For the grape-cutting sickle (*falcula vulneatica*), see White 2010, 96-97. Cf. ΚΓΑΜΘ IV, op. cit.

39 LGPN IV (2005) s.v. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 936.

40 Pfuhl – Möbius 1979, 455 no. 1896. Slawisch 2007, 72 and n. 334. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 937. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 937 (D. Terzopoulou) (forthcoming).

seated female figures on a different scale, pose and gesture, which is often interpreted as indicative of grief and mourning⁴¹. A three-legged table with delicacies and a standing, small-sized, figure of a servant with a pyxis complete the representation. The two-lined inscription below has a problematic reading. The reading by E. Sverkos, P. Adam-Veleni and K. Tzanavari⁴² appears as the most probable of the proposed ones, as it is based on a more careful observation of the stone. The work and shape of the inscription letters date the relief to the late 2nd or early 1st c. B.C. One or more men on a couch, accompanied by seated female figures and standing servants in front of tables with delicacies is a common iconographic theme in Hellenistic and late Hellenistic grave reliefs from Asia Minor, associated with the workshops of Kyzikos and Miletopolis⁴³.

Roman times

Thrace became a Roman colony in A.D. 46 and Perinthos was its capital. The major roads that crossed the region allowing for troops, populations, ideas and customs to move along lead to a gradual integration in Imperial times, and to a certain extent to the consolidation of artistic trends and motifs. The artefacts of the "Rhaidestos Collection" that date to the Roman times are the most numerous ones. They are grave monuments, votive reliefs and stelae and an architectural member, as well as two table supports. More specifically:

A) Grave monuments

A.1) Grave reliefs and stelae, often inscribed: **MΘ 943β** (Cat. No. 16), inscribed grave stele depicting a child and **MΘ 2445** (Cat. No. 18), inscribed grave relief with two young girls. Alto, the grave statuette **MΘ 2344** (Cat. No. 24) with the symbolic representation of the deceased in the iconographic type of a god.

A.2) Monuments with funerary epigrams: **MΘ 939** (Cat. No. 17), stele depicting a funerary banquet and **MΘ 944** (Cat. No. 19), part of a plaque of a burial edifice.

The grave relief of Polynostos **MΘ 943β** (Cat. No. 16) "from Rhaidestos"⁴⁴, possibly adjusted into a built construction, as the type of monument

suggests, has been altered in a secondary use later on. A young boy is depicted with a short-sleeved short chiton and possibly a chlamys or a small himation, in a shallow field and in low relief. He is holding a sphere, while with his right hand he is offering a bunch of grapes to a dog. Below the field, a three-lined inscription is located: Πολύγνωστος | Ἡρακλείδου | χαῖρε.

The name Polygnostos is unattested elsewhere and possibly does not occur elsewhere in this variation⁴⁵. The relief is of minor artistic value, as its rendition of figure details is hurried. Its dating to the late 1st or the early 2nd c. A.D. is based mostly on the hairstyle that resembles the children's hairstyles of Trajan's era⁴⁶, as well as on elements of the inscription. The monument belongs to the large category of grave monuments for children that hold certain objects, known from Attic art of the late 4th c. B.C.⁴⁷, and continues to the Hellenistic times⁴⁸ while it revives in Attic stelae of the Imperial times⁴⁹. The relief of Polygnostos belongs to a variation of the group, which depicts deceased children playing with a dog, offering it a small bird or some toy⁵⁰. This specific relief depicts a bunch of grapes, a common motif in late Hellenistic grave monuments of the region⁵¹. The representation of the funerary banquet remained popular during Imperial times with many common elements in the rendition of those monuments throughout the Roman world⁵².

The relief **MΘ 939**⁵³ (Cat. No. 17) depicts a funerary banquet scene with two male figures of unequal size, reclining and dressed with a chiton and a himation. A round, three-legged table with animal-shaped legs is found in front of the couch, with delicacies. Two figures of servants in smaller scale are shown, each on either side. The lower

41 On the poses that denote mourning and grief, see Neumann 1965, 125 ff. Huber 2001, 151 ff.

42 See ΚΓΑΜΘ IV, op. cit. Cf. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 937.

43 Cremer 1991, 70 ff. Fabricius 1999, 225-333.

44 Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 943β. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 943β (V. Allamani) (forthcoming).

45 LGPN mentions this specific inscription from Rhaidestos under Polygnotos and not Polygnostos, as if it is a scribe's mistake. LGPN IV (2005), s.v. Polygnotos (Inv. No. 943β).

46 Accordingly, see ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 257, n. 2 and 4 (Th. Stefanidou-Tiveriou) and Cat. Nos. 258, 259 (E. Gounari).

47 Oakley 2003, 180-181. Woysch-Méautis 1982, 60. Scholl 1996, nos. 83, 362, pl. 32, no. 447, pl. 33α.

48 Vorster 1983.

49 von Mook 1998, no. 114, pl. 9, no. 120, pl. 10, no. 122, pl. 13, 469, pl. 60.

50 Pfuhl – Möbius 1977, 197 no. 726, 199 no. 737.

51 Pfuhl – Möbius 1977, nos. 730, 731, 733, 735, 742. Heidebroek-Soldner 2004, 23-28, 51-53, 87-95, 131-133, for that particular motif and its meaning in Hellenistic and Roman grave monuments, where grapes on the hands of the deceased symbolize their post-mortem protection by Dionysos.

52 Lindsay 2001, 67-80. Dunbabin 2003, 103-140.

53 Dumont – Homolle 1892, 417, 87a. Peek 1955, 652, 2029. IG X 2.1 719. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 939 (E. Voutiras) (forthcoming).

part of a seated female figure is depicted at the representation's left side, wearing a long chiton and a himation, stepping on a footstool. An inscription in verse reads below:

τὰς ἀνίσους Μοίρας πάντοτε μεμφόμενος | εἴτ' ἐπ' ἐμοὶ
λύπης οὐθὲν μέρος, ἀλλ' ἐπὶ τέκνων | οὐς πρὸ πατρὸς
δαίμων ἥρπασεν ἰς Ἀἶδην, | ἀλλ' οἷδ' ἀλλοδαπεῖν(!) γαῖαν ἔ-
χουσι φίλην· | μήτηρ δ' ἡ δ]ύστηνος ὀδύρεται ἄρα δικαίως|
ἐκ πολλῶν τέκνων ἱξ ἕνα λειπομένη. ^{vacat} |
εὐφρανθεῖς, παίξας, γελάσας, ῥοδινοῖς στεφανωθείς | νή-
δυμον ὕπνον ἔχων ἰς Ἀἶδην ἐδόθη, | ζωῆς πε[λη]ρ[ώ]-
σας ἔτος ἓν καὶ εἴκοσι μοῦνον· | τίς βροτὸς [~~~~~]
καταχθονίοισι θεοῖσι | τὸν νέον Ο[~~~~~]
ἐπέβην· | οὐδὲ πατὴρ δύστηνος[~~~~~]
ἡμᾶς | γαῖαν ἐς ἀλλοδαπήν [~~~~~] |
λοιπὸν ἐγὼ λεγόμεν [~~~~~]
ΤΑΙ | κείμαι δ' ἐν ξείνῃ [~~~~~].

The stele must date to the 1st c. A.D. and belongs to a very popular type in the region of Propontis and the southwestern coast of the Black Sea, mainly Byzantium⁵⁴.

The marble plaque with relief decoration and a funerary epigram **MΘ 944** (αρ. κατ. 19) is mentioned in the inventory of the Thessaloniki Museum as originating from Perinthos⁵⁵. It is also noted that it was found in a private property (Polyzonoglou residence— next to the old Metropolitan church). A herm is shown in the centre, within a panel, with a beardless head and short hair, and a large palm leaf with a wreath on top on either side. A ring with an aryballos and two strigils can be seen on the upper left corner. On either side of the herm, in two rows, the inscription in verse is found:

παῖδά με γυμνασίῳν ἐμπείραμον Ἑρμάωνος
καὶ τυχὸν ἰδρώτων ἄξιον Ἡρακλέους,
ἤδη που μέλλοντα παρὰ ξυστοῖο φιλάθλοις
καὐτὸν ἀριθμεῖσθαι τοῦ μεγάλου σταδίου,
ἥρπασεν ἡ πάντων φθονερὴ θεός, ἥς ὑπὸ νῆμα
κλήρῳ τῆς ἀδίκου κεκλίμεθ' ἔργα Τύχης.
ἤδη γυμνασίῳις ἡσκημένον, ἔντροφον ἄθλοισι
παῖδά με καὶ πάτρης ἐλπίδα καὶ πατέρος,
ἐνγῦς καὶ κοτίνῳ φθονερὸς κατεκοίμισεν Ἄδης
ψευσάμενος τόσσους εἰς ἀρετὴν καμάτους.

54 Fabricius 1999, 236-248.

55 Nigdelis 2000 (with older bibliography). ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 944 (N. Kazakidi) (forthcoming). ΗΛ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 944.

οὐνομά μοι Δωρᾶς, πατὴρ Διοκλεῖος, ἀπ' αὐτῶν
ἄθλων εἰς διδασχὴν τὰ αὐτὰ πονησαμένου.
ἀλλὰ με πρηυτέρως πενήθησατε· καὶ γὰρ ἐς Ἄδην
ἔρχομαι ἡρώων οὐδενὶ λειπόμενος.

The text refers to Doras, son of Dioklei(e)s who died at an age when he would still be training at the gymnasium. The shape of the letters in the inscription⁵⁶ as well as the hairstyle on the herm point towards a date of the early Imperial times, possibly during the 1st c. A.D.⁵⁷ The aryballos and the strigils refer to the palaestra, while the palm leaves and the wreaths are victory trophies in games⁵⁸. The inscription compares the deceased with gods and heroes. The plaque was probably part of a built funerary edifice or more probably a monument erected in public space in honour of the deceased, possibly a heroon in the gymnasium of Perinthos⁵⁹.

The inscribed base **MΘ 2344** (Cat. No. 24) with parts of the lower limbs of an unidentified statuette has been attributed to the "Rhaidestos Collection"⁶⁰ due to the names mentioned in the inscription⁶¹. It also preserves parts of the support on its left side and an artefact in front of the figure's right leg. The front side bears the inscription: Μέων Ἡρακλέω[νος]. The figure was probably depicted in the type of Heracles with his club upside down on his right arm, touching the ground or some base. This iconographic type is common in sculpture of the 5th ⁶² and the 4th c. B.C.⁶³, which show Heracles nude with a lionskin wrapped around his forearm. According to the proposed complete reading of the inscription, the relief depicts Meon himself, the son of Heracleon. E. Sverkos believes that it is a statuette of Heracles. However, a closer look shows

56 Nigdelis 2000, 150.

57 Cf. von Moock 1998, 40 no. 2, 108 no. 122, pl. 13d, 173 no. 466, pl. 59d. ΚΓΑΜΘ IV, op. cit., n. 4-5.

58 ΚΓΑΜΘ IV, op. cit., n. 6. For youths of the gymnasium depicted post-mortem in the type of a herm, see Kazakidi 2015, 107-113.

59 ΚΓΑΜΘ IV, op. cit., n. 17.

60 Guarded "by deacon Ierotheos". Papadopoulos Kerameus 1886, 9 no. 10. Dumont – Homolle 1892, 409 83m. IG X 2.1 273. ΗΛ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 2344. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 2344 (N. Kazakidi) (forthcoming), with further bibliography.

61 Also attributed to Rhaidestos by the editors of LGPN IV, following the suggestion of Louiza Loukopoulou, the anthroponyms of the inscription. The name Meon is not known. In IG X 2.1 273 it is considered as a form of the name Maion, which is attested as an anthroponym as well as an ethnic one (Maion from Maionia of Lydia). Cf. ΗΛ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 2344.

62 Kansteiner 2000, 85-86.

63 LIMC IV (1988) 745 nos. 271, 746 nos. 304-309, pl. 463 fig. 271, 465 fig. 305 s.v. Herakles (O. Palagia).

that we are dealing with the grave statuette of the deceased in the iconographic type of a god⁶⁴. The inscription at the base has been dated to the 2nd or 3rd c. A.D. which is also confirmed by the sculpture's artwork.

MΘ 2445⁶⁵ is a grave relief with arched crowning, depicting two young girls and the inscription ΔΗΜΚΑΤΕΡΑ Δημ<έ>α Σεήρα (Cat. No. 18) that dates to the 2nd c. A.D. (until the mid-3rd c. A.D. considering the representation).

The "Rhaidestos Collection" contains four monuments of the Imperial times, **MΘ 238**, **MΘ 258**, **MΘ 1124** and **MΘ 1064** (reliefs and stelae), of various places of origin, that depict a horseman. The reliefs of that type can either be ascribed to the grave monuments or be associated with the votive reliefs of the Hero-Horseman or "Thracian Horseman", whose cult has been influenced by local heroes and spread across Thrace and northern Greece in general during Roman times⁶⁶. Grave reliefs with that type of representation refer to the heroization of deceased. These four examples are funerary. In two reliefs, the horseman is accompanied by a female figure (MΘ 238, MΘ 1124), while a tree is often present, as a common grave symbol.

More specifically, **MΘ 238** (Cat. No. 20) from Panion is part of a relief with a horseman and a servant. "Part of a relief of good art..." is how Papadopoulos Kerameus describes it, stating that it was "found in Panion", and dating it to the late 1st or the early 2nd c. A.D.⁶⁷ The rectangular relief with the horseman **MΘ 1064**⁶⁸ (Cat. No. 23) from Tsifli-Diogiou depicts a heroised dead. The awkward rendition of space, the shallow details and the mediocre proportions point towards a dating near the end of the 2nd c. A.D.⁶⁹ The relief depicting a horseman and a female figure **MΘ 1124** (Cat.

No. 22) was found at Megalos Tsekmetzes⁷⁰. E. Sverkos, P. Adam-Veleni and K. Tzanavari believe the relief dates to the second half of the 2nd c. A.D.⁷¹ Finally, the grave relief **MΘ 258** (Cat. No. 21) from the village of Semitle in Eastern Thrace, depicting a horseman, dates after the mid-3rd c. A.D. mostly due to the disproportionate figures and the inability to depict anatomical details, according to P. Adam-Veleni who published the monument⁷².

B) Votive reliefs and stelae

These are seven votive reliefs that date to the Imperial era and depict deities: **MΘ 938** (Cat. No. 26) Aphrodite and Eros, **MΘ 1079** (Cat. No. 27) Asclepius and Hygeia, **MΘ 1122** (Cat. No. 28) Poseidon and Amphitrite, **MΘ 1123** (Cat. No. 32) Poseidon, **MΘ 2214** (Cat. No. 31) Artemis Kunegetis, **MΘ 1110** and **MΘ 1163** (Cat. Nos. 29 and 30) Mother of Gods - Cybele.

The part of a votive relief **MΘ 938**⁷³ (Cat. No. 26) depicts a seminude female figure, most probably Aphrodite, and a nude Eros to her left. The panel above the relief field bears the fragmentary inscription:

[- -]OPATE *vacat*

[- -]ΤΩΝ

While the panel to the right, next to the Eros, bears the inscription: Τύχη

The shape of the letters and the style of the figures point towards a dating within the 1st c. B.C.

The relief **MΘ 1079** (Cat. No. 27), from Ganochori, depicts a pair of figures identified as Asclepius and Hygeia. It dates to the late Imperial times⁷⁴.

MΘ 1122⁷⁵ (Cat. No. 28) is a votive relief to Poseidon and Amphitrite, as one of the depicted figures is holding a large fish, which allows us to identify him as Poseidon⁷⁶. The fish is probably

64 ΚΓΑΜΘ IV, op. cit. On the phenomenon of mortals being depicted with the characteristics of gods, known as "symbolic or iconographic parallelism", see the extensive discussion and collected bibliography given by Voutiras 2001.

65 Papadopoulos Kerameus 1886, 79 no. 7. Dumont – Homolle 1892, 399 n. 1. IG X 2.1 711. Loukopoulou, 248-249, 260-261. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 2445.

66 On Hero Horseman or "Thracian Horseman" indicatively see: Seure 1912. Kazarow 1938. Picard 1956. Georgieva 1965. Gočeva – Oppermann 1979. Cermanović-Kuzmanović 1982.

67 Papadopoulos Kerameus 1886, 77 no. 14. Pfuhl – Möbius 1977, 348 no. 1469. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 238.

68 Papadopoulos Kerameus 1886, 76 no. 10. Dumont – Homolle 1892, 402 no. 76m.

69 ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 553 (P. Adam-Veleni), with previous bibliography.

70 Papadopoulos Kerameus 1886, 77 no. 13. Dumont – Homolle 1892, 403 no. 76n. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 1124.

71 Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, op. cit.

72 Papadopoulos Kerameus 1886, 77 αρ. 15. Dumont – Homolle 1892, 403 no. 76n. ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 563 (P. Adam-Veleni).

73 Papadopoulos Kerameus 1886, 78 no. 2. Dumont – Homolle 1892, 401 no. 76. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 938 (E. Voutiras) (forthcoming).

74 Mitropoulou 1984, 22, 47 no. 26 pl. 5. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 1079.

75 Papadopoulos Kerameus 1886, 76-77 no. 6. Dumont – Homolle 1892, 402 no. 76i. ΚΓΑΜΘ I, Cat. No. 4 (G. Despinis).

76 LIMC I (1981) 726 no. 21a s.v. Amphitrite (S. Kaempf-Dimitriadou). LIMC VI (1994) 460 no. 130 s.v. Poseidon (E. Simon). ΚΓΑΜΘ I, Cat. No. 4 and n. 7 (G. Despinis). ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 528 (G. Despinis).

a small tuna, associated with the god's cult. The female figure is identified as the god's spouse, Amphitrite, despite the fact that she is depicted in the type of Aphrodite Louvre-Naples or Aphrodite Fréjus. It dates to the Imperial times. The relief **MΘ 1123** (Cat. No. 32) is relevant, depicting Poseidon holding his trident, which was mentioned above with the artefacts dating to the Archaic times, as its first use was as a building's rooftile. It's no coincidence that the two reliefs (MΘ 1122-1123) come from Propontis, where many fish cross by, such as tuna.

MΘ 1110 (Cat. No. 29), a miniature temple of the Mother of Gods⁷⁷, is of the Roman era or slightly older. The goddess is shown facing front, with one lion on either side, within a temple. The hurried incision denotes a plain craftsmanship of the Roman times, while the absence of the drum probably indicates the Bithynian iconographic type of Cybele. It is comparable to a miniature temple at the Archaeological Museums of Istanbul⁷⁸.

Of an Imperial date (2nd c. A.D.) is another relief of the Mother of Gods **MΘ 1163**⁷⁹ (Cat. No. 30) "from Messene" according to the inventory of the Archaeological Museum of Thessaloniki. The goddess is shown facing front, accompanied by two lions, one on either side, while a third one is resting on her lap.

The relief **MΘ 2214**⁸⁰ (Cat. No. 31) from Ganochori is a rectangular marble plaque that is missing its upper part. It depicts Artemis within a panel: a female figure is shown in frontal pose, wearing a short chiton and holding a spear with her left hand, while offering a libation with a phiale on her right hand on an altar situated to her right. A dog, possibly a hunting one, completes the representation to the right (to the viewer). Below, a worn votive inscription in two lines⁸¹:

[Α]λφοῦς Κότυ[ο]ς Ἀρτέμι-
vacat δι εὐ[χ]ήν vacat

77 Papadopoulos Kerameus 1886, 76 no. 9. Vermaseren 1977, 41 ff., no. 145, pl. 90. ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 532 (K. Tzanavari). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 1110.

78 Naumann 1983, 256-257, nos. 601-603, pl. 44.3-4. ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 532 (K. Tzanavari).

79 Papadopoulos Kerameus 1886, 76 no. 8. ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 531 (K. Tzanavari). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 1163

80 TESR–Proceedings, 71 no. 11. Papadopoulos Kerameus 1886, 79 no. 3. Dumont – Homolle 1892, 404 no. 76z8. LIMC II (1984) 696 no. 976 s.v. Artemis (L. Kahil – N. Icard). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 2214.

81 IG X 2.1 972. For further bibliography and data on a new reading of the inscription, see Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, op. cit.

The publishers date the inscription, in this form, to the 2nd c. A.D. It is a votive⁸² relief to Artemis, depicted in the iconographic type of the kunegetis, common in votive reliefs throughout northern Greece during the 2nd and 3rd c. A.D.⁸³ This specific artefact could date to that era, though the proportions in Artemis' figure and mainly the type of circular altar point towards an earlier date, possibly even within the 1st c. B.C.

C) Architectural member

The part of a capital of a pseudo-pillaster **MΘ 1094** (Cat. No. 33) comes from Perinthos and is decorated by a winged Eros that bears Heracles' armour⁸⁴. It probably belonged to the inner sculptural decoration of a luxurious public building of the city and dates to the 2nd c. A.D. It shows similarities with a small group of capitals, also from Perinthos, which, as mentioned above, was the capital of the province of Thrace and the seat of the Roman governor since A.D. 46⁸⁵.

D) Table supports

Two parts of table supports of the Archaeological Museum of Thessaloniki can be assigned to the "Rhaidestos Collection". These are: a) **MΘ 1135** (Cat. No. 35) with a figure of Eros riding a dolphin, which the inventory of the museum attributes to the "Rhaidestos Collection" and mentions Perinthos as its provenance. Th. Stefanidou-Tiveriou, who published the monument⁸⁶ states that the artwork belongs to a northern Greek workshop of the mid-3rd c. A.D. without mentioning its provenance though. b) **MΘ 945** (Cat. No. 36) depicting Zeus with an eagle, an Attic work, which dates around A.D. 200. Its provenance from Rhaidestos is secure⁸⁷. It was not possible to identify this artefact with any of the ones mentioned in the catalogue of sculpture by Kallidis and Papadopoulos Kerameus⁸⁸.

82 L. Kahil and N. Icard mention it as votive. See LIMC II (1984), op. cit. Cf. Terzopoulou 2010, 135 n. 80.

83 Indicatively see Deoudi 2010. Chatzinikolaou 2012.

84 Papadopoulos Kerameus 1886, 78 no. 3. Dumont – Homolle 1892, 398 no. 74z12. A capital is noted like that, which was found at Perinthos and was "offered by D. Karakatsanis". Based on its dimensions it can hardly be identified as MΘ 1094. For MΘ 1094 and the relevant comments, see ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 655, n. 9 (N. Kazakidi), with bibliography. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 1094.

85 On the history of the capital city of the province of Thrace and the seat of the Roman governor since A.D. 46, see I. Perinthos, 74 ff. and cf. ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 655, n. 9 (N. Kazakidi).

86 Stefanidou-Tiveriou 1985, 84 no. 17.

87 Stefanidou-Tiveriou 1985, 71 no. 13.

88 Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, MΘ 945.

Ambiguous monuments (*Ambigua*)

There are artefacts, which could be attributed to the "Rhaidestos Collection", after comparative examination. The bust of a bearded man **MΘ 1058** (Cat. No. 34) of the mid-2nd c. A.D. is characteristic. Its provenance is unknown and it is made of fine-grained, white marble, greyish at places, possibly originating from Asia Minor, which could derive from Rhaidestos or be associated with the region⁸⁹. Comparative analysis and observation has shown that the bust is closely associated and possibly has the same provenance and fate with a similar one of an old bearded man in the Museum of Fine Arts in Budapest (Budapest, Szépművészeti Múzeum, Inv. No. 6923). Though the bust MΘ 1058 lacks any provenance details, the Budapest bust is known to have come from Asia Minor. It is hence highly probable that the bust in the Archaeological Museum of Thessaloniki belongs to the "Rhaidestos Collection", which was transferred to Thessaloniki in 1922. In fact, it could have been erected together with the one in Budapest, forming "a pair" (according to E. Voutiras) and come from a city along the coast of Propontis. The possible derivation of the marble of MΘ 1058 from Asia Minor advocates this hypothesis.

To conclude, we could say that despite its fragmentary condition, the sculptures — mainly the reliefs — of the "Rhaidestos Collection" form an interesting group. The strong influence of the metropoleis to their colonies is evident in Archaic and Classical times, and that is reflected in art as well. Colonists would have worked in the local workshops, alongside local craftsmen, who would have brought their style with them. The result is a combination of artistic skill and the orders placed in those workshops. Until the 1st c. B.C. — 1st c. A.D. — that is before the "*koine*" influenced and in many cases assimilated the roman provinces— specificities, which reflect the identity of the artistic production of the cities of Propontis and northwestern Asia Minor are generally evident. From the 2nd c. A.D. onwards, the individuality of production in the workshops of the region diminishes and provincial art gains ground.

⁸⁹ Voutiras 2001, with previous bibliography. ΚΓΑΜΘ II, Cat. No. 266, figs. 797-803 (E.Voutiras).

Βιβλιογραφία | Bibliography

- Adam-Veleni – Sverkos – Tzanavari (υπό έκδοση)** P. Adam-Veleni – E. Sverkos – K. Tzanavari, Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki, in: XI International Congress of Thracology, Istanbul, 8-12 November 2010 (υπό έκδοση).
- Αλλαμανή-Σουρή | Allamani-Souri 2008** B. Αλλαμανή-Σουρή, Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα από τη Βέροια και την περιοχή της (Θεσσαλονίκη 2008).
- Barletta 1983** B.A. Barletta, Ionic Influence in Archaic Sicily. The Monumental Art (Gothenburg 1983).
- Barletta 1987** B.A. Barletta, The Draped Kouros Type and the Workshop of the Syracuse Youth, *AJA* 91, 1987, 233-246.
- Βουτυράς | Voutiras 2001** Εμμ. Βουτυράς, Προτομή «Σοφιστή» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στο: Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη (Θεσσαλονίκη 2001) 441-449.
- Cermanović-Kuzmanović 1982** A.A. Cermanović-Kuzmanović, Corpus Cultus Equitis Thracii, Monumenta intra fines Jugoslaviae reperta, *EPRO* 74 (Leiden 1982).
- Cremer 1991** M. Cremer, Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien I. Mysien, *AMS* 4.1 (Bonn 1991).
- Dentzer 1982** J.M. Dentzer, Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C. (Rome 1982).
- Deoudi 2010** M. Deoudi, Die thrakische Jägerin. Römische Steindenkmäler aus Makedonia und Thracia, Peleus, Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, 51 (Wiesbaden 2010).
- Dillon 2010** Sh. Dillon, The Female Portrait Statue in the Greek World (Cambridge 2010).
- Dumont – Homolle 1892** A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892).
- Dunbabin 2003** K.M.D. Dunbabin, The Roman Banquet: Images of Conviviality (Cambridge 2003).
- Eule 2001** C. Eule, Hellenistische Bürgerinnen aus Kleinasien. Weibliche Gewandstatuen in ihrem Antiken Kontext (Istanbul 2001).
- Fabricius 1999** J. Fabricius, Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten (München 1999).
- Floren 1987** J. Floren, Die geometrische und archaische Plastik (W. Fuchs – J. Floren, Die griechische Plastik I) (München 1987).
- Gočeva – Oppermann 1979** Z. Gočeva – M. Oppermann, Corpus Cultus Equitis Thracii, Monumenta Orae Ponti Euxini Bulgariae, *EPRO* 74 (Leiden 1979).
- Georgieva 1965** N. Georgieva, Der wildtragende thrakische Reitergott, *Eirene* 4, 1965, 111-122.
- Heidebroek-Soldner 2004** E. Heidebroek-Soldner, Die Traube auf hellenistischen und kaiserzeitlichen Grabdenkmälern. Untersuchungen zur Ikonographie und Bedeutungsgeschichte eines Attributs und verwandter Motive (Hamburg 2004).
- Huber 2001** I. Huber, Die Ikonographie der Trauer in der griechischen Kunst (Mannheim-Möhring 2001).
- Kansteiner 2000** S. Kansteiner, Herakles. Die Darstellungen in der Großplastik der Antike (Köln 2000).
- Καζακίδη | Kazakidi 2015** N. Καζακίδη, *Εἰκόνες ἐν γυμνασίῳ*. Ἔργα γλυπτικής στο ελληνοιστικό γυμνάσιο (Θεσσαλονίκη 2015).
- Kazarow 1938** G. Kazarow, Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien (Leipzig 1938).
- Langlotz 1975** E. Langlotz, Studien zur nordostgriechischen Kunst (Mainz 1975).
- Lindsay 2001** H. Lindsay, Eating with the Dead: the Roman Funerary Banquet, in: I. Nielsen – H.S. Nielsen (eds.), Meals in a Social Context: Aspects of the Communal Meal in the Hellenistic and Roman World (Aarhus 2001) 67-80.
- Loukopoulou 1989** L. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 9 (Athènes 1989).
- Μητροπούλου | Mitropoulou 1984** E. Μητροπούλου, Η τυπολογία της θεάς Υγείας με φίδι (Αθήνα 1984).
- Naumann 1983** F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, *IstMitt* 28 Beih. (Tübingen 1983).
- Neumann 1965** G. Neumann, Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst (Berlin 1965).
- Neumann 1971** G. Neumann, Das Basler Arztrelief – Ein samisches Werk?, *AA* 86, 1971, 183-188.
- Νίγδελης | Nigdelis 2000** Π.Μ. Νίγδελης, Από τη Ραιδεστό στη Θεσσαλονίκη: η τύχη μιας επιγραφής της

Περίνθου, Τεκμήρια 5, 2000, 147-154.

Νίγδελης | Nigdelis 2011 Π.Μ. Νίγδελης, Μακεδονικά επιγραφικά ΙΙΙ (Θεσσαλονίκη), Τεκμήρια 10, 2011, 121-184.

Oakley 2003 J.H. Oakley, Death and the Child, in: J. Neils – J.H. Oakley (eds.), Coming of Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past (New Haven 2003).

Παπαδόπουλος Κεραμεύς | Papadopoulos Kerameus 1886 Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 65-113.

Peek 1955 W. Peek, Griechische Vers-Inschriften, I, Grab-Epigramme (Berlin 1955).

Πελεκίδης | Pelekidis 1928 Σ. Πελεκίδης, Μνημεία της Θράκης, Θρακικά Ι, 1928, 5-19.

Pfuhl – Möbius 1977 E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (Mainz am Rhein 1977).

Pfuhl – Möbius 1979 E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs II (Mainz am Rhein 1979).

Picard 1956 Ch. Picard, Nouvelles observations sur diverses représentations du Héros-Cavalier des Balkans, RHistRel 150, 1956, 1-26.

Sayar 1998 M.H. Sayar, Weihung für Apollon Torontenos, in: U. Peter (ed.), Griechisches Münzwerk. Stephanos Nomismatikos. E. Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag (Berlin 1998) 585-589.

Scholl 1996 Andr. Scholl, Die Attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs.v. Chr. (Berlin 1996).

Seure 1912 G. Seure, Études sur quelques types curieux du cavalier thrace, REA 14, 1912, 137-166.

Sismondo-Ridgway 1977 B. Sismondo-Ridgway, The Archaic Style in Greek Sculpture (Princeton 1977).

Slawisch 2007 A. Slawisch, Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia. Aufnahme, Verarbeitung und Weitergabe überregionaler Ausdrucksmittel am Beispiel der Grabsteine einer Binnenprovinz zwischen Ost und West (Langenweißbach 2007).

Στεφανίδου-Τιβερίου | Stefanidou-Tiveriou 1985 Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη 1985).

Sverkos 2002 E. Sverkos, Verschollene Inschriften aus Bisanthe im Archäologischen Museum von Thessaloniki, Τεκμήρια 6, 2001 (2002), 155-159.

Τερζοπούλου | Terzopoulou 2010 Δ. Τερζοπούλου, Θεόμορφες απεικονίσεις θνητών στα ταφικά μνημεία της Μακεδονίας, Egnatia 14, 2010, 123-154.

Thönges-Stringaris 1965 R.N. Thönges-Stringaris, Das Griechische Totenmahl, AM 80, 1965, 1-99.

Vermaseren 1977 M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque VII, Musea et collectiones privatae, EPRO 50 (Leiden 1977).

von Moock 1998 D.W. von Moock, Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit: Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie (Mainz 1998).

von Moock 2012 D.W. von Moock, Η αναβίωση της παραγωγής των αττικών επιτυμβίων στηλών κατά τον 1^ο αι. π.Χ., στο: Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Π. Καραναστάση – Δ. Δαμάσκος (επιμ.), Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 7-9 Μαΐου 2009 (Θεσσαλονίκη 2012) 151-162.

Vorster 1983 Chr. Vorster, Griechische Kinderstatuen (Köln 1983).

Voutiras 2001 E. Voutiras, Aphrodite Nymphia, in: Chr. Reusser (ed.), Griechenland in der Kaiserzeit. Neue Funde und Forschungen zu Skulptur, Architektur und Topographie, Kolloquium zum 60. Geburtstag von Prof. Dietrich Willers, Bern, 12-13 Juni 1998, Hefte des archäologischen Seminars der Universität Bern, Institut für Klassische Archäologie der Universität Bern, Beih. 4 (Bern 2001) 107-114 πίν. 25-26.

White 2010 K.D. White, Agricultural Implements of the Roman World (Cambridge 2010).

Woysch-Méautis 1982 D. Woysch-Méautis, La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs. De l'époque archaïque à la fin du IV siècle av. J.C. (Lausanne 1982).

Χατζηνικολάου | Chatzinikolaou 2012 Κ. Χατζηνικολάου, «Ἄρτεμιδι Σιβοννικῇ...». Περιπτώσεις τοπικών λατρεϊών Ἀρτέμις στη Μακεδονία, στο: Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου (Θεσσαλονίκη 2012) 601-608.

Ναυάγιο βυζαντινού ξύλινου πλοίου, Γενί Καπί, Κωνσταντινούπολη

Shipwreck of a byzantine wooden ship, Yenikapi, Istanbul

Πηγή | Source: <<http://decouvertes-archeologiques.blogspot.gr/2011/09/un-navire-marchand-du-5eme-siecle.html>> (21.02.2016)

Οι ερευνητικές δραστηριότητες των τούρκων ιστορικών και αρχαιολόγων στη νοτιοανατολική Θράκη κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα

Mustafa Hamdi SAYAR

Η έρευνα, από τούρκους ερευνητές, της αρχαίας ιστορίας και αρχαιολογίας της νοτιοανατολικής Θράκης ξεκίνησε στο α' μισό του 20^{ου} αιώνα. Πρωτοπόρος υπήρξε ο Arif Müfid Mansel (1905-1975)¹, έπειτα από παρότρυνση του Mustafa Kemal Atatürk. Το 1936 διορίστηκε διευθυντής των ανασκαφών που θα πραγματοποιούνταν στη Θράκη εκ μέρους της Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας. Ο Arif Müfid Mansel είχε σπουδάσει αρχαιολογία και αρχαία ιστορία στο Βερολίνο και μετά την επιστροφή του, το 1929, διορίστηκε υποδιευθυντής των Αρχαιολογικών Μουσείων Κωνσταντινούπολης. Ανάμεσα στα έτη 1936-1940 ανέσκαψε τύμβους στις περιοχές Vize και Lüleburgaz της Ανατολικής Θράκης και δημοσίευσε τα ευρήματά². Η έρευνά του στη Θράκη διακόπηκε εξαιτίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ στη συνέχεια δραστηριοποιήθηκε ερευνητικά στην Παμφυλία.

Τα μεγαλιθικά μνημεία (τύπου «ντολμέν» και μονολιθικά τύπου «μενίρ») που εντοπίζονται στην περιοχή Lalapaşa, στην επαρχία Edirne, μελετήθηκαν το 1969 από τον Ş.A. Kansu³ και αργότερα, προς το τέλος του 20^{ου} αιώνα, από τον Murat Akman⁴.

Μετά τον Mansel, η έρευνα των τύμβων συνεχίστηκε από τον Nezih Fıratlı (Αρχαιολογικά Μουσεία Κωνσταντινούπολης), ο οποίος διερεύνησε τους τύμβους Uzun Hacı, Karakoş και Akören στην επαρχία Kırklareli και δημοσίευσε τα ευρήματά⁵. Η Somay Onurkan (Τμήμα Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης) άρχισε το 1973 να μελετά τα μεταλλικά αντικείμενα από τις ανασκαφές των Mansel και Fıratlı και το 1978 δημοσίευσε έναν θώρακά⁶. Αργότερα, το 1988, η Τουρκική Ιστορική Εταιρεία δημοσίευσε τη μονογραφία της για τα μεταλλικά ευρήματα από τους τύμβους της Ανατολικής Θράκης⁷.

Ο τύμβος Naır Köy, που ανασκάφηκε από το Μουσείο Tekirdağ, δημοσιεύτηκε το 2004 από την İnci Delemen (Τμήμα Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης)⁸. Η θέση και τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά των τύμβων στην Ανατολική Θράκη δημοσιεύτηκαν το 2012 από τον Şahin

1 Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον Arif Müfid Mansel, βλ. Eyice 1975-1976, 301-330.

2 Mansel 1937, 36-46 και Mansel 1938. Mansel 1940, 89-114. Mansel 1941. Mansel 1943. Mansel 1944.

3 Kansu 1969, 577-579.

4 Akman 1997, 151-170.

5 Fıratlı 1964, 108-112.

6 Onurkan 1978. Onurkan 1980.

7 Onurkan 1988.

8 Delemen 2004.

Yıldırım (Μουσείο Edirne)⁹.

Ο Önder Öztürk, τότε διευθυντής του Μουσείου Tekirdağ, διεξήγαγε το 1996 ανασκαφές στον τύμβο Hacilli στην περιοχή Hayrabolu¹⁰. Ο Zülküf Yılmaz, τότε διευθυντής του Μουσείου Kırklareli, ερεύνησε το 1992 τον τύμβο İslambey στο Pınarbaşı¹¹, το 1996 τον τύμβο Çakilli στην περιοχή Vize¹² και το 1999 τον τύμβο Yündolan¹³.

Ο τύμβος Demirköy στην περιφέρεια Lalapaşa της επαρχίας Edirne ερευνήθηκε στο πλαίσιο σωστικών ανασκαφών από τους Elif Çokaman και Sahar Kırçın (Μουσείο Edirne)¹⁴. Ο Mete Aksan μελέτησε ευρήματα από τύμβους της νοτιοανατολικής Θράκης —που σήμερα φυλάσσονται στα Αρχαιολογικά Μουσεία Κωνσταντινούπολης— στο πλαίσιο της διδακτορικής του διατριβής που ολοκληρώθηκε το 2015¹⁵. Στη διατριβή αυτή, κάθε τύμβος αντιμετωπίζεται ως σύνολο, δηλαδή η αρχιτεκτονική του εξετάζεται μαζί με την κεραμική, τα γυάλινα και μεταλλικά αντικείμενα.

Ο Mansel διεξήγαγε ανασκαφές στο Ρήγιον, στη νοτιοανατολική πλευρά της λίμνης Kızıkçekmece στα δυτικά της επαρχίας Istanbul, από το 1938 έως το 1941, ενώ μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο συνέχισε ως υποδιευθυντής του Μουσείου έως το 1948¹⁶. Μια από τις πιο ολοκληρωμένες μελέτες σχετικά με τους οικισμούς γύρω από τη λίμνη Kızıkçekmece είναι αυτή του Semavi Eyice¹⁷.

Ένας άλλος ερευνητής που διεξήγαγε ολοκληρωμένη έρευνα στη νοτιοανατολική Θράκη ήταν ο Nezih Fıratlı (1921-1979), τότε διευθυντής των Αρχαιολογικών Μουσείων Κωνσταντινούπολης. Ο Fıratlı μελέτησε, στο πλαίσιο της διδακτορικής του διατριβής, τις αρχαίες ταφικές στήλες που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών με αφορμή την κατασκευή του νέου κτιρίου της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης, υπό την επίβλεψη του Arif Müfid Mansel. Η διατριβή αυτή δημοσιεύτηκε το 1965 στην τουρκική γλώσσα από την Τουρκική Ιστορική Εταιρεία¹⁸. Δημοσιεύτηκε επίσης από τη Γαλλική Ακαδη-

μία Επιστημών, ενσωματώνοντας τα σχόλια του Louis Robert σε επιγραφές¹⁹. Ο Fıratlı ερεύνησε τους τύμβους, καθώς και τους αρχαίους και μεσαιωνικούς οικισμούς στην περιοχή. Το 1964, εντόπισε μαρμάρινα θραύσματα με ανάγλυφα και δίγλωσσες επιγραφές που ανήκαν σε ένα ρωμαϊκό στρατιωτικό μνημείο κοντά στην Πέρινθο (Marmara Ereğlisi) και τα οποία σήμερα φυλάσσονται στα Αρχαιολογικά Μουσεία Κωνσταντινούπολης. Την ίδια χρονιά, με τον βοήθό του Louis Robert, τότε διευθυντή του Γαλλικού Ινστιτούτου Ανατολικών Σπουδών, δημοσίευσε μια επιγραφή που αναφέρει την ύπαρξη συμφωνίας ομόνοιας ανάμεσα στην Απάμεια (Mudanya) και στην Πέρινθο-Ηράκλεια.

Ο Zafer Taşlıklioğlu, Καθηγητής του Τμήματος Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης, μελέτησε, ανάμεσα στα έτη 1959-1970, τις αρχαίες και μεσαιωνικές επιγραφές σε ελληνικά και λατινικά από τη νοτιοανατολική Θράκη και τις δημοσίευσε σε δύο τόμους²⁰.

Ένας πρώην αξιωματικός του στρατού, ο Feridun Dirimtekin (1894-1976), διετέλεσε διευθυντής του Μουσείου Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη από το 1955 έως το 1971²¹. Ο Dirimtekin, από τη στιγμή που πήρε τη θέση αυτή, συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη διοργάνωση του Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών που πραγματοποιείται στην Κωνσταντινούπολη. Κατά τη διάρκεια της θητείας του διαχειρίστηκε, επίσης, και άλλα σημαντικά μνημεία, όπως το Kariye Tzami (Ναός του Σωτήρα στη Μονή της Χώρας) και την Αγία Ειρήνη. Καθώς βελτιώνονταν οι γνώσεις του σχετικά με τη βυζαντινή τέχνη, άρχισε να εκδίδει το ετήσιο περιοδικό *Ayasofya Müzesi Yıllığı*. Επιπλέον, διερεύνησε το Αναστάσιο Τείχος και άλλες σημαντικές οχυρώσεις της Θράκης²². Μερικά χρόνια αργότερα πραγματοποίησε ένα ερευνητικό πρόγραμμα στην Αγία Σοφία στη Βιζύη²³, καθώς και επιφανειακή έρευνα στην Πέρινθο-Ηράκλεια²⁴.

Ο Semavi Eyice, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας της Τέχνης της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης, διερεύνησε —κατά τα έτη 1961 και 1962— τις μεσαιωνικές και οθωμανικές περιόδους της

9 Yıldırım 2012.

10 Öztürk 1998, 381-393.

11 Yılmaz 1994.

12 Yılmaz 1998.

13 Yılmaz 2001.

14 Çokaman – Kırçın 2015, 69-82.

15 Aksan 2015.

16 Mansel – Ogan 1942, 1-36.

17 Eyice 1978a. Eyice 1978b.

18 Fıratlı 1964.

19 Fıratlı – Robert 1964.

20 Taşlıklioğlu 1961. Taşlıklioğlu 1971.

21 Για τον Dirimtekin, βλ. Eyice 1980.

22 Dirimtekin 1948. Dirimtekin 1955.

23 Dirimtekin 1961.

24 Dirimtekin 1967.

Θράκης²⁵.

Ο Afif Erzen, Καθηγητής του Τμήματος Αρχαίας Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης, ξεκίνησε ανασκαφές —κατά τα έτη 1971-1972— στην αρχαία Αίνο, στο κέντρο της πόλης Enez, στο δέλτα του ποταμού Meriç (Maritsa)²⁶. Το έργο του στη Θράκη διακόπηκε από το 1972 έως το 1977²⁷, περίοδο κατά την οποία διενέργησε ανασκαφές στην περιοχή Van της ανατολικής Ανατολίας. Αργότερα, όμως, το 1978, συνέχισε τη έρευνα στην Enez έως το 1993. Ο Sait Başaran (Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης) που είχε ξεκινήσει το 1988 επιφανειακή έρευνα στην περιοχή της Enez, ανέλαβε το 1994 τη διεύθυνση των ανασκαφών, τις οποίες συνέχισε έως και το 2015²⁸. Τα ευρήματα που φέρουν επιγραφές δημοσιεύθηκαν από τον Δρ. İsmail Kaygusuz²⁹.

Ο Mehmet Özdoğan, Καθηγητής του Τμήματος Προϊστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης, ξεκίνησε το 1980 επιφανειακές έρευνες στη νοτιοανατολική Θράκη και πραγματοποίησε ανασκαφές στις θέσεις Taşlıcabayır και Tilkiburnu, στην επαρχία Kırklareli³⁰. Ο Özdoğan συνέχισε τις επιφανειακές έρευνες έως το 1996, ενώ παράλληλα πραγματοποίησε ανασκαφές³¹ μαζί με τον Καθηγητή Güven Arsebük στη θέση Hocazesme στην πόλη Enez (1989-1993), στο σπήλαιο Yarımburgaz στην Κωνσταντινούπολη³², στη θέση Menekşe Çatağı στην πόλη Tekirdağ (1993-1994) και στη θέση Torpote στην περιοχή Marmara Ereğlisi του Tekirdağ (1996). Το 1989 ανακάλυψε στον οικισμό Torpote, που βρίσκεται περίπου 7 χλμ. δυτικά της Πέρινθου, ένα πήλινο άγαλμα της θεάς της γονιμότητας γεμάτο με σπόρους σιταριού. Αυτό το μοναδικό εύρημα, που εκτίθεται αυτήν την περίοδο στο Μουσείο Tekirdağ, αποτελεί ένα έργο τέχνης που τονίζει τη σημασία

των σιτηρών για την ιστορία της περιοχής. Ο Özdoğan συνεχίζει από το 1993 τις ανασκαφές στις θέσεις Aşağı Pınar και Kanlıgeçit στην επαρχία Kırklareli³³.

Ο Δρ. Savaş Harmankaya (Τμήμα Προϊστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης) διεξήγαγε επιφανειακές έρευνες —ανάμεσα στα έτη 1994 και 1995— στην περιοχή του όρους Γάνος της επαρχίας Tekirdağ. Επίσης, ανάμεσα στα έτη 1998 και 1999 πραγματοποίησε επιφανειακή έρευνα στο νησί της Ίμβρου³⁴. Από το 2005, η Δρ. Zeynep Koçel Erdem, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Καλών Τεχνών Mimar Sinan, πραγματοποιεί συστηματικές έρευνες στις περιοχές γύρω από το όρος Γάνος, την Gazipaşa και τη χερσόνησο της Καλλιόπολης³⁵.

Η Δρ. Aslı Özdoğan (Τμήμα Προϊστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κωνσταντινούπολης) ανέλαβε, από το 1995 έως το 1998, τις ανασκαφές στη θέση Menekşe Çatağı στο Tekirdağ³⁶.

Ο Nezih Fıratlı πραγματοποίησε, κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1960 και 1970, πολυάριθμες σωστικές ανασκαφές και έρευνες στην Πέρινθο και τη Θράκη³⁷. Ιδιαίτερα τα θραύσματα του μνημειακού τάφου του Τίτου Φλάβιου Micalus, που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή Kamaradere, αποτέλεσαν σημαντική προσθήκη στη συλλογή των Αρχαιολογικών Μουσείων Κωνσταντινούπολης. Μετά τον θάνατο του Fıratlı το 1979, η Δρ. Nuşin Asgari έγινε διευθύντρια του Μουσείου και συνέχισε το έργο του στην Πέρινθο-Ηράκλεια. Κατά τα έτη 1980 και 1981 η Asgari επιμελήθηκε, μαζί με τον Adnan Şakar, έναν τοπογραφικό χάρτη της πόλης, όπου σημειώνονται τα αρχαία μνημεία, ενώ στη συνέχεια, το 1986 και 1987, ερεύνησε με δοκιμαστικές τομές το αρχαίο στάδιο³⁸. Στη δεκαετία του 1990 ξεκίνησε ανασκαφές, μαζί με τον Mehmet Akif Işın, πρώην διευθυντή του Μουσείου Tekirdağ, σε μια τρίκλιτη βασιλική εντός του κατώτερου περιβόλου της πόλης. Αυτή η βασιλική, που αποκαλύφθηκε τμηματικά, διαθέτει

25 Eyice 1969, 327-333.

26 Erzen 1974. Erzen 1980. Erzen 1981. Erzen 1982. Erzen 1983a. Erzen 1983b. Erzen 1984a. Erzen 1984b. Erzen 1985. Erzen 1986. Erzen 1987. Erzen 1994a.

27 Erzen 1994b.

28 Erzen — Başaran 1988. Erzen — Başaran 1990. Erzen — Başaran 1991. Erzen — Başaran 1992. Erzen — Başaran 1993. Başaran 1996, 105-141. Başaran 2011. Başaran — Kurap 2014.

29 Kaygusuz 1983a. Kaygusuz 1983b.

30 Özdoğan 1983.

31 Özdoğan 1981. Özdoğan 1982. Özdoğan 1983. Özdoğan 1984. Özdoğan 1985. Özdoğan 1986. Özdoğan 1988. Özdoğan 1989. Özdoğan 1990. Özdoğan 1998.

32 Özdoğan 2001, 8-11.

33 Özdoğan 2010. Özdoğan — Parzinger 2011. Özdoğan u.a. 1997. Özdoğan u.a. 1998. Özdoğan u.a. 1999. Özdoğan u.a. 2000. Özdoğan u.a. 2001. Özdoğan u.a. 2002. Özdoğan u.a. 2006. Özdoğan u.a. 2008. Özdoğan u.a. 2009.

34 Harmankaya 2001. Harmankaya 2003.

35 Koçel-Erdem 2010, 2011, 2012, 2015. Βλ., επίσης, Koçel-Erdem — Tercan 2011.

36 Özdoğan — Işın 1999. Özdoğan — Işın 2000. Özdoğan — Işın 2002.

37 Fıratlı 1977.

38 Asgari 1981. Asgari 1982. Asgari 1986a. Asgari 1986b.

ψηφιδωτά δάπεδα στο βόρειο και νότιο κλίτος και μαρμάρινο δάπεδο στον κυρίως ναό. Στα νότια της βασιλικής εντοπίστηκαν το 1994 και τα κατάλοιπα ενός μνημείου. Ο Mehmet Akif Işin ερεύνησε το 1995 τα λιμάνια και τα ναυάγια της περιοχής. Ο σημερινός διευθυντής του Μουσείου Tekirdağ, Önder Öztürk, ερευνά εδώ και είκοσι χρόνια την Πέρινθο και την περιοχή της³⁹. Ο γράφων ξεκίνησε την έρευνα το 1980, μαζί με την Nuşin Asgari, στην περιοχή Marmara Ereğlisi και συνέχισε με τη διδακτορική του διατριβή, η οποία ολοκληρώθηκε το 1989. Από το 1990 συνεχίζει την έρευνά του σχετικά με την αρχαία ιστορία και την ιστορική γεωγραφία της Περίνθου-Ηρακλείας⁴⁰ και της περιοχής της⁴¹.

Από το 2001 το Μουσείο Tekirdağ πραγματοποιεί σωστικές ανασκαφές στο Ηραίον Τείχος, ένα εμπόριον της Σάμου στην ακτή του Μαρμαρά, επίσης γνωστό ως Karaevlialtı Höyüğü. Εκεί διεξάγει συστηματικές ανασκαφές ο Δρ. Neşe Atik, Καθηγητής του Πανεπιστημίου Namik Kemal⁴².

Οι επιφανειακές έρευνες και οι ανασκαφές στην τουρκική Θράκη έχουν αυξηθεί σταδιακά σε αριθμό, αν και απέχουν ακόμα πολύ από το να φτάσουν σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο. Οι σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιούνται από τις τοπικές διευθύνσεις μουσείων, καθώς και οι συστηματικές επιφανειακές έρευνες και ανασκαφές από ακαδημαϊκούς φορείς, συνεχίζονται παρά τη ραγδαία εκβιομηχάνιση και ανάπτυξη της περιοχής. Οι ανασκαφές που πραγματοποιούνται από την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Şengül Aydingün στην ακτή της λίμνης Küçükçekmece, όπου πιθανότατα βρισκόταν η πόλη Μελαντία, έχουν φέρει στο φως μερικές εκατοντάδες ενσφράγιστες πλίνθους⁴³. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα που θα μπορούσε να αναφερθεί είναι οι σωστικές ανασκαφές στις συνοικίες Yenikapı, Vezneciler και Sirkeci της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από το 2004 έως το 2014, με αφορμή τις εργασίες κατασκευής του μετρό. Την επίβλεψη και οργάνωση του

έργου ανέλαβαν τα Αρχαιολογικά Μουσεία Κωνσταντινούπολης, ενώ χιλιάδες ευρήματα καθώς και το μεγαλύτερο σύνολο μεσαιωνικού ξύλινου ναυαγίου βρίσκονται υπό μελέτη από μια μεγάλη ομάδα μελετητών και επιμελητών μουσείων. Ελπίζουμε ότι οι συστηματικές μελέτες και οι δημοσιεύσεις για τη νοτιοανατολική Θράκη θα συνεχίσουν να ρίχνουν φως στο παρελθόν της περιοχής.

39 Öztürk 1999. Öztürk 2000. Öztürk 2001. Öztürk 2009.

40 Sayar 1992b. I. Perinthos. Sayar 2001b.

41 Sayar 1990. Sayar 1992a. Sayar 1992c. Sayar 1993. Sayar 1994. Sayar 1995. Sayar 1996. Sayar 1997. Sayar 1998a. Sayar 1998b. Sayar 1999a. Sayar 1999b. Sayar 2000. Sayar 2001a. Sayar 2001b. Sayar 2002. Sayar 2003. Sayar 2004. Sayar 2005a. Sayar 2006. Sayar 2007a. Sayar 2007b. Sayar 2008a. Sayar 2008b. Sayar 2009. Sayar 2015.

42 Atik – Işin 2006.

43 Aydingün 2008. Aydingün – Öniş 2010. Aydingün 2010. Aydingün u.a. 2011. Sayar 2015.

The Research Activities of Turkish Historians and Archaeologists in Southeastern Thrace through the 20th Century

Mustafa Hamdi SAYAR

Research in the ancient history and archaeology of southeastern Thrace by Turkish scholars started in the first half of the twentieth century. The pioneer was Arif Müfid Mansel (1905-1975)¹ on the recommendation of Mustafa Kemal Atatürk. He was appointed the director of excavations to be held in Thrace on behalf of the Turkish Historical Society in 1936. Arif Müfid Mansel had studied archaeology and ancient history in Berlin and was appointed the vice director of the Archaeological Museums in Istanbul upon his return in 1929. He excavated the tumuli in the Vize and Lüleburgaz areas of eastern Thrace from 1936 to 1940 and published the findings². Pausing his work in Thrace due to World War II, he afterwards identified his new work area as Pamphylia.

The dolmens and menhirs around Lalapaşa in the Edirne province were studied by Ş. A. Kansu³ in 1969 and later by Murat Akman towards the end of the twentieth century⁴.

After Mansel, Nezih Fıratlı of the Istanbul Archaeological Museums worked on the tumuli. He excavated the tumuli of Uzun Hacı, Karakoç and Akören in the Kırklareli province and published the finds⁵. Somay Onurkan of the Istanbul University's Department of Archaeology started to study the metal objects from the excavations of Mansel and Fıratlı in 1973. She published an armour shirt (cuirass) in 1978⁶. Later, in 1988, the Turkish Historical Society published her monograph on the metal finds from the tumuli of eastern Thrace⁷.

The Naip Köy Tumulus, which was excavated by the Tekirdağ Museum, was published by İnci Delemen of the Istanbul University's Department of Archaeology in 2004⁸. Locations and topographic features of tumuli in eastern Thrace were published by Şahin Yıldırım of the Edirne Museum in 2012⁹.

Önder Öztürk, then director of the Tekirdağ Museum, conducted excavations at the Hacılı Tumulus in the Hayrabolu district in 1996¹⁰. Zülküf Yılmaz, then director of the Kırklareli Museum, excavated

1 For more information on Arif Müfid Mansel, see Eyice 1975-1976, 301-330.

2 Mansel 1937, 36-46 and Mansel 1938; Mansel 1940, 89-114; Mansel 1941; Mansel 1943; Mansel 1944.

3 Kansu 1969, 577-579.

4 Akman 1997, 151-170.

5 Fıratlı 1964, 108-112.

6 Onurkan 1978; Onurkan 1980.

7 Onurkan 1988.

8 Delemen 2004.

9 Yıldırım 2012.

10 Öztürk 1998, 381-393.

the İslambey Tumulus in Pınarbaşı in 1992¹¹, the Çakıllı Tumulus in Vize district in 1996¹², and the Yündolan Tumulus in 1999¹³.

The Demirköy Tumulus in the Lalapaşa district of the Edirne province was explored by Elif Çokaman and Şahan Kırçın of the Edirne Museum within the frame of rescue excavations¹⁴. Mete Aksan studied the findings from the tumuli in southeastern Thrace, now kept at the Istanbul Archaeological Museums, for his doctoral dissertation completed in 2015¹⁵. In this thesis, each tumulus is considered as a whole together with its architecture, pottery, glass and metal finds.

Mansel conducted excavations at Rhegion on the southeast side of Küçükçekmece Lake in the west of the Istanbul province from 1938 through 1941 and continued as vice-director of the Museum until 1948 after World War II¹⁶. One of the most comprehensive studies on the settlements around Küçükçekmece Lake was carried out by Semavi Eyice¹⁷.

Another researcher who conducted comprehensive research in southeastern Thrace was Nezih Fıratlı (1921-1979), then director of the Istanbul Archaeological Museums. For his doctoral dissertation Fıratlı studied the ancient tomb *stelae* uncovered in the excavations for the construction of the new Faculty of Letters building of the Istanbul University, under the supervision of Arif Müfid Mansel, published it in Turkish by the Turkish Historical Society in 1965¹⁸; he also published it incorporating Louis Robert's commentary on inscriptions by the French Academy of Sciences¹⁹. Fıratlı researched the tumuli and ancient and medieval settlements in the region. In 1964 Nezih Fıratlı uncovered marble pieces with reliefs and bilingual inscriptions belonging to a Roman military monument nearby Perinthos (Marmara Ereğlisi), now kept in the Istanbul Archaeological Museums. The same year, with his assistance, Louis Robert, then director of the French Institute of Anatolian Studies, he published an inscription proving the existence of an *homonoia* agreement between Apameia (Mudanya) and Perinthos—Herakleia.

Professor Zafer Taşlıkloğlu of the Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Ancient Greek Language and Literature, studied, from 1959 to 1970, the ancient and medieval inscriptions in Greek and Latin from southeastern Thrace and published them in two volumes²⁰.

An army officer in background, Feridun Dirimtekin (1894-1976) was the director of the Hagia Sophia Museum in Istanbul from 1955 to 1971²¹. When Dirimtekin came to this office in 1955 he also contributed greatly to the International Congress on Byzantine Studies held in Istanbul. During his office he also managed other important monuments such as the Kariye Camii (St. Saviour in Chora Church) and Hagia Eirene. As he improved his knowledge on Byzantine art he started to publish the annual *Ayasofya Müzesi Yıllığı*. He also explored the Anastasian Walls and other important fortresses in Thrace²². A few years later he conducted a research project on Hagia Sophia in Bizye²³ and carried out a survey in Perinthus-Heraclea²⁴.

Professor Semavi Eyice of the Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Art History explored in 1961 and 1962 the Medieval and Ottoman period of Thrace²⁵.

Professor Afif Erzen of the Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Ancient History, started excavations in 1971-1972 at ancient Ainos in the city centre of Enez in the delta of Meriç (Maritsa) River²⁶. He paused his work in Thrace from 1972 to 1977²⁷, when he excavated in the Van region of eastern Anatolia, but he resumed his work at Enez in 1978 and continued there until 1993. Sait Başaran of the Istanbul University, Faculty of Letters, who had started to survey around Enez in 1988, assumed the direction of the excavations in 1994, which he continued until 2016²⁸. The uncovered findings bearing inscriptions were published by Dr. İsmail Kaygusuz²⁹.

11 Yılmaz 1994.

12 Yılmaz 1998.

13 Yılmaz 2001.

14 Çokaman – Kırçın 2015, 69-82.

15 Aksan 2015.

16 Mansel – Ogan 1942, 1-36.

17 Eyice 1978a; Eyice 1978b.

18 Fıratlı 1964.

19 Fıratlı – Robert 1964.

20 Taşlıkloğlu 1961; Taşlıkloğlu 1971.

21 On Dirimtekin, see Eyice 1980.

22 Dirimtekin 1948; Dirimtekin 1955.

23 Dirimtekin 1961.

24 Dirimtekin 1967.

25 Eyice 1969, 327-333.

26 Erzen 1974; Erzen 1980; Erzen 1981; Erzen 1982; Erzen 1983a; Erzen 1983b; Erzen 1984a; Erzen 1984b; Erzen 1985; Erzen 1986; Erzen 1987; Erzen 1994a.

27 Erzen 1994b.

28 Erzen – Başaran 1988; Erzen – Başaran 1990; Erzen – Başaran 1991; Erzen – Başaran 1992; Erzen – Başaran 1993; Başaran 1996, 105-141; Başaran 2011; Başaran – Kurap 2014.

29 Kaygusuz 1983a; Kaygusuz 1983b.

Professor Mehmet Özdoğan of the Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Prehistory, started surveys in southeastern Thrace in 1980 and conducted excavations at Taşlıcabayır and Tilkiburnu in the Kırklareli province. Özdoğan continued his surveys until 1996³⁰. During his surveys he also conducted excavations³¹ together with Professor Güven Arsebük at Hocaçeşme in Enez (1989-1993), at Yarımburgaz Cave³² in Istanbul (1985-1986), at Menekşe Çatağı in Tekirdağ (1993-1994) and at Toptepe in the Marmara Ereğlisi district of Tekirdağ (1996). In 1989, Mehmet Celal Özdoğan of the Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Prehistory, uncovered at the Toptepe settlement, located at about 7 km west of Perinthos, a terracotta statue of the fertility goddess filled with wheat seeds. Currently on exhibition at the Tekirdağ Museum, this exclusive find is a work of art revealing the importance of grains for the history of the region. Özdoğan still continues his excavations since 1993 at Aşağı Pınar and Kanlıgeçit in the Kırklareli province³³.

Dr. Savaş Harmankaya of the Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Prehistory, conducted surveys in 1994 and 1995 in the mount Ganos region of the Tekirdağ province. He also surveyed in 1998 and 1999 the island of Imbros³⁴. Since 2005, Assoc. Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem of the Mimar Sinan University of Fine Arts has been conducting systematic surveys around mount Ganos, Gazipaşa and Gelibolu peninsula³⁵.

Dr. Aslı Özdoğan of the Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Prehistory, undertook, from 1995 to 1998, the excavations at Menekşe Çatağı in Tekirdağ³⁶.

Nezih Fıratlı conducted numerous rescue excavations and research during the 1960s and 70s in Perinthos and Thrace³⁷. Particularly, the fragments of the monumental tomb of Titus Flavius Micalus he, uncovered in the Kamaradere area,

have constituted an important asset in the Istanbul Archaeological Museums' collection. Following Fıratlı's passing in 1979, Dr. Nuşin Asgari became the director of the Museum and continued the work at Perinthos—Herakleia. In 1980 and 1981 Asgari prepared, together with Adnan Şakar, the topographic map of the city marking the ancient monuments; then, in 1986 and 1987, she excavated sondages in the ancient stadium³⁸. In the 1990s she started excavations at a three-aisled basilica within the lower city enclosure, together with Mehmet Akif Işın, the former director of the Tekirdağ Museum. Partially unearthed, this basilica church features mosaic pavements in the north and south aisles and marble pavement in the nave. In 1994 Mehmet Akif Işın and Nuşin Asgari attested the remains of a monument to the south of the basilica. Mehmet Akif Işın surveyed in 1995 the harbours and shipwrecks of the area. The current director of Museum Tekirdağ Önder Öztürk excavated in Perinthos and in surrounding area since twenty years³⁹. The author of these lines started his work in 1980, together with Nuşin Asgari, at Marmara Ereğlisi and continued with his doctoral dissertation, which was completed in 1989; since 1990, he has continued his research on the ancient history and historical-geography of Perinthos—Herakleia⁴⁰ and environs⁴¹.

Since 2001 the Tekirdağ Museum has conducted rescue excavations at Heraion Teichos, a Samian *emporion* on the Marmara coast, also known as Karaevlialtı Höyüğü. Currently, Prof. Dr. Neşe Atik of the Namık Kemal University at Tekirdağ conducts systematic excavations there⁴².

Surveys and excavations in Turkish Thrace have increased in number gradually, although it is still far from reaching a satisfactory level. Rescue excavations conducted by the local museum directorates, as well as systematic surveys and excavations by academics, still continue, despite the rapid industrialisation and growth of the region. The current excavations under the direction of Assoc. Prof. Dr. Şengül Aydıngün on the shore of Küçükçekmece Lake, where probably

30 Özdoğan 1983.

31 Özdoğan 1981; Özdoğan 1982; Özdoğan 1983; Özdoğan 1984; Özdoğan 1985; Özdoğan 1986; Özdoğan 1988; Özdoğan 1989; Özdoğan 1990; Özdoğan 1998.

32 Özdoğan 2001, 8-11.

33 Özdoğan 2010; Özdoğan — Parzinger 2011; Özdoğan u.a. 1997; Özdoğan u.a. 1998; Özdoğan u.a. 1999; Özdoğan u.a. 2000; Özdoğan u.a. 2001; Özdoğan u.a. 2002; Özdoğan u.a. 2006; Özdoğan u.a. 2008; Özdoğan u.a. 2009.

34 Harmankaya 2001; Harmankaya 2003.

35 Koçel-Erdem 2010, 2011, 2012, 2015; see also Koçel-Erdem — Tercan 2011.

36 Özdoğan — Işın 1999; Özdoğan — Işın 2000; Özdoğan — Işın 2002.

37 Fıratlı 1977.

38 Asgari 1981; Asgari 1982; Asgari 1986a; Asgari 1986b.

39 Öztürk 1999; Öztürk 2000; Öztürk 2001; Öztürk 2009.

40 Sayar 1992b; I.Perinthos; Sayar 2001b;

41 Sayar 1990; Sayar 1992a; Sayar 1992c; Sayar 1993; Sayar 1994; Sayar 1995; Sayar 1996; Sayar 1997; Sayar 1998a; Sayar 1998b; Sayar 1999a; Sayar 1999b; Sayar 2000; Sayar 2001a; Sayar 2001b; Sayar 2002; Sayar 2003; Sayar 2004; Sayar 2005 a; Sayar 2006; Sayar 2007a; Sayar 2007b; Sayar 2008a; Sayar 2008b; Sayar 2009; Sayar 2015.

42 Atik — Işın 2006; Atik 2007.

Melantias localized are bringing a few hundred new brick stamps⁴³. Most probably the best example to be mentioned are the rescue excavations at the Yenikapı, Vezneciler and Sirkeci neighbourhoods of Istanbul undertaken from 2004 to 2014 due to the metro constructions. Supervised and organised by the Istanbul Archaeological Museums, thousands of finds, as well as the biggest medieval wooden shipwreck assembly, are currently under study by a large group of scholars and museum curators. It is our hope that systematic studies and publications on southeastern Thrace will increase shedding light on the past of the region.

---

43 Aydingün 2008; Aydingün – Öñiz 2010; Aydingün 2010; Aydingün u.a. 2011; Sayar 2015.

Βιβλιογραφία | Bibliography

- Akman 1997** M. Akman, Megalithforschung in Thrakien, *IstMitt* 47, 1997, 151-170.
- Aksan 2015** M. Aksan, Tumuli in Southeastern Thrace (doctoral thesis) (Istanbul 2015).
- Asgari 1981** N. Asgari, Marmara Ereğlisi (Tekirdağ) 1980 Çalışmaları, *KST* III, 1981, 115-116.
- Asgari 1982** N. Asgari, Perinthos (Marmara Ereğlisi) Çalışması 1981, *KST* IV, 1982, 337-344.
- Asgari 1986** N. Asgari, Perinthos (Marmara Ereğlisi) Araştırmaları, *Türk Tarih Kongresi IX/1*, 1986, 451-458.
- Asgari 1988** N. Asgari, Perinthos 1986 Çalışmaları, *AST V/1*, 1988, 135-146.
- Atik 2007** N. Atik, Eine thrakische Stadt an der Propontis: Heraion Teichos, in: A. Iakovidou (ed.), *Thrace in the Graeco-Roman World, Proceedings of the 10th International Congress of Thracology*, Komotini - Alexandroupolis, 18-23 October 2005 (Athens 2007) 13-23.
- Atik – Işın 2006** N. Atik – M.A. Işın, Tekirdağ/Karaevlialtı 2000, 2002, 2004 Yılları Kazı Çalışmaları, *KST XXVII/1*, 2006, 47-58.
- Aydingün u.a. 2010** Ş. Aydingün u.a. 2008 yılı İstanbul Tarih Öncesi Çağlar Yüzey Araştırması, *AST XXVII/3*, 2010, 273-288. **Aydingün – Öñiz 2009** Ş. Aydingün – H. Öñiz, İstanbul Küçükçekmece Lake and River Basin Archaeological Ruins, in: *Proceedings of the 3rd International Symposium on 'Underwater Research' (Famagusta 2009)* 8-21.
- Aydingün 2010** Ş. Aydingün, Küçükçekmece Gölü Antik Feneri ve Limanları, in: *Şile Fenerinin 150. Yılı Kutlamaları, Uluslararası Deniz Fenerleri Sempozyumu*, 12-13 Haziran 2010, Cumartesi/ Pazar, 171-176.
- Aydingün u.a. 2011** Ş. Aydingün – E. Göldoğan – V. Heyd – H. Öñiz – Ü. Yüğrük-Planken, Küçükçekmece Göl Havzası İlk Dönem Kazı Çalışmaları (2009), *KST XXXII/3*, 2011, 46-57.
- Aydingün 2013a** Ş. Aydingün, İstanbul – Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazılarında M.Ö. 2. Bine ait Eserler, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 144, 2013, 1-14.
- Aydingün 2013b** Ş. Aydingün, Küçükçekmece Göl Havzası Kazılarında Ele Geçen Unguentariumlar, *İstanbul Araştırmaları Yıllığı* 23, 2013, 39-52.
- Aydingün u.a. 2014** Aydingün G.Ş. – V. Heyd – H. Öñiz – E. Göldoğan, İstanbul'un batısında kalan son höyük: Selimpaşa; in: A. Engin – B. Helwig – B. Uysal (eds.), *Studies in honour of Engin Özgen* (Ankara 2014) 47-55.
- Aydingün u.a. 2015** E. Kuruçayırılı – A.H. Eğilmez – G. Küçükali – M. Albukrek – E. Aytekin Uzel – Ş.G. Aydingün, in: M. Parise – C. Galeazzi – R. Bixio – C. Germani (eds.), *Hypogea 2015. Proceedings of the International Congress of Speleology in Artificial Cavities*, Rome, March 11/17 2015 (Rome 2015) 114-120.
- Başaran 1996** S. Başaran, Ainos Kazıları 1971-1994, *AnadoluAraş* XIV, 105-141.
- Başaran 2011** S. Başaran, Enez (Ainos) (Enez 2011).
- Başaran – Kurap 2014** S. Başaran – G. Kurap, Ainos (Enez) 2013, *KST XXXVI/3*, 2014, 207-230.
- Çokaman – Kırçın 2015** E. Çokaman – Ş. Kırçın, Edirne Lalapaşa, Demirköy Tümülüsü Kurtarma Kazısı 2013, in: 23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Mardin 4-7 Mayıs 2014 (Ankara 2015) 69-82.
- Delemen 2001** İ. Delemen, Tumulus Excavations in Thrace. in: *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)* (Istanbul 2001) 204-205.
- Delemen 2004** İ. Delemen, Tekirdağ Naip Tümülüsü (İstanbul 2004).
- Dirimtekin 1948** F. Dirimtekin, Anastase Surları, in: *Belleten XII*, Sayı 45 (Istanbul 1948) (zu den 65 km westlich von Istanbul liegenden Anastasios-Mauern).
- Dirimtekin 1955** F. Dirimtekin, Le mura di Anastasio I, in: *Palladio* 5, 1955, 80-87.
- Dirimtekin 1961** F. Dirimtekin, Vize'deki Ayasofya Kilisesi (Süleyman Paşa) Ayasofya Müzesi Yıllığı 3, 1961, 18-20.
- Dirimtekin 1967** F. Dirimtekin, Ereğli (Perinthus, Herakleia, Mygdonia) ve batısındaki liman kalıntısı, in: *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, 1967, 1-18.
- Erzen 1974** A. Erzen, Enez (Ainos) Kazıları, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3, 1973-1974 (1974), 217-238.
- Erzen 1981** A. Erzen, Enez Kazısı 1980, *KST* III, 1981, 89-91.
- Erzen 1982** A. Erzen, 1981 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları. *KST* IV, 1982, 285-290.
- Erzen 1983a** A. Erzen, Enez Kazı Çalışmaları, *KST* V, 1983, 297-300.
- Erzen 1983b** A. Erzen, 1981 yılı Enez kazısı çalışmaları, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10-11, 1981-1982 (1983), 59-90.
- Erzen 1984a** A. Erzen, 1983 Yılı Enez Kazısı, *KST* VI, 1984, 213-234.
- Erzen 1984b** A. Erzen, Edirne Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Merkezi ve Enez Kazıları, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*

sayı 24-27, 1984, 4-12.

Erzen 1985 A. Erzen, 1984 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları, KST VII, 1985, 603-618.

Erzen 1986 A. Erzen, 1985 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları, KST VIII/2, 1986, 273-290.

Erzen 1987 A. Erzen, 1986 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları, KST IX/2, 1987, 279-298.

Erzen 1994a A. Erzen, 1992 Yılı Enez Kazısı, KST XV/2, 1994, 455-474.

Erzen 1994b A. Erzen, İlkçağ tarihinde Trakya (İstanbul 1994).

Erzen – Başaran 1988 A. Erzen – S. Başaran, Enez (Ainos) Kazıları 1987 Yılı Çalışmaları, KST X/2, 1987, 89-108.

Erzen – Başaran 1990 A. Erzen – S. Başaran, 1990-1988 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları, KST XI/2, 1990, 107-124.

Erzen – Başaran 1991 A. Erzen – S. Başaran, 1991 Enez (Ainos) Kazısı, 1989 Yılı Çalışmaları, KST XII/2, 1991, 155-170.

Erzen – Başaran 1992 A. Erzen – S. Başaran, Enez (Ainos) Kazısı, 1990 Yılı Çalışmaları, KST XIII/2, 1992, 53-68.

Erzen – Başaran 1993 A. Erzen – S. Başaran, 1991 Yılı Enez (Ainos) Kazıları, KST XIV/2, 1993, 205-222.

Eyice 1969 S. Eyice, Türkiye Trakyası'nda İncelemelerden Notlar I: Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler, Türk Tarih Kurumu Belleteni, XXXIII/131, 1969, 325-358.

Eyice 1971 S. Eyice, Les monuments byzantins de la Thrace turque, Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina 18, 1971, 293-308.

Eyice 1975-1976 S. Eyice, Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel (1905-1975), Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 4-5, 1975-1976, 301-330.

Eyice 1978a S. Eyice, Tarihte Küçükçekmece, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 6-7, 1978, 57-120.

Eyice 1978b S. Eyice, Tarihte Küçükçekmece, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 62/35, Mart-Haziran 1978, 2-10.

Eyice 1980 S. Eyice, Trakya Araştırmacılarından: Feridun Dirimtekin 1894-1976, in: Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 8-9, 1979-1980, 259-285.

Eyice 1987 S. Eyice, MarmaraEreğlisiBizansKilisesi,Taç:Vakfı Dergisi 7, 1987, 3-7.

Fıratlı 1964a N. Fıratlı, Müze Dışı Arkeolojik Faaliyet ve Buluntulara Dair Haberler. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı (Annual of the Archaeological Museums of Istanbul) 11/12, 1964, 108-112.

Fıratlı 1964b N. Fıratlı, İstanbul'un Yunan ve Roma Mezar Stelleri, TTK (Ankara 1964).

Fıratlı – Robert 1964 N. Fıratlı – L. Robert, Les stèles funéraires de byzance gréco romaine (Paris 1964).

Fıratlı 1977 N. Fıratlı, Trakya'danBazı YeniBuluntular, in: VIII.TürkTarihKongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976,KongreyeSunulan Bildiriler.Band I (Ankara1979) 439-445.

Harmankaya 2001 S. Harmankaya, Gökçeada Survey, in: Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000) (İstanbul 2001) 274-278.

Harmankaya 2003 S. Harmankaya, The Prehistoric sites of Gökçeada, in: M.Özdoğan – H. Hauptmann – N. Başgelen (eds.), From villages to towns. Studies presented to Ufuk Esin (İstanbul 2003) 459-479.

Işın – Özdoğan 1999 M.A. Işın – A. Özdoğan, Harekattepe Tümülüsü, KST 1999, 335-348.

Kansu 1969 Ş.A. Kansu, Edirne'de bulunan Dolmenler ve Dikilitaşlar hakkında Yeni Gözlemler, Belleten XXXIII, 577-579.

Kaygusuz 1983a İ. Kaygusuz, Enez (Ainos)'den Yazıtlar, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 10-11, 1981-1982 (1983), 275-298.

Kaygusuz 1983b İ. Kaygusuz, aynı yazar Enez'de bulunmuş bir Molybdoz bulla Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 10-11, 1981-1982 (1983), 299-306.

Koçel-Erdem 2010 Z. Koçel-Erdem, Tekirdağ Ganos Dağı Araştırmaları 2008, AST XXVII/2, 2010, 79-108.

Koçel-Erdem 2011 Z. Koçel-Erdem, Tekirdağ Ganos Dağı 2009 Yüzey Araştırması, AST XXVIII/2, 2011, 385-408.

Koçel-Erdem – Tercan 2011 Z. Koçel-Erdem – S. Tercan, Ganohora'nın İzleri, Tekirdağ Ganos Dağı Arkeolojik Yüzey Araştırması, Arkeolojik Araştırma ve Fotoğraf Sergisi 18. 04. – 29. 04. 2011, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi (İstanbul 2011).

Koçel-Erdem 2012 Z. Koçel-Erdem, Tekirdağ Ganos Dağı Arkeolojik Yüzey Araştırması 2010 Yılı Çalışmaları, AST XXIX/3, 2012, 71-94.

Koçel-Erdem 2015 Z. Koçel-Erdem, Tekirdağ Merkez ve Şarköy İlçeleri ile Çanakkale Gelibolu Yarımadası (Trakya Khresonesos'u) Yüzey Araştırması 2013 Yılı Çalışmaları, AST XXXII, 2015, 437-460.

Mansel 1937 A.M. Mansel, Les fouilles de 1936-37 en Thrace (La Turquie Kemaliste 1937) 36-46.

Mansel 1938 A.M. Mansel, Trakya'nın Kültür ve Tarihi (Edirne 1938).

Mansel 1939 A.M. Mansel, Grabhügelforschung in Ostthrakien, Bulletin de l'Institut archéologique bulgare 13,

1939, 154-189.

Mansel 1940 A.M. Mansel, Trakya Hafriyatı, Fouilles de Thrace, Belleten IV, 1940, 89-114.

Mansel 1941 A.M. Mansel, Grabhügelforschung im östlichen Thrakien, AA 1941, 119-188.

Mansel 1943 A.M. Mansel, Trakya-Kırklareli Kubbeli Mezarları ve Sahte Kubbe ve Kemer Problemi (Ankara 1943).

Mansel 1944 A.M. Mansel, Vize'de Bulunan Maskeli Miğfer, Belleten VIII, 1944, 165-172.

Mansel – Ogan 1942 A.M. Mansel – A. Ogan, Rhegion-Küçükçekmece Hafriyatı 1940/41 Çalışmalarına Ait İlk Rapor/Fouilles de Rhegion-Küçükçekmece, Rapport préliminaire sur les travaux 1940/41, Belleten, VI /21-22, 1942, 1-36.

Onurkan 1978 S. Onurkan, Vize A Tümülüsünden bir zırh gömlek, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 6-7, 1978, 47-55.

Onurkan 1980 S. Onurkan, Kotys Adı ve phiale mesomphalos, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 8-9, 1979-1980 (1980), 193-199.

Onurkan 1988 S. Onurkan, Doğu Trakya Tümülüsleri Maden Eserleri, Belleten (Ankara 1988).

Özdoğan 1981 M. Özdoğan, Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları 1981 Yılı Çalışmaları, KST IV, 1982, 137-142.

Özdoğan 1982 M. Özdoğan, Doğu Marmara ve Trakya araştırmaları, TAD 26/1, 1982, 37-62.

Özdoğan 1983 M. Özdoğan, Trakya'da Tarihöncesi Araştırmalarının bugünkü durumu ve bazı sorunlar, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 10-11, 1981-1982 (1983), 21-58.

Özdoğan 1984 M. Özdoğan, Trakya Araştırmaları ve Taşlıbayır Kurtarma Kazısı, AST I, 1984, 63-68.

Özdoğan 1985 M. Özdoğan, 1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları, AST II, 1985, 221-232.

Özdoğan 1986 M. Özdoğan, 1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları, AST III, 1986, 409-420.

Özdoğan 1987 M. Özdoğan, Taşlıcabayır. A Late Bronze Age Burial Mound in Eastern Thrace, Anatolica 14, 1987, 7-39.

Özdoğan 1988 M. Özdoğan, 1986 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları, AST V, 1988, 157-174.

Özdoğan 1989 M. Özdoğan, 1987 Yılı Edirne ve Balıkesir İlleri Yüzey Araştırması, AST VI, 1989, 571-590.

Özdoğan 1990 M. Özdoğan, 1988 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları, AST VII, 1990, 443-458.

Özdoğan 1998 M. Özdoğan, Early Iron Age in Eastern Thrace and the Megalithic Monuments, in: N. Tuna – Z. Aktüre – M. Lynch (eds.), Thracians and Phrygians: Problem and Parallelism (Ankara 1998) 29-40.

Özdoğan 2001 M. Özdoğan, Yarımurgaz Cave Excavations. in: Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000) (Istanbul 2001) 8-11.

Özdoğan 2008 E. Özdoğan, Trakya'da Bir Tümülüs Mezarlığı: Dokuzhöyük Euergetes, Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag (Antalya 2008) 873-882.

Özdoğan 2010 E. Özdoğan, 2006 Yılı Kırklareli Yüzey Araştırması, AST XXV/3, 2010, 263-276.

Özdoğan – Işın 1999 A. Özdoğan – M.A. Işın, Tekirdağ Menekşe Çatağı Kazıları 1997 Yılı Çalışmaları, KST XX, 1999, 295-310.

Özdoğan – Işın 2000 A. Özdoğan – M.A. Işın, Tekirdağ Menekşe Çatağı Kazıları 1997 Yılı Çalışmaları, KST XXI, 2000, 239-250.

Özdoğan – Işın 2002 A. Özdoğan – M.A. Işın, Tekirdağ Menekşe Çatağı Kurtrama Kazıları, KST XXIII, 2002, 313-326.

Özdoğan – Parzinger 1995 M. Özdoğan – H. Parzinger, Kırklareli Höyüğü 1993 Yılı Kazısı, KST XVI, 1995, 455-474.

Özdoğan u.a. 1997 M. Özdoğan – H. Parzinger – N. Karul, Kırklareli Höyüğü 1995 Yılı Kazısı, KST XVIII, 1997, 53-80.

Özdoğan u.a. 1998 M. Özdoğan – H. Parzinger – N. Karul, Kırklareli Höyüğü 1996 Yılı Kazısı, KST XIX, 1998, 123-150.

Özdoğan u.a. 1999 M. Özdoğan – H. Parzinger – N. Karul, Kırklareli Höyüğü 1997 Yılı Kazısı, KST XX, 1999, 139-164.

Özdoğan u.a. 2000 M. Özdoğan – H. Parzinger – N. Karul, 1998 Yılı Kırklareli Höyüğü Kazıları, KST XXI, 2000, 93-108.

Özdoğan u.a. 2001 M. Özdoğan – H. Parzinger – N. Karul, Kırklareli Höyüğü 1999 Yılı Çalışmaları, KST XXII, 2001, 83-94.

Özdoğan u.a. 2002 M. Özdoğan – H. Parzinger – N. Karul, Kırklareli Höyüğü 2000 Yılı Kazısı, KST XXIII, 2002, 307-314.

Özdoğan u.a. 2007 E. Özdoğan – E. Schwarzberg – M. Özdoğan, Kırklareli Höyüğü 2005 Yılı Çalışmaları, KST

XXVIII, 2007, 253-268.

Özdoğan u.a. 2008 E. Özdoğan – E. Schwarzberg – M. Özdoğan – H. Parzinger – E. Güldoğan, 2006 Yılı Kırklareli Höyüğü Çalışmaları, KST XXIX, 2009, 39-58.

Özdoğan u.a. 2009 M. Özdoğan – H. Parzinger – H. Schwarzberg – E. Özdoğan, Kırklareli Höyüğü Aşağı Pınar Kazısı 2007 Yılı Çalışmaları, KST XXX, 2009, 233-248.

Öztürk 1998 N.Ö. Öztürk, Hayrabolu Hacılı Köyü Tekhöyük Tümülüsü Kurtarma Kazısı, in: VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri. Kuşadası 7-9 Nisan 1997 (Ankara 1998) 381-393.

Öztürk 1999 N.Ö. Öztürk, Ereğlisi Kaya Mezarları Kurtarma Kazısı, in: IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri. Antalya 27-29 Nisan 1998 (Ankara 1999) 239-246.

Öztürk 2000 N.Ö. Öztürk, Perinthos Kaya Mezarları Kurtarma Kazısı, in: 10. Müze Kurtarma Kazıları Semineri. Denizli 26-28 Nisan 1999 (Ankara 2000) 79-86.

Öztürk 2001 N.Ö. Öztürk, Marmara Ereğlisi Batı Nekropolü Kurtarma Kazısı, in: 11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu. Denizli 24-26 Nisan 2000 (Ankara 2001) 83-92.

Öztürk 2009 N.Ö. Öztürk, Perinthos Bazilikası 2007 Yılı Kazısı, in: 18. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu. Side 28 Nisan - 01 Mayıs 2008 (Ankara 2009) 29-40.

Sayar 1983 M.H. Sayar, Ein Gladiatorenmonument aus Bizye in Thrakien, *EpigrAnat*, 2, 1983, 144-146.

Sayar 1984 M.H. Sayar, Ein Epigramm aus Perinthos, *EpigrAnat*, 4, 1984, 51-52.

Sayar 1990 M.H. Sayar, Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları, *AST VII*, 1990, 211-216.

Sayar 1992a M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları, *AST IX*, 1992, 171-182.

Sayar 1992b M.H. Sayar, Zum Straßennetz in der Umgebung von Perinthos-Herakleia, in: R. Pillinger - A. Pülz - H. Vetters (eds.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter* (Wien 1992) 155-156.

Sayar 1992c M.H. Sayar, Der thrakische König Mostis, *Tyche* 7, 1992, 187-195.

Sayar 1993 M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları, *AST X*, 1993, 153-174.

Sayar 1994 M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1992, *AST XI*, 1994, 129-136.

Sayar 1995 M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1993, *AST XII*, 1995, 61-66.

Sayar 1996 M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1994, *AST XIII/1*, 1996, 49-54.

Sayar 1997 M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1995, *AST XIV/1*, 1997, 107-114.

Sayar 1998a M.H. Sayar, Weihung für Apollon Torontenos, in: U. Peter (ed.), *Griechisches Münzwerk. Stephanos Nomismatikos. E. Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag* (Berlin 1998) 585-589.

Sayar 1998b M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1996, *AST XV/1*, 1998, 323-330.

Sayar 1999a M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1997, *AST XVI/1*, 1999, 423-432.

Sayar 1999b M.H. Sayar, Pergamon und Thrakien. Ein Beitrag zur Geschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit anhand von Ehreninschriften aus Bisanthe für Eumenes II, Attalos II und Stratonike, in: P. Scherrer – H. Taeuber – H. Thür (eds.), *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Band 32* (Wien 1999) 245-251.

Sayar 2000 M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1998, *AST XVII/1*, 2000, 245-250.

Sayar 2001a M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1999, *AST XVIII/1*, 2001, 289-300.

Sayar 2001b M.H. Sayar, Von Kilikien bis Thrakien: Neue Erkenntnisse zur Politik Antiochos III zwischen 197-195 v. Chr. Anhand von zwei neugefundenen Inschriften, in: A. Bresson – R. Descat (eds.), *Les cités d'Asie Mineure occidentale au II siècle a. C.* (Bordeaux 2001) 227-234.

Sayar 2002 M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 2000, *AST XIX/1*, 2002, 99-110.

Sayar 2003 M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları, *AST XX/1*, 2003, 51-58.

Sayar 2004 M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 2002, *AST XXI/1*, 2004, 169-172.

Sayar 2005a M.H. Sayar, Doğu Trakya Yüzey Araştırmaları 2003, *AST XXII/2*, 2005, 229-234.

Sayar 2005b M.H. Sayar, Grabstele des Soldaten Aurelius Diophanes, Angehöriger der cohors Mattiacorum, in: E. Weber u.a., "Eine ganz normale Inschrift"... und ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber. Festschrift zum

30. April 2005 (Wien 2005) 343-345.

Sayar 2006 M.H. Sayar, Doğu Trakya Yüzey Araştırmaları 2004, AST XXIII/1, 2006, 13-16.

Sayar 2007a M.H. Sayar, Doğu Trakya Yüzey Araştırmaları 2005, AST XXIV/2, 2007, 197 - 200.

Sayar 2007b M.H. Sayar, Zur Lage von Lysimakheia, in: A. Iakovidou (ed.), Thrace in the Graeco-Roman World, Proceedings of the 10th International Congress of Thracology, Komotini - Alexandroupolis, 18-23 October 2005 (Athens 2007) 514-517.

Sayar 2008a M.H. Sayar, Doğu Trakya Yüzey Araştırmaları 2006, AST XXV/2, 2008, 269-276.

Sayar 2008b M.H. Sayar, Perinthos—Herakleia, Avrupanın ilk başkenti, Tarihi ve Anıtları, in: Işın Demirkent Armağanı (İstanbul 2008) 109-120.

Sayar 2009 M.H. Sayar, Via Egnatia on Eastern Thrace, in: Via egnatia revisited. Common past, common future, Proceedings VEF Conference. Bitola February 2009 Driebergen: VEF, 43-45.

Sayar 2015 M.H. Sayar, Ziegelstempel von den Ausgrabungen am Nordwestufer des Lagunensees Küçükçekmece, in: A. Rhoby (ed.), Inscriptions in Byzantium and Beyond. Methods - Projects - Case Studies (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung Nr. 38) (Wien 2015) 187-194.

Taşlıklioğlu 1961 Z. Taşlıklioğlu, Trakya'da Epigrafiya Araştırmaları I (İstanbul 1961).

Taşlıklioğlu 1971 Z. Taşlıklioğlu, Trakya'da Epigrafiya Araştırmaları II (İstanbul 1971).

Yıldırım 2012 Ş. Yıldırım, Doğu Trakya'da Mezar Tepelerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Ankara 2012).

Yılmaz 1994 Z. Yılmaz, Pınarhisar İslambey A Tümülüsü, in: IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri. Marmaris 26 – 29 Nisan 1993 (Ankara 1994) 165-184.

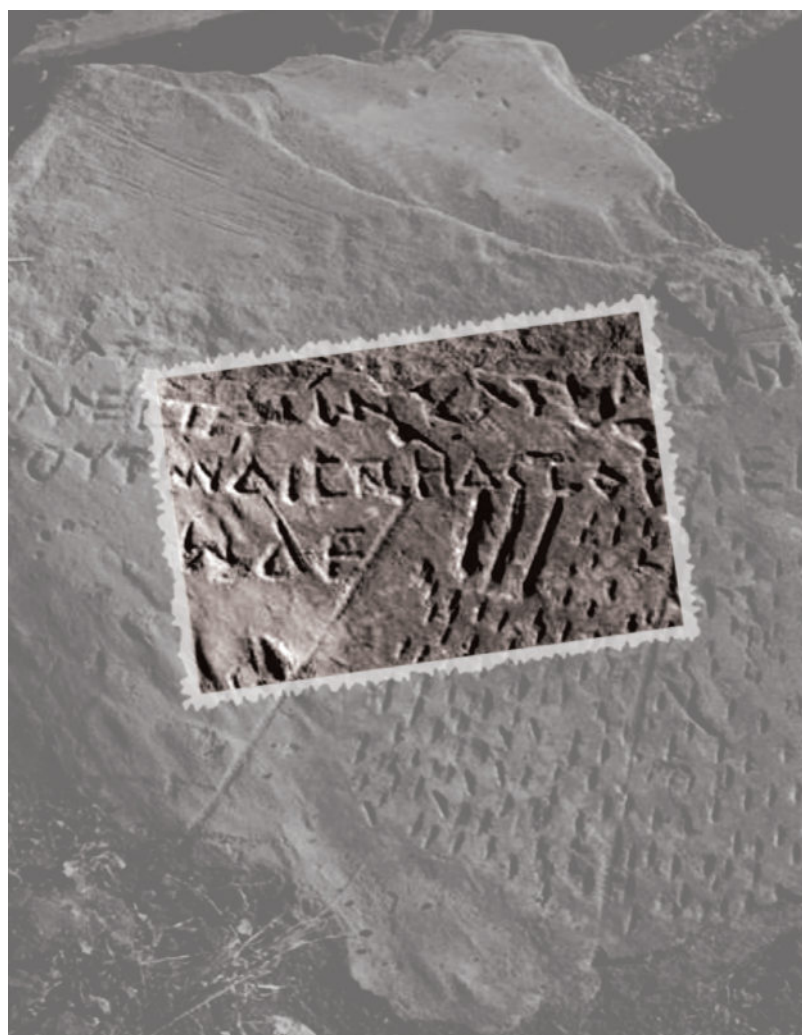
Yılmaz 1997 Z. Yılmaz, Vize Çömlektepe Höyüğü 1995 Yılı Çalışmaları, in: VII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri. 8- 10 Nisan 1996 Kuşadası (Ankara 1997) 131-148.

Yılmaz 1998 Z. Yılmaz, Çakıllı Tümülüsü Kurtarma Kazısı, in: VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri. Kuşadası 7 - 9 Nisan 1997 (Ankara 1998) 203-218.

Yılmaz 2001 Z. Yılmaz, Kırklareli Müzesi, Yündolan C Tümülüsü Kurtarma Kazısı, in: 11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu. Denizli 24-26 Nisan 2000 (Ankara 2001) 71-82.

Yılmaz 2005 Z. Yılmaz, A. Sipahioğlu, Vize (Bizye) Antik Tiyatrosu 2003 Yılı Temizlik ve Temizliğe Yönelik kazı çalışmaları, in: 14. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu. Ürgüp/Nevşehir 30 Nisan – 2 Mayıs 2004 (Ankara 2005) 259-270.

Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή Tekirdağ - Γάνου

Zeynep KOÇEL ERDEM

Στόχοι και περιοχή της έρευνας

Η γη της Θράκης συνεχίζει να έχει άγνωστες πτυχές. Κατοικήθηκε ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους από ανθρώπους που προσδιορίζονται με τη γενική ονομασία «Θράκες», οι οποίοι έζησαν οργανωμένοι σε διαφορετικά φύλα, όπως οι Αψίνθιοι, οι Δόλονγκες, οι Βησσοί και οι Οδρύσες, καθώς και από Έλληνες, Ρωμαίους και διάφορους ντόπιους πληθυσμούς. Ωστόσο, συγκριτικά με το επίπεδο της έρευνας στις περιοχές της Θράκης που βρίσκονται στη Βουλγαρία και στην Ελλάδα, η έρευνα στην τουρκική Ανατολική Θράκη είναι σχετικά πρόσφατη. Για τον λόγο αυτό, αρκετοί ερευνητές τη χαρακτηρίζουν ως *terra incognita*¹.

Παρόλα αυτά, τα τελευταία χρόνια συνεχίζονται πολλές αρχαιολογικές ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες στις περιοχές Edirne, Kırklareli, Tekirdağ και Κωνσταντινούπολης. Ειδικότερα, οι ανασκαφές στη βορειοανατολική Θράκη, στις περιοχές Edirne (Hocazesme) και Kırklareli (Kanlıgeçit και Aşağı Pınar)², με επικεφαλής τον Καθηγητή Mehmet Özdoğan, έχουν προσφέρει νέα δεδομένα στην προϊστορική αρχαιολογία της περιοχής και έχουν αλλάξει τη δυναμική της έρευνας, παρέχοντας ταυτόχρονα νέα και σημαντικά αποτελέσματα όσον αφορά στις σχέσεις της Θράκης με τα Βαλκάνια και την Ανατολία³.

Ενώ οι οικισμοί κατά μήκος της ακτής της Προποντίδας της Ανατολικής Θράκης είναι σχετικά γνωστοί από τις αρχαίες πηγές και τη σύγχρονη έρευνα⁴, το εσωτερικό, και ειδικά το ιερό όρος Γάνος (όρος İziklar) και η περιοχή Tekirdağ⁵, δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά έως πρόσφατα. Για τον λόγο αυτό, αφετηρίες του προγράμματος με τίτλο «Αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα στην περιοχή Tekirdağ - όρος Γάνος», το οποίο πραγματοποιείται από το 2008 κατά μήκος της ακτογραμμής Tekirdağ - Şarköy και προς τα βόρεια, αποτέλεσαν η καταγραφή των δεδομένων της αρχαιολογικής κληρονομιάς στην περιοχή, ο ορισμός των χαρακτηριστικών των οικισμών και της τοπογραφίας τους, καθώς και ο καθορισμός τους με βάση τα αρχαία υλικά κατάλοιπα⁶.

1 Archibald 1998, 6.

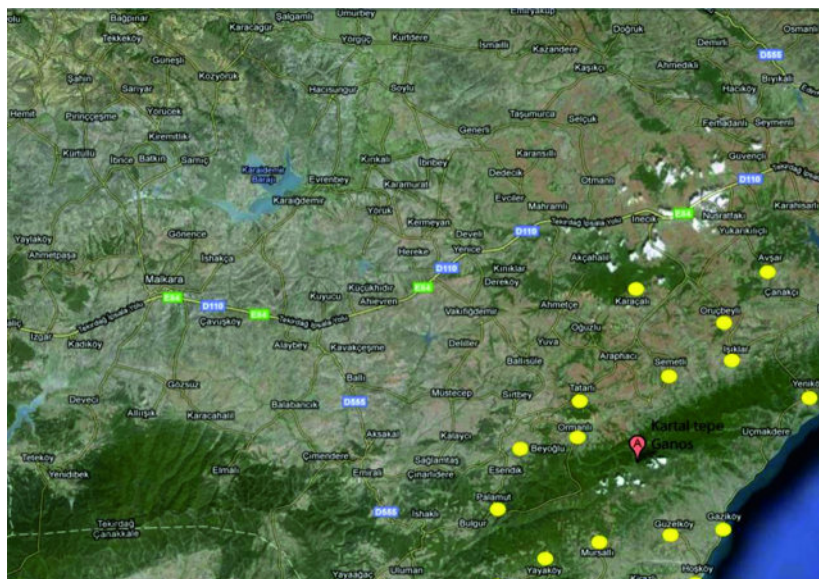
2 Özdoğan 2000, 69 κ.ε.

3 Özdoğan 1996, 329 κ.ε.

4 Sayar 1993, 153 κ.ε. Archibald 1998. Külzer 2008.

5 Στο παρόν άρθρο, το όρος Γάνος και η περιοχή του θα αναφέρονται, συνοπτικά, ως περιοχή Γάνου.

6 Η «Αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα στην περιοχή Tekirdağ - όρος Γάνος» πραγματοποιείται στις περιφέρειες Merkez και Şarköy και στους οικισμούς τους στο Tekirdağ. Η χερσόνησος Τσανάκκαλε-Καλλίπολης (Θρακική Χερσόνησος) εντάχθηκε στην έρευνα το 2013. Η έρευνα διεξάγεται υπό τη διεύθυνσή μου με ακαδημαϊκούς και φοιτητές από το Πανεπιστήμιο Καλών Τεχνών Mimar Sinan, με επίσημη άδεια του τουρκικού Υπουργείου

Εικ. 1 Χάρτης της περιοχής έρευνας

Fig. 1 The map of the research area

Στόχος της έρευνας είναι να αναγνωριστούν οικισμοί, οχυρωματικά και αμυντικά συστήματα, ιερά, τύποι τάφων και περιοχές νεκροπόλεων, καθώς και μεμονωμένα ευρήματα στην περιοχή του όρους Γάνος, το οποίο αποτελεί το ψηλότερο βουνό στο Tekirdağ, με υψόμετρο 945 μ., και το οποίο θεωρούνταν ιερό από τους Θράκες. Πρόκειται για την πρώτη εκτεταμένη μελέτη με στόχο την τεκμηρίωση της αρχαιολογικής κληρονομιάς στην περιοχή του Γάνος, η οποία διεξάγεται στις περιφέρειες Merkez (Κεντρική) και Şarköy του Tekirdağ. Τα φυσικά όρια του χώρου έρευνας αποτελούν στα βόρεια ο αυτοκινητόδρομος Tekirdağ-Κωνσταντινούπολης, στα νότια η Θάλασσα του Μαρμαρά (Προποντίδα), στα ανατολικά η περιοχή Tekirdağ Merkez και στα δυτικά ο σύγχρονος οικισμός Kizilcaterzi, συνορεύοντας με τη χερσόνησο του Τσανάκκαλε-Καλλίπολης (εικ. 1). Μέχρι σήμερα έχουν ερευνηθεί οι ακόλουθοι σύγχρονοι οικισμοί και οι περιοχές τους: Barbaros (Βισάνθη), Kumbas, Yazir, Yayabasi, Avsar, Canakci, Naip, Mermer, Orucbeyli, Isiklar, Semetli, Mermer, Yeniköy (Νεοχώριον), Yenice (Dağ Yenicesi), Beyoğlu, Ormanlı, και (στην περιφέρεια Şarköy) Uzmakdere (Ευδέμιον), Palamut, Bulgur, Gaziköy (Ganos), Güzelköy (Melen), Hoşköy (Χώρα), Kirazlı, Çınarlı, Mürefte (Μυριόφυτον), Mursali, Yayaköy, Yörgüç, Tepeköy (Στέρνα), Çengelli, Aşağı Kalamis,

Yukarı Kalamis, Eriklice (Ηράκλεια), İğdebağları (Araplı), Gölcük, Uluman, Yayaas, Sofuköy, Yeniköy, Kocaali, Şarköy (Περίστασις), Şenköy και Kizilcaterzi. Επιφανειακή έρευνα περίπου 200 θέσεων γύρω από τα παραπάνω κέντρα είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό ποικίλων αρχαιολογικών καταλοίπων, από οικισμούς έως μεμονωμένα ευρήματα.

Ιστορία της έρευνας

Η επιστημονική έρευνα στην τουρκική Θράκη ξεκίνησε στη δεκαετία του 1940 από τον αείμνηστο Καθηγητή Arif Müfid Mansel και συνεχίστηκε, μετά από μακρά διακοπή, στη δεκαετία του 1980 με τις επιφανειακές έρευνες του Καθηγητή Mehmet Özdoğan. Οι μελέτες που εκπονήθηκαν μεταξύ των ετών 1980-1985, οι οποίες σε κάποιον βαθμό περιλάμβαναν την περιοχή του Γάνος, είχαν ως στόχο την ταχεία τεκμηρίωση μιας μεγάλης περιοχής της Θράκης. Τα αποτελέσματα, ωστόσο, αφορούσαν περισσότερο σε προϊστορικούς οικισμούς και σε αντίστοιχα ευρήματα. Νέα ευρήματα που ανήκουν σε λιγότερο τεκμηριωμένες προϊστορικές περιόδους, όπως η παλαιολιθική, αναγνωρίστηκαν κοντά στον σύγχρονο οικισμό Karansilli στο Tekirdağ, στις τοποθεσίες Yatak, Kuştepe και Ballitepe. Αυτά τα παλαιολιθικά κέντρα βρίσκονται ακριβώς στα βόρεια της περιοχής της έρευνάς μας, σε ένα ψηλό οροπέδιο στις βόρειες παρυφές της οροσειράς της Γάνου⁷.

Πολιτισμού και Τουρισμού, Γενική Διεύθυνση Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Μουσείων, με τη συμβολή της Επιστημονικής Διεύθυνσης Έρευνας του Πανεπιστημίου Καλών Τεχνών Mimar Sinan και των Μουσείων Tekirdağ και Τσανάκκαλε.

7 Dinçer-Slimak 2007, 49 κ.ε.

Εικ. 2 Πήλινο ειδώλιο της εποχής σιδήρου από το Kartaltepe/Bakacaktepe (Ιερόν Όρος)

Fig. 2 Fired clay figurine of the Iron Age from Kartaltepe/Bakacaktepe (Hieron Oros)

Οι πιο εκτενείς έρευνες στην περιοχή μας και στο στενό της περιβάλλον περιλαμβάνουν μακροχρόνια επιγραφική έρευνα, διάφορες σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από το Μουσείο Tekirdağ, καθώς και ανασκαφές στους αρχαίους οικισμούς στις θέσεις Menekşe Çatağı⁸ και Karaevlialtı⁹ (πιθανότατα στο Ηράιον Τείχος) στο Tekirdağ. Κυρίως οι ανασκαφές προσέφεραν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με διάφορες πτυχές των οικισμών της περιοχής. Από τις σωστικές ανασκαφές που διεξήγαγε το Μουσείο Tekirdağ, μπορούν να αναφερθούν οι εξής: στο Şarköy Dolucatepe το 1983, στο Kartaltepe/Bakacaktepe (Ιερόν Όρος) –την κορυφή του όρους Γάνος– το 1984, η ανασκαφή κλιβάνων για την κατασκευή αμφορέων στο Hoşköy-Gaziköy –που πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με τον Καθηγητή S. Nergis Günsenin– το 1992, στην Ακρόπολη του Γάνος (Gaziköy) το 2003, καθώς και στη Βισάνθη (Barbaros)¹⁰, όπου πραγματοποιήθηκαν για μια περίοδο το 2006 και ξανάρχισαν το 2013. Όλες αυτές οι ανασκαφές ήταν μικρής διάρκειας και περιορισμένης έκτασης, με δοκιμαστικές τομές, ενώ μόνο τα αποτελέσματα της ανασκαφής κλιβάνων για την κατασκευή αμφορέων στο Hoşköy-Gaziköy δημοσιεύθηκαν σε επιστημονικές εκθέσεις¹¹.

Εκτός από τις σωστικές ανασκαφές του Μουσείου Tekirdağ, ένα ερευνητικό πρόγραμμα μικρής διάρκειας, μιας περιόδου, με τίτλο «Επιφανειακή έρευνα του όρους İşıklar», πραγματοποιήθηκε το 1993 στην περιοχή του όρους Γάνος από τον Αναπληρωτή Καθηγητή Savaş Harmankaya, τα αποτελέσματα του οποίου δεν δημοσιεύτηκαν.

Ο Δρ. İsmail Hakkı Kurtuluş αναφέρεται σε διάφορα αρχαία κατάλοιπα της περιοχής στη διατριβή του, η οποία επικεντρώνεται κυρίως σε μεταγενέστερες περιόδους και δημοσιεύθηκε με τον τίτλο *Tekirdağ-Şarköy Kıyı Şeridi Monografisi* («Μονογραφία για την ακτογραμμή Tekirdağ-Şarköy»)¹². Η δημοσίευση αυτή, αν και δεν είναι εκτενής, είναι σημαντική διότι περιέχει πληροφορίες σχετικά με λεπτομέρειες που έχουν πια χαθεί, καθώς και γιατί αποτελεί την πρώτη δημοσίευση που αφορά στην ανασύνθεση της ιστορίας της περιοχής. Τα λιμάνια και οι κλιβανοί για την κατασκευή αμφορέων στην περιοχή του όρους Γάνος μελετήθηκαν από τον Καθηγητή S. Nergis Günsenin, ο οποίος επίσης ταξινομήσε τυπολογικά τους αμφορείς, που πήραν το όνομα τους από την περιοχή¹³. Οι πρόσφατες «Ανασκαφές στο Marmaray», υπό την εποπτεία των Αρχαιολογικών Μουσείων Κωνσταντινούπολης, απέδωσαν πολύ σημαντικά αποτελέσματα για την τουρκική Θράκη, που αποσαφήνισαν το εμπορικό δίκτυο της Προποντίδας και εισήγαγαν νέα δεδομένα σχετικά με τη χρονολόγηση της Ανατολικής Θράκης¹⁴.

Η πιο εκτενής έρευνα για την περιοχή επικεντρώνεται στην επιγραφική και στην ιστορική γεωγραφία, ξεκίνησε το 1959 από τον αείμνηστο Καθηγητή Zafer Taşlıkoğlu και διήρκεσε μέχρι τη δεκαετία του 1970, ενώ αργότερα συνεχίστηκε υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή Mustafa Hamdi Sayar. Το εγχειρίδιο του Sayar για την αρχαία πόλη της Πέρινθου (Ηράκλεια-Marmara Ereğlisi) ασχολείται με την Πέρινθο και την περιοχή της, αλλά περιέχει επίσης πολύτιμες πληροφορίες για την ιστορία της περιοχής μας, με βάση το επιγραφικό υλικό¹⁵. Παράλληλα με την έρευνα του Sayar, ο Καθηγητής Andreas Külzer ερευνήσε τη βυζαντινή περίοδο στην περιοχή και δημοσίευσε την έρευνά του το 2008 στη σειρά *Tabula Imperii Byzantini* με αρκετές σύντομες αναφορές στις προ-βυζαντινές φάσεις διαφόρων οικισμών¹⁶.

Έρευνες και σωστικές ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν όχι μόνο σε οικισμούς αλλά και σε τύμβους, χαρακτηριστικό τύπο τάφου της περιοχής. Ο τύμβος Karaağaçlık (τύμβος Tatarlı

⁸ Özdoğan-İşin 2003, 377 κ.ε. Özdoğan 2005, 160 κ.ε.

⁹ Atik 2011.

¹⁰ Στην περιφέρεια Barbaros, λόγω των συνεχιζόμενων κατασκευαστικών έργων για το λιμάνι Asyaport, ερευνήθηκαν στρώματα υστερορωμαϊκών, βυζαντινών και οθωμανικών χρόνων, περίπου 1 χλμ. δυτικά της αρχαίας πόλης.

¹¹ Günsenin 1992a. İşin-Günsenin 1994.

¹² Kurtuluş 2006.

¹³ Günsenin 1992c. Günsenin 2003.

¹⁴ Marmaray 2007.

¹⁵ I. Perinthis.

¹⁶ Külzer 2008.

Εικ. 3 Μαρμάρινο άγαλμα Απόλλωνα από το Dolucatepe

Fig. 3 Marble statue of Apollo from Dolucatepe

Ι) ανασκάφηκε το 1980¹⁷, ο τύμβος Naır το 1984¹⁸, ο τύμβος Harekattepe το 1997-1998¹⁹ και ο τύμβος Askertepe το 2007 από το Μουσείο Tekirdağ²⁰.

Το Μουσείο εκπόνησε, επίσης, το έργο *Tekirdağ Kültür Envanteri* («Ευρετήριο Πολιτισμού του Tekirdağ») που περιέχει συνοπτικές πληροφορίες για καταλογογραφημένα πολιτισμικά μνημεία διαφόρων περιόδων στο Tekirdağ και την περιοχή του, και το οποίο δημοσιεύθηκε το 2015 από τη διοίκηση του Tekirdağ.

Ευρήματα της επιφανειακής έρευνας

Κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας

τεκμηριώθηκαν πολιτιστικά στοιχεία με διαφορετικά χαρακτηριστικά, που περιλαμβάνουν μεμονωμένα ευρήματα σε οικισμούς, περιοχές νεκροπόλεων, τάφους και αμυντικά συστήματα. Τα ευρήματα αυτά μπορούν να ομαδοποιηθούν στις εξής πέντε κατηγορίες: 1. Οικισμοί, 2. Ιερά, 3. Οχυρωματικά και Αμυντικά Συστήματα, 4. Τύποι Τάφων και Νεκροπόλεις, και 5. Μεμονωμένα ευρήματα. Ετήσιες εκθέσεις της έρευνάς μας δημοσιεύονται από το 2008 στα πρακτικά του *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (AST) («Συναντήσεις Ερευνητικών Αποτελεσμάτων»), που δημοσιεύονται από το τουρκικό Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Γενική Διεύθυνση Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Μουσείων²¹.

1. Οικισμοί

Κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας διερευνήθηκαν παραθαλάσσιοι οικισμοί κατά μήκος της Προποντίδας, μερικοί από τους οποίους

17 Δεν υπάρχει καμία αναφορά σε αυτή την ανασκαφή. Στο μουσείο φυλάσσονται ένα θραύσμα μαρμαρίνου θυρόφυλλου, η λίθινη κλίνη και επιχρυσωμένες χάντρες που, ενδεχομένως, ήταν ραμμένες πάνω στο ένδυμα του νεκρού.

18 Για επιστημονικές δημοσιεύσεις σχετικά με τον τύμβο, βλ. Delemen 2004.

19 İsin-Özdoğan 2000, 335 κ.ε.

20 Yıldırım 2010, 149 κ.ε.

21 Μια δημοσίευση σχετικά με τα αποτελέσματα της επιφανειακής μας έρευνας βρίσκεται υπό εκπόνηση.

αναφέρονται στις αρχαίες πηγές, αλλά είναι κυρίως γνωστοί από σύγχρονους ερευνητές, ενώ επίσης ανακαλύφθηκαν πολλές νέες θέσεις στην ενδοχώρα. Όλοι αυτοί οι οικισμοί μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως παράκτιοι, κοντά στην ακτή και στην ενδοχώρα.

Οι παράκτιοι οικισμοί της Προποντίδας, που συνήθως συνδέονται με τον ελληνικό αποικισμό, αναπτύχθηκαν τον 7^ο αι. π.Χ., αλλά οι περισσότεροι από αυτούς χρονολογούνται πολύ νωρίτερα, στις προϊστορικές περιόδους. Οι οικισμοί με μορφή τούμπας, που φέρουν προϊστορικά επιφανειακά ευρήματα, αυξάνονται στην περιοχή Şarköy και ιδιαίτερα προς τη χερσόνησο της Καλλίπολης. Οι προϊστορικές τούμπες στη Θράκη δεν είναι ιδιαίτερα ψηλές, ενώ έχουν διαβρωθεί από τις εκτεταμένες γεωργικές δραστηριότητες που συνεχίζονται έως σήμερα. Τα επιφανειακά ευρήματα υποδεικνύουν ότι οι οικισμοί αυτής της πρώιμης περιόδου κατοικήθηκαν έως τη ρωμαϊκή περίοδο. Η πρωιμότερη εγκατάσταση στην περιοχή της έρευνάς μας, με βάση τα επιφανειακά ευρήματα, είναι ο οικισμός Şarköy Kizilcaterzi, όπου εντοπίστηκαν πολυάριθμα όστρακα και λίθινα εργαλεία νεολιθικής εποχής. Στις τοποθεσίες Anzar Köy Çakillar και Sofuköy Yartarla, καθώς και σε περιοχές κοντά στη χερσόνησο της Καλλίπολης, όπως για παράδειγμα στο Buruneren²², συλλέχθηκαν πολλές πληροφορίες σχετικά με την παραγωγή λίθινων εργαλείων. Μια σχετικά ψηλότερη τούμπα, στον σύγχρονο οικισμό Gölcük, τοποθεσία Yel Değirmeni στο Şarköy, είναι προϊστορική και έφερε ως επιφανειακά ευρήματα διάφορα λίθινα εργαλεία και μεγάλη ποσότητα κεραμικής της εποχής χαλκού. Δύο ακόμα προϊστορικοί οικισμοί με μορφή τούμπας εντοπίστηκαν κοντά στον σύγχρονο οικισμό Şarköy²³.

Οι παράκτιοι οικισμοί της Προποντίδας, μερικοί από τους οποίους λειτουργούσαν ως αγορές (εμπόρια), κατοικούνταν συνήθως για μεγάλο χρονικό διάστημα. Γενικά οι Θράκες, που ζούσαν σε οικισμούς με τη μορφή χωριών, γνώρισαν μέσω του αποικισμού ένα διαφορετικό είδος αστικής ζωής, που είχε ως αποτέλεσμα να έρθουν σε επαφή οι ντόπιες κοινότητες με εξωγενείς παράγοντες στα νεοσυσταθέντα κέντρα. Στο επίπεδο του υλικού πολιτισμού, ο ρόλος και η συμβολή των αποίκων είναι αρκετά προφανής, ιδίως μέσω της παρουσίας καλής ποιότητας

Εικ. 4 Άποψη από τον ιερό χώρο στο Şarköy Kiraztarla και οι τελετουργικοί λάκκοι

Fig. 4 A view from the sacred area at Şarköy Kiraztarla and the ritual pits

αττικής κεραμικής, η οποία είναι άφθονη σε όλους τους παράκτιους οικισμούς. Ωστόσο, ο μικρός αριθμός των μελετών καθιστά δύσκολο να κατανοήσει κανείς τα εγχώρια στοιχεία, που συνήθως ονομάζονται «θρακικά», σε σχέση με τα επείσαστα υλικά.

Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν ότι οι αυτοί οι παράκτιοι οικισμοί ήκμασαν κυρίως στα τέλη του 5^{ου} και στον 4^ο αι. π.Χ., ενώ παρέμειναν υπό την κυριαρχία της θρακικής δυναστείας των Οδρυσών (Ξενοφών, *Ανάβασις* 7.5.8). Η κυριαρχία των Οδρυσών συνεχίστηκε, αν και εξασθενημένη, μέχρι την εισβολή του Φιλίππου Β' στην περιοχή. Στη συνέχεια, η Θράκη έγινε υποτελής της Ρώμης.

Στους παράκτιους οικισμούς περιλαμβάνονται οι: Βισάνθη (Barbaros), Γάνος (Gaziköy), Χώρα (Hoşköy), Περίσταςις (Şarköy), Paleor, ένας

22 Özbek 2000, I κ.ε.

23 Koçel Erdem 2013, 62, εικ. 2, 63, εικ. 4.

Εικ. 5 Το υπόλοιπο τείχος στον λόφο Sufunya

Fig. 5 The rest of the wall at Sufunya Hill

οικισμός κοντά στην ακτογραμμή (Güzeltöy-Melen) —που αναφέρονται επίσης από τους αρχαίους συγγραφείς, όπως τον Ξενοφώντα και τον Στράβωνα— καθώς και τρεις οικισμοί στο Şarköy (ο οικισμός στην τοποθεσία Bezirci Deresi, ο οικισμός Kizilcaterzi Fener Karadutlar και ο οικισμός Buruneren, των οποίων τα αρχαία ονόματα δεν είναι γνωστά). Τα αρχαιολογικά ευρήματα στους παράκτιους οικισμούς είναι πολύ πιο πλούσια και ποικιλόμορφα, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα στους οικισμούς της ενδοχώρας. Τα προϊστορικά, αρχαϊκά, κλασικά, ελληνιστικά και ρωμαϊκά κινητά ευρήματα, όπως η κεραμική, το γυαλί, τα νομίσματα, τα ειδώλια και τα πήλινα λυχνάρια, καθώς και τα θραύσματα γλυπτών, οι επιγραφές, τα αρχιτεκτονικά μέλη, οι κεραμίδες δαπέδου και οροφής κ.λπ. μαρτυρούν την ποιότητα και το μέγεθος αυτών των οικισμών²⁴. Οι περισσότερες από αυτές τις αρχαίες θέσεις έχουν πλέον καλυφθεί από σύγχρονους οικισμούς και παραμένουν κάτω από σύγχρονα κτήρια, ενώ η έλλειψη αρχαιολογικής έρευνας και επιστημονικών ανασκαφών στη Θράκη αποτελεί έναν ακόμα λόγο, για τον οποίο αυτοί οι αρχαίοι

οικισμοί είναι τόσο λίγο γνωστοί.

Αμέσως βόρεια της ακτογραμμής, στην ενδοχώρα, ξεκινώντας με την οροσειρά της Γάνου και συνεχίζοντας κυρίως προς το Şarköy, απλώνονται κοιλάδες που τις διατρέχουν ποτάμια και ρέματα, καθιστώντας το τοπίο ακατάλληλο για κατοίκηση. Οι νότιες παρυφές του όρους Γάνος, μεταξύ των Uşmakdere και Gaziköy, είναι πολύ απότομες στο σημείο που συναντούν τη θάλασσα και, συνεπώς, είναι επίσης αδύνατον να κατοικηθούν. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η περιοχή της Γάνου βρίσκεται σε ζώνη σεισμικής επικινδυνότητας πρώτου βαθμού (ρήγμα Γάνου), είναι πιθανόν να υπήρχαν μικρής κλίμακας προϊστορικοί παράκτιοι οικισμοί —όπως στην περίπτωση του οικισμού Menekşe Çatağı κοντά στο Tekirdağ.

Σε σύγκριση με τους παράκτιους οικισμούς που κατοικούνταν για μεγάλες χρονικές περιόδους και προσέφεραν μεγάλο αριθμό τεχνουργημάτων, στο εσωτερικό αυξάνεται ο αριθμός των ρωμαϊκών-υστερορωμαϊκών και βυζαντινών οικισμών, οι οποίοι και αποτελούν την πλειονότητα σε όλη την περιοχή. Πρόκειται συνήθως για μικρής κλίμακας αγροτικές μονάδες στον τύπο των χωριών ή των αγροκτημάτων. Η αρχαία Θράκη ήταν καλυμμένη με δάση, γεγονός που αναμφίβολα έδωσε ώθηση στις ξύλινες κατασκευές. Τα επιφανειακά ευρήματα σε αυτές τις περιοχές, κυρίως μονόχρωμη, καθημερινής χρήσης και βυζαντινή εφυσωμένη κεραμική με την τεχνική sgraffito, εντοπίζονται σε αρκετά μεγάλες ποσότητες και μαρτυρούν ότι σχεδόν ολόκληρη η περιοχή κατοικούνταν κατά τη βυζαντινή περίοδο. Ωστόσο, αυτοί οι κυρίως αγροτικοί και μικρής κλίμακας οικισμοί

²⁴ Μια δημοσίευση αφιερωμένη στην αξιολόγηση της ελληνικής και ρωμαϊκής κεραμικής που συλλέχθηκε κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας βρίσκεται στο στάδιο της προετοιμασίας. Σε γενικές γραμμές, στην περιοχή εντοπίστηκε μικρή ποσότητα αρχαϊκής κεραμικής, ενώ μεγάλες ήταν οι ποσότητες κεραμικής του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. —αττικής και τοπικής μελαμβαφούς—, των ελληνιστικών κατηγοριών με ή χωρίς επίχρυσμα, των ανατολικών τύπων sigillata (ESA, ESB και ESC), της μονόχρωμης χρηστικής κεραμικής, καθώς και των αμφορέων που παράγονταν στην περιοχή. Θραύσματα αμφορέων από την περιοχή της Γάνου, που χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα, εντοπίζονται ιδιαίτερα συχνά στις παράκτιες περιοχές, ενώ στην ενδοχώρα κυριαρχεί η υστερορωμαϊκή μονόχρωμη κεραμική και η βυζαντινή τύπου sgraffito.

Εικ. 6 Ο ρωμαϊκός τάφος στο Yeniköy Akalan

Fig. 6 The Roman tomb at Yeniköy Akalan

δεν ήταν απομονωμένοι. Αντίθετα, η εγγύτητά τους στην ακτή, καθώς και στην Εγνατία Οδό—έναν σημαντικό ρωμαϊκό δρόμο—τους παρείχε αμέτρητες ευκαιρίες. Ο οικισμός στην τοποθεσία Çakillar του σύγχρονου οικισμού Anzar, ο οποίος εκτείνεται σε έναν λόφο καλύπτοντας μια μεγάλη περιοχή, καθώς και ο οικισμός που εντοπίστηκε στο Yeniköy Mermer, αποτελούν δύο σημαντικές θέσεις της ενδοχώρας. Η κεραμική του οικισμού στην τοποθεσία Çakillar δείχνει ότι κατοικήθηκε από τη χαλκολιθική περίοδο έως την ύστερη αρχαιότητα. Από την άλλη πλευρά, το Mermer Höyük είναι ένας σημαντικός ρωμαϊκός οικισμός, με βάση τη μεγάλη ποσότητα καλής ποιότητας κεραμικής sigillata που συλλέχθηκε επιφανειακά²⁵. Ο οικισμός αυτός κινδυνεύει να πλημμυρίσει από το κοντινό φράγμα Naır, που βρίσκεται υπό κατασκευή.

2. Ιερά

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η προηγούμενη έρευνα και οι σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από το Μουσείο Tekirdağ στην περιοχή επικεντρώθηκαν, κυρίως, στη διερεύνηση των οικισμών και των τύπων των τάφων (και ειδικά των τύμβων). Δεν πραγματοποιήθηκε καμία συστηματική μελέτη των ιερών/κέντρων λατρείας, ενώ η ύπαρξη τοπικών λατρειών και ιερών τεκμηριώθηκε, κυρίως, μέσω των αρχαίων πηγών, των νομισμάτων και των επιγραφών.

Τα ιερά που ταυτίστηκαν κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας ταξινομήθηκαν με βάση την τοπογραφία, τη φυσική μορφή και τα ευρήματά

τους στις εξής τρεις κατηγορίες: ιερά στις κορυφές των βουνών και στους ψηλότερους λόφους της περιοχής, ιερά σε βραχώδεις σχηματισμούς, και θέσεις που ενδέχεται να ήταν ιερά με βάση τη μορφή τους²⁶. Δύο από τις πιο σημαντικές θέσεις, που βρίσκονται στους ψηλότερους λόφους της περιοχής, είναι η κορυφή του όρους Γάνος (Ιερόν Όρος), Kartaltepe/Bakacaktepe, και το Dolucatepe στην περιοχή Şarköy.

Ιερό Kartaltepe/Bakacaktepe

Το πιο σημαντικό ιερό, που βρίσκεται στο μεγαλύτερο υψόμετρο της περιοχής, και αποτελεί την αφετηρία της έρευνάς μας, είναι η κορυφή του όρους Γάνος, Kartaltepe/Bakacaktepe—η κορυφή του Tekirdağ— που έχει αναφερθεί από αρχαίους συγγραφείς όπως ο Δημοσθένης, ο Αισχίνης, ο Ξενοφών και ο Στράβων. Είναι γνωστό ότι οι Θράκες θεωρούσαν τα βουνά ιερά, συνεπώς και το Γάνος είναι ένα ιερό βουνό (Ιερόν Όρος)²⁷. Αυτό το βουνό είναι γνωστό ως η θέση όπου λατρεύονταν μια θεά που ονομάζεται «Γανέα», σύμφωνα με μια χαμένη σήμερα αναθηματική επιγραφή που βρέθηκε στην περιοχή²⁸.

Η πολύ σύντομη σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε εκεί το 1984 από το Μουσείο Tekirdağ έφερε στο φως ευρήματα, κυρίως κεραμική, ειδώλια, πόρπες και ενσφράγιστα σφονδύλια, τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες με τα ευρήματα από τα ιερά της ανατολικής οροσειράς της Ροδόπης στη Βουλγαρία²⁹. Το πρωιμότερο παράδειγμα ανάμεσα σε αυτά τα ευρήματα είναι ένα χειροποίητο πήλινο ανδρικό ειδώλιο που χρονολογείται στην εποχή σιδήρου³⁰ (εικ. 2). Τα ευρήματα από αυτήν την ανασκαφή, τα οποία φυλάσσονται στο Μουσείο Tekirdağ, καθώς και ευρήματα από την επιφανειακή έρευνα,

26 Τα ιερά στο όρος Tekirdağ - Γάνος και στην περιοχή του προγραμματίζεται να ερευνηθούν λεπτομερώς το 2016, ως μέρος του προγράμματος TÜBİTAK. Πρόκειται να ληφθούν αεροφωτογραφίες των θέσεων, να αποτυπωθούν σε τοπογραφικά τρισδιάστατα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και να μελετηθεί η κεραμική και τα μικρά ευρήματα. Το άρθρο μας σχετικά με τα ιερά της περιοχής της Γάνου, με τίτλο «Ιεροί χώροι στην περιοχή του όρους Γάνος», το οποίο παρουσιάστηκε στο 11ο Διεθνές Ορακολογικό Συνέδριο, θα δημοσιευθεί από τις εκδόσεις Ege, ενώ το άρθρο μας με τίτλο «Λατρευτικοί τόποι στη Βόρεια Προποντίδα», που παρουσιάστηκε στη Συνάντηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης Αρχαιολόγων (ΕΑΑ), θα εκδοθεί από τις εκδόσεις Cambridge Scholars Publishing—και τα δύο εντός του 2016.

27 Theodossiev 2002, 325 κ.ε.

28 Theodossiev 1995, 371 κ.ε. Külzer 2009, 41 κ.ε.

29 Nekhrizov 2005, 153 κ.ε. Zdravkova-Dimitrova 2006-2007, 493 κ.ε.

30 Δεν υπάρχει καμία επιστημονική έκθεση για αυτήν την ανασκαφή. Τα ευρήματα, που φυλάσσονται στο Μουσείο Tekirdağ, βρίσκονται υπό δημοσίευση από την ομάδα μας.

Εικ. 7 Μαρμάρινο τρόπαιο από τον σύγχρονο οικισμό Beyoğlu

Fig. 7 Marble *tropaion* from Beyoğlu village

υποδεικνύουν ότι η θέση αυτή χρησιμοποιήθηκε από την εποχή σιδήρου έως τη βυζαντινή περίοδο.

Η κορυφή λειτούργησε επίσης ως οχυρό για τους βασιλείς της δυναστείας των Οδρυσών, το πιο ισχυρό από τα θρακικά φύλα κατά την κλασική περίοδο (ιδιαίτερα κατά τον 4^ο αι. π.Χ.)³¹. Αργότερα, στη διάρκεια της παλαιολόγειας περιόδου, μετατράπηκε σε οχυρωμένο οικισμό. Στη θέση είναι ορατοί *in situ* λιθόπλινθοι με οπές συνδέσμων, που ανήκουν σε αμυντικό τείχος και πύλες³². Στα ευρήματα της σωστικής ανασκαφής του Μουσείου Tekirdağ περιλαμβάνονται μεταλλικά αντικείμενα, μεγάλος αριθμός από λίθινα βλήματα και μεταλλικά όπλα (αιχμές βελών και δοράτων, μολύβδινα βλήματα σφενδόνης), που επιβεβαιώνουν τον αμυντικό χαρακτήρα της θέσης. Από την άλλη πλευρά, η κεραμική, τα ειδώλια, τα σφονδύλια, οι πόρπες κ.ά. αποτελούν ευρήματα που απαντώνται στα ιερά ως αναθήματα. Κατά συνέπεια, είναι απαραίτητο να πραγματοποιηθεί μια λεπτομερής μελέτη της

θέσης, η οποία πιστεύουμε ότι λειτούργησε ως ιερό στη διάρκεια της εποχής σιδήρου και μεταγενέστερα ως οχυρό, προκειμένου να γίνουν πλήρως κατανοητά τα χαρακτηριστικά της.

Ο κοντινότερος οικισμός στο Kartaltepe είναι το Yenice (Dağ Yenicesi), όπου δεν εντοπίστηκαν αρχαία κατάλοιπα ή ευρήματα, εκτός από ένα εργαστήριο λίθου.

Ιερό Απόλλωνα Τοροντηνού στο Şarköy Dolucatepe

Ένα άλλο σημαντικό ιερό βρίσκεται στο Şarköy Dolucatepe, τον δεύτερο ψηλότερο λόφο του Tekirdağ, μια θέση που την ερμηνεύουμε ως ιερό του Απόλλωνα. Η ερμηνεία αυτή βασίζεται σε διάφορα ευρήματα: μια αναθηματική επιγραφή σε δεύτερη χρήση αφιερωμένη στον Απόλλωνα Τοροντηνό (βρέθηκε εντοιχισμένη σε μια παλιά εκκλησία στο κοντινό Tereköy, αρχαία Τορόντη;) ³³, δύο μαρμάρινοι ανδρικοί κορμοί που βρέθηκαν στην περιοχή (εικ. 3), θραύσματα γλυπτών που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας (ένα τμήμα γόνατος, ένα θραύσμα ποδιού με ράβδο στην οποία τυλίγεται φίδι-Ασκληπιός), ένα θραύσμα στήλης με ίχνη επιγραφής και διάφορα κεραμικά ευρήματα. Αν δεχτούμε ότι το θραύσμα γλυπτού με ράβδο στην οποία τυλίγεται φίδι αποδίδει τον Ασκληπιό, αυτή η θέση θα μπορούσε να σχετίζεται με την υγεία, και να πρόκειται για τόπο όπου λατρεύονταν οι θεραπευτές θεοί (ο Απόλλωνας και ο γιος του, ο θεός της υγείας Ασκληπιός). Στα Gölcük και Çengelli, κοντά στο Tereköy, εξακολουθούν να υπάρχουν μικρές πηγές θείου που χρησιμοποιούνται για θεραπευτικούς σκοπούς.

Σήμερα ο λόφος καλύπτεται από ραντάρ, δέκτες, σταθμούς βάσης και κεραίες διαφόρων κρατικών υπηρεσιών³⁴. Στην αρχαιότητα, όμως, θα πρέπει να αποτελούσε τη θέση ενός ναού του Απόλλωνα, θεού που λατρευόταν επίσης στη γειτονική Τρωάδα. Στο κοντινό Hoşköy (Χώρα) είναι γνωστή η ύπαρξη της λατρείας του Απόλλωνα Μυρτηνού³⁵, ενώ ομοίως στη Βισάνθη (Barbaros) είναι γνωστή η λατρεία του Απόλλωνα Πυθίου. Ο λόφος είναι ορατός από τη θάλασσα, ενώ είναι ιδιαίτερα θεαματικός κατά την είσοδο στην Προποντίδα από το Στενό του Τσανάκκαλε. Στις παρυφές του λόφου υπάρχουν, επίσης, πηγές νερού.

31 Sayar 1993, 156.

32 Koçel Erdem 2011, 403, εικ. 4.

33 Sayar 1998, 585 κ.ε.

34 Koçel Erdem 2010 a, 310, εικ. 7.

35 Külzer 2008, 315.

Ο μεγάλος αριθμός κεραμικών οστράκων που παρατηρούνται στις κάθετες τομές του λόφου στο Dolucatepe υποδεικνύουν την εντατική χρήση της θέσης από την εποχή σιδήρου έως τη ρωμαϊκή περίοδο.

Κατά την επιφανειακή έρευνα εξετάστηκαν, επίσης, τα δίκτυα των δρόμων που οδηγούσαν στο ιερό του Dolucatepe, καθώς και οι σχέσεις του με παράκτιους οικισμούς. Το γεγονός ότι η κεραμική που βρέθηκε στο Dolucatepe είναι πανομοιότυπη με αυτήν που βρέθηκε στο Eriklice (Ηράκλεια), τον πιο κοντινό οικισμό-λιμάνι, επιβεβαιώνει ότι τα κεραμικά προϊόντα έφταναν στο ιερό από τα γύρω κέντρα μέσω αυτού του λιμανιού³⁶. Επιπλέον, η παρούσα αμφορέων από Θάσο, Ηράκλεια Ποντική, Σινώπη, Κω, Λέσβο, Ρόδο και Μένδη υποδηλώνει ότι στο ιερό μεταφερόταν κρασί από όλες αυτές τις περιοχές, σκιαγραφώντας τις εμπορικές του σχέσεις. Από την άλλη πλευρά, ο μεγάλος αριθμός πήλινων αγγείων πόσης της κλασικής περιόδου, όπως οι κάνθαροι και οι κύλικες, αποτελούν προφανώς τεκμήρια σπονδών και συμποσίων, όπως και λατρευτικών πρακτικών³⁷. Η αμπελουργία και η οινοπαραγωγή συνεχίζεται από την αρχαιότητα έως σήμερα στην περιοχή της Γάνου³⁸, ενώ η εύφορη γη της Θράκης μαρτυρά αδιαμφισβήτητα τον λόγο της έντονης λατρείας του Διονύσου, του θεού της αμπελουργίας και του κρασιού.

Ιερό Şarköy Kapıkaya/Harmankaya/βράχος Kiraztarla

Άλλες θέσεις που ονομάζουμε «ιερά» περιλαμβάνουν διάφορους λάκκους προσφορών, πλατφόρμες και κανάλια, με διαφορετικά ύψη και μεγέθη, που εντοπίζονται σε ψηλούς ή χαμηλούς βραχώδεις σχηματισμούς³⁹. Οι θέσεις αυτές, που θυμίζουν τα υπαίθρια βραχώδη ιερά που δημιουργήθηκαν στο όνομα της Μητέρας Θεάς Κυβέλης από τους Φρύγες, απαντώνται ιδιαίτερα συχνά στα βορειοδυτικά της τουρκικής Θράκης, στα βουνά Istranca, στις πόλεις Edirne και Kırklareli και στις γύρω περιοχές τους⁴⁰. Οι βράχοι, ωστόσο, δεν είναι τόσο περίτεχνοι, ούτε οι χώροι αναπτύσσονται όπως οι φρυγικοί βραχώδεις τόποι λατρείας. Επιπλέον, η έλλειψη επαρκούς αριθμού αρχαιολογικών ευρημάτων δυσχεραίνει

την αξιολόγηση των ορίων και των σχετικών χρονολογήσεων αυτών των θέσεων ή των λειτουργιών τους (λατρευτικές πρακτικές κ.λπ.). Η μικρή ποσότητα ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής μονόχρωμης κεραμικής δείχνει ότι οι περιοχές αυτές χρησιμοποιήθηκαν τουλάχιστον κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων.

Οι τοποθεσίες Şarköy Kapıkaya/Harmankaya⁴¹/Kiraztarla είναι γνωστές η καθεμία με το όνομά της, αλλά στην πραγματικότητα βρίσκονται η μια πλάι στην άλλη και σχηματίζουν μια ενιαία θέση, που επιβλέπει πλήρως την Προποντίδα και σήμερα καλύπτεται από δάση. Η θέση αυτή, που βρίσκεται μέσα σε μια πλατιά και βαθιά κοιλάδα, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των βραχώδων θέσεων λατρείας⁴². Στα ψηλότερα σημεία των βράχων διαμορφώνονται λάκκοι, με διάμετρο και βάθος 10-20 εκ., οι οποίοι είτε διαχωρίζονται με κανάλια απορροής είτε αποτελούν μια ομάδα (εικ. 4). Επιπλέον, υπάρχουν βαθιά κανάλια που κυλούν προς τα κάτω ακολουθώντας την κλίση των βράχων.

Άλλες θέσεις που θεωρούμε ιερά, με βάση το σχήμα και τη θέση τους, εντοπίστηκαν στην τοποθεσία Şarköy Yazır İzkayalar, στον σύγχρονο οικισμό Şarköy Palamut, και στην τοποθεσία Şarköy Sufunya. Σε αυτές τις θέσεις σχεδόν απουσιάζουν τα κινητά ευρήματα –τα επιφανειακά ευρήματα περιορίζονται σε αδιάγνωστα όστρακα που δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν– και, συνεπώς, είναι απαραίτητες συστηματικές έρευνες προκειμένου να γίνουν πλήρως κατανοητές οι χρήσεις τους.

Στην τοποθεσία Yazır İzkayalar, σε περίοπτη θέση σε έναν ψηλό λόφο, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα ενός ορθογώνιου κτηρίου, από το οποίο είναι ορατά *in situ* τα λίθινα θεμέλια. Θεωρείται ότι το κτήριο αυτό θα μπορούσε να ήταν ένας ναός⁴³. Αν και μόνο ένας μικρός αριθμός αρχαιολογικών ευρημάτων είναι ορατός στην επιφάνεια, η παρουσία μελαμβafών οστράκων του 4^{ου} αι. π.Χ. υποδεικνύει ότι η θέση βρισκόταν σε χρήση το νωρίτερο κατά την κλασική περίοδο. Κατά την επιφανειακή έρευνα στις παρυφές του λόφου συλλέχθηκαν όστρακα κλασικής έως βυζαντινής περιόδου.

Οι λόφοι του σύγχρονου οικισμού Şarköy Palamut κυριαρχούν στους δρόμους που οδηγούν

36 Koçel Erdem 2012, 90, εικ. 9.

37 Koçel Erdem 2010a, 311, εικ. 8.

38 Günsenin 1992b, 197 κ.ε.

39 Koçel Erdem 2015, 48 κ.ε.

40 Bektaş 2007, 183 κ.ε. Sivas 2007, 77 κ.ε.

41 Koçel Erdem 2014b, 459, εικ. 9.

42 Μια παρόμοια βραχώδης θέση λατρείας αναγνωρίστηκε στη χερσόνησο της Καλλίπολης, στην τοποθεσία Yeniköy Antaşı το 2014.

43 Koçel Erdem 2012, 86, εικ. 2.

σε ολόκληρη την περιοχή και ιδιαίτερα στην ενδοχώρα⁴⁴. Στους βράχους της περιοχής παρατηρούνται πλατφόρμες, οι οποίες μπορεί να είχαν χρησιμοποιηθεί για λατρευτικούς σκοπούς. Υπάρχουν επίσης τα κατάλοιπα ενός τείχους, το οποίο περιβάλλει τον λόφο και κατασκευάστηκε, εν μέρει, από ειδικά διαμορφωμένες πέτρες⁴⁵. Το 2014 επισκεφθήκαμε ξανά τη θέση για πιο λεπτομερή έρευνα, η οποία όμως στάθηκε αδύνατη λόγω της παρουσίας πολύ πυκνής βλάστησης.

Στην τοποθεσία Şarköy Sufunya, ένα οχυρό πάνω σε έναν λόφο κατέχει μια περίοπτη θέση που επιβλέπει την Προποντίδα και φέρει κατάλοιπα τοίχων *in situ* (βλ. στη συνέχεια). Ωστόσο, θεωρούμε ότι η θέση αυτή ήταν προηγούμενος ιερό, όπως ακριβώς και το Kartaltepe/Bakacaktepe, λόγω της θέσης του και της καλής ποιότητας των κεραμικών ευρημάτων.

3. Οχυρωματικά και αμυντικά συστήματα

Η περιοχή της Γάνου παρέχει πρόσβαση στην Προποντίδα από το Αιγαίο μέσω των Στενών και διαθέτει ένα οδικό δίκτυο που συνδέει την ακτή με περιοχές στην ενδοχώρα. Επιπλέον, οι σχέσεις με τη χερσόνησο της Καλλίπολης (Θρακική Χερσόνησο) και οι δεσμοί με το Αιγαίο μέσω του Κόλπου του Σάρου (Μέλανας Κόλπος) την καθιστούν στρατηγικής σημασίας. Για τους λόγους αυτούς κρίθηκε εκεί σημαντική η κατασκευή οχυρών και σχετικών κτηρίων (για παράδειγμα φυλάκια). Τα οχυρά, όπως και οι οικισμοί, μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως παράκτια και χερσαία.

Ανάμεσα στα πιο σημαντικά οχυρά της περιοχής είναι: το ελάχιστο διατηρημένο παράκτιο οχυρό στη Βισάνθη (Barbaros), το οχυρό Naip στην ενδοχώρα με τα αποσπασματικά διατηρημένα κατάλοιπα της ύστερης αρχαιότητας⁴⁶, το οχυρό Kartaltepe/Bakacaktepe (Ιερόν Όρος) –που αποτελούσε επίσης ιερό– στο οποίο κατέφυγε ο βασιλιάς των Οδρυσών Κερσοβλέπτης μετά τις επιθέσεις του Φιλίππου Β', το οχυρό Beyoğlu στα βόρεια της περιοχής, που επιβλέπει τα εσωτερικά τμήματα, το οχυρό Cintepe/Cinbasar Tepe που δεσπόζει στον κόλπο του Σάρου και επιβλέπει τους δρόμους που οδηγούν σε αυτό, και το οχυρό Şarköy Sufunya που επιβλέπει την Προποντίδα. Επιπλέον, υπάρχουν προκαταρκτικά φυλάκια που σχετίζονται με τα οχυρά στους δρόμους

που οδηγούν στα Kartaltepe/Bakacaktepe, Naip και Beyoğlu.

Το οχυρό Şarköy Sufunya βρίσκεται ανάμεσα σε δύο κοίτες ποταμών σε μια ψηλή και πλατιά πλαγιά λόφου και εντοπίστηκε για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας⁴⁷. Διατηρούνται *in situ* κατάλοιπα από ένα αμυντικό τείχος κατασκευασμένο με ξερολιθιά, πλάτους περίπου 3 μ., το οποίο συνεχίζει με κυματιστή διάταξη προς την κορυφή του λόφου (εικ. 5). Αυτό πρέπει να αποτελούσε ένα από τα θρακικά οχυρά που υπερασπίζονταν τις ακτές της Προποντίδας και που ο Ξενοφών αναφέρει στο έργο του *Ανάβασις*. Θα μπορούσε να είναι το Νέον Τείχος (που αναφέρεται μαζί με τη Βισάνθη και τον Γάνο), του οποίου ωστόσο η ακριβής τοποθεσία στις ακτές της Προποντίδας παραμένει άγνωστη.

Λαμβάνοντας υπόψη την τοποθεσία και την καλής ποιότητας επιφανειακή κεραμική, που χρονολογείται από την αρχαϊκή έως τη ρωμαϊκή περίοδο, η θέση αυτή θα μπορούσε να αποτελούσε παλαιότερο ιερό, όπως η περίπτωση του οχυρού Kartaltepe/Bakacaktepe. Αυτό είναι ένα ερώτημα που πρέπει να διερευνηθεί.

Μια αξιολόγηση της περιοχής δείχνει ότι, πέρα από τα οχυρά σε εξέχουσα θέση που επιβλέπουν την Προποντίδα καθώς και τις θαλάσσιες διαδρομές και τους δρόμους της ενδοχώρας, τα υπόλοιπα χαρακτηρίζονται από τοίχους με κονίαμα της ύστερης αρχαιότητας, καθώς και εφυσωμένη και χειροποίητη κεραμική. Ωστόσο, αυτά τα στρατηγικής σημασίας σημεία ελέγχου και οχυρά εξυπηρετούσαν σε προηγούμενες περιόδους, αναμφίβολα, αμυντικούς σκοπούς ή επιτήρηση.

4. Τύποι τάφων και νεκροπόλεις

Οι τύμβοι αποτελούν τον χαρακτηριστικό τύπο τάφου της Θράκης⁴⁸. Τάφοι τύπου «ντολμέν», που είναι χαρακτηριστικοί στα βόρεια της Edirne και της περιοχής της, δεν εντοπίστηκαν στην περιοχή της έρευνάς μας. Μια θέση με μεγαλιθικά κατάλοιπα ερευνήθηκε στον σύγχρονο οικισμό Çanakci, αλλά οι κάτοικοι είχαν αφαιρέσει κάποιες από τις πέτρες, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να αποσαφηνίσουμε τον τύπο του κτηρίου ή των κτηρίων. Από την άλλη πλευρά, στο νεκροταφείο Yazır Köy εντοπίστηκαν λίθοι τύπου «μενίρ»⁴⁹. Οι

47 Koçel Erdem 2013, 65, εικ. 8, 66, εικ. 9, 10.

48 Μια νέα μελέτη για τους τύμβους της τουρκικής Θράκης εκπονήθηκε από τον Αναπληρωτή Καθηγητή Şahin Yıldırım στο πλαίσιο της διδακτορικής του διατριβής και έχει εκδοθεί. Βλ. Yıldırım 2011.

49 Koçel Erdem 2009, 423, εικ. 16.

44 Koçel Erdem 2010a, 313, εικ. 11.

45 Koçel Erdem 2011, 406, εικ. 11.

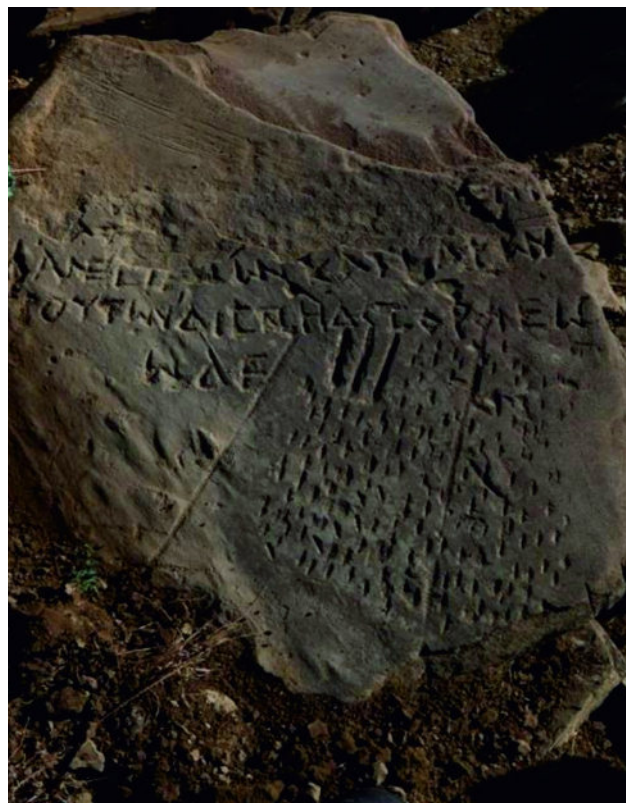
46 Koçel Erdem 2010b, 104, εικ. 7.

τύμβοι εντοπίζονται συνήθως σε καλλιεργούμενη γη και, κατά συνέπεια, οι περισσότεροι από αυτούς είναι κατεστραμμένοι, ενώ οι υπόλοιποι παρουσιάζουν αντίστοιχα προβλήματα – δυστυχώς μόνο ένας μικρός αριθμός τύμβων αντιμετωπίζονται ως πολιτιστικά μνημεία. Εκτός από τους μεμονωμένους τύμβους αναγνωρίστηκαν και «νεκροπόλεις τύμβων», που σχηματίζονται από διάφορους τύμβους κατασκευασμένους ο ένας δίπλα στον άλλο, στους σύγχρονους οικισμούς Oruçbeyli-Beyoğlu-Tatarlı-Ormanlı και Gölcük-Uluman. Το γεγονός ότι οι τύμβοι αυτοί βρίσκονται κοντά σε δύο από τα σημαντικότερα ιερά της περιοχής, τα Kartaltepe/Bakacaktepe (Ιερόν Όρος) και Dolucatepe, τονίζει τις σχέσεις τύμβων-ιερών. Οι τύμβοι στην περιοχή του σύγχρονου οικισμού Beyoğlu μπορεί να σχετίζονται με το ιερό Kartaltepe/Bakacaktepe (Ιερόν Όρος), ενώ οι τύμβοι μέσα και γύρω από το Gölcük μπορεί να σχετίζονται με το ιερό Dolucatepe.

Σε πολλές περιπτώσεις είναι αρκετά δύσκολο να αναγνωριστούν οι τύμβοι, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν ισοπεδωθεί από τις γεωργικές δραστηριότητες. Υπάρχουν όμως κάποια στοιχεία, όπως η κυκλική κάτοψη τους, τα δυσδιάκριτα ύψη, τα μερικώς ορατά αρχιτεκτονικά μέλη των θαλάμων, τα διάσπαρτα όστρακα και, μερικές φορές, τα θραύσματα οστών και τα ίχνη καύσης, που καθιστούν αυτά τα κτήρια πιο αντιληπτά.

Ο μόνος ρωμαϊκός τάφος που εντοπίστηκε στην περιοχή Tekirdağ-Şarköy ανακαλύφθηκε στην τοποθεσία Şarköy-Yeniköy-Akalan. Ήταν λαξευμένος σε φυσικό βράχο και είχε μια κλίνη (εικ. 6). Με βάση αυτό το παράδειγμα, εξετάστηκαν τρεις τύμβοι κοντά στο Koruköy στη χερσόνησο της Καλλίπολης, προς την οποία επεκτάθηκε η έρευνά μας. Είναι κατασκευασμένοι, ακριβώς όπως ο τάφος Yeniköy-Akalan, από έναν τάφο λαξευμένο στο βράχο, ο οποίος στη συνέχεια καλύπτεται με χώμα, γεγονός που τους καθιστά παραδείγματα ενός τύπου τύμβου που, για πρώτη φορά, εντοπίζεται στην τουρκική Θράκη⁵⁰. Οι τύμβοι, που αποτελούνται από έναν δρόμο, δύο θαλάμους και μια κλίνη, ήταν πολύ διαταραγμένοι και, συνεπώς, δεν συλλέχθηκαν ευρήματα. Μόνο ένας μικρός αριθμός αδιάγνωστων ρωμαϊκών μονόχρωμων οστράκων βρέθηκε στην περιοχή. Δεν είναι σαφές εάν η κορυφή του τάφου Yeniköy-Akalan είχε το σχήμα ενός λόφου τύμβου, ενώ η καταστροφή του τύμβου και της περιοχής του

Εικ. 8 Επιγραφή από το Mursallı

Fig. 8 An inscription from Mursallı

καθιστά αδύνατη τη συλλογή στοιχείων σχετικά με την ανωδομή του τάφου. Επιπλέον, εάν ο τάφος Akalan είναι τύμβος, τότε το είδος του τύμβου με τον λαξευτό τάφο και τη συσώρευση χώματος μπορεί να αποτελεί παράδοση στην περιοχή μεταξύ των Şarköy και Καλλίπολης-Koruköy.

Εκτός από τους τύμβους, σε αυτήν την περιοχή χρησιμοποιήθηκαν πολλοί άλλοι τύποι τάφων κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας. Για παράδειγμα, σε ολόκληρη την περιοχή εντοπίζονται συχνά οι μαρμάρινες σαρκοφάγοι που παράγονταν στην κοντινή Προκόννησο (νησί του Μαρμαρά), η οποία διαθέτει ένα σημαντικό λατομείο μαρμάρου. Οι δυναμικές σχέσεις της περιοχής με την Προκόννησο, ένα πολύ κοντινό κέντρο, θα πρέπει να διατηρήθηκαν σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας.

Η νεκρόπολη Şenköy Yağcılı Çiftlik αποτελεί ένα παράδειγμα μεγάλης νεκρόπολης, όπου συνυπάρχουν διάφοροι τύποι τάφων, συμπεριλαμβανομένων των κιβωτίσχημων και των σαρκοφάγων⁵¹. Στις περισσότερες

50 Η έρευνα και η δημοσίευση αυτού του τύπου τύμβου συνεχίζεται.

51 Koçel Erdem 2014b, 460, εικ. 13.

περιπτώσεις δεν στάθηκε δυνατόν να ταυτιστούν οι οικισμοί με τους οποίους σχετίζονται αυτές οι νεκροπόλεις, ενώ η νεκρόπολη Şarköy Yağcılı Çiftlik μπορεί να συνδέεται με τον οικισμό Şenköy Bezirci Deresi στην ακτή της Προποντίδας.

Οι άλλες περιοχές νεκροπόλεων που εντοπίστηκαν στην περιοχή χρονολογούνται κυρίως στη βυζαντινή περίοδο. Έχουν, κατά βάση, καταστραφεί από γεωργικές δραστηριότητες και, ως αποτέλεσμα, τα ανθρώπινα οστά, τα θραύσματα από τα κοίλα καλύμματα των τάφων και τα εφυαλωμένα όστρακα βρίσκονται διάσπαρτα στο έδαφος⁵².

5. Μεμονωμένα ευρήματα

Τα μεμονωμένα ευρήματα εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας ή αναγνωρίστηκαν ως υλικά σε δεύτερη χρήση. Τα τελευταία περιλαμβάνουν σπόνδυλους και βάσεις κιόνων, αρχιτεκτονικά μέλη, θραύσματα σαρκοφάγων, επιγραφές κ.λπ. που εντοπίστηκαν εντοιχισμένα σε διάφορα κτήρια και νεκροταφεία, και χρονολογούνται κυρίως στη βυζαντινή περίοδο. Η ποικιλία των αντικειμένων που συλλέχθηκαν στο Μουσείο Tekirdağ με την πάροδο των ετών ή σε ιδιωτικές συλλογές που κατέληξαν στο Μουσείο, όπως πήλινα αγγεία, νομίσματα, λίθινοι πελέκει, ειδώλια, επιτύμβιες στήλες κ.λπ. μαρτυρούν την πολιτιστική ταυτότητα και τις δυνατότητες της περιοχής.

Ένα μοναδικό παράδειγμα αποτελεί το «κυκλώπειο» τείχος κοντά στον σύγχρονο οικισμό Naip, που συνεχίζεται για 40 μ. από την τοποθεσία Sarıkayalar μέχρι τον λόφο, έχει πλάτος περίπου 80-100 εκ. και ύψος 1,5-2 μ., και δεν στάθηκε δυνατόν να συνδεθεί με οποιονδήποτε τύπο δόμησης⁵³. Πάνω στον λόφο διατηρούνται μνημειακοί λιθόπλινθοι και λίθινες πλατφόρμες, αλλά απουσιάζουν τα κινητά ευρήματα, καθώς η περιοχή έχει σε μεγάλο βαθμό διαταραχθεί από τις γεωργικές δραστηριότητες. Είναι πολύ σημαντική η επανεξέταση των θέσεων που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια των επιφανειακών ερευνών, ώστε αυτή η περιοχή, όπως και πολλές άλλες, να ερευνηθεί συστηματικότερα.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα μεμονωμένα ευρήματα είναι ένα αδρά σχηματισμένο μαρμάρινο *τρόπαιο*, που εικονίζει ένα αττικού τύπου κράνος που καλύπτει το μέτωπο, και έναν θώρακα (εικ. 7). Λέγεται ότι βρέθηκε κατά τη διάρκεια ερευνών

στον σύγχρονο οικισμό Beyoğlu, σε μια λοφώδη περιοχή με διάσπαρτα κατάλοιπα κτηρίων, και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Tekirdağ. Αποτελεί τεκμήριο ρωμαϊκής παρουσίας στην περιοχή, χωρίς όμως να είναι δυνατή μια οριστική ερμηνεία.

Ένα άλλο ενδιαφέρον εύρημα είναι ένας λιθόπλινθος από ψαμμίτη που φέρει αμελή ελληνική επιγραφή. Αυτός ο λίθος βρέθηκε εντοιχισμένος, σε δεύτερη χρήση, στο σιντριβάνι του σύγχρονου οικισμού Mursallı και αναφέρει ένα οροθέσιο μεταξύ δύο κατοίκων του οικισμού κατά τον 4^ο αι. μ.Χ. Αποτελεί, συνεπώς, ένα πολύτιμο τεκμήριο σχετικά με την κοινωνική ζωή (εικ. 8).

Αρκετά ενδιαφέροντα είναι μια ομάδα μεταλλικών ευρημάτων, που λέγεται ότι προέρχεται από την τοποθεσία Kozmanderesi του σύγχρονου οικισμού İğdebağları, αν και οι συνθήκες της ανακάλυψης και το περιεχόμενό της είναι αμφιλεγόμενα. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν κυρίως όπλα, όπως αιχμές δοράτων, που χρονολογούνται σε διάφορες περιόδους. Μεταφέρθηκαν στα Αρχαιολογικά Μουσεία Κωνσταντινούπολης από τον Δρ. Savaş Harmankaya, ο οποίος και τα δημοσίευσε⁵⁴.

Άλλα σημαντικά ευρήματα που μαρτυρούν τις επαφές μεταξύ των περιοχών είναι τα ελληνικά και ρωμαϊκά νομίσματα που παράγονταν σε διάφορα κέντρα, π.χ. Δάρδανος, Πάριον, Κύζικος και Κωνσταντινούπολη. Η πλειονότητα των νομισμάτων της περιοχής είναι χάλκινοι βυζαντινοί ανώνυμοι φόλλεις⁵⁵.

Τα εργαστήρια (που υποδηλώνονται από την παρουσία τριβείων, τριπτήρων κ.λπ.) τεκμηριώνουν την παραγωγή κρασιού και ελαιόλαδου, μια συνεχιζόμενη παράδοση στην περιοχή⁵⁶. Ο μεγάλος αριθμός οστρέων πορφύρας (*murex brandaris*), που συνήθως παρατηρείται σε παραθαλάσσιους οικισμούς, χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή φαρμάκων ή βαφής, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές⁵⁷.

Άλλα πολιτισμικά μνημεία της περιοχής

Η αρχαιολογική κληρονομιά της περιοχής Tekirdağ-Şarköy δεν είναι το μόνο πλεονέκτημά της. Η περιοχή διαθέτει συναρπαστικές φυσικές περιοχές

54 Harmankaya 1995.

55 Τα νομίσματα που βρέθηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα μελετώνται από την Καθηγήτρια Oya Yağiz του Πανεπιστημίου Καλών Τεχνών Mimar Sinan.

56 Koçel Erdem 2013, 68, εικ. 15.

57 Ο πλίνθινος κλίβανος με όστρεα πορφύρας που ανακαλύφθηκε *in situ* κατά τις ανασκαφές της αρχαίας πόλης στο Tekirdağ Karaevlialti (Ηραίων Τείχος) εκτίθεται στο Μουσείο Tekirdağ.

52 Koçel Erdem 2014a, 331, εικ. 13.

53 Koçel Erdem 2012, 87, εικ. 3.

με χλωρίδα και πανίδα, όπως οι καταρράκτες του Naır και η κοιλάδα Sufunya, ιστορικά λίθινα και ξύλινα σπίτια κατά μήκος παλαιών δικτύων δρόμων, ιστορικές γειτονιές, σιντριβάνια και τζαμιά στους οικισμούς Uşmakdere, Yeniköy, Gaziköy, Hoşköy, Mürefte, Şarköy κ.α., οθωμανικά νεκροταφεία και μνημειακά κτήρια όπως η χριστιανική εκκλησία Eriklice και το μοναστήρι Hoşköy (Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου) —που ήταν σε χρήση μέχρι τη δεκαετία του 1920 και αποτελεί ένα από τα καλύτερα διατηρημένα μνημεία της περιοχής— τα οποία μαρτυρούν την ελληνική παρουσία έως τη δεκαετία του 1930. Η «ιερότητα» διατηρήθηκε μέσα στα πολυάριθμα μεσαιωνικά μοναστήρια, καθιστώντας την περιοχή Tekirdağ-Şarköy μοναστηριακή. Κατά κάποιον τρόπο μπορούμε να πούμε ότι οι παραδόσεις συνεχίστηκαν.

Οι εντατικές γεωργικές δραστηριότητες, οι πυκνές κατασκευές κατά μήκος της ακτής, η κατασκευή δρόμων, τα φράγματα, οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις, οι ανεμογεννήτριες κ.λπ., οι δασικές εργασίες και οι ατελείωτες παράνομες ανασκαφές, καταστρέφουν την περιοχή κάθε μέρα που περνά. Το γεγονός αυτό καθιστά ζωτικής σημασίας «την τεκμηρίωση πριν από την καταστροφή». Οι εργασίες τεκμηρίωσης στην περιοχή θα συνεχιστούν και τα επόμενα χρόνια.

Recent Archaeological Research in the Tekirdağ Ganos Region

Zeynep KOÇEL ERDEM

Aim of research and the research area

Thracian lands continue to be full of unknowns. They have been settled since prehistoric times by people identified by the generic name of 'Thracians' —who lived as different tribes such as the Apsinthioi, Dolonges, Besoi, and Odrysians— as well as by the Greeks, Romans and various local peoples. However, compared to the abundance of research in the parts of Thrace that lie in Bulgaria and Greece, research on Turkish eastern Thrace is relatively new; hence several researchers' reference to Turkish Thrace as *terra incognita*¹.

In spite of this, several archaeological excavations and surface surveys have been continuing for the past few years in Edirne, Kırklareli, Tekirdağ and İstanbul. In particular, the excavations in north-eastern Thrace, in Edirne (Hocaçeşme) and Kırklareli (Kanlıgeçit and Aşağı Pınar)², led by Prof. Mehmet Özdoğan, have provided a breath of fresh air to prehistoric archaeology in the region and changed research dynamics, yielding at the same time new and important results on Thrace's relations with the Balkans and Anatolia³.

Although the settlements along the Propontis coast of eastern Thrace are relatively better known through the ancient sources and some modern research⁴, the interior, especially the holy Ganos Mountain (Işıklar Mountain) and its territory⁵ in Tekirdağ, has remained under-researched until recently. The classification of the archaeological heritage in this region, the definition of settlement features and their local topography, and the determination of their characteristics based on archaeological materials, were the starting points of the 'Tekirdağ Ganos Mountain Archaeological Surface Survey', which we have been continuing —since 2008— along the Tekirdağ-Şarköy coastline and to the north⁶.

The research aims to identify settlements, fortresses and defence systems, sanctuaries, tomb types and necropolis areas, along with individual finds of the Ganos —the highest mountain in Tekirdağ at 945 m, considered holy by the Thracians— and its surroundings. It is the first extensive study aiming to document

1 Archibald 1998, 6.

2 Özdoğan 2000, 69 f.

3 Özdoğan 1996, 329 f.

4 Sayar 1993, 153 f.; Archibald 1998; Külzer 2008.

5 In this article, Ganos Mountain and its territory will be referred to shortly as Ganos Region.

6 'Tekirdağ Ganos Mountain Archaeological Surface Survey' is carried out in the Merkez and Şarköy districts and their villages in Tekirdağ. The Çanakkale Gelibolu peninsula (Thracian Chersonese) was added to the research in 2013. The research is conducted under my directorship with academics and students from the Mimar Sinan Fine Arts University, with the official permit of the T.R. Ministry of Culture and Tourism, General Directorate of Cultural Assets and Museums, and contributions of the Scientific Research Directorate of the Mimar Sinan Fine Arts University and Tekirdağ Museum and Çanakkale Museum.

the archaeological heritage of the Ganos Region and is conducted in the Merkez (Central) and Şarköy districts of Tekirdağ. The physical boundaries of the research area are formed by the Tekirdağ-Istanbul highway to the north, Sea of Marmara (Propontis) to the south, Tekirdağ Merkez district to the east and the Kızılcaerzi village to the west, bordering with the Çanakkale Gelibolu peninsula (fig. 1). To date, the following villages and environs have been investigated: Barbaros (Bisanthe), Kumbağ, Yazır, Yayabaşı, Avşar, Çanakçı, Naip, Mermer, Oruçbeyli, Işıklar, Semetli, Mermer, Yeniköy (Neochorion), Yenice (Dağ Yenicesi), Beyoğlu, Ormanlı, and (in the Şarköy district) Uçmakdere (Eudemion), Palamut, Bulgur, Gaziköy (Ganos), Güzelköy (Melen), Hoşköy (Hora), Kirazlı, Çınarlı, Mürefte (Myriophyton), Mursallı, Yayaköy, Yörgüç, Tepeköy (Sterna), Çengelli, Aşağı Kalamış, Yukarı Kalamış, Eriklice (Herakleia), İğdebağları (Araplı), Gölçük, Uluman, Yayağaç, Sofuköy, Yeniköy, Kocaali, Şarköy (Peristasia), Şenköy and Kızılcaerzi. The research involved surveys in approximately 200 sites around these centres, resulting in the identification of very diverse archaeological remains, ranging from settlements to single finds.

History of research

Scientific research in Turkish Thrace initiated by the late Prof. Arif Müfid Mansel in the 1940s was continued after a lengthy hiatus by Prof. Mehmet Özdoğan's surface surveys in the 1980s. Studies carried out between 1980-85, which to some extent involved the Ganos Region, included the rapid documentation of a large area in Thrace; however, research results focussed more on prehistoric settlements and the definition of finds dating to those periods. New finds of the less-researched prehistoric periods, such as the Paleolithic, were identified near the Karansılı village in Tekirdağ, Yatak, Kuştepe and Ballitepe localities –altogether important for the Paleolithic phase of the region. These Paleolithic centres lie immediately to the north of our research area, on a high plateau on the northern skirts of the Ganos Mountains⁷.

Long-running epigraphic research, various rescue excavations conducted by the Tekirdağ Museum, and the excavations at the ancient settlements in Menekşe Çatağı⁸ and Karaevlialtı⁹ (most probably Heraion Teichos) in Tekirdağ are some of the more

extensive investigations in our research area and close surroundings. Excavations were especially useful in providing important information on various aspects of the settlements in the region. Among the rescue excavations conducted by the Tekirdağ Museum, the following can be mentioned: Şarköy Dolucatepe excavation in 1983; Kartaltepe/Bakacaktepe (Hieron Oros) –the summit of the Ganos Mountain– excavation in 1984; Hoşköy-Gaziköy Amphora Kilns excavation –carried out in collaboration with Prof. S. Nergis Günsenin– in 1992; Ganos (Gaziköy) Acropolis excavation in 2003; and Bisanthe (Barbaros) excavation¹⁰, which was carried out for a single season in 2006 and restarted in 2013. Of all these short-term and mostly sondage-based excavations, only the results of the Hoşköy-Gaziköy Amphora Kilns excavation were published in scientific reports¹¹.

In addition to the salvage excavations of the Tekirdağ Museum, a short, one-season research project ('Işıklar Mountain Surface Survey') was carried out in the Ganos Region by Assist. Prof. Savaş Harmankaya in 1993; however, the results were not published. In his student research focusing primarily on later periods, which he published under the title of *Tekirdağ-Şarköy Kıyı Şeridi Monografisi* ('Monography of the Tekirdağ-Şarköy Coastline'), Dr. İsmail Hakkı Kurtuluş refers to various ancient remains¹². Although not extensive, this publication is significant in that it contains information on details since lost, and for being the first publication to compile the region's history. The harbours and amphora kilns of the Ganos were researched by Prof. S. Nergis Günsenin, who also classified amphora types, which are named after the region¹³. The recent 'Marmaray Excavations', directed by the Istanbul Archaeological Museums, revealed very significant results for Turkish Thrace, displayed very clearly the commercial network of Propontis, and introduced new insights into the chronology of eastern Thrace¹⁴.

The longest-running research focuses on epigraphy and historical geography and was initiated by the late Prof. Zafer Taşlıkılıç in 1959 and lasted until the 1970s. It later continued under the direction of Prof. Mustafa Hamdi Sayar. Sayar's handbook

7 Dinçer-Slimak 2007, 49 f.

8 Özdoğan-Işın 2003, 377 f.; Özdoğan 2005, 160 f.

9 Atik 2011.

10 In the Barbaros district, due to the continuing construction work for the Asyaport Port, Late Roman, Byzantine and Ottoman layers have been unearthed approximately 1 km to the west of the ancient city.

11 Günsenin 1992a; Işın-Günsenin 1994.

12 Kurtuluş 2006.

13 Günsenin 1992c; Günsenin 2003.

14 Marmaray 2007.

for the ancient city of Perinthos (Herakleia/Marmara Ereğlisi) centres on Perinthos and its environs but also contains valuable information on the history of the region based on epigraphical material¹⁵. Parallel to Sayar's research, the Byzantine period of the region was investigated by Prof. Andreas Külzer and published in 2008 in the *Tabula Imperii Byzantini* series with several short references to the pre-Byzantine periods of various settlements in our research area¹⁶.

Other than those focusing on settlements, there are research and rescue excavations on tumuli, the characteristic tomb type of the region. Karaağaçlık Tumulus (Tatarlı I Tumulus) was excavated in 1980¹⁷, Naip Tumulus in 1984¹⁸, Harekattepe Tumulus in 1997-98¹⁹, and Askertepe Tumulus²⁰ in 2007 by the Tekirdağ Museum.

The Museum also prepared the *Tekirdağ Kültür Envanteri* ('Tekirdağ Culture Inventory'), which contains brief information on listed cultural assets of different periods in Tekirdağ and its districts. It was published by the Governorship of Tekirdağ in 2015.

Survey findings

Cultural assets of quite different characteristics, ranging from single finds to settlements, necropolis areas to tombs and defence systems, were documented during our surface survey. Our findings can be grouped under the following five headings: 1. Settlements, 2. Sanctuaries, 3. Fortresses and Defence Systems, 4. Tomb Types and Necropolises, and 5. Single Finds. Our annual reports appear since 2008 in the *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (AST) ('Research Results Meetings') proceedings, published by the T.R. Ministry of Culture and Tourism, General Directorate of Cultural Assets and Museums²¹.

1. Settlements

Our surface survey investigated coastal settlements along the Propontis, some of which are mentioned in ancient sources, but are mostly well known by

modern researchers, and also discovered many new sites further inland. All these settlements can be grouped as coastline, close to coastline and inland settlements.

Usually associated with the Greek colonization movement, the coastline settlements of Propontis are known to have developed in the 7th c. B.C., but most of them date back to much earlier, i.e. in the prehistoric periods. Mounds with prehistoric surface finds increase around Şarköy and especially towards the Gelibolu peninsula. The prehistoric mounds in Thrace are not particularly high and have been eroded by the extensive agricultural activities that continue in Turkish Thrace. Surface finds reveal that these early period settlements were inhabited until the Roman period. The earliest settlement in our research area, based on surface finds, is the Şarköy Kızılcaerzi settlement where numerous Neolithic sherds and stone tools were identified. A lot of data on stone tool production were obtained in Avşar Köy Çakıllar and Sofuköy Yartarla localities, and in areas close to the Gelibolu peninsula, for example in Buruner²². A relatively higher mound, the settlement in the Gölcük village, Yel Değirmeni locality in Şarköy, is a prehistoric one, with various stone tools and a lot of Bronze Age pottery as surface finds. Two prehistoric mound settlements were also identified near the modern settlement of Şarköy²³.

Propontis coastline settlements, some of which are trade spots (*emporion*), are usually inhabited for long periods of time. Generally living in village-like settlements, the Thracians were introduced to a different kind of urban life through colonization, causing foreign factors to meet local communities in the newly formed centres. In terms of material culture, the role or contribution of colonists is fairly obvious, especially through the abundance of good quality Attic pottery in all the coastal settlements. However, the small number of studies makes it difficult to reasonably understand the local elements, usually called 'Thracian', alongside the imported materials.

Ancient sources reveal that these coastal settlements prospered especially in the late 5th and the 4th c. B.C. and remained under the rule of the Thracian Odrysian Dynasty (X. An. 7.5.8). Odrysians' rule continued, albeit weakened, until Philip II's invasion of the region, subsequent to which Thrace became a vassal kingdom of Rome.

¹⁵ I. Perinthos.

¹⁶ Külzer 2008.

¹⁷ There is no report on this excavation. A fragment of a marble door wing, the stone *kline* and gold plated beads, possibly stitched onto the deceased's dress, are kept in the museum.

¹⁸ For scientific publications on the tumulus, see Delemen 2004.

¹⁹ Işın-Özdoğan 2000, 335 f.

²⁰ Yıldırım 2010, 149 f.

²¹ We are working on a scientific publication regarding our surface survey results.

²² Özbek 2000, 1 f.

²³ Koçel Erdem 2013, 62, fig. 2; 63, fig. 4.

Among these coastal settlements are Bisanthe (Barbaros), Ganos (Gaziköy), Hora (Hoşköy), Peristasis (Şarköy), a close to coastline settlement Paleor? (Güzelköy-Melen)—which are also mentioned by ancient writers such as Xenophon and Strabo—and three settlements in Şarköy (Bezirci Deresi locality settlement, Kızılcaerzi Fener Karadutlar settlement and Buruner settlement, whose ancient names are not known). Archaeological finds in the coastline settlements are much more abundant and diverse compared to settlements further inland. Prehistoric, Archaic, Classical, Hellenistic and Roman small finds, such as pottery, glass, coins, figurines and clay lamps, as well as sculpture fragments, inscriptions, architectural elements, floor and roof tiles etc. demonstrate the quality and size of these settlements²⁴. Most of these ancient sites have now been covered by modern settlements and remain under modern buildings. The lack of archaeological research and scientific excavations in Thrace is another reason why these ancient settlements are so little known.

Immediately to the north of the coastline, inland, starting with the Ganos Mountain range and spreading especially towards Şarköy, are valleys divided by rivers and stream beds which make the topography impossible for settling. The southern skirts of the Ganos Mountain, between Uçmakdere and Gaziköy, are very steep where they meet the sea, so are likewise unsuitable for any settlement. However, considering the fact that the Ganos Region lies in a first degree earthquake zone (Ganos Fault Line), there may have been—as in the case of the Menekşe Çatağı settlement near Tekirdağ, which has been excavated—small-scale prehistoric coastline settlements.

Compared with the coastline settlements inhabited over long periods and producing large number of artefacts, in the interior of the region the number of Roman-Late Roman and Byzantine settlements increases, which are the majority across the area. These are usually small-scale rural units in the type of villages or farms. Ancient Thrace was covered with forests which undoubtedly gave rise to timber constructions. The surface finds in these

areas, especially plain, daily-use pottery and glazed Byzantine pottery made with the sgraffito technique, are considerably large in number and demonstrate that the region was almost wholly inhabited during the Byzantine period. However, these mostly rural and small-scale settlements were not isolated; on the contrary, their proximity to the shore, and to the *Via Egnatia*—an important Roman road—provided them with numerous opportunities. The settlement in the Çakıllar locality of the Avşar village, which expands on a hill over a large area, and the settlement documented in Yeniköy Mermer, are two important inland settlements. Pottery in the Çakıllar locality settlement shows that it was inhabited from the Chalcolithic to the Late Antiquity. Mermer Höyük, on the other hand, is a significant Roman settlement, judging from the large number of good quality sigillata pottery found on the surface²⁵. This settlement is in danger of being flooded under the nearby Naip Dam, currently under construction.

2. Sanctuaries

As mentioned above, previous research and several rescue excavations carried out by the Tekirdağ Museum in the region focussed mostly on the investigation of settlements and tomb types (especially tumuli). There has been no extensive study of sanctuaries/cult centres—the existence of local cults and sanctuaries were interpreted primarily through ancient sources, coins and epigraphical materials.

Sanctuaries identified during our survey were classified according to topographical conditions, their physical shapes and also their findings. The three categories are: sanctuaries on mountain summits and on the highest hills of the region; sanctuaries on rock formations; and sites which may have been sanctuaries based on their physical shapes²⁶. Two of the most significant sites, located on the highest hills of the region, are the Ganos Mountain's (Hieron Oros) summit Kartaltepe/Bakacaktepe and Dolucatepe in Şarköy.

24 We are working on a publication dedicated to the evaluation of Greek and Roman pottery found during our surface surveys. In general terms, there is a small number of Archaic pottery in the region; there are numerous: 5th and 4th c. B.C. Attic and locally produced black glazed pottery; Hellenistic slip and plain wares; ESA, ESB and ESC type sigillata and a large number of plain daily use pottery as well as amphorae produced nearby. Amphora fragments from Ganos, dating to the Late Antiquity, are especially abundant in coastal areas, while in the inlands of the region Late Roman plain wares and Byzantine sgraffito wares are abundant.

25 Koçel Erdem 2010b, 103, fig. 3, 4.

26 Sanctuaries in the Tekirdağ Ganos Mountain and its environs are planned to be researched in detail in 2016 as part of our TÜBİTAK Project. Aerial photos will be taken of the sites, architectural remains will be topographically modelled in 3D, and ceramics and small finds will be investigated. Our paper on sanctuaries of the Ganos Region, entitled 'Sacred Areas in the Surroundings of Ganos Mountain', which was presented at the XIth International Congress of Thracology will be published by Ege Publications, and our paper 'The Cult Places in Northern Propontis', presented at the European Association of Archaeologists (EAA) Meeting will be published by Cambridge Scholars Publishing—both in 2016.

Kartaltepe/Bakacaktepe sanctuary

The most important sanctuary situated at the highest altitude of the region, and the starting point of our research, is the summit of the Ganos Mountain, Kartaltepe/Bakacaktepe –the peak of Tekirdağ– which has been mentioned by ancient authors such as Demosthenes, Aeschines, Xenophon and Strabo. It is known that the Thracians considered the mountains as holy, and Ganos is a holy mountain (Hieron Oros)²⁷. This mountain is known to be the site where a goddess named 'Ganea' was worshipped, according to a now-lost votive inscription found in the vicinity²⁸.

The very short-term rescue excavation carried out by the Tekirdağ Museum in 1984 revealed finds, especially pottery, figurines, fibulae and stamped spindle-whorls, which show similarities with the finds from sanctuaries of Eastern Rhodope Mountains in Bulgaria²⁹. The earliest example among those finds is a handmade clay male figurine dated to the Iron Age³⁰ (fig. 2). The finds from this excavation, which are kept at the Tekirdağ Museum, as well as finds from our survey, show that this site was used from the Iron Age until the Byzantine period.

The summit also served as a fortress for the kings of the Odrysian Dynasty, the most powerful of Thracian tribes in the Classical period (especially in the 4th c. B.C.)³¹. Later, during the Paleologan period, it became a fortress settlement. Several *in situ* architectural stone blocks with clamp-holes belonging to a defensive wall and gate buildings can be observed at the site³². Metal objects, large numbers of stone balls and metal weapons (arrow heads and spearheads, lead sling-bullets) are among the finds of the rescue excavation of the Tekirdağ Museum that verify the defensive role of the site. On the other hand, pottery, figurines, spindle-whorls, fibulae etc. are finds used in sanctuaries as votive offerings. It is necessary, thus, to conduct a detailed study of the site, which we believe that has been used as a sanctuary during the Iron Age and later as a fortress, in order to fully understand its features.

The nearest village to Kartaltepe is the Yenice (Dağ Yenicesi) village; however, apart from a stone workshop, no other ancient remains or finds were

discovered.

Şarköy Dolucatepe Apollo Torontenos sanctuary

Another important sanctuary situated on a high hill is at Şarköy Dolucatepe, the second-highest hill of Tekirdağ, a site which we interpret as an Apollo sanctuary. This interpretation is based on several finds: a re-used votive inscription dedicated to Apollo Torontenos (found on an old church wall in nearby Tepeköy, ancient Toronte?)³³; two male, marble torsos found in this area (fig. 3); sculpture fragments found during our survey (a part of a knee, a fragment of a foot with a serpent-entwined staff-Asklepios); a stele fragment with remains of an inscription; and various ceramic finds. If we accept the sculpture fragment with the serpent-entwined staff as Asklepios, this site could be related with health, and a place where healing gods were worshipped (Apollo and his son, the health god Asklepios). In Gölcük and Çengelli, near Tepeköy, there are still small sulphur springs which are used for healing purposes.

Today the hill is covered with radars, receivers, base stations and antennas of various state agencies³⁴. In antiquity, however, it must have been the site of a Temple of Apollo, a god well-worshipped in the neighbouring Troas region, as well. In the nearby Hoşköy (Hora) the existence of the cult of Apollo Myrtenos is known³⁵; likewise, the cult of Apollo Python is known to have existed in Barbaros (Bisanthe). The hill is fairly visible from the sea, and is especially spectacular when entering the Propontis from the Çanakkale Strait. There are also water springs on the skirts of the hill.

The large number of sherds observed in the earth sections in Dolucatepe account for the intensive use of the site from the Iron Age until the Roman period.

The research also investigated road networks leading to the sanctuary at Dolucatepe and its relations with seaside settlements. The fact that pottery found at Dolucatepe matches exactly with that found at Eriklice (Herakleia), the closest harbour settlement to the sanctuary, verifies that wares brought to the sanctuary from surrounding centres were taken to Dolucatepe from this harbour³⁶. Amphorae are the most important indicators of ancient trade, and the existence of amphorae from Thasos, Herakleia

27 Theodossiev 2002, 325 f.

28 Theodossiev 1995, 371 f.; Külzer 2009, 41 f.

29 Nekhrizov 2005, 153 f.; Zdravkova-Dimitrova 2006-2007, 493 f.

30 There is no scientific report about this rescue excavation. The finds, preserved at the Tekirdağ Museum, are in the process of being published by our team.

31 Sayar 1993, 156.

32 Koçel Erdem 2011, 403, fig. 4.

33 Sayar 1998, 585 f.

34 Koçel Erdem 2010 a, 310, fig. 7.

35 Külzer 2008, 315.

36 Koçel Erdem 2012, 90, fig. 9.

Pontike, Sinope, Kos, Lesbos, Rhodes and Mende proves that wine was carried to the sanctuary in these vessels. All of these finds demonstrate the commercial relations with the region. The large number of clay drinking vessels of the Classical period, such as kantharoi and kylikes, are presumably evidence of libations and feasts, and therefore of cult practices³⁷. As in antiquity, viniculture and wine production continues in the Ganos Region³⁸. The fertile lands of Thrace undeniably indicate why Dionysus, the god of viniculture and wine, was revered so strongly here.

Şarköy Kapıkaya/Harmankaya/Kiraztarla rock sanctuary

Other sites that we call 'sanctuaries' are various offering pits, platforms and channels of varying heights and sizes observed on high or low rock formations³⁹. These sites, reminiscent of open-air rock sanctuaries, created in the name of the mother goddess Cybele by the Phrygians, are especially common in the north-west of Turkish Thrace, in the Istranca Mountains, Edirne and Kırklareli and their environs⁴⁰. The rocks, however, are not as detailed or elaborate as in the Phrygian rock cult sites. Lacking an adequate number of archaeological finds, it is difficult to assess the boundaries and relevant chronologies of these sites or their proper functions (cult practices etc.). The small amount of Roman and Late Roman plain pottery at least shows that these areas were used in those periods.

Şarköy Kapıkaya/Harmankaya⁴¹/Kiraztarla localities are known individually with their locality names but they are actually situated side by side and form one site, at a position fully commanding the Propontis and today covered by forests. The site, situated within a wide and deep valley, is an example of rock cult sites⁴². The highest points of the rocks are arranged with pits of 10-20 cm in diameter and depth, which are either separated with pouring channels or exist as a group (fig. 4). There are deep channels running downwards following the slope of the rocks.

Other sites which we consider as sanctuaries based on their shapes and location are identified at Şarköy Yazır İzkayalar locality, Şarköy Palamut

village and Şarköy Sufunya locality. There are almost no small finds in these sites —surface finds are limited to amorphous sherds that cannot be dated— therefore detailed studies are required in order to fully understand their functions.

Remains of a rectangular building, which *in situ* stone foundations are visible, were found in the Yazır İzkayalar locality, at a prominent location on a high hill. It is thought that this building could have been a temple⁴³. Although only a small number of archaeological finds could be observed, 4th c. B.C. black and glazed wares suggest that the site was in use in the Classical period at the earliest. Survey on the skirts of the hill yielded Classical to Byzantine period sherds.

The hills of the Şarköy Palamut village dominate the roads leading to the whole area and especially inland⁴⁴. Platforms are observed on rocks in this area, which may have been used for cultic purposes. There are also the remains of a wall, built partially by shaping natural stones, surrounding the hill⁴⁵. In 2014, the site was revisited for a detailed investigation but it was impossible to do so due to the very dense vegetation that covered it.

The Şarköy Sufunya locality is a fortress on a hill that commands a prominent position overlooking the Propontis and has *in situ* wall remains (see below). However, we consider this site to have been a sanctuary previously, just like in Kartaltepe/Bakacaktepe, due to its location and good quality ceramic finds.

3. Fortresses and defence systems

Ganos Region provides access to the Propontis from the Aegean via the strait and has a road network connecting the coast with inner areas. In addition, relations with the Gelibolu peninsula (Thracian Chersonese) and ties with the Aegean through the Gulf of Saros (Melas Colpos) make it strategically very important. Therefore, the construction of fortresses and related buildings (for example outposts) was deemed important. Fortresses, such as settlements, can be classified as both coastline and inland.

Among the most important fortresses of the region are: the badly preserved Barbaros (Bisanthe) coastline fortress; the inland Naip fortress with its partially preserved remains of Late Antiquity⁴⁶; the Kartaltepe/Bakacaktepe fortress (Hieron Oros) —

37 Koçel Erdem 2010a, 311, fig. 8.

38 Günsenin 1992b, 197 f.

39 Koçel Erdem 2015, 48 f.

40 Beksac 2007, 183 f.; Sivas 2007, 77 f.

41 Koçel Erdem 2014b, 459, fig. 9.

42 A similar rock cult site was identified in the Gelibolu peninsula, in the Yeniköy Antaşı locality in 2014.

43 Koçel Erdem 2012, 86, fig. 2.

44 Koçel Erdem 2010a, 313, fig. 11.

45 Koçel Erdem 2011, 406, fig. 11.

46 Koçel Erdem 2010b, 104, fig. 7.

which was also a sanctuary— in which the Odrysian king Kersobleptes took refuge after Philip II's attacks; Beyoğlu fortress to the north of the region, commanding the inner sections; Cintepe/Cinbasar Tepe fortress, commanding the Gulf of Saros and the roads leading to it; and the Şarköy Sufunya fortress commanding the Propontis. Also, there are preliminary outposts related with the fortresses on the roads leading to the Kartaltepe/Bakacaktepe, Naip and Beyoğlu fortresses.

Identified for the first time during our survey, the Şarköy Sufunya fortress lies between two riverbeds on a high and wide hillside⁴⁷. There are *in situ* remains of an approximately 3 m wide defensive dry wall made of natural stones, which curls towards the hilltop (fig. 5). This must be one of the Thracian fortresses defending the Propontis shores that Xenophon mentions in his *Anabasis*. It could be Neon Teichos (mentioned together with Bisanthe and Ganos), which exact location, however, remains unknown on the shores of the Propontis.

Considering the site's location and good quality surface ceramics dating from the Archaic to the Roman period, could this site have previously been a sanctuary, as was the case of the Kartaltepe/Bakacaktepe fortress? This is a question that needs to be dealt with.

A regional assessment reveals that, of the fortresses at prominent positions overlooking the Propontis, commanding both sea routes and inland roads, the remaining ones consist of mortared walls of the Late Antiquity and yield glazed and crude pottery. But these strategically important checkpoints and fortresses undoubtedly served for defence or surveillance purposes in earlier periods.

4. Tomb types and necropolises

The characteristic tomb type of Thrace is the very commonly observed tumulus⁴⁸. 'Dolmen' type tombs, typical in the north of Edirne and its vicinity have not been seen in our research area. A site with megalithic stones was investigated in the Çanakçı village, but as the villagers had removed some of the stones, it was not possible to get clear information about the building(s). In the Yazır Köy cemetery, on the other hand, 'menhir' type stones were identified⁴⁹. The tumuli are usually situated on agricultural land and so most of them have been

destroyed, and the remaining ones face a similar outcome —unfortunately only a small number of tumuli are listed as cultural assets. Other than single tumuli, 'tumuli necropolises' formed of several tumuli built next to one another were identified in Oruçbeyli-Beyoğlu-Tatarlı-Ormanlı and Gölcük-Uluman villages. The fact that these tumuli are located close to two of the most important sanctuaries of the region, Kartaltepe/Bakacaktepe (Hieron Oros) and Dolucatepe, recalls tumuli-sanctuary relations. The tumuli in the vicinity of the Beyoğlu village may be related to the Kartaltepe/Bakacaktepe (Hieron Oros) sanctuary, while the tumuli in and around Gölcük may have been related to the Dolucatepe sanctuary.

In many cases it is quite difficult to define tumuli, most of which have been flattened by agricultural activities. But various factors, such as their circular plans, indistinct heights, partially observed architectural blocks of tomb chambers, scattered sherds, and sometimes bone fragments and burn marks, make these buildings more comprehensible.

The only Roman tomb identified in the Tekirdağ-Şarköy region was discovered in the Şarköy-Yeniköy-Akalan locality. It was carved into natural rock and had a *kline* (fig. 6). Based on this example, three tumuli were examined near Koruköy in the Gelibolu peninsula, towards which we had extended our research. They are formed by, just as in the Yeniköy-Akalan tomb, a tomb carved into the rock —though they are not of the type carved into the rock ground— and then piled up with earth, making them examples of a tumulus type identified in Turkish Thrace for the first time⁵⁰. The tumuli, consisting of a *dromos*, two chambers and a *kline*, were thoroughly disturbed, and thus no finds were obtained. Only a small number of amorphous Roman plain sherds were found in the vicinity. As a result, one can question whether the top of the Yeniköy-Akalan tomb was in the shape of a tumulus hill, but the destruction of the tumulus and its surroundings makes it impossible to gather evidence on the upper structure of the tomb. If the Akalan tomb was also a tumulus, then the tumulus type of earth-piled rock-carved tombs may have been a tradition in the area between Şarköy and Gelibolu-Koruköy.

Apart from tumuli tombs, many other tomb types were used in this region throughout antiquity. For example, marble sarcophagi produced in the nearby Prokonessos (Marmara island), which has an

47 Koçel Erdem 2013, 65, fig. 8; 66, fig. 9, 10.

48 A new study on tumuli of Turkish Thrace was prepared by Assoc. Prof. Şahin Yıldırım as a PhD thesis and has been published. See Yıldırım 2011.

49 Koçel Erdem 2009, 423, fig. 16.

50 We are continuing our research and publication work into this type of tumuli.

important marble quarry, are frequently found across the region. Relations with Prokonessos, a very close centre, must have remained dynamic throughout antiquity.

Şenköy Yağcılı Çiftlik necropolis is an example of a large necropolis where several tomb types, including cist tombs and sarcophagi are seen together⁵¹. In most cases, the settlements that these necropolises would have been associated with could not be identified. Şarköy Yağcılı Çiftlik necropolis may be associated with the Şenköy Bezirci Deresi settlement on the shore of the Propontis.

Other necropolis areas that we have identified in the region mainly date to the Byzantine period. They have mostly been damaged through agricultural activities and as a result, human bones, clay curved tomb lid fragments and glazed sherds lie scattered on the ground⁵².

5. Single finds

These are found during our surveys or are observed as re-used materials. Re-used marble column drums, column bases, various architectural elements, sarcophagi fragments, inscriptions etc., found in several village buildings and cemeteries, form part of this group and date mostly to the Byzantine period. The diversity of materials brought to the Tekirdağ Museum over the years, or in private collections registered to the Museum, such as earthenware vessels, coins, stone axes, figurines, grave *stelai* etc. demonstrate the region's cultural identity and potentials.

The cyclopic wall near Naip village, continuing for 40 m from the Sarıkayalar locality up to the hill, about 80-100 cm wide and 1.5-2 m high, is a unique example, which we could not be associated with any building type⁵³. There are monumental stone blocks and stone platforms on the hill but no small finds, as the area has been heavily disturbed by agricultural activities. As a result, the function of the wall could not be ascertained. It is very important to revisit sites discovered during surface surveys. So this area, as many other places, will be reconsidered in the years to come.

One of the most interesting single finds is a crudely shaped marble *tropaion*, depicting an Attic-type volute helmet covering the forehead, and armour (*thorax*) (fig. 7). It was said to have been found during investigations at the Beyoğlu village,

on a hilly area with scattered building remains, and taken to the Tekirdağ Museum. It shows Roman presence in the region but it is not possible to say anything definite.

Another interesting find is a sandstone block with a haphazard Greek inscription. This stone was re-used in the fountain of the Mursallı village and depicts a border agreement between two villagers in the 4th c. A.D. As such, it is a valuable document on social life (fig. 8).

The group of metal finds, said to have come from the Kozmanderesi locality of Iğdebağları village, is quite interesting, although the circumstances of their discovery and contents are debateable. The finds consist mostly of weapons, such as spearheads, dating to various periods. They were brought to the Istanbul Archaeological Museums by Dr. Savaş Harmankaya, who also published them⁵⁴.

Greek and Roman coins, produced in centres such as Dardanos, Parion, Kyzikos and Konstantinopolis, are also significant small finds demonstrating inter-regional relations. The majority of coins in the region are bronze, Byzantine anonymous *folleis*⁵⁵.

Stone workshops (indicated by mortars and pestles etc.) are evidence of wine and olive oil production, a continuing tradition in the region⁵⁶. The large number of murex type (*murex brandaris*) sea shells, usually observed in coastal settlements, were used to make medicine or paint, as mentioned in ancient sources⁵⁷.

Other cultural values of the region

The archaeological heritage of Tekirdağ-Şarköy region is not its only asset. The region has fascinating natural areas with flora and fauna, such as the Naip falls and Sufunya valley; historic masonry and timber houses along old street networks, historic neighbourhoods, fountains and mosques in Uçmakdere, Yeniköy, Gaziköy, Hoşköy, Mürefte and Şarköy and other settlements; Ottoman cemeteries; monumental buildings such as the Eriklice church and the Hoşköy monastery (St. Ioannis Theologos) —which was in use until the 1920s and is one of the best preserved monuments of the region— that attest to the Anatolian Greek presence in the region until the 1930s. The 'holy' status of the region was

51 Koçel Erdem 2014b, 460, fig. 13.

52 Koçel Erdem 2014a, 331, fig. 13.

53 Koçel Erdem 2012, 87, fig. 3.

54 Harmankaya 1995.

55 The coins found during our surface survey are studied by Prof. Oya Yağız from the Mimar Sinan Fine Arts University.

56 Koçel Erdem 2013, 68, fig. 15.

57 The *in situ* mud brick murex kiln, which was unearthed during the Tekirdağ Karaevlialtı (Heraion Teichos) ancient city's excavations, is displayed in the Tekirdağ Museum.

kept alive through numerous medieval monasteries, making the Tekirdağ-Şarköy region a monastery area. In a way it can be said that traditions were continued.

Intense agricultural activities, dense constructions along the coast, construction of roads, dams, industrial facilities, wind turbines etc., forest works and never-ending illicit excavation, damage the region each passing day. This makes 'documentation before destruction' of crucial importance. Documentation work in the region will continue in the years to come.

Βιβλιογραφία | Bibliography

- Archibald 1998** Z.H. Archibald, The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked (Oxford 1998).
- Atik 2011** N. Atik, Heraion Teichos Antik Kenti 2000-2010 Yılları Kazı Çalışmaları, in: Tekirdağ İl Değerleri Sempozyumu (Tekirdağ 2011) 1-7.
- Beksaç 2007** E. Beksaç, Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Erken Kültistik Kaya (Kaya Oyma ve Megalit) Anıtları ve Kült Alanları Projesi: Edirne ve Kırklareli İlleri 2005 Yüzev Araştırması, AST 24/1, 2007, 183-201.
- Danov 1976** C. Danov, Altthrakien (Berlin 1976).
- Delemen 2004** İ. Delemen, Tekirdağ Naip Tümülüsü (İstanbul 2004).
- Diñçer – Slimak 2007** B. Diñçer – L. Slimak, The Paleolithic of Turkish Thrace: Synthesis and Recent Results (Doğu Trakya Paleolitik Türkiye: Sentez ve Yeni Sonuçlar), TüBA-Ar 10, 2007, 49-61.
- Fol 2007** V. Fol, Rock Topoi of Faith in the Eastern Mediterranean and in Asia Minor during the Antiquity, Studia Thracica 10 (Sofia 2007).
- Günsenin 1992a** S.N. Günsenin, 1991 Yılı Tekirdağ İli Hoşköy-Gaziköy Amphora Atölyeleri Yüzev Araştırması, AST X, 1992, 85-102.
- Günsenin 1992b** S.N. Günsenin, Ganos: Bin Yıldır Şarap ve Amphora Üreten Kutsal Dağ, TAD 30, 1992, 197-207.
- Günsenin 1992c** S.N. Günsenin, Ganos: Centre du production d'amphores à l'époque Byzantine, Anatolia Antiqua (Eski Anadolu) 2, 1992, 193-201.
- Günsenin 2003** S.N. Günsenin, Au Moyen-Age. Un centre de production en Propontide dominant aussi le Bassin Méditerranéen: Le cas de Ganos, in: VIIème Congrès International sur la céramique médiéval en Méditerranée (Athènes 2003) 67-70.
- Harmankaya 1995** S. Harmankaya, Kozman Deresi Mevkii (Şarköy, Tekirdağ) Maden Buluntuları [Metal Finds of Kozman Stream Locality (Şarköy, Tekirdağ)], in: Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları (İstanbul 1995) 217-254.
- Işın – Günsenin 1994** M.A. Işın – S.N. Günsenin, Tekirdağ İli Hoşköy-Gaziköy Amphora Fırınları Kurtarma Kazısı - 1992, in: IV Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 26-29 Nisan 1993, Marmaris (Ankara 1994) 497-512.
- Işın – Özdoğan 2000** M.A. Işın – A. Özdoğan, Harekattepe Tümülüsü, KST 21/1, 2000, 335-348.
- Koçel Erdem 2009** Z. Koçel Erdem, Preliminary Report of the Tekirdağ Ganos 2008 Survey, Anatolia Antiqua (Eski Anadolu) XVII, 2009, 411-426.
- Koçel Erdem 2010a** Z. Koçel Erdem, Tekirdağ Ganos 2009 Survey, Anatolia Antiqua (Eski Anadolu) XVIII, 2010, 305-320.
- Koçel Erdem 2010b** Z. Koçel Erdem, Tekirdağ Ganos Dağı Araştırmaları, 2008, AST 27/2, 2010, 79-107.
- Koçel Erdem 2010c** Z. Koçel Erdem, Tekirdağ Şarköy'ün Arkeolojik Değerleri, in: A.Orak u.a. (eds.), Tekirdağ İli Şarköy İlçesi Değerleri Sempozyumu (Tekirdağ 2010) 61-72.
- Koçel Erdem 2011** Z. Koçel Erdem, Tekirdağ Ganos Dağı 2009 Yüzev Araştırması, AST 28/2, 2011, 385-408.
- Koçel Erdem 2012** Z. Koçel Erdem, Tekirdağ Ganos Dağı Arkeolojik Yüzev Araştırması 2010 Yılı Çalışmaları, AST 29/3, 2012, 71-93.
- Koçel Erdem 2013** Z. Koçel Erdem, Tekirdağ Ganos Dağı Arkeolojik Yüzev Araştırması 2011 Yılı Çalışmaları, AST 30/1, 2013, 51-68.
- Koçel Erdem 2014a** Z. Koçel Erdem, Tekirdağ Ganos Dağı Arkeolojik Yüzev Araştırması 2012 Yılı Çalışmaları, AST 31/1, 2014, 313-332.
- Koçel Erdem 2014b** Z. Koçel Erdem, Tekirdağ Merkez ve Şarköy İlçeleri ile Gelibolu Yarımadası (Trakya Khersonesos'u) Yüzev Araştırması 2013 Yılı Çalışmaları, AST 32/1, 2014, 437-460.
- Koçel Erdem 2015** Z. Koçel Erdem, Traklarda Kült Törenleri, Navisalvia. Sina Kabaşğaç'ı Anma Toplantısı 2013. Toplumlar, Adetler, Törenler (İstanbul 2015) 40-70.
- Koçel Erdem – Tercan 2014** Z. Koçel Erdem – S. Tercan, Ganohora'nın İzleri. Tekirdağ Ganos Dağı Arkeolojik Yüzev Araştırması, Arkeolojik Araştırma ve Fotoğraf Sergisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları (İstanbul 2014).
- Külzer 2008** A. Külzer, Ostthrakien (Europe), TIB 12 (Wien 2008).
- Külzer 2009** A. Külzer, Das Ganos-Gebirge in Ostthrakien (Işıklar Dağı), in: P. Soustal (ed.), Heilige Berge und Wüsten: Byzas und Sein Umfeld (London, Wien 2009) 41-52.
- Kurtuluş 2006** İ.H. Kurtuluş, Tekirdağ, Mürefte-Şarköy Kıyı Şeridi Monografisi (İstanbul 2006).
- Loukopoulou – Laitar 2004** L. Loukopoulou – A. Laitar, Propontic Thrace, in: M.H. Hansen – T.H. Nielsen (eds.), An Inventory of Archaic and Classical Poleis (Oxford 2004), 912-923.

- Marmaray 2007** İstanbul: 8000 Years Brought to Daylight Marmaray, Metro, Sultanahmet Excavations, Vehbi Koç Vakfı, Zero Books (İstanbul 2007).
- Nekhrizov 2005** G. Nekhrizov, Cult Places of the Thracians in the Eastern Rhodope Mountains (end of the 2nd-1st Millenium B.C.), in: J. Bouzek – L. Domaradzka (eds.), The Culture of Thracians and Their Neighbours, Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczysław Domaradzki, with a Round Table 'Archaeological Map of Bulgaria' (Oxford 2005) 53-158.
- Özbek 2000** O. Özbek, Gelibolu Yarımadası'nın Kuzeyinde Yeni Bir Prehistorik Taş Balta Atölyesi: Buruneren, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kültür Bakanlığı 1, 2000, 1-4.
- Özdoğan 1996** M. Özdoğan, Tarihöncesi Dönemde Trakya. Araştırma Projesinin 16. Yılında Genel Bir Değerlendirme, AnadoluAraş XIV, 1996, 329-360.
- Özdoğan 2000** M. Özdoğan, Kırklareli Kazıları: Aşağıpınar ve Kanlıgeçit, in: O. Belli (ed.) Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999) (Ankara 2000), 69-76.
- Özdoğan 2005** A. Özdoğan, Kutsal Kıyı Menekşe Çatağı, Atlas Dergisi 145, 2005, 160-163.
- Özdoğan – Işın 2003** A. Özdoğan – M.A. Işın, Tekirdağ Menekşe Çatağı, Doğu Çatak Kazısı, KST 24/1, 2003, 377-389.
- Sayar 1993** M.H. Sayar, Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları, AST X, 1993, 153-173.
- Sayar 1998** M.H. Sayar, Weichung für Apollon Torontenos, in: U. Peter (ed.), Stephanos Nomismatikos. E. Schonert-Geiss zum 65. Geburtstag (Berlin 1998) 585-590.
- Sivas 2007** T.T. Sivas, Batı Frigya'da Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtlarının Araştırılması. Survey of Phrygian Settlements and Rock-Cut Monuments in Western Phrygia, in: H. Sivas (ed.), Friglerin Gizemli Uygarlığı. The Mysterious Civilization of the Phrygians (İstanbul 2007) 77-140.
- Tekirdağ Kültür Envanteri** T.C. Tekirdağ Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (Tekirdağ 2014).
- Theodossiev 1995** N. Theodossiev, The Sacred Mountain of the Ancient Thracians, Thracia 11, 1995, 371-384.
- Theodossiev 2002** N. Theodossiev, Mountain Goddesses in Ancient Thrace: The Broader Context, Kernos 15, 2002, 325-329.
- Yıldırım 2010** Ş. Yıldırım, Askertepe Tümülüsü, Anatolia 36, 2010, 149-178.
- Yıldırım 2011** Ş. Yıldırım, Doğu Trakya'da Mezar Tepelerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Ankara 2011).
- Zdravkova-Dimitrova 2006-2007** Y. Zdravkova-Dimitrova, From Late Bronze to Early Iron Age-Thracian Sanctuaries in the East Rhodopi Mountain-Bulgaria, Anados 6/7, 2006-2007, 493-507.

Εικ. | Figs. 1-17

Η κυκλοφορία νομισμάτων στην περιοχή της Ραιδεστού κατά την κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο

Oya YAĞIZ

Ανάμεσα στις λίγες συστηματικές αρχαιολογικές ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στην επαρχία Ραιδεστού/Tekirdağ, η πιο σημαντική εξακολουθεί να είναι αυτή στο Ηράϊον Τείχος. Ανάμεσα στα έτη 1993-2007 ερευνήθηκε σε αυτήν την περιοχή μια προϊστορική θέση, γνωστή ως Menekşe Çatağı, ενώ σε εξέλιξη βρίσκονται μια σωστική ανασκαφή στη Βισάνθη (Barbaros) και μια ανασκαφή στην Πέρινθο, σε έναν βυζαντινό ναό και στην περιοχή του. Αυτό που καθιστά την ανασκαφή στο Ηράϊον Τείχος διαφορετική από τις υπόλοιπες είναι ότι πραγματοποιείται συστηματικά από το 2000, ενώ κάθε χρόνο έρχεται στο φως μεγάλος αριθμός νομισμάτων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση μιας πλούσιας νομισματικής συλλογής που καταδεικνύει τη σημασία της πόλης και η οποία φέρει ομοιότητες με τις αντίστοιχες νομισματικές συλλογές του Αρχαιολογικού Μουσείου Tekirdağ. Αυτές περιλαμβάνουν κυρίως νομίσματα που ανήκουν σε Θράκες βασιλείς, οι οποίοι κυβέρνησαν στο ανατολικό τμήμα της Θράκης, καθώς και διάφορα νομίσματα από πόλεις-κράτη, τα οποία τεκμηριώνουν ότι το Ηράϊον Τείχος αποτελούσε ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο/εμπόριον. Το παρόν άρθρο έχει ως στόχο να συνοψίσει τα χαρακτηριστικά των νομισμάτων που βρέθηκαν στις ανασκαφές του Ηράϊου Τείχους, τα οποία είναι κυρίως Θρακών βασιλέων, καθώς και των νομισμάτων που βρέθηκαν σε άλλες πόλεις, όπως τη Βισάνθη και την Πέρινθο κοντά στην ακτή της Προποντίδας και πλησιέστερα στη Ραιδεστό/Tekirdağ.

Νομίσματα Θρακών βασιλέων

Μετά την ήττα στον Μαραθώνα (480 π.Χ.) και την Ειρήνη του Καλλία (449 π.Χ.) με την Αθήνα, οι Πέρσες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Θράκη. Αυτές οι συνθήκες έλλειψης αρχής στην περιοχή υπήρξαν κατάλληλες για την ίδρυση ενός οργανωμένου βασιλείου από τους Θράκες. Το βασίλειο αυτό, γνωστό ως Βασίλειο των Οδρυσών, υπέταξε τα θρακικά φύλα κάτω από μια κεντρική αρχή, αν και αυτά ποτέ δεν εγκατέλειψαν εντελώς τον δικό τους τρόπο ζωής. Πολλά ονόματα βασιλέων φαίνεται να σχετίζονται με διάφορες αυτόνομες ορεινές φυλές, οι οποίες κατά την ίδια περίοδο δέχθηκαν τους Οδρύσες βασιλείς ως ηγεμόνες τους.

Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη¹, εντός των ορίων του βασιλείου των Οδρυσών βρισκόταν η περιοχή από τα Άβδηρα (βόρειο Αιγαίο) έως τον Εύξεινο Πόντο (Μαύρη Θάλασσα) και βόρεια ως τον Ίστρο (Δούναβη), ενώ ανατολικό όριο θα μπορούσε να θεωρηθεί η Προποντίδα. Πάλι σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ο πρώτος ισχυρός βασιλιάς τους ήταν ο Τήρης² (480-460 π.Χ.). Ο γιος του Σιτάλκης εφάρμοσε επεκτατική πολιτική που περιγράφεται με λεπτομέρεια στις αρχαίες πηγές και τις σύγχρονες

¹ Θουκυδίδης 2, ΧCVII.

² Θουκυδίδης 2, ΧΧΙΧ.

μελέτες³, ενώ πέθανε σε έναν πόλεμο εναντίον των Τριβαλλών, ενός άλλου θρακικού φύλου. Μετά από αυτόν τον πόλεμο, το βασίλειο των Οδρυσών διαιρέθηκε και οι Θράκες συνέχισαν την οργάνωσή τους σε μικρά βασίλεια, με τους ηγέτες τους να αυτοαποκαλούνται «βασιλείς» μέχρι και τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους, αν και οι ίδιοι δεν κατάγονταν πάντα από Οδρύσες⁴. Αυτή η ισχυρή και βραχυπρόθεσμη θητεία του βασιλείου των Οδρυσών συμπίπτει και με την περίοδο επέκτασης του μακεδονικού βασιλείου. Δεν έχουν εντοπιστεί νομίσματα των βασιλέων Τήρη και Σιτάλκη, ενώ υπάρχουν νομίσματα του Σπαράδοκου⁵ (445-435 π.Χ.), ενός άλλου γιου του Τήρη.

Ως διάδοχος του Σιτάλκη εμφανίζεται στις αρχαίες πηγές ο Σεύθης Α' (424-410 π.Χ.), γιος του Σπαράδοκου, ο οποίος υποχρέωσε πολλές πόλεις, από τα Άβδηρα ως το Βυζάντιο και στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, να πληρώνουν φόρο υποτέλειας⁶. Μετά από αυτόν, κατέλαβε τον θρόνο του βασιλείου των Οδρυσών ένας άλλος γιος του Σιτάλκη, ο Μέδοκος (415-391 π.Χ.)⁷.

Ένας άλλος Θράκας ηγεμόνας, για τον οποίο έχουμε τις περισσότερες πληροφορίες, είναι ο Σεύθης Β'⁸ (424-410 π.Χ.), ο οποίος ζήτησε καταφύγιο από τον Μέδοκο μετά τον θάνατο του πατέρα του Μαισάδη. Στο έργο του Ξενοφώντα *Κύρου Ανάβασις*, ο Σεύθης Β'⁹ αναφέρεται ως ο βασιλιάς των παράκτιων πόλεων της Θράκης¹⁰, ο οποίος του ζητάει βοήθεια ώστε να πάρει πίσω τα εδάφη που είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του και του κατασχέθηκαν. Ως ανταμοιβή για την υποστήριξη και τη βοήθειά του, ο Σεύθης προτείνει στον Ξενοφώντα να του δώσει τη Βισάνθη¹¹. Από το κείμενο αυτό προκύπτει ότι ο Σεύθης ζούσε στην περιοχή της Προποντίδας,

γεγονός που οδηγεί επίσης στο συμπέρασμα ότι οι πόλεις Βισάνθη και Ηραίον Τείχος βρίσκονταν υπό την εξουσία Θρακών ηγεμόνων. Στη συνέχεια κυβέρνησαν την περιοχή, οι Εβρύζελμις (389-384 π.Χ.) (εικ. 1), Κότυς Α'¹² (389-359 π.Χ.) (εικ. 2) και Κερσοβλέπτης¹³ (359-341 π.Χ.) (εικ. 3), ως απόγονοι του βασιλικού γένους των Οδρυσών. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κότυος, το βασίλειο έφτασε στη μεγαλύτερη του έκταση, αλλά μετά τον θάνατό του διασπάστηκε από τους Βηρισάδη¹⁴, Αμάδοκο¹⁵ και Κερσοβλέπτη. Ο τελευταίος φαίνεται να ήταν αυτός που συνέχισε να διοικεί τα εδάφη που ανήκαν στους Σεύθη Β' και Κότυ Α', τα οποία περιλάμβαναν τις περιοχές Γάνος, Ηραίον Τείχος και Βισάνθη. Όλοι αυτοί οι ηγεμόνες μπορούν να ονομαστούν «Βασιλείς της Ανατολικής Θράκης», ενώ τα νομίσματά τους, όπως και μερικών μικρών πόλεων στην περιφέρειά τους, φέρουν στον εμπροσθότυπο ένα γυναικείο κεφάλι και ένα αγγείο που ονομάζεται κοτύλη, ενώ στον οπισθότυπο ένα στάχυ. Το αγγείο σχετίζεται με τη γυναικεία κεφαλή, η οποία απεικονίζει τη θρακική Μητέρα Θεά. Αυτά τα μικρά χάλκινα νομίσματα εντοπίζονται συχνά στις ανασκαφές του Ηραίου Τείχους¹⁶, καθώς και στις νομισματικές συλλογές του Αρχαιολογικού Μουσείου Tekirdağ, ενώ, αντίστοιχα, στην ίδια περιοχή σπανίζουν νομίσματα που ανήκουν σε βασιλείς της Δυτικής Θράκης.

Ο Σεύθης Γ' (330-300 π.Χ.) είναι ένας από τους Θράκες βασιλείς που έκοψε νομίσματα μεταξύ του τέλους του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ. (εικ. 4), ενώ το όνομά του αναφέρεται συχνά με τους διαδόχους του Αλέξανδρου Γ' κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Στις ανασκαφές του Ηραίου Τείχους βρέθηκαν μόνο λίγα χάλκινα νομίσματα αυτού του βασιλιά, ως επί το πλείστον επικεκομένα σε νομίσματα Φιλίππου Γ' και Κάσσανδρου¹⁷. Ο Σεύθης Γ' ίδρυσε μια πόλη, τη Σευθόπολη, και πολέμησε με

3 Θουκυδίδης 2, XCVII. Archibald 1998, 105-112.

4 Ο Ροιμητάλης (11 π.Χ.-12 μ.Χ.) ήταν Σαππαίος.

5 Τα νομίσματα Σπαράδοκου αποτελούν τα πρωιμότερα θρακικά βασίλεια νομίσματα: SNG Thrace 1065-1067.

6 Θουκυδίδης 2, XCVII. Ο Θουκυδίδης (2, 101) αναφέρει ότι ο Σεύθης είχε στην αυλή του Σιτάλκη θέση αντίστοιχη «του δεύτερου άντρα μετά τον βασιλιά».

7 Για τα αργυρά νομίσματα Μέδοκου, βλ. Youroukova 1976, αρ. 15-23.

8 Ξενοφών, *Ανάβασις* VII, 2.

9 Τα νομίσματα που φέρουν τις επιγραφές ΣΕΥΘΑ ΚΟΜΜΑ (Σεύθα Κόμμα - η σφραγίδα του Σεύθη) και ΣΕΥΘΑΑΡΓΥΡΙΟΝ (Σεύθα Αργύριον - ο άργυρος του Σεύθη), ίσως να ανήκουν είτε στον Σεύθη Α' είτε στον Σεύθη Β'. Αυτό αποτελεί ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα.

10 Ξενοφών, *Ανάβασις* VII, 2.

11 Η σημερινή θέση της Βισάνθης είναι το Barbaros.

12 Ο Κότυς Α', γιος του Σεύθη Β', είναι ένας από τους πιο γνωστούς Θράκες βασιλείς.

13 Ο Κερσοβλέπτης είναι γιος του Κότυος Β'.

14 Νομίσματα του Βηρισάδη δεν είναι γνωστά, αλλά ο γιος του Κετρίπορις έκοψε νομίσματα. Βλ. Youroukova 1976, 73-74, πίν. X, αρ. 52-53.

15 Για τα νομίσματα Αμάδοκου, βλ. Youroukova 1976, 72-73, πίν. IX, αρ. 44-51.

16 Αυτά τα μικρά νομίσματα, που ήρθαν στο φως στις ανασκαφές του Ηραίου Τείχους, είναι συνήθως πολύ διαβρωμένα λόγω της τοποθεσίας της θέσης κοντά στη θάλασσα.

17 Αυτά τα νομίσματα είναι, επίσης, πολύ διαβρωμένα. Παρόλα αυτά έχει συμπεριληφθεί στον κατάλογο ένα νόμισμα Σεύθη Γ'. Για τα νομίσματα Σεύθη Γ', βλ. Youroukova 1976, 76-81, πίν. VIII-XIII, αρ. 68-100.

τον Λυσίμαχο¹⁸.

Ο Λυσίμαχος (355-282 π.Χ.)¹⁹ ήταν ένας από τους διαδόχους του Αλεξάνδρου Γ' (εικ. 5), ο οποίος αρχικά ανακηρύχθηκε σατράπης της Θράκης από το συμβούλιο που είχε συγκληθεί στη Βαβυλώνα. Στη συνέχεια έγινε ηγεμόνας και το 306 π.Χ. έλαβε τον τίτλο του βασιλιά, όπως και οι άλλοι διάδοχοι. Ίδρυσε μια πόλη, τη Λυσιμάχεια, στη Χερσόνησο, ως προπύργιο εναντίον των Θρακών. Αν και ήταν Μακεδόνας στην καταγωγή, έγινε αποδεκτός ως βασιλιάς της Θράκης και για τον λόγο αυτόν περιλαμβάνεται στον κατάλογό μας²⁰.

Στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. απαντώνται, επίσης, τα νομίσματα του Αδαίου, ενός Μακεδόνα ηγεμόνα χωρίς τον τίτλο του βασιλιά (εικ. 6). Τα νομίσματα που έκοψε, τα οποία εντοπίζονται ειδικά στη νοτιοανατολική Θράκη, τοποθετούν την περιφέρειά του Αδαίου στην περιοχή των Κύφελων. Αυτήν την περιοχή τη διεκδικούσαν διαρκώς οι ελληνιστικοί ηγεμόνες, ενώ ένας από αυτούς, ο Πτολεμαίος Γ', σκότωσε τον Αδαίο το 230 π.Χ.²¹.

Στην περιοχή ανακαλύφθηκαν, επίσης, νομίσματα ενός άλλου Κότυος (178-168 π.Χ.)²², τα οποία είναι υψηλής ποιότητας, μικρά χάλκινα και φέρουν την επιγραφή *Βασιλέως* (Εικ. 7). Ο Κότυς υποστήριξε τον Περσέα, τον τελευταίο Μακεδόνα βασιλιά, στον πόλεμο εναντίον της Ρώμης, αλλά θα πρέπει να σημειωθεί ότι το βασίλειο των Οδρυσών δεν ήταν πια ένα ισχυρό κράτος και η δύναμή του δεν ήταν αρκετή για να οδηγήσει σε νίκη. Αργότερα, ο Κότυς άλλαξε στρατόπεδο και έγινε σύμμαχος της Ρώμης²³.

Ο Μόστις (τέλη 2ου αι. π.Χ.) ήταν ένας ακόμα βασιλιάς που έκοψε πολλά νομίσματα που φέρουν την επιγραφή *Βασιλέως*. Τέτοιες κοπές εντοπίζονται στις ανασκαφές του Ηραίου Τείχους (εικ. 8) και στις συλλογές του Μουσείου, σε σημαντικό αριθμό. Ο Μόστις θεωρείται ότι κυβέρνησε στη νοτιοανατολική Θράκη, αλλά το όνομά του απαντάται μόνο σε νομίσματα και δεν αναφέρεται στις αρχαίες πηγές του 2ου αι. π.Χ. Αυτό μπορεί να οφείλεται σε πολιτικούς λόγους: ο Μόστις ήταν σύμμαχος του Μιθριδάτη ΣΤ' Ευπάτορα, ενός από τους μεγαλύτερους εχθρούς

της Ρώμης²⁴.

Στο τέλος του 1ου αι. π.Χ. και στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ. ορισμένοι Σαππαίοι ηγεμόνες του μικρού και ασήμαντου θρακικού βασιλείου συνέχισαν να κόβουν νομίσματα με την επιγραφή *Βασιλέως*: οι Σαδάλας (48-42 π.Χ.) (εικ. 9), Ροιμητάλκης Α' (11 π.Χ.-12 μ.Χ.) (εικ. 10), Ροιμητάλκης Β' (19-36 μ.Χ.) (εικ. 11). Νομίσματά τους ανακαλύφθηκαν στις ανασκαφές στο Ηραίον Τείχος και φυλάσσονται στις συλλογές του Αρχαιολογικού Μουσείου Tekirdağ²⁵.

Νομίσματα πόλεων

Στις ανασκαφές του Ηραίου Τείχους ανακαλύφθηκαν νομίσματα που προέρχονται από περιοχές όπως η Αιολίσ, η Τρωάδα, η Μυσία και η Θρακική Χερσόνησος, ενώ η συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Tekirdağ περιλαμβάνει δείγματα νομισμάτων από όλες σχεδόν τις αρχαίες πόλεις της Θράκης. Εδώ θα γίνει μια σύνοψη των νομισμάτων που βρέθηκαν στα λιμάνια των πόλεων της Προποντίδας, στη Βισάνθη, στο Ηραίον Τείχος και στην Πέρινθο, που βρίσκονται κοντά στη Ραιδεστό.

Βισάνθη

Η Βισάνθη (εικ. 12) και το Ηραίον Τείχος, που βρίσκονται μεταξύ της Περίνθου και της Θρακικής Χερσονήσου, αναφέρονται στις αρχαίες πηγές²⁶. Η Βισάνθη είναι αποικία των Σαμίων, ιδρύθηκε περίπου το 600 π.Χ. και θεωρείται ότι αποτελούσε τμήμα της επικράτειας του βασιλείου των Οδρυσών.

Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.) οι Αθηναίοι πρόδωσαν και σκότωσαν τους Σπαρτιάτες που ζήτησαν καταφύγιο στη Βισάνθη. Μεταξύ εκείνων που πρόδωσαν τους Σπαρτιάτες αναφέρεται ο βασιλιάς των Οδρυσών Σιτάλκης²⁷, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πόλη ανήκε στο βασίλειο των Οδρυσών. Στο έργο *Κύρου Ανάβασις* αναφέρεται ότι ο Σεύθης Β' ζήτησε βοήθεια από τους στρατιώτες του Ξενοφώντα και τους είπε ότι σε αντάλλαγμα

18 Archibald 1998, 311-316.

19 Lund 1992, 153-158.

20 Yağiz 2014, 669 κ.ε.

21 Youroukova 1976, 29-31, 82-84.

22 Αυτός ο Κότυς, κατά την άποψή μου, θα έπρεπε να ονομάζεται Κότυς Β', Οδρύσης βασιλικής καταγωγής.

23 Για τα νομίσματα Κότυος, βλ. Youroukova 1976, 33-34, 84.

24 de Callatay 1991, 41. Paunov 2014, 457 κ.ε. Sayar 1999, 257 κ.ε. Yağiz 2010, 22 κ.ε.

25 Για τα νομίσματα, βλ. Youroukova 1976, 81, 89 (Σαδάλας), 54-59 και 90-97 (Ροιμητάλκης Α'), 59-61 και 97-100 (Ροιμητάλκης Β').

26 Οι Λουκορούλου (1989, 53, αρ. 5) και Isaac (1986, 199, αρ. 239) χρονολογούν την ίδρυση της Περίνθου από τους Σάμιους στο 603 π.Χ., με βάση τη χρονολόγηση του Ευσέβιου. Ανάλογες χρονολογήσεις είναι δεκτές για την ίδρυση της Βισάνθης και του Ηραίου Τείχους.

27 Ηρόδοτος 7, 137.2-3.

θα τους δώσει τη Βισάνθη, την πιο όμορφη πόλη ανάμεσα στις πόλεις της Προποντίδας²⁸. Στον Κατάλογο της Αθηναϊκής Συμμαχίας η πόλη αναφέρεται ως Βισάνθη, ενώ κατά τη μεσαιωνική περίοδο το όνομα άλλαξε σε Ραιδεστό. Οι ερευνητές που εργάστηκαν στην περιοχή εντοπίζουν τη Βισάνθη στο Πάνιον/Πάναδο, γνωστό σήμερα ως Barbaros, ένα μικρό χωριό στην επαρχία Tekirdağ. Κατά την ελληνιστική περίοδο η πόλη έκοψε χάλκινα νομίσματα που απεικονίζουν Δήμητρα/στεφάνι, Αθηνά/γλαύκα και Απόλλωνα/τρίποδα²⁹.

Ηραίων Τείχος

Όπως και η Βισάνθη, το Ηραίων Τείχος (εικ. 13) είναι αποικία της Σάμου. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι οι πηγές του ποταμού Τέαρου³⁰ (ενός παραπόταμου του Έβρου) βρίσκονταν στη μέση του δρόμου από την Απολλωνία Ποντική στην πόλη του Ηραίου κοντά στην Πέρινθο. Αυτή η τοποθεσία βρίσκεται σε απόσταση δύο ημερών με τα πόδια από τις δύο αυτές πόλεις³¹. Συνεπώς, ο Ηρόδοτος προσδιορίζοντας τη θέση του Ηραίου, το ορίζει ως πόλη. Ωστόσο, πρωιμότεροι λεξικογράφοι³² αναφέρουν το Ηραίων με ένα επιπλέον όνομα, το Τείχος, και το ορίζουν ως ένα χωριό με καταγωγή από τη Σάμο. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, ο οικισμός θα πρέπει να θεωρείται και πόλη και τείχος³³.

Ο Ψευδο-Σκύλαξ δίνει την πληροφορία ότι από τη Θρακική Χερσόνησο έως τη Σηλυμβρία υπάρχουν πολλά «Θράκια τείχη» ως «πόλεις και λιμήν», όπως η Πέρινθος³⁴. Ανάμεσα στα λιμάνια που παραθέτει είναι και το Νέον Τείχος, το οποίο –σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές– συνδέεται με το Ηραίων Τείχος³⁵.

Το Ηραίων Τείχος ιδρύθηκε από Σάμιους αποίκους της Πέρινθου ως δεύτερη αποικία και ιερός τόπος, ιερό της Ήρας, όπως και στη μητρόπολη Σάμο. Αργότερα, με την ενίσχυση των τειχών του εναντίον των θρακικών επιθέσεων, πιθανόν, απέκτησε καθεστώς ανεξάρτητης πόλης.

Το γεγονός ότι δεν αναφέρεται στον Κατάλογο της Αθηναϊκής Συμμαχίας πρέπει να σχετίζεται με τη θρακική κυριαρχία ή με το ότι μπορεί να ήταν γνωστό με άλλο όνομα. Στην εποχή του Οδρύση βασιλιά Κερσοβλέπτη, το Ηραίων Τείχος, ένα από τα ισχυρότερα οχυρά του βασιλιά, καταλύθηκε για δεύτερη φορά από τον Φίλιππο Β', περίπου το 352 π.Χ., ενώ οι γιοι του στάλθηκαν στη Μακεδονία ως αιχμάλωτοι³⁶. Κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο η πόλη έκοβε μικρά χάλκινα νομίσματα³⁷. Αυτά τα πολύ σπάνια νομίσματα φέρουν στον εμπροσθότυπο ένα γυναικείο κεφάλι, το οποίο ταυτίζεται με τη θρακική Μητέρα Θεά, και στον οπισθότυπο ένα δίωτο αγγείο (κοτύλη) με σιτάρι κάτω, που χρησιμοποιούνταν για τη μέτρηση των σιτηρών. Αυτή η εικονογραφία σχετίζεται με τη θρακική Μητέρα Θεά, η οποία είναι υπεύθυνη για τη σοδειά. Τα νομίσματα αυτά φέρουν, επίσης, την επιγραφή ΗΡΑΙ. Εκατοντάδες τέτοια μικρά νομίσματα (διαμ. ± 10 χιλ.) ανακαλύφθηκαν στις ανασκαφές του Ηραίου Τείχους, αλλά σχεδόν το 70% από αυτά είναι διαβρωμένα σε μεγάλο βαθμό και μόνο σε δύο είναι δυνατή η ανάγνωση του εθνικού της πόλης, ΗΡΑΙ. Ωστόσο, έχουμε την πεποίθηση ότι ανάμεσα σε αυτά τα διαβρωμένα νομίσματα θα πρέπει να βρίσκονται περισσότερες κοπές του Ηραίου Τείχους.

Πέρινθος

Η Πέρινθος (εικ. 14-17) ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς οικισμούς στη βόρεια ακτή της Προποντίδας. Ο Ευσέβιος χρονολογεί την ίδρυσή της στο 603 π.Χ., πενήντα χρόνια μετά το Βυζάντιο. Οι πρώτοι άποικοι της βόρειας ακτής της Προποντίδας ήταν Μεγαρείς, οι οποίοι ίδρυσαν το Βυζάντιο, τη Χαλκηδόνα και τη Σηλυμβρία. Μετά από αυτούς ήρθαν οι Σάμιοι, οι οποίοι, μην έχοντας άλλη επιλογή, εγκαταστάθηκαν στα δυτικά. Ίδρυσαν την Πέρινθο, τη Βισάνθη και το Ηραίων Τείχος. Η Πέρινθος ονομάζεται από τον Ψευδο-Σκύλακα –ο οποίος κατατάσσει τους οικισμούς ως πόλεις, πόλεις με λιμάνι και τείχος– ως «πόλεις και λιμήν»³⁸.

Στα πρώτα της χρόνια, η πόλη υπέστη αρχικά τις επιθέσεις των Παιόνων, οι οποίοι ζούσαν κοντά στον Στρυμόνα, και σύντομα τις συγκρούσεις με τους Μεγαρείς γείτονες που την πολιορκήσαν. Η Σάμος, η μητρόπολη, έστειλε υποστηρικτική

28 Ξενοφών, Ανάβασις VII, 2, 38. Loukopoulou – Laitar 2004, 915. Isaac 1986, 213.

29 Head 1977, 266. SNG Thrace I 464-466. Yağiz (υπό έκδοση).

30 Ένας από τους παραπόταμους του Έβρου. Ο Ηρόδοτος (IV, 90) παραθέτει: «ἐκδιδοὶ δὲ ὁ Τέαρος οὗτος ἐς τὸν Κοντάδεσδον ποταμὸν, ὃ δὲ Κοντάδεσδος ἐς τὸν Ἀγριάνην, ὃ δὲ Ἀγριάνης ἐς τὸν Ἔβρον, ὃ δὲ ἐς θάλασσαν τὴν παρ' Αἴνῳ πόλις».

31 Ηρόδοτος IV, 90.

32 Loukopoulou 1989, 56, αρ. 2.

33 Isaac 1986, 199.

34 Loukopoulou 1989, 56, σημ. 10.

35 Isaac 1986, 203. Loukopoulou – Laitar 2004, 922.

36 Isaac 1986, 203. Loukopoulou – Laitar 2004.

37 Yağiz (υπό έκδοση).

38 Loukopoulou 1989, 56, σημ. 10.

στρατιωτική δύναμη για να σώσει την πόλη και, έτσι, η Πέρινθος νίκησε³⁹.

Τον 5ο αι. π.Χ. εισέβαλε στη Θράκη ο Πέρσης Μεγάβαζος, για λογαριασμό του βασιλιά της Περσίας Δαρείου⁴⁰. Μετά την Ιωνική Επανάσταση η Πέρινθος βρισκόταν υπό περσική κυριαρχία, εντάχθηκε στην πρώτη Δηλιακή Συμμαχία και άρχισε να πληρώνει υψηλούς φόρους⁴¹. Το 377 π.Χ. προσχώρησε στη δεύτερη Δηλιακή Συμμαχία για την προστασία της από τον βασιλιά των Οδρυσών Κότυ Α', αλλά η Αθήνα δεν μπορούσε να την υπερασπιστεί και, έτσι, οι Περίνθιοι νικήθηκαν από τον Κερσοβλέπτη, γιο του Κότους Α'. Το 350 π.Χ. η Πέρινθος και το Βυζάντιο έγιναν σύμμαχοι του Φιλίππου Β' εναντίον της Αθήνας. Ωστόσο, το 340 π.Χ. και οι δύο πόλεις αρνήθηκαν να βοηθήσουν τον Φίλιππο στην εκστρατεία του εναντίον της Αθήνας και πολιορκήθηκαν από τον Μακεδόνα βασιλιά⁴². Η συμμαχία με τον Φίλιππο ανανεώθηκε μετά την ήττα των Αθηναίων στη Χαιρώνεια⁴³. Στην ύστερη ελληνιστική περίοδο, κατά τη διάρκεια των πολέμων μεταξύ της Ρώμης και του μακεδονικού βασιλείου, η Πέρινθος, όπως και οι άλλες πόλεις της Θράκης, παράκμασε, ως αποτέλεσμα της μακροχρόνιας αναταραχής στην περιοχή. Αλλά φαίνεται ότι η μοίρα της Περίνθου άλλαξε στη διάρκεια των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων και η πόλη έγινε η έδρα της *Provincia Thracia* που ιδρύθηκε από τον Κλαύδιο, μετά τον θάνατο του τελευταίου βασιλιά της Θράκης Ροιμητάκη Γ'⁴⁴. Στον 3ο ή 4ο αι. μ.Χ. το όνομα της Περίνθου άλλαξε σε Ηράκλεια.

Η Πέρινθος άρχισε να κόβει⁴⁵ αργυρά και χάλκινα νομίσματα στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., πριν από την πολιορκία της από τον Φίλιππο Β'. Τα πιο χαρακτηριστικά νομίσματα αυτής της περιόδου φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφαλές διαφόρων θεοτήτων, όπως της Κόρης, της Αθηνάς, της Ίσιδας κ.ά. και στον οπισθότυπο τα πρόσθια μέρη δύο αλόγων.

Η πιο σημαντική θεότητα είναι αναμφίβολα η Ήρα, η θεά της μητρόπολης Σάμου, η οποία,

ειδικά στις αυτοκρατορικές επαρχιακές κοπές νομισμάτων, αναπαρίσταται σύμφωνα με αρχαϊκή εικονογραφία. Επιπλέον, στις επαρχιακές κοπές ως ιδρυτής της πόλης αποδίδεται ο Ηρακλής, ενώ η επιγραφή ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΙΩΝΩΝ ΤΟΝ ΚΤΙΣΤΗΝ είναι μια νύξη στην ιωνική καταγωγή της αποικίας. Η Πέρινθος έλαβε τον τίτλο της *Νεωκόρου*, για πρώτη φορά, επί Σεπτίμιου Σεβήρου και, για δεύτερη φορά, επί Ελαγάβαλου, γεγονότα που επιβεβαιώνονται από τα νομίσματα.

Κατάλογος νομισμάτων

1. Εβρύζελμις (389-384 π.Χ.)

Ε.: Δαφνοστεφής κεφαλή Απόλλωνα με μακριά κόμη, προς τα δεξιά.

Ο.: ΕΒ ΡΥ

Κοτύλη, κάτω στάχυ.

ΧΑ 1.35 γρ. 11 χιλ. 12 ω. ΤΑΜ αρ. ευρ. 5147

Βιβλ.: Peter 1997, 107. Youroukova 1976, 71, αρ. 36.

2. Κότυς Α' (384-359 π.Χ.)

Ε.: Γυναικεία κεφαλή, προς τα δεξιά.

Ο.: Κ Ο Τ Υ

Κοτύλη

ΧΑ 1.38 γρ. 10 χιλ. 12 ω. ΗΤ αρ. ευρ. 526

Βιβλ.: Peter 1997, 115.

3. Κερσοβλέπτης (359-341 π.Χ.)

Ε.: Γυναικεία κεφαλή, προς τα δεξιά.

Ο.: Κ Ε Ρ

Κοτύλη, κάτω στάχυ.

ΧΑ 1.65 γρ. 11.8 χιλ. 6 ω. ΤΑΜ αρ. ευρ. Υ4-Υ9

Βιβλ.: Peter 1997, 128. SNG Thrace II, 1070-71
Youroukova 1976, 74, αρ. 54-57.

4. Σεύθης Γ' (316-313 π.Χ.)

Ε.: Δαφνοστεφής γενειοφόρος κεφαλή, προς τα δεξιά.

Ο.: ΣΕΥΘΟΥ

Ιππέας

ΧΑ 7.26 γρ. 19 χιλ. 12 ω. ΗΤ αρ. ευρ. 04136

Βιβλ.: SNG Thrace II, 1072-73.

5. Λυσίμαχος (306-281 π.Χ.)

Ε.: Νεαρή ανδρική κεφαλή με οξυκόρυφο φρυγικό κράνος, προς τα δεξιά.

Ο.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ

Τρόπαιο

ΧΑ 7.60 γρ. 22 χιλ. 12 ω. ΤΑΜ αρ. ευρ. 5811

Βιβλ.: SNG Thrace II, 1164-67.

39 Πλούταρχος, *Ηθικά* 303ε - 304 α-γ. Isaac 1986, 205. Loukopoulou - Laitar 2004, 920.

40 Ηρόδοτος V, 1,2.

41 Η Πέρινθος καταγράφεται σε Κατάλογο της Αθηναϊκής Συμμαχίας από το 452/1 έως το 418/7 π.Χ. Βλ. Loukopoulou - Laitar 2004, 920.

42 Διόδωρος Σικελιώτης XVI, 74 κ.ε.

43 Loukopoulou - Laitar 2004, 920.

44 Aksit 1976, 92.

45 Το Corpus με νομίσματα της Περίνθου ετοιμάζεται από την E. Schönert-Geiss.

6. Αδαίος (β'μισό 3ου αι. π.Χ.)

Ε.: Γενειοφόρος κεφαλή Απόλλωνα, προς τα δεξιά.
Ο.: ΑΔΑΙΟΥ

Τρίποδας

ΧΑ 7.90 γρ. 20 χιλ. 6 ω. TAM αρ. ευρ. 4296.

Βιβλ.: SNG Thrace II, 1177-82; Youroukova 1976, 82-3, nos. 110-11.

7. Κότυς (178-168 π.Χ.)

Ε.: Κεφαλή Αρτέμιδος, προς τα δεξιά.

Ο.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΟΤΥΟΣ

Άλογο, προς τα αριστερά

ΧΑ 1.41 γρ. 11 χιλ. 12 ω. TAM αρ. ευρ. 4951

Βιβλ.: Yaǵiz 2009, 375-80. Youroukova 1976, 84, αρ. 123.

8. Μόστις (τέλος 2ου - αρχές 1ου αι. π.Χ.)

Ε.: Ανδρική κεφαλή με κράνος, προς τα δεξιά

Ο.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΣΤΙΔΟΣ

Θώρακας

ΧΑ 3.55 γρ. 18 χιλ. 12 ω. TAM αρ. ευρ. 1978

Βιβλ.: Youroukova 1976, 87, αρ. 141. Yaǵiz 2010, 25.

9. Σαδάλας (48-42 π.Χ.)

Ε.: Προτομή νέου, προς τα δεξιά

Ο.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΔΑΛΟΥ

Αετός σε κεραυνό, προς τα αριστερά

ΧΑ 2.90 γρ. 14 χιλ. 12 ω. TAM αρ. ευρ. 5350

Βιβλ.: Youroukova 1976, 89, αρ. 149-52.

10. Ροιμητάλκης Α' (11 π.Χ.-12 μ.Χ.)

Ε.: ΣΕΒΑΣΤΟΥ

Φάσκες (δέσμες ράβδων)

Ο.: ΡΟΙΜΗΤΑΛ ΚΟΥ

Δίφρος, δόρυ

ΧΑ 2.48 γρ. 15 χιλ. 12 ω. TAM αρ. ευρ. 3992

Βιβλ.: Youroukova 1976, 91, αρ. 164-64.

11. Ροιμητάλκης Β' (19-36 μ.Χ.)

Ε.: ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

Προτομή Τιβέριου, προς τα δεξιά

Ο.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ

Προτομή Ροιμητάλκη Β', με διάδημα, προς τα δεξιά

ΧΑ 4.62 γρ. 19 χιλ. 6 ω. TAM αρ. ευρ. 5447

Βιβλ.: Youroukova, 1976, 97, αρ. 194-197.

12. Βισάνθη (μετά το 280 π.Χ.)

Ε.: Αθηνά, προς τα δεξιά

Ο.: ΒΙΣΑΝ

Γλαύκα

ΧΑ 4.00 γρ. 15 χιλ. 12 ω. HT αρ. ευρ. 0567

Βιβλ.: SNG Thrace I, 466.

13α. Ηραίων Τείχος (τέλος 4ου αι. π.Χ.)

Ε.: Γυναικεία κεφαλή, προς τα δεξιά

ΧΑ 14.3 γρ. 11 χιλ. - HT αρ. ευρ. 2006-1

Βιβλ.: Topalov 2005, 8.

13β.

Ο.: ΗΡ ΑΙ

Κοτύλη

ΧΑ 1.38 γρ. 10 χιλ. - HT αρ. ευρ. 2006-25

Βιβλ.: Topalov 2005, 8.

14. Πέρινθος (357-338 π.Χ.)

Ε.: Κεφαλή Αθηνάς, προς τα δεξιά

Ο.: ΠΕΡΙΝ ΘΙΩΝ

Πρόσθια μέρη αλόγων

ΧΑ 5.25 γρ. 19 χιλ. 12 ω. TAM αρ. ευρ. 3285

Βιβλ.: SNG Thrace II, 721.

15. Πέρινθος (τέλος 3ου αι. π.Χ.)

Ε.: Σάραπτις και Ίσις

Ο.: ΠΕΡΙΝ ΘΙΩΝ

Άπτις, προς τα αριστερά

ΧΑ 4.17 γρ. 21 χιλ. 12 ω. TAM αρ. ευρ. 5265

Βιβλ.: SNG Thrace II, 723-24.

16. Πέρινθος Νέρωνας (54-68 μ.Χ.)

Ε.: ΝΕΡΩΝ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ

Δαφνοστεφής κεφαλή Νέρωνα, προς τα δεξιά

Ο.: ΠΕΡΙΝ ΘΙΩΝ

Ήρα Γαμήλια, σε πλώρη, προς τα δεξιά

ΧΑ 10.11 γρ. 25 χιλ. 6 ω. TAM αρ. ευρ. 4103

Βιβλ.: Varvanov III, 15.

17. Πέρινθος Γαλλιηνός (253-268 μ.Χ.)

Ε.: ΑΥΤΓΑΛΛΙΗΝΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ

Δαφνοστεφής κεφαλή Γαλλιηνού, προς τα δεξιά

Ο.: ΠΕΡΙΝΘΙΩΝΔΙΣΝΕΩΚ[ΟΡΩΝ]

Ηρακλής και Νεμέα

ΧΑ 20.70 γρ. 32 χιλ. 6 ω. TAM αρ. ευρ. AK 38

Βιβλ.: Varvanov III, 598.

Coin Circulation in the Rhaideostos Region during the Classical, Hellenistic and Roman Periods

Oya YAĞIZ

Among the few systematic archaeological excavations conducted around the Tekirdağ province, Heraion Teichos remains the most important one. Between 1993–2007, a prehistoric excavation was also conducted in this region, known as Menekşe Çatağı. A rescue excavation at Bisanthe (Barbaros) and an excavation conducted at Perinthos in a Byzantine church and its surroundings are still in progress in the territory of Tekirdağ/Rhaideostos. What makes Heraion Teichos different from the others is that the excavations have a continuous progress since 2000 and every year a large number of coins are found. The rich coin repertory of Heraion Teichos demonstrates the importance of the city. The Coin Collections of the Archaeological Museum of Tekirdağ show similarities with Heraion Teichos excavation coins. Coins belonging to Thracian Kings, who ruled the eastern part of Thrace, are mostly present in these collections and also several city-state coins, which prove Heraion Teichos to be an important trade centre-*emporion*. This paper aims to summarize the coin profile found in Heraion Teichos excavations, mostly belonging to Thracian Kings, along with coins which were found in other cities like Bisanthe and Perintos near the Propontis coast, closest to Tekirdağ/Rhaideostos.

Coins of the Thracian Kings

After the defeat at Marathon (480 B.C.) and the Peace of Kallias (449 B.C.) with Athens, Persians had to leave Thrace. The establishment of an organised kingdom by the Thracians coincides with this new condition of authority gap in the area. This kingdom, known as Odrysian Kingdom, subjected the Thracian tribes under a central authority, although they never completely gave up their own way of life. There were various autonomous mountaineer tribes who nevertheless accepted Odrysian kings as their rulers and many kings/princes names are known dominating at the same period.

According to Thucydides¹, the region from Abdera (northern Aegean) to Pontus Euxinus (Black Sea) and up to Istros (Danube) river was within the boundaries of the Odrysian Kingdom. It can be said that the eastern boundary of the kingdom was Propontis. Again according to Thucydides, their first powerful king was Teres² (480-460 B.C.). His son Sitalkes' expansionist policy is described in detail in the ancient sources and modern studies³. Sitalkes died in a war with the Triballoi, another Thracian tribe. After this war, the Odrysian Kingdom was splitted and Thracians continued their existence as small kingdoms, with their leaders naming themselves *Basileus*, until the Roman Imperial period. These leaders were not always

---

1 Th. 2, XCVII.

2 Th. 2, XXIX.

3 Th. 2, XCVII. Archibald 1998, 105-112.

of Odrysian origin⁴. During this powerful short term rule of the Odrysian Kingdom, the expansion of the Macedonian Kingdom is also observed. Coins belonging to the kings Teres and Sitalkes are not known, however, coins of Sparadokos (445-435 B.C.)⁵, another son of Teres, are found.

The name of Seuthes I (424-410 B.C.), the son of Sparadokos, appears in ancient sources as the successor of Sitalkes. Many cities from Abdera to Byzantium and on the coasts of the Black Sea were obliged to give tax to the Odrysian kingdom of Seuthes I⁶. After him, Medokos (415-391 B.C.), another son of Sitalkes, took the throne of the Odrysian Kingdom⁷.

Another Thracian prince about whom we have the most information is Seuthes II (424-410 B.C.)⁸. He sought refuge from Medokos after the death of his father Maesades. In Xenophon's *Anabasis*, Seuthes⁹ II is mentioned as the king of the coastal cities of Thrace¹⁰. He asks for help from Xenophon to get back his confiscated lands that he inherited from his father Maesades. As a reward, Seuthes proposes to give him Bisanthe¹¹ for his support and help. It is understood that Seuthes lived in the surroundings of Propontis. This leads to the assumption that the cities of Bisanthe and Heraion Teichos were under the reign of Thracian princes. In this region, Hebryzelmis (389-384 B.C.) (fig. 1), Kotys I¹² (389-359 B.C.) (fig. 2) and Kersobleptes (359-341 B.C.)¹³ (fig. 3) ruled as the descendants of the Odrysian royal race. During the reign of Kotys, the kingdom reached its broad limits but after his death it was splitted off by Berisades¹⁴, Amadokos¹⁵ and Kersobleptes. It is understood that Kersobleptes continued to rule in the lands which

belonged to Seuthes II and Kotys I. These lands included the Ganos region, Heraion Teichos and Bisanthe. We can call these rulers "Eastern Thracian Kings". The coins of these rulers and of some small cities in their territory bear on their obverse a female head and a vessel called kotyle with a corn ear on the reverse. This vessel is correlated with the female head, representing the Thracian Mother Goddess. These small bronze coins are found intensely in Heraion Teichos excavations¹⁶ and also in the coin collections of the Archaeological Museum of Tekirdağ. Correspondingly, in the same region coins belonging to the western Thracian Kings are rare.

Seuthes III (330-300 B.C.) is one of the Thracian kings who struck coins between the late 4th and early 3rd c. B.C. (fig. 4). His name is often mentioned with the successors of Alexandros III in the Early Hellenistic period. Few bronze coins of this king, mostly overstruck on coins of Philippos III and Cassandros are found in the Heraion Teichos excavations¹⁷. He founded a city called Seuthopolis and fought with Lysimachos¹⁸.

Lysimachos (355-282 B.C.)¹⁹ is one of the Successors (Diadochs) of Alexandros III (fig. 5). At first he was proclaimed as the satrap of Thrace by the council assembled at Babylon. Then he became a ruler and in 306 B.C. he received the title of *Basileus* like the other Diadochs. He founded a city, Lysimacheia, in Chersonese, as a bulwark against the Thracians. Although he was of Macedonian origin, he was accepted as the king of Thrace and, therefore, we add him in our catalogue²⁰.

In the mid 3rd c. B.C. we also meet the coins of Adaios, a Macedonian ruler without the title of *Basileus* (fig. 6). His coins, especially found in south-eastern Thrace, localize the territory of Adaios in the vicinity of Kypsela. This region was constantly disputed between the Hellenistic rulers and Adaios was killed by one of them, Ptolemy III, in 230 B.C.²¹.

Coins of another Kotys (178-168 B.C.)²² were uncovered in the area (fig. 7). These small bronze

4 Rhoimetalkes (11 B.C.-12 A.D.) was a Sapaeen.

5 Sparadokos coins are the earliest Thracian royal coins: SNG Thrace 1065-1067.

6 Th. 2, XCVII. Thucydides (2, 101) tells us that Seuthes was in the court of Sitalkes in a position like the "second man after the king".

7 On the silver coins of Medokos, see Youroukova 1976, nos. 15-23.

8 X. An. VII, 2.

9 The coins bearing the inscriptions ΣΕΥΘΑ KOMMA (Seutha Komma - the seal of Seuthes) and ΣΕΥΘΑΑΡΓΥΡΙΟΝ (Seutha Argyrion - the silver of Seuthes) may belonged to Seuthes I as well as Seuthes II. This is a controversial issue.

10 X. An. VII, 2.

11 The location of Bisanthe is now Barbaros.

12 Kotys I, the son of Seuthes II, is one of the best known Thracian kings.

13 Kersobleptes is the son of Kotys I.

14 We don't know any coins of Berisades, but his son Ketriporis minted coins. See, Youroukova 1976, 73-74, nos. 52-53.

15 For the coins of Amadokos, see Youroukova 1976, 72-73, pl. IX, nos. 44-51.

16 These small coins, discovered in the Heraion Teichos excavations, are mostly very corroded due to the localisation of the site near the sea.

17 These coins are also very corroded. However, we have included in the catalogue a coin of Seuthes III. On the coins of Seuthes III, see Youroukova 1976, 76-81, pls. VIII-XIII, nos. 68-100.

18 Archibald 1998, 311-316.

19 Lund 1992, 153-158.

20 Yağız 2014, 669 f.

21 Youroukova 1976, 29-31, 82-84.

22 This Kotys, according to my opinion, should be called Cotys II of the Odrysian royal origin.

coins with the inscription *Basileus*, are of high-quality. Kotys supported Perseus, the last Macedonian king, in the war against Rome, but it should be noted that the Odrysian kingdom was not a powerful state any more and its contribution was not sufficient to win a victory. Later, Kotys changed sides and became an ally of Rome²³.

Mostis (end of 2nd c. B.C.) is another king with many coins bearing the title of *Basileus*, founded in the excavations of Heraion Teichos (fig. 8). The Museum also holds a considerable number of Mostis' coins. He is considered to have reigned in the south-eastern Thrace but his name is only encountered on the coins and not mentioned in the ancient sources of the 2nd c. This might be due to the political reasons: Mostis was the ally of Mithridates VI Eupator, one of the biggest enemies of Rome²⁴.

By the end of the 1st c. B.C. and the beginning of the 1st c. A.D., some Sapaeian rulers of the small and ineffective Thracian Kingdom continued to struck coins bearing the inscription of *Basileus*: Sadalas (48-42 B.C.) (fig. 9), Rhoimetalkes I (11 B.C.- A.D. 12) (fig. 10), Rhoimetalkes II (A.D. 19-36) (fig. 11). Their coins were uncovered during the excavations in Heraion Teichos and are kept in the collections of the Archaeological Museum of Tekirdağ²⁵.

Coins of the cities

In the Heraion Teichos excavations, coins from areas such as Aiolis, Troas, Mysia, Thracian Chersonese were found. The collection of the Tekirdağ Archaeological Museum includes coin samples from almost all the ancient cities of Thrace. Coins found in the harbour cities of Propontis, Bisanthe, Heraion Teichos and Perinthos, located near Rhaidestos, are reviewed in this article.

Bisanthe

Bisanthe (fig. 12) and Heraion Teichos, which are located between Perinthos and the Thracian Chersonese, are mentioned in ancient sources²⁶. Bisanthe is a Samian colony founded in ca. 600

B.C. and is believed to have been part of the territory of the Odrysian kingdom.

Herodotos tells us that during the Peloponnesian War (431-404 B.C.) the Spartans who asked for a shelter from Bisanthe were betrayed and killed by the Athenians. The Odrysian king Sitalkes was also referred among those who betrayed the Spartans²⁷. Being mentioned together with Sitalkes indicates that the city was dominated by Odrysians. In *Anabasis*, it is written that Seuthes II asked for help from Xenophon's soldiers and told them that in return he would give them Bisanthe, the most beautiful city among the cities of Propontis²⁸. In the Athenian Tribute Lists it was cited as Bisanthe, whereas this name was changed into Rhaidestos in the Medieval period. Researchers who worked in the region locate Bisanthe in Panion/Panados, known nowadays as Barbaros, a small village in the Tekirdağ Province. In the Hellenistic period, the city minted bronze coins bearing Demeter/wreath, Athena/owl and Apollo/tripod²⁹.

Heraion Teichos

Like Bisanthe, Heraion Teichos (fig. 13) is a colony founded by Samos. Herodotos says that the sources of the river Tearos³⁰ (one of the branches of Hebros) were located in the middle of the road from Apollonia Pontike to the city of Heraion near Perinthos. This location is at a distance of 2 days walk from both of the two cities³¹. That means, he gave location of the city, defining it as a polis. However, former lexicographers³² cite Heraion with an additional name, Teichos, and define it as a Samos originated *χωρίον*. According to the ancient sources, the settlement should be considered as both polis and teichos³³.

Pseudo-Skylax is giving the information that from the Thracian Chersonese to Selymbria there are many "Θράκια τείχη" as "πόλις και λιμήν", like Perinthos³⁴. Among these ports he cites Neon Teichos, which is associated by some researchers with Heraion Teichos³⁵.

23 On the coins of Kotys, see Youroukova 1976, 33-34, 84.

24 de Callatay 1991, 41. Paunov 2014, 457 f. Sayar 1999, 257 f. Yağiz 2010, 22 f.

25 On the coins see, Youroukova 1976, 81, 89 (Sadalas), 54-59 and 90-97 (Rhoimetalkes I), 59-61 and 97-100 (Rhoimetalkes II).

26 Loukopoulou (1989, 53, n. 5) and Isaac (1986, 199, n. 239) are giving the date 603 B.C. for the foundation of Perinthos by the Samians, based on Eusebius chronology. Approximate dates are acceptable for the foundation of Bisanthe and Heraion Teichos.

27 Hdt. 7, 137.2-3.

28 X. An. VII, 2, 38. Loukopoulou – Laitar 2004, 915. Isaac 1986, 213.

29 Head 1977, 266. SNG Thrace I 464-466. Yağiz (forthcoming).

30 One of the branches of Hebros. Herodotos (IV, 90) writes: "Tearos flow to Kontadestos, Kontadestos to Agrianes, Agrianes to Hebros and Hebros to the sea, near Heraion".

31 Hdt. IV, 90.

32 Loukopoulou 1989, 56, n. 2.

33 Isaac 1986, 199.

34 Loukopoulou 1989, 56, n. 10.

35 Isaac 1986, 203. Loukopoulou – Laitar 2004, 922.

Heraion Teichos was founded at first by Samian colonists of Perinthos as a secondary colony and a sacred place, the sanctuary of Hera, according to their metropolis Samos. It may have acquired an independent city status later on, by reinforcing its defensive walls against the Thracian attacks. The fact that it is not cited in the Athens Tribute Lists should be related to its submission under the Thracian rule or it might have been known by another name. In the time of the Odrys king Kersobleptes, Heraion Teichos, one of the strongest fortresses of the king, was taken for the second time by Philip II in ca. 352 B.C.. His sons were also sent to Macedonia as captives³⁶. The city minted small bronze coins³⁷ in the Early Hellenistic period. These very rare coins bear on their obverse a female head, which is identified with the Thracian Mother Goddess, and on the reverse a vessel with two handles named kotyle with a corn-grain below, which was used for measuring the grain. This iconography is related to the Thracian Mother Goddess, who is responsible for the harvest. These coins bear also the inscription HPAI. Hundreds of small coins (± 10 mm) were discovered in Heraion Teichos excavations, but almost 70% of them are heavily corroded. We could only read two coins bearing the ethnon of the city, HPAI. However, we believe that more coins of Heraion Teichos should be among these corroded coins.

Perinthos

Perinthos (figs. 14-17) was one of the most important settlements of the north shore of Propontis. Eusebius dates its foundation to 603 B.C., fifty years after Byzantium. The first settlers of the Propontis north coast were Megarians who founded Byzantium, Chalkedon and Selymbria. After them, Samians came and, having no other choice, settled to the west. They founded Perinthos, Bisanthe and Heraion Teichos. Perinthos is called as a "city and its port" ("πόλις και λιμήν") by Pseudo-Skylax³⁸, who enumerates the settlements as polis, polis with a port and teichos.

In its early years the city suffered firstly the attacks of the Paionians, who were living near Strymon, and soon after the conflicts with the Megarian neighbours who besieged Perinthos. Samos, the metropolis, sent a squadron to save the city and the

Perinthians were victorious.³⁹

In the 5th c. B.C. the Persian Megabazos invaded Thrace on the behalf of the King of Persia, Dareius⁴⁰. After the Ionic Revolt it was under the Persian rule, it joined the first Delian League and started to pay a considerable tribute⁴¹. In 377 B.C. it joined the second Delian League for its protection against the Odrysian King Kotys I, but Athens could not defend them and the Perinthians were defeated by Kersobleptes, the son of Kotys I. In 350 B.C. Perinthos and Byzantium became allies of Philip II against Athens. However, in 340 B.C. both cities refused to help Philip in his campaign against Athens and were besieged by the Macedonian King⁴². After the defeat of Athens at Chaironeia, the alliance with Philip was renewed⁴³. In the Late Hellenistic period, during the wars between Rome and the Macedonian Kingdom, Perinthos, like the other cities of Thrace, suffered a decline as a result of the long term chaos in the region. But it seems that Perinthos' destiny changed in the Roman Imperial period and the city became the centre of the *Provincia Thracia* founded by Claudius after the death of the last king of Thrace, Rhometalkes III⁴⁴. Perinthos' name was changed into Heracleia in the 3rd or 4th c. A.D.

Perinthos started to mint⁴⁵ silver and bronze coins in the mid 4th c. B.C., before the siege by Philip II. The most typical coins of this period are bearing on their obverse the heads of different deities like Kore, Athena, Isis etc. and on the reverse the foreparts of two joined horses.

The most important deity is certainly Hera, the goddess of Samos, the metropolis. Especially on the imperial provincial coins, the goddess is depicted according to an archaic iconography. Moreover, Heracles is depicted on provincial coins, revered as the founder of the city. The inscription ΠΕΡΙΝΘΙΩΝ ΙΩΝΩΝ ΤΟΝ ΚΤΙΣΤΗΝ is an allusion to the Ionic origin of the colony. Perinthos received the title of *Neokoros* for the first time under Septimius Severus and, for the second time, under Elagabalus and these events are confirmed by coins.

36 Issac 1986, 203. Loukopoulou – Laitar 2004.

37 Yağiz (forthcoming).

38 Loukopoulou 1989, 56, n. 10.

39 Plu. *Moralia* 303e - 304a-c. Isaac 1986, 205. Loukopoulou – Laitar 2004, 920.

40 Hdt. V, 1, 2.

41 Perinthos is recorded in the ATL (Athenian Tribute Lists) from 452/1 to 418/7 B.C. See, Loukopoulou – Laitar 2004, 920.

42 D.S. XVI, 74 f.

43 Loukopoulou – Laitar 2004, 920.

44 Akşit 1976, 92.

45 The Corpus of Perinthus coins is prepared by E. Schönert-Geiss.

Coins Catalogue**1. Hebryzelmis (389-384 B.C.)**

Obv.: Laureate Head of Apollo with long hair, r.
Rev.: EB PY

Cotyle, corn-grain below.

AE 1.35 g. 11 mm. 12 h. TAM Inv. No. 5147

Ref.: Peter 1997, 107. Youroukova 1976, 71,
no. 36

2. Kotys I (384-359 B.C.)

Obv.: Female head, r.

Rev.: K O T Y

Kotyle

AE 1.38 g. 10 mm. 12 h. HT Inv. No. 526

Ref.: Peter 1997, 115

3. Kersobleptes (359-341 B.C.)

Obv.: Female head, r.

Rev.: K E P

Kotyle, corn-grain below

AE 1.65 g. 11.8 mm. 6 h. TAM Inv. No. Y4-Y9

Ref.: Peter 1997, 128. SNG Thrace II, 1070-71.
Youroukova 1976, 74, nos. 54-57

4. Seuthes III (316-313 B.C.)

Obv.: Bearded head laureate, r.

Rev.: ΣΕΥΘΟΥ

Horseman

AE 7.26 g. 19 mm. 12h. HT Inv. No. 04136

Ref.: SNG Thrace II, 1072-73

5. Lysimachus (306-281 B.C.)

Obv.: Young male head in peaked Phrygian
helmet, r.

Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ

Trophy

AE 7.60 g 22 mm. 12 h. TAM Inv. No. 5811

Ref.: SNG Thrace II, 1164-67

6. Adaios (second half of the 3rd c. B.C.)

Obv.: Bearded head of Apollo, r.

Rev.: ΑΔΑΙΟΥ

Tripod

AE 7.90 g. 20 mm. 6 h. TAM Inv. No. 4296

Ref.: SNG Thrace II, 1177-82. Youroukova 1976,
82-3, nos. 110-11

7. Kotys (178-168 B.C.)

Obv.: Head of Artemis, r.

Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΟΤΥΟΣ

Horse, l.

AE 1.41 g. 11 mm. 12 h. TAM Inv. No. 4951

Ref.: Yağiz 2009, 375-380. Youroukova 1976, 84,
no. 123

8. Mostis (end of 2nd - early 1st c. B.C.)

Obv.: Male head with helmet, r.

Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΣΤΙΔΟΣ

Cuirass

AE 3.55 g. 18 mm. 12 h. TAM Inv. No. 1978

Ref.: Youroukova 1976, 87, no. 141.

Yağiz 2010, 25

9. Sadalas (48-42 B.C.)

Obv.: Young male bust, r.

Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΔΑΛΟΥ

Eagle on thunderbolt, l.

AE 2.90 g. 14 mm. 12 h. TAM Inv. No. 5350

Ref.: Youroukova 1976, 89, nos. 149-52

10. Rhoimetalkes I (11 B.C.-12 A.D.)

Obv.: ΣΕΒΑΣΤΟΥ

Fasces

Rev.: ΡΟΙΜΗΤΑΛ ΚΟΥ

Cella curulis, spear upright

AE 2.48 g. 15 mm. 12 h. TAM Inv. No. 3992

Ref.: Youroukova 1976, 91, nos. 164-64

11. Rhoimetalkes II (19-36 A.D.)

Obv.: ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

Bare head bust of Tiberius, r.

Rev.: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ

Bust of Rhoimetalkes II, diademed, r.

AE 4.62 g. 19 mm. 6 h. TAM Inv. No. 5447

Ref.: Youroukova, 1976, 97, nos. 194-197

12. Bisanthe (after 280 B.C.)

Obv.: Athena, r.

Rev.: ΒΙΣΑΝ

Owl

AE 4.00 g. 15 mm 12 h. HT Inv. No. 0567

Ref.: SNG Thrace I, 466

13a. Heraion Teichos (end of the 4th c. B.C.)

Obv.: Female head, r.

AE 14.3 gr 11 mm - HT Inv. No. 2006-1

Ref.: Topalov 2005, 8

13b.

Rev.: ΗΡΑΙ

Kotyle

AE 1.38 g. 10 mm. - HT Inv. No. 2006-25

Ref.: Topalov 2005, 8

14. Perinthos (357-338 B.C.)

Obv.: Head of Athena, r.

Rev.: ΠΕΡΙΝ ΘΙΩΝ

Foreparts of two joined horses

AE 5.25 g. 19 mm. 12 h. TAM Inv. No. 3285

Ref.: SNG Thrace II, 721

15. Perinthos (end of the 3rd c. B.C.)

Obv.: Serapis and Isis jugate

Rev.: ΠΕΡΙΝ ΘΙΩΝ

Apis, l.

AE 4.17 g. 21 mm. 12 h. TAM Inv. No. 5265

Ref.: SNG Thrace II, 723-24

16. Perinthos Nero (A.D. 54-68)

Obv.: ΝΕΡΩΝ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟC

Laureate head of Nero, r.

Rev.: ΠΕΡΙΝ ΘΙΩΝ

Hera Pronuba, on prow, r.

AE 10.11 g. 25 mm. 6 h. TAM Inv. No. 4103

Ref.: Varvanov III, 15

17. Perinthos Gallienus (A.D. 253-268)

Obv.: ΑΥΤΓΑΛΛΙΗΝΟCΣΕΒΑ

Laureate head of Gallienus, r.

Rev.: ΠΕΡΙΝΘΙΩΝΔΙCΝΕΩΚ[ΟΡΩΝ]

Heracles and Nemea

AE 20.70 g. 32 mm. 6 h. TAM Inv. No. AK 38

Ref.: Varvanov III, 598

Βιβλιογραφία | Bibliography

- Akşit 1976** O. Akşit, Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192) (İstanbul 1976).
- Archibald 1998** Z.H. Archibald, The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked (Oxford 1998).
- de Callataÿ 1991** F. de Callataÿ, Le roi thrace Mostis et une surfrappe d'un Alexandre tardif de Mésembria, RBelgNum 137, 1991, 37-45.
- Head 1977** B.V. Head, Historia Numorum (London 1977).
- İsaac 1986** B. İsaac, The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest (Leiden 1986).
- Lenk 1937** RE XVII 2 (1937) 1901 s.v. Odrysai (B. Lenk).
- Loukopoulou 1989** L. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque, MEΛETHMATA 9 (Athènes 1989).
- Loukopoulou – Laitar 2004** L. Loukopoulou – A. Laitar, Propontic Thrace, in: M.H. Hansen – T.H. Nielsen (eds.), An Inventory of Archaic and Classical Poleis (Oxford 2004) 912-923.
- Lund 1992** H.S. Lund, Lysimachus (London 1992).
- Paunov 2014** E.I. Paunov, The Coinage of the Thracian King Mostis: Recent Finds, Chronology, Distribution and Localisation, in: O. Tekin – K. Dörtlük – R. Boyraz Seyhan (eds.), First International Congress of the Anatolian Monetary History and Numismatics - Proceedings, 25-28 February 2013 (Antalya 2014) 457-480.
- Peter 1997** U. Peter, Die Münzen der thrakischen Dynasten (5.-3. Jahrhundert v. Chr.) (Berlin 1997).
- Sayar 1999** M.H. Sayar, Kral Mostis, in: N. Başgelen – G. Çelgin – V. Çelgin (eds.), Zafer Taşlıkloğlu Armağanı. Anadolu ve Trakya Çalışmaları I (İstanbul 1999) 257-269.
- Schönert-Geiss 1965** E. Schönert-Geiss, Die Münzprägung von Perinthos (Berlin 1965).
- Topalov 2005** S.A. Topalov, Urban Bronze Coins of Small Denomination from Propontis Area with Images of a Conical Vessel with two Handles, Dynastic Symbol of the Coinage of Early Odrysian Kings of the 5th-4th Centuries B.C. (Sofia 2005).
- Varvanov 2007** I. Varvanov, Greek Imperial Coins III. Chersonesos Thraciae, Insula Thraciae, Macedonia (Bourgas 2007).
- Yağiz 2009** O. Yağiz, Thrak Kralı Kotys'e (M.Ö. 178-168) ait ender görülen iki Sikke, in: O. Tekin (ed.), Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World (İstanbul 2009) 375-380.
- Yağiz 2010** O. Yağiz, Les Monnaies du Roi Thrace Mostis (Fin du IIe siècle avant J.-C.), in: Proceedings of the Fourth International Forum of Calligraphy, Writing and Inscriptions in the World throughout the Ages. Coins in the World, 16-18 March 2009, Bibliotheca Alexandrina, Abgadiyat 5, 2010, 22-27.
- Yağiz 2014** O. Yağiz, Les monnaies de bronze de Lysimachie de la collection des monnaies grecques du Musée Archéologique de Tekirdağ, in: O. Tekin – K. Dörtlük – R. Boyraz Seyhan (eds.), First International Congress of the Anatolian Monetary History and Numismatics - Proceedings, 25-28 February 2013 (Antalya 2014) 669-684.
- Yağiz (forthcoming)** O. Yağiz, Les monnaies d'Héraion Teichos avec l'inscription HP AI, in: M.H. Sayar (ed.), Proceedings of the Eleventh International Congress of Thracology, Istanbul, 8th-12th November, 2010.
- Youroukova 1976** Y. Youroukova, Coins of the Ancient Thracians (Oxford 1976).

Σηλυμβρία, ναός Αγίου Σπυριδωνος. Όψη από τα βορειοδυτικά.
© 2016 Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία Βυζαντινού & Χριστιανικού Μουσείου, ΧΑΕ 3455

Selymbria, church of Hag. Spyridon, seen from northwest.
© 2016 Byzantine & Christian Museum, Historical & Photographic Archives, ΧΑΕ 3455

Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Θράκης: Άποψη από την Κωνσταντινούπολη*

Robert OUSTERHOUT

Για τον Χαράλαμπο Μπακιρτζή, προς τιμήν της συνταξιοδότησής του

Η περιοχή της Θράκης, ως η καρδιά της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης, διατηρεί μια πλούσια και ποικίλη αρχιτεκτονική κληρονομιά που, από τη μια, αντανακλά και, από την άλλη, αποκλίνει από εκείνη της πρωτεύουσας¹. Έτσι, ενώ προσφέρει πολλά παράλληλα για τα κτήρια της Κωνσταντινούπολης, παρουσιάζει ταυτόχρονα μια ποικιλία από μοναδικές αρχιτεκτονικές λύσεις. Στο άρθρο αυτό θα επιχειρήσω μια σύντομη επισκόπηση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής της Θράκης, τονίζοντας τον τρόπο με τον οποίο τα μνημεία της περιοχής διευρύνουν και θέτουν υπό αμφισβήτηση την παραδοσιακή εικόνα μας για τις εξελίξεις στην αρχιτεκτονική της βυζαντινής πρωτεύουσας. Καταρχάς, αξίζει να θυμηθούμε ότι στην Κωνσταντινούπολη διατηρείται λιγότερο από το 10% των ναών και των μονών που είναι γνωστά από τη βυζαντινή περίοδο, ενώ για τη Θράκη το αντίστοιχο ποσοστό διατήρησης είναι πολύ χαμηλότερο.

Πολύ λίγα από τα μνημεία που σώζονται ανήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο, με ενδεικτική την κάτοψη της Αγίας Σοφίας στην Αδριανούπολη (Edirne), στο βαθμό που μπορεί να αποκατασταθεί (εικ. 1, 2). Ήδη από το 1902 λεγόταν ότι ο ναός αυτός καταστράφηκε ολοσχερώς, ενώ είναι γνωστός μόνο από δύο σχεδιαστικές κατόψεις του Choisy, οι οποίες αναπαράχθηκαν με βάση μία μεμονωμένη φωτογραφία του 1888 και δημοσιεύθηκαν το 1876 και 1913, αντίστοιχα². Στην κάτοψη που δημοσίευσε ο Choisy υπάρχουν τέσσερις ελεύθεροι κίονες, οι οποίοι όμως θα αποτελούσαν στοιχεία αναχρονισμού σε ένα τόσο πρώιμο κτήριο. Από τα τέλη του 4^{ου} αι. και έπειτα, αυτό το σταυροειδές τετράκογχο κτίσμα, με κεντρικό χώρο πλάτους περίπου 15.20 μ., και με σύνθετη χωρικά, δικελυφωτή κάτοψη, διαδόθηκε ευρέως σε ολόκληρη τη Μεσόγειο³. Άλλα γνωστά παραδείγματα βρίσκονται στο Μιλάνο, στην Αθήνα, στην Αντιόχεια, στη Συρία, στην Αρμενία, καθώς και στην Οχρίδα και στην Perustitsa (Βουλγαρία) στα Βαλκάνια. Με εξαίρεση τον ναό του San Lorenzo στο Μιλάνο, χρονολογούνται στον 5^ο ή 6^ο αι., ενώ το παράδειγμα της Αδριανούπολης πιθανότατα ανάγεται στον 5^ο ή στις αρχές του 6^{ου} αι.⁴.

Η εγγύτητα του παραδείγματός μας στη βυζαντινή πρωτεύουσα έχει σημαντικές προεκτάσεις για την ανάπτυξη των καινοτόμων αρχιτεκτονικών μορφών του 6^{ου} αι., όπως στον Άγιο Σέργιο

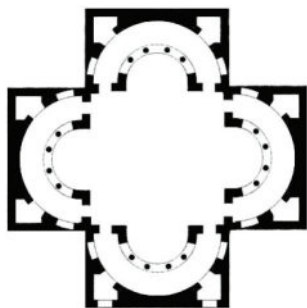
* Αναδημοσίευση από: Ch. Bakirtzis – N. Zekos – X. Moniaros (επιμ.), Byzantine Thrace. Evidence and Remains. Proceedings of the 4th International Symposium on Thracian Studies, Komotini, 18-22 April 2007. ByzF XXX, 2011, 489-502, 839-843 εικ. 1-12.

1 Βλ. Ousterhout, Bakirtzis 2007, για μια πρόσφατη εκτίμηση. Βλ. επίσης Soustal 1991. Ousterhout 1991:75-91.

2 Choisy 1883: 131. Mavrodinov 1951: II.277-98.

3 Kleinbauer 1973: 89-114.

4 Ousterhout, Bakirtzis 2007: 167-72.

Εικ. 1 Αδριανούπολη (Edirne), ναός της Αγίας Σοφίας, κάτοψη (του συγγραφέα, σύμφωνα με τον Choisy)

Fig. 1 Adrianopolis (Edirne), church of Hag. Sophia, plan (author, after Choisy).

και Βάκχο (Küçük Ayasofya Camii) και στην Αγία Σοφία, όπου παρατηρείται επίσης η χρήση κιονωτών ανοιγμάτων και η ανάπτυξη περίπλοκων εσωτερικών χωρικών σχέσεων⁵. Η Αδριανούπολη, ως βυζαντινή πόλη, βρισκόταν σε στρατηγικό σημείο και ήταν κοσμοπολίτικη, ενώ πιθανότατα από εκεί προέρχεται η κάτοψη του ναού στην Perustitsa.

Ένα δεύτερο πρώιμο παράδειγμα παρουσιάζει, επίσης, μερικές προκλήσεις. Το λαξευμένο σε βράχο μοναστηριακό συγκρότημα λίγο έξω από την αρχαία Μήδεια (Kiyiköy) στη Μαύρη Θάλασσα περιλαμβάνει έναν ναό, ένα αγίασμα και έναν ταφικό θάλαμο (εικ. 3)⁶. Ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική με πλευρικά κλίτη, που όλα καλύπτονται από καμάρες —συμπεριλαμβανομένου και του κυρίως ναού, με την καμάρα να συνεχίζει έως τη μετάβασή του στο ιερό. Με βάση τον περίτεχνο γλυπτό του διάκοσμο μπορεί να χρονολογηθεί στον 6^ο αι., ενώ οι λεπτομέρειες των καλάρων των κιονοκράνων και των θωρακίων *transenna* τοποθετούν το συγκρότημα κοντά στην πρωτεύουσα, παρότι στην Κωνσταντινούπολη δεν έχουν επιβιώσει παραδείγματα από καμαροσκεπείς βασιλικές. Παρομοίως προβληματικό είναι το αγίασμα, το οποίο καλύπτεται από έναν χαμηλό τρούλο που δεν στηρίζεται σε ημισφαιρικά τρίγωνα αλλά σε μια επίπεδη οροφή. Και πάλι, τίποτα παρόμοιο δεν εντοπίζεται στην Κωνσταντινούπολη, ενώ και οι δύο λύσεις για τη στήριξη τρούλου απαντώνται στην προ-εικονομαχική αρχιτεκτονική της Καππαδοκίας. Θα μπορούσαμε να συγκρίνουμε τον ναό της Μήδειας με τον ναό Durmuş Kadir Kilise στο Ancilar, ο οποίος φέρει παρόμοια καμάρα

Εικ. 2 Αδριανούπολη (Edirne), ναός της Αγίας Σοφίας, φωτογραφία του Léchine, 1888, πριν την ολοκληρωτική καταστροφή του

Fig. 2 Adrianopolis (Edirne), church of Hag. Sophia, photograph by Léchine, 1888, before its complete destruction.

και λαξευτή στο βράχο λειτουργική επίπλωση, καθώς και με το αγίασμα στον Ναό Ι στο Balkan Dere, στον οποίο ο τρούλος ομοίως στηρίζεται σε επίπεδη οροφή⁷. Άραγε αυτά τα στοιχεία είναι απλά χαρακτηριστικά της λαξευτής σε βράχο αρχιτεκτονικής ή παραπέμπουν σε μνημεία της Κωνσταντινούπολης που έχουν χαθεί;

Στην Κωνσταντινούπολη διατηρούνται ελάχιστα κτήρια της κρίσιμης μεταβατικής περιόδου (τέλη 6^{ου} έως 9^{ου} αι.) και για τον λόγο αυτόν οι μελετητές παραδοσιακά ανατρέχουν για παράλληλα στη Βιθυνία, ενώ και στη Θράκη διατηρούνται ορισμένοι σημαντικοί μεταβατικοί ναοί. Ένα από τα καλύτερα διατηρημένα παραδείγματα αυτής της περιόδου είναι η βασιλική με τρούλο που είναι γνωστή ως Αγία Σοφία της Βιζύης, η οποία χρονολογήθηκε με τη μέθοδο της δένδροχρονολόγησης μετά το 833 και επανεξετάστηκε πρόσφατα από τους Holger Klein και Franz Alto Bauer⁸. Σε αυτό το κτήριο πιστεύω ότι μπορούμε να προσθέσουμε δύο επιπλέον μεταβατικά μνημεία. Το πρώτο είναι η ανακατασκευή της Αγίας Σοφίας στην Αδριανούπολη⁹. Σε μια δεύτερη οικοδομική φάση κατασκευάστηκαν ισχυρά υποστηρίγματα στις γωνίες του κεντρικού χώρου για να στηρίξουν

5 Krautheimer 1986: 214-49.

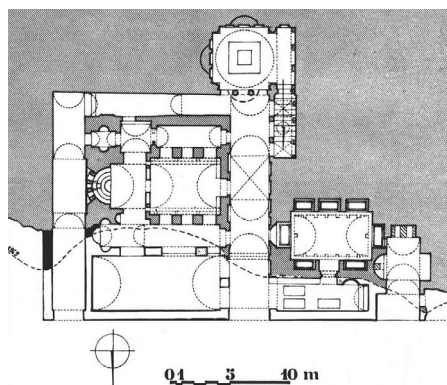
6 Eyice, Thierry 1970: 63-76.

7 Για συγκρίσεις, βλ. Thierry 2002: 81-82. Η ίδια 1968: 53-59.

8 Ousterhout 1998: 127-28. Klein, Alto Bauer 2004: 31-40. Οι ίδιοι 2006.

9 Ousterhout, Bakirtzis 2007: 170-72.

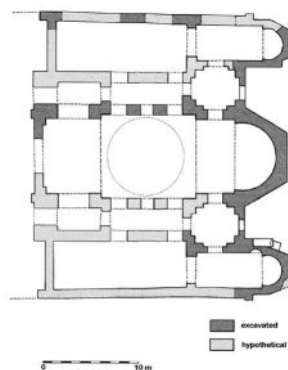

Εικ. 3 Μήδεια (Kiyiköy), μονή Αγίου Νικολάου, κάτοψη (σύμφωνα με τους Eyice και Thierry)

Fig. 3 Midye (Kiyiköy), monastery of Hag. Nikolaos, plan (after Eyice and Thierry)

τις αψίδες και τα ημισφαιρικά τρίγωνα, καθώς και ένας τρούλος, με διάμετρο περίπου 7.20 μ., πάνω από τον κεντρικό χώρο (εικ. 2). Όπως είναι εμφανές στη φωτογραφία, οι τοίχοι, οι πεσσοί και ο τρούλος ήταν κατασκευασμένοι από πλίνθους. Δεν είναι σαφές εάν σε αυτήν τη φάση διατηρήθηκε η τετράκογχη κάτοψη, εάν ο ναός μειώθηκε σε έναν σταυροειδή πυρήνα, ή εάν οι κιονοστοιχίες των εξεδρών καλύφθηκαν με συμπαγείς τοίχους. Τους πεσσούς διαπερνούν στενά περάσματα σε δύο επίπεδα, ενώ ο τρούλος υψώνεται πάνω από ένα κυλινδρικό τύμπανο, διάτρητο με μεγάλα φωτιστικά ανοίγματα, με εσοχές σε κάθε άνοιγμα. Η κατασκευή και οι λεπτομέρειες του τυμπάνου μπορούν να συγκριθούν με τον τρούλο του Fatih Camii στην Τρίγλια, που χτίστηκε περίπου το 800¹⁰. Επιπλέον, η μορφή των πεσσών στις γωνίες του κυρίως ναού είναι παρόμοια με εκείνων της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη (τέλη 6^{ου} αι.), όπως και τα κυμάτια του χαμηλότερου γείσου¹¹.

Τη δεκαετία του 1980, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης στην Αίνο (Enez), αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα ενός μεγάλου ναού κοντά στη λίμνη προς τα νοτιοανατολικά (εικ. 4)¹². Τα σωζόμενα τμήματα του ανατολικού άκρου του ονομαζόμενου ναού Kral Kizi Kilisesi είναι επιμελώς κατασκευασμένα από πλίνθους και λίθους, με αρθρωτούς γωνιαίους πεσσούς στον κυρίως ναό και ιδιαίτερα διακριτούς

Εικ. 4 Αίνος (Enez), ναός Kral Kizi Kilisesi, κάτοψη (του συγγραφέα, σύμφωνα με τον Ersen)

Fig. 4 Ainos (Enez), Kral Kizi Kilisesi, plan (author, after Ersen)

στα παστοφόρια, με βαθμιδωτή διαμόρφωση στις γωνίες. Πρόκειται για δύο παρεκκλήσια που προσαρτήθηκαν στο ανατολικό άκρο του κτηρίου, και πλευρικά κλίτη που πλαισιώνουν τον κυρίως ναό. Η κύρια αψίδα και οι αψίδες των παρεκκλησιών είναι ελαφρώς μεγαλύτερες από την ημικυκλική στο εσωτερικό και τις τρίπλευρες στο εξωτερικό. Το δυτικό τμήμα του κτηρίου δεν ανασκάφηκε ποτέ και είναι ακόμα θαμμένο στην κλιτύ.

Η τεχνική κατασκευής του ναού Kral Kilisesi, σε συνδυασμό με την ασυνήθιστη κάτοψή του, παραπέμπει σε προγενέστερη χρονολόγηση, ίσως στη μεταβατική περίοδο από τα τέλη του 6^{ου} έως τον 9^ο αι., κάτι που ενισχύεται από τη σύγκριση με την τοιχοποιία κτηρίων της περιόδου, όπως η Αγία Σοφία στη Θεσσαλονίκη. Επιπλέον, φαίνεται να υπάρχουν τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις του ναού Kral Kilisesi, με τα τμήματα του πλευρικού τοίχου του κυρίως ναού να περικλείουν τις βάσεις δύο μεγάλων πεσσών. Αυτή η λεπτομέρεια με έχει οδηγήσει στην ανακατασκευή του κτηρίου ως τρουλαία βασιλική, με διάμετρο τρούλου περίπου 7.60 μ., και κάτοψη παρόμοια με αυτή του ναού στο Vize.

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο οι σχέσεις της Θράκης με την αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης ήταν σαφείς. Για παράδειγμα, ο μοναστηριακός ναός στην Κερασιά, στο όρος Πατίκιο, έχει αψίδα στην όψη, σχεδόν σταυροειδή κάτοψη, λεπτομέρειες με βαθμιδωτές πλίνθους και εσωτερικό διάκοσμο που μπορεί να συνδεθεί με την πρωτεύουσα¹³. Ομοίως, δύο πολύ γνωστά

10 Mango, Sevckenko 1973: 236-38. Ousterhout 1999b: 17-19.

11 Theodoridou 1988: κυρίως εικ. 51.

12 Erzen 1986: 603-618. Ο ίδιος 1986: II: 273-91. Ousterhout, Bakirtzis 2007: 42-44.

13 Zekos 1993: 442-44. Ο ίδιος 2001: 47, εικ. 15.

Εικ. 5 Βέρα (Φέρες), Παναγία Κοσμοσώτειρα, εσωτερικό, προς τα νοτιοανατολικά (του συγγραφέα)

Fig. 5 Vera (Pherai), Panagia Kosmosoteira, interior, looking to northeast (author)

παραδείγματα, ο ναός της Κοσμοσώτειρας στις Φέρες (εικ. 5) και ο ερειπωμένος ναός, σήμερα γνωστός ως Fatih Camii στην Αίνο (Enez) (εικ. 6), είναι αντίστοιχα όσον αφορά στην τεχνική, στην κλίμακα και στη χωρική διάταξη με τα μνημεία του 12^{ου} αι. στην Κωνσταντινούπολη¹⁴. Φαίνεται να έχουν κατασκευαστεί και πιθανώς διακοσμηθεί από εργαστήρια που διέθεταν και τεχνίτες από την Κωνσταντινούπολη. Στην Κοσμοσώτειρα η παρουσία του Σεβαστοκράτορα Ισαάκιου Κομνηνού τονίζει τις σχέσεις με την πρωτεύουσα, καθώς ο Ισαάκιος, ακόμα και όσον ήταν εξόριστος, είχε πόρους, όπως βεβαιώνει το *Τυπικό* του. Θα μπορούσαμε να φανταστούμε ένα παρόμοιο σενάριο για την κατασκευή του Fatih Camii –ότι δηλαδή χτίστηκε από έναν πλούσιο πάτρωνα με στενούς δεσμούς με την Κωνσταντινούπολη. Η καλά διατηρημένη στοά στην πρόσοψή του προσφέρει εξαιρετικό παράδειγμα ενός δομικού στοιχείου που απουσιάζει από τα περισσότερα σύγχρονά του κτήρια.

Παρόλα αυτά και οι δύο ναοί διατηρούν χαρακτηριστικά άγνωστα στην αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης. Για παράδειγμα, η επιμήκης κάτοψη και οι ημικίονες κάτω από τον τρούλο στην Αίνο (Enez) ή τα ζεύγη κιονωτών στηριγμάτων και τα ανοιχτά γωνιακά τμήματα στην Κοσμοσώτειρα θα πρέπει να θεωρηθούν στοιχεία της Κωνσταντινούπολης ή τοπικής προέλευσης; Για τις Φέρες έχω υποστηρίξει ότι ο καινοτόμος σχεδιασμός των δυτικών τρουλαίων κόλπων αντικατοπτρίζει το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη μνήμη των νεκρών, το οποίο

Εικ. 6 Αίνος (Enez), Fatih Camii, άποψη από νοτιοδυτικά (του συγγραφέα, 1979)

Fig. 6 Ainos (Enez), Fatih Camii, view from southwest (author, 1979)

οδήγησε σε μια ποικιλία νέων τύπων κτηρίων στην Κωνσταντινούπολη. Το ανοικτό εσωτερικό προσέφερε μια μοναδική θέση για τον τάφο του Ισαάκιου, με σαφή οπτική σχέση με τη θέση της λειτουργίας¹⁵. Αν και η Κοσμοσώτειρα δεν βρίσκει ακριβή παράλληλα στην πρωτεύουσα, ο σχεδιασμός της είναι πειραματικός με ακριβώς τον ίδιο τρόπο που συναντούμε τον ίδιο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη.

Από την άλλη πλευρά, ο ναός στο Fatih Camii βρίσκει παράλληλα ως προς την αυξημένη κλίμακα και την αίσθηση της εξωστρέφειας με τα μεγάλα εγχειρήματα του 12^{ου} αι. στην Κωνσταντινούπολη, όπως την Κυριώτισσα (Kalenderhane Camii). Όπως και οι διπλοί κίονες στην Κοσμοσώτειρα, οι ημικίονες στην Αίνο (Enez) μπορεί να έχουν προκύψει από την προσθήκη μαρμαρίνων μελών σε δεύτερη χρήση (*spolia*) για την ενίσχυσή τους. Ταυτόχρονα, ο σχεδιασμός δρομικής «βασιλικής με τρούλο» είναι ασυνήθιστος και ίσως αντανakλά παλαιότερα πρότυπα. Η ανακάλυψη του ναού Kral Kilisesi στην Αίνο (Enez) παρέχει ένα πιθανό τοπικό πρότυπο της μεταβατικής περιόδου, όπως και ο ναός στο Vize. Περιορισμένης έκτασης δοκιμαστικές τομές κατά μήκος της νότιας πλευράς του Fatih Camii υποδεικνύουν ότι το κτήριο μπορεί πράγματι να στηρίζεται σε παλαιότερα θεμέλια. Αυτό σημαίνει ότι, ενώ οι Θράκες πάτρωνες και χτίστες αντλούσαν αρχιτεκτονικές ιδέες από την πρωτεύουσα, θα μπορούσαν επίσης να βρουν μια εξίσου πλούσια αρχιτεκτονική κληρονομιά στην περιοχή τους.

Ο πλέον κατεστραμμένος ναός του Αγίου

¹⁴ Ousterhout 1985: 261-80. Sinos 1985. Ousterhout, Bakirtzis 2007: 23-31, 49-85.

¹⁵ Βλ. τη συζήτηση σε Ousterhout 1999b: 122-25.

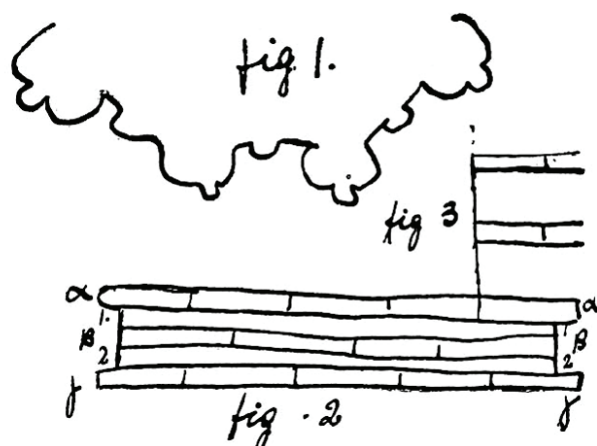

Εικ. 7 Σηλυμβρία (Silivri), Άγιος Σπυρίδων, άποψη από νοτιοανατολικά, λεπτομέρεια από σχέδιο του J.C. Kamsetzer, 1776-77

Fig. 7 Selymbria (Silivri), Hag. Spyridon seen from southeast, detail of drawing by J. C. Kamsetzer, 1776-77

Σπυρίδωνα στη Σηλυμβρία (Silivri) αποτελεί ένα ακόμα σημαντικό παράδειγμα της μεσοβυζαντινής περιόδου. Είναι γνωστός από μια φωτογραφία του 1878, όταν το κτήριο ήταν σε ερειπιώδη κατάσταση και από μια άλλη που τραβήχτηκε μετά τη μεταγενέστερη αναστήλωσή του, η οποία ολοκληρώθηκε το 1905. Οι κακής ποιότητας φωτογραφίες μπορούν να συμπληρωθούν με την περιγραφή και τις μετρήσεις του κτηρίου, που άφησε ο αρχιτέκτονας της αναστήλωσης¹⁶. Με βάση αυτές τις πληροφορίες, ο Horst Hallensleben πρότεινε μια πειστική αποκατάσταση του πλέον χαμένου ναού ως τρουλαίο-οκτάγωνο, παρόμοιο με εκείνο της Νέας Μονής ή της Παναγίας Κρήνας στη Χίο¹⁷. Συνεπώς, η εμφάνιση αυτού του τύπου ναού, που είναι γνωστός στις προηγούμενες γενιές μελετητών ως «νησιώτικο οκτάγωνο», δεν περιοριζόταν στα ελληνικά νησιά. Μια άλλη φωτογραφία που χρονολογείται στο 1903 ήρθε πρόσφατα στο φως, επιβεβαιώνοντας αυτές τις παρατηρήσεις¹⁸.

Το κτήριο είχε συνολικές διαστάσεις λίγο πάνω από 14 x 9 μ., τρούλο διαμέτρου 5.20 μ. και γείσο 6.70 μ. πάνω από το επίπεδο του δαπέδου. Ο κυρίως ναός ήταν επενδυμένος με παραστάδες και διπλούς κίονες που στήριζαν τις αψίδες και τις γωνιακές κόγχες στο μεταβατικό

Εικ. 8 Babaeski, λεπτομέρειες της τοιχοδομίας του ναού του Αγίου Νικολάου, σχέδιο του John Covel, 1675

Fig. 8 Babaeski, masonry details of the church of Hag. Nikolaos, drawn by John Covel, 1675

επίπεδο. Ο Hallensleben ανακάλυψε, κατά την έρευνα της θέσης, βάσεις για τους διπλούς κίονες του κυρίως ναού –κάτι που υποστηρίζει τη στενή σχέση με τη Νέα Μονή.

Ένα αδημοσίευτο πανόραμα της Σηλυμβρίας από τον Πολωνό αρχιτέκτονα Johann Christian Kamsetzer, που χρονολογείται στα 1776-1777, δείχνει τον ναό από τα νοτιοανατολικά, ενώ διακρίνονται σαφώς η αψιδωτή νότια πρόσοψη, οι πλίνθοι και οι λεπτομέρειες των φωτιστικών ανοιγμάτων (εικ. 7). Ο τρούλος είναι κατεστραμμένος, με τμήματα του τυμπάνου να διατηρούνται¹⁹. Η φωτογραφία, αν και κακή σε ποιότητα, παρέχει αίσθηση της επεξεργασίας της επιφάνειας, παρόλο που ο Kamsetzer πιθανόν τροποποίησε την αψιδωτή νότια πρόσοψη. Η κατασκευή των τοίχων περιγράφεται ότι φέρει στρώματα κονιάματος μεγάλου πάχους, κάτι που έκανε τον Hallensleben να συνάγει –πιθανότατα ορθά– ότι ο ναός χτίστηκε με την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου –μια λεπτομέρεια που επιβεβαιώνεται από τη φωτογραφία του 1903.

Όλα αυτά θυμίζουν την Παναγία Κρήνα στη Χίο, η οποία χρονολογείται είτε προς το τέλος του 12^{ου} αι. ή λίγο αργότερα –ακολουθεί το πρότυπο της Νέας Μονής και είναι κατασκευασμένη με την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου²⁰. Μια εμφανής

¹⁶ Stamoules Ant. K.P.1926: 62-66. Stamoules M.A 1938: 37-44.

¹⁷ Hallensleben 1986: I, 35-46 και πίν. 8.

¹⁸ Η φωτογραφία δημοσιεύτηκε πρόσφατα στον κατάλογο της έκθεσης Θράκη- Κωνσταντινούπολη: Το οδοιπορικό του Γεώργιου Λαμπάκη (1902) (Αθήνα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 2007), 74-75.

¹⁹ Uniwersytet Warszawski, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej, Zb. Krol., T 173 ap. 206a. Ευχαριστώ τον Tadeusz Zadrozny για τη βοήθειά του στον εντοπισμό της φωτογραφίας.

²⁰ Bouras 1982. Orlandos 1930: II. Bouras 1977-79: 21-34. Για τη χρονολόγηση της Παναγίας Κρήνας στον ύστερο 12ο αι., βλ. Pennas

Εικ. 9 Αίνος (Enez), Άγιος Γρηγόριος, άποψη από νοτιοανατολικά, φωτογραφία του Hasluck, 1908

Fig. 9 Ainos (Enez), Hag. Gregorios seen from northeast, photograph by Hasluck, 1908

λεπτομέρεια στις αψίδες της αποκατάστασης του Kamsetzer ενισχύει αυτή τη σύγκριση: οι όψεις τους επιστέφονται από ζώνη με μοτίβο μαιάνδρου. Οι μορφές των αψίδων είναι πιο απλές και χαμηλές, ωστόσο τα παράθυρα είναι πιο πλατιά, ακολουθώντας τις όψεις τους, αν και φαίνεται ότι ήταν τυφλά. Στην ανάλυσή του, ο Hallensleben θεώρησε είτε ότι το κτήριο κατασκευάστηκε στη μεσοβυζαντινή περίοδο, με άμεσες σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη, είτε ότι ανεγέρθηκε στον 13^ο αι., όταν η περιοχή είχε ανακαταληφθεί από τους Λασκαρίδες. Ωστόσο, και οι δύο απόψεις του κατεστραμμένου κτηρίου βρίσκονται σε δραματική αντίθεση με τη χαμηλή μορφή των αψίδων σε σχέση με τα κατάλοιπα του κατεστραμμένου τρούλου, μια λεπτομέρεια που αντιστοιχεί περισσότερο στη Νέα Μονή παρά σε οποιοδήποτε διάδοχο κτήριο. Αυτό, σε συνδυασμό με την απλή διαμόρφωση της πρόσοψης, την έλλειψη περίτεχνου κεραμοπλαστικού διακόσμου και τη χρήση της τεχνικής της κρυμμένης πλίνθου, με ενθαρρύνουν να τοποθετήσω τον Άγιο Σπυρίδωνα πιο κοντά χρονολογικά στη Νέα Μονή και πιο κοντά στον τόπο από όπου προήλθε το σχέδιό του –που είναι η Κωνσταντινούπολη του 11^{ου} αι.²¹.

Ενδεχομένως συναφής είναι και ένας ναός που δεν σώζεται πια, αυτός του Αγίου Νικολάου στο Babaeski, τον οποίο είδε ο John Covell το 1675²².

1991: 61-66. Ένας τάφος στον νάρθηκα που χρονολογείται από επιγραφή στο 1197 προσφέρει ένα terminus ante quem για την κατασκευή του ναού.

21 Βλ. Ousterhout υπό έκδοση.

22 Germanos Thyateiron 1939: 23-25.

Εικ. 10 Αίνος (Enez), Άγιος Γρηγόριος, λεπτομέρεια του δαπέδου με opus sectile (του συγγραφέα) φωτογραφία από τον Hasluck, 1908

Fig. 10 Same, detail of opus sectile floor (author) photograph by Hasluck, 1908.

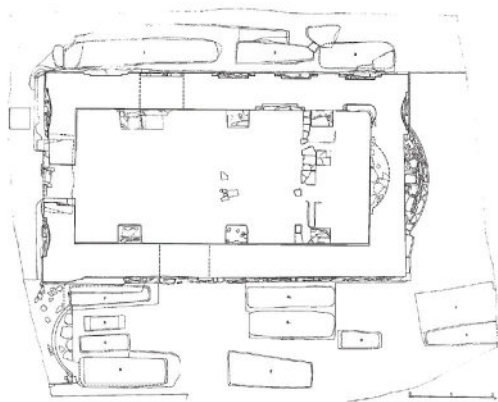
Ο ίδιος τον περιέγραψε ως ένα μικρό κτήριο, το οποίο μοιάζει με την Αγία Σοφία, καθώς καλύπτεται από έναν μεγάλο τρούλο (εικ. 8). Για τον Covell το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα του κτηρίου ήταν η κατασκευή του από πλίνθους, με οδοντωτές προεξοχές στο εξωτερικό, τις οποίες απεικόνισε σε σχέδιο, στην εικ. 1 της μελέτης του. Η ίδια η κατασκευή ήταν ασυνήθιστη και την περιέγραψε με λεπτομέρεια: σειρές με πλίνθους πάχους 1.5 ίντσες εναλλάσσονταν με ισοπαχή στρώματα κονιάματος, που απεικονίζονται στην εικ. 2 της μελέτης του. Ωστόσο, οι εναλλασσόμενες σειρές πλίνθων βρίσκονται πίσω από την επιφάνεια του τοίχου και καλύπτονται με κονίαμα, το οποίο φαίνεται να έχει πάχος 4.5 ίντσες, όπως φαίνεται στην εικ. 3 της μελέτης του. Αυτή αποτελεί, πιστεύω, την πρώτη περιγραφή (και απεικόνιση) της τεχνικής της κρυμμένης πλίνθου, μιας δημοφιλούς τεχνικής μέσα και γύρω από την Κωνσταντινούπολη κατά τον 11^ο και 12^ο αι.²³. Πράγματι, οι οδοντωτές προεξοχές που προσπαθεί να σχεδιάσει –ίσως η πολύπλευρη εξωτερική επιφάνεια της αψίδας– φαίνονται περίεργα παρόμοιες με τις περίτεχνες παραστάδες του Αγίου Γεωργίου των Μαγγανών στην Κωνσταντινούπολη²⁴. Στην πραγματικότητα, στη Σηλυμβρία και στο Babaeski ίσως έχουμε τα καλύτερα τεκμήρια για το ότι οι καινοτόμες μορφές της αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινούπολης του 11^{ου} αι. εμφανίστηκαν επίσης και στη Θράκη.

Αυτό δεν σημαίνει ότι η θρακική αρχιτεκτονική αυτής της περιόδου εξαρτάται από την πρωτεύουσα. Ο ναός του Αγίου Ιωάννη στη Μεσημβρία (Nesebar), του 10^{ου} αι., έχει μια χαρακτηριστική μη-Κωνσταντινουπολίτικη όψη, ενώ ο ερειπωμένος ναός στη Γέννα (κοντά

23 Ousterhout 1999: 174-79, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

24 Demangel, Mamboury 1939: εικ. 20-21.

Εικ. 11 Διδυμότειχο, Αγία Αικατερίνη, κάτοψη (Α. Μπακιρτζής)
Fig. 11 Didymoteichon, Hag. Aikaterini, plan (A. Bakirtzis).

Εικ. 12 Συλημβρία (Silivri), Άγιος Ιωάννης, άποψη από νοτιοανατολικά, 1912-13, φωτογραφία του Stépane Tchaprachinkov

Fig. 12 Selymbria (Silivri), Hag. Ioannes, seen from southeast, 1912-13, photograph by Stépane Tchaprachinkov.

στις Σαράντα Εκκλησιές) φαίνεται να ήταν παρόμοιος²⁵. Και οι δύο είχαν συνοπτική σταυροειδή εγγεγραμμένη κάτοψη, με απλά αψιδωτά εξωτερικά και τρούλους με ψηλά κυλινδρικά τύμπανα. Συνεπώς, ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο έχουμε στοιχεία για διακριτά περιφερειακά εργαστήρια, τα οποία προφανώς χτίζουν με πιο συντηρητικό στίλ.

Τα περιφερειακά εργαστήρια γίνονται πιο διακριτά κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Οι υστεροβυζαντινοί ναοί του Διδυμοτείχου και της Αίνου αντικατοπτρίζουν σε κάποιον βαθμό την αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης, αλλά βρΐθουν τεχνικών και στιλιστικών λεπτομερειών που υποδεικνύουν την ανάπτυξη των περιφερειακών εργαστηρίων στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου²⁶. Οι ναοί του Αγίου Ιωάννη και του Αγίου Γρηγορίου στην Αίνο, γνωστοί από τις φωτογραφίες του Λαμπάκη το 1902, έχουν τρούλους που μειώνονται προς τα πάνω και δεν θυμίζουν εκείνους της πρωτεύουσας, ενώ βρίσκουν καλύτερα παράλληλα προς τα δυτικά –όπως για παράδειγμα στους παλαιολόγειους ναούς της Θεσσαλονίκης. Οι λεπτομέρειες του Αγίου Γρηγορίου μπορούν να διευκρινιστούν με φωτογραφίες του Hasluck του 1908 (εικ. 9). Αν και είχε πιθανόν κατασκευαστεί στη μεσοβυζαντινή περίοδο, ο τρούλος είναι σαφώς μεταγενέστερος με βάση τη μορφή του²⁷. Επιπλέον, ανασκάφηκε από το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης και

εμφανίζεται στις δημοσιεύσεις τους ως ο «Ναός του Ψηφιδωτού»²⁸. Διατηρεί ένα τμήμα δαπέδου με *opus sectile* (εικ. 10). Στην Αγία Αικατερίνη στο Διδυμότειχο και αλλού, η κατασκευή τοίχων γίνεται με απλή επένδυση σε έναν πυρήνα από λατύπη, σε αντίθεση με τις τεχνικές δόμησης της Κωνσταντινούπολης. Η κάτοψη των απλών μονόκλιτων ναών, όπως η Αγία Αικατερίνη (εικ. 11), δεν βρίσκει παράλληλα στην πρωτεύουσα, αν και παρόμοια παραδείγματα εντοπίζονται σε όλη τη Θράκη –όπως για παράδειγμα στο Pranghi ή στο Asenovgrad (Στενήμαχος)²⁹.

Από την άλλη πλευρά, οι πολιτιστικές και πολιτικές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη συνεχίστηκαν με βεβαιότητα, όπως μαρτυρούν οι υστεροβυζαντινοί ναοί στη Μεσημβρία (Nesebar) και στη Μαύρη Θάλασσα³⁰. Το περίεργο κτήριο που ανασκάφηκε στον Άγιο Αθανάσιο στο Διδυμότειχο μπορεί, στην πραγματικότητα, να ήταν το κλίτος ενός μεγαλύτερου ναού και ως τέτοιο θα αντικατόπτριζε την ανάπτυξη περιπατητικών διόδων με χώρο για ταφές, όπως στη Μονή του Λιβός ή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη³¹. Οι μυστηριώδεις εικόνες με φτερωτούς αυτοκράτορες και η εξαιρετική ποιότητα της ζωγραφικής θα υποδείκνυε επίσης στενές σχέσεις με την τέχνη της πρωτεύουσας.

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη στη Σηλυμβρία (Silivri), που χτίστηκε περίπου το 1328, είναι

25 Για το Nesebar, βλ. Mijatev 1974: 101-02. Για τη Γέννα, βλ. Christides 1935-36: 119-30 και, πιο πρόσφατα, Mamaloukos 2004: 69-92.

26 Papazotos 1992-94: 89-125. Ousterhout 1989: 430-43. Ο ίδιος 1999a: 195-207. Ousterhout, Bakirtzis 2007: 34-40, 102-41, 181-82.

27 Ευχαριστώ τον Σταύρο Μαμαλούκο που μοιράστηκε τις παρατηρήσεις του για το κτήριο.

28 Erzen 1985: 603-18. Ο ίδιος 1986: II: 273-91.

29 Ousterhout 1989.

30 Mijatev 1974: 145-50 και σποράδην. Rachénov 1932.

31 Ousterhout 1999b. Ousterhout, Bakirtzis 2007: 111-41.

παρόμοιος από αυτήν την άποψη³². Ανέκδοτες φωτογραφίες από βουλγαρικά αρχεία δείχνουν ότι ο ναός υπέστη ανακατασκευές σε διάφορες περιόδους, αλλά ότι στην αρχική του φάση ταιριάζει πολύ στενά, τεχνικά και στιλιστικά, με τους ναούς της πρωτεύουσας (εικ. 12)³³. Μια σύγκριση των ασυνήθιστα στενών παραθύρων των αψίδων με τα αντίστοιχα της Χώρας με οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα δύο κτήρια μπορεί να έχουν κατασκευαστεί από το ίδιο εργαστήριο³⁴. Ο σημαντικός πολιτικός ρόλος που διαδραμάτιζε ο ιδρυτής του, ο Αλέξιος Απόκαυκος, υπογραμμίζει τα Κωνσταντινουπολίτικα στοιχεία του³⁵.

Συνοψίζοντας, οι αρχιτεκτονικές εξελίξεις στη βυζαντινή Θράκη προσθέτουν σημαντικές αποχρώσεις στην ολοένα και πιο σαφή εικόνα της αρχιτεκτονικής μέσα και γύρω από τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Ταυτόχρονα, είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε ότι υπήρχαν τοπικά εργαστήρια με τεχνίτες, των οποίων το στιλ και οι τεχνικές κατασκευής διέφεραν σημαντικά από τα αντίστοιχα της Κωνσταντινούπολης. Αυτά τα τοπικά εργαστήρια έγιναν πολύ πιο σημαντικά κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου. Δυστυχώς, η «Θράκη του Άρη» (όπως την ονόμασε κάποια στιγμή ο συνάδελφός μας Danuta Gorecki) συνεχίστηκε για μεγάλο μέρος της ιστορίας της περιοχής³⁶. Συχνά αποτέλεσε πεδίο μάχης κατά τη βυζαντινή περίοδο, ενώ η ιστορία της είναι γεμάτη με γεγονότα καταστροφής. Αν και μπορούμε να κατηγορήσουμε τους Γότθους και τους Αβάρους ή τους Πετσενέγους, ο εικοστός αιώνας υπήρξε εξίσου αμείλικτος. Πολλά από τα μνημεία που ήταν γνωστά πριν από έναν αιώνα, έχουν εξαφανιστεί χωρίς κανένα ίχνος, χαμένα στη δίνη των βαλκανικών πολέμων, τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την ανταλλαγή πληθυσμών και τον τουρκικό πόλεμο. Τώρα πια ελπίζουμε ότι, μέσω της σοβαρής επιστημονικής και αρχαιολογικής δραστηριότητας που πραγματοποιείται και στις δύο πλευρές των συνόρων, οι νέες ανακαλύψεις, η ανταλλαγή ιδεών και οι συνεργασίες θα προσφέρουν μια πιο πλούσια και πιο λεπτομερή εικόνα της Θράκης κατά τη βυζαντινή περίοδο.

32 Eyice 1964: 77-104. Feld 1967: 57-65. Eyice 1978: 406-16.

33 Ousterhout υπό έκδοση.

34 Ousterhout 1991: 80.

35 Nichol 1972: κυρίως 159-216. Talbot 1991: I, 134-35.

36 Gorecki 1989: 221-35.

The Byzantine Architecture of Thrace: The View from Constantinople*

Robert OUSTERHOUT

For Charalambos Bakirtzis in honor of his retirement

As the heartland of the Byzantine Empire and the hinterland of Constantinople, the region of Thrace preserves a rich and varied architectural heritage that both reflects and deviates from that of the capital.¹ While Thrace offers many parallels for the buildings of the Constantinople, at the same time, it presents a variety of unique architectural solutions. In this paper, I will offer a brief overview of the Byzantine architecture of Thrace, emphasizing how the monuments of region both broaden and challenge our traditional picture of architectural developments in the Byzantine capital. It is worth remembering at the outset that Constantinople preserves less than 10% of the churches and monasteries known from the Byzantine period, and that for Thrace, the survival rate is much lower.

Very little is preserved from the Early Christian centuries, but the plan of Hagia Sophia in Adrianopolis (Edirne), insofar as it may be reconstructed, is instructive (figs. 1, 2). Known only from two schematic plans by Choisy, published in 1876 and 1913, augmented by a single photograph taken in 1888, by 1902, the church was said to be completely destroyed.² The plan published by Choisy included four freestanding columns, which would have been anachronistic in such an early building. As an aisled tetraconch with a central square ca. 15.20 m in width, the spatially complex, double-shelled plan employed here was widely disseminated throughout the Mediterranean from the late fourth century onward.³ Other examples are known in Milan, Athens, Antioch, Syria, Armenia, and at Ohrid and Perustitsa (Bulgaria) in the Balkans. With the exception of S Lorenzo in Milan, these date to the fifth or early sixth centuries, and the example in Adrianopolis most likely dates to the late fifth or early sixth centuries.⁴

The proximity of our example to the Byzantine capital has important implications for the development of the innovative architectural forms of the sixth century, as at HH. Sergios kai Bakchos (Küçük Ayasofya Camii) and at Hagia Sophia, which similarly employed columnar screens and developed sophisticated interior spatial relationships.⁵ As a Byzantine city, Adrianopolis was both strategic and cosmopolitan, and probably it was from Adrianopolis that the plan was transmitted to Perustitsa.

A second early example presents a few challenges. The rockcut monastic complex just outside Midye

---

* Reproduced here with permission from: Ch. Bakirtzis – N. Zekos – X. Moniaros (eds.), *Byzantine Thrace. Evidence and Remains. Proceedings of the 4th International Symposium on Thracian Studies*, Komotini, 18-22 April 2007. *ByzF XXX*, 2011, 489-502, 839-843 figs. 1-12.

1 See Ousterhout, Bakirtzis 2007, for a recent assessment; also Soustal 1991; Ousterhout 1991:75-91.

2 Choisy 1883: 131; Mavrodinov 1951: II.277-98.

3 Kleinbauer 1973: 89-114.

4 Ousterhout, Bakirtzis 2007: 167-72.

5 Krautheimer 1986: 214-49.

(Kiyiköy) on the Black Sea includes a church, an *hagiasma*, and a burial chamber (fig. 3).⁶ The church is a three-aisled basilica with lateral aisles, all covered by barrel vaults - including the nave, which is banded where it joins the sanctuary. On the basis of its elaborate sculptural decoration it may be dated to the sixth century - in fact, the details of the basket capitals and transenna panels should place the complex within close proximity of the capital. However, no examples of barrel-vaulted basilicas survive from Constantinople. Similarly problematic, the *hagiasma* is covered by a shallow dome, but it rises not above pendentives but springs directly from a flat ceiling. Again, nothing like this is to be found in Constantinople, although both vaulting solutions are found among the pre-iconoclast architecture of Cappadocia. We might compare the Midye church to the Durmuş Kadir Kilise at Avclar, which has a similar barrel vault and rock-cut liturgical furnishings, and the *hagiasma* to Church I in the Balkan Dere, in which the dome similarly springs from a flat ceiling.⁷ Are these simply features characteristic of rock-cut architecture, or should they recall lost monuments from Constantinople?

For the critical Transitional Period (late sixth through ninth centuries), very few buildings survive in Constantinople, and scholars have traditionally looked to Bithynia for supplementary examples. Thrace also provides some compelling transitional churches. The domed basilica known as Ayasofya in Vize is one of the best preserved examples from this period, dated by dendrochronology to sometime after 833, recently reexamined by Holger Klein and Franz Alto Bauer.⁸ To this building, I believe we may add two additional transitional monuments. The first is the rebuilding of Hagia Sophia in Adrianopolis.⁹ In a second construction phase, heavy supports were introduced into the corners of the central area to support arches and pendentives, and a dome with a diameter of approximately 7.20 m above the central area (fig. 2). As it is evident in the photograph, the rising walls, the pier supports, and the dome were made of brick. It is unclear if the aisled tetraconch plan was maintained in this phase, if the church was reduced to a cruciform core, or if the colonnades of the *exedrae* were filled with solid walls. The cluster piers are penetrated by narrow passageways on two

levels, and the dome is raised above a cylindrical drum, pierced by large windows, with setbacks in each opening. The construction and detailing of the drum can be compared to the dome of the Fatih Camii in Trilye, built ca. 800.¹⁰ Moreover, the forms of the cluster piers at the corners of the naos are similar to those in Hagia Sophia in Thessaloniki (late sixth century), and the lower cornice profiles are similar as well.¹¹

During the 1980s, the University of Istanbul's excavation at Ainos (Enez) uncovered the remains of a large church near the lagoon to the southeast (fig. 4).¹² The so-called Kral Kızı Kilisesi preserved portions of the eastern end of the church are finely constructed of brick and stone, with highly articulated corner piers in the nave and particularly distinctive in the *pastophoria*, with multiple setbacks at the corners. There were both annexed chapels flanking the eastern end of the building, and lateral aisles flanking the nave. The main apse and the apses of the annexed chapels are slightly greater than semicircular on the interior and three-sided on the exterior. The western portion of the building, still buried by the rising slope, was never excavated.

The construction technique of the Kral Kilisesi, combined with the unusual plan, would suggest an earlier date, perhaps in the Transitional Period of the late sixth-to-ninth centuries, and this is encouraged by a comparison with the masonry of buildings of the period, such as Hag. Sophia in Thessaloniki. Moreover, there would appear to be at least two phases to the construction of the Kral Kilisesi, with the parts of the lateral wall of the naos enclosing the bases of two large masonry piers. This detail encourages me to reconstruct the building as a domed basilica, with a dome diameter of ca. 7.60 m, and a plan similar to that of church at Vize.

During the Middle Byzantine period, Thrace had clear architectural connections with Constantinople. The monastic church at Kerasia on Mount Papikion, for example, has the facet apse, atrophied cross plan, recessed brick detailing, and interior decoration we may associate with the capital.¹³ Similarly, two well-known examples, the church of the Kosmosoteira at Pherai (fig. 5) and the ruined church now known as the Fatih Camii at Ainos (Enez) (fig. 6), both correspond in terms of technique, scale, and spatial disposition with the twelfth-century monuments of

6 Eyice, Thierry 1970: 63-76.

7 For comparisons, see Thierry 2002: 81-82; eadem 1968: 53-59.

8 Ousterhout 1998: 127-28; Klein, Alto Bauer 2004: 31-40; eisdem 2006.

9 Ousterhout, Bakirtzis 2007: 170-72.

10 Mango, Sevckenko 1973: 236-38; Ousterhout 1999b: 17-19.

11 Theodoridou 1988: esp. fig. 51.

12 Erzen 1986: 603-618; idem 1986: II: 273-91; Ousterhout, Bakirtzis 2007: 42-44.

13 Zekos 1993: 442-44; idem 2001: 47, fig. 15.

Constantinople.¹⁴ They would appear to have been constructed and probably decorated by workshops composed at least in part by Constantinopolitan artisans. With the Kosmosoteira, the presence of the Sebastokrator Isaakios Komnenos, emphasizes the connections with the capital, and even in his exile, Isaakios was not without resources, as his *typikon* attests. We might imagine a similar scenario for the construction of the Fatih Camii - that is, built by a wealthy patron with close ties to Constantinople. Its well-preserved portico façade offers an excellent example of a building component now missing from most of its contemporaries.

Nevertheless, both churches preserve features unknown in Constantinopolitan architecture. For example, should the elongated plan and engaged columns beneath the dome at Enez or the coupled columnar supports and open corner compartments at the Kosmosoteira be regarded as Constantinopolitan or as features of local derivation? At Pherai, I have argued, the innovative design of the western domed bays reflects the growing concern for the commemoration of the dead, which resulted in a variety of new building types in Constantinople. The open interior provided a unique position for Isaakios' tomb, with a clear visual relationship to the setting of the liturgy.¹⁵ Although the Kosmosoteira finds no exact parallel in the capital, its design is experimental in precisely the same ways we find in Constantinople in the same century.

The Fatih Camii church, on the other hand, parallels the increased scale and sense of openness that characterizes the great twelfth-century endeavors in Constantinople, such as at the Kyriotissa (Kalenderhane Camii). As with the coupled columns at the Kosmosoteira, the engaged columns at Enez may have resulted from the employment of marble *spolia* to their best advantage. At the same time, the elongated "domed basilica" design is unusual and perhaps reflects older prototypes. The discovery of the Kral Kilisesi at Enez offers a potential local prototype from the Transitional Period, as does the church at Vize. Limited soundings along the south side of the Fatih Camii suggest that the building may in fact rest on older foundations. That is to say, while Thracian patrons and builders looked to the capital for architectural ideas, they also could find a similarly rich architectural heritage within their own backyard.

The now destroyed church of Hag. Spyridon at Selymbria (Silivri) presents another compelling Middle Byzantine example. It is known from a photograph taken in 1878, when the building was in a ruinous condition, and another taken after its subsequent restoration, which was completed in 1905. The poor quality photographs may be supplemented by a description and measurements of the building, provided by the restoration architect.¹⁶ Based on this information, Horst Hallensleben convincingly proposed a reconstruction of the now lost church as a domed-octagon design, similar to that of the Nea Moni or Panagia Krina on Chios.¹⁷ The appearance of this church type, known to a previous generation of scholars as an "island octagon," was thus not limited to the Greek islands. Another photograph dating to 1903 recently came to light, confirming these observations.¹⁸

The building measured just over 14 x 9 m overall, with a dome diameter of 5.20 m, its cornice 6.70 above the floor level. The naos was lined with the pilaster and coupled-column projections supporting arches and corner conches at the transitional level. Investigating the site, Hallensleben discovered bases for the coupled columns of the naos - and thus encourages the close relationship with Nea Moni.

An unpublished panorama of Selymbria, dated 1776/77 by the Polish architect Johann Christian Kamsetzer, shows the church from the southeast, with the arcading of the south façade and the brick and window details of the apses clearly delineated (fig. 7). He depicts the dome as collapsed, but with portions of the drum surviving.¹⁹ From this, we get a sense of the surface treatment suggested by the grainy photograph, although Kamsetzer seems to have regularized the arcading of the south façade. The wall construction was described as having exceptionally thick mortar beds, and Hallensleben concluded from this -probably correctly - that the church was constructed in the recessed brick technique - a detail confirmed by the 1903 photograph.

All of this sounds very much like the Panagia Krina, from Chios, which is dated either toward the end of the twelfth century or slightly later - it

14 Ousterhout 1985: 261-80; Sinos 1985; Ousterhout, Bakirtzis 2007: 23-31, 49-85.

15 See discussion Ousterhout 1999b: 122-25.

16 Stamoules Ant. K.P.1926: 62-66; Stamoules M.A 1938: 37-44.

17 Hallensleben 1986: I, 35-46 and pl. 8.

18 The photograph was recently published in the exhibition catalogue *Thrace- Constantinople: Giorgios Lampakis's Journey (1902)* (Athens: Byzantine Christian Museum, 2007), 74-75.

19 Uniwersytet Warszawski, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej, Zb. Krol., T 173 no. 206a. I thank Tadeusz Zadrozny for his assistance locating the photograph.

follows the model of Nea Moni and is constructed in the recessed brick technique.²⁰ A detail evident on the apses of Kamsetzer's view encourages this comparison: the facets of are topped by a band of meander pattern. The apse forms are simpler and lower, however, the windows broader, following the facets, although it would appear they were blocked. In his analysis, Hallensleben considered two possibilities: either the building was constructed in the Middle Byzantine period, with direct connections to Constantinople, or that it was erected in the thirteenth century, when the region had been reconquered by the Laskarids. However, both surviving views of the ruined building contrast dramatically the low form of the apses against the rising remains of the ruined dome, a detail corresponding more closely to Nea Moni than to any of its successors. This, combined with the simple façade articulation, lack of elaborate ceramoplastic decoration, and the use of the recessed brick technique all encourage me to place Hag. Spyridon closer chronologically to Nea Moni, and closer to the place where its design originated – that is, eleventh-century Constantinople.²¹

Possibly related is the no longer surviving church of Hag. Nikolaos at Babaeski, seen by John Covell in 1675.²² He described it as a small building, but resembling Hagia Sophia, as it was covered by a large dome (fig. 8). For Covell, the most distinctive aspect of the building was its brick construction, with tooth-shaped projections on the exterior, which he illustrated in plan, his fig. 1. The construction itself was unusual and he described it in detail: bricks courses 1.5 inches thick, alternated with mortar beds of equal thickness, illustrated in his fig. 2; however, alternating brick courses are set back from the wall surface and covered by mortar, which appear to be 4.5 inches thick, indicated in his fig. 3. This is, I believe, our first description (and illustration) of the recessed brick technique, popular in and around Constantinople in the eleventh and twelfth centuries.²³ Indeed, the tooth-like projections he attempts to draw – perhaps the faceted exterior surface of the apse – look curiously similar to the elaborate pilasters of Hag. Georgios *ton Manganon* in Constantinople.²⁴ In

fact, at Selymbria and Babaeski, we may have our best evidence that the innovative forms of eleventh-century Constantinopolitan architecture appeared in Thrace as well.

This is not to say all Thracian architecture in this period depended on the capital. The tenth-century church of Hag. Ioannes at Nesebar has a distinctive non-Constantinopolitan appearance, and the ruined church at Genna (near Saranda Ekklesias) seems to have been similar.²⁵ Both had short cross-in-square plans, with simply arcaded exteriors and domes with tall, cylindrical drums. Thus, already in the Middle Byzantine period, we have evidence of distinctive regional workshops, apparently building in a more conservative style.

Distinctive regional workshops become more apparent in the Late Byzantine period. The Late Byzantine churches of Didymoteichon and Ainos reflect to a certain degree the architecture of Constantinople, but they are replete with technical and stylistic details that suggest the growth of regional workshops in the final centuries of Byzantium.²⁶ The churches of Hag. Ioannes and Hag. Gregorios at Ainos, known from the 1902 photographs of Lambakis, have attenuated domes quite unlike those of the capital and which find better comparison further to the west – as for example among the Palaiologan churches of Thessaloniki. The details of Hag. Gregorios may be clarified by photographs of Hasluck taken in 1908 (fig. 9). Although it may have been constructed in the middle Byzantine period, the dome is clearly later in its form.²⁷ Moreover, it was excavated by Istanbul University and appears in their publications as the "Mosaic Church."²⁸ It preserves a portion of an opus sectile floor (fig. 10). At Hag. Aikaterini in Didymoteichon and elsewhere, wall construction is a simple facing on a rubble core, quite unlike the building technique of Constantinople. The plan of the simple, single-aisled churches like Hag. Aikaterini (fig. 11) find no comparison in the capital, although similar examples are found throughout Thrace – as for example at Pranghi or Asenovgrad.²⁹

On the other hand, cultural and political connections with Constantinople certainly continued, as the Late

20 Bouras 1982; Orlandos 1930: II; Bouras 1977-79: 21-34. For a late twelfth-century date for the Panagia Krina, see Pennas 1991: 61-66; a tomb in the narthex dated by inscription to 1197 provides a *terminus ante quem* for the construction of the church.

21 See Ousterhout in press.

22 Germanos Thyateiron 1939: 23-25.

23 Ousterhout 1999: 174-79, with older bibliography.

24 Demangel, Mamboury 1939: figs 20-21.

25 For Nesebar, see Mijatev 1974: 101-02; for Genna, see Christides 1935-36: 119-30; and most recently Mamaloukos 2004: 69-92.

26 Papazotos 1992-94: 89-125; Ousterhout 1989: 430-43; idem 1999a: 195-207; Ousterhout, Bakirtzis 2007: 34-40, 102-41, 181-82.

27 I thank Stavros Mamaloukos for sharing his observations on this building.

28 Erzen 1985: 603-18; idem 1986: II: 273-91.

29 Ousterhout 1989.

Byzantine churches at Mesembria (Nesebar) on the Black Sea attest.³⁰ The odd building excavated by Hag. Athanasios in Didymoteichon may in fact have been the aisle of a larger church, and as such would reflect the development of ambulatory plans with accommodation for burials, as at the Monastery *tou Libos* or the Chora in Constantinople.³¹ The mysterious images of winged emperors and the exceptional quality of the painting would also indicate close relationships with the art of the capital.

The church of Hag. Ioannes in Selymbria (Silivri), built ca. 1328, is similar in this respect.³² Unpublished photographs from the Bulgarian archives indicate that the church underwent several periods of repair but that in its initial phase it fits quite closely technically and stylistically with the churches of the capital (fig. 12).³³ A comparison of the unusually narrow apse window with that of the Chora suggests to me that the two buildings may have been built by the same workshop.³⁴ The important political role played by its founder, Alexios Apokauchos, underlies its Constantinopolitan features.³⁵

In sum, the architectural developments of Byzantine Thrace add important nuances to the growing picture of architecture in and around the Byzantine capital. At the same time, it is important to realize that there were local workshops of builders, whose style and construction techniques differed significantly from those of Constantinople. These local workshops became considerably more important in the final centuries of Byzantium. Unfortunately, the "Thrace of Ares" (as our colleague Danuta Gorecki once called it) continued through much of the history of the region.³⁶ Often a battleground in the Byzantine period, the historical record is filled with accounts of destruction. Although we may blame the Goths or the Avars or the Pechenegs, the twentieth century has been just as cruel. Many of the monuments known a century ago have vanished without a trace, lost in the turbulence of the Balkan Wars, the breakup of the Ottoman Empire, the Population Exchange, and the Turkish War. Now, with serious scholarly and archaeological activity taking place on both sides of the border, we hope that new discoveries, exchanges of ideas, and collaborations

will yield a richer and more nuanced picture of Thrace during the Byzantine period.

ABBREVIATIONS

ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ByzF	Byzantinische Forschungen
ΔΧΑΕ	Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium
TIB	Tabula imperii byzantini

³⁰ Mijatev 1974: 145-50 and *passim*; Rachénov 1932.

³¹ Ousterhout 1999b; Ousterhout, Bakirtzis 2007: 111-41.

³² Eyice 1964: 77-104; Feld 1967: 57-65; Eyice 1978: 406-16.

³³ Ousterhout in press.

³⁴ Ousterhout 1991: 80.

³⁵ Nichol 1972: esp. 159-216; Talbot 1991: I, 134-35.

³⁶ Gorecki 1989: 221-35.

Bibliography | Bibliography

- Bouras, Ch. (1977-79)** "Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single Domed Octagon Plan," *ΔΧΑΕ* 9: 21-34.
- Bouras, Ch. (1982)** *Nea Moni on Chios: History and Architecture*, Athens: Commercial Bank of Greece.
- Christides, A. (1935-36)** "Genna," *Archeion tou Thrakikou Laographikou Glossikou Thesaurou* 2: 119-30.
- Choisy, A. (1883)** *L'art de bâtir chez les byzantins*, Paris: Société anonyme de publications périodique.
- Demangel, R. – Mamboury, E. (1939)** *Le quartier des Manganes et la première region de Constantinople*, Paris: de Boccard.
- Erzen, A. (1985)** "1984 Enez Kazısı Çalışmaları," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 7: 603-18.
- Erzen, A. (1986)** "1984 Enez Kazısı Çalışmaları," *Kazı Sonuçları Toplantısı* 8, II: 273-91.
- Eyice, S. (1964)** "Alexis Apocauque et l'église Byzantine de Selymbria (Silivri)," *Byzantion* 34: 77-104.
- Eyice, S. (1978)** "Encore une fois l'église d'Alexis Apocauque à Selymbria (=Silivri)," *Byzantion* 48: 406-16.
- Eyice, S. – Thierry, N. (1970)** "Le monastère et la source sainte de Midye en Thrace turque," *Cahiers Archéologiques* 20: 63-76.
- Hallensleben, H. (1986)** "Die ehemalige Spyridonkirche in Silivri (Selymbria) - eine Achtstützenkirche im Gebiet Konstantinopels," in O. Feld – U. Peschlow (eds.), *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet*, Mainz: R. Habelt, I, 35-46 and pl.
- Feld, O. (1967)** "Noch einmal Alexios Apokaukos und die byzantinische Kirche von Selymbria (Silivri)," *Byzantion* 27: 57-65.
- Germanos, Thyateiron (1939)** "To taxeidi tou John Covet apo Kon/poleos eis Adrianoupolin to 1675," *Thrakika* 12: 23-25.
- Gorecki, D. (1989)** "The Thrace of Ares during the Sixth and Seventh Centuries," *ByzF14*: 221-35.
- Klein, H. – Alto Bauer, F.A. (2004)** "Die Hagia Sophia (Süleyman Paşa Camii) in Vize. Bericht über die Arbeiten in Jahre 2003," *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, II, 31-40.
- Klein, H. – Alto Bauer, F.A. (2006)** "The Church of Hagia Sophia in Bizye (Vize): Results of the Fieldwork Seasons 2003 and 2004," *DOP* 60: 249-70.
- Kleinbauer, W. E. (1973)** "The Origins and functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia," *DOP* 27: 89-114.
- Krautheimer, R. (1986)** *Early Christian and Byzantine Architecture*, 3rd paperback edition, Harmondsworth: Pelican.
- Mijatev, K. (1974)** *Mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Sofia: Bulgarian Academy of Science.
- Mango, C. – Sevckenko, I. (1973)** "Some Churches and Monasteries on the South Shore of the Sea of Marmara," *DOP* 27: 236-38.
- Mavrodinov, N. (1951)** "L'origine de la construction et du plan de Sainte Sophie à Constantinople," in *Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines*, Paris, II, 277-98.
- Nichol, N. (1972)** *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, London.
- Orlandos, A.K. (1930)** *Monuments byzantins de Chios*, Athens: Hestia.
- Ousterhout, R. (1985)** "The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth-Century Architecture," *JÖB* 35: 261-80.
- Ousterhout, R. (1989)** "The Palaeologan Architecture of Didymoteichon," *ByzF14*: 430-43.
- Ousterhout, R. (1991)** "Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Byzantine Architecture," in Sl. Curcic - D. Mouriki (eds.), *The Twilight of Byzantium*, Princeton: Dept. of Art and Archaeology, Program in Hellenic Studies, Princeton University, 75-91.
- Ousterhout, R. (1998)** "Reconstructing ninth-century Constantinople," in L. Brubaker (ed.), *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive*, Aldershot: Ashgate, 115-30.
- Ousterhout, R. (1999a)** "A Late Byzantine Chapel at Didymoteichon and Its Frescoes," in A. Iacobini – M. della Valle (eds.), *L'arte di Bisanzio e l'Italia al tempo dei Paleologi 1261-1453*, (published as *Milion* 5 [Rome, 1999]), 195-207.
- Ousterhout, R. (1999b)** *Master Builders of Byzantium*, Princeton: Princeton University Press.
- Ousterhout, R. (in press)** "Two Byzantine Churches of Silivri/Selymbria", in M. Johnson, R. Ousterhout, and A. Papalexandrou (eds), *Approaches to Byzantine Architecture and Its Decoration: Studies in Honor of Slobodan Curcic*, (Aldershot: Ashgate, in press).
- Ousterhout, R. – Bakirtzis, Ch. (2007)** *The Byzantine Monuments of the Evros/Meriç River Valley*, Thessaloniki:

European Center for Byzantine and Post-Byzantine Monuments.

Papazotos, Th. (1992-94) "Schediasma peri ton mnemeion tes Ainou eos tis arches tou parontos aionos," *Thrakike Epeteris* 9: 89-125.

Pennas, Ch. (1991) "Some Aristocratic Founders: The Foundation of Panagia Krina on Chios," in *Women and Byzantine Monasticism*, Athens, 61-66.

Rachénov, A. (1932) *Églises de Mesemvria*, Sofia: Institut bulgare d'archéologie.

Sinos, St. (1985) *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, München: Beck.

Soustal, P. (1991) *Thrakien (Thrake, Rodope, Haimimontos)*, TIB 6, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Stamoules, A. K. P. (1926) "Anekdotia Byzantina Mnemeia en Thrake," *ΔΧΑΕ* ser. 2, 3: 62-66.

Stamoules, M.A. (1938) "Ho en Selymbria byzantinos naos tou Hagiou Spyridonos," *Thrakika* 9: 37-44.

Talbot, A.-M. (1991), "Alexios Apokaukos", *ODB* I, 134-35.

Theocharidou, K. (1988) *The Architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki from its erection up to the Turkish conquest*, [BAR International Series 399], Oxford.

Thierry, N. (1968), "Peintures paléochrétiennes en Cappadoce: l'église no. 1 de Balkan Dere," *Synthronon* 2: 53-59.

Thierry, N. (2002) *La Cappadoce de l'Antiquité au Moyen Âge*, [Bibliothèque de l'antiquité tardive 4], Turnhout: Brepols.

Zekos, N. (1993) "Kerasia," *ΑΔ* 43, Chronika: 442-44.

Zekos, N. (2001) *Papikion Oros*, Athens: Periphoreia Anatolikis Makedonias kai Thrakis.

Κλασική εποχή | Classic era

Ελληνιστική εποχή | Hellenistic era

Ρωμαϊκή εποχή | Roman era

Βυζαντινή περίοδος
Byzantine period

Η «Βαλκανική Ρωμαϊκή»
Η «Βαλκανική Ρωμαϊκή» είναι η περίοδος της ιστορίας της Ελλάδας που αντιστοιχεί στην ύλη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την ένωση της Ελλάδας με τη Ρώμη, την υιοθέτηση του ρωμαϊκού πολιτικού και κοινωνικού συστήματος, καθώς και την επιρροή της ελληνικής φιλοσοφίας και τέχνης στην αυτοκρατορία. Η περίοδος αυτή διαρκεί από τον 2ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 5ο αιώνα μ.Χ.

Η «Βυζαντινή περίοδος»
Η «Βυζαντινή περίοδος» είναι η περίοδος της ιστορίας της Ελλάδας που αντιστοιχεί στην ύλη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την επιρροή της ελληνικής φιλοσοφίας και τέχνης στην αυτοκρατορία, καθώς και την υιοθέτηση του βυζαντινού πολιτικού και κοινωνικού συστήματος. Η περίοδος αυτή διαρκεί από τον 5ο αιώνα μ.Χ. μέχρι τον 15ο αιώνα μ.Χ.

1

Κορμός κόρης

Torso of a kore

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 929

Inv. No.: ΜΘ 929

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού (μεταφερθέν εκ της εκεί λέσχης τω 1922)»

(Ευρ. Μουσείου).

Πού ακριβώς βρέθηκε, είναι άγνωστο. Η άποψη ότι προέρχεται από τη Βιζύη (Kalinka 1926, 145) είναι δύσκολο να επιβεβαιωθεί (Loukopoulou 1989, 177 κ.ε.). Για την αρχαιολογική συλλογή της Ραιδεστού και για τη μεταφορά των αρχαίων στη Θεσσαλονίκη, βλ. ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 5.

Provenance: 'From

Rhaidestos, brought from the club there in 1922'

(Mus. Inv.). Precisely where the torso was found is not known. The view that it comes from Bizye (Kalinka 1926, 145) is difficult to confirm (Loukopoulou 1989, 177f.). For the archaeological collection of Rhaidestos and the transfer of the antiquities to Thessaloniki, see CSAMTh I Cat. No. 5.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,59 μ.

Dimensions: H. 0,59 m.

Υλικό: Μάρμαρο

Προκοννήσου (πρβ. και Πελεκίδη 1928, 6).

Material: Prokonnesian marble (see Pelekidis 1928, 6).

Βιβλιογραφία: E. Kalinka, ÖJh 23, 1926, Beibl. 145 αρ. 42 εικ. 17. *Σ. Πελεκίδης, Θρακικά Ι, 1928, 5 κ.ε., εικ. 1-4. H. Schrader, Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis (1939) 28 αρ. 1, 33 σημ. 2. (E. Langlotz). H. Payne – G. Mackworth-Young, Archaic Marble Sculpture from the Acropolis² (1950) 58. Lippold, Plastik 65 με σημ. 14. W. Darsow, Mdl 4, 1951, 91 κ.ε. με σημ. 47, 95, πίν. 22, 1-2. Γ. Μπακαλάκης, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη (1958) 27 σημ. 1. Μακεδονικά 7, 1966-67, 294 (Φ.Μ. Πέτσας). S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria. Their Relations to Greece from the Earliest Times down to the Time of Philip Son of Amyntas (1926) 236 σημ. 1. Μακεδονικά 9, 1969, 136, πίν. 17-18 (Φ.Μ. Πέτσας). ΑΔ 24, 1969, Χρονικά Β2, 291 σημ. 2. (Φ. Πέτσας). Γ. Δεσπίνης, AAA 2, 1969, 175. H. Herdejürgen, Untersuchungen zur thronenden Göttin aus Tarent in Berlin und zur archaischen und archaistischen Schrägmanteltracht (1968) 45. G. Neumann, AA 1971, 186 κ.ε., εικ. 2-4. EAA Suppl. 1970 (1973) 683 στο λ. Salonicco (Ph. Petsas). E. Langlotz, Studien zur nordostgriechischen Kunst (1975) 55, 57 σημ. 32. H. Hiller, Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jhs. v. Chr. IstMitt 12. Beih. (1975) 55 σημ. 176,

Bibliography: E. Kalinka, ÖJh 23, 1926, Beibl., 145 no. 42 fig. 17. *S. Pelekidis, Thrakika I, 1928, 5ff., figs 1-4. H. Schrader, Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis (1939) 28 no. 1, 33 n. 2 (E. Langlotz). H. Payne – G. Mackworth-Young, Archaic Marble Sculpture from the Acropolis² (1950) 58. Lippold, Plastik 65 with n. 14. W. Darsow, Mdl 4, 1951, 91f. with n. 47, 95, pl. 22, 1-2. G. Bakalakis, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη (1958) 27 n. 1. Makedonika 7, 1966-67, 294 (Ph. M. Petsas). S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria. Their Relations to Greece from the Earliest Times down to the Time of Philip Son of Amyntas (1926) 236 n. 1. Makedonika 9, 1969, 136, pls 17-18 (Ph. M. Petsas). ADelt 24, 1969, Chron. B2, 291 n. 2. (Ph. Petsas). G. Despinis, AAA 2, 1969, 175. H. Herdejürgen, Untersuchungen zur thronenden Göttin aus Tarent in Berlin und zur archaischen und archaistischen Schrägmanteltracht (1968) 45. G. Neumann, AA 1971, 186f., figs 2-4. EAA Suppl. 1970 (1973) 683 s.v. Salonicco (Ph. Petsas). E. Langlotz, Studien zur nordostgriechischen Kunst (1975) 55, 57 n. 32. H. Hiller, Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jhs. v. Chr. IstMitt 12. Beih. (1975) 55 n. 176, 180. B. Sismondo Ridgway, The Archaic Style in Greek Sculpture (1977)

180. B. Sissonido Ridgway, *The Archaic Style in Greek Sculpture* (1977) 90 με σημ. σελ. 116, 102 με σημ. σελ. 118, εικ. 25-26. R. Özgan, *Untersuchungen zur archaischen Plastik Ioniens* (1978) 55, 75 κ.ε. J. Floren, *Griechische Plastik I* (1987) 404 σημ. 7, πίν. 35,4. Λ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου στον τόμο: *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη*. Συμπόσιο (1988) 132 σημ. 24. *L. Loukopoulou, *Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque* (1989) 162 κ.ε. αρ. III, 177 κ.ε., πίν. 12-13. B. Sissonido Ridgway, *The Archaic Style in Greek Sculpture*² (1993) 141, 158 σημ. 4.16. Cl. Rolley, *La sculpture grecque I* (1994) 268 εικ. 300. I. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* (1996) 28 με εικ.

Λείπουν η κεφαλή με τον λαιμό, τα σκέλη από το κάτω μέρος των μηρών περίπου, το αριστερό χέρι από το μέσο του βραχίονα και το δεξιό χέρι από το μέσο του πήχη. Λείπουν επίσης τα άκρα των τμημάτων του ιματίου που πέφτει από τον αγκώνα του λυγισμένου δεξιού χεριού και το τμήμα του χιτώνα που ανασυρόταν από το αριστερό χέρι. Μικρά σπασίματα και φθορές υπάρχουν στους μαστούς, στην εξωτερική παρυφή του τμήματος του ιματίου που πέφτει από τον δεξιό αγκώνα και στους γλουτούς. Η μορφή που έστεκε κατά το γνωστό αρχαϊκό σχήμα, πατούσε δηλαδή και στα δυο πόδια προβάλλοντας το αριστερό, φορεί χιτώνα χειριδωτό και λοξό ιμάτιο, το οποίο αφήνει ελεύθερο τον αριστερό ώμο και τον μαστό και, ανασηκωμένο από το λυγισμένο δεξιό χέρι, πέφτει σε δύο μακριές απολήξεις που έφταναν ως το ύψος του δεξιού γόνατος. Με το αριστερό χέρι η μορφή ανέσυρε, τραβώντας λίγο στα πλάγια, τον χιτώνα. Στο δεξιό χέρι που έφτανε έως το μέσο του κορμού κρατούσε έναν καρπό, ή κάποιο πουλί ή ένα μικρό ζώο, όπως συχνά συμβαίνει σε αγάλματα κορών της αρχαϊκής εποχής. Για τη συμπλήρωση μας βεβαιώνουν οι αδούλευτες ή με δυσκολία δουλεμένες πτυχές του ιματίου, εμπρός και πάνω από το σπασμένο άκρο του χεριού. Ήταν ίσως ένα μικρό πουλί ή ένας μεγάλος καρπός, εάν βασιστούμε στο σχήμα που περιγράφουν, ασαφώς όμως, τα ίχνη που προαναφέρθηκαν¹. Με πολλή προσοχή και υπολογισμένα έχουν αποδοθεί οι απολήξεις των αναδιπλωμένων πτυχών του λοξού ιματίου στην πίσω πλευρά εκατέρωθεν της πτυχής που σχηματίζεται στο μέσο: είναι μικρές και σε πυκνή διάταξη στο αριστερό τμήμα, ενώ στο δεξιό αραιότερες, μεγαλύτερες και με διαφορετική διαδρομή, καθώς συμπαρασύρονται από την κίνηση του λυγισμένου δεξιού χεριού. Με επιμέλεια και συνέπεια αποδίδονται επίσης οι κυματιστές λεπτές πτυχές του χιτώνα. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του κοντού ιματίου που φορεί η κόρη είναι ότι η παρυφή που

90 with n. p. 116, 102 with n. p. 118, figs 25-26. R. Özgan, *Untersuchungen zur archaischen Plastik Ioniens* (1978) 55, 75ff. J. Floren, *Griechische Plastik I* (1987) 404 n. 7, pl. 35,4. L. Polychronidou-Loukopoulou in: *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη*. Συμπόσιο (1988) 132 n. 24. *L. Loukopoulou, *Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque* (1989) 162f. no. III, 177ff., pls 12-13. B. Sissonido Ridgway, *The Archaic Style in Greek Sculpture*² (1993) 141, 158 n. 4.16. Cl. Rolley, *La sculpture grecque I* (1994) 268 fig. 300. I. Vokotopoulou, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* (1996) 28 with fig.

Missing: the head and neck, the legs from the lower part of the thighs down, the left arm from the middle of the upper arm and the right arm from the middle of the forearm. Also, the edges of parts of the *himation*, which hangs from the elbow of the bent right arm, and the part of the *chiton* that was held up by the left hand. Some chipping and wear on the breasts, the outer hem of the part of the *himation* hanging from the right elbow, and the buttocks.

The figure was of the well-known Archaic kore type, with the left leg advanced. She wears a sleeved *chiton* and a short *himation*, draped obliquely, which leaves the left shoulder and breast exposed; the *himation* is held up over the bent right arm and falls in two long tails down to the level of the right knee. With her left hand the figure was holding up the *chiton*, drawing it slightly to the side. In her right hand, which was in about the middle of the body, she held a fruit, or possibly a bird or small animal, as is often the case in Archaic korai. This restoration is confirmed by the folds of the *himation* in front and above the broken end of the hand, which are left unworked, or were worked only with difficulty. Judging by the shape outlined, albeit not clearly, by the above traces, it was perhaps a small bird or a large fruit¹. Great attention and calculation can be discerned in the treatment of the ends of the folds of the *himation* at the back of the figure, either side of the central fold formed in the middle: these are small and closely set on the left side, while on the right they are wider apart, larger and follow a different direction, as they are pulled by the movement of the bent right arm. The delicate, undulating folds of the *chiton* are also meticulously and faithfully rendered. A distinctive feature of the short *himation* worn by the kore is that the hem that runs obliquely across the breast is indicated by a simple line, without the 'flounce' usually found in short, oblique *himatia*².

The association of the sculpture with the artistic output of Samos has been advanced by G.

διασχίζει λοξά το στήθος δηλώνεται με μιαν απλή γραμμή, χωρίς δηλαδή τον «φραμπαλά» που συνήθως συναντούμε στα κοντά λοξά μιάτια². Στη συσχέτιση του γλυπτού με την καλλιτεχνική παραγωγή της Σάμου επέμεινε κυρίως ο G. Neumann³ βασιζόμενος στην απόδοση των πτυχών στο κάτω μέρος του χιτώνα με λεπτές, πυκνές, παράλληλες αυλακώσεις, χαρακτηριστικές σε σαμιακά έργα⁴. Η σχέση αυτή αναγνωρίζεται γενικότερα⁵, ακόμα και στην περίπτωση που θα αποδώσουμε το έργο σε ένα τοπικό εργαστήριο, όπως προτείνει ο J. Floren⁶. Οι επιδράσεις από την πλαστική της Μιλήτου και των Κυκλάδων που σημειώθηκαν⁷ είναι λιγότερο σαφείς. Η κόρη κατά μία άποψη ανάγεται στο τέλος του 3^{ου} τετάρτου⁸, κατά μία άλλη στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.⁹.

Γ. Δεσπίνης

[Αναδημοσίευση από: ΚΓΑΜΘ Ι, 19-20 αρ. κατ. 6 (Γ. Δεσπίνης)]

¹ Πρβ. και Πελεκίδης 1928, 6.² Το σημείωσε ήδη ο Πελεκίδης 1928, 11. Παρόμοια είναι η παρυφή και στο ένδυμα της αποσπασματικά σωζόμενης γυναικείας μορφής από το Γεράκι, A. Wace, BSA 11, 1904/5, 99 κ.ε., εικ. 1-2. Floren 1987, 217 σημ. 29. Α. Δεληβορριάς, Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 19,1 (1992-93) 297 με σημ. 31.³ Neumann 1971, 187.⁴ Παράλληλα σε γλυπτά άλλων περιοχών σημειώνει ο Langlotz 1975, 57 σημ. 32.⁵ Hiller 1975, 55 σημ. 176. Ridgway 1977, 102. Özgan 1978, 76. Loukopoulou 1989, 179 κ.ε. Πρβ. ήδη Payne-Young 1950, 58.⁶ Floren 1987, 404.⁷ Ridgway 1977, 102.⁸ Özgan 1978, 75 κ.ε.⁹ Ridgway 1977, 102 με χρονολόγηση γύρω στα 520 π.Χ. Loukopoulou 1989, 181 (τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.).

Neumann³, on the basis of the treatment of the drapery in the lower part of the *chiton* with dense, delicate, parallel grooves, which are characteristic of Samian works⁴. The association is widely accepted⁵, even by those, like J. Floren, who attribute the kore to a local workshop⁶. The influences from the sculpture of Miletos and the Cyclades that have been noted⁷ are less clear. According to one view, the kore goes back to the end of the 3rd quarter of the 6th c. B.C.⁸, while another assigns it to the last quarter of this century⁹.

G. Despinis

[Reproduced with permission from: CSAMTh I, 21-23 Cat. No. 6 (G. Despinis)]

¹ Cf. also Pelekidis 1928, 6.² This was first noted by Pelekidis 1928, 11. There is a similar hem on the partly preserved female figure from Yeraki, A. Wace, BSA 11, 1904/5, 99f. figs 1-2. Floren 1987, 217 n. 29. A. Delivorrias, Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9-16 Σεπτεμβρίου 1990, Peloponnesiaka, Parartema 19,1 (1992-93) 297 with n. 31.³ Neumann 1971, 187.⁴ Parallels in sculptures from other areas are noted by Langlotz 1975, 57 n. 32.⁵ Hiller 1975, 55 n. 176. Ridgway 1977, 102. Özgan 1978, 76.⁶ Loukopoulou 1989, 179ff. Cf. already Payne – Young 1950, 58.⁷ Floren 1987, 404.⁸ Ridgway 1977, 102.⁹ Özgan 1978, 75f.⁹ Ridgway 1977, 102, with a date around 520 B.C. Loukopoulou 1989, 181 (last quarter of the 6th c. B.C.).

2

Κορμός κούρου

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 930

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού (μεταφερθέν εκ της εκεί λέσχης τω 1922)» (Ευρ. Μουσείου). Βρέθηκε σε χωριό κοντά στη Ραιδεστό (βλ. σχετικά Λουκοπούλου 1989, 162). Ο κούρος, η κόρη ΚΓΑΜΘ Ι αρ. κατ. 6, οι επιτύμβιες στήλες ΚΓΑΜΘ Ι αρ. κατ. 14, 17 και 18, το αναθηματικό ανάγλυφο ΚΓΑΜΘ Ι αρ. κατ. 4, καθώς και άλλα γλυπτά και επιγραφές που βρίσκονται στις αποθήκες του Μουσείου Θεσσαλονίκης (πρβ. Λουκοπούλου 1989, 39 με σημ. 3) μεταφέρθηκαν το 1922 από την αρχαιολογική συλλογή του Συλλόγου της Ραιδεστού. Για τη συλλογή και τη μεταφορά της στη Θεσσαλονίκη βλ. Πελεκίδη 1928, Ι με σημ. 1-2. Κ. Μαμώνη, Από την ιστορίαν και δράσιν των συλλόγων Ραιδεστού Θράκης, Μνημοσύνη 2, 1968-69, 301. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1988, 130 κ.ε. Λουκοπούλου 1989, 35.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,595 μ.

Υλικό: Μάρμαρο Προκοννήσου (πρβ. και Πελεκίδη 1928, 12).

Torso of a kouros

Inv. No.: ΜΘ 930

Provenance: 'From Rhaidestos, brought from the club there in 1922' (Mus. Inv.). It was found in a village near Rhaidestos (see Loukopoulou 1989, 162). The kouros, the kore CSAMTh I Cat. No. 6, the grave stelai CSAMTh I cat. nos. 14, 17, 18, the votive relief CSAMTh I Cat. No. 4, and other sculptures and inscriptions in the storerooms of Thessaloniki Museum (see Loukopoulou 1989, 39 and note 3), were brought in 1922 from the Archaeological Collection of the Rhaidestos Association. For its collection and transportation to Thessaloniki, see Pelekidis 1928, I with nn. 1-2. K. Mamoni, Από την ιστορίαν και δράσιν των συλλόγων Ραιδεστού Θράκης, Mnemosyne 2, 1968-69, 301. Polychronidou-Loukopoulou 1988, 130ff. Loukopoulou 1989, 35.

Dimensions: H. 0,595 m.

Material: Prokonnesian marble (see also Pelekidis 1928, 12).

Βιβλιογραφία: Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος εν Ραιδεστώ. Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τέλους του Γ' έτους, 30 Μαΐου 1871-15 Αυγούστου 1874 (1874) 70 αρ. 7. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886) Παράρτημα 76 αρ. Ι. *Σ. Πελεκίδης, Θρακικά Ι, 1928, 5, 12 κ.ε., εικ. 5-8. S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria. Their Relations to Greece from the Earliest Times down to the Time of Philip Son of Amyntas (1926) 236 σημ. Ι. Μακεδονικά 9, 1969,

Bibliography: Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός σύλλογος εν Ραιδεστώ. Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τέλους του Γ' έτους, 30 Μαΐου 1871 – 15 Αυγούστου 1874 (1874) 70 no. 7. A. Papadopoulos Kerameus, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886) Parartema 76 no. Ι. *S. Pelekidis, Thrakika Ι, 1928, 5, 12ff., figs 5-8. S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria. Their Relations to Greece from the Earliest Times down to the Time of Philip Son of Amyntas (1926) 236 n. Ι. Makedonika 9, 1969, 136 (Ph. Petsas). ADelt 24,

136 (Φ. Πέτσας). ΑΔ 24, 1969, Χρονικά Β2, 291 (Φ. Πέτσας). Γ. Δεσπίνης, AAA 2, 1969, 175. G. Neumann, AA 1971, 186 σημ. 6. EAA Suppl. 1970 (1973) 683 στο λ. Salonicco (Ph. Petsas). E. Langlotz, Studien zur nordostgriechischen Kunst (1975) 112 σημ. 1, 114 κ.ε. R. Özgan, Untersuchungen zur archaischen Plastik Ioniens (1978) 55 κ.ε., 58, 66, 92 εικ. 29. B.A. Barletta, Ionic Influence in Archaic Sicily. The Monumental Art (1983) 110 σημ. 104. J. Floren, Griechische Plastik I (1987) 379 σημ. 21, 404 σημ. 8. B.A. Barletta, AJA 91, 1987, 237, 245 αρ. 27. J. Sweeny – T. Curry – Y. Tzedakis (επιμ.), The Human Figure in Early Greek Art (1987) 152 αρ. 54, εικ. σελ. 152 και 153 (Ι. Touratsoglou). Λ. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου στον τόμο: Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη. Συμπόσιο (1988) 132 σημ. 24. *L.D. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque (1989) 162 αρ. II, 171 κ.ε., πίν. X-XI. Cl. Rolley, La sculpture grecque I (1994) 268 εικ. 299. Μ. Κορομηλά, Θρακική Τοπογραφία (1994) 18 με εικ. Ι. Βοκοτοπούλου, Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (1996) 28 με εικ.

Λείπουν η κεφαλή, το δεξιό χέρι από το κάτω μέρος του βραχίονα, το αριστερό από το μέσο του βραχίονα, τα πόδια από το κατώτατο τμήμα των μηρών. Κτυπήματα και απολεπίσεις σε ορισμένα τμήματα στον δεξιό γλουτό, τον μηρό και την πρόσθια πλευρά του κορμού. Τα μικρά κομμάτια που έχουν συγκολληθεί στο κάτω μέρος του δεξιού μηρού έσπασαν όταν κατά το σεισμό του 1979 έπεσε το γλυπτό από τη βάση του. Τα εξογκώματα στην εξωτερική πλευρά των μηρών προέκυψαν από την απόσπαση των χεριών που κολλούσαν σε αυτά τα σημεία. Οι επιφάνειες είναι ανώμαλες, εκτός από δύο μικρά τμήματα που είναι εντελώς λεία, ένα στο πάνω μέρος του εξογκώματος στη δεξιά πλευρά και ένα άλλο στο κάτω μέρος του εξογκώματος στην αριστερή. Στο εξογκώμα που έχει απομείνει στον αριστερό μηρό διακρίνονται υπολείμματα από τα δάχτυλα του χεριού που ήταν σφιγμένο σε γροθιά.

Ο κορμός προέρχεται από έναν κούρο που εικονιζόταν στο γνωστό αρχαϊκό σχήμα και που ήταν ντυμένος με ιμάτιο. Τέτοιου είδους αγάλματα, προερχόμενα κυρίως από την Ιωνία ή από περιοχές με ιωνική επίδραση¹, συνδυάζουν συνήθως το ιμάτιο με έναν μακρύ χιτώνα. Οι κούροι που φορούν μόνον ιμάτιο, όπως ο κούρος της Ραιδεστού, δεν είναι πολλοί². Χαρακτηριστικά για την ιωνική καταγωγή του κούρου, πέρα από την ενδυμασία, είναι οι μαλακές και πλούσιες φόρμες στα γυμνά τμήματα του κορμού, η ανάδειξη του αιδοίου κάτω από το ένδυμα και η διακοσμητική και αναλυτικά αποδιδόμενη μάζα των μαλλιών στην πλάτη.

Για τη χρονολόγηση του κούρου υπάρχει

1969, Chron. B2, 291 (Ph. Petsas). G. Despinis, AAA 2, 1969, 175. G. Neumann, AA 1971, 186 n. 6. EAA Suppl. 1970 (1973) 683 s.v. Salonicco (Ph. Petsas). E. Langlotz, Studien zur nordostgriechischen Kunst (1975) 112 n. 1, 114ff. R. Özgan, Untersuchungen zur archaischen Plastik Ioniens (1978) 55ff., 58, 66, 92 fig. 29. B. A. Barletta, Ionic Influence in Archaic Sicily. The Monumental Art (1983) 110 n. 104. J. Floren, Griechische Plastik I (1987) 379 n. 21, 404 n. 8. B. A. Barletta, AJA 91, 1987, 237, 245 no. 27. J. Sweeny – T. Curry – Y. Tzedakis (eds.), The Human Figure in Early Greek Art (1987) 152 no. 54, figs p. 152 and 153 (I. Touratsoglou). L. Polychronidou-Loukopoulou in: Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη. Συμπόσιο (1988) 132 n. 24. *L.D. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque (1989) 162 no. II, 171ff., pls X-XI. Cl. Rolley, La sculpture grecque I (1994) 268 fig. 299. Μ. Κορομηλά, Θρακική Τοπογραφία (1994) 18 with fig. Ι. Βοκοτοπούλου, Οδηγός του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (1996) 28 with fig.

Missing: the head, the right arm from just above the elbow, the left arm from the middle of the upper arm, and the legs from below the bottom of the thighs. Damaged and flaked at a number of points on the right buttock, the thigh and the front side of the torso. The small pieces that have been repaired at the bottom of the right thigh broke off when the sculpture toppled from its pedestal during the 1979 earthquake. The projecting sections on the outer sides of the thighs were produced when the arms, which joined the body at these points, broke off. The surfaces are rough, except for two small sections that are completely smooth, one on the upper part of the projecting section on the right side, and another at the bottom of the projection on the left. The remains of the fingers of the left hand, which was clenched, can be detected on the projection on the left thigh.

The torso comes from a kouros of the familiar Archaic type, who was dressed in a *himation*. In statues of this kind, which come mainly from Ionia or areas under Ionic influence¹, the *himation* is usually worn together with a long *chiton*. Not many kouros wear only a *himation*, like the Rhaidestos kouros². In addition to the dress, other indications of its Ionic origin are the soft, rich forms in the exposed parts of the body, the indication of the pudenda beneath the garment, and the decorative, detailed volume of hair on the back.

Opinions are divided on the date of the kouros. E. Langlotz³, on the basis of what he considers to be the advanced structure of the torso, and the Archaistic treatment, again as he believes, of the drapery of the *himation*, dates the kouros

διάσταση απόψεων. Ο Ε. Langlotz³ βασιζόμενος στην προχωρημένη, κατά την εκτίμησή του, δομή του κορμού και την αρχαϊστική, όπως πιστεύει, απόδοση των πτυχών του ιματίου χρονολογεί τον κούρο στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Από την άλλη πλευρά, ο R. Özgan⁴ προτείνει μια χρονολόγηση στο τέλος της δεκαετίας 540/30 π.Χ. Τα συγγενέστερα παράλληλα που προσφέρονται για συγκρίσεις, ένας κορμός και ένα τμήμα κορμού από τα Δίδυμα, τοποθετούνται γενικά μέσα στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.⁵, όχι πάντως τόσο χαμηλά ώστε να ενισχύουν την χρονολόγηση που πρότεινε ο Langlotz. Αλλά και για την πρώιμη χρονολόγηση υπάρχουν πολλές επιφυλάξεις, αφού ως προς την απόδοση της κόμης του κούρου διαπιστώνει κανείς ομοιότητες με έργα αρκετά νεότερα, όπως π.χ. είναι η κόρη της Δήλου Α 4064, η οποία θα πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.⁶. Ίσως, λοιπόν, η χρονολόγηση του κούρου θα πρέπει να ορισθεί κάπου ανάμεσα στα ακραία όρια που προτάθηκαν⁷. Για τη συσχέτιση του κούρου της Ραιδεστού με την παραγωγή της Σάμου έχουν γίνει ήδη γενικές αναφορές στην έρευνα. Ανάλογες αναφορές έχουν γίνει και για τον συσχετισμό του με τη Μίλητο. Ο J. Floren⁸, μάλιστα, θεωρεί ότι το γλυπτό έχει εισαχθεί στη Ραιδεστό από τη Μίλητο. Εάν, όμως, το μάρμαρο είναι πράγματι προκοννήσιο, πρέπει αναγκαστικά να σκεφτούμε ένα τοπικό εργαστήριο⁹.

Γ. Δεσπίνης

[Αναδημοσίευση από: ΚΓΑΜΘ Ι, 18-19 αρ. κατ. 5 (Γ. Δεσπίνης)]

to the beginning of the 5th century. R. Özgan⁴, on the other hand, suggests a date at the end of the decade 540-30 B.C. The most closely related parallels available for comparison are a torso and a fragment of a torso from Didyma, which are generally assigned to the last quarter of the 6th century⁵, though not late enough to support the date suggested by Langlotz. There are also many reservations regarding the early date, however, since similarities can be detected in the treatment of the hair of the kouros with considerably later works, such as the kore A 4064 from Delos, which should be dated to the end of the 6th century⁶. The date of the kouros should perhaps, therefore, be placed somewhere between the two extreme dates proposed⁷. General suggestions have already been made by scholars that the Rhaidestos kouros should be associated with the output of Samos, though other, similar comments associate it with Miletos. J. Floren⁸, indeed, considers the sculpture to have been imported to Rhaidestos from Miletos. If the marble is really from Prokonnesos, however, then we should think in terms of a local workshop⁹.

G. Despinis

[Reproduced with permission from: CSAMTh I, 20-21 Cat. No. 5 (G. Despinis)]

¹ Barletta 1987, 233 κ.ε.

² Barletta 1987, 237 κ.ε. Loukopoulou 1989, 173 κ.ε.

³ Langlotz 1975, 112 σημ. 1, 114 κ.ε.

⁴ Özgan 1978, 55 κ.ε.

⁵ Πρβ. τελευταία Barletta 1987, 244 κ.ε. αρ. 11, 14.

⁶ Αικ. Κώστογλου-Δεσποίνη, Προβλήματα της παριανής πλαστικής του 5^{ου} αι. π.Χ. (1979) 51 με σημ. 159-160. Floren 1987, 167 με σημ. 58.

⁷ Πρβ. Barletta 1987, 245 αρ. 27, με χρονολόγηση του κούρου στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.

⁸ Floren 1987, 404.

⁹ Πρβ. Barletta 1987, 237.

¹ Barletta 1987, 233ff.

² Barletta 1987, 237ff. Loukopoulou 1989, 173f.

³ Langlotz 1975, 112 n. 1, 114f.

⁴ Özgan 1978, 55ff.

⁵ See recently Barletta 1987, 244ff. nos 11 and 14.

⁶ Αικ. Kostoglou-Despoini, Προβλήματα της Παριανής πλαστικής του 5^{ου} αιώνα π.Χ. (1979) 51 with nn.159- 160. Floren 1987, 167 with n. 58.

⁷ Cf. Barletta 1987, 245 no. 27, where the kouros is dated to the last quarter of the 6th c. B.C.

⁸ Floren 1987, 404.

⁹ Cf. Barletta 1987, 237.

3

Ανάγλυφη επιτύμβια
στήλη

Relief grave stele

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 931

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού (μεταφερθέν εκ της εκεί λέσχης τω 1922)» (Ευρ. Μουσείου). Πρβ. Παπαδόπουλο Κεραμέα 1882-83, 90 αρ. 3 «Κτήμα του ψάλτου Χατζή Κωνσταντίνου» στο Πάνιον (πρβ., ό.π., 89 «Εν Πανίω ευρίσκονται συνεχώς διάφορα πλαστικά μαρμάρινα μνημεία...»). Για την αρχαιολογική συλλογή της Ραιδεστού και για τη μεταφορά των αρχαίων στη Θεσσαλονίκη, βλ. ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 5. Για το Πάνιον ή Πάνιδον, στην ακτή της Προποντίδας, λίγο νοτιότερα από τη Ραιδεστό, βλ. RE XVIII 3 (1949) 601 στο λ. Πάνιον (J. Schmidt).

Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,75 μ. Πλ. σωζ. 0,46 μ. Πάχ. 0,18 μ.

Υλικό: Μάρμαρο λεπτόκοκκο, με γκρίζες φλέβες, πιθανόν Προκοννήσου.

Inv. No.: ΜΘ 931

Provenance: 'From Rhaidestos, brought from the club there in 1922' (Mus. Inv.). Cf. Papadopoulos Kerameus 1882-83, 90 no. 3 «Κτήμα του ψάλτου Χατζή Κωνσταντίνου» at Panion (cf. op. cit., 89 «Εν Πανίω ευρίσκονται συνεχώς διάφορα πλαστικά μαρμάρινα μνημεία...»). For the archaeological collection of Rhaidestos and the transfer of the antiquities to Thessaloniki, see CSAMTh I Cat. No. 5. On Panion or Panidon on the coast of the Propontis, just south of Rhaidestos, see RE XVIII 3 (1949) 601 s.v. Panion (J. Schmidt).

Dimensions: Pres. H. 0,75 m. Pres. W. 0,46 m. Th. 0,18 m.

Material: White, fine-grained marble with grey veins, probably from Prokonnesos.

Βιβλιογραφία: Α. Παπαδόπουλος Κεραμέυς, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886) Παράρτημα 90 αρ. 3. Α. Dumont, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, réunis par Th. Homolle (1892) 408 αρ. 83c. E. Kalinka, ÖJh 23, 1926, Beibl. 131 κ.ε. αρ. 28, εικ. 12. E. Pfuhl, Jdl 50, 1935, 22 σημ. 5. Ch. Picard, Manuel d'archéologie grecque. La sculpture III I (1948) 252 με σημ. 4. Γ. Μπακαλάκης, Ανάγλυφα (1969) 32 εικ. 15. ΑΔ 24, 1969, Χρονικά Β2, 291 σημ. 11 (Φ. Πέτσας). E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (1977) 26 αρ. 58, πίν. 15. SEG XXVII (1977) αρ. 326. E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs II (1979) 569 Nachträge αρ. 58 (W. Peek). Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Τα επιτάφια μνημεία από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας (1984) 82 σημ.

Bibliography: Α. Papadopoulos Kerameus, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886) Parartema 90 no. 3. A. Dumont, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, réunis par Th. Homolle (1892) 408 no. 83c. E. Kalinka, ÖJh 23, 1926, Beibl., 131f. no. 28, fig. 12. E. Pfuhl, Jdl 50, 1935, 22 n. 5. Ch. Picard, Manuel d'archéologie grecque. La sculpture III I (1948) 252 with n. 4. G. Bakalakis, Ανάγλυφα (1969) 32 fig. 15. ADelt 24, 1969, Chron. Β2, 291 n. 11 (Ph. Petsas). E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (1977) 26 no. 58, pl. 15. SEG XXVII (1977) no. 326. E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs II (1979) 569 Nachtrage no. 58 (W. Peek). Chr. Saatsoglou-Paliadeli, Τα επιτάφια μνημεία από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας (1984) 82 n. 267. L. Loukopolou, Contribution à

267. L. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque (1989) 213 με σημ. 3-6, 214 σημ. 1-2, 318, 338, 392, 398. SEG XXXIX (1989) αρ. 641. Chr.W. Clairmont, Classical Attic Tombstones II (1993) αρ. 2.272a. I. Βοκοτοπούλου, Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (1996) 33.

Από τη στήλη που απέληγε σε ελεύθερο αέτωμα με ακρωτήρια και που είχε ανάγλυφη παράσταση μέσα σε τετράγωνη βάθυνση στο πάνω μέρος του κορμού, λείπει το κάτω μέρος μαζί με το κατώτερο τμήμα της παράστασης. Λείπουν, επίσης, ολόκληρος ο αριστερός κρόταφος που έχει αποκοπεί με το βελόνι, το αέτωμα, εκτός από την αριστερή γωνία και την αρχή του ακρωτηρίου, το δεξιό τμήμα του κυματίου της επίστεψης και, τέλος, μεγάλο τμήμα της δεξιάς πλευράς του κορμού με το πλάγιο πλαίσιο της παράστασης και με τμήμα της όρθιας μορφής, λοξά κομμένης από το μέσο του αριστερού βραχίονα ως το κάτω μέρος της δεξιάς κνήμης. Από την καθιστή μορφή λείπουν το κάτω μέρος των σκελών, το κάτω μέρος των ποδιών του δίφρου και διάφορα μικρά τμήματα από το κάθισμα, το πρόσωπο και το ραβδί που κρατά η μορφή στο αριστερό χέρι. Λείπουν, επίσης, οι πήχεις από τα χέρια και των δύο μορφών, καθώς και το κάτω μέρος του προσώπου της όρθιας. Στο τμήμα του κορμού, ανάμεσα στην επίστεψη και την παράσταση, όπου είναι η επιγραφή, υπάρχουν πολλά κτυπήματα που έγιναν, όπως φαίνεται, στα νεότερα χρόνια για να εξαλειφθούν τα γράμματα. Σε νεότερη επέμβαση οφείλεται, πιθανόν, και το μικρό λάξευμα στο μέσο του ιωνικού κυματίου.

Για τη μορφή της στήλης ενδιαφέρον παρουσιάζουν το λέσβιο κυμάτιο που συνοδεύει τα λοξά πλαίσια του αετώματος και το επιβλητικό σε αναλογίες σύστημα του κανόνα και του ιωνικού κυματίου στη βάση της επίστεψης, το οποίο, όπως δείχνουν τα υπολείμματα που σώζονται στον δεξιό κρόταφο, συνεχιζόταν και στις πλάγιες πλευρές της στήλης. Κανόνας και κυμάτιο είχαν γραπτή διακόσμηση κατά τον εγκαυστικό τρόπο. Στον κανόνα διακρίνονται ορθογώνια μαιανδροειδή κοσμήματα, στο κυμάτιο ωά και λόγχες. Κόκκινο χρώμα υπάρχει ακόμα στα μαλλιά των μορφών, στην έδρα του δίφρου και στο βάθος, ανάμεσα στις δύο μορφές.

Η γενειοφόρος μορφή που εικονίζεται καθισμένη προς τα δεξιά πάνω σε δίφρο με μαξιλάρι, φορεί ιμάτιο που καλύπτει το κάτω μέρος του σώματος και τα σκέλη. Ένα τμήμα του πέφτει αναδιπλωμένο από τον βραχίονα του αριστερού χεριού, το οποίο, λυγισμένο στον αγκώνα σε ορθή γωνία, υψώνεται κάθετα κρατώντας από το άκρο του ένα ραβδί που φτάνει ως το ύψος της

l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque (1989) 213 with nn. 3-6, 214 nn. 1-2, 318, 338, 392, 398. SEG XXXIX (1989) no. 641. Chr.W. Clairmont, Classical Attic Tombstones II (1993) no. 2.272a. I. Vokotopoulou, Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (1996) 33.

The stele was surmounted by a free pediment and had a relief scene in a square recess in the upper part of the shaft. Missing: the bottom of the stele with the lower part of the scene, the left side, which is cut off with a point, the pediment apart from the left corner and the beginning of the akroterion, the right part of the moulding of the crown and, finally, a large section of the right side of the shaft with the border at the side of the scene and part of the standing figure, which is cut away obliquely from the middle of the left upper arm to the bottom of the right shin. Also missing: the bottom part of the legs of the seated figure, together with the bottom part of the legs of the stool and a number of small sections of the seat, the face, and the staff held by the figure in its left hand; also, the forearms of both figures and the lower part of the face of the standing figure. The part of the shaft between the crowning moulding and the scene, where the inscription was carved, has been badly damaged, apparently in modern times, in an attempt to efface the letters. The small cutting in the middle of the Ionic moulding is probably also due to an intervention of modern times.

With regard to the form of the stele, interest attaches to the Lesbian moulding along the sloping edges of the pediment, and the system of rule and Ionic moulding at its base, which is of imposing proportions; it is clear from remains preserved on the right side of the stele that this system also continued down the sides. The rule and moulding have painted decoration, executed by the encaustic technique. Rectangular meander motifs can be made out on the rule while the moulding has egg-and-dart pattern. There is also red paint on the hair of the figures, the seat of the stool, and on the background, between the two figures.

The bearded figure depicted facing right, seated on a stool with a cushion, wears a *himation* which covers the lower part of his body and his legs. Part of it hangs in folds from his upper left arm, which is bent at a right angle at the elbow and raised vertically, holding a rod of head height in the hand. On the other side of the scene is depicted a standing, frontal, clean-shaven youth with short hair, wearing a short-sleeved *chiton* girt at the waist, with a *chlamys* on top of it fastened at the right shoulder. Part of this is folded on the left shoulder and hangs down with an undulating hem. The youth's head is turned towards the seated figure,

κεφαλής. Από την άλλη μεριά της παράστασης εικονίζεται όρθιος, κατενώπιον, αγένειος και με κοντά μαλλιά, ένας νέος που φορά χιτωνίσκο με κοντές χειρίδες, ζωσμένο στη μέση και από πάνω χλαμύδα που πορπώνεται στον δεξιό ώμο. Ένα τμήμα της αναδιπλώνεται πάνω στον αριστερό ώμο και πέφτει προς τα κάτω με κυματιστή την παρυφή. Ο νέος, με την κεφαλή γυρισμένη προς την καθιστή μορφή, έσφιγγε με το δεξί χέρι το εκτεινόμενο δεξί χέρι του γενειοφόρου. Με το άλλο χέρι που φέρεται εμπρός στον κορμό, κρατά ένα αντικείμενο, από το οποίο μόνο το άκρο του προβάλλει πάνω από το κλεισμένα δάχτυλα. Η άποψη ότι πρόκειται για την απόληξη της λαβής ενός ξίφους¹ ενισχύεται εν μέρει και από την ενδυμασία της μορφής και φαίνεται πιθανότερη από άλλες προτάσεις, ότι πρόκειται για το άκρο της λαβής μιας στλεγγίδας ή για την κεφαλή ενός πουλιού.

Η επιγραφή -]ημονίδης Ζυρίδο[υ], η οποία συμπληρώνεται συνήθως ως Σ]ημονίδης Ζυρίδο[υ]², θα πρέπει να συμπληρωθεί Φι]λημονίδης Ζυρίδο[υ], όπως επρότεινε ο G. Dunst³. Πάνω ακριβώς από το πρώτο γράμμα του πατρωνυμικού, σώζεται υπόλειμμα λοξής κεραίας, της αριστερής κεραίας του Λ. Η συμπλήρωση υποστηρίζεται και από το πλάτος της στήλης, το οποίο αμέσως πάνω από την ανάγλυφη παράσταση πρέπει να έφτανε τα 51 εκ. περίπου, εάν στο σωζόμενο πλάτος των 44,7 εκ. συνυπολογίσουμε και το πλάτος του αριστερού κανόνα που έχει αποκοπεί (το πλάτος του δεξιού είναι 6,3 εκ.). Το πατρωνυμικό, επομένως, ήταν γραμμένο στο μέσο, αφήνοντας ίσα κενά εκατέρωθεν. Ανάλογα τοποθετημένο πρέπει να ήταν και το κύριο όνομα, θα άρχιζε δηλαδή μετά από το τελευταίο γράμμα Σ. Επομένως, η συμπλήρωση Φιλημονίδης είναι και από αυτή την άποψη πιθανότερη. Η στήλη αποδίδεται σε ιωνικό εργαστήριο και χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴.

Γ. Δεσπίνης

[Αναδημοσίευση από: ΚΓΑΜΘ Ι, 28-29 αρ. κατ. 14 (Γ. Δεσπίνης)]

and with his right hand he shakes the extended right hand of the bearded man. In his other hand, which is held across his body, he holds an object of which only the edge is preserved, projecting above the closed fingers. The view that this is the end of a sword handle¹ is partly supported by the dress worn by the figure, and seems more likely than other suggestions that it was the end of the handle of a strigil or the head of a bird.

The inscription -]ημονίδης Ζηρίδο[υ], which is usually restored as Σ]ημονίδης Ζηρίδο[υ]², should in fact be restored Φι]λημονίδης Ζηρίδο[υ], as suggested by G. Dunst³. Directly above the first letter of the patronymic is preserved the remains of an oblique stroke, the left stroke of the letter Λ. The restoration is further supported by the width of the stele, which will have been about 51 cm just above the relief scene if the width of the now lost left rule (the right is 6.3 cm wide) is added to the preserved width of 44.7 cm. The patronymic was therefore carved in the centre, leaving an equal margin on either side. The personal name will have been placed in a similar position, and will therefore have started after a gap equal to that after the final letter Σ. The restoration of the name Philemonides is therefore also more probable from this point of view.

The stele is attributed to an Ionic workshop and dated to the late 5th c. B.C.⁴

G. Despinis

[Reproduced with permission from: CSAMTh I, 30-31 Cat. No. 14 (G. Despinis)]

¹ Pfuhl – Möbius 1977, 26.

² Βλ. τελευταία Loukopoulou 1989, 213 κ.ε. Πρβ. SEG XXXIX (1989), αρ. 641.

³ Pfuhl – Möbius 1977, 26.

⁴ Pfuhl – Möbius 1977, 26. Η χρονολόγηση στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. που αναφέρεται από τον Γ. Μπακαλάκη 1969, 32, οφείλεται πιθανότατα σε τυπογραφικό λάθος.

¹ Pfuhl – Möbius 1977, 26.

² See recently Loukopoulou 1989, 213f., cf. SEG XXXIX (1989) no. 641.

³ Pfuhl – Möbius 1977, 26.

⁴ Pfuhl – Möbius 1977, 26. The late 4th c. B.C. date advanced in Bakalakis 1969, 32, is probably a typographical error.

4

**Τμήμα ανάγλυφης
επιτύμβιας στήλης**

Part of a relief grave stele

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 933

Inv. No.: ΜΘ 933

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού (μεταφερθέν εκ της εκεί λέσχης τω 1922)» (Ευρ. Μουσείου). Για την αρχαιολογική συλλογή της Ραιδεστού και για τη μεταφορά των αρχαίων στη Θεσσαλονίκη, βλ. ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 5.

Provenance: 'From Rhaidestos, brought from the club there in 1922' (Mus. Inv.). For the archaeological collection of Rhaidestos and the transfer of the antiquities to Thessaloniki, see CSAMTh I Cat. No. 5.

Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,26 μ. Πλ. 0,32 μ. Πάχ. κροτάφου 0,135 μ.

Dimensions: Pres. H. 0,26 m. Pres. W. 0,32 m. Th. of side 0,135 m.

Υλικό: Μάρμαρο λεπτόκκοκο, με γκρίζες φλεβώσεις, πιθανόν Προκοννήσου.

Material: Fine-grained marble with grey veins, probably from Prokonnesos.

Βιβλιογραφία: Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886) Παράρτημα 77 αρ. 12. E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (1977) 30 αρ. 70, πίν. 18. Chr.W. Clairmont, Classical Attic Tombstones II (1993) αρ. 2.272a σημ. 1. A. Scholl, Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. (1996) 85 σημ. 564. Ι. Βοκοτοπούλου, Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (1996) 33.

Bibliography: A. Papadopoulos Kerameus, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882- 83 (1886) Parartema 77 no. 12. E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (1977) 30 no. 70, pl. 18. Chr.W. Clairmont, Classical Attic Tombstones II (1993) no. 2.272a n. 1. A. Scholl, Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. (1996) 84 n. 564. Ι. Vokotopoulou, Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (1996) 33.

Το θραύσμα, σπασμένο από όλες τις μεριές, εκτός από τη δεξιά, όπου σώζονται τμήματα του κροτάφου και του κανόνα πλαισίωσης, ανήκε σε μίαν, αετωματική πιθανότατα, στήλη με ανάγλυφη παράσταση τοποθετημένη μέσα σε ορθογώνια βάθυνση, όπως δείχνει η στήλη ΚΓΑΜΘ Ι αρ. κατ. 14 και όπως υποθέτουμε και για τη στήλη ΚΓΑΜΘ Ι αρ. κατ. 17.

Από τις τρεις μορφές που εικονίζονταν αρχικά σώζονται δύο, κι αυτές έως το κάτω μέρος των κινημών. Λείπουν, επίσης, το κεφάλι της όρθιας μορφής και ένα μέρος από την κεφαλή μαζί με το πρόσωπο της καθιστής. Μικρά σπασίματα και φθορές υπάρχουν σε πολλά σημεία. Η πρώτη από τα αριστερά γυναικεία μορφή, όρθια και κατενώπιον, έχει μοτίβο στήριξης, ενδύματα και κινήσεις χεριών, παρόμοια με τις αντίστοιχες λεπτομέρειες της γυναικείας μορφής που κατέχει την ίδια θέση στην παράσταση του θραύσματος ΚΓΑΜΘ Ι αρ. κατ. 17. Το ιμάτιο, ανασηκωμένο

The fragment is broken on all sides except the right, where parts of the side and the border rule are preserved. It belonged to a stele, probably surmounted by a pediment, with a relief scene placed in a rectangular recess, as in the stele CSAMTh I Cat. No. 14, and as proposed for stele CSAMTh I Cat. No. 17.

Of the three figures originally depicted two are preserved, and these only from the bottom part of the shins up. The head of the standing figure and part of the head and face of the seated figure are also missing. The fragment is chipped and worn at many points. The female figure at the left, standing and depicted frontally, has a posture supporting her head, garments, and arm movements all similar to the corresponding details of the female figure occupying the same position in the relief of fragment CSAMTh I Cat. No. 17. Her himation is raised at the back and covers her head. The second female figure, depicted seated in the middle, is turned towards the

από πίσω, σκέπαζε το κεφάλι της. Η δεύτερη γυναικεία μορφή που εικονίζεται καθιστή στο μέσο, γυρισμένη προς τα αριστερά, είναι μεγαλύτερη σε μέγεθος. Κάθεται σε δίφρο, από τον οποίο σώζεται μόνον το προς τα αριστερά γωνιακό τμήμα και είχε ακουμπισμένα τα πόδια της πάνω σε υποπόδιο, όπως προκύπτει από το ύψος στο οποίο εικονίζονται τα σκέλη, από τα οποία το δεξιό προβάλλεται, ενώ το αριστερό φέρεται προς τα πίσω. Η μορφή είναι ντυμένη με χιτώνα με κοντές χειρίδες και με ιμάτιο, το οποίο καλύπτοντας την κεφαλή πέφτει εκατέρωθεν, περιβάλλοντας τον κορμό και τα χέρια. Η έντονη κλίση της κεφαλής προς τα κάτω και τα χέρια που συμπλέκονται πάνω στους μηρούς, είναι χαρακτηριστικές λεπτομέρειες για αυτή τη μορφή. Πίσω από τον βραχίονα του αριστερού χεριού της σώζονται υπολείμματα που θεωρήθηκαν¹ ότι ανήκουν σε ένα αντικείμενο παρόμοιο με αυτό που κρατά η δούλη στο θραύσμα ΚΓΑΜΘ Ι αρ. κατ. 17. Η πρόταση δεν υποστηρίζεται από τα σωζόμενα αναγλυφικά ίχνη, αλλά η συμπλήρωση της παράστασης με μια τρίτη μορφή πίσω από την καθιστή, είναι βέβαιη. Για την ερμηνεία της καθιστής μορφής ως νεκρής είναι ενδεικτικά το μέγεθος, η θέση της στο μέσο της παράστασης και το μοτίβο των συμπλεκόμενων χεριών, με το οποίο περιγράφεται γενικά η θλίψη². Συγκρίσεις με αττικά επιτύμβια μας επιτρέπουν να χρονολογήσουμε το θραύσμα στο 3^ο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Είναι σύγχρονο με το θραύσμα ΚΓΑΜΘ Ι αρ. κατ. 17 και πιθανόν έργο του ίδιου εργαστηρίου.

Γ. Δεσπίνης

[Αναδημοσίευση από: ΚΓΑΜΘ Ι, 33-34 αρ. κατ. 18 (Γ. Δεσπίνης)]

¹ Pfuhl – Möbius 1977, 30.² Βλ. σχετικά T. Dohn, Jdl 70, 1955, 50 κ.ε., ειδικότερα για τα επιτύμβια 62 κ.ε. H. Kenner, Weinen und Lachen in der griechischen Kunst, SBWien 234,2 (1960) 49 κ.ε.

one at the left, and is larger in size. She sits on a diphras, of which only a triangular piece at the left is preserved; her feet rest on a footstool, as is clear from the height at which the limbs are depicted, the right leg advanced and the left one drawn back. The figure is dressed in a short-sleeved chiton and a himation that covers her head and hangs down on either side, wrapped round her torso and arms. The strong forward inclination of her head, and her hands clasped on her thighs, are characteristic details of this figure. Remains preserved behind her upper, left arm have been thought¹ to belong to an object similar to the one held by the servant in the fragment CSAMTh I Cat. No. 17. This suggestion is not supported by the preserved traces of the relief, though it is certain that the scene was completed with a third figure behind the seated one. That the seated figure is to be interpreted as the dead woman is suggested by its size, its position at the centre of the scene, and the motif of the clasped hands, which is generally used to indicate grief². Comparison with Attic grave stelai enables us to date this fragment to the third quarter of the 4th century. It is contemporary with the fragment CSAMTh I Cat. No. 17 and probably the work of the same workshop.

G. Despinis

[Reproduced with permission from: CSAMTh I, 35-36 Cat. No. 18 (G. Despinis)]

¹ Pfuhl – Möbius 1977, 30.² See T. Dohn, Jdl 70, 1955, 50ff., and on grave reliefs in particular, 62ff. H. Kenner, Weinen und Lachen in der griechischen Kunst, SBWien 234,2 (1960) 49ff.

5

**Τμήμα ανάγλυφης
επιτύμβιας στήλης**

Part of a relief grave stele

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 934

Inv. No.: ΜΘ 934

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού (μεταφερθέν εκ της εκεί λέσχης τω 1922)» (Ευρ. Μουσείου). Για την αρχαιολογική συλλογή της Ραιδεστού και για τη μεταφορά των αρχαίων στη Θεσσαλονίκη, βλ. ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 5.

Provenance: 'From Rhaidestos, brought from the club there in 1922' (Mus. Inv.). For the archaeological collection of Rhaidestos and the transfer of the antiquities to Thessaloniki, see CSAMTh I Cat. No. 5.

Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,31 μ. Πλ. 0,42 μ. Πάχ. κροτάφου 0,15 μ.

Dimensions: Pres. H. 0,31 m. W. 0,42 m. Th. of side 0,15 m.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό, λεπτόκκοκο, με γκριζες φλέβες, πιθανόν Προκοννήσου.

Material: White, fine-grained marble with grey veins, probably from Prokonnesos.

Βιβλιογραφία: E. Kalinka, ÖJh 23, 1926, Beibl. 146 αρ. 56 (μόνον το δεξιό τμήμα της στήλης με την κατενώπιον γυναικεία μορφή). E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (1977) 24 αρ. 52, πίν. 14. Chr.W. Clairmont, Classical Attic Tombstones II (1993) αρ. 2.272a σημ. 1. A. Scholl, Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. (1996) 84 σημ. 564. I. Βοκοτοπούλου, Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (1996) 33.

Bibliography: E. Kalinka, ÖJh 23, 1926, Beibl., 146 no. 56 (only the right part of the stele with the feminine figure depicted frontally). E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (1977) 24 no. 52, pl. 14. Chr.W. Clairmont, Classical Attic Tombstones II (1993) no. 2.272a n. 1. A. Scholl, Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. (1996) 84 n. 564. I. Vokotopoulou, Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (1996) 33.

Το ανάγλυφο, συγκολλημένο από δύο κομμάτια, έχει σπασμένες την πάνω, την κάτω και τη δεξιά πλευρά, εκτός από ένα μικρό τμήμα του κροτάφου που σώζεται στο κάτω μέρος. Από την αριστερή πλευρά σώζεται ο κρόταφος και μέρος από τον κανόνα πλαισίωσης της παράστασης. Το ανάγλυφο προέρχεται πιθανότατα από μian αετωματική στήλη, όπως περίπου η στήλη ΚΓΑΜΘ Ι αρ. κατ. 14, με την παράσταση τοποθετημένη μέσα σε αβαθές ορθογώνιο, από το οποίο σώζονται οι επάνω εσωτερικές γωνίες, καθώς και η αρχή του κανόνα του πλαισίου στα αριστερά. Από τις μορφές λείπουν τα άκρα πόδια και οι κεφαλές, τις οποίες, όπως δείχνουν τα ίχνη από τα κτυπήματα, κατέστρεψαν κάποτε συστηματικά. Από τη μικρότερη σε μέγεθος μορφή λείπουν, επίσης, το αριστερό μισό του στήθους και το αριστερό χέρι, το οποίο λυγισμένο στον αγκώνα και κολλημένο στο στήθος, έφτανε έως

The relief is mended from two pieces. The top, bottom, and right side are broken, apart from a small section of the left side preserved towards the bottom. The left side is preserved, with part of the rule bordering the scene. The relief probably comes from a stele surmounted by a pediment, roughly like the stele CSAMTh I Cat. No. 14, with the relief scene set in a shallow rectangle. The top inner corners of this rectangle are preserved, as well as the beginning of the border at the left. The feet and heads of the figures are missing, and the nature of the damage to the surface shows that they were deliberately destroyed. The smaller-scale figure is also lacking the left half of the breast and the left arm, which was bent at the elbow and held closely against the breast, reaching up to the face¹. The scene contains three figures, decreasing in size from left to right. The first, larger figure, dressed in a chiton and a himation that also covered the

το πρόσωπο¹.

Η παράσταση περιλαμβάνει τρεις μορφές, σε μεγέθη κλιμακούμενα από αριστερά προς τα δεξιά. Η πρώτη μορφή, η μεγαλύτερη σε μέγεθος, ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο που σκέπαζε και την κεφαλή, εικονίζεται κατενώπιον, με στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό σκέλος. Το δεξί χέρι, λυγισμένο σε ορθή γωνία, περνά κάτω από το στήθος και υποβαστάζει τον αγκώνα του αναδιπλωμένου αριστερού χεριού, πάνω στο οποίο κλίνει η κεφαλή της μορφής. Η μεσαία μορφή, μικρότερη σε μέγεθος, εικονίζεται από τα πλάγια, γυρισμένη προς τα αριστερά. Φορεί χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο περιβάλλοντας τον κορμό και τα χέρια, πέφτει από τον αριστερό ώμο. Κάτω από το ιμάτιο προβάλλουν οι όγκοι από το στήθος και τα χέρια. Με το αριστερό χέρι, λυγισμένο σε ορθή γωνία, φαίνεται ότι ανασήκωνε ελαφρά το ιμάτιο. Με το διπλωμένο και προς τα πάνω φερόμενο δεξιό χέρι, υποστηρίζει την κεφαλή που κλίνει έντονα προς τα κάτω. Η τρίτη μορφή, η πιο μικρή σε μέγεθος, στέκεται πίσω από τη μεσαία, μισογυρισμένη και με προβαλλόμενο το λυγισμένο στο γόνατο δεξιό σκέλος. Φορεί αττικό πέπλο και κρατεί με το δεξί της χέρι ένα μακρύ, ορθογώνιο, αντικείμενο με πλαίσιο, το οποίο συνεχιζόταν και πίσω από τη μορφή, όπως δείχνουν τα αναγλυφικά ίχνη που σώζονται ακριβώς στο σπάσιμο, αμέσως κάτω από την παρυφή του αποπτύγματος του πέπλου. Ήταν, όπως πιστεύεται², ένα «τελάρο» για το κέντημα ή για ύφανση ταινιών και καλυμμάτων κεφαλής³. Η μεσαία μορφή εικονίζεται σε τύπο γνωστό από τα αττικά επιτύμβια⁴. Είναι μια κόρη, στις οικιακές ενασχολήσεις της οποίας παραπέμπει το αντικείμενο που κρατά η δούλη που την ακολουθεί. Η μεγάλη μορφή, ο τύπος της οποίας επαναλαμβάνεται και στο θραύσμα ΚΓΑΜΘ Ι αρ. κατ. 18, χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από τη θέση των χεριών και τη στήριξη της κεφαλής που γέρνει⁵. Από τις μορφές της παράστασης η μεσαία είναι πιθανότατα η νεκρή, την οποία συνοδεύει η δούλη της. Εάν και η μεγάλη μορφή της παράστασης, πιθανότατα η θλιμμένη μάνα ή μια συγγένισσα, είναι επίσης νεκρή ή ζωντανή, δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί. Αναλογίες με παραστάσεις αττικών στηλών υποστηρίζουν μια χρονολόγηση στο 3^ο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Γ. Δεσπίνης

[Αναδημοσίευση από: ΚΓΑΜΘ Ι, 32-33 αρ. κατ. 17 (Γ. Δεσπίνης)]

¹ Δεν ακουμπούσε στον γοφό, όπως σημειώνουν οι Pfuhl – Möbius 1977, 24.

² Πρβ. Pfuhl – Möbius 1977, 24.

³ Βλ. H. Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern I² (1912) 218 κ.ε. A. Pekridou-Gorecki, Mode im

head, is depicted frontally, with the weight on the left leg and the right leg relaxed. The right arm, bent at a right angle, is held across the breast and supports the elbow of the folded left arm, on which the head of the figure rests. The middle, smaller figure is depicted in profile, turned to the left. She wears a chiton and himation, which is wrapped around the torso and arms and hangs from the left shoulder. The volumes of the breast and arms can be seen beneath the himation. Her left arm is bent at a right angle and she appears to have been raising the himation slightly with her left hand. The right arm is folded and held upwards supporting the head which is inclined distinctly forwards. The third, smallest figure stands behind the middle one, half-turned and with the right leg, bent at the knee, advanced. She wears an Attic peplos and in her right hand holds a long, rectangular object with a border, which continued behind the figure, as is clear from the traces of the relief preserved just at the break, immediately beneath the hem of the overfold of the peplos. It is thought² to have been a frame for embroidering or weaving bands and headdresses³.

The central figure is depicted in a type known from Attic grave reliefs⁴. It is a girl, whose household tasks are alluded to in the object held by the servant who follows her. The large figure is in a type repeated in the fragment CSAMTh I Cat. No. 18, characteristic features of which are position of the arms and the supporting of the inclined head⁵. Of the three figures in the scene, the middle one is probably the dead woman, accompanied by her servant. It is not easy to determine whether the large figure in this scene, probably the grieving mother or a relative, is also dead or still alive. Analogies with scenes on Attic stelai support a date in the third quarter of the 4th c. B.C.

G. Despinis

[Reproduced with permission from: CSAMTh I, 34-35 Cat. No. 17 (G. Despinis)]

¹ It did not rest on the hip, as stated by Pfuhl – Möbius 1977, 24.

² Cf. Pfuhl – Möbius 1977, 24.

³ See H. Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern I² (1912) 218ff. A. Pekridou-Gorecki, Mode im antiken Griechenland (1989) 48f. (for new interpretations).

antiken Griechenland (1989) 48 κ.ε. (για τις νεότερες ερμηνείες).

⁴ Πρβ. π.χ. H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr. (1931) πίν. 38,1, 39,1-2.

⁵ Το μοτίβο περιγράφει τη θλίψη της μορφής και είναι γνωστό από τον 5^ο αι. π.Χ. Βλ. σχετικά H. Kenner, Weinen und Lachen in der griechischen Kunst, SBWien 234,2 (1960) 30 κ.ε., 47 κ.ε.

⁴ Cf., e.g., H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jhs v. Chr. (1931) pls 38,1, 39,1-2.

⁵ The motif renders the figure's grief and is known from the 5th c. B.C.; see H. Kenner, Weinen und Lachen in der griechischen Kunst, SBWien 234,2 (1960) 30ff, 47ff.

6

Επιτύμβια στήλη

Grave stele

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 932

Inv. No.: ΜΘ 932

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού (μεταφερθέντα εκ της εκεί λέσχης τω 1922). Από το χωριό της Ανατ. Θράκης Ναϊοπ Κιοϊ» (Ευρ. Μουσείου).

Provenance: "From Rhaidestos (brought from the club there in 1922). From the village of "Naïp-keui" in Eastern Thrace (Mus. Inv.).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,49 μ. Πλ. 0,255 μ. (πάνω) - 0,285 μ. (κάτω). Πάχ. 0,05 μ.

Dimensions: H. 0.49 m. W. 0.255 m. (top) – 0.285 m. (bottom). Th. 0.05 m.

Υλικό: Μάρμαρο γκριζόλευκο, λεπτόκοκκο.

Material: Fine-grained, grey-white marble.

Βιβλιογραφία: ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 71 αρ. 3. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφαι της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 76. Α. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 403 αρ. 760. E. Pfuhr – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (Mainz am Rhein 1977) 24 αρ. 51 πίν. 13. A. Scholl, Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen, AM Beiheft 17 (Berlin 1996) 84 σημ. 564. P. Adam-Veleni – E. Sverkos – K. Tzanavari, Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki, στο: Proceedings of the XIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010 (υπό έκδοση). ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 932 (Γ. Δεσπίνης) (υπό έκδοση).

Bibliography: TESR-Proceedings, 71 no. 3. A Papadopoulos Kerameus, Αρχαιότητες και επιγραφαι της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 76. A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 403 no. 760. E. Pfuhr – H. Möbius, Die Ostgriechischen Grabreliefs I (Mainz am Rhein 1977) 24 no. 51 pl. 13. A. Scholl, Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen, AM Beiheft 17 (Berlin 1996) 84 note 564. P. Adam-Veleni – E. Sverkos – K. Tzanavari, Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki, in: Proceedings of the XIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010 (forthcoming). ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 932 (G. Despinis) (forthcoming).

Διατηρείται το κάτω ακόσμητο τμήμα ψηλής στήλης με μείωση στο πάνω τμήμα του κορμού, όπου σχηματίζεται ορθογώνιο διάχωρο με ανάγλυφη παράσταση (διαστ. 0,195 x 0,235

The lower, undecorated part of a tall stele is preserved, tapering at the top, where a rectangular space with a relief representation can be found (dimensions 0.195 x 0.235 m.) ("Bildfeldstele")¹.

μ.) ("Bildfeldstele")¹. Αρχικά είχε τη μορφή ψηλής στήλης, πιθανόν με αετωματική επίστεψη, κάτω από την οποία θα υπήρχε επιγραφή με τα ονόματα των νεκρών.

Αριστερά (ως προς τον θεατή) εικονίζεται γυναικεία μορφή που βαδίζει προς τα δεξιά. Φορά πέπλο και ιμάτιο που καλύπτει το πίσω τμήμα του κεφαλιού και του σώματος. Παριστάνεται στον τύπο της λεγόμενης *Pudicitia*², με το χαρακτηριστικό μοτίβο του αριστερού χεριού, στο οποίο γέρνει την κεφαλή της. Απέναντι, ένα μικρό κορίτσι κινείται στα αριστερά, σκύβοντας το κεφάλι προς τα κάτω. Φορά χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο –η μια παρυφή του οποίου αναδιπλώνεται στον αριστερό ώμο και στον πήχη του χεριού της– και σάκκο στο κεφάλι, που κάλυπτε τα μαλλιά εκτός από τους πρόσθιους βοστρύχους. Η μικρή ηλικία της δεν συνηγορεί στη συμπλήρωση του κενού χώρου που σχηματίζεται μπροστά της με τη μορφή ενός μικρού παιδιού που αποδιδόταν με χρώμα³, όπως υποθέτουν οι E. Pfuhl – H. Möbius, κάτι που θα προϋπέθετε μια σχέση μητέρας-παιδιού, που πέθαναν ίσως μαζί στη διάρκεια της γέννας⁴. Αντίθετα, πιθανότερη φαίνεται η συμπλήρωση της παράστασης με μια μεγαλόσωμη χήνα που προσπαθεί να τσιμπολογήσει με το ράμφος της το τσαμπί σταφυλιού που κρατά στο προτεταμένο χέρι της η νεαρή κοπέλα. Η παράσταση αυτή αντιπροσωπεύει μια αγαπημένη ενασχόληση της καθημερινής ζωής του μικρού παιδιού που σταμάτησε με τον πρόωρο θάνατό του⁵, ένα μοτίβο αγαπητό στις ταφικές στήλες των νησιωτικοϊωνικών εργαστηρίων⁶.

Η νεαρή κοπέλα, με το αριστερό χέρι της λυγισμένο σε ορθή γωνία κάτω από το ιμάτιο, εικονίζεται σε έναν τύπο γνωστό από τα αττικά ταφικά μνημεία του 4ου αι. π.Χ.⁷. Τον «αττικίζοντα» χαρακτήρα της στήλης επισήμανε, άλλωστε, πρώτος ο A. Scholl. Ωστόσο, οι δύο μορφές εικονίζονται όμοια σε δύο στήλες της Συλλογής Ραιδεστού στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και ο Γ. Δεσπίνης σωστά υποστήριξε ότι αποτελούν έργα του ίδιου εργαστηρίου⁸. Η συγκριτική εξέταση της στήλης ΜΘ 932 με τα μνημεία αυτά είναι δυνατόν να οδηγήσει στο ίδιο συμπέρασμα.

K. Τζαναβάρι

It was initially a tall stele, possibly with pedimental crowning, under which the names of the deceased must have been written.

A female figure is shown walking to the right. She is wearing a peplos and a himation that covers the back of her head and her body. She is depicted in the so-called *Pudicitia*² type, with the characteristic gesture of resting her head on her left hand. Opposite her, a small girl moves to the left with her head lowered. She is wearing a sleeved chiton and himation – an edge of which folds over her left shoulder and forearm – and a hood on her head that covers her hair, except for the locks above her forehead. Her young age does not conform to the possible presence of a small child in front of her, rendered in drawing³, according to the interpretation by E. Pfuhl and H. Möbius, which would denote the mother-child relationship who both died in childbirth⁴. On the contrary, it is more plausible that the representation should be completed with the addition of a large-sized goose trying to peck on the bunch of grapes held by the young girl's extended hand. This representation depicts one of the girl's favourite pastime, which ceased by her premature death⁵, a common motif in grave stelae of the Ionic island workshops⁶.

The young girl, with her left arm bend in a right angle, is depicted in a type common in Attic grave monuments of the 4th c. B.C.⁷. A. Scholl was the first to point out the stele's "atticizing" character. Nevertheless, the two figures are similar in two stelae of the Rhaidestos Collection of the Archaeological Museum of Thessaloniki. They date to the third quarter of the 4th c. B.C. and G. Despinis justifiably argued that they belong to the same workshop⁸. The comparative examination of the ΜΘ 932 stele with the aforementioned monuments can lead to the same conclusion.

K. Tzanavari

¹ A. Scholl, ό.π.

² Sh. Dillon, *The Female Portrait Statue in the Greek World* (Cambridge 2010) 87-91.

³ Για την επιλογή του συνδυασμού της ανάγλυφης και χρωματικής απόδοσης των μορφών στις αττικές στήλες, πρβ. R. Posamentir, *Bemalte attische Grabstelen klassischer Zeit* (München 2006) ap. 57.

⁴ Ch.W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones I* (Akanthus 1993) 473-474 ap. 1867 (στήλη της Τιμαρέτης).

⁵ Πρβ. J.H. Oakley, Τα παιδιά στην αθηναϊκή ταφική τέχνη κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, *Egnatia* 13, 2009, 201.

¹ A. Scholl, op. cit.

² Sh. Dillon, *The Female Portrait Statue in the Greek World* (Cambridge 2010) 87-91.

³ For the combination of relief and painted rendition of figures in Attic stelae, see R. Posamentir, *Bemalte attische Grabstelen klassischer Zeit* (München 2006) no. 57.

⁴ Ch.W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones I* (Akanthus 1993) 473-474 no. 1867 (stele of Timarete).

⁵ See J.H. Oakley, Τα παιδιά στην αθηναϊκή ταφική τέχνη κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, *Egnatia* 13, 2009, 201.

⁶ Πρβ. E. Pfuhl – H. Möbius, ό.π., 124 αρ. 346, πίν. 58, 128-129 αρ. 369, πίν. 60, 202 αρ. 756, πίν. 112 (ελληνιστικής εποχής).

⁷ Ενδεικτικά, O. Hirsch-Dyckez, Les représentations des enfants sur les stèles funéraires attiques, *PraceA* 34, 1983, 28-30 εικ. 31. Ch.W. Clairmont, ό.π., 411-412 αρ. 1689, 473-474 αρ. 1867.

⁸ ΚΓΑΜΘ I, αρ. κατ. 17, 18 (Γ. Δεσπίνης).

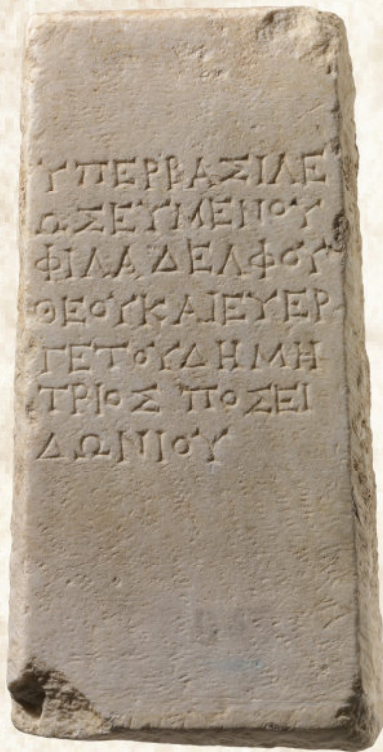
⁶ See E. Pfuhl – H. Möbius, op. cit., 124 no. 346, pl. 58, 128-129 no. 369, pl. 60, 202 no. 756, pl. 112 (Hellenistic period).

⁷ Indicatively, O. Hirsch-Dyckez, Les représentations des enfants sur les stèles funéraires attiques, *PraceA* 34, 1983, 28-30 fig. 31. Ch.W. Clairmont, op. cit., 411-412 no. 1689, 473-474 no. 1867.

⁸ CSAMTh I, Cat. Nos. 17, 18 (G. Despinis).

7-9. Τρεις επιγραφές σχετικές με την επικυριαρχία των Ατταλιδών της Περγάμου στη Θρακική Χερσόνησο

Three inscriptions regarding the control exercised by the Attalids of Pergamon over Thracian Chersonese

7

Ανάθεση υπέρ του βασιλιά Ευμένη

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 943α

Προέλευση: Πάνιον.
«Ευρεθείσα εν Πανίδω
κώμη απεχούση μίαν ώραν
της Ραιδεστού» (ΘΦΣΡ–
Πεπραγμένα)¹.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,35 μ. Πλ. 0,175 μ. (κάτω) - 0,155 μ. (πάνω). Πάχ. 0,07 μ. Ύψ. γραμμ. 0,008-0,017 μ. Διάστιχα 0,013 μ.

Υλικό: Μάρμαρο γκριζωπό, λεπτόκοκκο.

Dedication in favour of king Eumenes

Inv. No.: ΜΘ 943α

Provenance: Panion. "Found in a village on Panion, an hour away from Rhaidestos" (TESR Proceedings)¹.

Dimensions: H. 0.35 m. W. 0.175 m. (bottom) – 0.155 m. (top). Th. 0.07 m. Letter H. 0.008-0.017 m. Line spacing 0.013 m.

Material: Fine-grained greyish marble.

Βιβλιογραφία: ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 63 επιγραφή Β' [= Φ. Μανουηλίδης, Πόλις και νομός Ραιδεστού, Θρακικά 24, 1955, 68 αρ. Β]. Th. Mommsen, Attalideninschrift vom thrakischen Chersones, *Hermes* 9, 1875, 117-118 αρ. 1. A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace, *Archives des missions scientifiques et littéraires*, 3e série, III, 1876, 158 αρ. 81 = A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace (Paris 1876) 46 αρ. 81. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 82 αρ. 1, την περιγραφή του οποίου παραθέτει και ο Τρ.Δ.

Bibliography: TESR-Proceedings, 63 inscription Β' [= F. Manouilidis, Πόλις και νομός Ραιδεστού, Θρακικά 24, 1955, 68 no. Β]. Th. Mommsen, Attalideninschrift vom thrakischen Chersones, *Hermes* 9, 1875, 117-118 no. 1. A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace, *Archives des missions scientifiques et littéraires*, 3e série, III, 1876, 158 no. 81 = A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace (Paris 1876) 46 no. 81. A. Papadopoulos Kerameus, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 82 no. 1, whose description is also offered by Tr.D. Papazois, To

Παπαζώης, Το αρχαίο Πάνιο (Πάνιδο) Ανατ. Θράκης (Θεσσαλονίκη 1988) 26 αρ. 1. A. Dumont – Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie* (Paris 1892) 406 αρ. 80 (+ 399 σημ. 1). SIG¹ 223. Ch. Michel, *Recueil d'inscriptions grecques* (Bruxelles 1898) (ανατύπ. Hildesheim-New York 1976) αρ. 1288A. OGIS 302. W.S. Ferguson, *The Premature Deification of Eumenes II*, *CIPhil* 1, 1906, 231-234. Γ. Λαμπουσιάδης, *Οδοιπορικόν: Ηράκλεια-Πέρινθος*, *Θρακικά* 15, 1941, 114. L.D. Loukopoulou, *Provinciae Macedoniae finis orientalis: The Establishment of the Eastern Frontier*, στο: M.B. Hatzopoulos – L.D. Loukopoulou (επιμ.), *Two Studies in Ancient Macedonian Topography*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 3 (Athens 1987) 68 σημ. 28 (2). L.D. Loukopoulou, *Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 9 (Athènes 1989) 312-313 στο λ. Δημήτριος και 334-335 στο λ. Ποσειδώνιος. M.H. Sayar, *Pergamon und Thrakien. Ein Beitrag zur Geschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit anhand von Ehreninschriften aus Bisanthe für Eumenes II, Attalos II und Stratonike*, στο: P. Scherrer – H. Täuber – H. Thür (επιμ.), *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag*. Österreichisches Archäologisches Institut, *Sonderschriften* 32 (Wien 1999) 247 αρ. 2. E. Sverkos, „Verschollene“ Inschriften aus Bisanthe im Archäologischen Museum von Thessalonike, *Τεκμήρια* 6, 2001 [2002], 156 αρ. 1 (SEG XLIX 875). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελήνη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 943α.

Πλάκα από γκριζωπό λεπτόκοκκο μάρμαρο, το πλάτος της οποίας μειώνεται προς τα πάνω. Σώζεται ακέραιη, με μικρά σπασίματα στην πάνω δεξιά και την κάτω αριστερή γωνία και μικρές αποκρούσεις στους κροτάφους των πλαγίων πλευρών. Η επεξεργασία της πάνω και κάτω πλευράς είναι επιμελημένη, ενώ αδρά δουλεμένες είναι οι πλάγιες και η πίσω πλευρά. Τα υπολείμματα κονιάματος που διατηρούνται στους κροτάφους και την πίσω πλευρά της πλάκας δικαιολογούν την υπόθεση ότι αυτή ήταν εντοιχισμένη σε μεγαλύτερο κτίσμα.

4 Ὑπὲρ βασιλέ-
ως Εὐμένου
Φιλαδέλφου
θεοῦ καὶ εὐερ-
γέτου Δημή-
τριος Ποσει-
δωνίου ^{vocat}

αρχαίο Πάνιο (Πάνιδο) Ανατ. Θράκης (Thessaloniki 1988) 26 no. 1. A. Dumont – Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie* (Paris 1892) 406 no. 80 (+ 399 n. 1). SIG¹ 223. Ch. Michel, *Recueil d'inscriptions grecques* (Bruxelles 1898) (repr. Hildesheim-New York 1976) no. 1288A. OGIS 302. W.S. Ferguson, *The Premature Deification of Eumenes II*, *CIPhil* 1, 1906, 231-234. G. Lambousiadis, *Οδοιπορικόν: Ηράκλεια-Πέρινθος*, *Θρακικά* 15, 1941, 114. L.D. Loukopoulou, *Provinciae Macedoniae finis orientalis: The Establishment of the Eastern Frontier*, in: M.B. Hatzopoulos – L.D. Loukopoulou (eds.), *Two Studies in Ancient Macedonian Topography*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 3 (Athens 1987) 68 n. 28 (2). L.D. Loukopoulou, *Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 9 (Athènes 1989) 312-313 s.v. Δημήτριος and 334-335 s.v. Ποσειδώνιος. M.H. Sayar, *Pergamon und Thrakien. Ein Beitrag zur Geschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit anhand von Ehreninschriften aus Bisanthe für Eumenes II, Attalos II und Stratonike*, in: P. Scherrer – H. Täuber – H. Thür (eds.), *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag*. Österreichisches Archäologisches Institut, *Sonderschriften* 32 (Wien 1999) 247 no. 2. E. Sverkos, „Verschollene“ Inschriften aus Bisanthe im Archäologischen Museum von Thessalonike, *Τεκμήρια* 6, 2001 [2002], 156 no. 1 (SEG XLIX 875). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελήνη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 943α.

Plaque of fine-grained, greyish marble, tapering at the top. It survives intact, with minor breaks on the upper right and the lower left corner and minor flakes on the edges of the lateral sides. The upper and lower sides are thoroughly treated, while the lateral and back side are roughly worked. The remains of mortar preserved on the edges and the back side of the plaque indicate that it was enwalled on a larger structure.

4 Ὑπὲρ βασιλέ-
ως Εὐμένου
Φιλαδέλφου
θεοῦ καὶ εὐερ-
γέτου Δημή-
τριος Ποσει-
δωνίου ^{vocat}

8

**Ανάθεση υπέρ του
βασιλιά Αττάλου και
της συζύγου του
Στρατονίκης**

**Dedication in favour of
king Attalos and his wife
Stratonike**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 941

Inv. No.: ΜΘ 941

Προέλευση: «Εκ
Ραιδεστού» (Ευρ.
Μουσείου). Ο Γ.
Λαμπουσιάδης δίνει
απόγραφο της επιγραφής
χωρίς ένδειξη προέλευσης.

Provenance: "From
Rhaidestos" (Mus. Inv.).
G. Lambousiadis provides
the text without mentioning
provenance.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,26 μ.
Πλ. 0,165 μ. Πάχ. 0,035
μ. (αριστερά) - 0,04 μ.
(δεξιά). Ύψ. γραμμ. 0,01
μ. Διάστιχα 0,014 μ.

Dimensions: H. 0.26 m.
W. 0.165 m. Th. 0.035
m. (left) - 0.04 m. (right).
Letter H. 0.01 m. Line
spacing 0.014 m.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό,
χονδρόκοκκο.

Material: Coarse-grained,
white marble.

Βιβλιογραφία: Γ. Λαμπουσιάδης, Οδοιπορικόν: Ηράκλεια-Πέρινθος, Θρακικά 15, 1941, 114. L.D. Loukopoulou, Provinciae Macedoniae finis orientalis: The Establishment of the Eastern Frontier, στο: M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou (επιμ.), Two Studies in Ancient Macedonian Topography, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 3 (Athens 1987) 68 σημ. 28 (6). L.D. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 9 (Athènes 1989) 300-301 στο λ. Ἀθηνόδωρος, 320-321 στο λ. Ἡράκλειτος. M.H. Sayar, Pergamon und Thrakien. Ein Beitrag zur Geschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit anhand von Ehreninschriften aus Bisanthe für Eumenes II, Attalos II und Stratonike, στο: P. Scherrer - H. Täuber - H. Thür (επιμ.), Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 32 (Wien 1999) 248 αρ. 4. E. Sverkos, „Verschollene“ Inschriften aus Bisanthe im Archäologischen Museum von Thessalonike, Τεκμήρια 6, 2001 [2002], 156-157 αρ. 2 (SEG XLIX 876). Ηλ. Σβέρκος - Π. Αδάμ-Βελένη - Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 941.

Bibliography: G. Lambousiadis, Οδοιπορικόν: Ηράκλεια-Πέρινθος, Θρακικά 15, 1941, 114. L.D. Loukopoulou, Provinciae Macedoniae finis orientalis: The Establishment of the Eastern Frontier, in: M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou (eds.), Two Studies in Ancient Macedonian Topography, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 3 (Athens 1987) 68 n. 28 (6). L.D. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 9 (Athènes 1989) 300-301 s.v. Ἀθηνόδωρος, 320-321 s.v. Ἡράκλειτος. M.H. Sayar, Pergamon und Thrakien. Ein Beitrag zur Geschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit anhand von Ehreninschriften aus Bisanthe für Eumenes II, Attalos II und Stratonike, in: P. Scherrer - H. Täuber - H. Thür (eds.), Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 32 (Wien 1999) 248 no. 4. E. Sverkos, „Verschollene“ Inschriften aus Bisanthe im Archäologischen Museum von Thessalonike, Τεκμήρια 6, 2001 [2002], 156-157 no. 2 (SEG XLIX 876). Ηλ. Σβέρκος - Π. Αδάμ-Βελένη - Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 941.

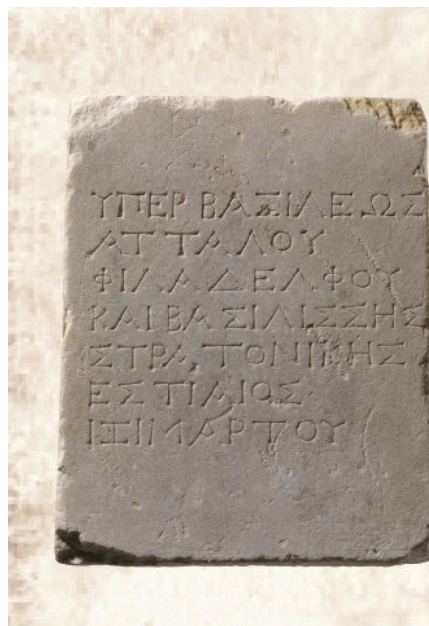
Ορθογώνια πλάκα. Λείπει μεγάλο τμήμα της κάτω αριστερής πλευράς. Μικρές αποκρούσεις υπάρχουν στους κροτάφους της δεξιάς πλευράς. Οι πλάγιες, η πάνω και η πίσω πλευρές είναι δουλεμένες με οδοντωτό εργαλείο.

Rectangular plaque. Large part of the lower left side is missing. Minor flakes on the right side edges. The lateral, upper and back sides are worked to a point.

4 Ὑπὲρ βασιλέως
Ἀττάλου Φιλαδέλ-
φου καὶ βασιλίσσης
Στρατονίκης
Ἀθηνόδωρος
[Ἡρα]κλείτου
[Διὶ Σωτῆ]ρι καὶ
[Ἀθηνᾶι Νικηφ]όρωι

4 Ὑπὲρ βασιλέως
Ἀττάλου Φιλαδέλ-
φου καὶ βασιλίσσης
Στρατονίκης
Ἀθηνόδωρος
[Ἡρα]κλείτου
[Διὶ Σωτῆ]ρι καὶ
[Ἀθηνᾶι Νικηφ]όρωι

9

**Ανάθεση υπὲρ του
βασιλιά Αττάλου και
της συζύγου του
Στρατονίκης**

**Dedication in favour of
king Attalos and his wife
Stratonike**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 942

Inv. No.: ΜΘ 942

Προέλευση: Πάνιον.
«Ευρεθείσα εν Πανίδω»
(ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα).

Provenance: Panion.
"Found on Panion" (TESR
Proceedings).

Διαστάσεις: Ὑψ. 0,27 μ. Πλ.
0,216 μ. Πάχ. 0,075 μ. Ὑψ.
γραμμ. 0,014 μ.
Διάστιχα 0,008-0,011 μ.

Dimensions: H. 0.27 m. W.
0.216 m. Th. 0.075 m.
Letter H. 0.014 m. Line
spacing 0.008-0.011 m.

Υλικό: Μάρμαρο γκριζωπό,
λεπτόκοκκο.

Material: Fine-grained,
greyish marble.

Βιβλιογραφία: ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 66 επιγραφή Θ' [= Φ. Μανουηλίδης, Πόλις και νομός Ραιδεστού, Θρακικά 24, 1955, 71 αρ. Θ']. A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace, Archives des missions scientifiques et littéraires, 3e série, III, 1876, 157-158 αρ. 79 = A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace (Paris 1876) 45-46 αρ. 79. A. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 82 αρ. 2, την περιγραφή του οποίου παραθέτει ο Τρ.Δ. Παπαζώης, Το αρχαίο Πάνιο (Πάνιδο) Ανατ. Θράκης (Θεσσαλονίκη 1988), 27 αρ. 3. A. Dumont - Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 406 αρ. 79 (πρβ. 399 σημ. 1). SIG¹ 225. Ch. Michel, Recueil d'inscriptions grecques (Bruxelles 1898) (ανατύπ. Hildesheim-New York 1976) αρ. 1288C. OGIS 304. Γ. Λαμπουσιάδης, Οδοιπορικών: Ηράκλεια-Πέρινθος, Θρακικά 15, 1941, 114. L.D. Loukopoulou, Provinciae Macedoniae finis orientalis: The Establishment of the Eastern Frontier, στο: M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou (επιμ.), Two Studies in Ancient Macedonian Topography, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 3 (Athens 1987) 68 σημ. 28 (4). L.D. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant

Bibliography: TESR-Proceedings, 66 inscription Θ' [= F. Manouilidis, Πόλις και νομός Ραιδεστού, Θρακικά 24, 1955, 71 no. Θ']. A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace, Archives des missions scientifiques et littéraires, 3e série, III, 1876, 157-158 no. 79 = A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace (Paris 1876) 45-46 no. 79. A. Papadopoulos Kerameus, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 82 no. 2, whose description is given by Tr.D. Papazois, Το αρχαίο Πάνιο (Πάνιδο) Ανατ. Θράκης (Thessaloniki 1988), 27 no. 3. A. Dumont - Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 406 no. 79 (cf. 399 n. 1). SIG¹ 225. Ch. Michel, Recueil d'inscriptions grecques (Bruxelles 1898) (repr. Hildesheim-New York 1976) no. 1288C. OGIS 304. G. Lambousiadis, Οδοιπορικών: Ηράκλεια-Πέρινθος, Θρακικά 15, 1941, 114. L.D. Loukopoulou, Provinciae Macedoniae finis orientalis: The Establishment of the Eastern Frontier, in: M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou (eds.), Two Studies in Ancient Macedonian Topography, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 3 (Athens 1987) 68 n. 28 (4). L.D. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 9 (Athènes 1989)

la période archaïque, MEΛETHMATA 9 (Athènes 1989) 214 σημ. 3 (ταύτιση της επιγραφής με τη ΜΘ 942), 316-317 στο λ. Έστιαῖος, 322-323 στο λ. Ἰζιμάρτος. M.H. Sayar, Pergamon und Thrakien. Ein Beitrag zur Geschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit anhand von Ehreninschriften aus Bisanthe für Eumenes II, Attalos II und Stratonike, στο: P. Scherrer – H. Täuber – H. Thür (επιμ.), Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 32 (Wien 1999) 248 αρ. 5. E. Sverkos, „Verschollene“ Inschriften aus Bisanthe im Archäologischen Museum von Thessalonike, Τεκμήρια 6, 2001 [2002], 157 αρ. 3 (SEG XLIX 875).

Ορθογώνια πλάκα. Σώζεται ακέραιη. Μικρά σπασίματα υπάρχουν στις δύο πάνω γωνίες της και μικρές αποκρούσεις στις ακμές των πλάγιων πλευρών. Λειασμένη είναι μόνο η κύρια όψη. Οι πλάγιες πλευρές είναι καλά δουλεμένες, ενώ η πάνω και η πίσω είναι αδρά επεξεργασμένες.

4 Ὑπὲρ βασιλέως
Ἀττάλου
καὶ βασιλίσσης
Στρατονίκης
Ἑστιαῖος
Ἰζιμάрту

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πολυβίου, με την ειρήνη της Απάμειας το 188 π.Χ. οι Ρωμαῖοι παραχώρησαν στον βασιλιά της Περγάμου Ευμένη Β' τη Χερσόνησο και τη Λυσιμάχεια με τη γύρω περιοχή, την οποία πρωτύτερα ἤλεγχε ο Αντίοχος Γ'². Τη διοίκηση της περιοχής ασκεί ο στρατηγός τῆς Χερρονήσου καὶ τῶν κατὰ τὴν Θράκιαν τόπων³. Με την επικυριαρχία των Ατταλιδών στη Θρακική Χερσόνησο και στο δυτικό τμήμα της βόρειας ακτής της Προποντίδας συνδέονται και οι τρεις ανωτέρω επιγραφές, καθώς και τέσσερις ακόμα με όμοιο περίπου περιεχόμενο, που προέρχονται από την ίδια θέση. Με εξαίρεση αυτές που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και μία, η οποία φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Tekirdağ και δημοσιεύθηκε το 1999 από τον M.H. Sayar, οι λοιπές είναι χαμένες⁴. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για ιδιωτικές αναθέσεις. Η πρωιμότερη χρονολογικά αποτελεί ανάθεση κάποιου Διοδώρου, γιου του Αρριδαίου, στους θεούς προστάτες της Περγάμου Δία Σωτήρα, Αθηνά Νικηφόρο και Απόλλωνα Πύθιο υπέρ του βασιλιά Ευμένη Β' (197-158 π.Χ.) –ο οποίος χαρακτηρίζεται ως σωτήρ, εὐεργέτης και κτίστης τῆς πόλεως– των αδελφών του Αττάλου Β', Φιλεταίρου και Αθηναίου και της συζύγου του βασίλισσας Στρατονίκης⁵. Τη δεύτερη ανέθεσε ο Δημήτριος, γιος του Ποσειδωνίου, υπέρ του βασιλιά

214 n. 3 (identification of the inscription with MΘ 942), 316-317 s.v. Έστιαῖος, 322-323 s.v. Ἰζιμάρτος. M.H. Sayar, Pergamon und Thrakien. Ein Beitrag zur Geschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit anhand von Ehreninschriften aus Bisanthe für Eumenes II, Attalos II und Stratonike, in: P. Scherrer – H. Täuber – H. Thür (eds.), Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 32 (Wien 1999) 248 no. 5. E. Sverkos, „Verschollene“ Inschriften aus Bisanthe im Archäologischen Museum von Thessalonike, Τεκμήρια 6, 2001 [2002], 157 no. 3 (SEG XLIX 875).

Rectangular plaque, surviving intact. Minor breaks on both its upper corners and minor flakes on the edges of the lateral sides. Only the main surface is polished. The lateral sides are well worked while the upper and the back side only roughly worked.

4 Ὑπὲρ βασιλέως
Ἀττάλου
καὶ βασιλίσσης
Στρατονίκης
Ἑστιαῖος
Ἰζιμάрту

According to Polybius, after the peace treaty of Apameia in 188 B.C. the Romans bestowed to king Eumenes II of Pergamon, the cities of Chersonesos and Lysimacheia with their surrounding areas, previously controlled by king Antiochos III². Command of the region is given to the *General of Cherronesos (sic) and the Thracian Lands (στρατηγός τῆς Χερρονήσου καὶ τῶν κατὰ τὴν Θράκιαν τόπων)*³. The three inscriptions above are associated with Attalid rule on Thracian Chersonese and the western part of the northern coast of Propontis, along with four more with similar content from the same location. Apart from those kept in the Archaeological Museum of Thessaloniki and one, now located at the Archaeological Museum of Tekirdağ, which was published in 1999 by M.H. Sayar, the rest are lost⁴. All of them were dedicated by private individuals. The earliest one is by a certain Diodoros, son of Arridaios, to the patron deities of Pergamon, Zeus Soter, Athena Nikephoros and Apollo Pythios in favour of king Eumenes II (197-158 B.C.) – which was referred to as σωτήρ, εὐεργέτης και κτίστης τῆς πόλεως (*saviour, benefactor and builder of the city*) – his brothers, Attalos II, Philetairos and Athenaios, and his wife, queen Stratonike⁵. The second one was dedicated by Demetrios, son of Poseidonios, in favour of king Eumenes II, who apart from φιλάδελφος (*bearer of brotherly love*), is also called

Ευμένη Β', ο οποίος εκτός από τον χαρακτηρισμό *φιλάδελφος*, προσδιορίζεται ως *θεός* και *εὐεργέτης*. Ως *θεός* και *εὐεργέτης* χαρακτηρίζεται ο Ευμένης και στην τρίτη επιγραφή, το κείμενο της οποίας σώζεται σε αποσπασματική μορφή. Οι λοιπές τέσσερις επιγραφές αποτελούν αναθέσεις των Αθηνόδωρου, γιου του Ηρακλείτου, Εστιαίου, γιου του Ιζιμάрту, Ζωτά, γιου του Δημητρίου, και Φίλωνος, γιου του Δημητρίου, στο βασιλικό ζεύγος Ἀττάλο Β' και Στρατονίκη.

Η εισαγωγική φόρμουλα της επιγραφής ΜΘ 943α *ὑπὲρ τοῦ δέϊνος*, σε συνδυασμό με τον χαρακτηρισμό του βασιλιά Ευμένη ως θεού, εγείρει προβλήματα ως προς τη χρονολόγηση της ανάθεσης⁶. Δύο ερμηνείες προτάθηκαν. Και οι δύο εδράζονται στο γεγονός ότι θεοποίηση των μελών του δυναστικού οίκου των Ατταλιδών, κατά τη διάρκεια της ζωής τους, δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές, αν και η απόδοση θεϊκών τιμών σε αυτούς, όπως και στην περίπτωση των λοιπών ελληνιστικών ηγεμόνων, μαρτυρείται σε αρκετές πόλεις της Μικράς Ασίας και της ηπειρωτικής Ελλάδας⁷. Σύμφωνα με την πρώτη, η ανάθεση του Δημητρίου, γιου του Ποσειδωνίου, υπέρ του βασιλιά Ευμένη, τοποθετείται χρονικά μετά τον θάνατο του βασιλιά το 158 π.Χ. και κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αττάλου Β' (158-138 π.Χ.)⁸. Η δεύτερη ερμηνεία συνδέει την επιγραφή με το ακόλουθο γεγονός: ο Ευμένης κατά την επιστροφή του από τη Ρώμη, όπου είχε μεταβεί το 172 π.Χ. για να εκθέσει τις κατηγορίες του εναντίον του βασιλιά της Μακεδονίας Περσέως, κατευθύνθηκε προς τους Δελφούς προκειμένου να θυσιάσει στον Απόλλωνα. Εκεί έπεσε θύμα ενέδρας, υποκινούμενης πιθανόν από τον βασιλιά της Μακεδονίας και τραυματίστηκε σοβαρά. Κατά το διάστημα της μακράς ανάρρωσής του στην Αίγινα, διαδόθηκε η φήμη ότι απεβίωσε. Τότε, ο αδελφός του Ἀττάλος νυμφεύθηκε τη Στρατονίκη και κατέλαβε τον βασιλικό θρόνο⁹. Την κατάσταση άλλαξε η επιστροφή του Ευμένη, ο οποίος συγχώρησε τον αδελφό του και τη σύζυγό του και παρέμεινε στον θρόνο για επιπλέον δεκατρία χρόνια. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανάθεση του Δημητρίου τοποθετείται χρονικά λίγο μετά το 172 π.Χ., όταν η είδηση του θανάτου του Ευμένη άνοιξε τον δρόμο για τη θεοποίησή του¹⁰.

Η παρούσα επιγραφή καθώς και η αναφορά του λεξικογράφου Στεφάνου Βυζαντίου (τέλη 5^{ου} αι. μ.Χ.) αποτελούν τις μοναδικές μαρτυρίες, στις οποίες αποδίδεται στον βασιλιά Ευμένη Β' το επίθετο *φιλάδελφος* που, συνήθως, χρησιμοποιείται στην περίπτωση του νεότερου αδελφού του, Αττάλου Β'. Το επίθετο αποδόθηκε στον Ευμένη μετά τον θάνατό του, στην προσπάθεια του Αττάλου Β' να νομιμοποιήσει τη θέση του¹¹.

Οι άλλες δύο αναθέσεις χρονολογούνται στο

god and *εὐεργέτης* (*benefactor*). Eumenes is called a *god* and *benefactor* in the third inscription as well, whose text survives fragmentarily. The remaining four inscriptions are dedications of Athenodoros, son of Herakleitus, Estiaios, son of Izimartos, Zotas, son of Demetrius, and Philon, son of Demetrius, in favour of the royal couple of Attalos II and Stratonike.

The introduction of the inscription ΜΘ 943α *ὑπὲρ τοῦ δέϊνος* (*in favour of ...*), in association with referring to king Eumenes as a god, raises questions regarding the date of dedication⁶. Two interpretations have been proposed. Both rely on the fact that according to the sources, the members of the Attalid royal family do not seem to have been deified while still alive, though the attribution of divine honours towards them, as in the case of other Hellenistic kings, is attested in several cities in Asia Minor and mainland Greece⁷. According to the first one, the dedication of Demetrius, son of Poseidonios, post-dates the death of the king in 158 B.C. and should be placed during the rule of Attalos II (158-138 π.Χ.)⁸. The second interpretation associates the inscription with the following incident: King Eumenes, upon his return from Rome where he had travelled in 172 B.C. in order to complain against the king of Macedonia, Perseus, he headed to the oracle of Delphi to sacrifice to Apollo. There he was caught into an ambush, possibly instigated by the king of Macedonia and was seriously injured. During his long recovery in the isle of Aegina, it was rumoured that he had passed. Then, his brother, Attalos, married Stratonike and took the throne⁹. The situation changed upon Eumenes' return, who regained his throne, forgave his brother and his wife, and remained in office for thirteen more years. Within this framework, Demetrius' dedication is chronologically placed soon after 172 B.C. when the news of Eumenes' death led to his deification¹⁰. The present inscription as well as a mention by the lexicographer Stephanos Byzantios (late 5th c. A.D.) are the sole testimonies of Eumenes II being called *φιλάδελφος*. That epithet is often attributed to his younger brother, Attalos II. The epithet was given to Eumenes post-mortem, by Attalos II, as the latter sought to legitimize his position¹¹.

The other two dedications date to the reign of Attalos II, i.e. between 158 and 138 B.C. Apparently they could be associated with the king's campaign against the tribe of Kainoi, who settled west of Byzantium, and in 145 B.C., under the command of king Diegylis, attacked the Attalid-controlled cities in the region¹².

The first of the two was offered by Athenodoros, son of Herakleitos, to the gods Zeus Soter (saviour) and Athena Nikephoros (victorious) in favour of the royal couple, Attalos II and Stratonike, while the second one, in favour of the same couple, was dedicated by

διάστημα της βασιλείας του Αττάλου Β', δηλαδή μεταξύ 158 και 138 π.Χ. Η σύνδεσή τους με τις επιχειρήσεις του βασιλιά εναντίον του εγκατεστημένου στα δυτικά του Βυζαντίου φύλου των Καινών, οι οποίοι υπό την ηγεσία του βασιλιά Διήγγυλι επιτέθηκαν το 145 π.Χ. εναντίον των υπό την κυριαρχία των Ατταλιδών ελληνικών πόλεων της περιοχής, φαίνεται αρκετά πιθανή¹².

Η πρώτη από αυτές έγινε εκ μέρους του Αθηνοδώρου, γιου του Ηρακλείτου, στους θεούς Δία Σωτήρα και Αθηνά Νικηφόρο υπέρ του βασιλικού ζεύγους Αττάλου Β' και Στρατονίκης, ενώ τη δεύτερη ανέθεσε υπέρ των ιδίων βασιλέων κάποιος Εστιαίος, γιος του Ιζιμάрту. Ο Ζευς Σωτήρ και η Αθηνά Νικηφόρος, ως προστάτες της πόλεως και εγγυητές των νικών, συνδέονται άμεσα με την ιδεολογία του βασιλικού οίκου των Ατταλιδών. Ένα ιερό της Αθηνάς χτίσθηκε στην ακρόπολη της Περγάμου στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ περί τα τέλη της βασιλείας του Αττάλου Α' (241-197 π.Χ.) ή, πιθανότερο, στις αρχές της βασιλείας του Ευμένη Β' δόθηκε στη θεότητα το λατρευτικό επίθετο *Νικηφόρος*¹³. Από τον Άτταλο Α' εισήχθη στην Πέργαμο και η λατρεία του Διός Σωτήρα. Με τις ανωτέρω θεότητες συνδέεται και ο περίφημος βωμός της Περγάμου, η οικοδόμηση του οποίου χρονολογείται στην τελευταία δεκαετία της βασιλείας του Ευμένη Β'¹⁴.

Οι αναθέτες των μνημείων στους βασιλείς της Περγάμου, που μαρτυρούνται στις επιγραφές από το Πάνιον, είναι άγνωστοι από άλλες πηγές. Σε όλες, πάντως, τις περιπτώσεις πρόκειται πιθανότατα για πρόσωπα που συνδέονται άμεσα με τον δυναστικό οίκο των Ατταλιδών. Ήδη, ο L. Robert απέρριψε την ταύτιση του Αρριδαίου, πατέρα του αναθέτη της πρωιμότερης χρονολογικά επιγραφής, Διοδώρου, με κάποιον ομώνυμο αξιωματούχο του Αντιόχου Δ' Επιφανούς¹⁵. Αντίθετα, πιθανότερη φαίνεται η ταύτιση του Δημητρίου, γιου του Ποσειδωνίου της επιγραφής ΜΘ 943α με τον ομώνυμο πατέρα των Ζωτά και Φίλωνος, οι οποίοι είναι επίσης γνωστοί μέσω των αναθέσεών τους υπέρ του βασιλιά Αττάλου Β' και της συζύγου του Στρατονίκης¹⁶. Για τον έναν, μάλιστα, από τους γιους του Δημητρίου, τον Ζωτά, έχει προταθεί η ταύτιση με τον ομώνυμο πατέρα κάποιου Γλαυκία, ο οποίος φέρει το εθνικό Βεισανθηνός, και ανήγειρε μαζί με τον καταγόμενο από την Απάμεια Αρτέμωνα, γιο του Αρτέμωνος, ανθηματική επιγραφή στους Δία Σωτήρα και Αθηνά Νικηφόρο υπέρ του βασιλιά Μόστιδος (2^{ος} αι. π.Χ.)¹⁷. Η βασιλεία του τελευταίου τοποθετείται στο διάστημα μεταξύ 133 και 88 π.Χ. και διαρκεί, τουλάχιστον, τριάντα οκτώ έτη. Η επικυριαρχία του, πιθανόν επί του θρακικού φύλου των Κανών, εκτείνεται στο νοτιοανατολικό

a certain Estaios, son of Izimartos. Zeus Soter and Athena Nikephoros, as patron deities of the city and guarantors of victory, are directly associated with the royal house of the Attalids. A sanctuary of Athena was built on the acropolis of Pergamon in the early 3rd c. B.C. while the cult epithet Nikephoros was given to the goddess near the end of the reign of Attalos I (241-197 B.C.) or, more probably, during the first years of the reign of Eumenes II¹³. Attalos also introduced the cult of Zeus Soter in Pergamon. The renowned Pergamon Altar, erected during the last decade of Eumenes II's reign, is associated with the aforementioned deities¹⁴.

The dedicators of the monuments in favour of the Attalid kings attested from Panion are unknown from other sources. In all cases though, they must be individuals closely associated with the royal house of Pergamon. Ἡδῆ, o L. Robert had already rejected the identification of Arridaios, father of the dedicator Diodoros, as a namesake dignitary of king Antiochos IV Epiphanes¹⁵. On the contrary, Demetrios, son of Poseidonios, of the inscription MΘ 943α is more plausibly associated with the namesake father of Zotas and Philon, who are also known through dedications in favour of king Attalos II and his wife Stratonike¹⁶. In fact, it has been proposed that one of Demetrios' sons, Zotas, is the namesake father of a certain Glaukias, who is referred to as *Βισανθηνός* (from the city of Bisanthe) and along with Artemon, son of Artemon, from Apameia, erected a votive inscription to Zeus Soter and Athena Nikephoros in favour of king Mostis (2nd c. B.C.)¹⁷. Mostis' rule is placed between 133 and 88 B.C. lasting for at least thirty-eight years. He possibly controlled the Thracian tribe of Kainoi and thus extended his rule at the southeastern part of Thrace, including the cities of Bisanthe and Heraion Teichos¹⁸. If the proposed identifications are valid, then the aforementioned dedications are indicative of how three generations of the same family oriented themselves towards any given ruler of the area.

The patronym of the dedicator of the inscription ΜΘ 942: *Ἑστιαῖος Ἰζιμάρτου* (Estiaios son of Izimartos) is quite interesting. Contrary to the theophoric name Estiaios, which was very common throughout the Greek world¹⁹, the name Izimartos is unattested elsewhere. A papyrus in the British Museum Collection, dating to A.D. 47 mentions the name *Ἰσμαρτος* (Ismartos)²⁰. The Thracian root Ἰζι-, Ἰσ- has been proposed as the derivation of both names²¹. The possibility though of deriving from the Greek root Ἰσι- *Ἰσις*, *Ἰσις*- could not be excluded. The part *-μαρτος* is unknown in Thracian onomastics and points towards Greek names ending in *-μορτος* or *-μβροτος*²².

E. Sverkos

τμήμα της Θράκης και συμπεριλαμβάνει τουλάχιστον τις πόλεις Βισάνθη και Ηραϊόν Τείχος¹⁸. Αν οι προτεινόμενες ταυτίσεις είναι ορθές, οι ανωτέρω αναθέσεις είναι ενδεικτικές της προσαρμογής τριών γενεών της ίδιας οικογένειας στον εκάστοτε κυρίαρχο της περιοχής. Ενδιαφέρον από ονοματολογική άποψη παρουσιάζει το πατρώνυμο του αναθέτη της επιγραφής ΜΘ 942: *Ἑστιαῖος Ἰζιμάрту*. Σε αντίθεση, δηλαδή, με το θεοφόρο όνομα Εστιαίος, το οποίο είναι ευρύτατα διαδεδομένο στον ελληνικό κόσμο¹⁹, το όνομα Ιζίμαρτος δεν τεκμηριώνεται από άλλες μαρτυρίες. Σε πάπυρο της συλλογής του Βρετανικού Μουσείου, ο οποίος χρονολογείται το 47 μ.Χ., μαρτυρείται το όνομα *Ἰσμαρτος*²⁰. Και για τα δύο ονόματα έχει προταθεί η προέλευσή τους από τη θρακική ρίζα *Ιζι-*, *Ισ-*²¹. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, να προέρχονται αυτά από την ελληνική ρίζα *Ἰσι-* *Φισ-*, *Φισα-*. Το β' συνθετικό *-μαρτος* είναι άγνωστο στο ονομαστικό της Θράκης και παραπέμπει στα ελληνικά σύνθετα ονόματα με β' συνθετικό *-μορτος* ή *-μβροτος*²².

Ηλ. Σβέρκος

¹ Για την πιθανή ταύτιση του Πανίου με τη Βισάνθη, βλ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ.

² Πολύβιος XXI 46.9: «Εὐμένους καὶ τῶν ἀδελφῶν ἔν τε ταῖς πρὸς Ἀντίοχον συνθήκαις τὴν ἐνδεχομένην πρόνοιαν ἐποιήσαντο καὶ τότε τῆς μὲν Εὐρώπης αὐτῷ προσέθηκαν Χερρόνησον καὶ Λυσιμάχειαν καὶ τὰ προσοροῦντα τούτοις ἐρύματα καὶ χώραν, ἧς Ἀντίοχος ἐπῆρχεν». Βλ. και Livius XXXVIII 39.14. Βλ. σχετικά και M.H. Sayar, ό.π., 245 και σημ. 1 (με περαιτέρω πηγές και βιβλιογραφία).

³ OGIS 339 = I.Sestos 1 στ. 13. Βλ. σχετικά και I.Sestos σελ. 22-24 και 47 (σχόλια στον στ. 12-13 της επιγραφής I.Sestos 1).

⁴ Το σύνολο των επιγραφών δημοσιεύθηκε τελευταία από τον M.H. Sayar, ό.π., 245-251. Πρβ. E. Sverkos, ό.π., 155-158 (SEG XLIX 875-877).

⁵ OGIS 301. Βλ. και M.H. Sayar, ό.π., 245-247 αρ. 1 (SEG XLIX 875), με την προηγούμενη βιβλιογραφία. Η ύπαρξη ιερού του Απόλλωνα στην Πέργαμο μαρτυρείται από τον Πausanias (IX 35.6). Η σύνδεση της λατρείας του με εκείνη των θεών προστατών της Πέργαμου, δηλαδή του Διός Σωτήρος και της Αθηνάς Νικηφόρου (βλ. πιο κάτω), τεκμηριώνεται επιγραφικά στην εποχή του Ευμένη Β' και εξηγείται και από τις δωρεές των Ατταλιδών προς το ιερό και την πόλη των Δελφών. Βλ. σχετικά, L. Robert, *Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie mineure* (Amsterdam 1970) 72-73. Ο χαρακτηρισμός *κτίστης τῆς πόλεως*, τον οποίο φέρει εδώ ο Ευμένης, εξηγείται πιθανότατα από το γεγονός ότι απελευθέρωσε την πόλη από τον Αντίοχο και, ενδεχομένως, προχώρησε στην αναδιοργάνωσή και στον εποικισμό της. Βλ. σχετικά E.V. Hansen, *The Attalids of Pergamon* (Ithaca 1971) 176 465. Πρβ. W. Leschhorn, *Gründer der Stadt: Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*, *Palingensia XX* (Stuttgart 1984) 249-250.

⁶ Η φόρμουλα *ὑπὲρ τοῦ δεινός* σε αντίστοιχα συμφραζόμενα παραπέμπει σε ζώντα βασιλιά. Βλ. σχετικά, H. Van Looy, *Apollonis reine de Pergame*, *AncSoc 7*, 1976, 161 σημ. 47. Ως *θεός και εὐεργέτης* χαρακτηρίζεται ο Ευμένης και στην αποσπασματικά σωζόμενη ανάθεση σε αυτόν από την ίδια περιοχή. Βλ. A. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ό.π., 90 αρ. 5. M.H. Sayar, ό.π., 248 αρ. 3 (SEG LXIX 875), με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

⁷ R.E. Allen, *The Attalid Kingdom. A Constitutional History* (Oxford 1983) 145-158. E. Kosmetatou, *The Attalids of Pergamon*, στο: A. Erskine (επιμ.), *A Companion to the Hellenistic World* (Oxford 2005) 169. H. Schwarzer, *Untersuchungen zum hellenistischen Herrscherkult in Pergamon*, *IstMit 49*, 1999 [2000], 249-300. Πρβ. Chr. Michels, *Dionysos Kathegemon und*

¹ On the possible identification of Panion as Bisanthe, see Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume.

² Polybius XXI 46.9: «Εὐμένους καὶ τῶν ἀδελφῶν ἔν τε ταῖς πρὸς Ἀντίοχον συνθήκαις τὴν ἐνδεχομένην πρόνοιαν ἐποιήσαντο καὶ τότε τῆς μὲν Εὐρώπης αὐτῷ προσέθηκαν Χερρόνησον καὶ Λυσιμάχειαν καὶ τὰ προσοροῦντα τούτοις ἐρύματα καὶ χώραν, ἧς Ἀντίοχος ἐπῆρχεν». See also Livius XXXVIII 39.14. See accordingly M.H. Sayar, op. cit., 245 and n. 1 (with further sources and bibliography).

³ OGIS 339 = I.Sestos 1 line 13. See accordingly I.Sestos pp. 22-24 and 47 (comments on lines 12-13 of the inscription I.Sestos 1).

⁴ The total of inscriptions was recently published by M.H. Sayar, op. cit., 245-251. Cf. E. Sverkos, op. cit., 155-158 (SEG XLIX 875-877).

⁵ OGIS 301. See also M.H. Sayar, op. cit., 245-247 no. 1 (SEG XLIX 875), with previous bibliography. Pausanias mentions the existence of a sanctuary of Apollo in Pergamon (IX 35.6). The association of his cult with that of the patron deities of Pergamon, i.e. Zeus Soter and Athena Nikephoros (see below), is documented in inscriptions of Eumenes II's era and also explains the Attalid donations to the sanctuary and the city of Delphi. See accordingly, L. Robert, *Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie mineure* (Amsterdam 1970) 72-73. The term *κτίστης τῆς πόλεως* (builder of the city) (as Eumenes is called) most probably explain the fact that he liberated the city from Antiochos, and possibly reorganized and resettled it. See accordingly E.V. Hansen, *The Attalids of Pergamon* (Ithaca 1971) 176 465. Πρβ. W. Leschhorn, *Gründer der Stadt: Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*, *Palingensia XX* (Stuttgart 1984) 249-250.

⁶ The expression *ὑπὲρ τοῦ δεινός* (in favour of...) in relevant contexts refers to a living king. See accordingly, H. Van Looy, *Apollonis reine de Pergame*, *AncSoc 7*, 1976, 161 n. 47. Eumenes is also mentioned as *θεός και εὐεργέτης* (god and benefactor) in the fragmentarily preserved dedication to him from the same area. See A. Papadopoulos Kerameus, op. cit., 90 no. 5. M.H. Sayar, op. cit., 248 no. 3 (SEG LXIX 875), with previous bibliography.

⁷ R.E. Allen, *The Attalid Kingdom. A Constitutional History* (Oxford 1983) 145-158. E. Kosmetatou, *The Attalids of Pergamon*, in: A. Erskine (ed.), *A Companion to the Hellenistic World* (Oxford 2005) 169. H. Schwarzer, *Untersuchungen zum hellenistischen Herrscherkult in Pergamon*, *IstMit 49*, 1999 [2000], 249-300. Cf. Chr. Michels, *Dionysos Kathegemon und der attalidische Herrscherkult. Überlegungen zur Herrschaftsrepräsentation der*

der attalidische Herrscherkult. Überlegungen zur Herrschaftsrepräsentation der Könige von Pergamon, στο: L.-M. Günther — S. Plischke (επιμ.), Studien zum vorhellenistischen und hellenistischen Herrscherkult, Oikumene 9 (Berlin 2011) 114-140.

⁸ Βλ. J. Hopp, Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden, Vestigia 25 (München 1977) 20-21 σημ. 28. W. Leschhorn, ό.π., 249. M.H. Sayar, ό.π., 248 με σημ. 12. P. Thonemann, The Meander Valley. A Historical Geography from Antiquity to Byzantium (Cambridge 2011) 175-176 σημ. 120.

⁹ Για τα γεγονότα, βλ. Livius XLII 15. Πρβ.: Πολύβιος XXII 18.5, 8. Αππιανός, Ρωμαϊκή Ιστορία, X 11.4. Πλούταρχος, Ηθικά, 184.

¹⁰ W.S. Ferguson, ό.π., 231-234. R.A. Bauslaugh, The unique Portrait Tetradrachm of Eumenes II, ANSMusNotes 27, 1982, 39-51 και, κυρίως, 48-50 (SEG XXXIII 562). H. Schwarzer, ό.π., 257, 264. Πρβ. R.E. Allen, ό.π., 191 σημ. 23. M.H. Sayar, ό.π., 248 σημ. 12.

¹¹ Στέφανος Βυζάντιος, στο λ. Εὐμένης, πόλις Φρυγίας, Ἀττάλου καλέσαντος ἀπὸ Εὐμένους τοῦ Φιλαδέλφου. Βλ. σχετικά Th. Mommsen, ό.π., 117-118. R.E. Allen, ό.π., 156 σημ. 47. P. Thonemann, ό.π., 175-176 σημ. 120.

¹² M.H. Sayar, ό.π., 251.

¹³ E.V. Hansen, ό.π., 447-450. R.E. Allen, ό.π., 121-129. R. Strootman, Courts and Elites in the Hellenistic Empires. The Near East after the Achaemenids, c. 330 to 30 BCE (Edinburgh 2014) 84-85.

¹⁴ Πρβ. H. Schwarzer, ό.π., 286-295.

¹⁵ OGIS 301. M.H. Sayar, ό.π., 245-247 αρ. 1. Την ταύτιση πρότεινε ο G.A. Stamiris, Greek Inscriptions, Hesperia 26, 1957, 47-51 αρ. 7 (βλ. και Agora XVI 292). Πρβ. L. Robert, Décret d'Athènes pour un officier d'Antiochos Épiphanes, Hellenica XI-XII, 1960, 99-101 και M.H. Sayar, ό.π., 247 σημ. 7.

¹⁶ M.H. Sayar, ό.π., 248-249 αρ. 6-7 (SEG XLIX 877). Για την ταύτιση του προσώπου, βλ. Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, π.τ. ¹⁷ L.D. Loukopoulou, ό.π., 80-81 (SEG XXXVII 602).

¹⁸ M.H. Sayar, Der thrakische König Mostis, Tyche 7, 1992, 187-195 (SEG XLII 633 + 662), όπου δεν αποκλείεται η προέλευση του μνημείου από το Πάνιον-Βισάνθη.

¹⁹ LGPN I-VB, στο λ.

²⁰ P. Lond. III 604B στ. 137.

²¹ D. Detschew, Die Thrakische Sprachreste (Wien 1957) 214.

²² L.D. Loukopoulou, ό.π., 214-215.

Könige von Pergamon, in: L.-M. Günther — S. Plischke (eds.), Studien zum vorhellenistischen und hellenistischen Herrscherkult, Oikumene 9 (Berlin 2011) 114-140.

⁸ See J. Hopp, Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden, Vestigia 25 (München 1977) 20-21 n. 28. W. Leschhorn, op. cit., 249. M.H. Sayar, op. cit., 248 with n. 12. P. Thonemann, The Meander Valley. A Historical Geography from Antiquity to Byzantium (Cambridge 2011) 175-176 n. 120.

⁹ On the events, see Livius XLII 15. Cf.: Polybius XXII 18.5, 8. Appian, Historia Romana, X 11.4. Plutarch, Moralia, 184.

¹⁰ W.S. Ferguson, op. cit., 231-234. R.A. Bauslaugh, The unique Portrait Tetradrachm of Eumenes II, ANSMusNotes 27, 1982, 39-51 and mainly 48-50 (SEG XXXIII 562). H. Schwarzer, op. cit., 257, 264. Cf. R.E. Allen, op. cit., 191 n. 23. M.H. Sayar, op. cit., 248 n. 12.

¹¹ Stephanos Byzantios, s.v. Εὐμένης, πόλις Φρυγίας, Ἀττάλου καλέσαντος ἀπὸ Εὐμένους τοῦ Φιλαδέλφου. See accordingly Th. Mommsen, op. cit., 117-118. R.E. Allen, op. cit., 156 n. 47. P. Thonemann, op. cit., 175-176 n. 120.

¹² M.H. Sayar, op. cit., 251.

¹³ E.V. Hansen, op. cit., 447-450. R.E. Allen, op. cit., 121-129. R. Strootman, Courts and Elites in the Hellenistic Empires. The Near East after the Achaemenids, c. 330 to 30 BCE (Edinburgh 2014) 84-85.

¹⁴ Cf. H. Schwarzer, op. cit., 286-295.

¹⁵ OGIS 301. M.H. Sayar, op. cit., 245-247 n. 1. G.A. Stamiris suggested the identification, Greek Inscriptions, Hesperia 26, 1957, 47-51 no. 7 (see also Agora XVI 292). Cf. L. Robert, Décret d'Athènes pour un officier d'Antiochos Épiphanes, Hellenica XI-XII, 1960, 99-101 and M.H. Sayar, op. cit., 247 n. 7.

¹⁶ M.H. Sayar, op. cit., 248-249 nos. 6-7 (SEG XLIX 877). For the person's identification, see Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, present volume.

¹⁷ L.D. Loukopoulou, op. cit., 80-81 (SEG XXXVII 602).

¹⁸ M.H. Sayar, Der thrakische König Mostis, Tyche 7, 1992, 187-195 (SEG XLII 633 + 662), where the possibility that the monument comes from Panion-Bisanthe is not excluded.

¹⁹ LGPN I-VB, s.v.

²⁰ P. Lond. III 604B line 137.

²¹ D. Detschew, Die Thrakische Sprachreste (Wien 1957) 214.

²² L.D. Loukopoulou, op. cit., 214-215.

10

**Τμήμα βάσης αγαλματίου Απόλλωνος
Τοροντηνού**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 2405 = 6162

Προέλευση: Ηράκλεια-Πέρινθος (σύμφωνα με τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,06 μ. Πλ. σωζόμ. 0,14 μ. Πάχ. σωζόμ. 0,10 μ. Ύψ. γραμμ. 0,01-0,015 μ. Διάστιχο 0,005 μ.

Υλικό: Μάρμαρο λευκόφαιο, λεπτόκοκκο.

**Part of a base of a statuette of Apollo
Torontenos**

Inv. No.: ΜΘ 2405 = 6162

Provenance: Heracleia-Perinthos (according to A. Papadopoulos Kerameus).

Dimensions: H. 0.06 m. W. extant 0.14 m. Th. extant 0.10 m. Letter H. 0.01-0.015 m. Line spacing 0.005 m.

Material: Fine-grained, greyish white marble.

Βιβλιογραφία: Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιοτήτες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 83 αρ. 9. Α. Dumont – Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie* (Paris 1892) 397 αρ. 74z11. IG X.2 2 52 [πρβ. Maia 25, 1973, 199 (W. Peek)]. I. Perinthis 51 [πρβ. A. Chaniotis – J. Mylonopoulos, *Epigraphic Bulletin for Greek Religion* 1998, Kernos 14, 2001, 218 αρ. 236]. Π.Μ. Νίγδελς, Μακεδονικά επιγραφικά ΙΙΙ (Θεσσαλονίκη), Τεκμήρια 10, 2011, 124-125 αρ. 2. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 2405 = 6162.

Τμήμα της πρόσθιας δεξιάς πλευράς βάσης αγαλματίου. Στην πάνω επιφάνεια υπάρχει βύθιση για την ένθεση της πλίνθου του αγαλματίου. Η ενεπίγραφη επιφάνεια μειώνεται προς τα πάνω, στο σημείο που αναγράφονται οι στίχοι 1 και 2.

[ό δεινα - - - - - β]ούλου υπέρ
[τῶν τέκνων? Ἀπό]λλωνι Τορον-
[vacat]τηνῶ εὐχ[ήν vacat]

Η αποκατάσταση του επιθέτου του Απόλλωνα έγινε χάριν σε μια αναθηματική επιγραφή του 1^{ου} αι. π.Χ., η οποία βρέθηκε εντοιχισμένη στον τοίχο παλαιάς εκκλησίας στο χωριό Tepeköy: Ἀπόλλωνι Τοροντηνῶ Αὐλουζ[----] | Βεισταβάκης υπέρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνω[ν] | Σάλμου καὶ Γέτα εὐχὴν¹. Ο Μ.Η. Sayar θεωρεί ως πιθανή την προέλευση του επιθέτου του θεού Τοροντηνός από κάποιο τοπωνύμιο (Τορόντη), το οποίο είτε βρίσκεται κοντά στο Tepeköy είτε ταυτίζεται με αυτό. Σχετικά με τη θέση του ιερού του Απόλλωνα προτείνει τον λόφο Doluca, μερικά χιλιόμετρα βορειοδυτικά του χωριού². Οπωσδήποτε, η σύνδεση του επιθέτου Τοροντηνός με κάποιο τοπωνύμιο δεν είναι υποχρεωτική³. Η εύρεση, ωστόσο, της επιγραφής στην περιοχή του Tepeköy δεν αποκλείει την υπόθεση ότι και η βάση του αγαλματίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης προέρχεται από το ίδιο ιερό.

Από τη σύγκριση των γραμμάτων της επιγραφής από το Tepeköy και εκείνης του Μουσείου Θεσσαλονίκης προκύπτει ότι η δεύτερη είναι μεταγενέστερη και χρονολογείται προς τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. ή στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.⁴.

Ηλ. Σβέρκος

Bibliography: A. Papadopoulos Kerameus, Αρχαιοτήτες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 83 no. 9. A. Dumont – Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie* (Paris 1892) 397 no. 74z11. IG X.2 2 52 [cf. Maia 25, 1973, 199 (W. Peek)]. I. Perinthis 51 [cf. A. Chaniotis – J. Mylonopoulos, *Epigraphic Bulletin for Greek Religion* 1998, Kernos 14, 2001, 218 no. 236]. P.M. Nigdelis, Μακεδονικά επιγραφικά ΙΙΙ (Θεσσαλονίκη), Τεκμήρια 10, 2011, 124-125 no. 2. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 2405 = 6162.

Part of the frontal right side of a statuette base. A depression is found on the upper surface where the statuette plinth would be inserted. The inscribed surface tapers at the top, where lines 1 and 2 are found.

[ό δεινα - - - - - β]ούλου υπέρ
[τῶν τέκνων? Ἀπό]λλωνι Τορον-
[vacat]τηνῶ εὐχ[ήν vacat]

Apollo's epithet was restored thanks to a votive inscription of the 1st c. B.C., which was found enwalled in an old church at the village of Tepeköy: Ἀπόλλωνι Τοροντηνῶ Αὐλουζ[----] | Βεισταβάκης υπέρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνω[ν] | Σάλμου καὶ Γέτα εὐχὴν¹. M.H. Sayar surmised that the god's epithet, Torontenos, derives from a placename (Toronte?), which was either Tepeköy itself or located near it. He proposes the Doluca hill, a few kilometres northwest of the village, as the location of Apollo's sanctuary². The association of the epithet Torontenos with a placename is not obligatory though³. Nevertheless, the discovery of the inscription near Tepeköy makes it possible that the statuette base of the Archaeological Museum of Thessaloniki also comes from the same sanctuary. The comparison of letters on the inscriptions of Tepeköy and the Thessaloniki Museum show that the latter is later and dates to the late 1st c. B.C. or the early 1st c. A.D.⁴

E. Sverkos

¹ Το κείμενο παρατίθεται εδώ ακολουθώντας τις διορθώσεις που πρότείνει ο D. Dana. M.H. Sayar, *Weihung für Apollon Torontenos*, in: U. Peter (ed.), *Stephanos Nomismatikos. E. Schönert-Geist zum 65. Geburtstag* (Berlin 1998) 585-590 [= A. Chaniotis – J. Mylonopoulos, *op.cit.*, 220 αρ. 237. SEG XLVIII 959]. Πρβ. D. Dana, *Étude sur les porteurs du nom Γέτας*, *SiCI* 37-39, 2001-2003 [2004], 95-96. D. Dana, *Sur quelques noms fantômes thraces et Daces*, *ZPE* 154, 2005, 294-295 [SEG LV 777 bis. *Bulletin épigraphique* 2007, 387(2)].

¹ The text published here follows the corrections suggested by D. Dana. M.H. Sayar, *Weihung für Apollon Torontenos*, in: U. Peter (ed.), *Stephanos Nomismatikos. E. Schönert-Geist zum 65. Geburtstag* (Berlin 1998) 585-590 [= A. Chaniotis – J. Mylonopoulos, *op.cit.*, 220 no. 237. SEG XLVIII 959]. Cf. D. Dana, *Étude sur les porteurs du nom Γέτας*, *SiCI* 37-39, 2001-2003 [2004], 95-96. D. Dana, *Sur quelques noms fantômes thraces et Daces*, *ZPE* 154, 2005, 294-295 [SEG LV 777 bis. *Bulletin épigraphique* 2007, 387(2)].

² M.H. Sayar, ό.π., 587-588. Πρβ. D. Dana, ό.π. (2001-2003), 95 και D. Dana, ό.π. (2005), 294. Για εθνικά με την κατάληξη -ηνός, βλ. D. Detschew, Die Ethnika auf -ανός, -ηνός, ZVerglSprF 63, 1936, 227-240.

³ D. Detschew, ό.π., 235-240. V.I. Georgiev, Thrakische Götterbeinamen, στο: V. Georgiev u.a. (επιμ.), Studia in honorem Veselini Bešeliev (Sofia 1978) 35-38.

⁴ O Ch. Edson (IG) χρονολογεί την επιγραφή στον 1° αι. π.Χ. ή στον 1° αι. μ.Χ.

² M.H. Sayar, op. cit., 587-588. Cf. D. Dana, op. cit. (2001-2003), 95 and D. Dana, op. cit. (2005), 294. For national names ending in -ηνός, see D. Detschew, Die Ethnika auf -ανός, -ηνός, ZVerglSprF 63, 1936, 227-240.

³ D. Detschew, op. cit., 235-240. V.I. Georgiev, Thrakische Götterbeinamen, in: V. Georgiev u.a. (eds.), Studia in honorem Veselini Bešeliev (Sofia 1978) 35-38.

⁴ Ch. Edson (IG) dates the inscription to the 1st c. B.C. or the 1st c. A.D.

11

**Επιτύμβια στήλη του
Δορζίνθη και των
τέκνων του**

**Relief grave stele of
Dorzinthes and his children**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 936

Inv. No.: ΜΘ 936

Προέλευση: «Βιζύη-Μεσηνή»
(Ευρ. Μουσείου).

Provenance: "Vizye-Mesini"
(Mus. Inv.)

Διαστάσεις: Ύψ. 0,41 μ. Πλ.
0,36 μ. (κάτω) - 0,37 μ.
(πάνω). Πλ. επίστεψης 0,39
μ. Πάχ. 0,08 μ. Ύψ. γραμμ.
0,01 μ.

Dimensions: H. 0.41 m. W.
0.36 m. (bottom) - 0.37 m.
(top). Crowning W. 0.39 m.
Th. 0.08 m. Letter H. 0.01 m.

Υλικό: Μάρμαρο γκριζωπό,
με μέτριους κόκκους.

Material: Medium-grained,
greyish marble.

Βιβλιογραφία: ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 71 αρ. 10, 65 επιγραφή ΣΤ'. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 79-80 αρ. 9. A. Dumont - Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 365 αρ. 62a3. M. Χριστοδούλου, Περιγραφή ιστοριογεωγραφική της επαρχίας Σαράντα Εκκλησιών (Αθήνα 1881) 45-46 αρ. 11. Σ. Λακίδης, Ιστορία της Επαρχίας Βιζύης και Μηδείας (Κωνσταντινούπολη 1899) 104 αρ. 1. G. Seure, Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus, RA 1919, 337, 339. K. Μαμώνη, Από την ιστορίαν και δράσιν των Συλλόγων Ραιδεστού Θράκης (1871-1922), Μνημοσύνη 2, 1968-1969, 302. E. Pfuhl - H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I-II (Mainz am Rhein 1977-1979) 469, αρ. 1950. A. Slawisch, Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia. Aufnahme, Verarbeitung und Weitergabe überregionaler Ausdrucksmittel am Beispiel der Grabsteine einer Binnenprovinz zwischen Ost und West (Langenweißbach 2007) 72 και σημ. 334 (το ανάγλυφο αναφέρεται ως χαμένο). P. Veleni, Grave Stelae and Plaques in the Archaeological Museum of Thessaloniki: An Initial Typological and Iconographic Approach, στο: N. Cambi - G. Koch (επιμ.), Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman

Bibliography: TESR-Proceedings, 71 no. 10, 65 επιγραφή ΣΤ'. A. Papadopoulos Kerameus, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 79-80 no. 9. A. Dumont - Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 365 no. 62a3. M. Christodoulou, Περιγραφή ιστοριογεωγραφική της επαρχίας Σαράντα Εκκλησιών (Athens 1881) 45-46 no. 11. S. Lakidis, Ιστορία της Επαρχίας Βιζύης και Μηδείας (Istanbul 1899) 104 no. 1. G. Seure, Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus, RA 1919, 337, 339. K. Mamoni, Από την ιστορίαν και δράσιν των Συλλόγων Ραιδεστού Θράκης (1871-1922), Μνημοσύνη 2, 1968-1969, 302. E. Pfuhl - H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I-II (Mainz am Rhein 1977-1979) 469, no. 1950. A. Slawisch, Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia. Aufnahme, Verarbeitung und Weitergabe überregionaler Ausdrucksmittel am Beispiel der Grabsteine einer Binnenprovinz zwischen Ost und West (Langenweißbach 2007) 72 and n. 334 (the relief is mentioned as lost). P. Veleni, Grave Stelae and Plaques in the Archaeological Museum of Thessaloniki: An Initial Typological and Iconographic Approach, in: N. Cambi - G. Koch (eds.), Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire (Split 2013) 783 fig. 6, 790 fig. 13.

Empire (Split 2013) 783 εικ. 6, 790 εικ. 13. P. Adam-Veleni – E. Sverkos – K. Tzanavari, Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki, στο: Proceedings of the XIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010 (υπό έκδοση).

Το επιτύμβιο ανάγλυφο του Δορζίνθη και των τέκνων του σώζεται ολόκληρο, με ορισμένες αποκρούσεις. Η οριζόντια επίστεψη έχει τη μορφή γείσου με ακροκέραμα και η παράσταση του «νεκροδείπνου» αναπτύσσεται μέσα σε βάθυνση ορθογωνίου σχήματος. Στη δεξιά πλευρά (ως προς τον θεατή) εικονίζεται πάνω σε κλίνη γενειοφόρος άνδρας με χιτώνα και ιμάτιο. Με το λυγισμένο, αριστερό του χέρι κρατά αγγείο πόσης, ίσως κάνθαρο. Απλώνει το δεξί χέρι του και ακουμπά στον ώμο μια νεανική, ανδρική μορφή που είναι ανακλιμένη στην ίδια κλίνη. Η δεύτερη αυτή ανδρική μορφή φορά χιτώνα και ιμάτιο. Με το αριστερό της χέρι, που είναι λυγισμένο και ακουμπά σε προσκεφάλαιο, κρατά δυσδιάκριτο αντικείμενο, ίσως φιάλη. Στο βάθος διακρίνεται ένα αμπελοτόμο δρεπάνι. Στο αριστερό τμήμα, μια γυναίκα κάθεται πάνω στην κλίνη. Φορά χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το κεφάλι και ακουμπά με το απλωμένο αριστερό της χέρι τον ώμο της κεντρικής ανδρικής μορφής. Το δεξί της χέρι ενώνεται με το δεξί χέρι της μεσαίας ανδρικής μορφής σε χειρονομία δεξίωσης. Μπροστά στα πόδια της υπάρχει κάλαθος με μαλλί και ακριβώς δίπλα τριποδική τράπεζα με εδέσματα. Κάτω από την επίστεψη υπάρχει η επιγραφή:

Πάπας Δορζίνθη, Δορζίνθης
Αἰνεσιδάμου, Ἀφροδεσά Δορζίνθη

Το ανάγλυφο από τη Βιζύη, σύμφωνα με τον συνδυασμό της επιγραφής και των τριών μορφών, αποτελεί ένα οικογενειακό ταφικό μνημείο. Η τυπολογία του μνημείου, τα επιμέρους τεχνοτροπικά στοιχεία, καθώς και το σχήμα των γραμμάτων οδηγούν στη χρονολόγησή του στο α' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ.

Δ. Τερζοπούλου

P. Adam-Veleni – E. Sverkos – K. Tzanavari, Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki, in: Proceedings of the XIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010 (forthcoming).

The grave relief of Dorzinthos and his children is preserved intact, with minor breaks. The horizontal crowning was shaped as a cornice with akroteria and the funerary banquet is depicted within a rectangular depression. A bearded man with a chiton and a himation is shown reclining on a couch on the right side. His bent, left arm is holding a drinking cup, possibly a kantharos. His extended right hand is touching the shoulder of a younger male figure, also reclining on the same couch. This second figure is also wearing a chiton and a himation. His left arm, bent and resting on the head of the couch, is holding an indiscernible object, possibly a phiale. A grape-cutting sickle is shown at the background. A female figure is seated on the couch to the left, wearing a chiton and a himation that covers her head and her outstretched left hand is touching the central figure's shoulder. Her right hand is touching the right hand of the central male in a banquet gesture. A basket of wool is placed by her feet and next to it, a three-legged table with delicacies on it. The inscription is placed below the crowning:

Πάπας Δορζίνθη, Δορζίνθης
Αἰνεσιδάμου, Ἀφροδεσά Δορζίνθη

The relief from Vizii, based on the combination of the inscription and the three figures, is a family grave monument. The monument's typology, its individual stylistic details, as well as the shape of the letters date it to the first half of the 1st c. B.C.

D. Terzopoulou

12

**Τμήμα επιτύμβιου ανά-
γλυφου με παράσταση
«νεκροδείπνου»**

**Part of a grave relief de-
picting a funerary banquet**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 937

Inv. No.: ΜΘ 937

Προέλευση: «Βιζύη-Μεσηνή.
Μεταφέρθηκε από τη λέσχη
της Ραιδεστού» (Ευρ.
Μουσείου).

Provenance: "Vizye-Mesini.
Brought from the club of
Rhaidestos" (Mus. Inv.).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,36 μ.
Πλ. 0,53 μ. Πάχ. 0,18 μ.
Ύψ. γραμμ. 0,013 μ.

Dimensions: H. 0.36 m. W.
0.53 m. Th. 0.18 m. Letter
H. 0.013 m.

Υλικό: Μάρμαρο υπόλευκο,
με μέτριους κόκκους.

Material: Medium-grained,
whitish marble.

Βιβλιογραφία: Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 79 αρ. 4. Α. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 401 αρ. 76d. E. Kalinka, Altes und Neues aus Thrakien, ÖJh 23, 1926, Beiblatt 136, αρ. 33. E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I-II (Mainz am Rhein 1977-1979) 455, αρ. 1896. K. Μαμώνη, Από την ιστορίαν και δράσιν των Συλλόγων Ραιδεστού Θράκης (1871-1922), Μνημοσύνη 2, 1968-1969, 302. A. Slawisch, Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia. Aufnahme, Verarbeitung und Weitergabe überregionaler Ausdrucksmittel am Beispiel der Grabsteine einer Binnenprovinz zwischen Ost und West (Langenweißbach 2007) 72 και σημ. 334 (το ανάγλυφο αναφέρεται ως χαμένο). P. Adam-Veleni – E. Sverkos – K. Tzanavari, Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki, στο: Proceedings of the XIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010 (υπό έκδοση). ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 937 με βιβλιογραφία (Δ. Τερζοπούλου) (υπό έκδοση).

Bibliography: A. Papadopoulos Kerameus, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 79 no. 4. A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 401 no. 76d. E. Kalinka, Altes und Neues aus Thrakien, ÖJh 23, 1926, Beiblatt 136, no. 33. E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I-II (Mainz am Rhein 1977-1979) 455, no. 1896. K. Mamoni, Από την ιστορίαν και δράσιν των Συλλόγων Ραιδεστού Θράκης (1871-1922), Μνημοσύνη 2, 1968-1969, 302. A. Slawisch, Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia. Aufnahme, Verarbeitung und Weitergabe überregionaler Ausdrucksmittel am Beispiel der Grabsteine einer Binnenprovinz zwischen Ost und West (Langenweißbach 2007) 72 and n. 334 (the relief is mentioned as lost). P. Adam-Veleni – E. Sverkos – K. Tzanavari, Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki, in: Proceedings of the XIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010 (forthcoming). ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 937 with bibliography (D. Terzopoulou) (forthcoming).

Επιτύμβιο ανάγλυφο με παράσταση «νεκροδείπνου». Εντός πλαισίου αποδίδεται σύνθεση με τέσσερις μορφές. Στο κέντρο εικονίζεται αποσπασματικά σωζόμενη, ανακλιμένη σε στρωμένη κλίνη ανδρική μορφή με ιμάτιο που καλύπτει το κάτω μέρος του σώματος. Μπροστά από την κλίνη υπάρχει τριποδική τράπεζα με εδέσματα. Από τα τρία τορνευτά της πόδια, το ένα λείπει. Πίσω από την τράπεζα αποδίδονται σε χαμηλό ανάγλυφο οι πτυχώσεις του κλινοσκεπάσματος. Εκατέρωθεν του ανακλιμένου άνδρα εικονίζονται, σε διαφορετική

Grave relief depicting a funerary banquet. Four figures are shown within a frame. A partially preserved male figure is shown in the centre, reclining on a couch with a himation that covers his lower body. A three-legged table with delicacies is placed in front of the couch. One of the three cast legs is missing. Behind the table the folds of the bedclothes are rendered in low relief. Two seated female figures are shown on a different scale, only partially preserved, each on either side of the reclining man. To the right, the woman is shown facing front, wearing a himation and a chiton, resting the elbow of her bent

κλίμακα, δύο γυναικείες καθιστές μορφές, οι οποίες δεν διατηρούνται ολόκληρες. Στα δεξιά (ως προς τον θεατή) αποδίδεται κατενώπιον γυναίκα με ιμάτιο και χιτώνα, που ακουμπά στην περιοχή της κοιλιάς το λυγισμένο στον αγκώνα δεξί της χέρι. Στα αριστερά, καθισμένη πάνω σε δίφρο, εικονίζεται γυναίκα μεγαλύτερη σε διαστάσεις, η οποία στρέφεται προς τον άνδρα. Φορά χιτώνα και ιμάτιο και τα πόδια της ακουμπούν σε υποπόδιο. Το δεξί χέρι της ακουμπά στον μηρό και το αριστερό είναι ανασηκωμένο και αγγίζει την παρυφή του ιματίου. Δίπλα της υπάρχει όρθια, μικρή σε μέγεθος, υπηρετική μορφή σε στάση τριών τετάρτων, που φορά μακρύ χιτώνα και κρατά στα χέρια της μεγάλη πυξίδα. Στο κάτω πλαίσιο υπάρχει επιγραφή σε δύο στίχους. Ο πρώτος στίχος είναι δυσδιάκριτος και η ανάγνωση του είναι προβληματική:

ΟΙΣΣ.ΑΒ.ΟΝ

Ἀπολλωνίου

Με βάση το τονισμένο βάθος του αναγλύφου, τις έξεργες μορφές και τα υπόλοιπα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του έργου, καθώς και το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής, θεωρούμε πιθανή τη χρονολόγησή του στα τέλη του 2^{ου} ή στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.

Δ. Τερζοπούλου

right arm on her abdomen. To the left, the larger woman is sitting on a diphros, turning towards the man. She is wearing a chiton and a himation and her feet rest on a footstool. Her right hand is on her thigh and her left is raised, touching the edge of the himation. A servant girl is shown standing next to her, in small scale. She is standing in three quarter view, wearing a long chiton and holding a large pyxis.

The lower frame includes an inscription in two lines. The first line is not easily discerned and its reading is problematic:

ΟΙΣΣ.ΑΒ.ΟΝ

Ἀπολλωνίου

Based on the relief's accentuated depth, its high-relief figures and the other stylistic characteristics of the sculpture, as well as the shape of the inscription letters, a proposed date for the monument is the late 2nd or early 1st c. B.C.

D. Terzopoulou

13

Επιτύμβια στήλη του Αντιόχου Σαραπίωνος

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 940

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού»
(Ευρ. Μουσείου).

Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,705
μ. Πλ. 0,525 μ. (πάνω) -
0,59 μ. (κάτω). Πάχ. 0,10-
0,115 μ.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό, με
μέτριους κόκκους.

Grave stele of Antiochos, son of Sarapion

Inv. No.: ΜΘ 940

Provenance: "From
Rhaidestos" (Mus. Inv.).

Dimensions: H. extant 0.705
m. W. 0.525 m. (top) -
0.59 m. (bottom). Th. 0.10-
0.115 m.

Material: Medium-grained,
white marble.

Βιβλιογραφία: A. Dumont – Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie* (Paris 1892) 402 αρ. 76f. A. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγίσαι κατά το έτος 1885*, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 79 αρ. 6. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 940. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ.

Bibliography: A. Dumont – Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie* (Paris 1892) 402 no. 76f. A. Papadopoulos Kerameus, *Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγίσαι κατά το έτος 1885*, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 79 no. 6. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 940. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 940 (V.

940 (B. Αλλαμανή) (υπό έκδοση).

Ανάγλυφη στήλη, σπασμένη πάνω και κάτω, με δύο επάλληλα διάχωρα που ορίζονται από απλές ταινίες¹. Το πάνω διάχωρο καταλαμβάνει πολυπρόσωπη παράσταση «νεκροδείπνου» με τρεις ανακλιμένους άνδρες και δύο καθιστές γυναικείες μορφές σε τύπους της *Pudicitia*². Την παράσταση συμπληρώνουν η τριποδική τράπεζα στο κέντρο και τέσσερις δευτερεύουσες μορφές δούλων. Στο κάτω διάχωρο εικονίζεται το θέμα του Ήρωα Ιππέα με τον ιπποκόμο του και στη διαχωριστική ταινία η επιγραφή ως εξής:

Ἀντίοχε | Σαραπίωνος χαῖρε

Πρόκειται για ένα σχετικά καλό έργο που έχει πολλές αντιστοιχίες με ανάγλυφα της Μικράς Ασίας και, συγκεκριμένα, με την περιοχή γύρω από την Κύζικο, όπου στήλες με επάλληλα διάχωρα και με θέματα όπως το «νεκρόδειπνο» και ο ιππέας είναι ευρύτατα διαδεδομένες³. Και οι δύο αυτοί εικονογραφικοί τύποι υποκρύπτουν έναν αφηρωισμό, ακόμη και όταν –όπως εδώ– λείπουν τα παραπληρωματικά μοτίβα που θα υποστήριζαν το συμβολικό υπόβαθρο της παράστασης, όπως είναι το δένδρο και το φίδι. Στο πάνω διάχωρο εικονίζεται ο νεκρός Αντίοχος στο οικογενειακό του περιβάλλον, ενώ στο κάτω ο ίδιος νεκρός ως ιππέας εξυψώνεται στη σφαίρα των ηρώων. Όμως, ο ενδεχόμενος αφηρωισμός του έχει έναν ιδιωτικό χαρακτήρα, εφόσον ως ήρωας-ιππέας θα είναι νεαρό άτομο που δεν πρόλαβε να αποκτήσει αξιώματα και να δεχτεί δημόσιες τιμές⁴.

Η στήλη της Ραιδεστού πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. ή στην καμπή του με τον 1^ο αι. π.Χ., αν τη συγκρίνουμε με περίπου σύγχρονα έργα της Μικράς Ασίας, χρονολογία με την οποία συμβαδίζει και η επιγραφή⁵.

B. Αλλαμανή

Allamani) (forthcoming).

Relief stèle, brisée aux deux extrémités, avec deux registres, l'un placé au-dessus de l'autre, délimités par des bandes simples¹. Le registre supérieur présente une représentation polychronique d'un banquet funéraire avec trois hommes couchés et deux figures féminines assises de type *Pudicitia*². Au centre, une table à trois pieds et quatre figures secondaires de domestiques complètent la scène. Le registre inférieur représente le thème du héros-cavalier avec son écuyer et la bande séparatrice porte l'inscription:

Ἀντίοχε | Σαραπίωνος χαῖρε

Il s'agit d'un travail d'art plutôt décent, avec de nombreuses similitudes avec des reliefs de l'Asie mineure et particulièrement de la région autour de Kyzikos, où des stèles à registres superposés et des thèmes tels que les banquets funéraires et le cavalier sont assez répandus³. Les deux types iconographiques impliquent une héroïsation, même quand – comme dans ce cas – des motifs supplémentaires tels qu'un arbre ou un serpent, qui renforceraient le symbolisme de la représentation, manquent.

Le registre supérieur représente le défunt, Antiochos, au sein de sa famille, tandis que dans le registre inférieur la même personne décédée est représentée comme un cavalier, élevée à la sphère des héros. L'héroïsation d'Antiochos est peut-être une affaire privée, car en tant que héros-cavalier, il doit avoir été jeune et n'avait pas l'âge de tenir un rang et de recevoir des honneurs publics⁴. La stèle de Rhaidestos doit être datée de la fin du 2e c. av. J.-C. ou vers son tour de la 1re c. av. J.-C. si on la compare avec des œuvres d'art relativement contemporaines de l'Asie mineure. L'inscription pointe également vers cette date⁵.

V. Allamani

¹ Για στήλες με επάλληλα διάχωρα στη ΒΔ Μικρά Ασία, βλ. M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien I, Mysien*, AMS 4.1 (Bonn 1991) 17-31. Αναλυτικότερα, βλ. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., σημ. 1.

² Για βιβλιογραφία σχετικά με το μοτίβο της λεγόμενης *Pudicitia*, όρθιας ή καθιστής, βλ. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 373, σημ. 1 (B. Αλλαμανή) και ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., σημ. 2 και 3.

³ Για πολυπρόσωπα «νεκρόδειπνα» από την Κύζικο και για τις σχέσεις τους με τα αττικά αναθηματικά «νεκρόδειπνα», βλ. M. Cremer, ό.π., 70-79, αρ. KSt 1, KSt 2, πίν. 10, KM 1, KM 2, πίν. 9. Για την εικονογραφία του Ήρωα Ιππέα, βλ.: LIMC VI (1992) 1019-1081 στο λ. Heros Equitans (A. Cermanovic-Kuzmanovic κ.ά.). M. Cremer, ό.π., 55-70, KS 3, πίν. 1, KH 5, KH 7, KH 13, πίν. 6. Επίσης, E. Βουτυράς, *Ηφαιστίων Ήρωας, Egnatia 2*, 1990, 145. Πιο αναλυτικά, βλ. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., σημ. 12-14.

⁴ M. Cremer, ό.π., 55-70, η οποία συνάγει το συμπέρασμα αυτό με βάση τις σχετικές επιγραφές.

⁵ M. Cremer, ό.π., KSt 1, πίν. 10, KH 5, πίν. 6.

¹ On stelae with panels one above the other from northwestern Asia Minor, see M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien I, Mysien*, AMS 4.1 (Bonn 1991) 17-31. More specifically, see ΚΓΑΜΘ IV, op. cit., n. 1.

² For bibliography on the so-called *Pudicitia* type, standing or seated, see ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 373, n. 1 (V. Allamani) and ΚΓΑΜΘ IV, op. cit., n. 2 and 3.

³ For multi-figured funerary banquets from Kyzikos and their association with Attic votive funerary banquets, see M. Cremer, op. cit., 70-79, nos. KSt 1, KSt 2, pl. 10, KM 1, KM 2, pl. 9. For the iconography of the Hero-Horseman, see: LIMC VI (1992) 1019-1081 s.v. Heros Equitans (A. Cermanovic-Kuzmanovic u.a.). M. Cremer, op. cit., 55-70, KS 3, pl. 1, KH 5, KH 7, KH 13, pl. 6. Also, E. Voutiras, *Ηφαιστίων Ήρωας, Egnatia 2*, 1990, 145. More analytically, see ΚΓΑΜΘ IV, op. cit., n. 12-14.

⁴ M. Cremer, op. cit., 55-70, who reaches this conclusion that based on the relevant inscriptions.

⁵ M. Cremer, op. cit., KSt 1, pl. 10, KH 5, pl. 6.

14

Η επιτύμβια στήλη της Γλυκέρας

14. Grave stele of Glykera

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 935

Inv. No.: ΜΘ 935

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού (μεταφερθέν εκ της εκεί λέσχης το 1922)» (Ευρ. Μουσείου).

Provenance: "From Rhaidestos (transferred from the club there in 1922)" (Mus. Inv.).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,51 μ. Πλ. 0,24 μ. Πάχ. 0,105 μ.

Dimensions: H. 0.51 m. W. 0.24 m. Th. 0.105 m.

Υλικό: Μάρμαρο υπόλευκο, χοντρόκοκκο.

Material: Thick-grained, whitish marble.

Βιβλιογραφία: E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (Mainz am Rhein 1977) αρ. 384, πίν. 63. A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace (Paris 1876) 402 αρ. 76g. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 79 αρ. 8. Α. Μαρκουλίδου, *Pudicitia* (αδημ. διδ. διατριβή) (Θεσσαλονίκη 2007) 101 Δ110. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 935. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 935 (Β. Αλλαμανή) (υπό έκδοση).

Bibliography: E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (Mainz am Rhein 1977) no. 384, pl. 63. A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace (Paris 1876) 402 no. 76g. A. Papadopoulos Kerameus, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 79 no. 8. A. Markoulidou, (unpublished doctoral diss.) (Thessaloniki 2007) 101 Δ110. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 935. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 935 (V. Allamani) (forthcoming).

Στήλη με απλή αετωματική επίστεψη, χωρίς πλαστικά αποδοσμένα γείσα. Η παράσταση οριοθετείται από δύο παραστάδες με επίκρανα σε προοπτική απόδοση, που στηρίζουν ένα ανάγλυφο διτανιωτό τόξο. Στο κέντρο του βαθυσμένου πεδίου εικονίζεται μετωπικά η νεκρή Γλυκέρα, με χιτώνα και ιμάτιο «υπέρ την κεφαλήν». Η γυναίκα ακολουθεί, σχετικά πιστά, το μοτίβο της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας ως προς τις κινήσεις των χεριών και τη διευθέτηση του ιματίου στον πάνω κορμό¹. Τη μορφή πλαισιώνουν δύο θεραπαινίδες που ακουμπούν στις παραστάδες και φορούν ποδήρη, χειριδωτό χιτώνα με μακρύ απόπτυγμα. Τα μαλλιά τους δένονται σε κότσο χαμηλά στον αυχένα και εικονίζονται σε τύπο της *Pudicitia*, με το ένα χέρι προς το πηγούνι και το άλλο στη μέση τους, στάση που στις δευτερεύουσες μορφές θεωρείται ένδειξη θλίψης².

Σε δεύτερο επίπεδο, πάνω σε ράφι³ διακρίνονται τα αντικείμενα του γυναικείου κόσμου: κτένα, μυροδοχείο, κάλαθος, κιβωτίδιο. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, τα αντικείμενα αυτά εκτός από τη

Stele with a plain pedimental crowning, without formed cornices. The representation is framed by two pillars with capitals shown in perspective, supporting a double-banded arch. The deceased Glykera is depicted frontally at the centre of the field, with a chiton and a himation "over head". The figure is depicted, to a certain extent, in the type of the Large Herculaneum woman, according to her hand gestures and the way her himation covers her upper torso¹. A maid is shown on either side of the central figure, resting on the pillars, wearing a long, sleeved chiton. Their hair are worn in a low bun and they are depicted in the *Pudicitia* type, with one hand touching the chin and the other on their waist. This pose in secondary figures is considered a sign of sorrow².

At a second level, on top of a shelf³ artefacts of the female world can be seen: a comb, an unguentarium, a kalathos, a small box. As already noted, these artefacts, apart from their functional usage, also served as symbols⁴.

Between the arch and the pediment, an inscription is located:

χρηστική τους σημασία έχουν και μια συμβολική διάσταση⁴.

Ανάμεσα στο τόξο και το αέτωμα αναπτύσσεται η χαρακτή επιγραφή:

Γλυκέρα Ἀλεξάνδρου

Η στήλη αυτή, προερχόμενη από τη Ραιδεστό, εντάσσεται καλλιτεχνικά στη ζώνη της ανατολικοϊωνικής τέχνης και έχει πολλές αντιστοιχίες με ανάγλυφα της Μικράς Ασίας. Τόσο το τοξωτό πλαίσιο της παράστασης όσο και η παρουσία του ραφιού με τα διάφορα αντικείμενα του γυναικείου κόσμου είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα επιτύμβια μνημεία του ανατολικοϊωνικού χώρου, γενικότερα⁵. Πρόκειται για έργο χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις, που επαναλαμβάνει καθιερωμένα ελληνιστικά μοτίβα με αρκετή ακρίβεια αλλά με συνοπτική και άνευρη απόδοση. Χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ.

B. Αλλαμανή

Γλυκέρα Ἀλεξάνδρου

This stele from Rhaidestos, belongs to the Eastern-Ionic artistic tradition and can be largely compared to reliefs from Asia Minor. Its arched frame and the presence of the shelf with the various female objects are elements that characterize the funerary monuments of the Eastern-Ionic region in general⁵. It is a plain creation that repeats established Hellenistic motifs with certain accuracy but in a hurried and inexpressive manner. It dates to the 1st c. B.C.

V. Allamani

¹ Για τις αποκλίσεις από τον τύπο, βλ. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π. (αρ. ευρ. 935), σημ. 2 με βιβλιογραφία. Βλ. επίσης ΚΓΑΜΘ II, αρ. κατ. 83 και ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 387 (Γ. Δεσπίνης). A. Alexandridis, Die Frauen des römischen Kaiserhauses. Eine Untersuchung ihrer bildlichen Darstellung von Livia bis Iulia Domna (Mainz 2004) 238-248 (με κατάλογο αντιγράφων).

² E. Pfuhl – H. Möbius, ό.π., 63. C. Eule, Hellenistische Bürgerinnen aus Kleinasien. Weibliche Gewandstatuen in ihrem Antiken Kontext (Istanbul 2001) 23.

³ E. Pfuhl – H. Möbius, ό.π., αρ. 417, 418, 434, 437, 561, 564 κ.λπ., για στήλες με ύπαρξη ραφιού πάνω από την παράσταση. Επίσης, N. Firatli, Les Stèles funéraires de Byzance gréco-romaine, avec l'édition et l'index commenté des épitaphes par Louis Robert (Paris 1964) 30-31, για το ίδιο στοιχείο στις στήλες του Βυζαντίου.

⁴ Για παρόμοια αντικείμενα, βλ. N. Firatli, ό.π., 32 και πίν. 72.2, 72.6. Στις στήλες της Μικράς Ασίας είναι συχνή η παρουσία του καλάθου, καθώς και άλλων αντικειμένων που έχουν σχέση με το γνέσιμο. Ο καλάθος εδώ συμβολίζει την «Αρετή» των γυναικών, όπως σημειώνει η M. Cremer [Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien I, Mysien, AMS 4.1 (Bonn 1991) 12]. Βλ. και N. Firatli, ό.π., 31. Βλ. το ίδιο αντικείμενο στα χέρια των θεραπεινίδων στη στήλη του Αντιόχου Σαραπίωνος, ΜΘ 940, που επίσης προέρχεται από τη Ραιδεστό [π.τ., αρ. κατ. 13 (B. Αλλαμανή)].

⁵ Ό.π., σημ. 3. Για την τοξωτή διαμόρφωση του πλαισίου της παράστασης, βλ. E. Pfuhl – H. Möbius, ό.π., αρ. 507, 547, 956. Για τις αττικές στήλες της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής, καθώς και για τις σχέσεις με τις αντίστοιχες στήλες της Δήλου, βλ. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π. (αρ. ευρ. 935).

¹ For variations on the type, see ΚΓΑΜΘ IV, op. cit. (Inv. No. 935), note 2 with bibliography. See also, ΚΓΑΜΘ II, Cat. No. 83 and ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 387 (G. Despinis). A. Alexandridis, Die Frauen des römischen Kaiserhauses. Eine Untersuchung ihrer bildlichen Darstellung von Livia bis Iulia Domna (Mainz 2004) 238-248 (with a catalogue of copies).

² E. Pfuhl – H. Möbius, op. cit., 63. C. Eule, Hellenistische Bürgerinnen aus Kleinasien. Weibliche Gewandstatuen in ihrem Antiken Kontext (Istanbul 2001) 23.

³ E. Pfuhl – H. Möbius, op. cit., nos. 417, 418, 434, 437, 561, 564 etc. for stelae with the presence of a shelf above the representation. Also, N. Firatli, Les Stèles funéraires de Byzance gréco-romaine, avec l'édition et l'index commenté des épitaphes par Louis Robert (Paris 1964) 30-31, for the same element on Byzantine stelae.

⁴ For similar artefacts, see N. Firatli, op. cit., 32 and pls. 72.2, 72.6. The presence of the kalathos is common in Asia Minor stelae, as well as other objects associated with weaving. The kalathos here symbolizes the "Virtue" of women, as noted by M. Cremer [Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien I, Mysien, AMS 4.1 (Bonn 1991) 12]. See also N. Firatli, op. cit., 31. See the same object on the hands of the maids, on the stele of Antiochos, son of Sarapion MΘ 940, which also comes from Rhaidestos [present volume, Cat. No. 13 (V. Allamani)].

⁵ Op. cit., n. 3. For the arched decoration of the frame, see E. Pfuhl – H. Möbius, op. cit., nos. 507, 547, 956. For Attic stelae of the early Imperial era, as well as for the association with the relevant stelae from Delos, see ΚΓΑΜΘ IV, op. cit. (Inv. No. 935).

15

Επιτύμβια στήλη της
Κλαυδίας Δωνάτας και
της κόρης της Κλαυδίας
Ελπίδος

Grave stele of Claudia
Donata and her daughter
Claudia Elpis

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 2354

Inv. No.: ΜΘ 2354

Προέλευση: Πέρινθος
(Εντοπίστηκε από τον J.H.
Mordtmann σε οικία δίπλα
στην εκκλησία του Αγίου
Γεωργίου στην Πέρινθο και
σύμφωνα με τη μαρτυρία
του Α. Παπαδόπουλου
Κεραμέως μεταφέρθηκε στη
Συλλογή του Θρακικού
Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου
Ραιδεστού).

Provenance: Perinthos (Found
by J.H. Mordtmann in a
house next to the Church
of St. George (Hagios
Georgios) in Perinthos and
according to a testimony by
A. Papadopoulos Kerameus
it was transferred to the
Collection of the Thracian
Educational Society of
Rhaidestos).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,71 μ.
(στήλη) + 0,09 μ. (έμβολο).
Πλ. 0,525 μ. Πάχ. 0,10
μ. Ύψ. γραμμ. 0,021 μ.
Διάστιχα κυμαινόμενα 0,02-
0,023 μ.

Dimensions: H. 0.71 m.
(stele) + 0.09 m. (protrusion).
W. 0.525 m. Th. 0.10 m.
Letter H. 0.021 m. Line
spacing (varying) 0.02-0.023
m.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό,
λεπτόκοκκο, με γκριζές
φλεβώσεις.

Material: Fine-grained marble
with grey veins.

Βιβλιογραφία: J.H. Mordtmann, Zur Epigraphik von Thracien, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn 8, 1884, 223 αρ. 57. Α. Παπαδόπουλος Κεραμέυς, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 83 αρ. 6. A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 394 αρ. 74z1. IG X 2.1 732. L. Robert, Les inscriptions de Thessalonique, RPhil 48, 1974, 238-239 [= Opera Minora Selecta V, 325-326]. Πρβ. Bulletin épigraphique 1976, 433, 471. I.Perinthos 137. A. Slawisch, Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia. Aufnahme Verarbeitung und Weitergabe überregionaler Ausdrucksmittel am Beispiel der Grabsteine einer Binnenprovinz zwischen Ost und West (Langenweissbach 2007) 72, 92, 183 αρ. P 45, πίν. ΙΙ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 2354.

Bibliography: J.H. Mordtmann, Zur Epigraphik von Thracien, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn 8, 1884, 223 no. 57. A. Papadopoulos Kerameus, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 83 no. 6. A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 394 no. 74z1. IG X 2.1 732. L. Robert, Les inscriptions de Thessalonique, RPhil 48, 1974, 238-239 [= Opera Minora Selecta V, 325-326]. Cf. Bulletin épigraphique 1976, 433, 471. I.Perinthos 137. A. Slawisch, Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia. Aufnahme Verarbeitung und Weitergabe überregionaler Ausdrucksmittel am Beispiel der Grabsteine einer Binnenprovinz zwischen Ost und West (Langenweissbach 2007) 72, 92, 183 no. P 45, pl. ΙΙ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 2354.

Ορθογώνια πλάκα με αετωματική επίστεψη και συμφυές έμβολο στήριξης. Σώζεται ακέραιη.

Rectangular plaque with pedimental crowning and an inherent protrusion for support. It survives intact.

Μικρά σπασίματα και φθορές υπάρχουν στο αριστερό πλαίσιο της πλάκας. Λειασμένη είναι μόνο η κύρια όψη. Το μπροστινό τμήμα των πλάγιων πλευρών όπως και το έμβολο στήριξης είναι δουλεμένα με οδοντωτό εργαλείο. Αδρά δουλεμένη είναι η πίσω πλευρά καθώς και το πίσω μέρος των κροτάφων. Το κέντρο του τυμπάνου του αετώματος κοσμεύει πρόστυπος ανάγλυφος ρόδακας. Το κείμενο της επιγραφής είναι χαραγμένο σε ορθογώνιο πίνακα¹.

Κλ(αυδία) · Δωνάται συνβίω
καὶ Κλ(αυδία) · Ἐλπίδι θυγατρὶ
γλυκυτάτοις Κ(λαύδιος) Ἐρασεῖνος ἔθη-
κα· ὅς ἂν δὲ τολμήσει ἄραι τὸ
στηλλάριν ἢ ἐπανύξας
τὸ λατόμιν ἕτερόν τινα
βούλεται βαλεῖν, τοῦτον
δοῦναι τῷ ταμείῳ καὶ τῇ
πόλει ἐκάστῳ * /βφ'

Σύμφωνα με την επιγραφή, το μνημείο ανήγειρε (ἔθηκε) ο Κλαύδιος Ερασεῖνος στη σύζυγό του Κλαυδία Δωνάτα και στην κόρη τους Κλαυδία Ελπίδα². Και οι τρεις είναι κάτοχοι της ρωμαϊκής πολιτείας (*civitas romana*)³. Το όνομα Ερασίνο⁴, γνωστό στην Αθήνα ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ.⁵, απαντά σε μια ακόμη επιγραφή της Περίνθου (3^{ος} αι. μ.Χ.), σύμφωνα με την οποία ο Αур(ήλιος) Ερασεῖνος, γιος του Ερασεῖνου, ανήγειρε κατά τη διάρκεια της ζωής του το επιτύμβιο για τον εαυτό του και τη σύζυγό του Κλαυδία Τιβερία Σωστράτα⁶. Συχνή είναι η χρήση του ονόματος Ελπίς, τόσο στη Θράκη όσο και στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο και τη Ρώμη⁷, ενώ σπανιότερες είναι οι μαρτυρίες από το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, που αφορούν στο λατινικό όνομα Δωνάτος (*Donatus*)/Δωνάτα (*Donata*)⁸.

Το κείμενο καταλήγει με την απειλή προς τους τυμβωρύχους ότι, στην περίπτωση μετακίνησης της στήλης ή παραβίασης του τάφου, θα τιμωρηθούν με την καταβολή προστίμου ύψους 2500 δηναρίων στο αυτοκρατορικό ταμείο και στην πόλη, αντίστοιχα⁹. Η χρήση του όρου *λατόμιον* για να δηλώσει τον τάφο απαντά, αποκλειστικά σχεδόν, στην περιοχή της Ηράκλειας-Περίνθου¹⁰, ενώ ο όρος *στηλλάριον*, υποκοριστικός τύπος του στήλη, χρησιμοποιείται επίσης για να δηλώσει δύο αναθηματικές στήλες από την περιοχή της Λυδίας¹¹.

Η επιγραφή χρονολογείται από τον Ch. Edson στον 2^ο ή 3^ο αι. μ.Χ., ενώ από τον M.H. Sayar στον 1^ο-2^ο αι. μ.Χ. Ωστόσο, η επιμελημένη χάραξη της γραφής, με κύριο χαρακτηριστικό τη συχνή χρήση συμπιλημάτων και το σχήμα των γραμμάτων (π.χ. χρήση γωνιωδών ωμέγα και έψιλον, άλφα, δέλτα και λάμδα με προτεταμένο προς άνω το δεξιό σκέλος), σε συνδυασμό με το χαμηλό ύψος του προστίμου που επιβάλλεται στους παραβάτες του μνημείου, καθιστούν

Small breaks and wears are found on the plaque's left frame. Only the front side is polished. The front side of the lateral sides as well as the support protrusion are roughly worked with a point. The back side and the back of the temples are also roughly worked. A rosette in low relief occupies the centre of the pediment. The inscription is written inside a rectangular panel¹.

Κλ(αυδία) · Δωνάται συνβίω
καὶ Κλ(αυδία) · Ἐλπίδι θυγατρὶ
γλυκυτάτοις Κ(λαύδιος) Ἐρασεῖνος ἔθη-
κα· ὅς ἂν δὲ τολμήσει ἄραι τὸ
στηλλάριν ἢ ἐπανύξας
τὸ λατόμιν ἕτερόν τινα
βούλεται βαλεῖν, τοῦτον
δοῦναι τῷ ταμείῳ καὶ τῇ
πόλει ἐκάστῳ * /βφ'

According to the inscription, the monument was dedicated by Claudius Eraseinos to his wife Claudia Donata and their daughter Claudia Elpis². All three of them had Roman citizenship (*civitas romana*)³. The name Eraseinos⁴, known in Athens already since the 6th c. B.C.5, is found in yet another inscription from Perinthos (3rd c. A.D.), according to which, Aur(elios) Eraseinos, son of Eraseinos, erected a grave monument for himself and his wife Claudia Tiveria Sostrata, while still living⁶. The usage of the name Elpis is common, both in Thrace and the the rest of the Greek world, but also in Rome⁷, while the testimonies for the use of the Latin name Donatus/Donata at the Empire's eastern part are rarer⁸.

The text ends with a threat to grave looters that in the case of moving the stele or desecrating the grave, they shall be punished with a 2500 dinar fine to the Imperial Treasury and the city respectively⁹. The use of the word *latomion* to denote the grave is almost exclusively found in the area of Heracleia-Perinthos¹⁰, while the term *stellarion*, a diminutive term for stele, is also used to refer to two votive stelae from Lydia¹¹.

Ch. Edson dates the inscription to the 2nd or 3rd c. A.D., while M.H. Sayar dates it to the 1st – 2nd c. A.D. Nevertheless, the thorough incision, with the common use of ligatures (*sympilemata*) and the shape of the letters (e.g. the use of angular omegas and, the raised right stroke on epsilons alphas, deltas and lamdas), in association with the low fine for the monument's looters, lead towards a more precise date within the 2nd c. A.D.¹².

E. Sverkos

πιθανότερη μια ακριβέστερη χρονολόγησή της στον 2^ο αι. μ.Χ.¹².

Ηλ. Σβέρκος

¹ Για την τυπολογία του μνημείου βλ. A. Slawisch, *ό.π.*, 72 (πίν. 11).

² Για τη χρήση του ρήματος τίθημι στις επιτύμβιες επιγραφές, βλ. I. Kajanto, *A Study of the Greek Epitaphs of Rome*, ActaInstRomFin II.3 (Helsinki 1963) 28. Πρβ. π.χ.: I.Beroia 323. IG X 2.2 256. IGBulg III.2 1677. Spomenik 98, 1941-1948, 202 αρ. 402.

³ Για τη διάδοση του gentilicium Claudius στην περιοχή της Θράκης, βλ. Fr. Camia, *Roman Citizens of Thrace: An Overview*, στο: M.-G. Parissaki (επιμ.), *Thrakika Zetemata II. Aspects of the Roman Province of Thrace*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 69 (Athens 2013) 173, 215.

⁴ Για τη χρήση του ει αντί ι, βλ. ενδεικτικά M. Slavova, *Phonology of the Greek Inscriptions in Bulgaria*, *Palingenesia* 83 (Stuttgart 2004) 22-25.

⁵ Βλ. LGPN II, στο λ. Για παραδείγματα από τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο και τη Ρώμη, βλ. LGPN I, III-VB, στο λ. H. Solin, *Die griechische Personennamen in Rom* (Berlin-New York 2003) 1375-1376 (14 παραδείγματα).

⁶ I.Perinthos 130. Πρβ. και LGPN IV, στο λ. αρ. 3-4.

⁷ LGPN IV, στο λ. (27 μαρτυρίες, εκ των οποίων 7 από τη Θράκη). Πρβ. LGPN I-IVB. H. Solin, *ό.π.*, 1292-1298.

⁸ LGPN I-VB, στο λ.

⁹ Βλ. σχετικά και I.Perinthos σελ. 256-256. A. Slawisch, *ό.π.*, 91.

¹⁰ L. Robert, *ό.π.*, 238-239. I.Perinthos σελ. 253 σημ. 249 (με προηγούμενη βιβλιογραφία). I.Byzantion 381 (σχόλια). Τη χρήση της λέξης λατόμιν εντοπίζει ο J. Strubbe, *Ἄραϊ ἐπιτύμβιοι. Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor: A Catalogue*, IK 52 (Bonn 1997) 273-274 αρ. 399 και σημ. 2, σε επιγραφή από την περιοχή της Φρυγίας (βλ. σχετικά, W.M. Calder, *Corpus Inscriptionum Neo-Phrygiarum*, JHS 31, 1911, 210-211 αρ. 64).

¹¹ TAM VI 239, 596. Πρβ. L. Robert, *ό.π.*, 239-240.

¹² Βλ. σχετικά και A. Slawisch, *ό.π.*, 92.

¹ For the typology of the monument, see A. Slawisch, *op.cit.*, 72 (pl. 11).

² For the use of the verb τίθημι on funerary inscriptions, see I. Kajanto, *A Study of the Greek Epitaphs of Rome*, ActaInstRomFin II.3 (Helsinki 1963) 28. Cf. e.g.: I.Beroia 323. IG X 2.2 256. IGBulg III.2 1677. Spomenik 98, 1941-1948, 202 no. 402.

³ For the dispersion of the gentilicium Claudius in the region of Thrace, see Fr. Camia, *Roman Citizens of Thrace: An Overview*, in: M.-G. Parissaki (ed.), *Thrakika Zetemata II. Aspects of the Roman Province of Thrace*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 69 (Athens 2013) 173, 215.

⁴ For the use of ει instead of ι, see indicatively M. Slavova, *Phonology of the Greek Inscriptions in Bulgaria*, *Palingenesia* 83 (Stuttgart 2004) 22-25.

⁵ See LGPN II, s.v. For examples in the rest of the Greek world and in Rome, see LGPN I, III-VB, s.v. H. Solin, *Die griechische Personennamen in Rom* (Berlin-New York 2003) 1375-1376 (14 examples).

⁶ I.Perinthos 130. Cf. also LGPN IV, s.v. nos. 3-4.

⁷ LGPN IV, s.v. (27 testimonies, 7 of whom from Thrace). Cf. LGPN I-IVB. H. Solin, *op.cit.*, 1292-1298.

⁸ LGPN I-VB, s.v.

⁹ See also I.Perinthos pp. 256-256. A. Slawisch, *op. cit.*, 91.

¹⁰ L. Robert, *op.cit.*, 238-239. I.Perinthos p. 253 n. 249 (with previous bibliography). I.Byzantion 381 (comments). The use of the word λατόμιν was noted by J. Strubbe, *Ἄραϊ ἐπιτύμβιοι. Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor: A Catalogue*, IK 52 (Bonn 1997) 273-274 no. 399 and n. 2, on an inscription from Phrygia (see accordingly, W.M. Calder, *Corpus Inscriptionum Neo-Phrygiarum*, JHS 31, 1911, 210-211 no. 64).

¹¹ TAM VI 239, 596. Cf. L. Robert, *op. cit.*, 239-240.

¹² See also A. Slawisch, *op. cit.*, 92.

16

Επιτύμβιο ανάγλυφο του Πολυγνώστου

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 943β

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού»
(Ευρ. Μουσείου).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,53 μ. Πλ.
0,325 μ. (πάνω) - 0,345 μ.
(κάτω). Πάχ. 0,05-0,10 μ.

Υλικό: Μάρμαρο
γκριζόλευκο, με μέτριους
κόκκους.

Grave relief of Polygnostos

Inv. No.: ΜΘ 943β

Provenance: "From
Rhaidestos" (Mus. Inv.).

Dimensions: H. 0.53 m. W.
0.325 m. (top) - 0.345 m.
(bottom). Th. 0.05-0.10 m.

Material: Medium-grained,
grey-white marble.

Βιβλιογραφία: ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 943β (Β. Αλλαμανή) (υπό έκδοση). Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 943β (όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία).

Bibliography: ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 943β (V. Allamani) (forthcoming). Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 943β (with further bibliography).

Το ανάγλυφο σώζεται ακέραιο, με μικρές φθορές και αποκρούσεις σε διάφορα σημεία. Η μη επιμελημένη, γενικά, επιφάνεια και ο τύπος του μνημείου υποδηλώνουν ότι ήταν προσαρμοσμένο σε κτιστή κατασκευή και, πιθανόν, έχει ξαναδουλευτεί σε μεταγενέστερα χρόνια.

Μέσα σε αβαθές ορθογώνιο πεδίο και σε πρόστυπο ανάγλυφο εικονίζεται μικρό αγόρι με τον κορμό του σε μετωπική στάση, ενώ κεφαλή και σκέλη στρέφονται προς αριστερά. Φορά χιτωνίσκο με κοντές χειρίδες και ιματίδιο που πορπώνεται στον δεξιό του ώμο και ανεμίζει στα πλάγια, καλύπτοντας το αριστερό του χέρι. Έχει στρογγυλό πρόσωπο και εύσαρκες παρειές. Οι βόστρυχοι της κόμης πέφτουν στο μέτωπο με επιπόλαιες χαράξεις και δημιουργούν μια «διχάλα» στο κέντρο του. Με το δεξί του χέρι προτείνει ένα τσαμπί σταφύλι στο σκυλάκι που εικονίζεται στη γωνία, ενώ με το άλλο κρατά μια μπάλα (σφαίρα). Κάτω από την παράσταση, επιγραφή σε τρεις στίχους:

Πολύγνωστος | Ἡρακλείδου | χαῖρε

Το όνομα Πολύγνωστος δεν είναι γνωστό από αλλού και, πιθανότατα, δεν απαντά σε κανένα μέρος του ελληνικού κόσμου με αυτή τη μορφή¹. Το ανάγλυφο του μικρού Πολυγνώστου χαρακτηρίζεται από αμελή εργασία και συνοπτική απόδοση των πτυχώσεων. Ωστόσο, αποπνέει μια τρυφερότητα λόγω του θέματός του. Ανήκει στη μεγάλη κατηγορία των επιτυμβίων που εικονίζουν νεκρά παιδιά και, συγκεκριμένα, στην παραλλαγή όπου τα παιδιά παίζουν με ένα σκυλάκι ράτσας, προτείνοντάς του ένα πουλάκι ή κάποιο άλλο παιχνίδι². Στη συγκεκριμένη εικονογραφία προκρίνεται το τσαμπί σταφύλι ως στοιχείο διαλόγου ή επικοινωνίας ανάμεσα στον νεκρό και το κατοικίδιο, μοτίβο συχνό στα ανατολικοϊωνικά επιτύμβια κυρίως των υστεροελληνιστικών χρόνων³.

Η πρόχειρη απόδοση της μορφής, το χαμηλό ανάγλυφο και η κακή του διατήρηση δυσκολεύουν τη χρονολόγηση του συγκεκριμένου έργου. Με βάση, όμως, την κόμμωση που πλησιάζει κάπως παιδικές κομμώσεις της εποχής του Τραϊανού⁴ καθώς και τα στοιχεία της επιγραφής, μπορεί να χρονολογηθεί στο τέλος του 1^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ.

B. Αλλαμανή

The relief is preserved intact with minor damages and breaks in places. The rough surface and the type of monument denote that it was fitted into a build construction and possibly has been reworked in later years.

A small boy is shown within a shallow, rectangular panel and in bas-relief, with his torso facing front, while his head and limbs turn to the left. He is wearing a small chiton with short sleeves and a small himation, fastened on his right shoulder and fluttering over his left arm. His face is round and corpulent. His hair locks fall on his forehead with careless incisions and form a "fork" at the centre. He offers a bunch of grapes with his right hand to a small dog shown in the corner, while his other hand is holding a sphere.

A three-lined inscription located under the panel:

Πολύγνωστος | Ἡρακλείδου | χαῖρε

The name Polygnostos is unknown elsewhere and most probably is not common in any part of the Greek world in this form¹.

The relief of young Polygnostos is roughly executed with a hurried rendition of the folds. Nevertheless, due to its subject, it expresses tenderness. It belongs to a large category of funerary monuments that depict deceased children playing with a pedigree dog, offering it a small bird or some other toy². In this specific iconography, the bunch of grapes denotes an element of rapport or communication between the deceased and the pet, a common motif in East-Ionic grave stelae, especially during the late Hellenistic period³.

This particular artwork is not easy to date due to the figure's haphazard rendition, the bas-relief and its poor preservation. Nonetheless, based on the child's hairdo that resembles similar of the Trajan era⁴, as well as the elements of the inscription, it can be dated to the late 1st or early 2nd c. A.D.

V. Allamani

¹ Βλ. LGPN IV, στο λ. Πολύγνωτος, που αναφέρεται σε αυτή την επιγραφή (αρ. ευρ. 943β). Το μηνοειδές γράμμα Σ, όμως, είναι σαφές στην πλάκα, οπότε θα υποστηρίξαμε ότι έχουμε μια παραλλαγή που εμφανίζεται άπαξ.

² Για διάφορα αντικείμενα που κρατούν ως παιχνίδια, μικρά και μεγάλα παιδιά, βλ. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π.. Για την ομάδα των παιδιών με σκυλάκια, βλ. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 780, σημ. 8 (B. Αλλαμανή) (υπό έκδοση) και E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (Mainz am Rhein 1977).

¹ See LGPN IV, s.v. Polygnotos, which mentions this inscription (Inv. No. 943β). However, the crescent-shaped letter Σ, is evident on the plaque, so we could argue that this is a variation occurring only once.

² For various objects held as toys by younger or older children, see ΚΓΑΜΘ IV, op. cit. For a group of children with small dogs, see ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No 780, n. 8 (V. Allamani) (forthcoming) and E. Pfuhl – H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs I (Mainz am Rhein 1977) 197, nos. 726, 737.

³ E. Pfuhl – H. Möbius, op. cit., nos. 730, 731, 733, 735, 742 etc.

197, αρ. 726, 737.

³ E. Pfuhl – H. Möbius, ό.π., αρ. 730, 731, 733, 735, 742 κ.ά. E. Heidebroek-Soldner, Die Traube auf hellenistischen und kaiserzeitlichen Grabdenkmälern. Untersuchungen zur Ikonographie und Bedeutungsgeschichte eines Attributs und verwandter Motive (Hamburg 2004) 23-28, 51-53, 87-95, 131-133 για το συγκεκριμένο μοτίβο και τη σημασία του στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά επιτύμβια μνημεία, όπου το σταφύλι στα χέρια ενός νεκρού απόμου θεωρείται ότι συμβολίζει την προστασία του από τον θεό Διόνυσο, κυρίως στη μετά θάνατον ζωή του.

⁴ Σχετικά βλ. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 257, σημ. 2 και 4 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου) και αρ. κατ. 258, 259 (Εμμ. Γούναρη).

E. Heidebroek-Soldner, Die Traube auf hellenistischen und kaiserzeitlichen Grabdenkmälern. Untersuchungen zur Ikonographie und Bedeutungsgeschichte eines Attributs und verwandter Motive (Hamburg 2004) 23-28, 51-53, 87-95, 131-133 for the same motif and its meaning in Hellenistic and Roman grave monuments, where the grapes on the hands of the deceased is considered to symbolize his/her protection by the god Dionysos, especially in the afterlife.

⁴ See accordingly ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 257 n. 2 and 4 (Th. Stefanidou-Tiveriou) and cat.nos. 258, 259 (E. Gounari).

17

Επιτύμβιο ανάγλυφο

Grave relief

Αριθ. Ευρ.: ΜΘ 939

Inv. No.: ΜΘ 939

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού»
(Ευρ. Μουσείου).

Provenance: "from
Rhaidestos" (Mus. Inv.).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,60 μ. Πλ.
0,445 μ. Πάχ. 0,075 μ.

Dimensions: H. 0.60 m. W.
0.445 m. Th. 0.075 m.

Υλικό: Μάρμαρο υπόφαιο, με
μέτριους κόκκους.

Material: Medium-grained,
greyish marble.

Βιβλιογραφία: A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 417 αρ. 87a. W. Peek, Griechische Vers-Inschriften. I, Grab-Epigramme (Berlin 1955) 652 2029. IG X 2 I 719.

Bibliography: A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 417 no. 87a. W. Peek, Griechische Vers-Inschriften. I, Grab-Epigramme (Berlin 1955) 652 2029. IG X 2 I 719.

Στο ανάγλυφο εικονίζεται σκηνή «νεκροδείπνου» μέσα σε αβαθές ανάγλυφο πεδίο. Πάνω σε μια κλίνη με ψηλό κάθετο ανάκλιντρο, торνευτά πόδια και παχύ στρώμα είναι ανακλιμένες δύο ανισομεγέθεις ανδρικές μορφές, ντυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Η μορφή στα δεξιά, που στηρίζεται στο ανάκλιντρο, είναι η μεγαλύτερη και καλύτερα σωζόμενη, αν και λείπει το κεφάλι της. Στο λυγισμένο αριστερό χέρι κρατά ένα βαθύ αγγείο ποτού, ενώ στο υψωμένο δεξί έχει ένα στεφάνι από το οποίο προεξέχουν οι κυματιστές άκρες μιας ταινίας. Η μικρότερη μορφή στα αριστερά κρατά και αυτή στο αριστερό της χέρι ένα αγγείο ποτού. Μπροστά στην κλίνη υπάρχει μια στρογγυλή τρίποδη τράπεζα με ζωομορφα πόδια που καταλήγουν σε οπλές αλόγου. Πάνω στην τράπεζα διακρίνονται εδέσματα, ενώ δεξιά και αριστερά της στέκονται δύο μορφές δούλων, όπως δείχνει το μικρό τους μέγεθος. Η δεξιά μορφή είναι ανδρική και φορά αναξυρίδες, κοντό επενδύτη και κωνικό πίο στο κεφάλι, ενώ ένα μικρό σκυλί, ανασηκωμένο στα πίσω πόδια, στηρίζεται πάνω της. Η αριστερή μορφή είναι

The relief depicts a funerary banquet scene within a low relief panel. Two male figures, of unequal size, are resting on a tall vertical couch, with cast legs and a thick mattress, wearing chitons and himatia. The figure to the right, resting on the couch, is the largest and best preserved, though missing his head. He is holding a deep drinking cup with his bent left hand, while his raised right one is holding a wreath with a wavy band hanging from it. The smaller figure to the left is also holding a drinking cup with his left hand. A three-legged table with zoomorphic legs that culminate on horse hooves is placed in front of the couch. Delicacies are found on the table, while two figures are shown, each on either side of the table. Their small size reveals their identity as servants. The right figure, a male one, is wearing long trousers (anaxyrides), a short candys and a conical hat (pilos) on the head, while a small dog standing on its hind legs rests its front legs on him. The left figure is female, dressed in a long peplon and resting her left hand on her head in a gesture of sorrow or thought. The lower half of a seated female figure, wearing a long chiton (poderes) and

γυναικεία, ντυμένη με μακρύ πέπλο και στηρίζει με το αριστερό της χέρι το κεφάλι σε μια στάση λύπης ή περίσκεψης. Στην αριστερή γωνία της παράστασης διακρίνεται το κάτω μέρος μιας καθιστής γυναίκας, ντυμένης με ποδήρη χιτώννα και μάτιο, η οποία πατάει σε υποπόδιο.

a himation and stepping on a footstool can be seen on the left corner of the relief.

Κάτω από το ανάγλυφο πεδίο υπάρχει έμμετρη επιγραφή:

Under the relief, there is an inscription in verse:

τὰς ἀνίσους Μοίρας πάντοτε μεμφόμενος | εἴτ' ἐπ' ἐμοὶ
λύπης οὐθὲν μέρος, ἀλλ' ἐπὶ τέκνων | οὖς πρὸ πατρὸς
δαίμων ἥρπασεν ἰς Ἀΐδην, | ἀλλ' οἷδ' ἄλλοδαπεῖν(!) γαῖαν ἔ-
χουσι φίλην· | μήτη[ρ δ' ἢ δ]ύστηνος ὀδύρεται ἄρα δικαίως |
ἐκ πολλῶν τέκνων ἰς ἕνα λειπομένη. *vacat* |
εὐφρανθεῖς, παίξας, γελάσας, ῥοδινοῖς στεφανωθεῖς | νή-
δυμον ὕπνον ἔχων ἰς Ἀΐδην ἐδόθη, | ζωῆς π[λη]ρ[ώ]-
σας ἔτος ἓν καὶ εἴκοσι μῶνον · | τίς βροτὸς [υ-υ-υ]
καταχθονίοισι θεοῖσι | τὸν νέον Ο[υ-υ-υ-υ-υ]
ἐπέβην· | οὐδὲ πατήρ δύστηνο[ς υ-υ-υ-υ-υ]
ἡμᾶς | γαῖαν ἐς ἄλλοδαπήν [-υ-υ-υ-υ-υ] |
λοιπὸν ἐγὼ λεγόμεν [υ-υ-υ-υ-υ-υ-υ]
ΤΑΙ | κέῖμαι δ' ἐν ξείνῃ [-υ-υ-υ-υ-υ].

Η στήλη με τη σκηνή του νεκρόδειπνου ανήκει σε έναν τύπο που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στην περιοχή της Προποντίδας και των νοτιοδυτικών παραλίων του Εύξεινου Πόντου, ειδικά μάλιστα στο Βυζάντιο¹. Η στήλη μπορεί να χρονολογηθεί στον 1^ο αι. μ.Χ.

The stele depicting a funerary banquet belongs to a very popular type in the area of Propontis and the southwestern coast of the Black Sea, especially Byzantium¹. The stele can be dated to the 1st c. A.D.

Εμμ. Βουτυράς

E. Voutiras

¹ Βλ. J. Fabricius, Die hellenistischen Totenmalreliefs. Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten (München 1999) 236-248.

¹ See J. Fabricius, Die hellenistischen Totenmalreliefs. Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten (München 1999) 236-248.

18

Ταφική στήλη δύο κοριτσιών, της Δημέας και της Σεήρας

Grave stele of two girls, Dimeia and Seira

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 2445

Inv. No.: ΜΘ 2445

Πρόελευση: «Ευρεθείσα εν Κωνσταντινουπόλει» (ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα). Στο ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης δεν δηλώνεται πρόελευση.

Provenance: "Discovered in Constantinople" (TESR-Proceedings). No provenance is mentioned at the Inventory of the Archaeological Museum of Thessaloniki.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,31 μ. Πλ. 0,254 μ. Πάχ. 0,10 μ.

Dimensions: H. 0.31 m. W. 0.254 m. Th. 0.10 m.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο.

Material: Fine-grained, white marble.

Βιβλιογραφία: Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελήνη — Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 2445 (με αναλυτική βιβλιογραφία).

Bibliography: Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελήνη — Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 2445 (with analytical bibliography).

Το ανάγλυφο είναι σε δεύτερη χρήση. Η πρώτη χρήση του λίθου ήταν κίονας ή άλλο αντικείμενο (π.χ. πόδι τραπεζιού ή στήριγμα περιρραντηρίου), το κάτω διευρυμένο τμήμα του οποίου χρησιμοποιήθηκε για το ανάγλυφο. Από την αρχική μορφή του αντικειμένου διασώζονται από δύο γλυφές στην πίσω πλευρά του αναγλύφου, στις δύο πλάγιες πλευρές του. Οι υπόλοιπες γλυφές δουλεύτηκαν με χονδρό βελόνι, ώστε να διαμορφωθεί μια ημικυκλική κυρτή επιφάνεια που σχηματίζει κόγχη, μέσα στην οποία λαξεύτηκε η παράσταση. Στην μπροστινή πλευρά, ταινία 2 εκ. περιτρέχει το ανάγλυφο, η οποία απολαξεύεται και γίνεται λοξότμητη από το μέσο του ύψους της και πάνω, διατηρώντας ίχνη λεπτού βελονιού. Στην πάνω καμπυλωμένη επιφάνεια διακρίνονται ίχνη ράσπας. Η κατάσταση διατήρησης του αναγλύφου είναι αρκετά καλή. Σε κοίλο πεδίο εικονίζονται δύο όρθιες, μετωπικές μορφές κοριτσιών. Δεξιά (ως προς τον θεατή), με στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξί πόδι, εικονίζεται το μεγαλύτερο σε ηλικία κορίτσι με χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο που πέφτει ενιαίο, σαν σάκος πάνω στο σώμα της, ως το ύψος των γονάτων. Έχει το δεξί της χέρι λυγισμένο στο στήθος και κρατά κύλινδρο ή ειλητάριο, ενώ με το αριστερό κατεβασμένο κρατά σχολική τσάντα. Στα δεξιά της εικονίζεται παιδίσκη με

The relief is in second use. It was initially used as a column or alternatively as a table support or a *perirhanterion*. As it is tapering at the top, the lower part was used for the relief. Two carvings on the back side of the artefact survive from its initial use, on its lateral sides. The rest was worked with a thick needle to form a semi-circular curved surface that forms a niche that contains the representation. At the front, a 2 cm band surrounds the relief, which is beveled at the upper half preserving traces of a thin needle. Traces of rasp can be seen on the upper curved surface. The relief is preserved in a fairly good condition.

Two girls are shown within a curved field, upright and facing front. The older girl is shown to the right (to the viewer) resting on her left leg, with her right leg relaxed, wearing a sleeved chiton and a himation. The latter falls in one knee-long drape over her body. Her right arm is bent to her chest holding a cylinder or scroll, while the lowered left one is holding a school bag. To her right, a younger girl with a semi-long chiton, with a wide belt along the waist. She is holding a spherical artefact on her right hand and a bird on her left one. Thin melon-shaped slices form the girls' hairstyle that culminate to a bundle at the back. Their eyes are large and almond-shaped.

Under the relief, there is a single-lined inscription:

ημίμακρο χιτώνα, ζωσμένο στη μέση με φαρδιά ζώνη. Κρατά σφαιρικό αντικείμενο στο δεξί χέρι της και πουλί στο αριστερό. Τα μαλλιά και των δύο κοριτσιών διαμορφώνονται σε λεπτές πεπνοειδείς φέτες που μαζεύονται στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Τα μάτια τους είναι μεγάλα και αμυδαλωτά.

Κάτω από την παράσταση υπάρχει η μονόστιχη επιγραφή:

ΔΗΜCACEHPA

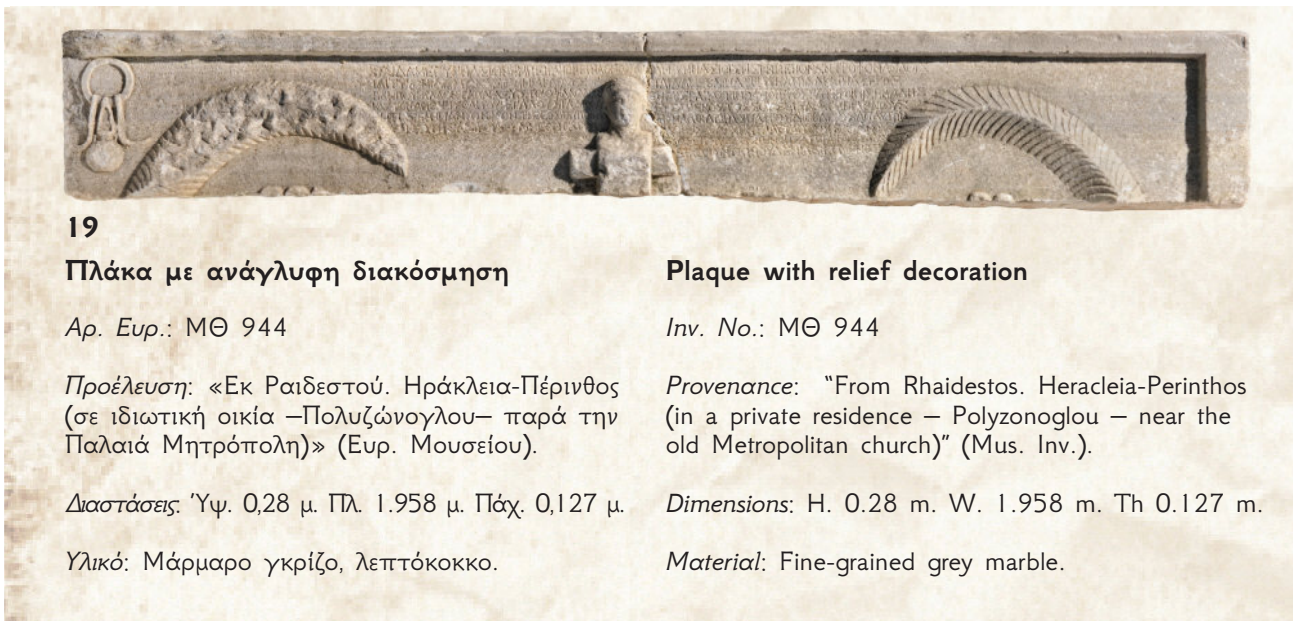
Από τον αδέξιο τρόπο απόδοσης των αναλογιών και των όγκων των μορφών αλλά και από την κόμμωσή τους μια χρονολόγηση προς τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. είναι αρκετά πιθανή.

Π. Αδάμ-Βελένη

ΔΗΜCACEHPA

The unskillful rendition of the proportions and volumes of the figures, as well as their hairstyle makes a dating to the middle of the 3rd c. A.D. quite plausible.

P. Adam-Veleni

19

Πλάκα με ανάγλυφη διακόσμηση

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 944

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού. Ηράκλεια-Περίνθου (σε ιδιωτική οικία –Πολυζώνογλου– παρά την Παλαιά Μητρόπολη)» (Ευρ. Μουσείου).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,28 μ. Πλ. 1.958 μ. Πάχ. 0,127 μ.

Υλικό: Μάρμαρο γκριζο, λεπτόκοκκο.

Plaque with relief decoration

Inv. No.: ΜΘ 944

Provenance: "From Rhaidestos. Heracleia-Perinthos (in a private residence – Polyzonoglou – near the old Metropolitan church)" (Mus. Inv.).

Dimensions: H. 0.28 m. W. 1.958 m. Th 0.127 m.

Material: Fine-grained grey marble.

Βιβλιογραφία: Π. Νίγδελης, Από τη Ραιδεστό στη Θεσσαλονίκη: η τύχη μιας επιγραφής της Περίνθου, Τεκμήρια 5, 2000, 147-154, εικ. 3α-δ (με παλαιότερη βιβλιογραφία). ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 944 με βιβλιογραφία (Ν. Καζακίδη) (υπό έκδοση).

Άνω τμήμα πλάκας με ανάγλυφη παράσταση εντός ταινιωτού πλαισίου (πλ. άνω πλευρά: 0,03 μ. δεξιά: 0,75-0,78 μ.). Το αριστερό (ως προς τον θεατή) πέρας και η κάτω πλευρά έχουν αποκοπεί. Σκούρα πατίνα.

Στο κέντρο εικονίζεται ερμαϊκή στήλη με αγένεια κεφαλή και κοντή κόμη. Εκατέρωθεν, από ένα μεγάλο κλαδί φοίνικα που καμπυλώνεται πάνω από φυτικό στεφάνι. Στην πάνω αριστερή γωνία, κρίκος με αρύβαλλο και δύο στλεγγίδες. Εκατέρωθεν της ερμαϊκής στήλης, σε δύο στήλες το επίγραμμα:

Bibliography: P. Nigdelis, Από τη Ραιδεστό στη Θεσσαλονίκη: η τύχη μιας επιγραφής της Περίνθου, Τεκμήρια 5, 2000, 147-154, fig. 3α-δ (with previous bibliography). ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 944 with bibliography (N. Kazakidi) (forthcoming).

Upper part of a plaque with relief decoration within a banded frame (upper side width: 0.03 m. right side: 0.75-0.78 m.). The left edge of the plaque (as seen by the viewer) and the lower part have been broken. Dark patina.

The centre is occupied by a herm of a beardless, short-haired bust. On either side, a large palm leaf bends over a wreath. On the upper left corner a circle with an aryballos and two strigils. On either side of the herm, the epigram:

- παῖδά με γυμνασίων ἐμπείραμον Ἑρμάωνος
καὶ τυχὸν ἰδρώτων ἄξιον Ἡρακλέους,
ἤδη που μέλλοντα παρὰ ξυστοῖο φιλάθλοις
4 καὐτὸν ἀριθμεῖσθαι τοῦ μεγάλου σταδίου,
ἥρπασεν ἢ πάντων φθονερὴ θεός, ἥς ὑπὸ νῆμα
κλήρῳ τῆς ἀδίκου κεκλίμεθ' ἔργα Τύχης.
ἤδη γυμνασίοις ἡσκημένον, ἔντροφον ἄθλοις
8 παῖδά με καὶ πάτρης ἐλπίδα καὶ πατέρος,
ἐγγὺς καὶ κοτίνῳ φθονερὸς κατεκοίμισεν Ἄδης
ψευδόμενος τόσσους εἰς ἀρετὴν καμάτους.
οὐνομά μοι Δωρᾶς, πατρός Διοκλείος, ἀπ' αὐτῶν
12 ἄθλων εἰς διδασχὴν τὰ αὐτὰ πονησαμένου
ἀλλά με πρηντέρως πενήθησατε· καὶ γὰρ ἐς Ἄδην
ἔρχομαι ἡρώων οὐδενὶ λειπόμενος.

Το κείμενο μνημονεύει έναν φερέλπιδα νέο, τον Δωρά, γιο του Διοκλείου, ο οποίος πέθανε ενόσω φοιτούσε ακόμη στο γυμνάσιο. Το σχήμα των γραμμάτων στην επιγραφή¹, αλλά και το σχήμα της κόμμωσης της κεφαλής που φέρει η ερμαϊκή στήλη, υποδεικνύουν τη χρονολόγηση του αναγλύφου στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο, πιθανόν μέσα στον 1ο αι. μ.Χ.².

Ο αρύβαλλος και οι στλεγγίδες τοποθετούν την παράσταση στον χώρο της παλαίστρας. Κλαδιά φοίνικα και φυτικά στεφάνια αποδίδονται ως έπαθλα στους νικητές των αγώνων. Ως νικητήρια σύμβολα υπογραμμίζουν εδώ τις αρετές του πρόωρα χαμένου νεαρού, τον οποίο ενσαρκώνει η ερμαϊκή στήλη³. Ηρωικό χαρακτήρα προσδίδει στο μνημείο το επίγραμμα, στο οποίο ο νεκρός παραλληλίζεται με θεούς και ήρωες. Η πλάκα, ίσως, αποτελούσε επένδυση σε ένα κτιστό μνημείο: ένα ταφικό κτίσμα ή, πιθανότερα, ένα μνημείο που ιδρύθηκε σε δημόσιο χώρο προς τιμήν του νεκρού, ίσως ένα ήρωον στο γυμνάσιο της Περίνθου⁴.

N. Καζακίδη

The text refers to a promising youth, Doras, son of Dioklei(e)s, who died at an age when youths would be training at the gymnasium. The letter shapes on the inscription¹, along with the haircut of the bust suggest that the relief must date to the early Imperial times, probably within the 1st c. A.D.².

The aryballos and the strigils place the scene at a palaestra. Palm branches and floral wreaths were given to the victors of the games. As symbols of victory they signify the virtues of the prematurely deceased youth, depicted in the herm³. The epigram gives a heroic character to the monument, as it compares the deceased with gods and heroes. The plaque was probably enwalled in a built monument: a funerary edifice, or more probably a monument erected in a public space in honour of the deceased, perhaps a Heroon in the Perinthos gymnasium⁴.

N. Kazakidi

¹ Π. Νίγδελς, ό.π., 150.

² Πρβ. D. von Moock, Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit: Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie (Mainz 1998) 40 αρ. 2, 108 αρ. 122, πίν. 13d, 173 αρ. 466, πίν. 59d. Πρβ. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., σημ. 4-5.

³ ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., σημ. 6. Για το φαινόμενο νέοι του γυμνασίου να εικονίζονται μετά θάνατον στον τύπο της ερμαϊκής στήλης, βλ. Ν. Καζακίδη, Εἰκόνες ἐν γυμνασίῳ. Ἔργα γλυπτικής στο ελληνιστικό γυμνάσιο (Θεσσαλονίκη 2015) 107-113.

⁴ ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., σημ. 17.

¹ P. Nigdelis, op. cit., 150.

² Cf. D. von Moock, Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit: Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie (Mainz 1998) 40 no. 2, 108 no. 122, pl. 13d, 173 no. 466, pl. 59d. Cf. ΚΓΑΜΘ IV, op. cit., n. 4-5.

³ ΚΓΑΜΘ IV, op. cit., n. 6. On youths of a gymnasium appearing post-mortem on herms, see N. Kazakidi, Εἰκόνες ἐν γυμνασίῳ. Ἔργα γλυπτικής στο ελληνιστικό γυμνάσιο (Thessaloniki 2015) 107-113.

⁴ ΚΓΑΜΘ IV, op. cit., n. 17.

20

**Ανάγλυφο με παράσταση
ιππέα**

Relief with a horseman

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 238

Inv. No.: ΜΘ 238

Προέλευση: «Συλλογή
Ραιδεστού» (Ευρ. Μουσείου).

Provenance: "Rhaidestos
Collection" (Mus. Inv.).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,264μ. Πλ.
0,44μ. Πάχ. 0,089μ.

Dimensions: H. 0.264 m.
W. 0.44 m. Th. 0.089 m.

Υλικό: Μάρμαρο υπόλευκο,
λεπτόκοκκο.

Material: Fine-grained, off-
white marble.

Βιβλιογραφία: Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 238.

Bibliography: Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 238.

Τμήμα αναγλύφου με παράσταση ιππέα προς τα δεξιά.

Part of a relief depicting a horseman moving to the right.

Πάνω από το πλαίσιο του αναγλύφου προεξέχει μαρμάρινος όγκος που θα μπορούσε να αποδοθεί σε δεύτερο εικονογραφημένο πεδίο. Ωστόσο, οι κανόνες που διαμορφώνονται πάνω και πλάγια καθώς και τα ίχνη κονιάματος στην πίσω πλευρά υποδηλώνουν ότι το ανάγλυφο ήταν εντοιχισμένο και το πάνω τμήμα του δεν ήταν ορατό.

A bulk of marble is located above the relief frame which could be attributed to a second representational panel. However, the lines formed at the top and at the sides, as well as the traces of plaster on the back side, indicate that the relief was enwalled and its upper part was not visible.

Ο ιππέας κρατά με το δεξί του χέρι τα ηνία του αλόγου, το οποίο αποδίδεται συνοπτικά, χωρίς πολλές ανατομικές λεπτομέρειες. Φορά χιτώνα με κόλπο στη μέση του και χλαμύδα που ανεμίζει πίσω του. Το κεφάλι του αποδίδεται κατενώπιον, τα μαλλιά του είναι φουντωτά και το πρόσωπό του ωοειδές. Απέναντι από τον ιππέα υπάρχει μια γυμνή, ανδρική μάλλον, μορφή που με το δεξί αναστηκωμένο χέρι της κρατά, επίσης, το χαλινάρι του αλόγου. Η διαμόρφωση του κεφαλιού της μορφής αυτής είναι παρόμοια με του αναβάτη του ζώου, ένας φουντωτός όγκος χωρισμένος σε μικρές φέτες. Πίσω από τη γυμνή μορφή, στην οποία θα μπορούσε να δηλώνεται γραπτά κάποιο ένδυμα, εικονίζεται πυκνό φύλλωμα δένδρου, από όπου ξεπροβάλλει το κεφάλι και το μπροστινό μέρος του σώματος ενός φιδιού. Στην περιμετρική ταινία του αναγλύφου, πιθανώς, υπήρχε επιγραφή.

The horseman's right hand is holding the reins of the horse, which is depicted in a rudimental manner, without many anatomical details. He is wearing a chiton tied around his waist and a chlamys is waving over his shoulder. His head is shown facing front, his hair is bushy and his face oval-shaped. Opposite the horseman, a nude, possibly male figure is also grasping the rein with his raised right arm. The figure's head is rendered like the horseman's, a bushy volume separated in small slices. Behind the nude figure, which could have had clothing drawn on it, there are thick tree branches, with the head and the front body of a snake emerging from them. It is possible that an inscription was written along the relief's peripheral band.

Πρόκειται για ταφικό ανάγλυφο με τον αφηρωισμένο έφιππο άνδρα στον τύπο του Ήρωα ή Θράκα Ιππέα, το οποίο με βάση τη διαμόρφωση των μαλλιών των δύο μορφών χρονολογείται στο πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.

It is a grave relief with the heroized deceased man depicted as the Hero or the Thracian Horseman. The rendition of the figures' hair dates the relief to the first half of the 2nd c. A.D.

Π. Αδάμ-Βελένη

P. Adam-Veleni

21

**Ανάγλυφο με
παράσταση ιππεία****Relief with a horseman**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 258

Inv. No.: ΜΘ 258

Προέλευση: «Συλλογή
Ραιδεστού, από το χωριό
Σεμιτλή της Ανατολικής
Θράκης» (Ευρ. Μουσείου).

Provenance: "Rhaidestos
Collection, from the village of
Semitle in Eastern Thrace"
(Mus. Inv.).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,40 μ. Πλ.
0,41 μ. Πάχ. 0,085 μ.

Dimensions: H. 0.40 m. W.
0.41 m. Th. 0.085 m.

Υλικό: Μάρμαρο υποκίτρινο,
με μέτριους κόκκους.

Material: Medium-grained buff
marble.

Βιβλιογραφία: ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 563 με περαιτέρω
βιβλιογραφία (Π. Αδάμ-Βελένη).

Bibliography: ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 563 with further
bibliography (P. Adam-Veleni).

Μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα με ημικυκλική απόληξη. Εικονίζεται έφιππη μορφή προς τα δεξιά. Το άλογο βαδίζει ήρεμο, έχοντας ανασηκωμένο μόνο το μπροστινό αριστερό του σκέλος. Το κεφάλι του κοιτά μπροστά. Η χαίτη του είναι χαμηλή, ενώ η πλούσια μακριά ουρά του ακουμπά σχεδόν στο έδαφος. Στην πλάτη του διακρίνεται τμήμα ορθογώνιου υφάσματος. Ο αναβάτης αποδίδεται ευθυτενής, φορά χιτωνίσκο και χλαμύδα που πέφτει στην πλάτη του και αναδιπλώνεται στην πλάτη του αλόγου. Με το δεξί του χέρι κρατά το χαλινάρι, ενώ με το αριστερό τα όπλα του, μια ασπίδα αποδοσμένη προοπτικά και δύο δόρατα, τα οποία δηλώνονται πίσω από το σώμα του. Δεν διατηρούνται τα χαρακτηριστικά του προσώπου του. Μπροστά από το άλογο υπάρχει κορμός δένδρου με λίγο φύλλωμα, γύρω από τον οποίο ελίσσεται φίδι. Χαμηλά κάτω εικονίζεται βωμός με βάση και επίστεψη. Πρόκειται για παράσταση έφιππου άνδρα στον τύπο του Ήρωα Ιππεία ή του λεγόμενου Θράκα Ιππεία. Το ανάγλυφο είχε, πιθανότατα, ταφικό χαρακτήρα.

Η δυσαναλογία στις μορφές και η αδυναμία απόδοσης ανατομικών λεπτομερειών οδηγούν σε μια χρονολόγησή του μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Π. Αδάμ-Βελένη

Relief marble plaque with a semi-circular crowning. A figure on horseback is shown to the right. The horse is shown in slow movement, raising only his front left leg. Its head is facing front. His mane is short, while his long tail is almost touching the ground. Part of a rectangular cloth can be seen on its back. The rider is shown in an upright position, wearing a short chiton and a chlamys that falls on his back and folds on the horse's back. His right hand is holding the reins, while his left one his weapons, a shield shown in perspective and two spears, shown behind his body. No facial characteristics are preserved. A tree trunk is shown in front of the horse, with a snake coiling around it. An altar with a base and a crowning can be seen on the ground. This is a representation of a man on horseback in the type of the Hero Horseman or the so-called Thracian Horseman. The relief most probably had a funerary character. The disproportionate figures and the lack of anatomical details lead to a date after the middle of the 3rd c. A.D.

P. Adam-Veleni

22
Ανάγλυφο με
παράσταση ιππέα

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 1124

Προέλευση: «Συλλογή
Ραιδεστού, εκ Μεγάλου
Τσεκμετζέ» (Ευρ.
Μουσείου).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,192 μ.
Πλ. 0,255 μ. Πάχ. 0,08 μ.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό, με
μέτριους κόκκους.

Relief with a horseman

Inv. No.: ΜΘ 1124

Provenance: "Rhaidestos
Collection, from Megalos
Tsekmetzes" (Mus. Inv.).

Dimensions: H. 0.192 m.
W. 0.255 m. Th. 0.08 m.

Material: Medium-grained,
white marble.

Βιβλιογραφία: Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ.
Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 1124.

Bibliography: Ηλ. Σβέρκος — Π. Αδάμ-Βελένη — Κ.
Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 1124.

Ανάγλυφο με ιππέα προς τα δεξιά και πίσω του μια όρθια μορφή. Σώζεται το πάνω τμήμα του αναγλύφου, μαζί με το περιμετρικό του πλαίσιο. Ο έφιππος άνδρας κρατά στο ανυψωμένο δεξί του χέρι δόρυ. Φορά κοντό ένδυμα, ελάχιστα αποδοσμένο, ενώ πίσω από τον βραχίονά του δηλώνεται μόνο με λάξευση η ανεμίζουσα χλαμύδα του ιππέα. Το πρόσωπό του αποδίδεται κατά τρία τέταρτα και τα μαλλιά του σχηματίζουν έναν συμπαγή όγκο περιμετρικά στο κυκλικό του πρόσωπο. Κατά τρία τέταρτα αποδίδεται και η όρθια μορφή πίσω από τον ιππέα, η οποία φορά κοντό ένδυμα, ζωσμένο τη μέση. Με το δεξί της χέρι φαίνεται να κρατά την ουρά του αλόγου, η οποία αποδίδεται ως μια συμπαγής μάζα με μια αυλακία κατακόρυφη. Η χαίτη του αλόγου αποδίδεται με λοξές αυλακιές.

Και αυτό το έργο εντάσσεται στην ευρεία κατηγορία των αναγλύφων με παράσταση έφιππων αφηρωισμένων ανδρών, στον τύπο του Ήρωα ή Θράκα Ιππέα. Από τον τρόπο που διαμορφώνονται τα μαλλιά είναι πιθανή η χρονολογική τοποθέτησή του στα τέλη 2^{ου}-αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.

Relief with a horseman to the right and a figure behind him. The upper part of the relief and its peripheral frame is preserved. The rider is holding a spear with his raised right hand. His clothing is short, plainly sculpted, while behind his arm his waving chlamys is shown through simple incisions. His face is shown in three-quarters and his hair forms a solid bulk surrounding his round face. The upright figure behind the rider is also shown in three-quarters, wearing a short dress, tied around the waist. The figure's right hand appear to be holding the horse's tail, which is rendered as a solid mass, with a vertical groove. The horse's mane is rendered with oblique grooves.

This is another work belonging to the wide category of reliefs that depict heroised men on horseback, in the type of the Hero or Thracian Horseman. The rendition of the hair indicate that it probably dates to the late 2nd-early 3rd c. A.D.

Π. Αδάμ-Βελένη

P. Adam-Veleni

23

**Ανάγλυφο με
παράσταση ιππέα**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 1064

Προέλευση: «Συλλογή
Ραιδεστού, προερχόμενο
από Τσιφλή-Διογιού» (Ευρ.
Μουσείου).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,39μ. Πλ.
0,25μ. Πάχ. 0,045μ.

Υλικό: Μάρμαρο υπόλευκο,
λεπτόκοκκο.

Relief with a horseman

Inv. No.: ΜΘ 1064

Provenance: "Rhaidestos
Collection, coming from Tsifi-
Diogiu" (Mus. Inv.).

Dimensions: H. 0.39 m. W.
0.25 m. Th. 0.045 m.

Material: Fine-grained, off-
white marble.

Βιβλιογραφία: ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 553 με περαιτέρω
βιβλιογραφία (Π. Αδάμ-Βελένη).

Bibliography: ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 553 with further
bibliography (P. Adam-Veleni).

Ορθογώνιο ανάγλυφο με τονισμένο τον καθ' ύψος άξονά του. Σε βαθύ ορθογώνιο πεδίο εικονίζεται έφιππος άνδρας προς τα δεξιά. Φορά κοντό χιτώνα με χειρίδες, που αφήνει ακάλυπτο όλο σχεδόν τον μηρό και χλαμύδα πορπωμένη στον δεξιό ώμο, η οποία δημιουργεί κόλπο μπροστά στο στήθος του και πέφτει πίσω από την πλάτη του. Φορά κλειστά υποδήματα ως τους αστραγάλους. Στο δεξί χέρι του κρατά χαλινάρι και ομφαλωτή φιάλη. Το κεφάλι του αποδίδεται σχεδόν σε κατατομή. Έχει χαρακτηριστικό σχήμα προσώπου και μαλλιών. Το άλογο βαδίζει ήρεμα, δεν αποδίδονται με ακρίβεια οι ανατομικές του λεπτομέρειες και έχει μακριά ουρά. Μπροστά από το άλογο εικονίζεται ψηλός βωμός με βάση και επίστεψη, ο οποίος βρίσκεται στην ίδια ευθεία με δένδρο. Στο κάτω τμήμα του αναγλύφου δημιουργείται πλατύς κανόνας, όπου χαράσσονται πρόστυπα δύο μορφές ζώων, ενός σκύλου και ενός κάπρου.

Το ανάγλυφο εικονίζει αφηρωισμένο νεκρό. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα ταφικό μνημείο. Οι μέτρια αποδοσμένες αναλογίες του αναγλύφου, ο αδέξιος χειρισμός του χώρου στην τοποθέτηση των μορφών στο ανάγλυφο πεδίο, η κόμη του ιππέα και ο συνοπτικός τρόπος απόδοσης του σώματός του οδηγούν σε μια χρονολόγηση προς το τέλος του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Rectangular relief on a vertical axis. The deep rectangular panel depicts a man on horseback to the right. He is wearing a short chiton with sleeves that leaves almost his entire thigh exposed, and a chlamys fastened on his right shoulder, which forms a fold on his chest and falls over his back. He is wearing closed shoes that reach the ankles. He is holding the reins and a mesomphalic phiale. His head is shown almost in profile. The shape of his head and hair is characteristic. The calmly walking horse does not show accurate anatomical details and has a long tail. In front of the horse, a tall altar with a base and a crowning can be seen, placed alongside a tree. Below the panel two animal figures can be found, a dog and a boar, incised in shallow relief.

The relief depicts a heroised dead. It is thus a funerary monument. The mediocre rendition of the relief's proportions, the awkward placing of the figures within the panel, the horseman's hair and the plain rendition of his body lead to a chronology near the end of the 2nd c. A.D.

Π. Αδάμ-Βελένη

P. Adam-Veleni

24

**Ενεπίγραφη βάση
αγαλματίου με πέλματα**

**Inscribed statue base with
preserved feet.**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 2344

Inv. No.: ΜΘ 2344

Προέλευση: Άγνωστη (Ευρ.
Μουσείου). Αποδίδεται στη
Συλλογή Ραιδεστού.

Provenance: Unknown (Mus.
Inv.). Attributed to the
Rhaides Collection.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,08 μ.
Διαστάσεις πλίνθου: Μήκ.
0,25 μ. Βάθ. 0,12 μ. Ύψ.
γράμμ. 0,015 μ.

Dimensions: H. 0.08 m.
Plinth dimensions: L. 0.25
m. D. 0.12 m. Letter H.
0.015 m.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό,
χοντρόκοκκο.

Material: Thick-grained, white
marble.

Βιβλιογραφία: IG X 2.1 273. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 2344. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 2344 με βιβλιογραφία (Ν. Καζακίδη) (υπό έκδοση).

Bibliography: IG X 2.1 273. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume., ΜΘ 2344. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 2344 with bibliography (N. Kazakidi) (forthcoming).

Ορθογώνια βάση αγαλματίου, αποκρουσμένη στην πίσω πλευρά, την αριστερή και το αριστερό άκρο της πρόσθιας πλευράς. Διατηρούνται τμήματα από τα πέλματα του αγαλματίου, ενός στηρίγματος στην αριστερή του πλευρά και ενός αντικειμένου μπροστά στο δεξί σκέλος.

Στην πρόσθια όψη μονόστιχη επιγραφή:

Μέων Ἡρακλέω[νος υἱ]

^{vacat} c. 0,035

Η μορφή εικονιζόταν, πιθανόν, στο σχήμα του Ηρακλή με στάσιμο το αριστερό σκέλος και ανεστραμμένο ρόπαλο στο δεξί του χέρι, το οποίο ακουμπούσε στο έδαφος ή σε χαμηλή βάση μπροστά από το αντίστοιχο σκέλος. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα συναντάται σε τύπους της γλυπτικής του 5ου αι. π.Χ.¹ και του 4ου αι. π.Χ.², στους οποίους ο Ηρακλής εικονίζεται γυμνός, συνήθως με το αριστερό χέρι να προτάσσεται και τη λεοντή να αναδιπλώνεται πάνω στον πήχη. Το στήριγμα που βρίσκεται δίπλα στο αριστερό σκέλος έχει συνήθως τη μορφή δέντρου, το οποίο καλύπτει η λεοντή, καθώς πέφτει από τον πήχη του Ηρακλή.

Σύμφωνα με την προτεινόμενη συμπλήρωση της επιγραφής, επρόκειτο για απεικόνιση του ίδιου του Μέωνα, γιου του Ηρακλέωνος. Επρόκειτο, δηλαδή, για το αγαλμάτιο μάλλον ενός νεκρού σε θεόμορφο τύπο απεικόνισης³. Η επιλογή ενός εικονογραφικού σχήματος του Ηρακλή θα πρέπει να σχετίζεται με το πατρωνυμικό του εικονιζόμενου προσώπου.

Rectangular statue base, with the back and left side broken, as well as the left corner of the front side. It preserves parts of the statue's feet, a puntello on the left side and an artefact in front of the right leg. On the front, a single-line inscription:

Μέων Ἡρακλέω[νος υἱ]

^{vacat} c. 0,035

The figure probably imitated the type of Heracles resting on his left leg and holding a reversed club with his right hand, which touched the ground or a small base in front of his leg. The iconographic motif is found in 5th c.¹ and 4 c. BC² sculptural types, which depict Heracles nude, extending his left hand and his lionskin folding over his forearm. The puntello found beside his left arm usually depicted a tree, covered by the lionskin, as it drapes over his forearm.

According to the proposed reading of the inscription, it depicted Meon, son of Heracleon. Hence it was a small statue probably of a deceased in a deified representation type³. The choice of Heracles must have been associated with the depicted person's patronymic.

The base inscription dates to the 2nd or 3rd c. A.D.⁴, which agrees with the sculpture's constructional details.

N. Kazakidi

Η επιγραφή της βάσης χρονολογήθηκε στον 2ο ή 3ο αι. μ.Χ.⁴, χρονολόγηση που δεν έρχεται σε αντίθεση με την εργασία του γλυπτού.

Ν. Καζακίδη

¹ S. Kansteiner, Herakles. Die Darstellungen in der Großplastik der Antike (Köln 2000) 85-86. St.F. Schröder, Katalog der antiken Skulpturen des Museo del Prado in Madrid 2. Idealplastik (Mainz 2004) 342-345 αρ. 174.

² LIMC IV (1988) 745 αρ. 271, 746 αρ. 304-309, πίν. 463 εικ. 271, πίν. 465 εικ. 305 στο λ. Herakles (O. Palagia).

³ Για το φαινόμενο θνητοί να εικονίζονται με τα χαρακτηριστικά θεών, βλ. ThesCRA II (2004) 203-204 στο λ. Heroisierung/Apotheose (P. Karanastassi). Πρβ. ΚΓΑΜΘ IV, ό.π., σημ. 9.

⁴ IG X II I 273.

¹ S. Kansteiner, Herakles. Die Darstellungen in der Großplastik der Antike (Köln 2000) 85-86. St.F. Schröder, Katalog der antiken Skulpturen des Museo del Prado in Madrid 2. Idealplastik (Mainz 2004) 342-345 no. 174.

² LIMC IV (1988) 745 Inv. No. 271, 746 no. 304-309, pl. 463 fig. 271, 465 fig. 305 s.v. Herakles (O. Palagia).

³ On the depiction of mortals with the characteristics of gods, see ThesCRA II (2004) 203-204 s.v. Heroisierung/Apotheose (P. Karanastassi). Cf. ΚΓΑΜΘ IV, op.cit, n. 9.

⁴ IG X, II I, 273.

25

**Επιτύμβια στήλη του
Magava**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 2329

Προέλευση: Πάνιον.
«Ευρεθείσα εν Πανίδω»
(ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,495 μ.
Πλ. 0,335 μ. Πάχ. 0,05
(δεξιά) - 0,06 μ. (αριστερά).
Ύψ. γραμμ. 0,06 μ. (στ.
1/2) - 0,045 μ. (l. στ. 3).
Διάστιχα 0,055 μ. (στ. 1/2)
- 0,052 μ. (στ. 2/3).

Υλικό: Μάρμαρο γκριζωπό,
λεπτόκοκκο.

Grave stele of Magava

Inv. No.: ΜΘ 2329

Provenance: Panion.
"Found at Panion" (TESR-
Proceedings).

Dimensions: H. 0.495 m. W.
0.335 m. Th. 0.05 (right)
- 0.06 m. (left). Letter H.
0.06 m. (lines 1/2) - 0.045
m. (l. line 3). Line spacing
0.055 m. (lines 1/2) -
0.052 m. (lines 2/3).

Material: Fine-grained,
greyish marble.

Βιβλιογραφία: ΘΦΣΡ-Πεπραγμένα, 65 επιγραφή Ε' [= Φ. Μανουηλίδης, Πόλις και νομός Ραιδεστού, Θρακικά 24, 1955, 70 αρ. Ε']. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιοτήτες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 83 αρ. 12, την περιγραφή του οποίου παραθέτει και ο Τρ.Δ. Παπαζώης, Το αρχαίο Πάνιο (Πάνιδο) Ανατ. Θράκης (Θεσσαλονίκη 1988) 28 αρ. 5. CIL III Suppl. 7389. A. Dumont - Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 417 αρ. 87a (πρβ. 399 σημ. 1). Γ. Λαμπουσιάδης, Οδοιπορικών: Ηράκλεια-Πέρινθος, Θρακικά 15, 1941, 114. IG X 2.1 716.

Bibliography: TESR-Proceedings, 65 inscription Ε' [= F. Manouilidis, Πόλις και νομός Ραιδεστού, Θρακικά 24, 1955, 70 no. Ε']. A. Papadopoulos Kerameus, Antiquities and inscriptions of Thrace and Macedonia: collected according to the year 1885, O en Konstantinoupoli Ellinikos Philologikos Syllogos 17, 1882-83 (1886), Parartema, 83 no. 12, Tr.D. Papazois also describes the artifact in To archaio Panio (Panido) Anat. Thrakis (Thessaloniki 1988) 28 no. 5. CIL III Suppl. 7389. A. Dumont - Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 417 no. 87a (cf. 399 n. 1). G. Lambousiadis, Odoiporikon: Herakleia-Perrinthos, Thracika 15, 1941, 114. IG X 2.1 716. L.D. Loukopoulou, Contribution

L.D. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 9 (Athènes 1989) 344-345 στο λ. Magava. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 2329.

Ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα. Αν και φαίνεται να έχει αποκοπεί το πάνω τμήμα της, η πλάκα σώζεται πιθανότατα ακέραιη. Λείπει μικρό τμήμα της πάνω αριστερής πλευράς, ενώ μικρές αποκρούσεις υπάρχουν στον δεξιό κρόταφο. Λιγότερες είναι οι φθορές στον αριστερό κρόταφο και στην επιφάνεια. Εκτός από την κύρια όψη, λειασμένες είναι η αριστερή, καθώς και η πίσω πλευρά, η οποία παρουσιάζει βύθυνση προς το κέντρο. Καλά επεξεργασμένη (χωρίς λείανση) είναι η δεξιά πλευρά.

Magava

hic

situs est

Με βάση το σχήμα των γραμμάτων (η γραφή είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και τα γράμματα φέρουν έντονους ακρέμονες), η επιγραφή χρονολογείται στο α' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. και ανήκει στα ελάχιστα δείγματα επιγραφών από την περιοχή της Ανατολικής Θράκης, που είναι συνταγμένες στη λατινική γλώσσα¹. Ο νεκρός φέρει το αμάρτυρο από αλλού όνομα Magava. Όπως σημειώνει ο D. Detschew, «Die Teilung Ma-gava wird auf Μαδα-γαυα gerechtfertigt»². Το όνομα Μαδαγάβα μαρτυρείται σε επιγραφή του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Τόμι³, ενώ σύμφωνα με επιγραφή επίσης του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Οδησό το ζεύγος Αυρήλιος Ηρακλείδης και Μαδαγαύα ανήγειραν το επιτάφιο μνημείο του γιου τους Δομνείνου, για τον οποίο σημειώνεται ότι κατάγεται από την πόλη Τύρα (Τυρανός)⁴.

Ηλ. Σβέρκος

¹ Για τη διάδοση της λατινικής γλώσσας στην περιοχή, βλ. ενδεικτικά Δ.Κ. Σαμάρης, Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, διδ. διατριβή (Θεσσαλονίκη 1980) 300-327. Α. Slawisch, Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia. Aufnahme Verarbeitung und Weitergabe überregionaler Ausdrucksmittel am Beispiel der Grabsteine einer Binnenprovinz zwischen Ost und West (Langenweissbach 2007) 48, 90, 169.

² D. Detschew, Die Thrakische Sprachreste (Wien 1957) 279.

³ Βλ. LGPN IV, στο λ.

⁴ IGBulg I² 229. Πρβ. LGPN IV, στο λ. Α. Avram, Prosopographia Ponti Euxini Externa (Leuven-Paris-Walpole 2013) 306 ap. 3170.

à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 9 (Athènes 1989) 344-345 s.v. Magava. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 2329.

Rectangular marble plaque. Though its upper part appears to be broken, the plaque most probably survives intact. A small part of the upper left side is missing and it bears minor flakes on the right edge. The left edge and the main surface are less damaged. Apart from the main side, the left and the back side are also polished. The latter forms a depression at the centre. The right side is well worked though not polished.

Magava

hic

situs est

Based on the shape of the letters (the inscription is very thoroughly carved and the letters are highly serified), the inscription dates to the first half of the 2nd c. A.D. The inscription belongs to the very few examples from Eastern Thrace written in Latin¹. The deceased bears the elsewhere unattested name Magava. As D. Detschew notes, "Die Teilung Magava wird auf Μαδα-γαυα gerechtfertigt"². The name Μαδαγάβα (Madagaba) is found on a 3rd c. A.D. inscription from Tome³, while according to another 3rd c. A.D. inscription from Odessos, the couple Aurelios Herakleidis and Madagaua erected a grave monument for her son Domneinos. It has been noted that he possibly comes from the city of Tyra (Tyranian)⁴.

E. Sverkos

¹ For the dispersion of Latin in the region, see indicatively D.K. Samsaris, Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, doctoral dissertation (Thessaloniki 1980) 300-327. Α. Slawisch, Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia. Aufnahme Verarbeitung und Weitergabe überregionaler Ausdrucksmittel am Beispiel der Grabsteine einer Binnenprovinz zwischen Ost und West (Langenweissbach 2007) 48, 90, 169.

² D. Detschew, Die Thrakische Sprachreste (Wien 1957) 279.

³ See LGPN IV, s.v.

⁴ IGBulg I² 229. Cf. LGPN IV, s.v. Α. Avram, Prosopographia Ponti Euxini Externa (Leuven-Paris-Walpole 2013) 306 no. 3170.

26

Τμήμα αναθηματικού αναγλύφου**Part of a votive relief**

Αριθ. Ευρ.: ΜΘ 938

Inv. No.: ΜΘ 938

Προέλευση: «Εκ Ραιδεστού» (Ευρ. Μουσείου).

Provenance: "From Rhaidestos" (Mus. Inv.).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,40 μ. Πλ. 0,34 μ. Πάχ. 0,10 μ. Ύψ. γραμμ. 0,03-0,035 μ.

Dimensions: H. 0.40 m. W. 0.34 m. Th. 0.10 m. Letter H. 0.03-0.035 m.

Υλικό: Μάρμαρο φαίο, χοντρόκοκκο.

Material: Thick-grained, grey marble.

Βιβλιογραφία: Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 78 αρ. 2. Α. Dumont — Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 401 αρ. 76. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 938 (Εμμ. Βουτυράς) (υπό έκδοση).

Bibliography: Α. Papadopoulos Kerameus, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 78 no. 2. A. Dumont — Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 401 no. 76. ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 938 (E.Voutiras) (forthcoming).

Σώζεται το πάνω δεξί τμήμα αναγλύφου πεδίου μέσα σε πλαίσιο χωρίς αρχιτεκτονική διαμόρφωση. Από την έντονα διαβρωμένη ανάγλυφη παράσταση διατηρείται το πάνω μέρος μιας όρθιας γυναικείας μορφής που φορά ιμάτιο, το οποίο καλύπτει τον αριστερό ώμο και τυλίγεται γύρω από τον αριστερό της βραχίονα, αφήνοντας γυμνό τον κορμό. Από το κεφάλι της γυναίκας διακρίνεται μόνο το περίγραμμα· πίσω της υπάρχει ανάγλυφος πλοχμός, του οποίου σώζεται καλύτερα το τμήμα πάνω από τον αριστερό της ώμο. Στα αριστερά της γυναικείας μορφής, δίπλα στο πλαίσιο, εικονίζεται γυμνός Ερωτιδέας, από τους ώμους του οποίου βγαίνουν φτερά· το αριστερό του χέρι είναι κατεβασμένο, ενώ το δεξί δεν διακρίνεται, καθώς είναι υψωμένο και κρύβεται πίσω από τον πλοχμό. Στο βάθος του αναγλύφου, πάνω από τον Ερωτιδέα, υπάρχει άνθος με τέσσερα πέταλα, από τα οποία το ένα έχει σπάσει.

Στο πλαίσιο πάνω από το ανάγλυφο πεδίο διαβάζεται αποσπασματική επιγραφή:

[- - -] OPATE ^{vacat}
[- - -] ΤΩΝ

Στο πλαίσιο δεξιά, δίπλα στον ερωτιδέα, διαβάζεται η επιγραφή:

Τύχη

Η ημίγυμνη γυναικεία μορφή εικονίζει πιθανότατα την Αφροδίτη, ερμηνεία που ενισχύεται από την

The upper right part of a relief panel is preserved with no architectural formation. The heavily worn relief representation preserves the upper part of a standing female figure wearing a himation that covers her left shoulder and wraps around her left arm, leaving her torso uncovered. Only the outline of her head survives. A relief tress behind her is best preserved over her left shoulder. To the left of the female figure, next to the frame, a nude Eros is shown with wings on his shoulders. His left arm is lowered while his right one is raised and hidden behind the tress. A flower of four petals is shown at the back, behind Eros, with one of the petals broken.

The frame above the relief panels bears a partially-surviving inscription:

[- - -] OPATE ^{vacat}
[- - -] ΤΩΝ

The frame to the right, next to Eros, bears the inscription:

Τύχη

The seminude female figure is most probably Aphrodite, an interpretation reinforced by Eros' presence. Hence the relief is votive. The shape of letters and style of figures, to the extent that they can be discerned, point towards a 1st c. B.C. date.

E. Voutiras

παρουσία του Ερωτιδέα. Συνεπώς, το ανάγλυφο είναι αναθηματικό. Η μορφή των γραμμάτων και η τεχνοτροπία των μορφών, όσο μπορεί να την διακρίνει κανείς, οδηγούν σε μια χρονολόγηση του αναγλύφου στον 1ο αι. π.Χ.

Εμμ. Βουτυράς

27

**Αναθηματικό ανάγλυφο
με ανδρική και γυναικεία
μορφή**

**Votive relief with a male
and a female figure**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 1079

Inv. No.: ΜΘ 1079

Προέλευση: «Συλλογή
Ραιδεστού, εκ Γανοχωρίου»
(Ευρ. Μουσείου).

Provenance: "Rhaidestos
Collection, from Ganochori"
(Mus. Inv.)

Διαστάσεις: Ύψ. 0,23 μ. Πλ.
0,192 μ. Πάχ. 0,055 μ.

Dimensions: H. 0.23 m. W.
0.192 m. Th. 0.055 m.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό,
λεπτόκοκκο.

Material: Fine-grained, white
marble.

Βιβλιογραφία: Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 1079.

Bibliography: Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 1079.

Ανάγλυφο με ανδρική μορφή αριστερά και γυναικεία μορφή δεξιά (ως προς τον θεατή). Η επιφάνεια του αναγλύφου έχει υποστεί αρκετές κακώσεις. Η ανδρική μορφή φορά μόνο ιμάτιο που αφήνει γυμνό το πάνω μέρος του σώματος και καλύπτει μόνο τον αριστερό ώμο. Οι μύες αποδίδονται στιβαροί, ενώ η σάρκα αρκετά χαλαρά. Στο δεξί κατεβασμένο χέρι του κρατά σφαίρα, ενώ στο αριστερό –που είναι καλυμμένο με το ιμάτιο– ράβδο γύρω από την οποία ελίσσεται φίδι. Έχει στάσιμο το δεξί του σκέλος, άνετο το αριστερό και είναι γυμνόπους. Παρά την καταστροφή στην επιφάνεια του μαρμάρου, διακρίνεται ότι η μορφή είχε μακριά γενειάδα που ακουμπούσε στο στήρνο του.

Η γυναικεία μορφή φορά χιτώνα και ιμάτιο και έχει τα χέρια της σταυρωμένα μπροστά, στο ύψος της κοιλιακής χώρας. Το ιμάτιό της κάνει μια τριπλή αναδίπλωση που πέφτει από τον αριστερό της ώμο. Τα μαλλιά της είναι φουντωτά και πλαισιώνουν όλο της το πρόσωπο, το οποίο θα ήταν αποδοσμένο κατά τρία τέταρτα. Πατά σε ψηλότερο υποπόδιο από την ανδρική μορφή.

Relief with a male figure to the left and a female to the right (to the viewer). The relief's surface has been heavily worn. The male figure is wearing only a himation that leaves the upper body exposed, covering only the left shoulder. His muscles seem robust, while the flesh seems smooth. He is holding a sphere with his lowered right hand, and a rod with his left one, which is covered by the himation. A snake is coiling around the rod. He is resting on his right leg, leaving the left one relaxed, and he is barefoot. Despite the wear on the marble's surface, it is discernible that the figure had a beard that reached his sternum.

The female figure is wearing a chiton and a himation and her arms are crossed in front of her, over her waist. Her himation is thrice folded and falls over her left shoulder. Her hair is thick and frame the entire face which is shown in three-quarters view. She is stepping on a taller footstool than her male equivalent.

The male figure is shown in the nude to denote divinity. It is possibly a votive relief dedicated to Asclepios and Hygieia.

Η ανδρική μορφή στα αριστερά προβάλλεται σε μία θεϊκή γυμνότητα. Πιθανόν πρόκειται για αναθηματικό ανάγλυφο στον Ασκληπιό και την Υγεία.

Παρά τη μεγάλη φθορά στην επιφάνεια, οι μορφές έχουν αρκετά καλές αναλογίες και λάξευση. Έτσι, μια χρονολόγηση του αναγλύφου στο β' μισό του 2^{ου} αι μ.Χ. θα ήταν πιθανή.

Π. Αδάμ-Βελένη

Despite the significant wears on the surface, the figures show good proportions and sculpting. Hence, a date to the second half of the 2nd c. A.D. is probable.

P. Adam-Veleni

28

**Αναθηματικό ανάγλυφο
στον Ποσειδώνα και την
Αμφιτρίτη**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 1122

Προέλευση: «Συλλογή Ραιδεστού» (Ευρ. Μουσείου). Για τη συλλογή της Ραιδεστού και για τη μεταφορά των αρχαίων στη Θεσσαλονίκη, βλ. ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 5.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,27 μ. Πλ. 0,30 μ. Πάχ. 0,07 μ.

Υλικό: Μάρμαρο

**Votive relief to Poseidon
and Amphitrite**

Inv. No.: 1122

Provenance: "Rhaidestos Collection" (Mus. Inv.). (For the Rhaidestos Collection and the transfer of antiquities to Thessaloniki, see CSAMTh I, Cat. No. 5.)

Dimensions: H. 0,27 m. W. 0,30 m. Th. 0,07 m.

Material: Marble

Βιβλιογραφία: Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882/83 (1886), Παράρτημα 76, αρ. 6. Α. Dumont, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, réunis par Th. Homolle (1892) 402 αρ. 76i. LIMC I (1981) 726 αρ. 21a στο λ. Amphitrite (S. Kaempf-Dimitriadou). LIMC VII (1994) 460 αρ. 130 στο λ. Poseidon (E. Simon). A. Klöckner, Poseidon und Neptun. Zur Rezeption griechischer Götterbilder in der römischen Kunst (1997) 284 και σημ. 1145. ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 4 και σημ. 7 (Γ. Δεσπίνης).

Λείπει το κάτω μέρος της πλάκας, μικρά τμήματα από τους κανόνες του πλαισίου, τα σκέλη των μορφών από τα γόνατα και κάτω και πολλές λεπτομέρειές τους. Η επιφάνεια είναι πολύ διαβρωμένη.

Η παράσταση περιλαμβάνει ένα ζεύγος μορφών κατενώπιον, από τις οποίες η ανδρική κρατά στο κατεβασμένο δεξί της χέρι ένα μεγάλο ψάρι. Εικονίζεται γυμνή και έχει μακριά πλούσια

Bibliography: Α. Papadopoulos Kerameus, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882/83 (1886), Parartema 76, no. 6. A. Dumont, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, réunis par Th. Homolle (1892) 402 no. 76i. LIMC I (1981) 726 no. 21a s.v. Amphitrite (S. Kaempf-Dimitriadou). LIMC VII (1994) 460 no. 130 s.v. Poseidon (E. Simon). A. Klöckner, Poseidon und Neptun. Zur Rezeption griechischer Götterbilder in der römischen Kunst (1997) 284 and note 1145. CSAMTh I, Cat. No. 4 and n. 7 (G. Despinis).

The lower part of the plaque is missing, along with small parts of the frame, the legs of the figures below the knees and many details. The surface is heavily worn.

A couple is depicted frontally. The male figure is holding a large fish in his lowered right hand. He is shown nude with long, thick hair. The fish allows us to identify him as Poseidon. Therefore, the uncertain, crudely worked, long shaft held on

μαλλιά. Το ψάρι μας επιτρέπει να ταυτίσουμε τη μορφή με τον Ποσειδώνα. Επομένως, και στο ασαφές, συνοπτικά δουλεμένο, μακρύ στέλεχος που κρατά το υψωμένο αριστερό χέρι θα πρέπει να αναγνωρίσουμε την τρίαίνα. Η ταύτιση της ανδρικής μορφής επιτρέπει να αναγνωρίσουμε στη γυναικεία μορφή που βρίσκεται στο αριστερό καθώς βλέπουμε τμήμα του αναγλύφου, ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, την Αμφιτρίτη, έστω και αν ο τύπος στον οποίο εικονίζεται είναι ο τύπος της Αφροδίτης Λούβρου-Νεάπολης ή άλλως Αφροδίτης Frejus¹. Το γεγονός ότι η σύζυγος του Ποσειδώνα εικονίζεται με ξεγυμνωμένο το στήθος δικαιολογείται, αφού στη μεταγενέστερη εικονογραφία η Αμφιτρίτη ως Νηρηίδα παριστάνεται κάποτε και ημίγυμνη. Η ερμηνεία των μορφών του ζεύγους ως Ποσειδώνα και Αμφιτρίτης ενισχύεται από τη μαρτυρία ενός δεύτερου αναγλύφου από τη Ραιδεστό, Μουσείο Θεσσαλονίκης 1123², στο οποίο γενειοφόρος ανδρική μορφή είναι ασφαλώς ο Ποσειδώνας, αφού εικονίζεται να κρατά την τρίαίνα. Τον ίδιο θεό πιθανότατα έχουμε και στην ανδρική μορφή του αναγλύφου 1122, έστω και αν δεν δηλώνονται τα δόντια της τρίαίνας, όπως στην περίπτωση του αναγλύφου 1123. Το ενδεχόμενο να εικονίζεται ένα άλλο ζεύγος επιχώριων θαλάσσιων θεοτήτων είναι εντελώς απίθανο. Το είδος του ψαριού δεν αναγνωρίζεται, αλλά κρίνοντας από την κλασική εικονογραφία του Ποσειδώνα μπορούμε να δεχτούμε ότι πρόκειται για μικρό τόννο. Δεν είναι τυχαίο ότι τα δύο ανάγλυφα προέρχονται από την Προποντίδα, από την οποία περνούν κοπαδιαστά τέτοιου είδους αφρόψαρα. Τόννοι και άλλα ψάρια του ίδιου είδους παρουσιάζονται ως σύμβολα και σε νομίσματα των πόλεων της Προποντίδας, όπως π.χ. της Κυζίκου. Στο επάνω πλαίσιο του αναγλύφου υπήρχε ίσως επιγραφή, από την οποία όμως δεν διακρίνεται με βεβαιότητα κανένα γράμμα. Το ανάγλυφο χρονολογείται στην αυτοκρατορική περίοδο.

Γ. Δεσπίνης

[Αναδημοσίευση από: ΚΓΑΜΘ III, 205-206 αρ. κατ. 528 (Γ. Δεσπίνης)]

¹ Βλ. ΚΓΑΜΘ I, αρ. κατ. 75 (Γ. Δεσπίνης).

² ΚΓΑΜΘ I, αρ. κατ. 4 (Γ. Δεσπίνης).

the figure's raised left hand should be identified as the trident. Through the male figure's identity, we can also identify the female one, located to the left part (to the viewer) of the relief. She is Amphitrite, wearing a chiton and a himation, despite the fact that she is depicted in the type of Aphrodite Louvre-Naples, also known as Aphrodite Frejus¹. The fact that Poseidon's wife is shown bare-breasted is understandable as in late iconography, Amphitrite, as a Nereid, is oftentimes depicted semi-nude. The identification of the couple as Poseidon and Amphitrite is further reinforced by another known relief from Rhaidestos (Thessaloniki Museum Inv. No. 1123)², which depicts a bearded figure, securely identified as Poseidon, as he brandishes his trident. The relief 1122 most probably depicts the same deity, though the prongs of the trident are not shown as in the case of 1123. No other couple of regional sea deities could be depicted. The type of fish is unidentifiable, but judging from Poseidon's iconography, we could surmise that it is a small tuna. It is no coincidence that the two reliefs come from the Sea of Marmara, where schools of such fish are common. Tuna and other similar fish are common symbols on the coinage of the cities along the Sea of Marmara, such as Kyzikos.

Most probably, an inscription was located on the relief's upper frame, but no letter can be recognized. The relief dates to the Imperial era.

G. Despinis

[Reproduced in Greek with permission from: ΚΓΑΜΘ III, 205-206 Cat. No. 528 (G. Despinis) and translated for this catalogue].

¹ See CSAMTh I, Cat. No. 75 (G. Despinis).

² CSAMTh. I, Cat. No. 4 (G. Despinis).

29

**Ναῖσκος της φρυγικής
θεάς Κυβέλης**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 1110

Προέλευση: «Συλλογή
Ραιδεστού» (Ευρ.
Μουσείου).Διαστάσεις: Ύψ. 0,35 μ. Πλ.
0,27 μ. Πάχ. 0,11 μ.Υλικό: Μάρμαρο λευκό,
με μέτριους κόκκους και
κόκκινου χρώματος πατίνα
στο κάτω μέρος.**Miniature temple of the
Phrygian goddess Cybele**

Inv. No.: ΜΘ 1110

Provenance: "Rhaidestos
Collection" (Mus. Inv.).Dimensions: H. 0.35 m. W.
0.27 m. Th. 0.11 m.Material: Medium-grained,
white marble with red patina
on the lower part.

Βιβλιογραφία: ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 71 αρ. 9. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφές της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 76 αρ. 9. Α. Dumont – Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie* (Paris 1892) 402 αρ. 76i. M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (CCCA) VII, EPRO 50 (Leiden 1977) 41-42 αρ. 145 πίν. 90. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 532 (Κ. Τζαναβάρη). Ρ. Adam-Veleni – Ε. Sverkos – Κ. Tzanavari, *Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki*, στο: *Proceedings of the XIth International Congress of Thracology*, Istanbul 8-12 November 2010 (υπό έκδοση).

Στο εσωτερικό του ναΐσκου εικονίζεται η Κυβέλη, θεά της φύσης και των βουνών, προστάτιδα των οικισμών και των πόλεων. Εικονίζεται μετωπικά καθισμένη σε απλό θρόνο, πλαισιωμένη από δύο λιοντάρια, καθισμένα στα τέσσερα πόδια. Φορά χειριδωτό ένδυμα που ζώνεται με φαρδιά ζώνη, ενώ ένα δεύτερο ρούχο τυλίγει τα σκέλη της. Τα μαλλιά στολίζει χαμηλός πόλος. Ακουμπά τη δεξιά παλάμη στο κάθισμα και φέρει το αριστερό χέρι στα μαλλιά. Αριστερά της αποδίδεται το τύμπανο, κρουστό μουσικό όργανο που χρησιμοποιούνταν στις θρησκευτικές τελετές προς τιμήν της¹.

Η εικόνα της Κυβέλης στον ναΐσκο της Συλλογής Ραιδεστού διαφοροποιείται από την παράσταση που επαναλαμβάνεται στα πολυάριθμα λατρευτικά και αναθηματικά μνημεία των όψιμων κλασικών και μεταγενέστερων χρόνων από τον ελληνικό χώρο², τα οποία και αποδεικνύουν τη μεγάλη διάδοση της λατρείας της³. Αντίθετα, προσεγγίζει τυπολογικά σε φρυγικό αναθηματικό ναΐσκο⁴,

Bibliography: TESR-Proceedings, 71 no. 9. A. Papadopoulos Kerameus, *Αρχαιότητες και επιγραφές της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885*, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), *Parartema*, 76 no. 9. A. Dumont – Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie* (Paris 1892) 402 no. 76i. M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (CCCA) VII, EPRO 50 (Leiden 1977) 41-42 no. 145, pl. 90. ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 532 (Κ. Tzanavari). Ρ. Adam-Veleni – Ε. Sverkos – Κ. Tzanavari, *Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki*, in: *Proceedings of the XIth International Congress of Thracology*, Istanbul 8-12 November 2010 (forthcoming).

Cybele, the goddess of nature and mountains, patroness of settlements and cities is depicted inside the temple. She is facing front, between two lions seated on all fours. She is wearing a sleeved dress, with a wide belt, while a second piece of clothing is covering her legs. A low polos (headdress) decorates her hair. Her right palm rests on the seat and her left hand is in her hair. To her left, the drum is shown, a percussion instrument used in the religious ceremonies in her honour¹.

The image of Cybele in the temple of the Rhaidestos Collection is different from the representations found in numerous cult and votive monuments of the late Classical and later years in Greece², which also indicate how widespread her cult was³. On the contrary, it presents similarities to a Phrygian votive miniature temple⁴, with the exact same left hand gesture, and a statuette from the Istanbul Archaeological Museum, where left hand is depicted resting on a lion⁵. The goddess' left hand is also shown resting on a lion on a marble statuette from Perinthos, of

όπου αποδίδεται πανομοιότυπα το μοτίβο του αριστερού χεριού, και σε αγαλμάτιο στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, όπου όμως το αριστερό χέρι στηρίζεται σε λιοντάρι⁵. Σε λιοντάρι στηρίζεται το αριστερό χέρι της θεάς και σε μαρμάρινο αγαλμάτιο από την Πέρνθο, της όψιμης ελληνιστικής ή της ρωμαϊκής εποχής⁶. Η σύγκριση με τα μνημεία αυτά επιτρέπει την υπόθεση ότι πρότυπο της παράστασης του ναϊσκού της Συλλογής Ραιδεστού αποτελούν εικονογραφικοί τύποι που διαμορφώθηκαν σε μια περιοχή της Μικράς Ασίας, όπως η Βιθυνία, όπου υπήρχε ναός αφιερωμένος στη λατρεία της Κυβέλης⁷, και οδηγούν στη χρονολόγησή του πιθανόν στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια ή λίγο αργότερα.

Κ. Τζαναβάρι

Κ. Tzanavari

¹ Σχετικά με τη σημασία των συμβόλων με τα οποία εικονίζεται η θεά, βλ. F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, IstMitt Beiheft 28 (Tübingen 1983) 180 κ.ε. LIMC VIII (1997) 764-765, στο λ. Kybele (E. Simon).

² Για τη φρυγική προέλευση της Κυβέλης και την εισαγωγή της λατρείας της στον ελληνικό χώρο, βλ. Ε. Βικέλα, Η φρυγική Μητέρα Θεά από την Ανατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και μεταπλάσεις, AEpheM 140, 2001, 41-71.

³ Βλ. Ι. Πετρόχειλος, Αναθηματικά γλυπτά της Κυβέλης από τον Πειραιά, AEpheM 131, 1992, 28 κ.ε. Ε. Vikela, Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereliefs. Vom phrygischen Vorbild zur griechischen Eigenständigkeit, AM 116, 2001, 99.

⁴ F. Naumann, ό.π., 256 αρ. κατ. 603, πίν. 44,4.

⁵ F. Naumann, ό.π., 257 αρ. κατ. 601, πίν. 44,3.

⁶ M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) VI, EPRO 50 (Leiden 1989) 110 αρ. 372, πίν. 93.

⁷ Πρβ. M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) I, EPRO 50 (Leiden 1987) 74 αρ. 225, πίν. 43 και 76 αρ. 233, 236, πίν. 45-46.

the late Hellenistic or Roman times⁶. Comparison with those monuments leads us to presume that the Rhaidestos Collection temple imitates iconographic motifs formulated in a region of Asia Minor, such as Bithynia, where a temple dedicated to Cybele must have been located⁷, and possibly date it to the late Hellenistic period or shortly later.

¹ On the symbols associated with the goddess, see F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, IstMitt Beiheft 28 (Tübingen 1983) 180 ff. LIMC VIII (1997) 764-765, s.v. Kybele (E. Simon).

² On Cybele's Phrygian origin and the introduction of her cult in the Greek world, see E. Vikelas, Η φρυγική Μητέρα θεά από την Ανατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και μεταπλάσεις, AEpheM 140, 2001, 41-71.

³ See I. Petrocheilos, Αναθηματικά γλυπτά της Κυβέλης από τον Πειραιά, AEpheM 131, 1992, 28 ff. E. Vikela, Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereliefs. Vom phrygischen Vorbild zur griechischen Eigenständigkeit, AM 116, 2001, 99.

⁴ F. Naumann, op.cit., 256 Cat.No. 603, pl. 44,4.

⁵ F. Naumann, op.cit., 257 Cat.No. 601, pl. 44,3.

⁶ M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) VI, EPRO 50 (Leiden 1989) 110 no. 372, pl. 93.

⁷ Πρβ. M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) I, EPRO 50 (Leiden 1987) 74 no. 225, pl. 43 and 76 nos. 233, 236, pls. 45-46.

30

Ανάγλυφο της φρυγικής θεάς Κυβέλης

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 1163

Προέλευση: «Συλλογή
Ραιδεστού, εκ Μεσηνής»
(Ευρ. Μουσείου).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,255 μ.
Πλ. 0,207 μ. Πάχ. 0,085 μ.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό,
χοντρόκοκκο.

Relief of the Phrygian goddess Cybele

Inv. No.: ΜΘ 1163

Provenance: "Rhaidestos Collection,
from Mesene" (Mus. Inv).

Dimensions: H. 0.255 m. W.
0.207 m. Th. 0.085 m.

Material: Thick-grained, white
marble.

Βιβλιογραφία: Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 76 αρ. 8. A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 402 αρ. 76i. M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) VII, EPRO 50 (Leiden 1977) 42 αρ. 147, πίν. 91. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 531 (Κ. Τζαναβάρη). P. Adam-Veleni – E. Sverkos – K. Tzanavari, Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki, στο: Proceedings of the XIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010 (υπό έκδοση).

Έχουν απολαξευτεί η πάνω απόληξη και η βάση του αναγλύφου, ενώ ημιτελή παρέμειναν τα χαρακτηριστικά του προσώπου της θεάς και των λιονταριών.

Η Κυβέλη, ντυμένη με χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο, εικονίζεται μετωπικά, καθισμένη σε απλό θρόνο, πλαισιωμένη από δύο λιοντάρια και με ένα μικρότερο στην αγκαλιά της¹. Ακουμπά τα χέρια στο κάθισμα και κρατούσε πιθανόν στο δεξιό φιάλη. Την κόμμωση συμπλήρωνε χαμηλός πόλος. Τα δύο λιοντάρια αποδίδονται κατενώπιον, καθισμένα στα πίσω πόδια και με τα πρόσθια σε διάσταση.

Η Κυβέλη ως μητριαρχική θεά εικονίζεται, κατά κανόνα, καθιστή ανάμεσα σε λιοντάρια που βρυχώνται. Η εισαγωγή της λατρείας της στον ελληνικό χώρο ακολούθησε, σύμφωνα με την Ε. Simon, και τη χερσαία οδό μέσω της Θράκης, από όπου προέρχεται και το συγκεκριμένο μνημείο. Η παράσταση με το λιοντάρι στην αγκαλιά² εκτιμάται ότι δημιουργήθηκε στην Κύμη της Αιολίας κατά την αρχαϊκή εποχή. Αποδίδεται, ωστόσο, σε πολλές μεταγενέστερες επαναλήψεις, ιδιαίτερα από την Αττική³. Από την ίδια περιοχή προέρχονται αγαλμάτια της θεάς, πιθανόν της ρωμαϊκής εποχής, από τα οποία απουσιάζει το τύμπανο, το κρουστό όργανο της φρυγικής μουσικής⁴.

Το αβαθές ανάγλυφο του συγκεκριμένου μνημείου απαντάται σε μνημεία από την Ιωνία. Η γραμμική απόδοση των ενδυμάτων οδηγεί στη σύγκριση της παράστασης με ναῖσκο από τη Μίλητο⁵. Αμφίβολη παραμένει η χρονολόγηση του αναγλύφου, δεδομένου μάλιστα ότι η συνοπτική απόδοση των εικονιζόμενων μορφών φανερώνει ότι η τελική επεξεργασία τους δεν ολοκληρώθηκε. Πιθανή είναι η χρονολόγησή του στον 2^ο αι. μ.Χ.

Κ. Τζαναβάρη

Bibliography: A. Papadopoulos Kerameus, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 76 no. 8. A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 402 no. 76i. M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) VII, EPRO 50 (Leiden 1977) 42 no. 147, pl. 91. ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 531 (K. Tzanavari). P. Adam-Veleni – E. Sverkos – K. Tzanavari, Antiquities from Eastern Thrace in the Archaeological Museum of Thessaloniki, in: Proceedings of the XIth International Congress of Thracology, Istanbul 8-12 November 2010 (forthcoming).

The upper end and the base of the relief have been flattened, while the facial characteristics of the goddess and the lions have been left unfinished. Cybele is depicted frontally, wearing a sleeved chiton and a himation, seated on a plain throne, between two lions and a smaller one on her lap¹. Her arms rest on the throne and she is probably holding a phiale with her right hand. A short polos (headdress) adorned her hair. The two lions are also depicted frontally, seating on their hind legs with their front legs outstretched.

Cybele, as a matriarchal deity, is typically shown seated, between two roaring lions. Her cult was introduced to the Greek world, according to E. Simon, through Thrace, where this specific monument comes from. The representation of her with a lion on her lap² is believed to originate from Kyme in Aeolia during the Archaic period. It is nevertheless found in many later examples, especially from Attica³. Statuettes of the goddess, possibly of a Roman date, also survive from that area, missing the drum, the percussion instrument of Phrygian music⁴.

The shallow relief of this specific monument is present in monuments from Ionia. The linear rendition of the clothing leads to a comparison with a miniature temple from Miletus⁵. The relief's date remains uncertain, due to the figure's simplified rendition, which also denotes that it was never finally completed. It could possibly date to the 2nd c. A.D.

K. Tzanavari

¹ Πρβ. M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) II, EPRO 50 (Leiden 1982) 54-56 αρ. 205-208, 209, πίν. 42-44 (ανάγλυφα από Athenian Acropolis).

¹ Cf. M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) II, EPRO 50 (Leiden 1982) 54-56 nos. 205-208, 209, pls. 42-44 (reliefs from the Athenian Acropolis).

την αθηναϊκή Ακρόπολη).

² Πρόκειται για μια παραλλαγή του τύπου 2ar1 της F. Naumann [Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, IstMitt Beiheft 28 (Tübingen 1983) 182 Typ 2ar1], από τον οποίο απουσιάζει το τύμπανο.

³ F. Naumann, ό.π., 313-318 αρ. 137-186. LIMC VIII (1997) 764, στο λ. Kybele (E. Simon). Ε. Βικέλα, Η φρυγική Μητέρα Θεά από την Ανατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και μεταπλάσεις, AErhem 140, 2001, 64.

⁴ Βλ. ενδεικτικά, M.J. Vermaseren, ό.π. (σημ. 1), 85 αρ. 277, πίν. 63. M.J. Vermaseren, ό.π. (βιβλιογραφία), 30 αρ. 97, πίν. 65 (μαρμάρινο αγαλμάτιο στο Μόναχο).

⁵ F. Naumann, ό.π., 224 αρ. 506, πίν. 38,4.

² It is a variation of F. Naumann's 2ar1 type [Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, IstMitt Beiheft 28 (Tübingen 1983) 182 Typ 2ar1], which is missing the drum.

³ F. Naumann, op. cit., 313-318 nos. 137-186. LIMC VIII (1997) 764, s.v. Kybele (E. Simon). E. Vekelas, Η φρυγική Μητέρα θεά από την Ανατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και μεταπλάσεις, AErhem 140, 2001, 64.

⁴ See indicatively, M.J. Vermaseren, op. cit. (n. 1), 85 no. 277, pl. 63. M.J. Vermaseren, op. cit. (bibliography), 30 no. 97, pl. 65 (marble statuette in Munich).

⁵ F. Naumann, op. cit., 224 no. 506, pl. 38,4.

31

Ανάγλυφο με παράσταση Άρτεμης

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 2214

Προέλευση: «Ευρέθη εν Γανοχώροις και εδωρήθη υπό του αγίου Συνάδων νυν δε Μετρών» (ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα). «Ευρέθη εν Στέρνα των Γανοχώρων» (Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς). «Συλλογή Ραιδεστού, από Γανοχώρι» (Ευρ. Μουσείου).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,42 μ. Πλ. 0,33 μ. Πάχ. 0,135 μ. Ύψ. γραμμ. 0,01-0,014 μ. Διάστιχο 0,007 μ.

Υλικό: Μάρμαρο γκριζο, λεπτόκοκκο.

Relief with Artemis

Inv. No.: ΜΘ 2214

Provenance: "Found at Ganochoria and handed in by the priest of Sinada, now Metra" (TESR-Proceedings). "Found at Sterna of Ganochoria" (A. Papadopoulos Kerameus). "Rhaidesstos Collection, from Ganochori" (Mus.Inv.).

Dimensions: H. 0.42 m. W. 0.33 m. Th. 0.135 m. Letter H. 0.01-0.014 m. Spacing 0.007 m.

Material: Fine-grained, grey marble.

Βιβλιογραφία: ΘΦΣΡ–Πεπραγμένα, 71 αρ. 11. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 79 αρ. 3. A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 404 αρ. 76z8. LIMC II (1984) 696 αρ. 976 στο λ. Artemis (L. Kahil – N. Icard). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 2214, με περαιτέρω βιβλιογραφία. ΚΓΑΜΘ IV, αρ. ευρ. 2214 (Γ. Δεσπίνης) (υπό έκδοση).

Ορθογώνια μαρμαρίνη πλάκα, σπασμένη σε όλες τις πλευρές. Στο κάτω μέρος διατηρεί έμβολο για τη στερέωσή της. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη. Φέρει παράσταση εντός πλαισίου,

Bibliography: TESR-Proceedings, 71 no. 11. A. Papadopoulos Kerameus, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 79 no. 3. A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 404 no. 76z8. LIMC II (1984) 696 no. 976 s.v. Artemis (L. Kahil – N. Icard). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 2214, with further bibliography ΚΓΑΜΘ IV, Inv. No. 2214 (G. Despinis) (forthcoming).

Rectangular marble plaque, broken on all sides. The lower part preserves a protrusion for fastening. The back side is roughly worked. A female figure is shown in the centre, wearing a short chiton and

από το οποίο δεν διατηρείται το άνω τμήμα. Στο κέντρο παριστάνεται μετωπική γυναικεία μορφή με χιτωνίσκο να κρατά δόρυ στο αριστερό της χέρι, ενώ με το δεξί σπένδει με φιάλη πάνω από κυλινδρικό βωμό που βρίσκεται δεξιά της. Την παράσταση δεξιά (ως προς τον θεατή) συμπληρώνει σκυλί, πιθανότατα θηρευτικό. Από κάτω, διαβάζεται η φθαρμένη δίστιχη αναθηματική επιγραφή:

[Α]λφοῦς Κότυ[ο]ς Ἀρτέμι-
vacat δι εὐ[χ]ήν vacat

Ο Ch. Edson έχει χρονολογήσει την επιγραφή στον 2^ο αι. μ.Χ.¹.

Πρόκειται για αναθηματικό² ανάγλυφο στην Ἄρτεμη, η οποία αποδίδεται στον εικονογραφικό τύπο της κυνηγέτιδας, συνήθη σε παρόμοια ανάγλυφα σε όλο τον βορειοελλαδικό χώρο κατά τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ.³. Σε αυτούς τους χρόνους θα μπορούσε να χρονολογηθεί και το συγκεκριμένο ανάγλυφο, μολονότι οι αναλογίες της μορφής της Ἄρτεμης και, κυρίως, ο τύπος του κυκλικού βωμού οδηγούν σε μια πρωιμότερη χρονολόγηση της παράστασης, ίσως και στον 1^ο αι. π.Χ.

K. Χατζηνικολάου

¹ IG X 2.1 972. Για περαιτέρω βιβλιογραφία και στοιχεία για νέα ανάγνωση της επιγραφής, βλ. Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, ό.π.

² Ως αναθηματικό θεωρείται από τους L. Kahil και N. Icard. Βλ. LIMC II (1984), ό.π. Πρβ. Δ. Τερζοπούλου, Θεόμορφες απεικονίσεις θνητών στα ταφικά μνημεία της Μακεδονίας, Egnatia 14, 2010, 135 σημ. 80.

³ M. Deoudi, Die thrakische Jägerin. Römische Steindenkmäler aus Makedonia und Thracia, Peleus, Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns 51 (Wiesbaden 2010). K. Χατζηνικολάου, «Ἀρτέμιδι Σιβοννική...». Περιπτώσεις τοπικών λατρειών Ἀρτεμης στη Μακεδονία, στο: Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου (Θεσσαλονίκη 2012) 601-608.

holding a spear with her left hand, while her right hand is offering libation with a phiale on a cylindrical altar located on her right side. She is accompanied by a dog, possibly a hunting one, shown to the right (to the viewer). Below, a worn double-lined votive inscription is located:

[Α]λφοῦς Κότυ[ο]ς Ἀρτέμι-
vacat δι εὐ[χ]ήν vacat

Ch. Edson dated the inscription to the 2nd c. A.D.¹. It is a votive² relief to Artemis, shown in the iconographic type of the huntress, common in relief across northern Greece during the 2nd and 3rd c. A.D.³ This relief could also date to the same era, despite the fact that the proportions of Artemis' figure and the type of the circular altar point towards an earlier date, possibly in the 1st c. B.C.

K. Chatzinikolaou

¹ IG X 2.1 972. For further bibliography and elements on a new reading of the inscription, see Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, op.cit.

² L. Kahil and N. Icard consider it as votive, See LIMC II (1984), op.cit. Cf. D. Terzopoulou, Θεόμορφες απεικονίσεις θνητών στα ταφικά μνημεία της Μακεδονίας, Egnatia 14, 2010, 135 n. 80.

³ M. Deoudi, Die thrakische Jägerin. Römische Steindenkmäler aus Makedonia und Thracia, Peleus, Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns 51 (Wiesbaden 2010). K. Chatzinikolaou, «Ἀρτέμιδι Σιβοννική...». Περιπτώσεις τοπικών λατρειών Ἀρτεμης στη Μακεδονία, in: P. Adam-Veleni – K. Tzanavari (eds.), Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου (Thessaloniki 2012) 601-608.

32

Ανάγλυφο αναθηματικό

Votive relief

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 1123

Inv. No.: ΜΘ 1123

Προέλευση: «Συλλογή Ραιδεστού» (Ευρ. Μουσείου). Πρβ. Παπαδόπουλο Κεραμέα 1886, 77 αρ. 18. Dumont 1892, 403 αρ. 76ρ. Kalinka 1926, 147 αρ. 59. Δεν σχετίζεται με τα αρχιτεκτονικά λείψανα του αρχαϊκού ναού της Θεσσαλονίκης, όπως είχα υποθέσει παλαιότερα και όπως αναφέρουν, ακολουθώντας την υπόθεσή μου, ο Μπακαλάκης 1983, 33 και η Ohnesorg 1993, 51, 98 με σημ. 945 (βλ. σχετικά παρακάτω). Για την αρχαιολογική συλλογή της Ραιδεστού και για τη μεταφορά των αρχαίων στη Θεσσαλονίκη, βλ. ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 5.

Provenance: "Rhaidestos Collection" (Mus. Inv.). Cf. Papadopoulos Kerameus 1886, 77 no. 18. Dumont 1892, 403 no. 76p. Kalinka 1926, 147 no. 59. It is not connected with the architectural remains of the Archaic temple in Thessaloniki, as I supposed earlier, and as is stated by Bakalakis 1983, 33 and Ohnesorg 1993, 51, 98 with n. 945, following my theory (see below). For the archaeological collection of Rhaidestos and the transfer of the antiquities to Thessaloniki, see CSAMTh I Cat. No. 5.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,325 μ. Πλ. 0,255 μ. Πάχ. 0,08 μ.

Dimensions: H. 0,325 m. W. 0,255 m. Th. 0,08 m.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό, χοντρόκοκκο.

Material: White, coarse-grained marble.

Βιβλιογραφία: Α. Παπαδόπουλος Κεραμέυς, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886) Παράρτημα 77 αρ. 18. Α. Dumont, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, réunis par Th. Homolle (1892) 403 αρ. 76ρ. Ε. Kalinka, ÖJh 23, 1926, Beibl. 147 αρ. 59. Γ. Μπακαλάκης, Αρχαία Μακεδονία ΙΙΙ (1983) 33 (= Θεσσαλονίκην Φιλίππου βασίλισσαν. Μελέτες για την αρχαία Θεσσαλονίκη [1985] 980). Α. Ohnesorg, Inselionische Marmordächer (1993) 51, 98 με σημ. 945, πίν. 64,6.

Bibliography: Α. Papadopoulos Kerameus, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886) Parartema 77 no. 18. Α. Dumont, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, réunis par Th. Homolle (1892) 403 no. 76p. Ε. Kalinka, ÖJh 23, 1926, Beibl., 147 no. 59. Γ. Bakalakis, Ancient Macedonia ΙΙΙ (1983) 33 (= Θεσσαλονίκην Φιλίππου Βασίλισσαν. Μελέτες για την αρχαία Θεσσαλονίκη [1985] 980). Α. Ohnesorg, Inselionische Marmordächer (1993) 51, 98 with n. 945, pl. 64,6.

Λείπουν το αριστερό και το κάτω τμήμα του αναγλύφου, με το κάτω μέρος των σκελών του Ποσειδώνα και το κάτω τμήμα του βωμού που εικονίζεται στα δεξιά του. Μικρές κακώσεις στον δεξιό κανόνα του πλαισίου του αναγλύφου, στο πρόσωπο του θεού, στο πάνω μέρος του βωμού κ.α. Στο βάθος του αναγλύφου διατηρούνται ίχνη κόκκινου χρώματος. Για την πίσω πλευρά

Missing: the left side and bottom of the relief, with the lower part of Poseidon's legs, and the lower part of the altar depicted to his right. Slight damage to the rule at the right of the border of the relief, the god's face, the upper part of the altar, and elsewhere. Traces of red paint can be detected on the background of the relief. See below for details of the back of the relief.

του αναγλύφου, βλ. αναλυτικά παρακάτω.

Ότι η εικονιζόμενη κατενώπιον μορφή είναι ο Ποσειδώνας, το δείχνει η τρίαινα που κρατά στο αριστερό χέρι. Ο θεός, με μακριά πλούσια μαλλιά και παχύ γένι, φορεί ιμάτιο που αφήνει ελεύθερο το στήθος και πέφτει σε δέσμη από τον αριστερό ώμο. Στο δεξί του χέρι κρατά φιάλη πάνω από έναν κυλινδρικό βωμό. Στο αριστερό τμήμα του αναγλύφου θα πρέπει να εικονιζόταν μια δεύτερη μορφή, πιθανότατα η Αμφιτρίτη. Η Α. Ohnesorg¹ αναφέρει μian άποψη του Γ. Μπακαλάκη, διατυπωμένη σε επιστολή του, σύμφωνα με την οποία η σωζόμενη μορφή δεν είναι ο Ποσειδώνας αλλά ο Ζεύς που εικονίζεται με κεραυνό στο χέρι και με βωμό δίπλα του. Όμως, το επίμηκες αντικείμενο που κρατά η μορφή στο αριστερό χέρι είναι σαφώς τρίαινα, όπως δείχνουν τα τρία δόντια που δηλώνονται χαραγμένα στην επάνω ταινία του πλαισίου.

Το ανάγλυφο, έργο των ρωμαϊκών χρόνων, έχει λαξευθεί στην κάτω πλευρά ενός κορινθιακού στρωτήρα, από τον οποίο σώζεται η πίσω αριστερή γωνία του. Το ανυψωμένο πλάγιο αριστερό πέρασ του κεραμιδιού και ο δεξιός κρόταφος έχουν αποκοπεί, πιθανότατα όταν λαξεύτηκε το ανάγλυφο. Τότε, ίσως, λαξεύτηκε και η ταινία πλάτους 9,5 εκ. περίπου, στο επάνω μέρος του στρωτήρα², πάνω στο οποίο πατούσε ο στρωτήρας της ανώτερης σειράς. Αρχική κατεργασία σώζει ο άνω κρόταφος του στρωτήρα, που είναι παρόμοια με την κατεργασία του σωζόμενου κροτάφου της σίμης ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 2. Για το συμπέρασμα ότι το ανάγλυφο λαξεύτηκε πάνω σε ένα παλαιότερο μαρμάρινο στρωτήρα χαρακτηριστική είναι η γραμμή που τρέχει παράλληλα στον δεξιό κρόταφο του στρωτήρα και η οποία σχηματίστηκε από τα νερά που έτρεχαν από τον καλυπτήρα που κάλυπτε αυτό το τμήμα. Από το ίχνος αυτό προσδιορίζεται πλάτος καλυπτήρα ~28 εκ., ίσο δηλαδή με το πλάτος που δίνουν και οι σχετικές ενδείξεις της σίμης ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 2. Τα στοιχεία αυτά από τα οποία προσδιορίζεται κατά προσέγγιση και η χρονολόγηση του στρωτήρα στα υστεροαρχαϊκά ή πρώιμα κλασικά χρόνια, δημιούργησαν υποψίες για την ορθότητα της ένδειξης προέλευσης από τη «Συλλογή της Ραιδεστού» που δίνει το ευρετήριο του Μουσείου και ενίσχυσαν την υπόθεση ότι ο στρωτήρας αυτός προέρχεται ενδεχόμενα από τη στέγη του υστεροαρχαϊκού ναού της Θεσσαλονίκης, από τον οποίο προέρχονται πολλά αρχιτεκτονικά μέλη³, μεταξύ αυτών και η σίμη ΚΓΑΜΘ Ι, αρ. κατ. 2.

Η συσχέτιση, όμως, του στρωτήρα και του αναγλύφου που λαξεύτηκε στην κάτω του πλευρά στα ρωμαϊκά χρόνια με την πόλη της Θεσσαλονίκης και τον υστεροαρχαϊκό ναό της είναι λανθασμένη. Το ανάγλυφο προέρχεται

The trident held in the left hand of the frontally depicted figure indicates that he is Poseidon. The god has long, thick hair and a full beard, and wears a himation that leaves his chest exposed and hangs in a gathering from his left shoulder. In his right hand, he holds a phiale over a cylindrical altar. The left part of the relief probably depicted a second figure, most probably Amphitrite. A. Ohnesorg¹ reports the view of G. Bakalakis, expounded in a letter, according to which the preserved figure is not Poseidon but Zeus, shown holding a thunderbolt in his hand with an altar next to him. The long object held in the left hand of the figure, however, is clearly a trident, as is shown by the three prongs indicated by incisions on the top band of the border.

The relief, a work of Roman times, was carved on the underside of a Corinthian pan-tile (stroter), of which the back left corner is preserved. The raised left edge of the tile and the left side have been cut off, probably when the relief was carved. It was perhaps also at this time that the band about 9.5 cm wide at the top of this tile, on which the tile in the row above rested, was removed². The top of the side of the tile preserves the original working, which is the same as that on the preserved side of the sima CSAMTh I Cat. No. 2. The conclusion that the relief was carved on an earlier marble pan-tile (stroter) is suggested by the line running parallel to the right side of the tile, which was caused by water running off the covering-tile (kalypter) that overlay this section. This trace defines a covering tile 28 cm wide, the same width, that is, as that derived from the relevant traces of the sima CSAMTh I Cat. No. 2. These features, which point to an approximate date in the late Archaic or early Classical periods, gave rise to some doubt as to the accuracy of the indication of the provenance –from the 'Rhaidestos Collection'– given in the Museum Inventory, and lend support to the theory that this tile probably comes from the roof of the late Archaic temple in Thessaloniki, from which many architectural members have been found³, including the sima CSAMTh I Cat. No. 2.

The association of the tile, with the relief carved on the bottom of it in Roman times, with the city of Thessaloniki and the late Archaic temple there, is incorrect, however. The relief in fact comes from Rhaidestos, as is clear from references by Papadopoulos Kerameus⁴, A. Dumont⁵ and E. Kalinka⁶, despite the inconsistencies between them. The tile used for the relief probably comes, therefore, from a large late Archaic or early Classical temple on the Propontis. It may be noted that there is another relief from Rhaidestos in the Thessaloniki Museum, which probably also depicts Poseidon⁷.

G. Despinis

πράγματι από τη Ραιδεστό, όπως μας βεβαιώνουν σχετικές αναφορές, παρόλες τις διαφορές που παρουσιάζουν μεταξύ τους, από τον Α. Παπαδόπουλο Κεραμέα⁴, τον Α. Dumont⁵ και τον Ε. Kalinka⁶. Ο στρωτήρας, λοιπόν, που χρησιμοποιήθηκε για το ανάγλυφο θα πρέπει να προέρχεται από κάποιον μεγάλο υστεροαρχαϊκό ή πρώιμο κλασικό ναό της Προποντίδας. Ας σημειωθεί ότι από τη Ραιδεστό είναι και ένα δεύτερο ανάγλυφο στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, στο οποίο επίσης εικονίζεται πιθανότατα ο Ποσειδώνας⁷.

Γ. Δεσπίνης

[Αναδημοσίευση από: ΚΓΑΜΘ Ι, 17-18 αρ. κατ. 4 (Γ. Δεσπίνης)]

[Reproduced with permission from: CSAMTh I, 19-20 Cat. No. 4 (G. Despinis)]

¹ Ohnesorg 1993, 98 σημ. 945.

² Η Ohnesorg, ό.π., αναρωτιέται μήπως και σε αυτή την πλευρά υπήρχε ανυψωμένο πέρας.

³ Βλ. τελευταία Δ. Γραμμένο – Γ. Κνιθάκη, Κατάλογος των αρχιτεκτονικών μελών του Μουσείου Θεσσαλονίκης (1994) 21 κ.ε. αρ. 1-29.

⁴ Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 77 αρ. 18: «Τεμάχιον αναγλύφου (ύψ. 0,32· πλ. 0,25· πάχ. 0,9) παριστώντος άνδρα πωγωνοφόρον (Βάκχον) ενδεδυμένον ούτως, ώστε το αριστερόν στήθος μένει γυμνόν· κρατεί εν τη δεξιά καθέτως μακράν ράβδον, δια δε της αριστεράς φαίνεται ότι ρίπτει τι εις βωμόν στρογγύλον».

⁵ Dumont 1892, 403 αρ. 76p: «Bas – relief, h. 0m. 42: home barbu, tenant de la main dr. un bâton, et de la gauche plaçant quelque chose sur un autel. Bacchus (?) d'après M. Papadopoulos».

⁶ Kalinka 1926, 147 αρ. 59 «Bruchstück einer Reliefplatte... halbbekleideter bärtiger Mann in Vorderansicht mit Stab in der Linken (sic), während die Rechte aus einer Schale auf den Altar spendet».

⁷ Αρ. Ευρ. 1122. Παπαδόπουλος Κεραμέυς 1886, 76 αρ. 6. Dumont 1892, 402 αρ. 76i. LIMC I (1981) 726 αρ. 21a στο λ. Amphitrite (S. Kaempf-Dimitriadou).

¹ Ohnesorg 1993, 98 n. 945.

² Ohnesorg, op. cit., wonders whether there was a raised edge on this side.

³ See most recently D. Grammenos – G. Knithakis, Κατάλογος των αρχιτεκτονικών μελών του Μουσείου Θεσσαλονίκης (1994) 21ff., nos 1-29.

⁴ Papadopoulos Kerameus 1886, 77 no. 18: «Τεμάχιον αναγλύφου (ύψ. 0.32- πλ. 0.25- πάχ. 0.9) παριστώντος άνδρα πωγωνοφόρον (Βάκχον) ενδεδυμένον ούτως, ώστε το αριστερόν στήθος μένει γυμνόν· κρατεί εν τη δεξιά καθέτως μακράν ράβδον, δια δε της αριστεράς φαίνεται ότι ρίπτει τι εις βωμόν στρογγύλον».

⁵ Dumont 1892, 403 no. 76p: «Bas – relief, h. 0m. 42: home barbu, tenant de la main dr. un bâton, et de la gauche plaçant quelque chose sur un autel. Bacchus(?) d'après M. Papadopoulos».

⁶ Kalinka 1926, 147 no. 59: «Bruchstück einer Reliefplatte... halbbekleideter bärtiger Mann in Vorderansicht mit Stab in der Linken (sic), während die Rechte aus einer Schale auf den Altar spendet».

⁷ Inv. no.: 1122. Papadopoulos Kerameus 1886, 76 no. 6. Dumont 1892, 402 no. 76i. LIMC I (1981) 726 no. 21a s.v. Amphitrite (S. Kaempf-Dimitriadou).

33

**Θραύσμα από επίκρανο
ψευδοπαραστάδας**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 1094

Προέλευση: «Από τη Συλλογή της Ραιδεστού με προέλευση από την Πέρινθο» (Ευρ. Μουσείου).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,59 μ. Πλ. μέγ. 0,54 μ. Πάχ. πλάκας 0,07 μ. Πάχ. άβακα 0,09 μ. Ύψ. μορφής 0,49 μ.

Υλικό: Μάρμαρο υπόφαιο, λεπτόκοκκο.

**Fragment of a pseudo-
pilaster capital**

Inv. No.: ΜΘ 1094

Provenance: "From the Rhaidestos Collection, originating from Perinthos" (Mus. Inv.).

Dimensions: H. 0.59 m. Max. W. 0.54 m. Plaque Th. 0.07 m. Abacus Th. 0.09 m. Figure H. 0.49 m.

Material: Fine-grained, buff marble.

Βιβλιογραφία: E. von Mercklin, Antike Figuralkapitelle (Berlin 1962) 314 αρ. 765. ΚΓΑΜΘ III, αρ. κατ. 655 με περαιτέρω βιβλιογραφία (N. Καζακίδη).

Bibliography: E. von Mercklin, Antike Figuralkapitelle (Berlin 1962) 314 no. 765. ΚΓΑΜΘ III, Cat. No. 655 with further bibliography (N. Kazakidi).

Λείπουν η δεξιά πλευρά του επικράνου με το ημίφυλλο άκανθας, την έλικα και τμήματα του Ερωτιδέα. Μικρά σπασίματα στον Ερωτιδέα και στα φύλλα της αριστερής άκανθας.

Ίχνη ράσπας στον κάλαθο. Ευρεία η χρήση τρυπανιού. Η πίσω όψη με βελόνι.

Το επίκρανο ανήκει στον κορινθιακό τύπο με γωνιακά ημίφυλλα άκανθας και ιωνικό κυμάτιο στη βάση. Η άκανθα αποτελείται από τέσσερις λοβούς με λογχόσχημες γλωσσίδες. Στην κορυφή της άκανθας υπάρχει έλικα. Τον άβακα συνθέτουν ένα κοίλο κυμάτιο και μια ταινία. Το κεντρικό τμήμα του επικράνου κοσμεύεται με μορφή φτερωτού Ερωτιδέα σε διασκελισμό. Με το τεντωμένο προς τα πίσω δεξί χέρι φέρει ρόπαλο, ενώ απλωμένη στην πλάτη του είναι η λεοντή.

Το παραπάνω μοτίβο του Έρωτα με τα όπλα του Ηρακλή είναι γνωστό από την υστεροελληνιστική τέχνη¹. Ο τύπος κορινθιακού κιονοκράνου με γωνιακά ημίφυλλα άκανθας συναντάται από τον 2^ο αι. μ.Χ. στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας². Το συγκεκριμένο επίκρανο από τη Συλλογή της Ραιδεστού εντάσσεται τυπολογικά και στιλιστικά σε μια ομάδα τεσσάρων ακόμη επικράνων προερχόμενων από την Πέρινθο, σήμερα στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης³. Τα επίκρανα, που χρονολογούνται με βάση το στίλ της εργασίας τους λίγο πριν τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., ανήκαν το πιθανότερο όλα στον εσωτερικό γλυπτό διάκοσμο του ίδιου αρχιτεκτονικού μνημείου της Περίνθου, ίσως ενός δημόσιου κτίσματος⁴.

N. Καζακίδη

The capital's left side is missing, with the acanthus semi-leaf, the volute and parts of the Cupid. Minor breaks on the Cupid and the leaves of the left acanthus.

Rasp traces on the kalathos. Extensive drill use. The back side worked with a needle.

The capital is Corinthian with acanthus semi-leaves at the corners and Ionic cyma at the base. The acanthus is made up of four lobes with lance-shaped protrusions. A volute is found on top of the acanthus. A concave cyma and a band form the abacus. The capital's central part depicts a winged Cupid striding. He is holding a club with his right hand extended backwards and wearing a lionskin on his back.

This motif of a Cupid bearing Heracles' equipment is common in late Hellenistic art¹. This type of Corinthian capital with acanthus semi-leaves at the corners is found from the 2nd c. A.D. onwards at the eastern part of the Roman Empire². This specific capital from the Rhaidestos Collection belongs typologically and stylistically to a group of four more capitals from Perinthos, now at the Istanbul Archaeological Museum³. Their date, based on their craftsmanship, is just before the mid-2nd c. A.D. Most probably, they were all part of the interior decoration of the same architectural monument of Perinthos, possibly a public building⁴.

N. Kazakidi

¹ ΚΓΑΜΘ III, ό.π., σημ. 2.

² ΚΓΑΜΘ III, ό.π., σημ. 5.

³ G. Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines* (Constantinople 1912) αρ. 1341-1342. E. von Mercklin, ό.π., 47 αρ. 113a-b, εικ. 195-196 και 189 αρ. 458a-b, εικ. 885-886.

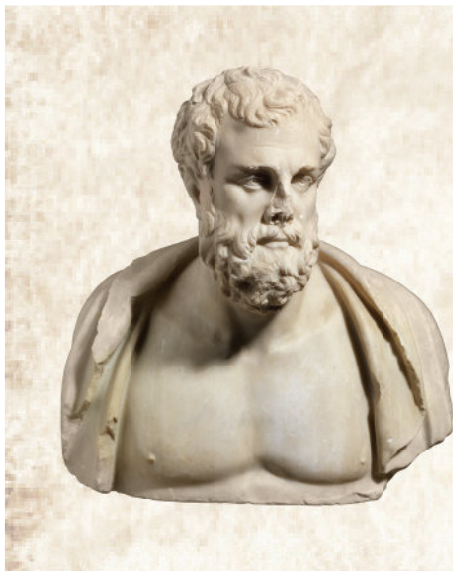
⁴ ΚΓΑΜΘ III, ό.π., σημ. 8.

¹ ΚΓΑΜΘ III, op. cit., n. 2.

² ΚΓΑΜΘ III, op. cit., n. 5.

³ G. Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines* (Constantinople 1912) nos. 1341-1342. E. von Mercklin, op. cit., 47 no. 113a-b, figs. 195-196 and 189 no. 458a-b, figs. 885-886.

⁴ ΚΓΑΜΘ III, op. cit., n. 8.

34

**Προτομή γενειοφόρου
άνδρα**

Αριθ. Ευρ.: ΜΘ 1058

Πρόελευση: Άγνωστη

Διαστάσεις: Ύψ. συνολικό
0,48 μ. Ύψ. κεφαλής 0,25 μ.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό, με
υπόφαιες περιοχές, λεπτό-
κοκκο, συμπαγές.

Bust of a bearded man

Inv. No.: ΜΘ 1058

Provenance: Unknown

Dimensions: H. total 0.48 m.
H. of head 0.25 m.

Material: Fine-grained, com-
pact white marble with greyish
areas

Βιβλιογραφία: G. Bakalakis, *Vorlage und Interpretation von römischen Kunstdenkmalern in Thessaloniki*, AA 88, 1973, 682, εικ. 9. P. Zanker, *Die Maske des Sokrates. Das Bild des Intellektuellen in der antiken Kunst* (München 1995) 216-217, εικ. 123. Εμμ. Βουτυράς, *Προτομή «Σοφιστή» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, στο: Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), *Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη* (Θεσσαλονίκη 2001) 441-449. C. Danguiller, *Typologische Untersuchungen zur Dichter- und Denkerikonographie in römischen Darstellungen von der mittleren Kaiserzeit bis in die Spätantike*, BARIntSer 977 (Oxford 2001) 111-112 248-249 αρ. 125.

Η προτομή σώζεται ουσιαστικά ακέραιη. Δεν διακρίνεται, όμως, κανένα ίχνος από τον αρχικό τρόπο στήριξής της. Ο εικονιζόμενος είναι ένας ώριμος άνδρας με ήρεμη, σκεπτική έκφραση· τα γένια και τα μαλλιά του δεν είναι ιδιαίτερα μακριά. Οι ώμοι καλύπτονται από ένα ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το στήθος. Τα χαρακτηριστικά του εικονιζόμενου άνδρα ταιριάζουν με εκείνα των φιλοσόφων και των ρητόρων της αυτοκρατορικής εποχής και, ιδιαίτερα, του 2^{ου} αι. μ.Χ. Ενδεικτική είναι η ομοιότητα του πορτραίτου αυτού με εκείνο του Ηρώδη του Αττικού. Με βάση αυτή τη σύγκριση, το κεφάλι της Θεσσαλονίκης μπορεί να χρονολογηθεί λίγο μετά τα μέσα του 2^{ου} αι., πιθανόν στη δεκαετία 150-160 μ.Χ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομοιότητα της

Bibliography: G. Bakalakis, *Vorlage und Interpretation von römischen Kunstdenkmalern in Thessaloniki*, AA 88, 1973, 682, fig. 9. P. Zanker, *Die Maske des Sokrates. Das Bild des Intellektuellen in der antiken Kunst* (München 1995) 216-217, fig. 123. E. Voutiras, *Προτομή «Σοφιστή» στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, in: D. Tsiafaki (ed.), *Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη* (Thessaloniki 2001) 441-449. C. Danguiller, *Typologische Untersuchungen zur Dichter- und Denkerikonographie in römischen Darstellungen von der mittleren Kaiserzeit bis in die Spätantike*, BARIntSer 977 (Oxford 2001) 111-112 248-249 no. 125.

The bust is preserved virtually intact. However, it lacks any trace of its initial support method. It depicts a mature man with a calm, contemplative expression. His beard and hair are not very long. He is bear-chested with a himation covering his shoulders. His facial characteristics resemble those of philosophers and orators of the Imperial era and especially the 2nd c. A.D. The similarity with portraits of Herod Atticus is noteworthy. Based on this comparison, the Thessaloniki bust could date soon after the mid-2nd c. A.D. most probably in the A.D. 150s.

It is interesting that the Thessaloniki bust resembles another one at the Museum of Fine Arts in Budapest which is mentioned as deriving from Asia Minor¹. The Budapest bust depicts a different face,

προτομής της Θεσσαλονίκης με μια προτομή στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βουδαπέστης, για την οποία υπάρχει η πληροφορία ότι προέρχεται από τη Μικρά Ασία¹. Η προτομή της Βουδαπέστης εικονίζει διαφορετικό πρόσωπο, με μακρύτερα μαλλιά και γένι, έχει όμως περίπου το ίδιο μέγεθος και εντελώς όμοια επεξεργασία. Οι δύο προτομές ήταν πιθανότατα στημένες μαζί στην αρχαιότητα. Το συμπέρασμα αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το μάρμαρο της προτομής της Θεσσαλονίκης διαφέρει από τα μάρμαρα που συναντούμε συνήθως στη Μακεδονία κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, οδηγεί στη σκέψη ότι ενδέχεται να είναι μικρασιατικό έργο. Η πιθανότερη εξήγηση για την παρουσία της προτομής στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης είναι ότι ανήκε αρχικά στην αρχαιολογική συλλογή της Ραιδεστού.

Εμμ. Βουτυράς

E. Voutiras

¹ Εμμ. Βουτυράς, ό.π., 446-449. C. Danguiller, ό.π., 112.¹ E. Voutiras, op. cit., 446-449. C. Danguiller, op. cit., 112.

35

**Ερωτιδέας καβάλα σε
δελφίνι****Eros riding a dolphin**

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 1135

Inv. No.: ΜΘ 1135

Προέλευση: Πιθανόν από τη
Συλλογή Ραιδεστού.Provenance: Possibly from
the Rhaidestos Collection.

Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,44 μ.

Dimensions: H. extant. 0.44 m.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό με
γκρίζες φλέβες κατά τόπους
και μέτριους κόκκους.Material: Medium-grained
white marble with grey veins
in places.

Λείπουν το κάτω μέρος του στηρίγματος και τμήμα από την επάνω απόληξή του· από τη μορφή του Ερωτιδέα τα χέρια, το αριστερό από τον αγκώνα, το δεξιό από το πάνω μέρος του βραχίονα· από τη μορφή του δελφινιού το ρύγχος. Αποκρουσμένα είναι τμήματα από τα φτερά του Ερωτιδέα και το πτερύγιο στο κεφάλι του δελφινιού. Χτυπημένο σε διάφορα σημεία και ελαφρά διαβρωμένο είναι το πρόσωπο του Ερωτιδέα.

Το στήριγμα του τραπεζοφόρου είναι κυλινδρικό και πλαταίνει στην κάτω πλευρά, όπου θα διαμορφωνόταν ως βάση. Στην επάνω επιφάνειά του, που μόλις ξεπερνά το κεφάλι της μορφής, ανοίγεται τετράγωνος τόρμος (πλ. 0,015 μ., βάθ. 0,035 μ.).

The lower part of the support and part of its upper end are missing. Also missing: Eros' arms, the left one from the elbow down, the right one from the shoulder; the dolphin's snout. Also broken are parts of Eros' wings and the fin on the dolphin's back. Eros' face is slightly abraded and worn.

The table support is cylindrical and tapering at the top. The bottom was shaped into a base. Its upper end, which barely exceeds the figure's head, preserves a square hole (w. 0.015 m., diam. 0.035 m.).

A winged Eros is shown riding a dolphin. The latter is shown head down, his body and tail forming into the table support. Eros turns and slightly tilts his head toward his left shoulder. His raised right hand probably held a trident. His other arm, bent, was

Ένας φτερωτός Ερωτιδέας εικονίζεται καβάλα σε δελφίни. Το ζώο παριστάνεται με το κεφάλι προς τα κάτω, το σώμα και η ουρά του συγχωνεύονται με το στήριγμα του τραπεζοφόρου. Ο Ερωτιδέας γέρνει λίγο και στρέφει το κεφάλι του προς τον αριστερό ώμο, καθώς σηκώνει το δεξί του χέρι που θα κρατούσε πιθανόν μια τρίαινα. Το άλλο του χέρι ερχόταν λυγισμένο προς το πτερύγιο του δελφινιού. Τα μαλλιά του πέφτουν ως τους ώμους και γύρω από το πρόσωπο αποδίδονται με βαθιές τρυπανιές.

Μια πληρέστερη και πιο ζωντανή εικόνα του ίδιου μοτίβου μάς δίνει το χάλκινο τραπεζοφόρο από το σπίτι του Μ. Fabius Rufus στην Πομπηία, όπου το ρύγχος του δελφινιού απολήγει σε ένα κοχύλι και η ουρά του τυλίγεται γύρω από το στήριγμα που έχει μορφή τιμονιού. Ήδη στον 6^ο αι. π.Χ. εμφανίζονται μορφές επάνω σε δελφίνια, ανάμεσα στις οποίες και ο Έρωτας. Στα ελληνιστικά και στα αυτοκρατορικά χρόνια Ερωτιδείς καβάλα σε δελφίνια αποτελούν ένα ιδιαίτερα αγαπητό μοτίβο σε όλες τις κατηγορίες της τέχνης είτε ως μεμονωμένες μορφές είτε ως μέλη θαλάσσιου θιάσου. Στην πλαστική το συναντούμε είτε ως ελεύθερο σύμπλεγμα, συχνά μάλιστα και ως κρηναίο, είτε ως στήριγμα αγαλμάτων· το δελφίни απαντά όμως πολλές φορές και ως διακόσμηση επίπλων, σε θρανία ή σε στηρίγματα τραπεζιών. Έργο βορειοελλαδικού πιθανόν εργαστηρίου, των μέσων περίπου του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Για το τραπεζοφόρο της Πομπηίας, σήμερα στο εκεί Antiquarium, βλ. A.W. Van Buren, AJA 67, 1963, 402, πίν. 95 εικ. 6. G.M.A. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans (1966), 112 κ.ε., σημ. 19, εικ. 565. Ένα μαρμάρινο τραπεζοφόρο με το ίδιο θέμα βρίσκεται στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (G. Mendel, Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines II (1914), 414 αρ. 4). Συνηθέστερα απαντά στον τύπο των τραπεζοφόρων που εξετάζουμε μόνη η μορφή του δελφινιού. Βλ. τα παραδείγματα από το Πέργαμο (H. Hepding, AM 32, 1907, 399, εικ. 11-12. K. Lehmann-Hartleben, RM 38-39, 1923-24, 274 αρ. 23, 276 αρ. 48). Για το θέμα του Ερωτιδέα επάνω σε δελφίни βλ. A. Rumpf, ASR V 1 (1939), 112 κε. R. Stuveras, Le Putto dans l'art romain (1969), 158 κ.ε., κυρίως 161 κ.ε. B. Kapossy, Brunnenfiguren der hellenistischen und römischen Zeit (1969), 38 κ.ε. (σε κρηναία). B.S. Ridgway, Archaeology 23, 1970, 86 κ.ε., κυρίως 92 κ.ε. Ph. Bruneau, Délos XXIX (1972), 62. Για το δελφίни σε στηρίγματα επίπλων βλ. W. Deonna, Délos XVIII (1938), 14, πίν. X, 74-76, εικ. 13.

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού
[Αναδημοσίευση από: Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη 1985), 84 αρ. κατ. 17].

toward the fin. His hair fall on his shoulders and are rendered with deep drills around the face.

A more complete and vivid image of the same motif can be found at the bronze table support from the house of M. Fabius Rufus in Pompeii, where the dolphin's snout culminates at a shell and its tail coils around the support which was shaped like a ship's wheel. Figures on top of dolphins, Eroses amongst them, are present already since the 6th c. B.C. In Hellenistic and Roman Imperial times, Eroses riding dolphins are a popular motif on all art categories, either as individual figures or as part of a sea group. In sculpture, we find it either as a freestanding complex, often found in fountains, or as a statue support. Furthermore, dolphins are also often used as furniture decoration, in benches or table supports. Work of a possibly northern Greek workshop, of the mid-3rd c. A.D.

Bibliography: For the Pompeii table support, today at the local Antiquarium, see A.W. Van Buren, AJA 67, 1963, 402, pl. 95 fig. 6. G.M.A. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans (1966), 112 ff., n. 19, fig. 565. A marble table support with the same motif is found at the Istanbul Archaeological Museum (G. Mendel, Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines II (1914), 414 no. 4). The dolphin as a representation is more popular in the type of table supports examined here. See the examples from Pergamon (H. Hepding, AM 32, 1907, 399, figs. 11-12. K. Lehmann-Hartleben, RM 38-39, 1923-24, 274 no. 23, 276 no. 48). For the motif of Eros riding a dolphin, see A. Rumpf, ASR V 1 (1939), 112 ff. R. Stuveras, Le Putto dans l'art romain (1969), 158 ff, mainly 161 ff. B. Kapossy, Brunnenfiguren der hellenistischen und römischen Zeit (1969), 38 ff. (in fountains). B.S. Ridgway, Archaeology 23, 1970, 86 ff., mainly 92 ff. Ph. Bruneau, Délos XXIX (1972), 62. For the dolphin as a furniture support, see W. Deonna, Délos XVIII (1938), 14, pl. X, 74-76, fig. 13.

Th. Stefanidou-Tiveriou
[Reproduced in Greek with permission from: Th. Stefanidou-Tiveriou, Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης (Thessaloniki 1985) 84 Cat. No. 17 and translated for this catalogue].

36

Δίας με τον αετό

Αρ. Ευρ.: ΜΘ 945

Προέλευση: Από τη Ραιδεστό.

Διαστάσεις: Ύψ. σωζ. 0,68μ. Ύψ. ανδρικής μορφής 0,49 μ.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο με κομούς (πεντελικό).

Zeus with the eagle

Inv. No.: ΜΘ 945

Provenance: From Rhaidestos

Dimensions: H. extant 0.68 m. Male figure H. extant 0.49 m.

Material: Fine-grained, white marble with fissures (pentelic).

Λείπουν η βάση με το κάτω μέρος του στηρίγματος και το επάνω τμήμα του στηρίγματος, με την επίστεψη. Από την ανδρική μορφή λείπουν τα σκέλη, το αριστερό από το γόνατο, το δεξιό από το μέσο του μηρού, το αριστερό χέρι από τον βραχίονα με τμήμα του ενδύματος, σχεδόν ολόκληρο το κεφάλι με τον λαιμό εκτός από το τμήμα της κόμης· από τη μορφή του αετού το κεφάλι και το κάτω μέρος των ποδιών του. Η επιφάνεια, εκτός από ελάχιστα σημεία, είναι πολύ διαβρωμένη και κατά τόπους αποκρουσμένη.

Το στηρίγμα του τραπεζοφόρου είναι περίπου κυλινδρικό (μέγ. διαμ. 0,09 μ.), με μείωση προς τα επάνω και οι μορφές έχουν λαξευτεί έξεργα μπροστά σε αυτό.

Εικονίζεται μια γυμνή ανδρική μορφή που συνοδεύεται στα δεξιά της από έναν αετό. Ο άνδρας στηρίζεται στο αριστερό του σκέλος, φέρνοντας πιθανόν το δεξί σταυρωτά από πάνω, και γέρνει λίγο, καθώς ακουμπά με το δεξί λυγισμένο χέρι στο σώμα του αετού αγκαλιάζοντάς τον. Στον αριστερό του ώμο πέφτει αναδιπλωμένο ένα ιματίδιο που τυλιγόταν γύρω από τον βραχίονα. Το κεφάλι του, που ήταν στραμμένο προς το ζώο, πλαισιωνόταν από μακρείς ως τους ώμους πλοκάμους. Ο αετός, που εικονίζεται σε μεγάλη κλίμακα, πατά με το δεξί του σκέλος σε βραχώδες έδαφος και το κεφάλι του ήταν στραμμένο προς τα επάνω.

Η εξαιρετικά εύσωμη αυτή ανδρική μορφή με τον αετό δύσκολα θα μπορούσε να παριστάνει τον Γανυμήδη, παρόλο που το μοτίβο της εξαρτάται στενά από μορφές όπως εκείνες των δύο τραπεζοφόρων αρ. κατ. 10 και 11 [Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη 1985)]. Η χαρακτηριστική διάπλαση του σώματος, που

The base with the support's lower part and the upper part with the crowning are missing. The male figure is missing his legs, the left from the knee, the right from the middle of the thigh, his left arm from the upper part with part of the clothing, almost the entire head with the neck except for part of the hair. The eagle is missing its head and its feet. The surface is worn and chipped for the most part.

The support is cylindrical (max. diam. 0.09 m.), tapering at the top and the figures are sculpted in high relief in front of it.

A nude male figure is shown accompanied by an eagle on his right side. The man is resting on his left leg with his right leg possibly crossed on top of it. He is slightly tilting, as he is resting his right bent arm on the eagle's body, hugging it. A small himation is falling over his shoulder, folding around his arm. His face, turning toward the eagle, is framed by long locks of hair reaching his shoulders. The eagle, shown in large scale, rests his right foot on a rock and his head is turned upward.

This rather robust male figure, with the eagle, could hardly represent Ganymedes, although the motif is closely associated with figures such as those of the table supports Cat. No. 11 and 12 [Th. Stefanidou-Tiveriou, Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης (Thessaloniki 1985)]. The characteristic body shape, which is more reminiscent of a mature man, the outline and break of his neck, which shows that he was possibly bearded, make us identify this statuette as Zeus.

Work of an Attic workshop, around A.D. 200.

Th. Stefanidou-Tiveriou

[Reproduced in Greek with permission from: Th. Stefanidou-Tiveriou, Τραπεζοφόρα του Μουσείου

ταιριάζει περισσότερο σε ώριμο άνδρα, και το περίγραμμα στο σπάσιμο του λαιμού του, που δείχνει ότι αυτός ήταν πιθανόν γενειοφόρος, μας υποχρεώνουν να αναγνωρίσουμε στο αγαλμάτιο τη μορφή του Δία.

Έργο αττικού εργαστηρίου γύρω στο 200 μ.Χ.

Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου
[Αναδημοσίευση από: Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου,
Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης
(Θεσσαλονίκη 1985), 71 αρ. κατ. 13].

Θεσσαλονίκης (Thessaloniki 1985) 71 Cat. No.
13 and translated for this catalogue].

37

**Οικοδομική επιγραφή
του τείχους από το
Πάνιον**

**Building inscription from
the fortifications of Panion**

Αρ. Ευρ.: Μουσείο
Βυζαντινού Πολιτισμού BE
157 (μεταφέρθηκε εκεί από
το Αρχαιολογικό Μουσείο
Θεσσαλονίκης, όπου έφερε
τον αριθμό ευρετηρίου ΜΘ
2229)¹.

Inv. No.: Museum of
Byzantine Culture BE 157
(transferred there from the
Archaeological Museum of
Thessaloniki, where it had
been inventoried under no.
ΜΘ 2229)¹.

Προέλευση: Πάνιον (ο Α.
Παπαδόπουλος Κεραμεύς
την εντόπισε στο προαύλιο
της εκκλησίας των Εισοδίων
της Θεοτόκου², ενώ ο Ε.
Kalinka τη μελέτησε στη
Συλλογή της Ραιδεστού).

Provenance: Panion (A.
Papadopoulos Kerameus
found it at the courtyard of
a church dedicated to the
Presentation of Virgin Mary²,
while E. Kalinka examined it
while still on display at the
Collection of Rhaidestos).

Διαστάσεις: Ύψ. 0,435 μ.
Πλ. 0,36 μ. Πάχ. 0,117
μ. Ύψ. γραμμ. 0,04 μ.
Διάστιχα: 0,015 μ.

Dimensions: H. 0.435 m.
W. 0.36 m. Th. 0.117
m. Letter H. 0.04 m. Line
spacing: 0,015 m.

Υλικό: Μάρμαρο λευκόφαιο

Marble: Greyish white marble.

Βιβλιογραφία: Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Παράρτημα, 92 αρ. 13 (πίν. 3 αρ. 10), την περιγραφή του οποίου παραθέτει και ο Τρ.Δ. Παπαζώης, Το αρχαίο Πάνιο (Πάνιδο) Ανατ. Θράκης (Θεσσαλονίκη 1988) 39 αρ. 31. Α.

Bibliography: Α. Papadopoulos Kerameus, Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης και Μακεδονίας: συλλεγείσαι κατά το έτος 1885, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 17, 1882-83 (1886), Parartema, 92 no. 13 (pl. 3 no. 10), the description also offered by Tr.D. Papazois, Το αρχαίο Πάνιο (Πάνιδο) Ανατ. Θράκης (Thessaloniki 1988) 39 no. 31. A. Dumont – Th. Homolle, Mélanges

Dumont – Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie* (Paris 1892) 414 αρ. 86x. E. Kalinka, *Altes und Neues aus Thrakien*, *ÖJh* 23, 1926, Beiblatt 134 αρ. 30. IG X 2.1 *44 πίν. VII. D. Feissel, *Notes d'épigraphie chrétienne*, BCH 100, 1976, 273-275 (SEG XXVI 780 και 823. *Bulletin épigraphique* 1977, 276, 295). Eu. Τσιγαρίδας – Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα Μουσεία της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1979) 93-94 αρ. 66 (SEG XLVII 862). C. Asdracha, *Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et l'île d'Imbros* (IIIe-VIIe siècles). *Présentation et commentaire historique*, ADelt A, 49-50, 1994-1995 [1998], 300-301 αρ. 126, εικ. 78c (SEG XLVIII 887. *Bulletin épigraphique* 2000, 814). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ., ΜΘ 2229.

Δεξί τμήμα επιστυλίου. Λείπει η αριστερή και η κάτω πλευρά. Μικρά σπασίματα και αποκρούσεις υπάρχουν στον δεξιό κρόταφο. Τα υπολείμματα κονιάματος σε όλες τις πλευρές του μνημείου συνδέονται με την επανάχρησή του σε μεταγενέστερη εποχή.

Α Ρ Ω

[Ἐπὶ τῆς ----] βασιλίας

[τῶν ---- δ]εσποτῶν

[---- Φλαβί]ου Ἀρκαδίου

4 [---- ἀνανεώθη?] τὸ τεῖχος

Το περιεχόμενο της επιγραφής αφορά στην οικοδόμηση ή, πιθανότερο, στην επισκευή/ανακαίνιση του τείχους της πόλης³. Οι συμπληρώσεις του κειμένου, που κατά καιρούς έχουν προταθεί, και από τις οποίες εξαρτάται η χρονολόγησή του, μόνον *exempli gratia* μπορούν να θεωρηθούν⁴. Στον πρώτο στίχο αναγραφόταν, πιθανότατα, η χρονολογική φόρμουλα. Ο D. Feissel, τον οποίο ακολουθεί η μεταγενέστερη έρευνα, προτείνει τη χρονολόγηση της επιγραφής στο διάστημα ανάμεσα στον Ιανουάριο του 383, όταν ο Αρκάδιος έλαβε τον τίτλο του Αυγούστου, και το 408 (έτος θανάτου του Αρκαδίου).

Ηλ. Σβέρκος

d'archéologie et d'épigraphie (Paris 1892) 414 no. 86x. E. Kalinka, *Altes und Neues aus Thrakien*, *ÖJh* 23, 1926, Beiblatt 134 αρ. 30. IG X 2.1 *44 pl. VII. D. Feissel, *Notes d'épigraphie chrétienne*, BCH 100, 1976, 273-275 (SEG XXVI 780 and 823. *Bulletin épigraphique* 1977, 276, 295). Eu. Tsigaridas – K. Loverdou-Tsigarida, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα Μουσεία της Θεσσαλονίκης* (Thessaloniki 1979) 93-94 no. 66 (SEG XLVII 862). C. Asdracha, *Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et l'île d'Imbros* (IIIe-VIIe siècles). *Présentation et commentaire historique*, ADelt A, 49-50, 1994-1995 [1998], 300-301 no. 126, fig. 78c (SEG XLVIII 887. *Bulletin épigraphique* 2000, 814). Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume, ΜΘ 2229.

Right part of an architrave. The left and bottom sides are missing. Small breaks and flakes on the right edge. The remains of mortar on all sides are associated with the monument's secondary use at a later time.

Α Ρ Ω

[Ἐπὶ τῆς ----] βασιλίας

[τῶν ---- δ]εσποτῶν

[---- Φλαβί]ου Ἀρκαδίου

4 [---- ἀνανεώθη?] τὸ τεῖχος

The inscription refers to the erection or, more probably, the repair/renovation of the city's fortifications³. The various interpretations for its reading, on which its dating is based, can only be considered *exempli gratia*⁴. The first line, most likely contained the date. D. Feissel, whom later researchers cite, suggests that the inscription dates between January A.D. 383 when Arcadius was anointed Augustus, and A.D. 408 (year of Arcadius' death).

E. Sverkos

¹ Οι Eu. Τσιγαρίδας και Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, εκ παραδρομής, δίνουν ως αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 2829.

² Για την εκκλησία βλ. Y. Ötügen – R. Ousterhout, *Notes on the Monuments of Turkish Thrace*, AnSt 39, 1989, 146.

³ Ο D. Feissel ό.π., 273, προτείνει τη συμπλήρωση [έκτίσθ]η στον στ. 4. Η ύπαρξη, ωστόσο, προβυζαντινών αρχαιοτήτων στην περιοχή δικαιολογεί την ύπαρξη τείχους πριν τη χρονολογία που προτείνεται για την επιγραφή. Βλ. σχετικά C. Asdracha, ό.π., 301.

⁴ Βλ. D. Feissel, ό.π., 273-275, όπου σχολιάζονται οι αναγνώσεις που, κατά καιρούς, προτάθηκαν.

¹ Eu. Tsigaridas and K. Loverdou-Tsigarida inadvertently mention ΜΘ 2829 as its Inv. No.

² For the church, see Y. Ötügen – R. Ousterhout, *Notes on the Monuments of Turkish Thrace*, AnSt 39, 1989, 146.

³ D. Feissel op. cit., 273, proposes the completion of line 4 [έκτίσθ]η (was built). However, the presence of pre-Byzantine antiquities in the area justifies the existence of fortifications prior to the proposed date of the inscription. See accordingly C. Asdracha, op. cit., 301.

⁴ D. Feissel, op. cit., 273-275, where the various proposed interpretations are discussed.

Μαρμάρινο σήκωμα - τράπεζα ογκομέτρησης

Αρ. Ευρ.: Επιγραφικό
Μουσείο 2093

Πρόελευση: Πάνιον Θράκης

Διαστάσεις: Ύψ. 0,168 μ.
Μήκ. 0,605 μ. Πλ. 0,348
μ. Διάμ. κοιλωμάτων: 0,18
μ., 0,145 μ., 0,105 μ., 0,09
μ. και 0,07 μ. Ύψ. γραμμ.
0,012-0,018 μ. Ύψ. γράμμ.
άνω πλευράς 0,02 μ.

Υλικό: Μάρμαρο υπόφαιο,
λεπτόκοκκο.

Marble measurement block (Sekoma)

Inv. No.: Epigraphic Museum
2093

Provenance: Panion in Thrace

Dimensions: H. 0.168 m.
L. 0.605 m. W. 0.348 m.
Diam. of cavities: 0.18 m.,
0.145 m., 0.105 m., 0.09
m. and 0.07 m. Letter H.
0.012-0.018 m. Letter H. at
the top 0.02 m.

Material: Fine-grained, buff
marble.

Βιβλιογραφία: A. Dumont, Sur un poids Grec trouvé a Babylone, RA 20, 1869, 204-205. A. Dumont, Σήκωμα découvert a Panidon en Thrace, RA 24, 1872, 229-231. Βλ. επίσης Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, π.τ. (όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία).

Bibliography: A. Dumont, Sur un poids Grec trouvé a Babylone, RA 20, 1869, 204-205. A. Dumont, Σήκωμα découvert a Panidon en Thrace, RA 24, 1872, 229-231. See also, Ηλ. Σβέρκος – Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη, present volume (with further bibliography).

Μαρμάρινο σήκωμα - τράπεζα ογκομέτρησης που χρησιμοποιε για τον έλεγχο του όγκου των πωλούμενων υγρών ή σιτηρών (λατιν. *mensa ponderaria*). Αν και λείπουν μεγάλα τμήματα της αριστερής πλευράς, τα σωζόμενα εκεί ίχνη της ανάγλυφης ταινίας, πλάτους 0,015 μ., που όριζε όλη την περίμετρο της πάνω επιφάνειας του σηκώματος, υποδεικνύουν ότι αυτό σώζεται σχεδόν ακέραιο ως προς το μήκος του. Στην πάνω πλευρά έχουν λαξευθεί πέντε κοιλώματα διαφορετικών διαμέτρων (τα τρία σώζονται ακέραια), με ελαφρά ανυψωμένο ανάγλυφο χείλος και οπή απορροής στον πυθμένα, που αντιστοιχούσαν στα επίσημα μέτρα όγκου της πόλης. Το κατώτερο μέρος του δεν είναι συμπαγές, αλλά ακολουθεί τις κυρτώσεις των τεσσάρων μεγαλύτερων κοιλωμάτων. Η αδρή επεξεργασία του εσωτερικού των κοιλωμάτων υποδηλώνει ότι η προς μέτρηση ουσία –πιθανότατα κάποιο υγρό– τοποθετούνταν σε μεταλλικό δοχείο κατά τον έλεγχό της. Μετά την ολοκλήρωση του ελέγχου, η οπή του πυθμένα του κοιλώματος καθώς και η αντίστοιχη οπή του μεταλλικού δοχείου αποσφραγίζονταν και το περιεχόμενο διοχετευόταν σε άλλο σκεύος, κάτω από την τράπεζα.

Τα σηκώματα χρησιμοποιούνταν από εμπόρους και πελάτες για να ελέγχουν την ποσότητα των προϊόντων σύμφωνα με τα επίσημα μέτρα της πόλης. Η λέξη *σήκωμα* σημαίνει το βάρος αλλά και το πρότυπο μέτρο (το δοχείο ή και το κοίλωμα)¹ που κατασκευαζόταν με βάση τα *σύμβολα*, δηλαδή τα επίσημα μέτρα της πόλης, σύμφωνα με αθηναϊκό

Marble measurement block used for the monitoring of the traded liquids and cereals (lat.: *mensa ponderaria*). Though large parts of the left side are missing, the surviving traces of the relief band, 0.015 in width, which defined its upper surface perimeter, show that its length survives almost entirely. Five cavities have been carved on its upper surface of various diameters (three of them are intact), with a slightly raised relief rim and a drainage hole in the bottom, corresponding to the city's official volume measures. Its lower part is hollow, following the curves of the four larger cavities. The interior rough surface of the cavities indicates that the measured substances –most probably liquids– were placed in a metal container upon checking. After the checking was complete, the hole on the bottom of the cavity, as well as a relevant one on the bottom of the metal container, would be opened and the product would pour into another vessel placed under the block.

Measurement blocks were used by merchants and customers to check the quantity of the product according to the city's official standards. The word *sekoma* means the weight as well as the standard measure (the vessel or the cavity)¹ which were made according to the *σύμβολα* (symbols), the official measures of the city according to an Athenian decree². Similar blocks have been found in many other Greek and Roman cities from the 4th-3rd c. B.C. until the Imperial era. They were often dedicated to

ψήφισμα². Ανάλογες τράπεζες έχουν βρεθεί σε πολλές ελληνικές και ρωμαϊκές πόλεις από τον 4^ο-3^ο αι. π.Χ. μέχρι και τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Συχνή ήταν η ανάθεσή τους σε ιερά από άρχοντες που σχετίζονταν με το εμπόριο³ και ιδιαίτερα τους αγορανόμους, μεταξύ των αρμοδιοδιοτήτων των οποίων ήταν η επιτήρηση των μέτρων και των σταθμών, η τήρηση των νόμων της αγοράς και ο έλεγχος της ποιότητας, της ποσότητας και της τιμής των προϊόντων⁴.

Στο σήκωμα του Πανίου έχει χαραχθεί το γράμμα Χ, δηλαδή Χ(οῦς) (Chous), δίπλα στο μεγαλύτερο κοίλωμα με χωρητικότητα 3.300 κυβ. εκ. Το δεύτερο σε διάμετρο κοίλωμα έχει χωρητικότητα του μισού ενός χοός (1.700 κυβ. εκ.) και το τρίτο του μισού μιας κοτύλης (14 κυβ. εκ.)⁵. Στην μπροστινή πλευρά φέρει την επιγραφή:

[Ἐπὶ ἀγορ]ανόμου Φαινίππου

Ακολουθεί εγχάρακτο κηρύκειο, σύμβολο του Ερμή, ενός από τους θεούς που επιτηρούσαν την αγορά και τις συναλλαγές.

E. Ζαββού

sanctuaries associated with trade³ by city dignitaries and especially by agoranomoi, whose duties were certifying weights and measures, trade law maintenance, as well as product quality, quantity and price control⁴.

The Panion measurement block bears the inscribed letter Χ, meaning Χ(οῦς) (Chous), next to the largest cavity, which has a volume 3.300 cubic cm. The second largest in diameter had the capacity of half a Chous (1.700 cubic cm.) and the third had the capacity of half a kotyle (14 cubic cm.)⁵. In front, it bears the inscription:

[Ἐπὶ ἀγορ]ανόμου Φαινίππου

Under it, an inscribed caduceus can be seen, the symbol of Hermes, one of the gods who oversaw trade and commerce.

E. Zavvou

¹ M. Guarducci, *Epigrafia Greca II. Epigrafi di carattere pubblico* (Roma 1969) 464-465, 470-472. W. Deonna, *Le mobilier délien, Délos 18* (Paris 1938) 167-185.

² IG II² 1013 στ. 7-8: «αἱ δὲ ἀρχαὶ αἷς οἱ νόμοι προστάτουσιν πρὸς τὰ κατασκευασ[μένα] σύμβολα σηκώματα ποι[η]σάμεναι πρὸς τε τὰ ὑγρά καὶ τὰ ξηρά...» (γύρω στο 100 π.Χ.). Η ονομασία σήκωμα αναγράφεται και σε τράπεζα ογκομέτρησης από τη Δήλο (F. Dürbach u.a., *Inscriptions de Délos* 1820).

³ Πρβ. IG II² 1013 στ. 54-55: «[ἀνατιθέσθω δὲ εἰς ἀ]κρόπολιν σηκώματα τοῦ τ[ε] ἐμπορι[κ]οῦ [ταλάντο]ν καὶ δεκάμνου καὶ δίδμου [καὶ τῆς μνᾶς καὶ τοῦ] ἡμιμναίου καὶ τα[ρ]τημόρου καὶ χοός [καὶ χοίνικος?]...».

⁴ L. Migeotte, *Les pouvoirs des agoranomes dans les cités grecques*, στο: R.W. Wallace – M. Gagarin (επιμ.), *Symposion 2001, Papers on Greek and Hellenistic Legal History*, Evanston, Illinois, September 5-8, 2001 (Wien 2005) 287-301. L. Capdetrey – Cl. Hasenohr, *Surveiller, organiser, financer: fonctionnement de l'agoranomia et statut des agoranomes dans le monde égéen*, στο: L. Capdetrey – Cl. Hasenohr (επιμ.), *Agoranomes et édiles. Institutions des marchés antiques* (Bordeaux 2012) 13-34.

⁵ Η χωρητικότητα των κοιλωμάτων δείχνει ότι αυτά κατασκευάστηκαν σύμφωνα με το αττικό σταθμητικό σύστημα. Βλ. A. Dumont 1872, ό.π., 230.

¹ M. Guarducci, *Epigrafia Greca II. Epigrafi di carattere pubblico* (Roma 1969) 464-465, 470-472. W. Deonna, *Le mobilier délien, Délos 18* (Paris 1938) 167-185.

² IG II² 1013 line 7-8: αἱ δὲ ἀρχαὶ αἷς οἱ νόμοι προστάττουσιν πρὸς τὰ κατασκευασ[μένα] σύμβολα σηκώματα ποι[η]σάμεναι πρὸς τε τὰ ὑγρά καὶ τὰ ξηρά... (circa 100 B.C). The name *sekoma* is also inscribed on a measurement block from Delos (F. Dürbach u.a., *Inscriptions de Délos* 1820).

³ See IG II² 1013 line 54-55: [ἀνατιθέσθω δὲ εἰς ἀ]κρόπολιν σηκώματα τοῦ τ[ε] ἐμπορι[κ]οῦ [ταλάντο]ν καὶ δεκάμνου καὶ δίδμου [καὶ τῆς μνᾶς καὶ τοῦ] ἡμιμναίου καὶ τα[ρ]τημόρου καὶ χοός [καὶ χοίνικος?]...

⁴ L. Migeotte, *Les pouvoirs des agoranomes dans les cités grecques*, in: R.W. Wallace – M. Gagarin (eds.), *Symposion 2001, Papers on Greek and Hellenistic Legal History*, Evanston, Illinois, September 5-8, 2001 (Wien 2005) 287-301. L. Capdetrey – Cl. Hasenohr, *Surveiller, organiser, financer: fonctionnement de l'agoranomia et statut des agoranomes dans le monde égéen*, in: L. Capdetrey – Cl. Hasenohr (eds.), *Agoranomes et édiles. Institutions des marchés antiques* (Bordeaux 2012) 13-34.

⁵ The capacity of the cavities indicates that they were constructed according to the Attic system of weights and measures. See A. Dumont 1872, op. cit., 230.

**Αμφιπρόσωπη εικόνα:
Παναγία Οδηγήτρια
Ρευματοκρατόρισα -
Σταύρωση**

Προέλευση: Ναός Παναγίας
Ρευματοκρατορίσσης,
Ραιδεστός Ανατολικής
Θράκης.

Διαστάσεις: Ύψ. 1,07 μ. Πλ.
0,77 μ.

Χρονολόγηση: α' μισό 15^{ου}
και αρχές 17^{ου} αι.

Φύλαξη: Ναός Παναγίας
Αχειροποιήτου, αριστερό
προσκυνητάρι νάρθηκα,
Θεσσαλονίκη.

**Bilateral icon: Mother
of God Hodigitria
Revmatokratorissa -
Crucifixion**

Provenance: Church
of Mother of God
Revmatokratorissa, Rhaidestos,
Eastern Thrace (Turkey).

Dimensions: H. 1.07 m. W.
0.77 m.

Dating: First half of 15th c.
and early 17th c.

Location: Church of
Acheiropoiotos, left icon stand
of the narthex, Thessaloniki.

Βιβλιογραφία: Περάσματα στο Χρόνο, Κατάλογος έκθεσης, 15 Δεκεμβρίου 1994 - 5 Ιανουαρίου 1995, Institute Français de Thessalonique - Ιερά Βατοπαιδινή Σκήτη Αγίου Ανδρέου (Θεσσαλονίκη 1995). Μ. Παϊσίδου, Αμφιπρόσωπη φορητή εικόνα στην Αχειροποίητο Θεσσαλονίκης: Παναγία Ρευματοκρατόρισα - Σταύρωση, στο: Εικοστό ένατο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα, 15-17 Μαΐου 2009 (Αθήνα 2009) 86-87.

Στην κύρια όψη εικονίζεται η Θεοτόκος Οδηγήτρια. Η ζωγραφική επιφάνεια καλύπτεται από μεταγενέστερο μεταλλικό επενδύτη. Με την αφαίρεσή του αποκαλύφθηκαν οι επιγραφές Μ(ΗΤΗ)Ρ – Θ(ΕΟ)Υ Η ΡΕΒΜΑΤΟΚΡΑΤΟΡΙΣΑ και Ι(ΗCOY)C – Χ(ΡΙCΤΟ)C Ο ΕΜΑΝΟΗΛ. Η σπάνια επωνυμία της Θεοτόκου έχει τοπωνυμικό χαρακτήρα και συνδέεται με θαύμα της Παναγίας, το οποίο επιτελέστηκε στη Ραιδεστό, όταν η πόλη απειλούμενη από επίθεση, διασώθηκε, επειδή πλημμύρισε το ρέμα που την περιέβαλλε. Έκτοτε η εικόνα έγινε το παλλάδιο της Ραιδεστού, από όπου μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1922 από τους πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης. Στο ωοειδές και άσαρκο πρόσωπο της Παναγίας απλώνεται ο βαθυκάστανος προπλάσμος. Ακτινωτές γραμμές φωτίζουν τα μάτια, τη μύτη και τη βάση του λαιμού. Λεπτό, μαύρο περίγραμμα διαγράφει τα χαρακτηριστικά. Ακίνησία και σχηματοποίηση χαρακτηρίζουν τη μορφή της Παναγίας. Στο μαφόριό της η πτυχολογία αποδίδεται με πυκνές μαύρες πινελιές. Στο πρόσωπο του Χριστού

Bibliography: Περάσματα στο Χρόνο, Κατάλογος έκθεσης, 15 Δεκεμβρίου 1994 – 5 Ιανουαρίου 1995, Institute Français de Thessalonique – Ιερά Βατοπαιδινή Σκήτη Αγίου Ανδρέου (Thessaloniki 1995). Μ. Paissidou, Αμφιπρόσωπη φορητή εικόνα στην Αχειροποίητο Θεσσαλονίκης: Παναγία Ρευματοκρατόρισα – Σταύρωση, in: Εικοστό ένατο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα, 15-17 Μαΐου 2009 (Athens 2009) 86-87.

The main side depicts the Mother of God Hodigitria. The decorated surface was covered by a later-added metal frame. Upon its removal, the following inscriptions were revealed: Μ(ΗΤΗ)Ρ – Θ(ΕΟ)Υ Η ΡΕΒΜΑΤΟΚΡΑΤΟΡΙΣΑ και Ι(ΗCOY)C – Χ(ΡΙCΤΟ)C Ο ΕΜΑΝΟΗΛ. This rare eponym of the Mother of God, is local and associated with a miracle of Mary, which took place in Rhaidestos, when the city was under attack and the stream that surrounded it overflowed. From then on, the icon became the palladium of Rhaidestos. Refugees from Eastern Thrace brought it to Thessaloniki in 1922. Mary's oval and emaciated face is encircled by a deep-brown background layer (*proplasmos*). Beams highlight the eyes, nose and the base of the neck. A thin black outline delineates the characteristics. The figure of Mary is rendered as immobile and stylized. The folds on her maphorion are shown with dense black brushwork. Later painting interventions can be seen on the face of Christ. His scarlet himation bears beams of gold. The stylistic features point towards the early 17th c. Comparison with icons of the 17th c. from the Sacristy of the Ecumenical Patriarchate

διακρίνονται μεταγενέστερες επιζωγραφήσεις. Το φωτεινό κόκκινο ιμάτιό του φέρει δέσμες χρυσοκονδυλιών. Τα τεχνοτροπικά γνωρίσματα οδηγούν στις αρχές του 17^{ου} αι. Η σύγκριση με εικόνες του 17^{ου} αι. στο Σκευοφυλάκιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου υποδεικνύει μια τέχνη που ωρίμασε μακριά από τις επιδράσεις της Κρητικής Σχολής, σε έναν χώρο που μετέπλασε τη βίαια διακοπή της εξέλιξης της παλαιολόγειας παράδοσης, συμβαδίζοντας με τη ζωγραφική του βόρειου ελλαδικού χώρου.

Στη δευτερεύουσα όψη, που είναι προγενέστερη, εικονίζεται η Σταύρωση. Ο Χριστός, φορώντας διαφανές περίζωμα, πλαισιώνεται από τις συμμετρικές, κλειστές μορφές της Παναγίας και του Ιωάννη. Δύο άγγελοι ίπτανται θρηνώντας. Ο προπλασμός των προσώπων είναι απαλός καστανός με λαδοπράσινες σκιές και γλυκασμούς. Λεπτές γραμμές στα φωτεινά σημεία δίνουν στιλπνότητα στα καλογραμμένα χαρακτηριστικά. Τα παραπάνω σε συνδυασμό με τους έγχρωμους φωτοστεφάνους και την τυπολογία των μικρών και απρόσεχτων γραμμάτων στις επιγραφές –Ο ΒΑCΙΛΕΥC Τ(ΗC) ΔΟΞ(ΗC), Ι(ΗCΟΥ)C – Χ(ΡΙCΤΟ)C, Μ(ΗΤΗ)Ρ – Θ(ΕΟ)Υ, Ο ΑΓ(ΙΟC) ΙΩ(ΑΝΝΗC) Ο ΘΕΟΛΟΓ(ΟC)– υποδεικνύουν έργο τοπικού επαρχιακού εργαστηρίου που κινείται στη σφαίρα της ζωγραφικής της Κωνσταντινούπολης των τελευταίων δεκαετιών πριν από την Άλωση, δηλαδή στο πρώτο μισό του 15^{ου} αι.

Μ. Παϊσίδου

reveals an art style that matured away from the influence of the Cretan School, in a place where the abruptly-ended development of the Palaiologian tradition was reshaped, conforming with northern Greek painting.

The secondary side, which predates the main one, depicts the Crucifixion. Christ, wearing a transparent girdle, is framed by the symmetrical closed figures of Mary and John. Two hovering angels are mourning. The background colour of the faces is light brown with olive-green shadows. Thin lines at the lighted spots make the well-drawn characteristic appear lustrous. All the above, in association with the colourful halos and the typology of the small, careless letters on the inscriptions –Ο ΒΑCΙΛΕΥC Τ(ΗC) ΔΟΞ(ΗC), Ι(ΗCΟΥ)C – Χ(ΡΙCΤΟ)C, Μ(ΗΤΗ)Ρ – Θ(ΕΟ)Υ, Ο ΑΓ(ΙΟC) ΙΩ(ΑΝΝΗC) Ο ΘΕΟΛΟΓ(ΟC)– point towards a local provincial workshop within the sphere of the painting of Constantinople during the last decades before the Fall of Constantinople, i.e. the first half of the 15th century.

M. Paissidou

προσφυγιά

Ό,τι διασώζεται σήμερα κουβαλά τα συναισθήματα και τις επιλογές των ανθρώπων που έζησαν κάποτε στην Ανατολική Θράκη.

Ό,τι έχει χαθεί ξαναζωντανεύει μέσα από έθιμα, αφηγήσεις, φωτογραφίες, τραγούδια, μουσικές, τοπωνύμια.

Όταν τελειώνει το ταξίδι της προσφυγιάς, αρχίζει το ταξίδι της μνήμης...

refugees

Whatever is preserved today has been embedded by the feelings and the choices of the people who once lived in Eastern Thrace.

Whatever is lost, revives through customs, narratives, photographs, songs, music, place names.

When the refugee's journey ends, the journey of memory begins...

Ο πρόσφυγας είναι ένα άτομο που βρίσκεται εκτός της χώρας καταγωγής του ή του τόπου κατοικίας του, έχει διακοπημένη φύρα βίωσης για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, αντιστοίχως σε αρνημένη κοινωνική ομάδα ή λόγω πολιτικών πεποιθήσεων και ιδεολογιών αυτού του φύρου βίωσης αδυνατεί ή δεν επιθυμεί να απολαφάρει την προστασία αυτής της χώρας ή την επιστροφή σε αυτήν.

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

Refugee (in Greek) (1911) and in English, from "Thracean Refugees" (1911)

